VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁNAK ALAPVONALAI

(NYERSFOGALMAZVÁNY)

1857—1858

BUDAPEST 1972

KARL MARX

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁNAK ALAPVONALAI

(NYERSFOGALMAZVÁNY)

1857—1858

MÁSODIK RÉSZ

BUDAPEST 1972

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

[A tőkéről szóló fejezet; folytatás]

A tőke forgalma és a pénz forgalma. – Érték előfeltételezése minden egyes tőkén belül (szerszám stb.). – Termelési folyamat és forgalmi folyamat a forgalom mozzanatai. – A különböző tőkékben (iparágakban) való termelékenység szabja meg az egyes tőke termelékenységét. – Forgalmi idő. A forgás sebessége pótolja a tőke tömegét. A tőkék függősége egymástól forgásuk sebességében. A forgalom a termelés mozzanata. A termelési folyamat és tartama. A termék átváltoztatása pénzzé. E művelet tartama. A pénz visszaváltoztatása a termelési feltételekké. A tőke egy részének eleven munkával való kicserélése. – Szállítási költségek.

A pénzforgalom végtelenül sok pontról indult ki és végtelenül sok pontra tért vissza. A visszatérés pontja semmiképpen nem volt kiindulópontként tételezve. A tőke forgásában a kiindulópont visszatérési pontként és a visszatérési pont kiindulópontként van tételezve. Maga a tőkés a kiinduló- és visszatérési pont. Pénzt cserél ki a termelés feltételeire, termel, értékesíti a terméket, azaz pénzzé változtatja és azután újra kezdi a folyamatot. A pénzforgalom, magáért-valóan tekintve, szükségszerűen kihuny a pénzben mint mozdulatlan dologban. A tőke forgalma mindig újra meggyullad önmagán, szétválik különböző mozzanataira, perpetuum mobile*. Az ártételezés a pénzforgalom oldalán tisztán formai volt, mivel az *érték* a pénzforgalomtól függetlenül előfeltételezve van. A tőke forgalma *ártételező*, nemcsak formailag, hanem reálisan, mivel ez tételezi az értéket. Ahol az érték a tőke forgalmán belül *mint* előfeltétel jelenik meg, csak *mint* egy *másik tőke által tételezett érték* lehet az. A pénzforgalom kimérve találja pályájának hosszát, s a körülmények, amelyek gyorsítják vagy lassítják, külsőleges lökések. A tőke a forgásában bővíti önmagát és pályáját, és a forgás gyorsasága vagy lassúsága maga is immanens mozzanata ennek. Minőségileg megváltozik a tőke a forgásban és forgása mozzanatainak a totalitása nem egyéb, mint termelésének – mind újratermelésének, mind új termelésének – a mozzanatai.

* [örökmozgó]

{Láttuk, hogy a második körforgás, azaz a többlettőkeként értékesített többletérték körforgásának a végén elesik az az illúzió, mintha a tőkés bármi egyebet is cserébe adna a munkásnak, mint a munkás saját, tárgyiasult *munkájának* egy *részét*. A *már magára a tőkére* alapozott termelési módon belül az egyes tőke szempontjából ennek nyersanyagokat és szerszámot képviselő része persze úgy jelenik meg, mint olyan érték, amely neki *előfeltétele* és éppúgy előfeltétele az általa megvásárolt *eleven munkának*. Ez a két tétel úgy oldódik fel, mint amelyeket *idegen tőke* tételezett, tehát megint a *tőke*, csak egy másik. Ami az egyik tőkésnek nyersanyag, az a másik tőkés terméke. Ami az egyiknek termék, az a másiknak nyersanyag. Az egyiknek a *szerszáma* a másiknak a terméke, sőt nyersanyagul szolgálhat egy másik szerszám termeléséhez. Az, ami ilymódon az egyes tőkében előfeltételként – amit mi az állandó tőkének neveztünk – jelenik meg, nem egyéb, mint a tőkének a tőke által való előfeltételezése, hogy a különböző iparágakbeli tőkék előfeltételként és feltételként kölcsönösen tételezik egymást. Magáértvalóan tekintve mindegyik *értékként* az eleven munkával szemben *önállósult* holt* munkára oldódik fel. Végső soron egyik sem tartalmaz semmit munkán kívül – az értéknélküli természeti anyagon kívül. A *sok* tőke bekerülésének nem szabad itt megzavarnia a szemléletet. Sőt, a *soknak* a viszonya azután kap magyarázatot, hogy szemügyre vettük azt, ami valamennyiben közös, hogy tőke.}

A tőke forgása egyszersmind a levése, a növekedése, az életfolyamata. Ha valamit a vérkeringéshez lehetett hasonlítani, akkor az nem a pénz formai, hanem a tőke tartalmas forgalma.

Ha a forgalom minden ponton termelést előfeltételez és termékek forgalma, akár pénzé, akár árué, ezek azonban mindenütt abból a termelési folyamatból erednek, amely maga is a tőke folyamata, akkor most a pénzforgalom maga is úgy jelenik meg, mint amit a tőke forgalma határoz meg, holott korábban a termelési folyamat *mellett* látszott lenni. Erre a pontra visszatérünk.

Ha mármost a forgalmat, vagyis a tőke forgását mint egészet vesszük szemügyre, akkor ezen belül a két nagy megkülönböztetésként két mozzanat jelenik meg, a termelési folyamat és maga a forgalom, mind a kettő a tőke forgalmának mozzanataként. Hogy a tőke meddig tartózkodik a termelési folyamat szféráján belül, az e folyamat technológiai feltételeitől függ, és az e fázison belül időzés közvetlenül egybeesik – bármennyire

* [*A kéziratban*:] eleven

különbözőnek kell lennie a tartamnak a termelés faja, tárgya stb. szerint – a termelőerők fejlődésével. A tartam itt semmi egyéb, mint a termék előállításához szükséges munkaidő (ez téves!)*. Minél kisebb ez a munkaidő, annál nagyobb, mint láttuk, a relatív többletérték. Ez ugyanaz, mint hogy egy adott mennyiségű termékhez kevesebb munkaidőre van szükség, vagy hogy egy adott munkaidő alatt több kész terméket lehet előállítani. Annak a tartamnak a megrövidítése, ameddig egy meghatározott mennyiségű tőke a termelési folyamatban időzik, elvonja magát a tulajdonképpeni forgalomtól, le van kötve, egybeesik a termék előállításához szükséges munkaidő megrövidítésével – a termelőerők fejlődésével, mind a természeti erőknek, gépi berendezésnek, mind a társadalmi munka természeti erőinek alkalmazásával –, a munkások agglomerációjával, a munka kombinációjával és megosztásával. Erről az oldalról tehát úgy látszik nem járul hozzá új mozzanat. Ám ha azt vesszük szemügyre, hogy az egyes tőkére vonatkozóan ennek az a része, amely nyersanyagot és szerszámot (munkaeszközt) konstituál, idegen tőkének a terméke, akkor megmutatkozik, hogy azt a sebességet, amellyel ez a tőke megújíthatja a termelési folyamatot, egyszersmind a termelőerőknek valamennyi többi iparágban való fejlődése meghatározza. Egészen világossá válik ez, ha elgondoljuk, hogy ugyanaz a tőke termeli a maga nyersanyagait, szerszámait és a végső termékeit. A tartam, ameddig a tőke a termelési folyamat fázisában időzik, maga is a forgalom egyik mozzanatává válik, ha *különböző* tőkéket feltételezünk. De itt még nem a *sok* tőkével van dolgunk. Ez a mozzanat tehát nem tartozik ide.

A második mozzanat az az időköz, amely a tőke termékké változtatottságától pénzzé változtatásáig telik el. Nyilvánvalóan a sebességtől, amellyel ezt az időközt befutja, vagyis a tartamától függ, hogy a tőke egy adott időn belül milyen gyakran kezdheti újra a termelési folyamatot, az önértékesítést. Tegyük fel, hogy a tőke – mondjuk eredetileg 100 tallér – egy év alatt 4 forgást végez; a nyereség minden alkalommal a tőke 5%-a, ha az új értéket nem tőkésítik megint, ugyanannyi, mint ha egy négyszer akkora tömegű tőke, mondjuk 400, ugyanazzal a százalékaránnyal egy év alatt *egy* forgást végez; mindenkor 20 tallér**. A forgás sebessége – a többi termelési feltételeket egyenlőnek véve – tehát pótolja a tőke *tömegét*. Vagyis ha egy negyedakkora érték négyszer realizálódik mint tőke ugyanabban a periódusban, amelyben egy négyszer akkora érték csak egyszer realizálódik mint tőke, akkor a nyereség – értéktöbblet termelése – a kisebbik tőke oldalán akkora

* [*A zárójelbe tett megjegyzést Marx utólag írta be a kéziratba.*[1]]
** [*A kéziratban:*] 20%

– *legalább akkora* –, mint a nagyobbiknak az oldalán. Azt mondjuk, legalább. Lehet nagyobb, mert a többletértéket is megint alkalmazni lehet többlettőkeként. Például tegyük fel, hogy egy 100-as tőkénél a profit (itt a számítás kedvéért anticipáljuk az értéktöbbletnek *ezt a formáját*) mindenkor 10%, bármilyen gyakran térül meg. Akkor az első 3 hónap végén 110 lenne, a másodikén 121, a harmadikén $133^{1}/_{10}$* és az utolsó megtérülés $146^{41}/_{100}$**, míg egy 400-as tőkénél évi egy forgással csak 440 lenne. Az első esetben a nyereség = $46^{41}/_{100}$***, a másodikban csak = 40. (Hogy az előfeltevés téves annyiban, hogy a tőke nem *ugyanazt* a profitrátát hozza minden megnövelésnél, a példát nem érinti, mivel itt nem a többnek a mennyiién fordul meg a dolog, hacsak egyáltalában az első esetben több van – és ez a helyzet –, mint 40.) A sebesség tömeggel és a tömeg sebességgel való pótlásának törvényével egyszer már találkoztunk a pénzforgásban.° Éppúgy uralkodik ez a termelésben, mint a mechanikában. Olyan körülmény ez, amelyre vissza kell térni a profitráta, az árak stb. kiegyenlítődésénél. A kérdés, amely itt érdekel bennünket, a következő: Nem kerül-e be az értékmeghatározásnak egy olyan mozzanata, amely független a munkától, nem közvetlenül tőle indul ki, hanem magából a forgalomból ered? {Hogy a *hitel* kiegyenlíti a tőke forgásában mutatkozó különbségeket, az még nem tartozik ide. Maga a kérdés azonban ide tartozik, mert a tőke egyszerű fogalmából – általánosan tekintve – ered.} A tőkének egy adott időperiódusbeli gyakoribb forgása ahhoz hasonlít, hogy délibb országokban gyakrabban ismétlődik az aratás a természeti év folyamán az északiakkal összehasonlítva. Mint már fentebb mondottuk, itt teljesen elvonatkoztatunk attól, hogy a tőkének különböző ideig kell a termelési fázisban – magában a termelő értékesítési folyamatban – maradnia. Ahogy a gabona mint vetőmag a földbe helyezve elveszti közvetlen használati értékét, mint közvetlen használati érték *elértéktelenedik*, úgy a tőke *el* van *értéktelenedve* a termelési folyamat befejezésétől addig, amíg vissza nem változtatják pénzzé és abból megint tőkévé. {Ez a sebesség, amellyel a tőke a pénzformából megint át tud váltódni a termelési feltételekre – e termelési feltételek között nem maga a munkás jelenik meg, mint a rabszolgaságban, hanem a vele való csere –, függ a neki nyersanyagot és szerszámot szolgáltató többi tőke termelési sebességétől és folytonosságától, valamint a munkások meglevé-

* [*A kéziratban*:] $135^{1}/_{10}$
** [*A kéziratban*:] $148^{61}/_{100}$
*** [*A kéziratban*:] $48^{61}/_{100}$
° [*V. ö. 1. köt. 107. old.*]

sétől, és az utóbbi tekintetben a relatív többletnépesség a legjobb feltétel a tőke számára.} {Egészen eltekintve az *a* tőke termelési folyamatától, *b* termelési folyamatának sebessége és folytonossága olyan mozzanatként jelenik meg, amely megszabja *a* tőkének a pénz formájából az ipari tőke formájába való visszaváltozását. A *b* tőke *termelési folyamatának* a tartama úgy jelenik meg, mint egy mozzanat az *a* tőke *forgalmi folyamatának sebességében*. Az egyik tőke termelési fázisának a tartama meghatározza a másik tőke forgalmi fázisának a sebességét. *Egyidejűségük* a feltétele annak, hogy *a* forgalma nem ütközik gátakba – saját elemeinek, amelyekre ki kell cserélődnie, egyidejűleg a termelésbe és a forgalomba vetése. Például a XVIII. század utolsó harmadában a kézi fonás képtelen volt a kívánt tömegben szállítani a nyersanyagot a szövéshez, vagy ami ugyanaz, a fonás nem tudta a lennel vagy a gyapottal a szükséges egyidejűségben – egyidejű sebességben – elvégeztetni a termelési folyamatot, fonadékká való átváltozásukat. A következmény a fonógép feltalálása volt, amely egyenlő munkaidő alatt hasonlíthatatlanul nagyobb terméket szolgáltatott, vagy ami ugyanaz, ugyanahhoz a termékhez hasonlíthatatlanul kisebb munkaidőre – a fonás folyamatában való hasonlíthatatlanul rövidebb időzésre volt szüksége. A tőke összes mozzanatai, amelyek bennefoglaltan megjelennek benne, ha a tőkét általános fogalma szerint veszik szemügyre, csak akkor kapnak önálló realitást és mutatkoznak is meg, amikor reálisan, mint sok tőke jelenik meg. A belső eleven organizáció, amely a konkurrencián belül és általa így végbemegy, csak akkor fejlődik ki szélesebben.} Ha a tőke egész forgását vesszük szemügyre, akkor négy mozzanat jelenik meg, illetve a termelési folyamat és a forgalmi folyamat két nagy mozzanata két mozzanatnak tekintve, mindegyik megint kettősségben: kiindulhatunk ennek során a forgalomból vagy a termelésből. Annyi most már ki van mondva, hogy a forgalom maga is a termelés egyik mozzanata, mivel csak a forgalom által lesz a tőke mint tőke; a termelés csak annyiban a forgalom mozzanata, amennyiben a forgalmat magát a termelési folyamat egészének tekintjük. A mozzanatok ezek: I. A valóságos termelési folyamat és tartama. II. A termék átváltoztatása pénzzé. E művelet tartama. III. A pénz átváltoztatása a kellő arányokban nyersanyaggá, munkaeszközzé és munkává, egyszóval a tőkének mint termelő tőkének az elemeivé. IV. A tőke egy részének eleven munkaképességre való cseréjét különös mozzanatnak lehet tekinteni, és annak kell tekinteni, mert a munkapiacot más törvények szabályozzák, mint a termékpiacot. Itt a népesedés fődolog; nem az abszolút, hanem a relatív népesedés. Az I. mozzanat itt, mint mondtuk, nem jön tekintetbe, mert egybeesik egyáltalában az értékesítés feltételeivel. A III. mozzanat csak akkor jöhet tekin-

tetbe, ha nem a tőkéről egyáltalában, hanem sok tőkéről van szó. A IV. mozzanat a munkabérről szóló szakaszba tartozik stb.

Itt csak a II. mozzanattal van dolgunk. A pénzforgalomban csak formai váltakozása volt a csereértéknek mint pénznek és árunak. Itt *pénz, áru mint a termelés feltétele* van, végül mint a termelési folyamat. A mozzanatok itt másképp tartalmasak. A tőke megtérülésében való különbség, ahogy ez a II-ben tételezve van – minthogy nem függ sem a munkára való csere nagyobb nehézségétől, sem a nyersanyagnak és szerszámnak* a forgalomban való nem-egyidejű létezése miatti késedelemtől, sem a termelési folyamat különböző tartamától –, tehát csak az értékesítésben való nagyobb nehézségekből származhatik. Ez nyilvánvalóan nem immanens eset, amely magából a viszonyból fakad, hanem itt, ahol a tőkét általában vesszük szemügyre, egybeesik azzal, amit az értékesítésként egyszersmind bekövetkező elértéktelenedésről mondtunk.** Egyetlen üzletet sem alapoznak arra, hogy *nehezebben* helyezheti el termékeit, mint egy másik. Ha ez kisebb piactól származnék, akkor nem nagyobb tőkét alkalmaznának – ahogy előfeltételeztük –, hanem kisebbet, mint a nagyobb piaccal való üzletben. De vonatkozhatnék a *piac nagyobb térbeli távolságára* és ezért a későbbi megtérülésre. A hosszabb idő, amelyre *a* tőkének szüksége lenne, hogy értékesüljön, itt a nagyobb térbeli távolságból származnék, amelyet a termelési folyamat után be kell futnia, hogy mint *Á* kicserélődjék *P*-re. De nem lehet pl. a Kína számára termelt terméket úgy tekinteni, hogy a termék, a termelési folyamata, csak akkor van befejezve, amikor a kínai piacra érkezett? Értékesítési költségei emelkednének az Angliából Kínába való szállítás költségeivel. (A tőke hosszabb parlagonheveréséért való kárpótlásról itt még nem lehet szó, mert ehhez már előfeltételezetteknek kellene lenniök az értéktöbblet másodlagos és leszármazott formáinak – kamat.) A termelési költségek a közvetlen termelési folyamatban tárgyiasult munkaidőre + a szállításban foglalt munkaidőre oldódnának fel. A kérdés most mindenekelőtt ez: lehet-e a szállítási költségekre az általunk eddig felállított alapelvek szerint értéktöbbletet kicsiholni? Vonjuk le a tőke állandó részét, amelyet a szállításban felemésztenek, hajót, kocsit stb. és *mindazt*, ami alkalmazásukhoz tartozik, mert ez az elem semmivel sem járul hozzá a kérdéshez és közömbös, hogy 0-val egyenlőnek vagy *x*-szel egyenlőnek vesszük-e. Lehetséges-e mármost, hogy a szállítási költségekben többletmunka rejlik, tehát a tőke többletértéket csiholhat ki belőlük? A dologra

* [*A kéziratban*:] nyersmatériának
** [*V. ö. I. köt. 292. old.*]

egyszerűen lehet válaszolni azzal a kérdéssel, hogy mi a szükséges munka vagy az érték, amelyben ez tárgyiasul? A terméknek meg kell fizetnie 1. a saját csereértékét, a benne magában tárgyiasult munkát; 2. a többletidőt, amelyet a hajós, kocsis stb. a szállítására fordít. Hogy ezt kicsiholhatja-e vagy sem, az az ország gazdagságától függ, ahová a terméket viszi, és a szükségletétől stb., a termék használati értékétől ezen ország számára. A közvetlen termelésben világos, hogy minden többletmunka, amelyet a gyáros a munkással dolgoztat, többletérték a számára, mivel új használati értékekben tárgyiasult munka, amely a gyárosnak semmibe sem kerül. De a szállítási időben nyilvánvalóan nem alkalmazhatja a munkást hosszabb ideig, mint amennyit a szállítás kíván. Ezáltal kidobna munkaidőt, nem értékesítené, azaz nem objektiválná használati értékben. A hajósnak, kocsisnak stb. csak félévi munkaidő kell ahhoz (ha általánosan ez az aránya a létfenntartáshoz szükséges munkának), hogy egy évig megéljen, így a tőkés egy egész évre alkalmazza és egy felet fizet meg neki. Azáltal, hogy a szállított termékek értékéhez egy egész évi munkaidőt csap hozzá, de csak $^1/_2$-et fizet meg, 100% értéktöbbletet nyer a szükséges munkára. Az eset pontosan ugyanaz, mint a közvetlen termelésben, és a szállított termék eredeti értéktöbblete csak onnan származhatik, hogy a szállítási idő egy részét *nem fizetik meg* a munkásoknak, mert az többletidő a megéléshez való szükséges munkájukon *felül*. Hogy egy egyes terméket a szállítási költségek úgy megdrágítanának, hogy nem lehetne kicserélni – mert a termék értéke nem lenne arányban szállított termékként való értéktöbbletével, a szállítottság tulajdonsága kihuny benne, mihelyt megérkezett a helyszínre –, az mit sem változtat a dolgon. Ha egy gyárosnak az egész gépi berendezését mozgásba kellene hoznia, hogy 1 font fonalat megfonjon, akkor ennek a fontnak az értéke szintén annyira emelkedne, hogy bajosan kelne el. A külföldi termékek drágasága, valamint gyér fogyasztásuk a középkorban stb. éppen ebből az okból származik. Éppannyira helyi mozgás, akár fémeket viszek a bányából, akár árukat a fogyasztásuk helyére. A szállítási és közlekedési eszközök tökéletesítése szintén egyáltalában a termelőerők fejlesztésének kategóriájába tartozik. Hogy a termékek értékétől függhet, mennyi szállítási költséget bírhatnak el, hogy továbbá tömeges érintkezés szükséges a szállítási költségek csökkenéséhez – egy 100 tonnatartalmú hajó ugyanazon szállítási* költségekkel vihet 2 tonnát és 100-at stb. – és a közlekedési eszközök kifizetődőségéhez stb., mindez nem tartozik ide. (Ámde szükséges lesz egy külön szakaszt szentelni a közlekedési

* [*A kéziratban*:] termelési

eszközöknek, mert az állótőkének egy olyan formáját alkotják, amelynek saját értékesítési törvényei vannak.) Ha ugyanazt a tőkét termelőnek és szállítónak gondoljuk el, akkor mindkét aktus a közvetlen termelésbe tartozik, és a forgalom – ahogy eddig tekintjük, azaz a pénzzé való átváltoztatás, mihelyt a termék megkapta végső formáját a használat számára, forgalomképes formáját – csak akkor kezdődnék, amikor a termék a rendeltetési helyére érkeznék. Ennek a tőkésnek a későbbi megtérülése eltérően egy másiktól, aki a helyszínen eladja termékét, állótőke nagyobb használatának más formájára oldódna fel, amiről itt még nem beszélünk. Hogy *A* 100 tallérnyival több szerszámot használ fel, mint *B*, vagy hogy 100 tallérral többet használ fel, hogy termékét* a rendeltetési helyre, a piacra vigye, az ugyanaz. Mindkét esetben nagyobb állótőkét használ fel, több termelési *eszközt*, amelyet a közvetlen termelésben fogyasztanak el. Erről az oldalról tehát nem lenne itt immanens eset tételezve; az eset az állótőke és forgótőke közti különbség vizsgálatába tartoznék.

Forgalmi költségek. – Közlekedési és szállítási eszközök. (A munkaágak megosztása.) (Sok munkás *egyesítése*. Ennek az egyesítésnek a termelőereje.) (*Tömeges* összedolgozás.) – *A termelés általános feltételei megkülönböztetve a különös feltételektől.*

Ámde itt hozzájárul egy mozzanat: a *forgalmi költségek*, amelyek nincsenek benne a forgalom egyszerű fogalmában és itt még nem tartoznak ránk. A *forgalmi költségekről*, amelyek a forgalomból mint gazdasági aktusból – mint termelési viszonyból, nem mint közvetlenül termelési mozzanatból, ahogy a *szállítási és közlekedési eszközöknél* – erednek, csak a kamatnál és főleg a hitelnél lehet szó. A forgalom, ahogy mi tekintjük, az érték átváltozási folyamata, minőségi folyamata, ahogy az a pénz, termelési (értékesítési) folyamat, termék, pénzzé és többlettőkévé való visszaváltozás különböző formájában megjelenik. Ennyiben ezen az átváltozási folyamaton mint olyanon belül – ebben az egyik meghatározásból a másikba való átmenetben – új meghatározások keletkeznek. A forgalom költségei nem szükségszerűen foglaltatnak benne pl. a termékről pénzre való átmenetben. Lehetnek 0-val egyenlők.

Amennyiben azonban a forgalom maga is költségeket okoz, maga is többletmunkát kíván meg, annyiban maga is úgy jelenik meg, mint ami benne foglaltatik a termelési folyamatban. Erről az oldalról a forgalom a

* [*A kéziratban*:] pénzét

közvetlen termelési folyamat mozzanataként jelenik meg. A közvetlenül a használatra irányuló és csak a fölösleget kicserélő termelésben a forgalmi költségek csak a fölöslegre, nem a főtermékre vonatkozóan jelennek meg. Minél inkább a csereértéken, ennélfogva a cserén nyugszik a termelés, annál fontosabbá válnak számára a csere fizikai feltételei – közlekedési és szállítási eszközök. A tőke a természeténél fogva túlhajt minden térbeli korláton. A csere fizikai feltételeinek – közlekedési és szállítási eszközöknek – a megteremtése tehát egészen más mértékben válik számára szükségszerűséggé: a térnek az idő által való megsemmisítése. Amennyiben a közvetlen termék távoli piacokon csak abban a mértékben értékesíthető tömegesen, amelyben a szállítási költségek csökkennek, és amennyiben másrészt közlekedési eszközök és szállítás maguk is csak az értékesítésnek, a tőke által űzött munkának a szférái lehetnek, amennyiben tömeges érintkezés megy végbe – ami által a szükséges munkánál többet pótolnak –, annyiban olcsó szállítási és közlekedési eszközök termelése feltétel a tőkére alapozott termelés számára és *ezért* a tőke állítja elő. Minden olyan munka, amely ahhoz szükséges, hogy a kész terméket forgalomba dobják – gazdasági forgalomban a termék csak akkor van, amikor a piacon található –, a tőke álláspontjáról nézve leküzdendő korlát – ahogy minden olyan munka, amelyre szükség van mint a termelési folyamat *feltételére* (így pl. a csere biztonságának költségei stb.). Vízi út mint önjáró, önmozgó út a κατ' ἐξοχήν* kereskedőnépek útja. Másrészt a közlekedési utak eredetileg a közösségnek, később hosszú időn át a kormányoknak jutnak osztályrészül, mint tiszta levonások a termelésből, amelyek lejönnek az ország közösségi többlettermékéből, de nem alkotják gazdagságának forrását, azaz nem fedezik termelési költségeiket. Az eredeti ázsiai, önfenntartó közösségekben egyrészt nincs szükséglet utakra; másrészt ezek hiánya megtartja őket elzárkózottságukban és ezért lényeges mozzanata változatlan fennmaradásuknak (mint Indiában). A robotmunka révén vagy, ami másik forma, adó révén való útépítés az ország többletmunkája, illetve többlettermése egy részének kényszerű átváltoztatása utakká. Hogy az egyes tőke ezt átvegye, azaz a közvetlen *termelési* folyamatnak e folyamaton kívül levő feltételeit előállítsa – a munkának értékesülne kell.

Ha előfeltételezünk egy meghatározott utat *A* és *B* között (a föld, tegyük fel, nem kerül semmibe), akkor ez csak meghatározott munkamennyiséget, tehát értéket tartalmaz. Hogy a tőkés vagy az állam építteti-e, az egyre megy. Nyer tehát a tőkés itt, azáltal, hogy többletmunkát és ezért többlet-

* [sajátképpeni; kiváltképpeni]

értéket hoz létre? Először is hántsuk le az útról azt, ami bonyodalom, és ami állótőke természetéből ered. Gondoljuk el, hogy az utat egyszerre el lehet adni, mint egy kabátot vagy egy tonna vasat. Ha az út termelése mondjuk 12 hónapba kerül, akkor értéke = 12 hónap. Ha a munka általános színvonala olyan, hogy a munkás mondjuk 6 hónapi objektiválódott munkából megélhet, akkor tehát, ha az egész utat ő építi, 6 hónapi munkának megfelelő többletértéket hozna létre a maga számára; vagy ha a község építi az utat és a munkás csak a szükséges időt akarja ledolgozni, be kellene vonni egy másik munkást, aki 6 hónapot dolgozna. A tőkés ellenben az egy munkást kényszeríti, hogy 12 hónapot dolgozzék, és 6-ot fizet meg neki. Az út értékének az a része, amely a munkás többletmunkáját tartalmazza, a tőkés profitját képezi. A reális formának, amelyben a termék megjelenik, abszolúte nem kell zavarnia az értékelméletnek az objektivált munkaidővel való megalapozását. De a kérdés éppen az, hogy a tőkés értékesítheti-e az utat, hogy realizálhatja-e értékét a csere révén? Ez a kérdés természetesen mindegyik terméknél létezik, de az általános termelési feltételeknél különös formát ölt. Tegyük fel, hogy az út értéke nem értékesül. De megépítik, mert szükséges használati érték. Hogyan áll a dolog akkor? Elő kell állítani és meg kell fizetni – amennyiben termelési költségeit ki kell hogy cseréljék rá. Csak munka, munkaeszközök, nyersanyagok stb. bizonyos fogyasztása révén kezd az út létezni. Hogy előállítása robotmunka révén vagy adók révén történik, az egyre megy. De csak azért állítják elő, mert szükséges használati érték a község számára, mert annak mindenáron szüksége van rá. Ez mindenesetre többletmunka, amelyet az egyesnek, akár a robot formájában, akár az adó közvetett formájában a létfenntartásához szükséges közvetlen munkán felül el kell végeznie. De amennyiben szükséges, a község számára és mindegyik egyesnek *mint tagjának* számára, annyiban nem többletmunka ez, amit az egyes végez, hanem *szükséges* munkájának egy része, annak a munkának, amely szükséges ahhoz, hogy újratermelje magát mint *községi tagot* és ezzel a közösséget, amely maga is általános feltétele az ő termelő tevékenységének. Ha a munkaidőt a közvetlen termelésben egészen elfogyasztanák (vagy, közvetetten kifejezve, ha lehetetlen erre a meghatározott célra többletadókat kivetni), akkor az útnak megépítetlenül kellene maradnia. Ha az egész társadalmat egy egyénnek tekintjük, akkor a szükséges munka mindazoknak a különös munkafunkcióknak az összegében állna, amelyek a munka megosztása révén önállósultak. Az egy egyénnek pl. ennyi időt kellene földművelésre fordítania, ennyit iparra, ennyit kereskedelemre, ennyit szerszámok előállítására, ennyit, hogy a birkánkra visszatérjünk,[2] útépítésre és közlekedési eszközökre.

Mindezek a szükségességek ennyi munkaidőre oldódnak fel, amelyet különböző célokra kell irányítani és elkülönült tevékenységekre kell fordítani. Hogy mennyi ilyen munkaidőt lehet felhasználni, az a munkaképeség mennyiségétől függne (= a társadalmat konstituáló munkaképes egyének tömegétől) és a munka termelőerejének fejlődésétől (a terméktömegtől (használati értékek)*, amelyet adott idő alatt létre tud hozni). A csereérték, amely előfeltételezi a munka megosztását, többé vagy kevésbé fejletten, maguknak a cseréknek a foka szerint, előfeltételezi, hogy ahelyett, hogy az egy egyén (a társadalom) különböző munkákat végez, munkaidejét különböző formákban alkalmazza, ehelyett mindegyik egyén munkaideje csak a szükséges különös funkcióknak van szentelve. Ha a *szükséges munkaidőről* beszélünk, akkor a különös elvált munkaágak *mint szükségesek* jelennek meg. Ezt a kölcsönös szükségességet a csereérték alapzatán a csere közvetíti és éppen abban mutatkozik meg, hogy mindegyik különös objektiválódott munka, mindegyik különösen sajátossá vált és anyagiasult munkaidő az általános munkaidő termékére és jelképére, az objektiválódott munkaidőre mint olyanra, pénzre cserélődik ki és ilymódon megint kicserélődhet mindegyik különös munkára. Ez a szükségesség maga is változó, mivel a szükségleteket éppúgy termelik, mint a termékeket és a különböző munkaügyességeket. E szükségleteken és szükséges munkákon belül egy több vagy kevesebb következik be. Minél inkább vannak *szükségesnek* tételezve a szükségletek, amelyek maguk is történelmiek – maga a termelés létrehozta szükségletek, a társadalmi szükségletek –, szükségletek, amelyek maguk is a társadalmi termelés és érintkezés eredménye, annál magasabban fejlett a valóságos gazdagság. A gazdagság *anyagilag* tekintve csak a szükségletek sokrétűségében áll. Maga a kézművesség nem *szükségszerűen* jelenik meg az önfenntartó mezőgazdaság *mellett*, amely a fonást, szövést stb. házi mellékfoglalkozásként űzi. Ha azonban pl. a mezőgazdaság maga is tudományos üzemen nyugszik, ha gépeket, a kereskedelem által odahozott vegyi trágyázószereket, távoli országokból való vetőmagot stb. használ és emellett – ami már benne van az előfeltételezésben – a falusi patriarchális manufaktúra eltűnt, akkor a gépgyár, külkereskedelem, kézművesség stb. *szükségletként* jelenik meg a mezőgazdaság számára. A guanót talán csak selyemszövetek kivitele révén szerezheti be. Ilymódon a selyemmanufaktúra már nem luxusiparként, hanem a mezőgazdaság számára szükséges iparként jelenik meg. Ez tehát főleg és lényegileg azáltal van – ebben az esetben azáltal –, hogy a mezőgazdaság a saját termelésé-

* [*A zárójelbe tett szavak a kéziratban az előző szó fölé írva.*]

nek feltételeit már nem találja készen magában, természetadta módon, hanem ezek önálló iparként rajta kívül léteznek – és kívüle-fennállásukkal az egész bonyolult összefüggés is, amelyben ez az idegen ipar létezik, be van vonva a földművelés termelési feltételeinek körébe –, hogy ami azelőtt mint luxus jelent meg, most szükséges és pl. úgynevezett luxusszükségletek szükségességként jelennek meg a leginkább természetadta és a legtisztább természeti szükségszerűségben keletkezett ipar számára. A természetadta talajnak ez a kihúzása mindegyik ipar alól és termelési feltételeinek rajta kívül egy általános összefüggésbe való áthelyezése – ezért annak, ami fölöslegesként jelent meg, szükségessé, történelmileg létrehozott szükségességgé való átváltoztatása – a tőke tendenciája. Valamennyi ipar általános alapzatává maga az általános csere válik, a világpiac és ezért a tevékenységeknek, érintkezésnek, szükségleteknek stb. egésze, amelyekből ez áll. A *luxus* ellentéte *a természetileg szükségesnek*. Szükséges szükségletek annak az egyénnek a szükségletei, amely maga is természeti szubjektummá van redukálva. Az ipar fejlődése megszünteti ezt a természeti szükségességet, akárcsak azt a luxust – a polgári társadalomban persze csak *ellentétesen*, azáltal, hogy ő maga megintcsak meghatározott társadalmi mércét tételez mint a szükségeset szemben a luxussal. Ezeket a *szükségletek rendszerére* és a *munkák rendszerére* vonatkozó kérdéseket hol kell tárgyalni? Majd a kifejtés folyamán adódik.

Térjünk most vissza az utunkhoz. Ha egyáltalában meg lehet építeni, ez azt bizonyítja, hogy a társadalomnak birtokában van az építéséhez szükséges munkaidő (eleven és objektiválódott munka).* Miért nem válik hát az útépítés, mihelyt bekövetkezik a csereértékre alapozott termelés és a munka megosztása, egyesek magánüzletévé? S ahol adók révén az állam végzi, az útépítés nem az. Először is: A társadalom, az egyesült egyesek birtokában lehetnek a többletidőnek az út építéséhez, de csak egyesülten. Az egyesülés mindig összeadása a munkaképesség ama részének, amelyet mindegyik egyes a maga különös munkája mellett útépítésre fordíthat; de *nemcsak* az összeadása. Bármennyire gyarapítja erőik egyesítése a *termelőerejüket*, korántsem mondtuk, hogy a munkaképesség számszerűleg valamennyinek együttvéve a birtokában lenne – ha nem *dolgoznának össze*, ha tehát munkaképességeik összegéhez nem járulna az a *többlet*, amely csak

* Természetesen itt feltételezzük, hogy a társadalom helyes ösztönt követ. Megtehetné, hogy feleszi a vetőmagot, parlagon hagyja a szántóföldet és utakat épít. Ezzel nem végezné el *a szükséges munkát*, mert nem *termelné újra* magát, nem tartaná fenn eleven munkaképességként e munka által. Vagy az eleven munkaképességeket egyenesen meg is lehet ölni, ahogy pl. I. Péter tette, hogy Pétervárt felépítse. Az ilyesmi nem tartozik ide.

egyesült, kombinált munkájuk révén és benne létezik. Ezért a nép erőszakos összeterelése Egyiptomban, Etruriában, Indiában stb. kényszerépítkezésekhez és kényszerű közmunkákhoz. A tőke ugyanezt az egyesítést *más* módon viszi véghez, a maga modorában, a szabad munkával való csere révén.* *Másodszor*: Meglehet, hogy egyrészt a lakosság elég fejlett és másrészt a támogatás, amelyet gépi berendezés stb. alkalmazásában talál, annyira fejlett, hogy a pusztán az anyagi, *tömeges egyesítésből* – és az ókorban mindig az összekényszerített munkának ez a *tömeges* hatása ez – eredő erő fölösleges, és hogy *viszonylag* csekélyebb *eleven munkatömegre* van szükség.** Kialakulhat útépítők egy külön osztálya, amelyet az állam alkalmaz,*** vagy az alkalmilag foglalkoztatásnélküli népesség egy részét használják el erre, bizonyos számú építőmesterrel stb., akik azonban nem mint tőkések dolgoznak, hanem mint magasabb képzettségű *cselédek*. (Ennek a tanult munkának a viszonyáról stb. később.) A munkások akkor bérmunkások, de az állam nem mint olyanokat használja fel őket, hanem mint cselédeket.

Hogy mármost a tőkés az útépítést mint üzletet a maga költségére elvállalja,° ahhoz különböző feltételek szükségesek, amelyek mind azzal esnek egybe, hogy a tőkére alapozott termelési mód már legmagasabb fokra fejlődött. *Először*: Előfeltételezve van maga a *tőke nagysága*, a kezében koncent-

---

* Hogy a tőkének nem az elszigetelt, hanem a kombinált munkával van dolga, ahogy ő magán- és magáért-valóan már társadalmi, kombinált erő, ez olyan pont, amelyet talán már itt a tőke általános keletkezéstörténetében tárgyalni kell.

** Minél inkább nyugszik a termelés még puszta kézi munkán, izomerő stb. alkalmazásán, egyszóval az egyesek testi megerőltetésén és munkáján, annál inkább áll a *termelőerő* fokozása a *tömeges* összedolgozásukban. A félig művészi kézművességnél előlép a különössé válás és egyessé válás ellentéte; az egyes, de nem-kombinált munka ügyessége. A tőke a maga igazi fejlődésében kombinálja a tömegmunkát az ügyességgel, de úgy, hogy az előbbi elveszti fizikai hatalmát és az ügyesség nem a munkásban létezik, hanem a gépben és a géppel való tudományos kombináció révén egészként ható gyárban. A munka társadalmi szelleme az egyes munkásokon kívül objektív létezésre tesz szert.

*** *A rómaiaknál a hadseregben megvolt egy tömeg* – de már az egész néptől szétváltan –, a munkára fegyelmezve, s melynek többletideje egyszersmind az államé volt; amely az egész munkaidejét bérért pontosan ugyanúgy eladta az államnak, egész munkaképességét egészen úgy egy az élete fenntartásához szükséges bérre cserélte, ahogy a munkás teszi ezt a tőkéssel. Ez arra az időre érvényes, amikor a római hadsereg már nem polgársereg, hanem zsoldossereg volt. Ez itt szintén a munka szabad eladása a katona részéről. De az állam őt nem értékek termelése céljából vásárolja meg. És így, noha úgy látszhatik, hogy a bér formája eredetileg a hadseregekben fordul elő – ez a zsoldrendszer mégis lényegileg meg van különböztetve a bérmunkától. Némi hasonlóság van azáltal, hogy az állam arra használja el a hadsereget, hogy hatalomban és gazdagságban növekedést érjen el.

° Ha az állam efféle dolgokat *állami bérlőkkel* végeztet, ez közvetve mindig robotmunka vagy adók révén történik.

rálódott tőkéé, hogy ilyen kiterjedésű és ilyen lassú megtérülésű, értékesülésű munkákat vállalhasson. Ezért többnyire *részvénytőke*; ebben a formában küzdötte át magát a tőke a végső formájáig, amelyben nemcsak *magánvalóan*, szubsztanciája szerint van, hanem tételezve van társadalmi erőként és termékként való *formájában*. *Másodszor*: Azt kívánják meg tőle, hogy *kamatot*, nem azt, hogy profitot hozzon (hozhat többet a kamatoknál, de ez nem szükséges). Ezt a pontot itt még nem kell tovább vizsgálni. *Harmadszor*: előfeltételként olyan érintkezés – mindenekelőtt üzleti –, hogy az út kifizetődjék, azaz hogy az ár, amelyet az út használatáért kívánnak, *érjen* annyi csereértéket a termelőknek, illetve olyan termelőerőt adjon, amelyet meg tudnak ilyen drágán fizetni. *Negyedszer*: Előfeltételezve van a jövedelmét a helyváltoztatás e cikkére fordító élvező gazdagság egy része. A fődolog azonban a két előfeltétel marad: 1. e tárgyhoz a megkívánt tömegben felhasználható tőke, amely beéri kamattal; 2. értékesülnie kell a termelő tőkék, az ipari tőke számára, hogy megfizessék az út árát. Így pl. az első vasút Liverpool és Manchester között; termelési szükségességgé vált a liverpooli gyapotügynökök és még inkább a manchesteri gyárosok számára.* A tőke mint olyan – létezését a szükséges terjedelemben tételezve – csak akkor fog utakat termelni, amikor az utak termelése szükségességgé válik a termelők, sajátlag maga a termelő tőke számára; a tőkés *profitcsinálásának* feltétele. Akkor az út is kifizetődik. Ezekben az esetekben azonban már nagy érintkezés van előfeltételezve. Ez ugyanaz az előfeltétel *kétszeresen*: az egyik oldalon, hogy az ország gazdagsága eléggé koncentrált és a tőke formájába átváltoztatott ahhoz, hogy ilyen munkákat mint a tőke értékesítési folyamatait elvállaljon; a másik oldalon, hogy az érintkezés tömege elegendő, és hogy a közlekedési eszközök hiánya alkotta korlátot eléggé érzik mint ilyent ahhoz, hogy a tőkés az út értékét (adagonként és darabonként az időben) mint utat (azaz a használatát) realizálhassa. A *termelés* összes *általános feltételei*, mint utak, csatornák stb., akár a forgalmat könnyítik meg vagy teszik egyáltalán lehetővé, akár a termelőerőt gyarapítják (ahogy öntözőműveket stb. Ázsiában és egyébként Európában is a kormányok építenek), ahhoz, hogy a kormány helyett, amely a közösséget mint olyant képviseli, a tőke vállalja őket, a tőkére alapozott termelés legmagasabb fejlődését feltételezik. A *közmunkák* leoldozódása az államról és átmenete a maga a tőke

* A *konkurrencia* inkább előidézheti pl. a vasutak szükségességét egy olyan országban, amelyben a maga termelőerőinek addigi fejlődése még nem sürgetne erre. A *nemzetek közötti konkurrencia* hatása a *nemzetközi érintkezésről* szóló szakaszba tartozik. Itt különösen megnyilatkoznak a tőke civilizáló hatásai.

vállalta munkák dominiumába, mutatja azt a fokot, ameddig a reális közösség a tőke formájában konstituálódott. Egy ország, pl. az Egyesült Államok, még termelő vonatkozásban is érezheti vasutak szükségességét; mindamellett a termelés számára ebből eredő közvetlen előny túl csekély lehet ahhoz, semhogy a kiadás másként jelenjék meg, mint *kidobott pénz*. Akkor a tőke ezt az állam vállára hárítja, vagy ahol az állam vele szemben hagyományosan még felsőbb pozíciót foglal el, ott még megvan a kiváltsága és az akarata arra, hogy az összességet rákényszerítse, hogy *jövedelmének*, nem a tőkéjének egy részét ilyen általánosan hasznos munkákra [fordítsa], amelyek egyszersmind a termelés *általános* feltételeiként jelennek meg, és ezért nem *különös* feltételként valamelyik tőkés számára – és ameddig a tőke nem ölti a részvénytársaság formáját, mindig csak a *különös* feltételeit keresi értékesítésének, a *közösségi* feltételeket országos szükségletekként az egész országra tolja. A tőke csak *előnyös* – az ő értelmében előnyös – vállalkozásokba bocsátkozik. Persze hibásan is spekulál, és mint látni fogjuk, *kell* így spekulálnia. Belebocsátkozik azután olyan *befektetésekbe*, amelyek nem fizetődnek ki és csak akkor fizetődnek ki, amikor bizonyos fokig *elértéktelenedtek*. Ezért a sok vállalkozás, amelyekben az első *tőkebefektetés* kidobott pénz, az első vállalkozók tönkremennek – és amelyek csak másod- vagy harmadkézben, amikor a befektetett tőke az *elértéktelenedés* folytán csekélyebb lett, értékesülnek. Egyébként maga az állam, és ami körülötte és rajta csüng, ezekhez a *jövedelemből* való levonásokhoz, úgyszólván a *fogyasztási költségekhez* tartozik az egyes szempontjából, a termelési költségekhez a társadalom szempontjából. Egy út maga gyarapíthatja a termelőerőket úgy, hogy olyan érintkezést hoz létre, amely által immár kifizetődik. Munkák és kiadások szükségesek lehetnek anélkül, hogy a tőke értelmében termelőek lennének, azaz anélkül, hogy a bennük foglalt *többletmunka* a forgalom révén, a csere révén mint *többletérték* realizálódnék. Ha pl. egy munkás az év folyamán naponta 12 órát dolgozik egy úton és az általánosan szükséges munkaidő átlagban = 6 óra, akkor 6 óra többletmunkát dolgozott. De ha az utat nem lehet 12 óráért eladni, hanem talán csak 6-ért, akkor a tőke számára az útépítés nem vállalkozás, és utat építeni nem termelő munka a számára. A tőkének az utat úgy kell tudnia eladni (az eladás időtartama és módja itt nem érdekel bennünket), hogy mind a szükséges munka, mind a többletmunka értékesüljön, illetve hogy a profitok – a többletértékek – általános alapjából olyan rész jusson neki, mintha többletértéket hozott volna létre. *Ezt a viszonyt később a profitnál és a szükséges munkánál* meg kell vizsgálni. A tőke legmagasabb fejlődése az, amikor a társadalmi termelési folyamat általános feltételeit nem a *társadalmi jövedelemből való levo-*

násból, az állami adókból állítják elő – ahol jövedelem, nem tőke jelenik meg munkaalapként, és a munkás, noha szabad bérmunkás, mint bármelyik másik, mégis gazdaságilag más viszonyban áll –, hanem a *tőkéből mint tőkéből*. Ez megmutatja egyrészt azt a fokot, amelyben a tőke alávetette magának a társadalmi termelés összes feltételeit, és ennélfogva másrészt, hogy menynyire van a társadalmi újratermelő gazdagság *tőkésítve*, és mennyire elégítik ki az összes szükségleteket a csere formájában; az egyén *társadalmiként tételezett* szükségleteit is, azaz azokat, amelyeknél nem mint a társadalombeli egyes egyén, hanem *másokkal közösen* fogyaszt és szükségel – melyeknél a fogyasztás módja a dolog természeténél fogva társadalmi –, ezeknél is a csere, az egyéni csere révén történik nemcsak a fogyasztás, hanem a termelés is. A fent említett útnál az útépítésnek olyan előnyösnek kell lennie, hogy egy meghatározott munkaidő úttá változtatva éppen úgy újratermelje a munkásnak a munkaképességét, mintha földműveléssé változtatta volna. Az értéket az objektiválódott munkaidő határozza meg, bármilyen formában is van. Mármost azonban a használati értéktől, amelyben az érték realizálódott, függ, hogy ez az *érték* realizálható-e. Itt előfeltételeztük, hogy az út szükséglet a község számára, ezért a használati értéket előfeltételeztük. Másrészt a tőke számára, hogy az útépítést elvállalja, előfeltételeztük, hogy nemcsak a *szükséges munkaidőt* fizetik meg, hanem a *többletmunkaidőt* is, amelyet a munkás dolgozik – ennélfogva a tőke profitját. (Védővámok, monopóliumok, állami kényszer útján a tőkés gyakran kikényszeríti ezt a megfizetést ott, ahol az egyes cserélőknek, szabad cserénél, *legfeljebb* a szükséges munkát fizetnék meg.) Nagyon lehetséges, hogy többletmunkaidő megvan és nem fizetik meg (ami persze mindegyik egyes tőkéssel előfordulhat). *Ahol a tőke uralkodik* (ugyanúgy, mint ott, ahol rabszolgaság és jobbágyság vagy valamiféle robotszolgálat), *a munkás abszolút munkaideje feltételül van szabva számára ahhoz, hogy a szükséges munkaidőt szabad legyen dolgoznia, azaz hogy a munkaképességének fenntartásához szükséges munkát használati értékekben a maga számára realizálhassa.* Mindenfajta munkában azután a konkurrencia magával hozza azt, hogy a munkásnak a teljes időt kell dolgoznia – tehát többletmunkaidőt. De megeshetik, hogy ez a többletmunkaidő, noha benne foglaltatik a termékben, nem cserélhető. Magának a munkásnak a szempontjából – a többi bérmunkással összehasonlítva – ez többletmunka. A felhasználó szempontjából olyan munka ez, amelynek van ugyan használati értéke a számára, mint pl. a kásájának, de nincs csereértéke, tehát a *szükséges és többletmunkaidő* közötti egész megkülönböztetés nem létezik. A munka lehet szükséges anélkül, hogy termelő lenne. Ezért a termelés összes *általános, közösségi* feltételeit

– ameddig előállításuk még nem történhetik a tőke mint olyan révén, ennek feltételei között – az ország jövedelmének egy részéből fedezik – a kormánypénztárból, és a munkások nem mint termelő munkások jelennek meg, habár a tőke termelőerejét gyarapítják.

Kitérőnk eredménye egyébként az, hogy közlekedési eszközöknek, a forgalom fizikai feltételeinek a termelése az állótőke termelésének kategóriájába sorolódik, tehát nem konstituál különös esetet. Csakhogy mellékesen megnyílt előttünk a kilátás, amelyet ezen a ponton még nem lehet élesen megrajzolni, a *tőke* egy *sajátos viszonyától a társadalmi termelés közösségi, általános feltételeiig*, megkülönböztetve a *különös tőkének* és *különös termelési folyamatának* feltételeitől.

A piacra vitel (a forgalom térbeli feltétele) a termelési folyamatba tartozik. A forgalom időmozzanata. Hitel. – A tőke forgótőke. – A pénzforgalom puszta látszat. – Sismondi. Cherbuliez. (Tőke. Különböző alkotórészei.)

A *forgalom a térben és az időben megy végbe*. A térbeli feltétel, a termék piacravitele, gazdaságilag tekintve, magába a termelési folyamatba tartozik. A termék valójában csak akkor kész, amikor a piacon van. A mozgás, amellyel oda jut, még az előállítási költségei közé tartozik. Nem alkotja szükségszerű mozzanatát a forgalomnak, ezt az érték különös folyamatának tekintve, mivel egy terméket meg lehet vásárolni, sőt el lehet fogyasztani termelésének helyszínén. Ez a térbeli mozzanat azonban fontos, mivel a piac kiterjedése, a termék kicserélhetősége összefügg ezzel. E *reális* (térbeli) forgalom költségeinek csökkentése a termelőerőknek a tőke által való fejlesztésébe, értékesítési költségeinek csökkentésébe tartozik. Bizonyos oldalakról azonban, mint a forgalom gazdasági folyamatának külső létezési feltétele, ez a mozzanat a forgalom *termelési költségei* közé is számítható, úgyhogy a forgalom e mozzanat szerint maga is nemcsak az általában-való termelési folyamatnak, hanem a közvetlen termelési folyamatnak a mozzanataként jelenik meg. Mindenesetre itt megjelenik ennek a mozzanatnak a termelőerők és egyáltalában a tőkére alapozott termelés általános fejlődési foka által való meghatározása. Pontosabban ezt a helyi mozzanatot – a termék piacravitelét, ami egy szükségszerű feltétele a forgalmának, kivéve ha a termelési hely maga is piac – a termék *áruvá* változtatásának lehetne tekinteni. Csak a piacon *áru* a termék. (Hogy ez külön mozzanatot alkot-e vagy sem, az véletlen. Ha a tőke megrendelésre dolgozik, akkor nem létezik számára sem ez a mozzanat, sem a pénzzé való átváltoztatás mint külön

mozzanat. *A megrendelésre dolgozás*, azaz az előzetes keresletnek megfelelő kínálat mint *általános vagy uralkodó* állapot nem a nagyiparnak felel meg és semmiképpen sem ered mint feltétel a tőke természetéből.)

Másodszor az időmozzanat. Ez lényegileg a forgalom fogalmába tartozik. Ha feltesszük, hogy az áruból pénzbe való átmenet aktusa szerződésileg meg van szabva, akkor ez időbe – számolásba, mérlegelésbe, mérésbe – kerül. Ennek a mozzanatnak a megrövidítése szintén a termelőerő fejlődése. Ez a mozzanat az idő, ha csupán az áru állapotából pénzbe* való átmenet *külső* feltételeként fogjuk is fel; az átmenet előfeltételezett; arról az időről van szó, amely *ezen előfeltételezett aktus* alatt *eltelik*. Ez a *forgalmi költségekbe* tartozik. Más az az idő, amely egyáltalában elmúlik, mielőtt az áru átmegy pénzbe; vagyis az az idő, amely alatt *áru* marad, csupán potenciális, nem valóságos érték. Ez tiszta veszteség.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a forgalom a tőke lényegi folyamataként jelenik meg. A termelési folyamatot nem lehet újra megkezdeni az áru pénzzé való átváltoztatása előtt. A folyamat *állandó folytonossága*, az érték akadálytalan és folyékony átmenete egyik formából a másikba vagy a folyamat egyik fázisából a másikba a tőkére alapozott termelés számára egészen más fokban jelenik meg alapfeltételként, mint a termelés összes korábbi formáinál. Másrészt, miközben ennek a folytonosságnak a szükségessége tételezve van, fázisok idő és tér szerint szétesnek mint külön, egymással szemben közömbös folyamatok. Ilymódon a tőkére alapozott termelés számára véletlennek jelenik meg az, hogy lényegi feltétele, az összfolyamatát konstituáló különböző folyamatok folytonossága megteremtődik-e vagy sem. Ennek a véletlenségnek maga a tőke által való megszüntetése a *hitel*. (Vannak a hitelnek még más oldalai is; de ez az oldal a termelési folyamat közvetlen természetéből ered és ezért alapzata a hitel szükségességének.) Ezért a *hitel* valamennyire is fejlett formában a termelés semelyik korábbi módjában sem jelenik meg. Kölcsönt vettek és adtak korábbi állapotokban is, sőt az uzsora a legrégibb a tőke özönvízelőtti formái közül. De kölcsön vétele és adása éppúgy nem konstituálja a *hitelt*, ahogy dolgozás nem konstituál *ipari munkát* vagy *szabad bérmunkát*. Mint lényegi, fejlett termelési viszony a hitel *történelmileg* szintén csak a tőkére, illetve a bérmunkára alapozott forgalomban jelenik meg. (A *pénz* maga is forma arra, hogy a különböző termelési ágakban megkövetelt idő egyenlőtlenségét megszüntessék, amennyiben ez szembenáll a cserével.) Az *uzsora* – bár *elpolgáriasodott*, a *tőkéhez idomított*

* [*A kéziratban*:] a pénz állapotából áruba

formájában maga is a hitel egyik formája – polgári előtti formájában éppenséggel a *hitel hiányának kifejezése.*

(A pénznek objektív termelési mozzanatokká, illetve feltételekké való visszaváltoztatása előfeltételezi, hogy ezek *készentalálhatók.* Konstituálja a különböző *piacokat,* amelyeken a termelő készentalálja ezeket mint árut – a kereskedő kezében –, olyan piacokat (a munkapiac mellett), amelyek lényegileg különböznek a közvetlen egyéni, végleges fogyasztást szolgáló piacoktól.)

A pénz a forgalmában átváltozott áruvá és a $P–Á$ cserében a fogyasztás befejezte a folyamatot; vagy az áru kicserélődött pénzre – és az $Á–P$ cserében P vagy eltűnő volt, hogy megint kicseréljék $Á$-ra, amikor is a folyamat megint a fogyasztásban fejeződött be, vagy a pénz visszavonult a forgalomtól és átváltozott holt kinccsé és csak vélt gazdagsággá. Sehol* nem gyulladt meg a folyamat önmagán, hanem a pénzforgalom előfeltételei rajta kívül voltak és a pénzforgalom állandóan új külső lökésre szorult. Amennyiben a két mozzanat kicserélődött, a formaváltozás, a forgalmon belül, csak formai volt. Amennyiben azonban tartalmivá vált, kiesett a gazdasági folyamatból; a tartalom nem tartozott bele. Sem az áru nem tartotta fenn magát mint pénz, sem a pénz mint áru; mindegyik az egyik vagy a másik volt. Az érték mint olyan nem tartotta fenn magát a forgalomban és általa, mint átváltozási folyamatán, formaváltozásán túlnyúló; sem magát a *használati értéket* nem a *csereérték* termelte (a tőke termelési folyamatában ez az eset). A tőkénél maga az áru elfogyasztása nem végleges; a termelési folyamatba tartozik; maga is mint a termelésnek, azaz az *értéktételezésnek* a mozzanata jelenik meg.

De a tőke most úgy van tételezve, de a mozzanatok mindegyikében, amelyekben hol mint pénz, hol mint áru, hol mint csereérték, hol mint használati érték jelenik meg, úgy van tételezve, mint magát ebben a formaváltozásban nemcsak formailag fenntartó, hanem *értékesítő érték,* magát önmagára mint értékre vonatkoztató érték. Az egyik mozzanatból a másikba való átmenet mint külön folyamat jelenik meg, de e folyamatok mindegyike átmenet a másikba. A tőke ilymódon úgy van tételezve, mint folyamatot végző érték, amely mindegyik mozzanatban tőke. Úgy van tételezve, mint *forgótőke,* mindegyik mozzanatban tőke, és körforgást végez az egyik meghatározásból a másikba. A visszatérés pontja egyszersmind a kiindulópont és vice versa – tudniillik a *tőkés.* Minden tőke eredetileg forgótőke, a forgalom terméke, valamint a forgalmat termelő, azt saját pályájaként

* [*A kéziratban*:] Sem

leíró. A pénzforgalom – a mostani álláspontjáról – most maga is csak a tőke forgalmának egyik mozzanataként jelenik meg és önállósága mint puszta *látszat* van tételezve. Minden oldalról a tőke forgalma által meghatározva jelenik meg, amire visszatérünk majd. Amennyiben a pénzforgalom önálló mozgást képez a tőke forgalma mellett, ezt az önállóságot csak a tőke forgalmának *folytonossága* tételezi, úgyhogy ez az egy mozzanat rögzíthető és magáért-valóan tekinthető.

{„A tőke permanens *magát megsokszorozó érték*, amely nem pusztul el többé. Ez az *érték* elszakad[t] az árutól, amely létrehozta; egyenlő marad[t] egy *metafizikai, nem-szubsztanciális minőséggel**, mindig ugyanannak a művelőnek" (pl.) „a birtokában, akinek a számára különböző formákat visel[t]." (*Sismondi*, VI. [„Nouveaux principes", I. köt. 89. old.]) „A munkának tőkére való cseréjében a munkás a létfenntartást kívánja, *hogy megéljen*; a tőkés a *munkát*, hogy *nyerjen*." (*Sismondi*, i. h. [91. old.]) „Az üzem gazdája nyer, profitál a *termelőerők* minden *növekedéséből*, amelyet a *munka megosztása* idézett elő." (I. h. [92. old.]) „A munka eladása = lemondás a munka összes gyümölcseiről." (*Cherbuliez*, XXVIII. [„Richesse ou pauvreté", 64. old.]) „A tőke három alkotórésze nem arányosan növekszik" (tudniillik nyersanyag, szerszám, ellátási alap), „nem is állnak *ugyanabban az arányban* különböző társadalmi fokokon. Az ellátási alap ugyanaz marad meghatározott időre, bármilyen gyorsan nő is a *termelés sebessége* és következésképpen a *termékek mennyisége*. Tehát a *termelő tőke* gyarapodása nem vonja szükségszerűen maga után az ellátási alap gyarapodását, amely arra rendeltetett, hogy a munka árát képezze; kísérheti ennek csökkenése." (I. h. [60–63. old.])}

A forgalom befolyása az értékmeghatározásra. – Forgalmi idő = az elértéktelenedés ideje. – A tőkés termelési mód különbsége minden korábbitól (egyetemesség stb.). A tőke propagandisztikus természete. – A forgalom megrövidülése (hitel). – Storch. – Amit a tőkés előlegez, az munka. (Malthus.) – A tőkés termelés korlátai. (Thompson.)

{Amennyiben a termelés ismét-megújítása a kész termékek eladásától függ, az áru pénzzé való átváltoztatásától és a pénznek a termelési feltételekké – nyersanyaggá, szerszámmá, munkabérré – való visszaváltoz-

* [*Sismondinál:*] *mennyiséggel*

tatásától, amennyiben a pályát, amelyet a tőke befut, hogy e meghatározások egyikéből a másikba menjen át, a forgalom szakaszai alkotják, és ezeket a szakaszokat meghatározott *időközök* alatt futják be (még a helyi távolság is feloldódik időre; pl. nem a piac térbeli távolságán fordul meg a dolog, hanem a sebességen – az időmennyiségen –, amellyel elérik), annyiban tehát a forgalom sebességétől, az *időtől*, amely alatt megteszik, függ az, hogy mennyi terméket lehet egy adott időköz alatt termelni, hogy a tőke egy adott időköz alatt milyen gyakran értékesülhet, *termelheti újra* és *sokszorozhatja meg* értékét. Itt tehát valóban az *értékmeghatározás* egy olyan mozzanata kerül *be*, amely nem a munkának a tőkéhez való közvetlen viszonyából származik. Az arány, amelyben ugyanaz a tőke, egy adott időköz alatt, megismételheti a termelési folyamatot (új érték megteremtését), nyilvánvalóan olyan feltétel, amelyet nem közvetlenül maga a termelési folyamat tételez. Ezért ha a forgalom nem hozza is létre magának az *értékmeghatározásnak* semelyik mozzanatát sem, amely kizárólag a munkában rejlik, a forgalom sebességétől függ az a sebesség, amellyel a termelési folyamat ismétlődik, amellyel értékeket létrehoznak – tehát ha nem is az *értékek*, de az értékek tömege függ tőle bizonyos fokig. Tudniillik a termelési folyamat által tételezett értékek és többletértékek, szorozva azzal a számmal, amelyben a termelési folyamat egy adott időköz alatt megismétlődhetik. Amikor a tőke forgásának sebességéről beszélünk, feltételezzük, hogy az egyik fázisból a másikba való átmenetet csak *külső korlátok* tartóztatják fel, nem olyanok, melyek a a termelési folyamatból és a forgalomból magából erednek (mint válságokban, túltermeléskor stb.). A termékben realizált munkaidőn kívül tehát bekerül az értékteremtésnek – magának a termelő munkaidőnek – a mozzanataként a tőke *forgalmi ideje*. Ha a munkaidő az értéktételező tevékenységként jelenik meg, a tőkének ez a forgalmi ideje viszont az *elértéktelenedés idejeként*. A különbség egyszerűen ebben mutatkozik: Ha a tőke által parancsnokolt munkaidő összességét maximumra tesszük, mondjuk a végtelenre, ∞, úgyhogy a szükséges munkaidő egy végtelenül kis részét és a többletmunkaidő egy végtelenül nagy részét képezi ennek a ∞-nek, akkor ez a tőke értékesítésének a maximuma lenne, és ez az a tendencia, amelyre a tőke törekszik. Másrészt ha a *tőke forgalmi idejét* 0-val egyenlőnek vennők, ha átváltozásának különböző fokai a realitásban ugyanolyan gyorsan mennének végbe, mint a gondolatban, akkor ez szintúgy a maximuma lenne annak a tényezőnek, amelyben a termelési folyamatot meg lehetne ismételni, tehát a tőke egy meghatározott időköz alatti értékesítési folyamatai számának. A termelési folyamat ismétlődését csak az az idő korlátozná, ameddig ő maga tart, amely eltelik

ahhoz, hogy a nyersanyagot termékké változtassák. Ezért a *forgalmi idő* nem pozitív értékteremtő elem; ha 0-val lenne egyenlő, akkor lenne az értékteremtés a legnagyobb. Ha vagy a többletmunkaidő, vagy a szükséges munkaidő egyenlő lenne 0-val, azaz a szükséges munkaidő minden időt elnyelne, illetve a termelés minden munka *nélkül* mehetne végbe, akkor nem léteznék sem érték, sem tőke, sem értékteremtés. Ezért a *forgalmi idő* csak annyiban határozza meg az értéket, amennyiben mint a munkaidő értékesítésének *természeti korlátja* jelenik meg. Ténylegesen tehát a forgalmi idő levonás a *többletmunkaidőből*, azaz gyarapítása a *szükséges* munkaidőnek. Világos, hogy a szükséges munkaidőt meg kell fizetni, akár lassan, akár gyorsan megy végbe a forgalmi folyamat. Pl. olyan szakmákban, amelyekben sajátos munkásokra van szükség, ezeket azonban csak az év egy részében lehet foglalkoztatni, mert a termékek teszem csak egy idényben adhatók el, a munkásokat az egész évre meg kellene fizetni, azaz a többletmunkaidő ugyanabban az arányban csökkenne, amelyben egy adott időköz alatt kevesebbet lehetne őket foglalkoztatni, de mégis ilyen vagy olyan módon meg kell őket fizetni. (Például abban a formában, hogy 4 hónapi munkabérük elegendő az esztendő folyamán való fenntartásukra.) Ha a tőke 12 hónapon át tudná alkalmazni őket, akkor nem fizetne több munkabért, annyi többletmunkát nyerne. *A forgalmi idő tehát úgy jelenik meg, mint a munka termelékenységének korlátja* = a szükséges munkaidő növekedése = a többletmunkaidő csökkenése = a többletérték csökkenése = a tőke önértékesítési folyamatának gátlása, korlátja. A tőkének tehát egyrészt arra kell törekednie, hogy az érintkezés, azaz a csere minden helyi korlátját ledöntse, az egész földet meghódítsa mint piacát, másrészt viszont arra törekszik, hogy megsemmisítse a teret az idő által; azaz az időt, amelybe az egyik helyről a másikra való mozgás kerül, minimumra csökkentse. Minél fejlettebb a tőke, minél kiterjedtebb ennélfogva a piac, amelyen forog, amely forgalmának a térbeli pályáját alkotja, annál inkább törekszik egyszersmind a piac nagyobb térbeli kiterjesztésére és a térnek az idő által való nagyobb megsemmisítésére. (Ha a munkaidőt nem az egyes munkás munkanapjaként, hanem egy meghatározatlan munkáslétszám meghatározatlan munkanapjaként tekintjük, itt valamennyi *népesedési viszony* bekerül; ezért a népesedés alaptanai éppúgy benne foglaltatnak a tőkének ebben az első fejezetében, mint a profit, az ár, a hitel stb. alapelvei.) A tőke egyetemes tendenciája jelenik meg itt, amely valamennyi korábbi termelési foktól megkülönbözteti. Habár természeténél fogva maga is korlátolt, a termelőerők egyetemes fejlődésére törekszik és ilymódon új termelési módnak az előfeltételévé válik, amely nem azért van a termelő-

erők fejlődésére alapozva, hogy egy meghatározott állapotot újratermeljen és legfeljebb kibővítsen, hanem amelyben a termelőerők szabad, gátolatlan, progresszív és egyetemes fejlődése maga is előfeltétele a társadalomnak és ezért újratermelésének; amelyben az egyetlen előfeltétel a kiindulóponton való túlmenés. Ez a tendencia – amellyel a tőke bír, de amely egyszersmind ellentmond magának a tőkének mint korlátolt termelési formának és ezért felbomlása felé hajtja – megkülönbözteti a tőkét minden korábbi termelési módtól és egyszersmind magában foglalja azt, hogy mint puszta átmeneti pont van tételezve. Minden eddigi társadalmi forma a gazdagság – vagy ami ugyanaz, a társadalmi termelőerők – fejlődésénél fogva tűnt le. Az ókoriaknál, akik tudatában voltak ennek, a gazdagságot ezért közvetlenül a közösség felbomlásaként denunciálják. A feudális berendezkedés a maga részéről a városi ipar, kereskedelem, a modern mezőgazdaság (sőt egyes találmányok, mint a lőpor és a nyomdagép) folytán tűnt le. A gazdagság fejlődésével – és ezért egyben az egyének új erőinek és kibővült érintkezésének fejlődésével – felbomlottak azok a gazdasági feltételek, amelyeken a közösség nyugodott, a közösség különböző alkotórészeinek politikai viszonyai, amelyek megfeleltek e közösségnek: a vallás, amelyben eszményítve szemlélték (és mindkettő megint egy adott viszonyon nyugodott a természethez, amelyre minden termelőerő feloldódik); az egyének jelleme, szemlélete stb. A *tudomány fejlődése* – azaz a gazdagság legszolidabb formájáé, amely mind terméke, mind termelője a gazdagságnak – *egymaga* elegendő volt e közösség felbomlasztásához. De a *tudomány fejlődése*, ezé az eszmei és egyszersmind gyakorlati gazdagságé, csak egy oldal, egy forma, amelyben *az emberi termelőerőknek*, azaz a gazdagságnak a *fejlődése* megjelenik. *Eszmeileg* tekintve egy meghatározott tudatforma felbomlása elegendő volt ahhoz, hogy egy egész korszakot megöljön. Reálisan a tudat e korlátja az *anyagi termelőerők* és ennélfogva a gazdagság egy *meghatározott fejlődési fokának* felel meg. Persze nemcsak a régi bázison ment végbe fejlődés, hanem *maga ez a bázis fejlődött*. Magának ennek a *bázisnak* a legmagasabb fejlődése (a virág, amellyé átváltozik; de még mindig *ez* a bázis, *ez* a növény mint virág; ezért hervadás a virágzás *után* és a virágzás következményeként) az a pont, amelyen ő maga azzá a formává van kimunkálva, melyben a *termelőerők legmagasabb fejlődésével* összeegyeztethető, ezért az egyének leggazdagabb fejlődésével is. Mihelyt ezt a pontot elérték, a további fejlődés mint hanyatlás jelenik meg és az új fejlődés új bázisról kezdődik. Előzőleg láttuk,* hogy a termelési feltételek tulajdona

* [*V. ö. I. köt. 364–375. old.*]

a közösség egy korlátolt, meghatározott formájával azonosnak volt tételezve; tehát az egyén egy korlátolt, meghatározott formájával, amelyben olyanok a tulajdonságai – termelőerőinek korlátolt tulajdonságai és korlátolt fejlődés –, hogy ilyen közösséget képezzen. Ez az előfeltétel viszont maga is a termelőerők egy korlátolt történelmi fejlődési fokának volt az eredménye; mind a gazdagságának, mind létrehozási módjáénak. A közösségnek, az egyénnek – mint a termelés feltételének – célja *újratermelni ezeket a meghatározott termelési feltételeket* és az egyéneket, mind egyenként, mind társadalmi elkülönüléseikben és vonatkozásaikban – mint e feltételek eleven hordozóit. A tőke úgy tételezi magának a *gazdagságnak a termelését* és ezért a termelőerők egyetemes fejlődését, meglevő előfeltételeinek állandó forradalmasítását, mint újratermelésének előfeltételét. Az érték nem zár ki semmilyen használati értéket; tehát nem zárja magába abszolút feltételként a fogyasztás stb., az érintkezés stb. semmilyen különös fajtáját; és éppígy a társadalmi termelőerők, az érintkezés, a tudás stb. fejlődésének minden foka úgy jelenik csak meg neki, mint korlát, amelyet leküzdeni törekszik. Maga az előfeltétele – az érték – mint termék van tételezve, nem mint a termelés felett lebegő, magasabb előfeltétel. A *tőke* korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe és a termelőerők, az általános gazdagság stb., tudás stb. kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát; a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint a *saját gazdagságának*, hanem mint *idegen gazdagságnak* és a saját szegénységének a feltételeihez. Maga ez az ellentétes forma azonban eltűnő és megtermeli saját megszüntetésének reális feltételeit. Eredmény: a termelőerőknek – az egyáltalában-való gazdagságnak – tendenciálisan és *δυνάμει** általános fejlődése mint bázis, éppígy az érintkezésnek, ezért a világpiacnak az egyetemessége mint bázis. A bázis mint az egyén egyetemes fejlődésének lehetősége, és az egyének valóságos fejlődése erről a bázisról kiindulva mint állandó megszüntetése *korlátjuknak*, amelyről tudják, hogy korlát, amely nem számít *szent határnak*. Az egyén egyetemessége nem mint elgondolt vagy képzelt egyetemesség, hanem mint reális és eszmei vonatkozásainak egyetemessége. Ebből ered saját történelmének *folyamatként* való felfogása és a természetnek mint a maga reális testének (éppígy a természet feletti gyakorlati hatalomként meglevő) tudása is. A fejlődés folyamatát magát is mint ennek előfeltételét tételezik és tudják. Ehhez azonban mindenekelőtt az szükséges, hogy a termelőerők teljes

* [potenciálisan]

fejlődése *termelési feltétellé* váljék; nem pedig hogy meghatározott *termelési feltételek* a termelőerők fejlődésének határaként legyenek tételezve. –

Ha mármost visszatérünk a tőke *forgalmi idejére*, ennek megrövidítése (amennyiben ez nem a közlekedési és szállítási eszközök fejlődése, amelyek szükségesek a termék piacra viteléhez) részben egy folytonos piacnak és ezért egy egyre kiterjedtebb piacnak a *megteremtése*, részben olyan *gazdasági* viszonyoknak a kifejlesztése, a tőke olyan formáinak a kifejlesztései, amelyek révén a tőke a forgalmi időt *mesterségesen* megrövidíti. (*A hitel összes formái.*) {Ezen a helyen még megjegyezhetjük, hogy mivel pusztán a tőkének vannak meg a tőke termelési feltételei, tehát elégíti ki és törekszik realizálni őket, ezért általános tendenciája a tőkének valamennyi ponton, amelyek a forgalmi előfeltételeit, termelő központjait képezik, hogy ezeket a pontokat magához asszimilálja, azaz tőkésítő termeléssé, illetve tőke termelésévé változtassa. Ez a propagandisztikus (civilizáló) tendencia – a korábbi termelési feltételektől eltérően – pusztán a tőkének sajátja.} Azok a termelési módok, amelyekben a forgalom nem immanens, uralkodó feltétele a termelésnek, természetesen nem [mutatják fel] a tőke sajátos forgalmi szükségleteit és ennélfogva a nekik megfelelő gazdasági formák valamint reális termelőerők kimunkálását sem. – Eredetileg a tőkére alapozott termelés a forgalomból indult ki; most azt látjuk, hogy ez a termelés a forgalmat mint a saját feltételét tételezi és ugyanannyira a termelési folyamatot a maga közvetlenségében mint a forgalmi folyamat mozzanatát, ahogy a forgalmi folyamatot mint a maga totalitásában vett termelési folyamat egyik fázisát. – Minthogy különböző tőkéknek különböző forgalmi idejük van (pl. az egyiknek távolabbi piaca van, a másiknak közeli; az egyiknek biztosított a pénzzé változtatása, a másiké kockázatos; az egyiknek több az állótőkéje, a másiknak több a forgótőkéje), ez különbségeket alkot számukra az értékesítésben. Ez azonban csak a másodlagos értékesítési folyamatban fordul elő. A forgalmi idő magán-valóan *korlátja* az értékesítésnek (a *szükséges munkaidő* persze szintén korlátja; de egyszersmind eleme, mert nélküle érték és tőke elesnék); levonás a többletmunkaidőből, illetve a *szükséges munkaidő* gyarapítása a *többletmunkaidőhöz* viszonyítva. A tőke forgalma *értéket realizáló*, ahogy az eleven munka *értéket létrehozó*. A forgalmi idő csak egyik korlátja ennek az értékrealizálásnak és ennyiben az értékteremtésnek; nem egyáltalában a termelésből eredő, hanem a tőke termelésére sajátos korlát, amelynek megszüntetése – vagy a harc vele – ezért a tőke sajátos gazdasági fejlődésébe is tartozik és a lökést adja formáinak a hitelben stb. való fejlődéséhez.} {A tőke maga is az az ellentmondás, hogy állandóan igyekszik megszüntetni a *szükséges munkaidőt* (és ez egyszer-

smind a munkásnak minimumra redukálása, azaz puszta eleven munkaképességként való létezése), de a *többletmunkaidő* csak ellentétesen, csak a szükséges munkaidővel ellentétben létezik, tehát a tőke szükséges munkaidőt mint újratermelésének és értékesítésének feltételéhez *szükségeset* tételez. Az anyagi termelőerők egy fejlődése – amely egyszersmind a munkásosztály erőinek fejlődése – egy bizonyos ponton *megszünteti magát a tőkét.*}

{„A vállalkozó a termelést csak azután kezdheti újra, hogy a befejezett terméket eladta és az árat új anyagok és új bérek vásárlására fordította; minél gyorsabb tehát a forgalom e két hatás előidézésére, annál előbb* képes a vállalkozó a termelését újra kezdeni és annál több terméket szolgáltat a tőke egy adott időköz alatt." (*Storch*, 35.** [„Cours d'économie politique", I. köt. 411–412. old.])} {„A *tőkés* sajátos *előlegei* nem posztóból stb., hanem munkából állnak." (*Malthus*, IX, 29,*** [„Measure of Value", 17. old.])} {„A közösség általános tőkéjének más kezekben való felhalmozása, mint a dolgozó munkásokéban, szükségszerűen késlelteti minden iparkodás haladását, kivéve a tőke szokásos díjazásáét, amelyet az idő és a körülmények nyújtanak a tőke birtokosainak... Az eddigi rendszerekben a *termelőerőt a tényleges felhalmozásra és a létező elosztási módok megörökítésére tekintettel és ezeknek alárendelve vizsgálták. A tényleges felhalmozást és elosztást kell alárendelni a termelőerőnek.*" (*Thompson*, 3. [7.] [„Inquiry", 176., 589. old.])}

Forgalom és értékteremtés. (Kiegyenlítődés különböző tőkék között a forgalmi feltételekben.) A tőke nem forrása az értékteremtésnek. – Forgalmi költségek. – A termelés folytonossága a forgalmi időt megszüntetettnek feltételezi.

A forgalmi időnek a termelési folyamathoz való viszonyából következik, hogy az értékeknek azt az összegét, amelyet termelnek, illetve a tőke totális értékesítését egy adott időszakban nem egyszerűen az új érték határozza meg, amelyet a tőke a termelési folyamatban létrehoz, illetve a többletidő, amely a termelési folyamatban realizálódik, hanem ez a többletidő (többletérték) szorozva azzal a számmal, amely kifejezi, milyen gyakran lehet a tőke termelési folyamatát egy meghatározott időköz alatt megismételni. A számot, amely ezt az ismétlődést kifejezi, a termelési folyamat

* [*A kéziratban*:] inkább
** [*A kéziratban*:] 34.
*** [*A kéziratban*:] 26.

vagy az általa létrehozott értéktöbblet együtthatójának lehet tekinteni. Ezt az együtthatót azonban nem pozitíve, hanem negatíve határozza meg a forgalom sebessége. Azaz ha a forgalom sebessége abszolút lenne, azaz a termelési folyamatban semmiféle megszakítás nem történik a forgalom folytán, akkor lenne ez az együttható a legnagyobb. Ha pl. a búzatermelés reális feltételei egy adott országban csak egy aratást engednek meg, akkor a forgalom semmiféle sebessége sem csinálhat ebből két aratást. Ha azonban gátlás történnék a forgalomban, ha a bérlő nem tudná búzáját elég korán eladni, pl. hogy újra munkásokat szegődtessen, akkor a termelés fel lenne tartva. A termelési, illetve értékesítési folyamat együtthatójának maximumát egy adott időköz alatt az az abszolút idő határozza meg, ameddig maga a termelési fázis tart. Ha a forgalom befejeződött, a tőke újra meg képes kezdeni termelési folyamatát. Ha tehát a forgalom nem okozna semmi fennakadást, sebessége abszolút volna és tartama = 0, azaz semmi időbe nem telne, akkor ez csak ugyanaz volna, mintha a *tőke* azonnal újra megkezdhetné termelési folyamatát, mihelyt az befejeződött; azaz a forgalom nem léteznék a termelés megszabó korlátjaként és a termelési folyamatnak egy meghatározott időköz alatti megismétlése abszolúte a termelési folyamat tartamától függne, egybeesnék vele. Ha tehát az ipar fejlődése azt engedné meg, hogy 100 £ tőkével x font fonalat 4 hónap alatt termeljenek, akkor a termelési folyamatot ugyanazzal a tőkével csak évente 3-szor lehetne megismételni, csak 3 x font fonalat lehetne termelni. A forgalom semmilyen sebessége nem emelhetné a tőke újratermelését vagy jobbanmondva értékesítési folyamatának az ismétlődését e ponton túl. Ez csak a *termelőerők fokozódása* következtében történhetnék. A forgalmi idő magán-valóan nem *termelőereje* a tőkének, hanem olyan *korlátja termelőerejének*, amely a tőke csereérték-természetéből ered. A forgalom különböző fázisainak befutása itt úgy jelenik meg, mint a *termelés korlátja*, magának a tőkének a sajátos természete által szabott korlát. Mindaz, ami a *forgalmi idő* — a forgalmi folyamat — meggyorsulása és megrövidülése révén történhetik, annyi, hogy a tőke természete szabta korlátot redukálják. A termelési folyamat megismétlésének természeti korlátai pl. a mezőgazdaságban egybeesnek a termelési fázis egy ciklusának tartamával. A tőke szabta korlát az a tartam, amely nem a vetés és az aratás között telik el, hanem az aratás és a termésnek pénzzé változtatása, valamint a pénznek mondjuk pl. munka vásárlásává való visszaváltoztatása között. A forgalmi ügyeskedők, akik azt képzelik, hogy a forgalom sebessége révén valami mást is tehetnek, mint hogy a tőke újratermelésének önmaga szabta akadályait lerövidítsék, tévúton járnak. (Még bolondabbak természetesen azok

a forgalmi ügyeskedők, akik azt képzelik, hogy hitelintézetekkel és -találmányokkal, amelyek a forgalmi idő tartamát megszüntetik, nemcsak azt a fennakadást, azt a megszakítást küszöbölik ki a termelésben, amelyet a kész termék tőkévé változtatása kíván meg, hanem fölöslegessé teszik magát azt a tőkét, amelyre a termelő tőke kicserélődik; azaz a csereérték alapzatán akarnak termelni és egyszersmind az ezen alapzaton való termelés szükségszerű feltételeit kiküszöbölni, semmivé varázsolni.) A legtöbb, amit a hitel erről az oldalról – amely a *puszta* forgalmat érinti – megtehet, az az, hogy a termelési folyamat folytonosságát fenntartja, *ha* ehhez a folytonossághoz minden egyéb feltétel megvan, azaz valóban létezik a tőke, amelyre kicserélni kell stb.

A forgalmi folyamatban tételezve van az, hogy a tőkének a termelés által való értékesítése, a munkának a tőke által való kizsákmányolása számára feltételül van szabva a tőke pénzzé változtatása, illetve a tőke tőkére való cseréje* mint a tőke munkára és vice versa való cseréjének korlátja.

A tőke csak annyiban létezik mint tőke, amennyiben azért futja be a forgalmi fázisokat, átváltozása különböző mozzanatait, hogy újra megkezdhesse a termelési folyamatot, és ezek a fázisok maguk is értékesülésének – de egyszersmind, mint láttuk,** *elértéktelenedésének* – fázisai. Amíg a tőke a kész termék alakjában rögzítve marad, addig nem lehet tevékeny mint tőke, addig *tagadott* tőke. Értékesítési folyamata ugyanabban a fokban fel van tartóztatva és folyamatot végző értéke tagadva van. Ez tehát mint veszteség jelenik meg a tőke szempontjából, mint értékének relatív vesztesége, hiszen értéke éppen az értékesítési folyamatban áll. A tőkének ez a vesztesége másszóval nem jelent egyebet, mint hogy kihasználatlanul telik az idő, amely alatt az eleven munkával való csere révén többletmunkaidőt, idegen munkát sajátíthatna el, ha nem következett volna be a holtpont. Gondoljunk el mármost *sok* tőkét különös üzletágakban, amelyek mind *szükségesek* (ami abban mutatkoznék meg, hogy ha a tőke az egyik üzletágból tömegesen kivándorolna, a termékek kínálata ebben az ágban a kereslet alá esnék, ennélfogva a piaci ár a természetes fölé emelkednék), és *egy* üzletág pl. azt kívánja, hogy az *a* tőke tovább időzzék az elértéktelenedés formájában, azaz hogy az idő, amely alatt a forgalom különböző fázisait megteszi, hosszabb legyen, mint valamennyi többi üzletágban, akkor ez az *a* tőke azt a kevés új értéket, amelyet létrehozhatna, pozitív veszteségnek

* Mert a mostani álláspontról kiindulva a forgalom valamennyi pontján még csak munka vagy tőke van.

** [*V. ö. I. köt. 291–292. old.*]

tekintené, mintha annyival többet kellene kiadnia, hogy ugyanazt az értéket megtermelje. Ezért arányosan magasabb csereértéket számítana fel termékeiért, mint a többi tőke, hogy a nyereségnek ugyanabban a rátájában osztozzék. De ténylegesen ez csak úgy történhetnék, hogy a veszteséget elosztanák a többi tőkére. Ha *a* több csereértéket kíván a termékért, mint amennyi munka objektiválódott benne, ezt a *többet* csak azáltal kaphatja meg, hogy a többiek kevesebbet kapnak termékeik reális értékénél. Ez azt jelenti, hogy a kedvezőtlenebb feltételeket, amely között *a* termelt, arányos hányadokban a vele cserélő valamennyi tőkés viselné, és ilymódon egyenlő átlagnyereség jönne ki. De a tőkék által együttesen létrehozott értéktöbbletek összegét tekintve, ez csökkenne, pontosan annyival, amennyivel az *a* tőke a többi tőkéhez viszonyítva kevesebbet értékesít; csakhogy ezt a csökkenést – ahelyett, hogy kizárólag az *a* tőkére esnék – mint általános veszteséget, mint arányos hányadokban való veszteséget az összes tőkék viselik. Ezért mi sem lehet nevetségesebb annál a képzelődésnél (lásd pl. Ramsay[3]), hogy a munka kizsákmányolásán kívül a tőke az *értékteremtésnek* egy *eredeti*, a munkától elválasztott forrását alkotja, mivel a *többletmunkának* a tőkék közötti elosztása nem az egyes tőke által létrehozott többletmunkaidőnek az arányában, hanem a tőkék összessége által létrehozott *össztöbbletmunka* arányában történik, és ezért az *egyes tőkére* nagyobb értékteremtés juthat, mint amennyi a munkaerő általa végzett *különös* kizsákmányolásából közvetlenül magyarázható. De ezt az egyik oldalon mutatkozó *többet* ki kell egyenlítenie a másikon egy *kevesebbnek*. Az *átlag* egyáltalában nem jelent semmi egyebet. A kérdésnek, hogy a tőkének idegen tőkére való vonatkozása, azaz a tőkék konkurrenciája hogyan osztja el közöttük a többletértéket, nyilvánvalóan semmi köze nincsen e többletérték abszolút mennyiségéhez. Ezért mi sem képtelenebb, mint arra következtetni, hogy mivel a tőke megtérítteti magának a maga *kivételes* forgalmi idejét, azaz a relatív kevesebbet-értékesítését mint pozitív többet-értékesítést veszi számításba, ezért most a *tőkék* együttvéve, *a tőke* képes semmiből valamit, mínuszból pluszt csinálni, mínusz-többletmunkaidőből, illetve mínusz-többletértékből plusz-többletértéket, és ezért birtokában van az értékteremtésnek egy *misztikus*, az idegen munka elsajátításától független forrásának. A mód, ahogy a tőkések* többek között az *értéktöbbletben* való arányos részesedésüket kiszámítják – nemcsak a többletmunkaidő révén, amelyet működésbe hoztak, hanem a szerint *az idő* szerint is, *amelyben tőkéjük mint olyan nem***

* [*A kéziratban*:] tőkék

** [*A kéziratban ez a szó hiányzik.*]

dolgozott, azaz parlagon hevert, az elértéktelenedés fázisában tartózkodott –, természetesen a legcsekélyebbet sem változtat az értéktöbblet összegén, amelyet egymás között el kell osztaniok. Maga ez az összeg nem nőhet azáltal, hogy kisebb, mint akkor lenne, ha az *a* tőke, ahelyett, hogy parlagon heverne, többletértéket hozott volna létre, azaz azáltal, hogy ugyanannyi idő alatt kevesebb többletértéket hozott létre, mint a többi tőke. Ezt a *parlagonheverést* az *a* tőkének csak annyiban is térítik meg, amennyiben szükségszerűen ered a különös termelési ág feltételeiből, s ezért az egyáltalában-való *tőkére* vonatkoztatva mint az értékesítés megnehezítése, mint egyáltalában-való értékesítésének *szükségszerű korlátja* jelenik meg. A munka megosztása ezt a korlátot csak e különös tőke termelési folyamata korlátjának tekintve hagyja meg. A termelési folyamatot az egyáltalában-való tőke által folytatottnak tekintve ez értékesítésének egy *általános korlátja*. Ha csak magát a munkát gondoljuk el termelőnek, akkor valamennyi nagyobb előleg, amelyre értékesítése folyamán szüksége van, annak jelenik meg, ami – az *értéktöbbletből való levonásnak*.

Értéket létrehozni a forgalom csak annyiban tud, amennyiben – a termelési folyamatban közvetlenül elfogyasztotton kívül – *idegen munka* újabb alkalmazását kívánja meg. Akkor ez ugyanaz, mintha a termelési folyamatban közvetlenül több *szükséges munkát* használnának fel. Csak a valóságos *forgalmi költségek* emelik a termék *értékét*, de csökkentik a többletértéket.

Amennyiben a tőke forgalma (a termék stb.) nem pusztán a termelési folyamat újramegkezdéséhez szükséges fázisokat fejezi ki, annyiban ez a forgalom (lásd Storch példája[4]) nem képezi a termelés mozzanatát annak totalitásában – ezért nem a termelés által tételezett forgalom, és amennyiben költségeket okoz, ezek *járulékos termelési költségek*. Az egyáltalában-való forgalmi költségek, azaz a forgalom termelési költségei, amennyiben a pusztán gazdasági mozzanatokat, a tulajdonképpeni forgalmat érintik (a piacra vitel *új használati értéket* ad a terméknek), az *értéktöbbletből* való levonásoknak tekintendők, azaz a szükséges munka növelésének a többletmunkához viszonyítva.

A termelés folytonossága feltételezi, hogy a forgalmi idő meg van szüntetve. Ha nincs megszüntetve, akkor időnek kell eltelnie a különböző átalakulások között, amelyeket a tőkének be kell futnia, forgalmi idejének termelési idejéből való levonásként *kell* megjelennie. Másrészt a tőke természete feltételezi, hogy befutja a forgalom különböző fázisait, mégpedig nem az elképzelésben, ahol az egyik fogalom a gondolat gyorsaságával, semmi idő alatt, csap át a másikba, hanem mint olyan állapotokat, amelyek időbelileg kívül vannak egymáson. Egy ideig begubózva kell lennie, mielőtt lepkeként

röpködhet. A tőke termelésének az ő maga természetéből eredő feltételei tehát ellentmondanak egymásnak. Megszüntetni és leküzdeni az ellentmondást csak* kétféleképpen lehet:

Először is hitel: Egy *B* látszatvevő – azaz aki valóságosan *fizet*, de nem valóságosan vásárol – közvetíti *A* tőkésnek terméke pénzzé változtatását. De magát *B*-t csak akkor fizetik meg, amikor *C* tőkés megvásárolta *A* termékét. Hogy ez a *B* hitel-ember *A*-nak pénzt ad, hogy munkát vásároljon, vagy nyersanyagot és munkaszerszámot, mielőtt *A* mindkettőt termékének eladásából pótolhatja, az mit sem változtat a dolgon. Előfeltételezésünk mellett alapjában véve mindkettőt adnia kell neki – azaz az összes termelési feltételeket (ezek azonban nagyobb értéket képviselnek az eredetinél, amelylyel *A* elkezdte a termelési folyamatot). Ebben az esetben *b* tőke pótolja *a* tőkét; de a kettőt nem egyidejűleg értékesítik. *B* most *A* helyére lép; azaz tőkéje parlagon hever, amíg ki nem cserélik c tőkével. Rögzítve van *A* termékében, aki folyósította termékét *b* tőkében.

Ramsay. Forgalmi idő. Ebből arra következtet, hogy a tőke a profit saját forrása. – *Ramsay*. Zűrzavar az értéktöbbletre és profitra és az értékek törvényére vonatkozóan. (Nincs többletérték Ricardo törvénye szerint.) – Ricardo. Konkurrencia. – Quincey. Ricardo értékelmélete. Bér és profit. *Quincey*. – *Ricardo*. – *Wakefield*. A tőkés termelés feltételei a gyarmatokon.

A közgazdászok teljes zűrzavara az értéknek a munkaidő általi ricardoi meghatározására vonatkozóan – ez a zavar Ricardo saját kifejtésének egyik fő fogyatékosságán alapul – igen világosan kitűnik Ramsay úrnál. Szószerint ezt mondja (miután előzőleg a tőkék forgalmi idejének a *relatív értékesítésükre*, azaz az általános többletértékben való relatív részvételükre gyakorolt befolyásából ezt az idétlen következtetést vonta le: „Ez mutatja, hogyan szabályozhatja a tőke az értéket függetlenül a munkától" (IX, 84.; *R[amsay*: „Essay on the Distribution of Wealth"], 43. old.), vagy „a tőke az értéknek a munkától független forrása" (i. h., 55. old.)): „Egy forgótőke" (ellátási alap) „mindig több munkát fog fenntartani, mint amennyit korábban rá magára fordítottak. Mert ha nem tudna többet alkalmazni, mint amennyit előzőleg rá magára fordítottak, *milyen előny* származhatnék a

* Hacsak nem képzelik el azt, hogy valamennyi tőke kölcsönös megrendelésre dolgozik és ezért a termék mindig közvetlenül pénz, amely elképzelés ellentmond a tőke természetének és ezért a nagyipar gyakorlatának is.

tulajdonos számára abból, hogy *mint ilyent* használja?" (I. h., 49. old.). „Tételezzünk fel két egyenlő értékű tőkét, mindegyiket egy adott időn át dolgozó száz embernek a munkája termelte, az egyik egészen forgó, a másik egészen álló és talán borból áll, amelyet pincében tartanak, hogy tökéletesedjék! Mármost ez a forgótőke, amelyet *100 ember munkája hozott létre, 150 embert* fog *mozgásba hozni*. Ezért a következő év végén a termék ebben az esetben 150 ember munkájának az eredménye lesz. De mégsem lesz több értéke, mint a bornak ugyanezen időszak befejeződésekor, habár az utóbbihoz csak 100 embert alkalmaztak." (50. old.) „Vagy azt állítják, hogy az a munkamennyiség, amelyet bármely forgótőke *alkalmazni fog*, nem több, mint egyenlő az előzőleg ráfordítottal? Ez azt jelentené, hogy a *ráköltött tőke értéke* egyenlő a termék értékével." (52. old.) Nagy zűrzavar azon munka között, amelyet a tőkére ráfordítottak, és amelyet ő alkalmazni fog. Az a tőke, amelyet a munkaképességre cserélnek, az ellátási alap – és ezt nevezi Ramsay itt *forgótőkének* – sohasem tud több munkát alkalmazni, mint amennyit ráfordítottak. (A termelőerők fejlődésének a meglevő tőkére gyakorolt visszahatása itt nem tartozik ránk.) De több munkát fordítottak rá, mint amennyiért fizetett – *többletmunkát*, amelyet átváltoztattak *többletértékké és többlettermékké*, módot adva a tőkének arra, hogy ezt a hasznothajtó alkut, amelyben az egész kölcsönösség az egyik oldalon van, bővítettebb szinten újítsa meg. Módot adtak neki arra, hogy több új eleven munkát alkalmazzon, mert a termelési folyamat alatt egy adag újabb munkát fordítottak rá a felhalmozott munkán felül, amelyből az e folyamatba való belépése előtt állt.

Ramsay úr úgy látszik azt képzeli, hogy ha a tőke 20 munkanapnak a terméke (szükséges és többletidő együttvéve), akkor 20 munkanapnak ez a terméke 30 munkanapot alkalmazhat. De semmiképpen nem ez az eset. A termékre mondjuk 10 szükséges munkanapot és 10 többletnapot fordítottak. Akkor a többletérték = 10 többletnap. Azáltal, hogy a tőkés ezt megint nyersanyagra, szerszámra és munkára cseréli, a *többlettermékkel* megint új *szükséges munkát* hozhat mozgásba. A vicc nem az, hogy több munkaidőt alkalmaz, mint amennyi a termékben megvan, hanem hogy a többletmunkaidőt, amely neki semmibe nem kerül, újra kicseréli szükséges munkaidőre – tehát éppen, hogy a termékre ráfordított *egész munkaidőt* alkalmazza, holott csak egy részét fizette meg ennek a munkának. Ramsay úr következtetése, hogy ha a munkamennyiség, amelyet bármely forgótőke alkalmazni fog, nem több, mint egyenlő az előzőleg ráfordítottal, a ráköltött tőke értéke egyenlő lenne a termék értékével, azaz nem maradna többletérték, csak akkor volna helyes, ha a tőkére ráfordított munkamennyiséget

egészen megfizették volna, azaz ha a tőke a munka egy részét nem *egyenérték nélkül* sajátítaná el. *Ricardónak* ezek a félreértései nyilvánvalóan abból erednek, hogy ő maga mint burzsoá nem volt és nem is lehetett tisztában a folyamattal. E folyamat átlátása egyenlő annak megállapításával, hogy a tőke nemcsak, ahogy A. Smith véli, idegen munka feletti parancsnoklás abban az értelemben, ahogy minden csereérték az, mivel birtokosának *vásárlóhatalmat* ad, hanem hogy hatalom idegen munkának *csere nélkül, egyenérték nélkül*, de a csere látszatával való elsajátítására. Ricardo A. Smithszel és másokkal szemben, akik ugyanabba a tévedésbe esnek az értékre mint a munka által meghatározottra és az értékre mint a munka ára (bér) által meghatározottra vonatkozóan, soha nem tud másképpen cáfolatot adni, mint úgy, hogy azt mondja, ugyanazon munkamennyiség termékével hol több, hol kevesebb eleven munkát lehet mozgásba hozni, azaz a munka termékét a munkásra vonatkozóan csak mint *használati értéket* tekinti – csak azt a részét a terméknek, amelyre szüksége van ahhoz, hogy mint munkás megélhessen. De hogy honnan ered az, hogy egyszerre a munkás a cserében csak *használati értéket* képvisel vagy csak használati értéket húz a cseréből, semmiképpen sem világos előtte, ahogy ezt bizonyítja már a sohasem általánosan, hanem mindig egyes példákon demonstráló érvelése A. Smithszel szemben. Honnan ered hát az, hogy a munkásnak a termék értékében való részesedését a terméknek nem az értéke, hanem a használati értéke határozza meg, tehát nem a ráfordított munkaidő, hanem az a minősége, hogy az eleven munkaképességet fenntartsa? Ha ezt Ricardo netán a munkások egymás közti konkurrenciájával magyarázza, erre ugyanazt lehetne válaszolni, amit ő válaszol A. Smithnek a tőkések konkurrenciájára vonatkozóan, hogy ez a konkurrencia ugyan egyengetheti, egyenlővé teheti a profit színvonalát, de semmiképpen nem hozza létre e színvonal mértékét.[5] Így a munkások konkurrenciája leszoríthatná a magasabb munkabért stb., de a munkabér általános színvonalát, vagy ahogy Ricardo mondja, a munkabér természetes árát nem lehetne a munkás és munkás közötti konkurrenciából magyarázni, hanem csak a tőke és munka közötti eredeti viszonyból. Egyáltalában a konkurrencia, a polgári gazdaság e lényegi mozgatója, nem megszabja e gazdaság törvényeit, hanem végrehajtója ezeknek. A korlátlan konkurrencia ezért nem az előfeltétele a gazdasági törvények igazságának, hanem a következmény – a megjelenési forma, amelyben szükségszerűségük realizálódik. A közgazdászok számára előfeltételezni, ahogy Ricardo teszi, hogy korlátlan konkurrencia létezik, annyi, mint a polgári termelési viszonyok teljes realitását és realizálását a maguk differentia specificájában előfeltételezni. Ezért a konkurrencia nem *megmagyarázza*

ezeket a törvényeket, hanem *láttatja* őket, de nem termeli. Vagy Ricardo azt is mondja:[6] Az eleven munka termelési költségei az újratermeléséhez szükséges értékek termelési költségeitől függnek. Az előbb a terméket a munkásra vonatkozóan csak használati értéknek tekintette, itt viszont a munkást a termékre vonatkozóan csak *csereértéknek*. A történelmi folyamat, amely által termék és eleven munka ebbe a viszonyba kerülnek egymással, nem tartozik rá. De éppígy nincs teljesen tisztában a móddal, ahogy ez a viszony megörökítődik. Nála a tőke a *megtakarítás eredménye*; ez már mutatja, hogy félreérti a tőke keletkezési és újratermelési folyamatát. Ezért a termelést is lehetetlennek gondolja tőke nélkül, a tőkét viszont nagyon is lehetségesnek gondolja földjáradék nélkül. A *profitnak* az *értéktöbblettől* való különbsége az ő számára nem létezik. Ez bizonyítja, hogy sem az egyiknek, sem a másiknak a természetével nincs tisztában. Már mindjárt az elején követett eljárása mutatja ezt. Eredetileg munkást munkással cseréltet – és cseréjüket azután az egyenérték által, a termelésben kölcsönösen ráfordított munkaidő által határozza meg. Azután jön gazdaságtanának a tulajdonképpeni problémája, kimutatni, hogy ezt az értékmeghatározást a tőkék felhalmozása – azaz a tőke létezése – nem változtatja meg. Először is nem jut eszébe, hogy az első természetadta viszonya maga is csak a tőkén nyugvó termeléstől elvonatkoztatott viszony. Másodszor nála *meghatározott mennyiségű objektív munkaidő* van meg, amely nőhet ugyan, és ő azt kérdezi, hogyan *osztják meg* ezt. A kérdés inkább az, hogyan hozzák létre, és éppen a tőke és munka viszonyának a sajátos természete, illetve a tőke differentia specificája az, ami ezt megmagyarázza. Valójában, ahogy Quincey ezt kifejezi (X, 5. [„Logic of Political Economy", 204. old.]), a modern (*ricardoi*) gazdaságtanban csak az osztalékokról van szó, az összterméket viszont rögzítettnek, az erre fordított munka mennyisége által meghatározottnak tekintik – értékét eszerint becsülik fel. Ezért Ricardónak joggal vetették a szemére, hogy nem érti meg a *többletértéket*, habár ellenfelei még kevésbé értik meg. A tőkét úgy ábrázolják, mint ami a munka (a termék) meglevő értékéből meghatározott részt elsajátít; ennek az értéknek a megteremtését, amelyet a tőke az újratermelt tőkén felül elsajátít, nem ábrázolják az értéktöbblet *forrásaként*. Ez a megteremtés egybeesik idegen munka *csere nélküli* elsajátításával, és ezért a polgári közgazdászoknak soha nem szabad világosan megérteniök. *Ramsay* szemére veti Ricardónak, hogy elfelejti, hogy az állótőke (amelyből a tőke az ellátási alapon kívül áll, Ramsaynél egyszersmind *nyersanyag* a *szerszám* mellett) lejön abból az összegből, amelyet a tőkésnek és a munkásnak el kell osztania. „Ricardo elfelejti, hogy az egész termék nemcsak a bér és a profit közt oszlik meg, hanem az állótőke pótlá-

sához is szükséges egy rész." (IX, 88.; R. 174. old., *jegyzet.*) Valóban, minthogy a tárgyiasult munkának az eleven munkához való viszonyát – ez nem egy adott mennyiségű munka osztalékaiból, hanem többletmunka tételezéséből vezetendő le – Ricardo nem az eleven mozgásában fogja fel, tehát a tőke különböző alkotórészeinek egymáshoz való viszonyát sem, az a látszat keletkezik nála, mintha az egész termék bérre és profitra oszlanék meg, úgyhogy magát a tőke újratermelését is a profithoz számítják. *Quincey* (X. füzet, 5.; i. h.) így fejtegeti a ricardoi elméletet: „Ha az ár 10 sh., akkor a bér és a profit együttvéve nem haladhatja meg a 10 sh.-et. De nem ellenkezőleg maga a bér és a profit együttvéve határozza meg előre az árat? Nem, ez a régi idejétmúlta tan." (204. old.) „Az új gazdaságtan megmutatta, hogy minden árat a *megtermelő munka arányos mennyisége* kormányoz, és csak ez. Ha ez maga már meg van szabva, akkor ipso facto* *az ár szabja meg azt az alapot*, amelyből mind a bérnek, mind a profitnak a maga *külön-külön osztalékát* kell húznia." (I. h., 204. old.) A tőke itt nem úgy jelenik meg, mint többletérték, azaz többletmunka tételezése, hanem csak mint ami levonásokat eszközöl egy adott mennyiségű munkából. Azt azután, hogy szerszám és nyersanyag elsajátítják ezeket az *osztalékokat*, a termelésben való *használati értékükből* kell megmagyarázni, amikor aztán azt a bárgyúságot előfeltételezik, hogy nyersanyag és szerszám a munkától való *elválasztásuk* révén használati értéket hoznak létre. Hiszen az *elválasztás* teszi őket tőkévé. Magáért-valóan szemügyre véve nyersanyag és szerszám maga is munka, múltbeli. Azonkívül ez joggal megütközést kelt a józan észben, mivelhogy a tőkés nagyon jól tudja, hogy a munkabért és a profitot a termelési költségekhez számítja és eszerint szabályozza a *szükséges árat*. Ez az ellentmondás a terméknek a relatív munkaidővel való meghatározása s a profit és a bér összegének e munkaidő összegével való lehatárolása, valamint a gyakorlatban a *reális ártételezés* között pusztán onnan származik, hogy a profitot nem úgy fogják fel, hogy maga is az *értéktöbblet* származékos, másodlagos formája; éppígy azt, hogy a tőkés joggal mit tekint az *ő termelési költségeinek*. A tőkés profitja egyszerűen onnan származik, hogy a termelési költségek egy része neki semmibe sem kerül, tehát nem kerül bele az *ő* kiadásaiba, az *ő* termelési költségeibe.

„Minden változás, amely megzavarhatja a bér és profit közötti létező vonatkozásokat, a bérből kell hogy eredjen." (*Quincey*, X, 5.; i. h., 205. old.) Ez csak annyiban igaz, hogy a többletmunka tömegében való minden változást a szükséges és többletmunka közötti vonatkozásban való változásból

* [magánál e ténynél fogva]

kell származtatni. Ez azonban éppúgy bekövetkezhetik, ha szükséges munka kevésbé termelékennyé válik és ezért az összmunkának nagyobb része jut rá, vagy ha az összmunka termelékenyebbé válik, tehát a szükséges munkaidő csökken. Képtelenség azt mondani, hogy a munkának ez a termelőereje a *bérből* indul ki. A relatív bér csökkenése éppenséggel eredménye ennek. Kiindul azonban 1. abból, hogy a tőke elsajátítja a termelőerőknek a munka megosztása, kereskedelem – amely olcsóbb nyersanyagokat szerez –, tudomány stb. következtében való megnövekedését; 2. de a termelőerőknek ezt a gyarapodását, amennyiben nagyobb tőke stb. alkalmazásával realizálják, a tőkéből kiindulónak kell tekinteni. Továbbá: profit és bér, habár a szükséges és többletmunka viszonya határozza meg őket, nem esnek velük egybe, csak másodlagos formái ezeknek. A vicc azonban ez: a ricardiánusoknál meghatározott mennyiségü munka van előfeltételezve, ez határozza meg a termék árát, amelyből mármost a munka bérben és a tőke profitban a maga osztalékait húzza; a munkás osztaléka = a szükséges létfenntartási eszközök ára. A „bér és profit közötti létező vonatkozásokban" ezért a profit rátája a maximumán és a bér rátája a minimumán áll. A tőkések közötti konkurrencia csak azt az arányt változtathatja meg, amelyben az összprofitban részesednek, de nem másíthatja meg a teljes profit és a teljes bér közötti arányt. A profit általános színvonala a teljes profitnak ez a teljes bérhez való aránya, és ezt nem másítja meg a konkurrencia. Honnan ered tehát változás? Biztosan nem onnan, hogy a profitráta önként csökken, márpedig önként kellene ezt tennie, mivel a konkurrenciának nincs ilyen eredménye. Tehát a bérben való változásból; ennek szükséges költségei emelkedhetnek (a talaj progresszív romlásáról, amelynek a mezőgazdaság alá van vetve, szóló elmélete; járadékelmélet) a munka termelőerejének természeti okokból származó csökkenése következtében. Erre aztán Carey[7] stb. joggal teszi azt az ellenvetést (de ahogy ő magyarázza, megint jogosulatlanul), hogy a profit rátája nem a termelőerő csökkenése, hanem növekedése következtében esik. Az egész egyszerűen azáltal oldódik meg, hogy a profitráta nem az abszolút többletértéket tartja szem előtt, hanem az alkalmazott tőkéhez viszonyított többletértéket, és hogy a termelőerő növekedését a tőke ellátási alapot képviselő részének a nem-változó tőkét képviselő részéhez viszonyított csökkenése kíséri; ezért szükségképpen, mivel esik a tőke által mozgásba hozott alkalmazott összmunkának a tőkéhez való aránya, csökken a munkának az a része is, amely mint többletmunka, illetve többletérték jelenik meg. Ebből, hogy képtelen a modern termelés egyik legcsattanósabb jelenségét megmagyarázni, kitűnik, hogy Ricardo nem értette meg a saját elvét. De hogy milyen nehézségekbe bo-

nyolította tanítványait, az következik többek között Quincey e passzusából: „Közönséges tévkövetkeztetés az, hogy ha ugyanazon a farmon mindig 5 embert tartottunk és 1800-ban termékük 25 quarter volt, 1840-ben* pedig 50 quarter, hajlamosak vagyunk *csupán a termést változónak* tekinteni, a *munkát* pedig *állandónak*: holott *tulajdonképpen* mindkettő változott. 1800-ban mindegyik quarternak $^1/_5$ emberbe kellett kerülnie, 1840-ben egy-egy nem került többe $^1/_{10}$ embernél." (I. h., 214. old.) Mindkét esetben az abszolút munkaidő ugyanannyi volt, 2 nap; de 1840-ben a munka termelőereje 1800-hoz képest megkétszereződött és ezért volt a szükséges munka termelési költsége kevesebb. Az 1 quarterra fordított munka kevesebb, de az összmunka ugyanannyi volt. Hogy azonban nem a munka termelőereje határozza meg a termék értékét – habár meghatározza a többletértéket, habár nem a termelőerő gyarapodásával arányosan –, azt Quincey úrnak Ricardóból tudnia kellene. A Ricardóval *szembeni* ellentmondások, valamint tanítványainak kétségbeesett szofisztikai (pl. MacCulloch úr, aki többletmunkával magyarázza az óbornak az újborral szembeni többletértékét[8]). Az értéket nem lehet meghatározni azzal a munkával sem, amibe az egység került, azaz az egyes quarter *árával. Hanem az ár szorozva a mennyiséggel konstituálja az értéket.* Az 50 quarternak 1840-ben *ugyanannyi értéke* volt, mint 1800-ban 25-nek, mert ugyanolyan mennyiségű munkát objektivált. Az egyes quarter, az egység árának különbözőnek *kellett* lennie és az *összár* (pénzben kifejezve) különböző lehetett igen különböző okokból. (Amit Quincey a gépről mond, érvényes a munkásra: „Egy gép, mihelyt a titka ismert, nem az általa termelt munkáért fog elkelni, hanem az őt termelő munkáért ...többé nem *oknak* tekintik majd, amely *bizonyos okozatokkal egyenlő*, hanem *okozatnak*, amelyet egy ismert ok *ismert költséggel bizonyosan újratermelhet.*" (84[–85]. old.) Ezt mondja De Quincey Malthusról: „Malthus a »Political Economy«-jában nem hajlandó belátni, sőt pozitíve tagadja, hogy ha két ember változó eredménnyel, tízzel és öttel termel, akkor az egyik esetben az eredmény minden egysége kétszer annyi munkába került, mint került a másikban. Ellenkezőleg, mivel mindig két ember van, Malthus úr makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy a *munkabeli költség állandó.*" (I. h., 215. old., jegyzet.) Valóban: a *munkabeli költség állandó*, mert az előfeltételezés szerint ugyanannyi munka foglaltatik tízben, mint ötben. De a *munka költsége* nem állandó, mert az első esetben, minthogy a munka termelőereje kétszer akkora. az az idő, amely a szükséges munkáé, meghatározott arányban kisebb. Mindjárt ezután rátérünk majd Malthus nézetére.

* [*A kéziratban itt és alább:*] 1845-ben

Itt, mielőtt továbbmennénk a tőke forgalmi idejének és a munkaidőhöz való arányának kifejtésében, helyénvaló előbb szemügyre venni Ricardo e tárgyra vonatkozó egész tanát, hogy élesebben rögzítsük saját felfogásunknak az övétől való különbségét. (A Ricardo-idézetek a VIII. füzetben.[9])

Első előfeltétel nála a *„korlátozás nélküli konkurrencia"* és a termékek tetszőleges gyarapítása az iparkodás által. (19.; *R[icardo*: „Principles"], 3.* old.) Ez mármost más szavakkal nem jelent egyebet, mint hogy a tőke törvényei pusztán *korlátlan konkurrencián* és *ipari termelésen* belül realizálódnak teljesen. Ezen a termelő bázison és ama termelési viszonyban fejlődik a tőke adekvát módon; jutnak tehát teljesen realitásra az immanens törvényei. Minthogy ez így van, meg kellene mutatni, hogy a *korlátlan konkurrencia* és az *ipari termelés* a tőke megvalósulási feltételei, amelyeket neki magának kell mindinkább megtermelnie (ahelyett, hogy itt a hipotézis úgy jelenik meg, mint a puszta teoretikusé, aki a tőkének magához mint tőkéhez való viszonyában a szabad konkurrenciát és a tőke termelő létezési módját külsőlegesen és önkényesen tételezi, nem mint olyanokat, amelyek maguk is a tőke fejlődései, hanem mint a tőke elgondolt előfeltételeit, hogy tisztán jelenjék meg). Egyébként ez az egyetlen hely Ricardónál, ahol sejti a polgári gazdasági törvények *történelmi* természetét. E mellett az előfeltétel mellett az áruk *relatív értékét* (ez a szó értelmetlen, mivel abszolút érték képtelenség) az ugyanazon munkaidő alatt termelhető különböző mennyiség határozza meg, illetve az árukban viszonylagosan realizált munkamennyiség. (4. old.) (Füzet, 19.) (Ezentúl az első szám jelzi az oldalt a füzetben, a második az oldalt Ricardóban.) Hogy mármost hogyan jutunk el az értéktől mint a munka által meghatározott egyenértéktől a nem-egyenértékhez, vagyis ahhoz az értékhez, amely a cserében többletértéket tételez, azaz az értéktől a tőkéhez, az egyik meghatározástól a látszólag ellenkezőhöz, az Ricardót nem érdekli. A kérdés neki csak ez: hogyan lehet és kell az áruk *értékviszonyának* ugyanannak maradnia és a relatív munkamennyiség által meghatároztatnia, *noha* a felhalmozott munka tulajdonosai és az eleven munka tulajdonosai nem *egyenértékeket* cserélnek munkában, azaz tőke és munka viszonya ellenére. Akkor aztán igen egyszerű számtanpélda, hogy az *a* áru és a *b* áru a bennük realizált munka arányában cserélődhetnek, noha *a*, illetve *b* termelői egymás között különbözőképpen *osztják meg* az *a* terméket, illetve az érte cserélt *b* terméket. Minthogy azonban itt minden *megosztás* a csere alapzatán megy végbe, valójában

* [*A kéziratban*:] 5.

teljesen megmagyarázhatatlannak jelenik meg, miért cserélődik az egyik csereérték – az eleven munka – a benne realizált munkaidő szerint, a másik csereérték – a felhalmozott munka, a tőke – azonban nem a benne realizált munkaidő mércéje szerint. Ebben az esetben a *felhalmozott munka* birtokosa nem cserélhetne tőkésként. Ezért pl. Bray azt hiszi, hogy a maga eleven és holt munka közötti egyenlő cseréjével csak ő vonja le az igaz következtetést Ricardóból.[10] Hogy a puszta csere álláspontjáról a *munkás bérének egyenlőnek* kellene lennie a *termék értékével*, azaz annak az objektív formában levő munkamennyiségnek, amelyet a munkás a bérben kap, egyenlőnek azzal a szubjektív formában levő munkamennyiséggel, amelyet a munkában kiad, ez annyira szükségszerű következtetés, hogy A. Smith beleesik.[11] Ricardo ezzel szemben kitart a helyes mellett, de hogyan? „A munka *értéke* és az az árumennyiség, amelyet egy meghatározott munkamennyiség megvásárolhat, nem azonos." Miért nem? „*Mert* a munkás terméke vagy a termék egyenértéke nem egyenlő a munkás díjazásával." Vagyis az azonosság nem létezik, *mert* a különbség létezik. „*Tehát*" (mivelhogy nem így van) „a munka értéke nem úgy az érték mértéke, ahogy az áruk mennyiségére fordított munka." (19.; 5.*) A munka értéke nem azonos a munka díjazásával. *Mert* különbözőek. *Tehát* nem azonosak. Ez fura következtetés. Alapjában véve semmi egyében nem alapul, mint hogy a gyakorlatban *nem* úgy van. Az elmélet szerint azonban úgy kellene lennie. Mert az értékek cseréjét a bennük realizált munkaidő határozza meg. Ezért egyenértékek cserélődnek ki. Tehát egy eleven formában levő meghatározott mennyiségű munkaidőnek múltbeli formában levő ugyanolyan mennyiségű munkaidőre kellene kicserélődnie. Hogy a csere törvénye átcsap éppen az ellenkezőjébe – éppen azt kellene kimutatni. Itt Ricardo még sejtését sem mondja ki annak, hogy a törvény ezt teszi. Illetve a sejtésnek az összecseréléssel szembeni gyakorta visszatérő védekezésben kellett rejlenie. Hogy ezt a múltbeli és az eleven munka különbsége sem teheti, azt nyomban beismeri: „Az áruknak az az összehasonlító mennyisége, amelyet egy adott mennyiségű munka termelhet, határozza meg múltbeli és jelenlegi értéküket" (19.; 9.), ahol tehát az eleven munka még visszahatólag is meghatározza a múltbeli munka értékét. Miért nem cserélik tehát a tőkét is a tőkében realizált munka arányában az eleven munkára? Miért csak egy eleven munkamennyiség maga nem egyenlő azzal a munkamennyiséggel, amelyben objektiválódott? „A munka természetesen különböző minőségű és nehéz összehasonlítani különböző munkaórákat különböző üzletágakban. De ez a szint

* | *kéziratban:* | 3.

a gyakorlatban igen hamar megszilárdul." (19.; 13.) „Rövid időszakokra, legalábbis évről évre, a változás ebben az egyenlőtlenségben jelentéktelen, *ezért* nem jön számításba." (19.; 15.) Ez semmi. Ha Ricardo a saját elvét alkalmazta volna, az (egyszerű) munkamennyiségeket, amelyekre a különböző *munkaképességek* redukálhatók, akkor a dolog egyszerű lett volna. Egyáltalában mindjárt a munkaórákkal van dolga. Amit a tőkés becserél, az a *munkaképesség*: ez az a csereérték, amelyet megfizet. Az eleven munka az a használati érték, amellyel ez a csereérték az ő számára bír, és ebből a használati értékből fakad a többletérték és egyáltalában a cserének a megszüntetése. Azáltal hogy Ricardo eleven munkával cseréltet – tehát nyomban beesik a termelési folyamatba –, megoldhatatlan antinómia marad a rendszerében az, hogy egy meghatározott mennyiségű eleven munka nem egyenlő az áruval, amelyet létrehoz, amelyben objektiválódik, habár az áru értéke egyenlő a benne foglalt munka mennyiségével. Az áru értékébe „bele van számítva az a munka is, amely az áru piacraviteléhez szükséges". (19.; 18.) Látni fogjuk, hogy a forgalmi idő, amennyire Ricardónál mint értékmeghatározó jelenik meg, csak az a munka, amely az áruk piacraviteléhez szükséges. „Azt az elvet, hogy az értéket az árukban foglalt relatív munkamennyiségek határozzák meg, jelentékenyen módosítja a gépi berendezés és más álló- és tartós tőke alkalmazása. A munkabér emelkedése vagy esése különbözőképpen érint két tőkét, melyek közül az egyik csaknem egészen forgó, a másik csaknem egészen álló; éppígy az alkalmazott állótőke egyenlőtlen tartama. Tudniillik hozzájárul ehhez az *állótőke utáni profit* (a kamat), valamint a kárpótlás is a hosszabb időért, amelynek el kell telnie, amíg a két áru közül az értékesebbet piacra lehet vinni." (19.; [25., 27.] 29., 30.). Az utóbbi mozzanat pusztán a termelési folyamat tartamát érinti, tehát a közvetlenül alkalmazott munkaidőt, legalábbis Ricardónak a bérlőről és a pékről szóló példájában.[12] (Ha az egyiknek a búzája később válik arra alkalmassá, hogy piacra vigyék, mint a másiké, akkor ez az úgynevezett *kárpótlás*, mint az állótőkénél, már feltételezi a *kamatot*; tehát már származékos valami, nem eredeti meghatározás.)

„Profit és munkabér csupán *adagok*, amelyekben a két osztály, tőkések és munkások részesednek az eredeti áruban, tehát az érte becserélt ben is." (19–20.; 31.)* Hogy mennyire ezek az *adagok* határozzák meg *az eredeti áru* előállítását, magát az eredetét, tehát hogy meghatározó alapként *megelőzik* ezt az adagok**, azt bizonyítja, hogy az *eredeti árut* nem is termelnék

* [*A kéziratban*:] (21., 22. old.)

** [*A kéziratban*:] *megelőzi* ez az adagokat

meg, ha nem tartalmazna többletmunkát a tőke számára. „Áruk, amelyekre ugyanolyan mennyiségű munkát fordítottak, relatív értékben különbözőek, ha nem lehet őket ugyanannyi idő alatt piacra vinni. *Nagyobb állótőkénél* is egy áru magasabb értéke a hosszabb időnek tulajdonítható, amelynek el kell telnie, amíg piacra lehet vinni... A különbség a két esetben a profitok tőkeként való felhalmozásából ered, és ez csak kárpótlás az *időért, ameddig a profitokat visszatartották.*" (20.*; [34–]35.) Ez abszolúte semmi egyebet nem jelent, mint hogy parlagon heverő tőkét *be- és felszámítanak*, mintha nem parlagon heverne, hanem többletmunkaidőre cserélődnék. Ennek semmi köze nincs az értékmeghatározáshoz. Az árba tartozik. (Az állótőkénél csak annyiban tartozik az értékmeghatározásba, hogy *más módszere* a tárgyiasult munka fizetésének, a profittól elvonatkoztatva.)

„Van a munkának egy másik elve, amely a régi országokbeli gazdasági kutatónak semmit nem mutat, de amelynek minden gyarmati tőkés a saját személyében tudatára jutott. Az ipari műveletek túlnyomó része, és kivált azok, amelyeknek *terméke az alkalmazott tőkéhez és munkához viszonyítva nagy, tetemes időt* kíván *befejezéséhez*. Legtöbbjüket nem érdemes elkezdeni, ha az ember nem biztos abban, hogy több éven át képes folytatni. A bennük alkalmazott tőke nagy része *álló, átválthatatlan, tartós*. Ha történik valami, ami megállítja a műveletet, ez az egész tőke elveszett. *Ha a termést nem lehet betakarítani, a termesztésre fordított egész kiadás* kidobott... Ez azt mutatja, hogy az *állandóság* nem kevésbé fontos elv, mint a munka kombinációja. Az állandóság elvének fontossága nem látható itt, mert valóban ritkán történik meg, hogy a munkát, amely valamilyen vállalkozást folytat, a tőkés akarata ellenére beszüntetik... De a *gyarmatokon* éppen fordítva van. Itt a tőkések annyira félnek ettől, hogy tőlük telhetőleg kerülik ennek előfordulását, azáltal, hogy lehetőleg kerülik az olyan műveleteket, amelyeknek befejezéséhez sok idő kell." (*Wakefield*, [„View of the Art of Colonization"] XIX, [70–]71.; [169–]170. old.) „Számos *művelet* van, amely *olyan egyszerű fajtájú*, hogy nem engedi meg *részekre osztását*, s amelyet nem lehet sok pár kéz kooperációja nélkül elvégezni. Például egy nagy fát szekérre rakni, gyomot irtani egy nagy mezőn, ahol nő a termés, egyszerre nyírni meg egy nagy juhnyájat, gabonatermést betakarítani akkor, amikor elég érett és nem túl érett, valamely nagy súlyt elmozdítani; röviden mindaz, amit csakis úgy lehet elvégezni, ha jó néhány pár kéz egyazon osztatlan** foglalatosságban és egyazon időben segít egymásnak." (I.h.,

* [*A kéziratban*:] 19.
** [*A kéziratban*:] egyéni

168. old.) „A *munka kombinációja* és *állandósága* régi országokban biztosítva van, a tőkés minden erőfeszítése vagy gondolata nélkül, pusztán a *bérelhető munkások bősége* révén. A bérelhető munkások hiánya a gyarmatok egyetemes panasza." (I. h., 170. old.) „Csak a *legolcsóbb föld* ára befolyásolja a gyarmaton a *munkapiacot. Ennek a földnek az ára, mint minden puszta földé és minden egyébé, aminek a termelése semmibe sem kerül*, természetesen a *kereslet és kínálat közötti viszonytól* függ." [(332. old.)]. . . „Hogy a *parlagföld ára* betöltse rendeltetését" (tudniillik, hogy a munkást *nem*-földtulajdonossá tegye), „*elegendőnek* kell lennie a célhoz. Eddig az ár mindenütt elégtelen volt." (I. h., 338. old.) Ez az „elegendő" ár: „Gyarmat alapításánál az ár lehet olyan alacsony, hogy a telepesek által elsajátított föld mennyiségét gyakorlatilag korlátlanná tegye; lehet elég magas, hogy a régi országokéhoz hasonló arányt idézzen elő föld és emberek között, amely esetben, ha ez az igen magas ár nem akadályozta meg a kivándorlást, a legolcsóbb föld a gyarmaton olyan drága és a munkások fölös bősége olyan sajnálatos lehet, mint Angliában; vagy lehet helyes közép a kettős között, amely nem idézi elő sem emberek fölös bőségét, sem föld fölös bőségét, hanem úgy korlátozza a föld mennyiségét, hogy a legolcsóbb földnek olyan piaci értéket adjon, amelynek hatására a munkások kénytelenek számottevő ideig bérért dolgozni, mielőtt földtulajdonossá válhatnának." (XIV. füzet, 71.; i. h., 339. old.) (Ez az itt idézett passzus Wakefield „Art of Colonization"-jéből ahhoz tartozik, amit fentebb említettünk a munkásnak a tulajdonfeltételektől való szükségszerű elválasztására vonatkozóan.)

Értéktöbblet és profit. *Példa* (Malthus). – Profit és értéktöbblet. *Malthus.* – Különbség munka és munkaképesség között. – A furcsa állítás, hogy a tőke közbejötte mit sem változtat a munka fizetségén. – Carey elmélete, hogy a tőke olcsóbbá válik a munkás számára. – (A profitráta csökkenése.) – Wakefield a ricardoi bérmunkaelmélet és értékelmélet közötti ellentmondásról.

(A profit kiszámítása megkülönböztetve a valóságos értéktöbbletétől, amelyet a tőke az eleven munkával való cserében tételez, világos pl. a következő példában. Ez számadás a „First Report of the Factory Commissioners"-ben.[13] (Malthus: „Principles of Political Economy", II. kiad., 1836 (X. füzet, 42. old.), [269–270. old.].)

Épületbe és gépi berendezésbe fektetett tőke ..... 10 000 £
Forgótőke ..... 7 000 £
500 £ kamat 10 000 £ állótőkére
350 £ " forgótőkére
150 £ járadékok, adók, illetékek
650 £ $6\frac{1}{2}$ %-os törlesztési alap az állótőke kopásáért
1 650 £
1 100 £ előre nem látott kiadások, szállítás, szén, olaj
2 750 £
2 600 £ bérek és fizetések
5 350 £
10 000 £ mintegy 400 000 font nyersgyapotért 6 d.-jével
15 350 £
16 000 £ 363 000 font megfont fonalért. Érték ..... 16 000 £

A munkára kiadott tőke 2600; az értéktöbblet = 1650 (850 kamat + 150 járadék stb., az 1000 + 650 profit).

De 2600 : 1650 = 100 : $63\frac{6}{13}$. Tehát az értéktöbblet rátája $63\frac{6}{13}$ %. A profitszámítás szerint így kellene lennie: 850 kamat, 150 járadék és 650 profit, vagyis 1650 : 15 350; több, mint 10,7 %.

A fenti példában a forgótőke évente $1\frac{67}{70}$-szer térül meg; az állótőke $15\frac{5}{13}$ évenként egyszer térül meg; $\frac{200}{13}$ évenként egyszer.

Profit: 650, vagyis mintegy 4,2[%]. A munkások bére $\frac{1}{6}$. A profit itt 4,2-nek van megadva; mondjuk hogy csak 4 % volt. Ezt a 4 %-ot 15 350-nyi kiadásra számítják. Akkor azonban van még 5 % kamat 10 000 £-re és 5 % 7000-re. 850 £ = 5 % 17 000-re. A valóságos évi előlegekből le kell számítanunk 1. az állótőkének azt a részét, amely nem szerepel a törlesztési alapban; 2. azt, amit mint kamatot számítanak fel. (Lehetséges, hogy nem *A* tőkés vágja zsebre a kamatokat, hanem *B* tőkés. Mindenesetre ez jövedelem, nem tőke; értéktöbblet.) A 15 350 kiadásból 850-et tehát le kell vonni; marad: 14 500. A 2600 bérből és fizetésből $41\frac{2}{3}$* £ fizetés formájában volt, mivel 15 350-nek az $\frac{1}{6}$-a nem 2600, hanem $2558\frac{1}{3}$,[14] ez 14 500-zal osztva egyenlő 0,1764-del, mondjuk $\frac{1}{6}$-dal, a különbséget elhanyagolhatjuk.**

* [*A kéziratban*:] 209

** [*A kéziratban*:] hanem 2391, osztva 14 500-zal egyenlő $6\frac{154}{2391}$-del, mondjuk $6\frac{1}{16}$-dal, amely $\frac{1}{16}$-ot elhanyagolhatjuk.

A 14 500-at tehát 16 000-ért adja el, vagyis a profit 1500; ez $10^{10}/_{29}\,\%$*; de hanyagoljuk el ezt a $^{10}/_{29}$-et** és mondjunk 10%-ot; 100-nak az $^{1}/_{6}$-a $16^{2}/_{3}$. Tehát 100-ra adna $83^{1}/_{3}$ előleget, $16^{2}/_{3}$ munkabért és 10 profitot. Ugyanis:

	Előlegek	Munkabér	Összesen	Újratermelve	Profit
£	$83^{1}/_{3}$	$16^{2}/_{3}$	100	110	10

10 a $16^{2}/_{3}$-ra, vagyis $^{50}/_{3}$-ra pontosan 60%. Tehát ahhoz, hogy a tőkés számítása szerint 10%-os évi profit (valamivel több volt) jöjjön ki 17 000 £ tőkére, amikor is a munka a 14 500 évi előlegnek csak $^{1}/_{6}$-át teszi, a munkásnak (vagy a tőkének, ahogy akarják) 60% értéktöbbletet kell létrehoznia. Vagyis az egész munkaidőből $62^{1}/_{2}$*** % van a szükséges munkára, $37^{1}/_{2}$° a többletmunkára; úgy aránylanak egymáshoz, mint 625 : 375 vagy 5 : 3 vagy 1 : $^{3}/_{5}$°°. Ha ellenben a tőke előlege 50 lett volna, a munkabérre adott előleg szintén 50, akkor csak 20% értéktöbbletet kellene létrehozni, hogy a tőkésnek 10%-a legyen; 50,50, 10 = 110. De 10 az 50-hez = 20 a 100-hoz, vagyis 20%. Ha a szükséges munka a második esetben annyi többletmunkát tételezne, mint az elsőben, akkor a tőkés profitja 30 £ lenne; másrészt ha a valóságos értékteremtésnek, a többletmunka tételezésének a rátája az első esetben csak akkora lenne, mint a másodikban, akkor a profit csak $3^{1}/_{3}$ £ lenne, és ha a tőkésnek 5% kamatot kellene fizetnie egy másik tőkés részére, akkor aktív veszteséget kellene viselnie. Annyi egyszerűen kitűnik a formulából, hogy 1. annak meghatározásához, hogy mennyi a valóságos értéktöbblet, kiszámítandó a profit a munkabérben eszközölt előlegre; az a százalék, amelyben az úgynevezett profit a munkabérhez viszonylik; 2. a relatíve kisebb százalékarány, amelyre az eleven munkában való kiadás az összkiadásra számítva rúg, nagyobb kiadást előfeltételez állótőkében, gépi berendezésben stb.; a munka nagyobb megosztását. Ezért bár a munka százalékaránya kisebb, mint a több munkával dolgozó tőkében, a valóban mozgásba hozott munkatömegnek jelentősen nagyobbnak kell lennie; azaz egyáltalában nagyobb tőkével kell dolgozni. Az összelőlegre jutó munkahányad kisebb, de a mozgásba hozott munka abszolút összege nagyobb az egyes tőke számára; azaz magának az utóbbinak nagyobbnak kell lennie; 3. ha nem nagyobb gépi berendezésről stb. van szó,

---

* [*A kéziratban:*] $10^{2}/_{3}$

** [*A kéziratban:*] $^{2}/_{3}$-ot

*** [*A kéziratban:*] 40

° [*A kéziratban:*] 60

°° [*A kéziratban:*] mint 4 : 6 vagy 2 : 3 vagy 1 : $^{3}/_{2}$

hanem olyan szerszámról stb., amely nem több munkát hoz mozgásba és maga nem nagy állótőkét képvisel (pl. kézi litográfia), hanem pusztán munkát pótol, akkor a géppel dolgozónak a profitja abszolúte kisebb, mint az eleven munkával dolgozóé. (De az előbbi* olyan százalékaránnyal csinálhat profitot, amilyennel a másik nem, ennélfogva kivetheti őt a piacról stb.) Annak szemügyrevétele, hogy a profit rátája mennyire csökkenhet növekvő tőke mellett úgy, hogy a bruttó profit mégis nőjön, a profitról (*konkurrenciáról*) szóló tanba tartozik.

Malthusnak a „Principles of Political Economy"-jában, II. kiad., 1836, van sejtelme arról, hogy a profitot, azaz nem a profitot, hanem a *valóságos értéktöbbletet* nem az előlegezett tőkére kell számítani, hanem az előlegezett eleven munkára, melynek értéke objektíve ki van fejezve a munkabérben; de közben merő játszadozásba esik, amely abszurddá válik, ha bázisául kell szolgálnia akár az értékmeghatározásnak, akár a munka és az értékmeghatározás viszonyáról való okoskodásnak.

Tudniillik ha a kész termék teljes értékét veszem, akkor az előlegezett termék mindegyik részét összehasonlíthatom a kiadás neki megfelelő részével; és a százalékarány, amelyet a profit az egész termékben** elfoglal, természetesen éppúgy százalékarány a termék arányos hányadára nézve. Mondjuk pl., hogy 100 tallér 110-et hoz; tehát $10^0/_0$ az egész termékre***; 75 tallér legyen a tőke nem-változó részéért, 25 munkáért, tehát $^3/_4$ az előbbiért, $^1/_4$ eleven munkáért. Ha mármost $^1/_4$-et veszek a teljes termékből, azaz 110-ből, akkor $27^2/_4$-et, vagyis $27^1/_2$-et kapok. A munkában eszközölt 25 kiadásra a tőkésnek $2^1/_2$ a nyeresége, azaz $10^0/_0$. Éppúgy mondhatta volna Malthus, hogy ha $^3/_4$-et veszek az össztermékből, tudniillik 75-öt, akkor ezt a $^3/_4$-et az össztermékben 82 $^1/_2$ képviseli; tehát $7^1/_2$ a 75-re pontosan $10^0/_0$. Ez nyilvánvalóan nem jelent egyebet, mint hogy ha 100-ra $10^0/_0$-ot nyerek, a nyereség a 100 mindegyik részére annyi, hogy a teljes összegre $10^0/_0$ jön ki. Ha 100-ra 10-et nyertem, akkor 2×50-re mindegyikszer 5-öt nyertem stb. Az, hogy ha 100-ra 10-et nyerek, akkor a 100-nak az $^1/_4$-ére $2^1/_2$-et nyerek és a $^3/_4$-ére $7^1/_2$-et, egy lépéssel sem visz bennünket tovább. Ha 100-ra 10-et nyertem, mennyit nyertem akkor a 100-nak az $^1/_4$-ére vagy a $^3/_4$-ére? Erre a gyerekségre redukálódik a malthusi ötlet. A munkára való előleg 100-nak az $^1/_4$-e volt, tehát a nyereség erre $10^0/_0$ volt. $10^0/_0$ a 25-re $2^1/_2$. Illetve a tőkés, ha 100-ra 10-et nyert,

* [*A kéziratban*:] utóbbi
** [*A kéziratban*:] termékhez képest
*** [*A kéziratban*:] termék

tőkéjének mindegyik részére $^1/_{10}$-et nyert, azaz $10^0/_0$-ot. Ez a tőke részeinek korántsem ad minőségi jelleget egymással szemben és ezért az állótőkére stb. éppúgy érvényes, mint a munkában előlegezettre. Éppenséggel csak az az illúzió van kifejezve benne, hogy az újonnan létrehozott értékben a tőke mindegyik része egyenlően részesedik. Az $^1/_4$ munkára előlegezett bér sem hozta létre az értéktöbbletet, hanem a meg nem fizetett eleven munka hozta létre. De az összérték [többletének] – itt a 10 tallérnak – a bérhez való arányából láthatjuk, hogy a munka hány százalékát nem fizették meg, vagyis mennyi többletmunka volt. A fenti viszonyban a szükséges munka 25 tallérban van objektiválva, a többletmunka 10-ben; tehát úgy viszonylanak egymáshoz, mint $25 : 10 = 100 : 40$; a munka $28^4/_7$*$^0/_0$-a volt többletmunka, vagy ami ugyanaz, az általa termelt érték ennyi $^0/_0$-a volt többletérték. Nagyon helyes, hogy a tőkés tud számolni: ha 100-ra 10-et nyerek, akkor a bérre, = 25, $^1/_2$-et nyertem. Hogy ez a számítás milyen hasznot hoz, az nem látható be. Ám hogy Malthus mit akar ezzel, azt mindjárt látni fogjuk, amikor rátérünk az ő értékmeghatározására. De hogy azt hiszi, hogy egyszerű számtanpéldája valóságos meghatározást foglal magában, az kitűnik a következőkből:

Tegyük fel, hogy a tőkét csak munkabérre adják ki; „100 £-et fordítanak közvetlen munkára." „A megtérülés az év végén 110 £, 120 £ vagy 130 £; nyilvánvaló, hogy mindegyik esetben a profitot az *egész termék értékének* az a hányada határozza meg, amely az alkalmazott munka megfizetéséhez szükséges. Ha a termék értéke a piacon 110 £, akkor a munkások megfizetéséhez szükséges arány a termék értékének $^{10}/_{11}$-e lesz és** a profit $10^0/_0$ lesz." (Itt Malthus úr nem tesz egyebet, mint hogy az eredeti előleget, 100 £-et a teljes termékhez való arányként fejezi ki. 100 a 110-nek $^{10}/_{11}$-e. Hogy azt mondom-e, hogy 100-ra 10-et nyerek, azaz a 100-nak $^1/_{10}$-ét, vagy azt mondom, hogy a 110-ből $^1/_{11}$ nyereség, az ugyanaz.) „Ha a termék értéke 120 £, akkor a munka [megfizetéséhez szükséges] hányad $^{10}/_{12}$ lesz és a profit $20^0/_0$ lesz; ha 130, akkor a munka megfizetéséhez szükséges hányad $^{10}/_{13}$ lesz és a profit = $30^0/_0$ lesz." (Ahelyett, hogy azt mondom: a 100-ból 10-et nyerek, azt is mondhatom, hogy a 110-ből az előlegek $^{10}/_{11}$-re rúgnak; vagy a 100-ból 20 helyett, hogy az előlegek 120-ból csak $^{10}/_{12}$-re rúgnak stb. Ezen előlegek jellegének, hogy munkában vagy másban állnak-e, abszolúte semmi köze nincs a dolog kifejezésének e más számtani formájához. Ha egy 100-as tőke csak 110-et hozott, akkor vagy a tőkéből indul-

* [*A kéziratban*:] 40
** [*A kéziratban*:] vagy

hatok ki és azt mondhatom, hogy 10-et nyertem rajta, vagy a termékből indulhatok ki, 110-ből, és azt mondhatom, hogy ebből csak $^{10}/_{11}$-et előlegeztem. Az arány természetesen ugyanaz.) Most tegyük fel, hogy „a tőkés előlegei nem csupán munkából állnak". A tőkés *„az általa előlegezett tőke minden részére egyenlő profitot vár"* (azaz semmi egyéb, mint hogy a hasznot, amelyet csinált, és amelynek eredetével lehet hogy nagyon is nincs tisztában, kiadásai valamennyi részére egyenletesen osztja el, minőségi különbségüktől egészen elvonatkoztatva). Tegyük fel, az előlegek $^1/_4$-e munkára (közvetlenre) megy; „$^3/_4$ felhalmozott munkából és profitból áll, a járadékokból, adókból és más kiadásokból származható minden hozzátevéssel együtt". *Akkor „szigorúan igaz, hogy a tőkés profitja a termék ezen $^1/_4$-ének változó értékével együtt fog változni, összehasonlítva az alkalmazott munka mennyiségével"*. (Nem mennyiségével, [mint] Malthus úrnál, hanem a fizetett bérrel összehasonlítva.) (Tehát szigorúan igaz, hogy profitja a terméke* $^3/_4$-ének változó értékével együtt fog változni, összehasonlítva a felhalmozott munkában eszközölt előlegekkel; azaz a nyereség úgy viszonyul az előlegezett össztőkéhez (10 : 100), mint az össztermék (110) mindegyik része az előleg neki megfelelő részéhez.) Például, folytatja Malthus, „egy bérlő alkalmazzon a földművelésben 2000 £-et, ebből 1500 £-et vetőmagban, lótartásban, állótőkéje kopásában stb., és 500 £-et közvetlen munkában, és a megtérülés az év végén legyen 2400 £". Profitja 2000 után „400 £, vagyis 20%. És ugyanilyen nyilvánvaló, hogy ha a termék értékének $^1/_4$-ét vennők, tudniillik 600 £-et, és összehasonlítanók a közvetlen munka béreként fizetett összeggel, az eredmény pontosan ugyanazt a profitrátát mutatná." (X. füzet, 41–42.; i. h., 267–268.) (Ugyanilyen nyilvánvaló, hogy ha a termék értékének $^3/_4$-ét vennők, tudniillik 1800-at, és összehasonlítanók a munka előlegeként fizetett összeggel, tudniillik 1500-zal, az eredmény pontosan ugyanazt a profitrátát mutatná. 1800 : 1500 = 18 : 15 = 6 : 5. 6 az 5-re azonban $^1/_5$, tehát 20%.) (Malthusnak itt két különböző számtani forma jár a fejében, amelyeket összevissza kever: *először*, ha 100-ra 10-et csinálok, akkor a 100 mindegyik részére nem 10-et nyertem, hanem 10%-ot: tehát 50-re 5-öt, 25-re $2^1/_2$-et stb.; 100-ra 10-et nyerni annyi, mint 100 mindegyik részére $^1/_{10}$-et nyerni, és ennélfogva a profitnak úgy kell magát kiverekednie, mint $^1/_{10}$ profitnak a bérre, és ha a profit a tőke valamennyi részére egyenletesen van elosztva, azt mondhatom, hogy az össztőkére kapott profit rátája együtt változik a mindegyik részére kapott profit rátájával, tehát pl. a bérekre előlegezett részére kapottal is; *másodszor*, ha 100-ra

* [*A kéziratban*:] profitja

$10^0/_0$-ot nyertem, akkor az össztermék 110. Ha mármost a munkabér az előlegek $^1/_4$-e = 25 volt, akkor 110-nek már csak $4^2/_5$ része; azaz $^2/_5$-nyivel kisebb arányos hányadot alkot és ugyanabban az arányban fogja kisebb részét alkotni az össztermléknek, amelyben ez megnövekedett az eredetihez képest. Ez megint pusztán más számítási mód. 10 az $^1/_{10}$-e 100-nak, de csak az $^1/_{11}$-e 110-nek. Azt mondhatom tehát, hogy ugyanabban az arányban, ahogy az össztermék nagyobb lesz, az eredeti tőke mindegyik arányos hányada az össztermléknek kisebb részét alkotja. Tautológia.)

„The Measure of Value stated and illustrated" című írásában, London 1823 (IX. füzet), Malthus azt állítja, hogy a „*munka értéke*" „*állandó*" és ezért általánosan az érték igazi mértéke. „Bármely adott munkamennyiség szükségképp *ugyanolyan értékű*, mint a bér, amely felette parancsnokol, vagy amelyért ténylegesen kicserélődik." (IX, 29.; i. h., 5. old.) Itt természetesen bérmunkáról van szó. Az igazság jobbanmondva: bármely adott munkamennyiség egyenlő ugyanazzal a munkamennyiséggel termékben kifejezve; illetve minden termék csak egy meghatározott munkamennyiség, amely a termék értékében tárgyiasult, melyet más termékekre vonatkozóan ez a mennyiség mér. A munkabér persze kifejezi az eleven munkaképesség értékét, de semmiképpen nem az eleven munka *értékét*, amely éppenséggel a bérben + profitban fejeződik ki. A munkabér a *szükséges munka* ára. Ha a munkásnak 6 órát kellene dolgoznia, hogy megéljen, és a maga számára termelne, mint puszta munkás, akkor 6 órai munka árujáért, mondjuk 6 d.-t kapna naponta. Mármost a tőkés 12 órát dolgoztatja és 6 d.-t fizet neki. Órájáért $^1/_2$ d.-t fizet neki. Azaz egy adott mennyiségű, 12 óra munkának 12 d. az értéke, és 12 d. valóban az az érték, amelyért a termék kicserélődik, ha eladják. Másrészt a tőkés ezzel az értékkel, ha puszta munkába fektethetné be újra, 24 óra felett parancsnokol. Ennélfogva a bér sokkal nagyobb munkamennyiség felett parancsnokol, mint amennyiből áll, és egy adott mennyiségű eleven munka ténylegesen sokkal kisebb mennyiségű felhalmozott munkára cserélődik. Az egyetlen dolog, ami biztos, az, hogy a munka árának, a bérnek mindig ki kell fejeznie azt a munkamennyiséget, amelyre a munkásoknak szükségük van ahhoz, hogy lelküket és testüket együtt tartsák. Bármely munkamennyiség bérének egyenlőnek kell lennie azzal a munkamennyiséggel, amelyet a munkásnak saját újratermelésére kell fordítania. A fenti példában egy ember két embert dolgoztatna, mindegyiküket 12 órára – összesen 24 órára –, azzal a munkamennyiséggel, amelyet egy ember nyújt. A fenti esetben a termék egy 12 d. értékű másik termékre cserélődnék ki, vagy 12 munkaórára, és innen eredne a 6 d.-s profitja (többletértéke a tőkés számára). A termékek értékét a bennük fog-

lalt munka határozza meg, nem a munkának az a része bennük, amelyet a munkaadó megfizet. *Az elvégzett, nem a megfizetett munka konstituálja a termék értékét*; de a *bér csak a megfizetett* munkát fejezi ki, soha nem *az elvégzettet*. E megfizetésnek a mértéke maga a munka termelékenységétől függ, mert ez határozza meg a szükséges munkaidő mennyiségét. És minthogy ez a bér konstituálja a *munka értékét* (magát a munkát áruként tételezve), ez az érték folyton változó és legkevésbé sem állandó. Az a munkamennyiség, amelyet a munkás dolgozik, nagyon különbözik attól a munkamennyiségtől, amely a munkaképességében fel van dolgozva, illetve amely szükséges ahhoz, hogy munkaképességét újratermelje. De mint árut nem a használatát adja el; nem mint okot adja el magát, hanem mint okozatot. Hallgassuk meg, hogyan fáradozik Malthus úr, hogy a dologgal elboldoguljon:

„Az áruk kínálatának feltételei nem azt követelik meg, hogy mindig ugyanazokat a relatív értékeket tartsák meg, hanem hogy mindegyik megtartsa a saját *természetes* értékét, illetve az eszközöket azoknak a tárgyaknak a megszerzéséhez, amelyek továbbra is nyújtják majd a termelőnek *ugyanazt a termelési és felhalmozási erőt* ...a profitot a termeléshez szükséges előlegekre kalkulálják ... *a tőkések sajátos előlegei nem posztóból, hanem munkából állnak*; *és mivel semmilyen más tárgy nem képviselhet egy adott munkamennyiséget*, világos, hogy az a *munkamennyiség, amely felett egy áru parancsnokol*, nem pedig valamely más áru mennyisége az, ami ezen áru kínálatának feltételét, illetve a *természetes értékét* képviselheti." (IX, 29.; 17–18. old.) Már abból, hogy a tőkés *előlegei munkából* állnak, láthatná Malthus, hogy a dolog nem tiszta. Tegyük fel, hogy 6 óra a szükséges munkaidő; *A* és *B* két fickó, akik mindegyike a maga számára dolgozik, de cserélnek egymással. *A* dolgozzék 6 órát, *B* dolgozzék 12 órát. Ha mármost *A* azt a 6 órát, amellyel *B* többet dolgozott, le akarja enni nála, ha el akarja fogyasztani *B* 6 többletórájának termékét, akkor nem adhat neki egyebet, mint 6 óra eleven munkát, mondjuk a következő napot. *B* most 6 munkaórányival több terméket birtokol, mint *A*. Tegyük fel mármost, hogy ilyen körülmények között tőkésnek képzeli magát és teljesen abbahagyja a dolgozást. Akkor a harmadik napon *A* 6 órájáért *B* csak a maga 6 órai felhalmozott termékét adhatná, és mihelyt a cserét végbevitte, megint el kellene hogy kezdjen maga dolgozni vagy éhenhalhatna. Ha azonban *B* továbbra is 12 órát dolgozik *A* számára és *A* továbbra is 6 órát dolgozik a maga számára és 6-ot *B* számára, akkor mindegyik pontosan 12 órát cserél ki egymással. Az áru *természetes értéke*, mondja Malthus, abban áll, hogy a csere révén birtokosának visszaadja *ugyanazt a termelési és felhalmozási erőt*. Áruja

2 munkamennyiségből áll, egy felhalmozott munkamennyiségből + egy közvetlen munkamennyiségből. Ha tehát áruját kicseréli egy másikra, amely pontosan ugyanazt az összmunkamennyiséget tartalmazza, akkor termelési és felhalmozási ereje legalábbis ugyanaz, egyenlő maradt. De nőtt, mert a közvetlen munka egy része neki *semmibe* nem került, de mégis eladja. Malthus azonban arra a következtetésre jut, hogy az a munkamennyiség, amelyből az áru áll, *csak* megfizetett munka, tehát = a bér összegével, illetve hogy a *bér* adja az áru értékmérőjét. Ha az áruban foglalt mindegyik munkamennyiség megfizetett volna, akkor Malthus úr doktrínája helyes volna, de éppúgy helyes az, hogy tőkésének nem lehetne „munkaelőlegeket" eszközölnie és „felhalmozási erőit teljesen elvesztené". Honnan eredjen a profit, ha nem végeznek ingyenmunkát? Igen, véli Malthus úr, a felhalmozott munka béréből. Minthogy azonban az *elvégzett munka* nem dolgozik többé, nem is vonatkozik többé bérekre. A terméket, amelyben létezik, persze most megint ki lehetne cserélni eleven munkára, de tegyük fel, hogy ez a termék = 6 munkaóra, akkor a munkás adna 6 eleven munkaórát és helyébe megkapná most a tőkés előlegeit, az elvégzett 6 munkaóráját; ezzel a tőkés egy tapodtat sem jutna előre. Az eleven munka igen hamar birtokában lenne az ő holt munkájának. De az ok, amelyet Malthus megjelöl: hogy mert „semmilyen más tárgy nem képviselhet egy adott munkamennyiséget", egy áru természetes értéke abból a „munkamennyiségből" áll, „amely felett egy áru parancsnokol, nem pedig valamely más áru mennyiségéből". Azaz egy adott munkamennyiséget csak eleven (közvetlen) munka mennyisége képviselhet. Nemcsak hogy más tárgy, hanem bármilyen tárgy képviselhet egy adott munkamennyiséget, tudniillik minden tárgy, amelyben ugyanaz a munkamennyiség foglaltatik. Malthus azonban azt akarja, hogy az áruban foglalt munkamennyiség megmért legyen; egyenlő legyen nem azzal az *eleven munkamennyiséggel*, amelyet mozgásba hozhat, hanem azzal a *megfizetett munkamennyiséggel*, amely mozgásba hozza. Tegyük fel, hogy az áru 24 munkaórát foglal magában; akkor ő úgy gondolja, hogy a tőkés ezzel 2 munkanapot tud megvásárolni; és ha a tőkés a munkát egészen megfizetné, vagyis ha az elvégzett munka mennyisége egyenlő volna a megfizetett eleven munka mennyiségével, akkor *csak* 24 munkaórányi eleven munkát vásárolhatna meg 24 munkaórányi elvégzett munkával és „felhalmozási erői" odavesznének. De a tőkés a munkásnak nem a munkaidőt, a munkamennyiséget fizeti meg, hanem csak a szükséges munkaidőt fizeti meg neki, a többi időre pedig kényszeríti, hogy ingyen dolgozzék. A 24 óra elvégzett munkaidővel ezért talán 48 óra eleven munkaidőt hoz majd mozgásba. Ezért valójában 1 óra elvégzett munkával fizet 2 óra

eleven munkáért és ezért a cserénél 100%-ot nyer. Árujának értéke most egyenlő 48 órával, de semmiképpen nem egyenlő azzal a bérrel, amelyre kicserélődött, sem azzal a bérrel, amelyre megint kicserélődik. Ha ugyanebben az arányban folytatja tovább a tőkés, akkor 48 óra elvégzett munkával 96 óra eleven munkát fog megvásárolni.

Tegyük fel, hogy tőkés egyáltalán nem létezik, de a közvetlen és egymással cserélő munkások többet dolgoznak, mint amennyi a megélhetéshez szükséges, mert fel is akarnak halmozni stb. Nevezzük *bérnek* a munkának azt a részét, amelyet a munkás azért végez, hogy megéljen, *profitnak* a többletidőt, amelyet azért dolgozik, hogy felhalmozzon. Akkor árujának értéke egyenlő lenne a benne foglalt munka összmennyiségével, az eleven munkaidő teljes összegével, de semmiképpen nem lenne egyenlő a bérrel, amelyet önmagának fizetett, illetve az árunak azzal a részével, amelyet újra kellene termelnie, hogy megéljen. Minthogy egy áru értéke egyenlő egy meghatározott munkamennyiséggel, mondja Malthus, ezért az áru egyenlő a benne foglalt szükséges munka mennyiségével (azaz a bérrel) és nem egyenlő a benne foglalt munka teljes összegével; az áru egésze egyenlő a benne foglalt munka egy töredékrészével. De a „felhalmozási erők" a munkás részéről nyilvánvalóan csak onnan erednének, hogy többet dolgozott, mint amennyi ahhoz szükséges, hogy bérét magának megfizesse. Ha egy meghatározott mennyiségű eleven munkaidő egyenlő lenne azzal az idővel, amely ahhoz szükséges a munkás számára, hogy megéljen, akkor egy meghatározott mennyiségű eleven munka egyenlő lenne a bérrel, amelyet termel, vagyis a bér pontosan egyenlő lenne azzal az eleven munkával, amelyet mozgásba hoz. Ha ez az eset, tőke természetesen nem lenne lehetséges. Ha egy munkás az egész munkaideje alatt nem tud többet termelni bérénél, akkor a legjobb akarattal sem csiholhat ki egy fityinget sem a tőkés számára. A tulajdon a munka termelékenységének a sarjadéka. Amikor egyvalaki csak egyvalaki részére termelhet, mindenki munkás; „nem lehet tulajdon. Amikor egy ember munkája fenntarthat ötöt*, négy henyélő ember lesz a termelésben alkalmazott egyre." (*Ravenstone* [11. old.].) Fentebb láttuk, hogy Malthus nyakatekert mélyértelműsége merőben gyermeteg számolásmódban fejeződött ki. Egyébként emögött ott rejlett ama doktrína, hogy a munka értéke állandó és hogy a bér konstituálja az árat. Minthogy az egy egész tőkére kapott profit rátája kifejezhető úgy, mint ugyanaz a ráta a tőkének a bért képviselő hányadára, ezért azt állítja, hogy ez a hányad konstituálja és határozza meg az árat. Éppúgy, ahogy itt hasonló

* [*A kéziratban*:] négyet

mélyértelműség van. Ha *a* áru = *x* áru mennyiségével, akkor, véli, ez nem jelenthet egyebet, mint hogy = *x* eleven munkával, mert csak munka képviselhet munkát. Ebből arra következtet, hogy *a* áru = azzal a *bérmunka*-mennyiséggel, amely felett parancsnokolhat, és hogy ezért a munka értéke állandó, mert mindig = azzal az áruval, amely mozgásba hozza. A veleje egyszerűen az, hogy eleven munkamennyiség és bérmunkamennyiség nála egybeesik, és hogy azt hiszi, a bérmunka mindegyik hányadát valóban díjazzák. De *x* eleven munka lehet egyenlő (és mint bérmunka csupán egyenlő) *x*–*y* szükséges munkával (bérrel) + *y* többletmunkával. *x* holt munka ezért mozgásba hozhat *x*–*y* szükséges munkát (bért) +*y* többletmunkaidőt; azaz mindig annyival több eleven munkaidőt hoz mozgásba, mint amennyi többletmunkaóra foglaltatik *x* munkaórában a szükséges munkaórákon felül.

A bérmunka mindig megfizetett és meg nem fizetett munkából áll.

Az tehát, hogy *a munka értéke* állandó, nem jelent egyebet, mint hogy minden munkaidő szükséges, azaz bért termelő munkaidő. Nincs többletmunkaidő és – mégis vannak „felhalmozási erők" és tőke. Minthogy a bér mindig egyenlő egy adott munkamennyiséggel, tudniillik azzal az eleven munkamennyiséggel, amelyet mozgásba hoz, ez pedig ugyanaz a munkamennyiség, amely a bérben foglaltatik, ezért a *munka értéke* állandó, hiszen mindig egyenlő a tárgyiasult munka mennyiségével. A bérek esése és emelkedése ezért az áruk árának*, nem a *munka értékének* eséséből és emelkedéséből származik. Ha egy munkás 8 sh.-et kap ezüstben egy hétért vagy 16-ot, ez csak abból származik, hogy a shillingek ára emelkedett vagy esett, de a munka értéke ugyanaz maradt. Mindkét esetben egy hét elvégzett munkát kap egy hét eleven munkáért. M. úr ezt a következőképpen bizonyítja:

„Ha munkát egymagában, tőke nélkül alkalmaztak a föld gyümölcseinek megszerzésére, elismerik, hogy e gyümölcsök egyik fajtájának könnyebb megszerzése a másikkal összehasonlítva nem változtatja meg a munka értékét, illetve az adott mennyiségű erőfeszítés révén elért egész termék csereértékét."

Ez nem jelent egyebet, mint hogy az áruk mindegyikét, mennyiségétől eltekintve, a benne foglalt munka határozná meg, noha ez, a termelékenységének foka szerint, az egyik esetben több, a másikban kevesebb használati értékben fejeződnék ki. *„Habozás nélkül el kell ismernünk, hogy a különbség a termék olcsóságában vagy drágaságában volt, nem a munkáében."*

* [*A kéziratban*:] termékének

Mi azt mondanók, hogy a munka az egyik ágban termelékenyebb, mint a másikban, vagy akár azt, hogy a termék több vagy kevesebb munkába kerül. A munka olcsóságáról vagy drágaságáról nem beszélhetnénk, amennyiben *bérmunka* nem léteznék, ezért egy óra közvetlen munka mindig parancsnokolna egy óra tárgyiasult munka felett, ami természetesen nem lenne akadálya annak, hogy az egyik óra termelékenyebb legyen a másiknál. De mindamellett, amennyiben a közvetlen munkások munkájának azt a részét, amely szükséges a létfenntartáshoz, megkülönböztetjük a többletmunkától – és ha egyáltalában a nap meghatározott óráiban többletidőt dolgoznak, ez ugyanaz, mintha a munkaidő mindegyik hányada egy rész szükséges és egy rész többletmunkából állna –, nem lehetne azt mondani, hogy a *munka értéke*, azaz a *bér*, a terméknek az a része, amely szükséges munkára cserélődik, vagy az összmunkának az a része, amelyet a szükséges termékre fordítanak, *állandó*. A munka termelékenységével változnék a munkaidőnek az a hányada, amely a bért újratermeli; tehát a *munka értéke*, azaz a bér folyton változnék a munka termelékenységével. A bért továbbra is egy meghatározott *használati érték* mérné, és minthogy ez folyton változik csereértékében a munka különböző termelékenységével, ezért változnék a bér, illetve változnék a *munka értéke*. A *munka értéke* egyáltalában feltételezi, hogy az eleven munka *nem* egyenlő a termékével, vagy ami ugyanaz, hogy nem úgy adják el, mint ható okot, hanem mint maga-is-termelt okozatot. Az, hogy a munka értéke állandó, nem jelent egyebet, mint hogy a benne rejlő munkamennyiség folyton méri. Egy termékben több vagy kevesebb munka rejlhetik. Ezért az *a* terméknek hol nagyobb, hol kisebb adagja cserélődhetik ki a *b* termékre. De az az eleven munka-mennyiség, amelyet a termék megvásárol, soha nem lehet nagyobb vagy kisebb, mint az elvégzett munka, amelyet képvisel, mert egy meghatározott munkamennyiség mindig egy meghatározott munkamennyiség, akár tárgyiasult, akár eleven munka formájában létezik. Ezért ha egy meghatározott mennyiségű eleven munkáért több vagy kevesebb terméket adnak, azaz ha a bérek emelkednek vagy esnek, ez nem abból származik, hogy a munka értéke emelkedett vagy esett, hiszen egy meghatározott munkamennyiség értéke mindig ugyanazzal a meghatározott munkamennyiséggel egyenlő, hanem abból, hogy a termékek több vagy kevesebb munkába kerültek, ennélfogva nagyobb vagy kisebb mennyiségük képviseli ugyanazt a munkamennyiséget. *A munka értéke tehát állandó marad.* Csak a *termékek értéke változik*, azaz a munka termelőereje változik, nem az értéke. Ez a veleje Malthus elméletének, ha ilyen sekélyes csalást elméletnek lehet nevezni. Először is egy termék, amely csak félnapi munkaidőbe kerül, elegendő lehet arra, hogy egész napon át

megéljek, tehát dolgozzam is. Hogy a terméknek megvan-e ez a tulajdonsága vagy sem, az nem az *értékétől* függ, azaz a reá fordított munkaidőtől, hanem a *használati értékétől*, és az a csere, amely erről az oldalról az eleven munka és a munka terméke között végbemegy, nem a kettőnek mint csereértéknek a cseréje, hanem vonatkozásuk egyfelől a termék használati értékében, másfelől az eleven munkaképesség létezési feltételeiben van. Ha mármost tárgyiasult munka kicserélődnék eleven munkára, akkor a csereérték törvényei szerint a termék, amely egy fél munkanappal egyenlő, csak egy félnapi eleven munkát is vásárolhatna, habár a munkás egy egész munkanapon át megélhetne belőle; és ha az egész munkanapját akarnák megvenni, akkor egy egész munkanapot kellene a termékben kapnia, amivel az előfeltételezés szerint két munkanapon át élhetne meg. De a tőke alapzatán eleven munka és elvégzett munka mint csereérték nem úgy cserélődik ki egymásra, mintha a kettő azonos lenne: ugyanolyan munkamennyiség tárgyiasult formában az *értéke*, az egyenértéke ugyanolyan munkamennyiségnek eleven formában. Hanem ami kicserélődik, az termék és munkaképesség, amely maga is termék. A munkaképesség nem egyenlő azzal az eleven munkával, amelyet végezhet, nem egyenlő azzal a munkamennyiséggel, amelyet teljesíthet – ez a *használati értéke*. A munkaképesség azzal a munkamennyiséggel egyenlő, amellyel őt magát *termelni* kell és újratermelni lehet. A terméket tehát valójában nem eleven munkára, hanem tárgyiasult, munkaképességben tárgyiasult munkára cserélik ki. Maga az eleven munka használati érték, amellyel a termék birtokosa által becserélt csereérték bír, és hogy milyen kevéssel vagy sokkal többet cserélt be ebből az eleven munkából annál, amit a termék formájában a munkaképességért kiadott, az az eleven munka mennyiségétől mínusz a termékben a munkásnak fizetett mennyiségtől függ. Ha munkamennyiség munkamennyiségre cserélődnék, akár tárgyiasult, akár eleven munka formájában, akkor természetesen mindegyik munkamennyiség egyenlő lenne önmagával és értéke egyenlő lenne mennyiségével. Ezért egy fél munkanap terméke csak egy fél munkanapot vásárolhatna meg. Akkor azonban valójában nem léteznék bér és nem léteznék a *munka értéke*. A munkának nem lenne a termékétől, illetve termékének egyenértékétől *megkülönböztetett értéke*, nem lenne *sajátos* értéke, pedig éppen ez konstituálja a *munka értékét*, a bért.

Abból tehát, hogy egy meghatározott munkamennyiség egyenlő egy meghatározott munkamennyiséggel, vagy akár hogy egy meghatározott mennyiség egyenlő önmagával, abból a nagy felfedezésből, hogy egy meghatározott mennyiség egy meghatározott mennyiség, következteti Malthus úr azt, hogy a munkabér állandó, a munka értéke állandó, tudniillik egyenlő

ugyanazzal a munkamennyiséggel tárgyiasultan. Ez helyes *volna*, ha eleven munka és felhalmozott munka mint *csereértékek* cserélődnének egymásra. De akkor nem léteznék sem a *munka értéke*, sem *bér*, sem *tőke*, sem *bérmunka*, sem Malthus vizsgálódásai. Ezek mind azon nyugszanak, hogy eleven munka mint *használati érték* és eleven munkaképesség mint *csereérték* jelennek meg a tőkében felhalmozott munkával szemben. Malthus nyugodtan folytatja: „*Ugyanez érvényes, ha tőke és profit kerül bele az érték kiszámításába és a munka iránti kereslet változik.*" Ebben rejlik az egész mélyértelműség. Mihelyt tőke és profit kerül be, bekerül az, hogy az eleven munkaképességet megvásárolják és ezért egy kisebb adag felhalmozott munka cserélődik egy nagyobb adag eleven munkára. Egyáltalában jellemző a mélyértelműségre, hogy a tőke, amely bérmunkát tételez, amely először a munkát bérmunkává és a munkaképességet áruvá változtatja, bekerülésével semmiképpen nem visz be *változást* a munka értékesítésébe, mint ahogy a felhalmozott munka értékesítésébe sem. A *tőke, amely egy sajátos formája annak, ahogy a munka a maga termékéhez és annak értékéhez viszonyul, Malthus szerint úgy „kerül bele", hogy nem változtat meg semmit.* Mintha csak azt mondaná, hogy a római köztársaság alkotmányán semmit nem változtat a „császárok bekerülése". Így folytatja: „Ha a munkások megnövekedett jutalomban részesülnek, a termék növekedése nélkül, ez csak úgy lehetséges, hogy a profit esik . . . A termék bármely adott adagjának előállításához ugyanaz a munkamennyiség szükséges, mint azelőtt, de mivel a profit kevesebbedett, a termék értéke csökkent; bár a profitnak ezt a kevesebbedését a bér értékéhez képest pontosan ellensúlyozza az, hogy megnövekedett munkamennyiség szükséges a munkának juttatott megnövekedett termék megszerzéséhez, úgyhogy a munka értéke ugyanaz marad, mint azelőtt." (IX. füzet, 29.; i. h., 33–34. old.) A termék az előfeltételezés szerint ugyanazt a munkamennyiséget foglalja magában. Értéke azonban Malthus szerint csökkent, mert a profit esett. Ha azonban a termékben foglalt munkaidő ugyanaz maradt, hogyan essék a profit? Ha emelkedik a munkabér, miközben az összmunkaidő ugyanaz marad – nem időleges okokból, mint pl., hogy a konkurrencia a munkásokra nézve kedvezően áll –, ez nem egyebet jelent, mint hogy a munka termelékenysége esett, hogy nagyobb időmennyiség szükséges a munkaképesség újratermeléséhez; hogy tehát a tőke által mozgásba hozott eleven munkából nagyobb rész esik a szükséges időre és kisebb a többletidőre. Hagyjuk az aprólékoskodást későbbre. Még csak a teljesség kedvéért a következő befejező passzust: „A fordított esetben fordítva. Kisebb termékmennyiséget juttatnak a munkásnak és a profit emelkednék. Egy adott termékmennyiség, amelyet ugyanolyan munkamennyiséggel

értek el, mint azelőtt, emelkednék értékében a profit emelkedése miatt; bár a profitnak ezt az emelkedését a munkás béréhez képest kiegyenlítené, hogy kisebb munkamennyiség szükséges a munkásnak juttatott csökkent termék eléréséhez." (IX, 29.; *M.*, 35. old.) Amit ebből az alkalomból a *különböző országokbeli pénzárakról* mond, mint az ő elvéből következőt, azt később kell szemügyre vennünk. {*a* áru pl. egy munkanapot tud megvásárolni; csak egy felet fizet meg (a szükségeset), de az egészet cseréli ki. Az áru által megvásárolt egész munka mennyisége akkor egyenlő a szükséges + a többletidővel. Ha tehát ismerem a szükséges munka árát = *x*, akkor az egész munka ára = 2 *x*, és így az újonnan létrehozott árut felbecsülhetném a bérben és így valamennyi áru árát értékelhetném munkabérben. Ez azonban legkevésbé sem lenne *állandó érték*. Az az összecserélés, hogy valójában, akármilyen is a bér, civilizált országokban egy átlagidőt kell érte dolgozni, mondjuk 12 órát, akármennyi ebből a 12 órából a szükséges, illetve a többletmunka, Carey urat is, aki a munkamennyiséget munkanapokra oldja fel (és csakugyan feloldódnak eleven munkanapokra), ráviszi arra, hogy mivel ugyanannak a tőkének az újratermelése egyre kevesebb munkaidőbe kerül, pl. egy 100 £-es gép a termelőerők haladása következtében egy adott időben már csak 50 £-be fog kerülni, tehát feleannyi munkaidőnek, munkanapnak vagy munkaórának, ahogy tetszik, lesz az eredménye; – ebből Carey úr arra következtet, hogy a *munkás ezt a gépet* feleannyi munkanappal, mint azelőtt, megvásárolhatja, megszerezheti magának.[15] Elköveti azt a kis összecserélést, hogy a többletmunkaidő növekedését úgy tekinti, mintha a munkás *számára* nyerték volna ezt, holott az egész dolog megfordítva arra lyukad ki, hogy a munkás az egész munkanapból kevesebbet dolgozik önmaga számára, többet a tőke számára, tehát gyorsan növekszik vele szemben a tőke objektív hatalma, meghatározott arányban a termelőerők gyarapodásával. Carey úr a munkással megvásároltatja vagy kölcsönözteti a gépet; egyszóval tőkéssé változtatja őt. Mégpedig azért jut szerinte a munkás ehhez a nagyobb hatalomhoz a tőke felett, mert egy meghatározott tőkemennyiség újratermelése kevesebb szükséges munkát követel, azaz kevesebb megfizetett munkát, tehát a munkabér a profithoz viszonyítva esik. Amerikában, ameddig ott a munkás még maga sajátítja el többletmunkája egy részét, felhalmozhat magának annyit, hogy pl. bérlő stb. legyen (habár ez is véget ér most már). Ahol a bérmunka Amerikában még gyorsan viheti valamire, ez korábbi termelési és tulajdonmódoknak a tőke alapzatán való újratermelése révén történik (pl. a független parasztságnak). Egyszóval Carey a munkanapokat olyan munkanapoknak tekinti, amelyek a munkáséi, és *ahelyett, hogy arra következtetne,*

hogy a munkásnak több tőkét kell termelnie ahhoz, hogy ugyanannyi munkaidőre foglalkoztassák, arra következtet, hogy kevesebbet kell dolgoznia, hogy a tőkét megszerezze (a termelési feltételeket elsajátítsa). Ha a munkás 20 gépet termelt és most a növekvő termelőerő következtében 40-et termelhet, akkor az egyes gép csakugyan olcsóbbá válik, de abból, hogy a munkanap kisebb része szükséges a gépből egy meghatározott mennyiség termeléséhez, nem az következik, hogy a munkanap terméke a munkás számára emelkedett, hanem megfordítva, hogy kevesebb eleven munkát használnak fel egy meghatározott mennyiségű gép termeléséhez. Egyébként Carey úr, akinek a *harmónia* a fontos, maga is úgy találja, hogy ha a profit rátája süllyed, a bruttó profit emelkedik, mert egyre nagyobb tőkére van szükség az alkalmazott eleven munkához viszonyítva, *tehát* egyre lehetetlenebbé válik, hogy a munkás elsajátítsa a szükséges tőkeösszeget, a tőkének azt a minimumát, amelyet a munkának az új termelési fokon való termelő alkalmazása megkíván. A tőke egy hányadának újratermeléséhez kevesebb munkaidő kell, de nagyobb tőketömegre van szükség ahhoz, hogy a kevesebb munkaidőt értékesítsék. A termelőerő növekedése abban fejeződik ki, hogy a tőke eleven munkából álló része folyton esik az előlegekre, gépi berendezésre stb. fordítotthoz képest. Carey egész rossz elmessége, amely természetesen kapóra jön Bastiat-nak, azon nyugszik, hogy a termeléshez szükséges munkaidőt vagy munkanapokat átváltoztatja a munkáshoz *tartozó* munkanapokká, holott ez az idő éppenséggel a tőkéé és a munka növekvő termelőereje arányában munkaidejének egyre soványabb adagja marad meg a munkásnak. *Minél kevesebb eleven munkaidőt kell egy adott tőkének megvásárolnia* – illetve minél inkább nő a tőke teljes összege és csökken az általa alkalmazott eleven munka a tőke nagyságához viszonyítva –, annál nagyobb Carey úr szerint az esély a munkás számára, hogy a tőke birtokosa legyen, *mert* a tőkét *kevesebb eleven munka termeli újra.* Minél nagyobb a tőke és minél kisebb a munkások száma, akiket arányosan alkalmaz, annál nagyobb e munkások számára az esély a tőkéssé válásra, hiszen nem kevesebb munkanappal termelik-e most újra a tőkét? Nem lehet-e *ezért* kevesebb munkanappal is megvásárolni, elnyerni? Vegyünk egy 100 £-es tőkét, amely 50-et előlegekre használ fel, 50-et munkára és 50% profitot szed, mivel a profitráta csökkenése Carey fő vesszőparipája és hozzá tartozik az elmélethez. Legyen mindegyik £ munkabér egyenlő egy munkanappal = 1 munkással. Vegyünk mármost egy másik, 16 000 £-es tőkét, amely 14 500-at előlegekre használ fel, 1500-at munkabérre (legyen szintén = 1500* munkással) és

* [*A kéziratban*:] 2000

20% profitot szed. Az első esetben a termék = 150; a másodikban (a számítás kényelmessége kedvéért az állótőke egy év alatt térüljön meg) = 19 200 (3200 profit). Itt a legkedvezőbb eset Carey úr számára. A profitráta 50%-ról 20-ra csökkent, tehát $^3/_5$-del, vagyis 60%-kal. Ott 50 £ termék az eredménye 50 eleven munkanapnak. A másik esetben 3200 £ termék az eredménye 1500 munkásnak. Az első esetben 1 termék az eredménye 1 munkanapnak, a másodikban $2^2/_{15}$ termék a terméke 1 munkanapnak. A második esetben kevesebb mint feleannyi munkaidő szükséges ahhoz, hogy 1 £ értéket termeljenek, mint az elsőben. Azt jelenti-e ez mármost, hogy a második esetben a munkás fél munkanappal $1^1/_{15}$-öt termel a maga számára – mikor a másik munkás kétszer annyi idő alatt csak 1-et termel –, tehát a legjobb úton van afelé, hogy tőkés legyen? Előbb 16 000 £ tőkét kellene szereznie és ahelyett, hogy maga dolgozik, idegen munkát vásárolnia, hogy a szükséges munkaidőnek ez a csökkenése a legcsekélyebbet is segítsen rajta. Így ez a csökkenés csupán végtelen szakadékot hozott létre munkája és alkalmazásának *a feltételei* között és csökkentette a *szükséges munka* rátáját, tehát az első arányhoz viszonyítva több, mint 4-szer* annyi munkást tett az utcára. Ezek az utcára tett munkások mármost érjék be azzal, hogy ha meglennének a feltételeik arra, hogy önállóan dolgozzanak, vagy jobbanmondva mint tőkések dolgozzanak, maguknak is kevesebb munkásra lenne szükségük. Az első esetben az egész szükséges tőke 100 £ és az egyes munkásnak több az esélye arra, hogy kivételesen összekuporgasson ennyit és különösen szerencsés kombináció révén maga is *tőkéssé* váljék az *A* tőkés módján. A munkaidő, amelyet a munkás dolgozik, ugyanaz *A*-nál és *B*-nél, habár a munkanapok teljes összege, amelyekre a tőkéseknek szükségük van, lényegesen különböző. 5** munkással szemben, akikre az első tőkésnek szüksége van, a másodiknak még egyre sincs szüksége. A megmaradóknak ezért ugyanannyi és több többletmunkát kell dolgozniok. Hogy a tőkének az egyik termelési fokon, amelyen ő maga éppúgy megnövekedett, mint a termelőerők, kevesebb eleven munkanapra van szüksége, Carey szerint azzal egyértelmű, hogy a munkásnak most kevesebb munkanapra van szüksége tőke elsajátításához; valószínűleg a nem „foglalkoztatott" munkások munkanapjaival kevesebbre.} Mivel a tőkésnek kevesebb munkásra van szüksége ahhoz, hogy roppant tőkéjét értékesítse, az általa foglalkoztatott munkás kevesebb munkával sajátíthatja el a nagyobb tőkét. Ez a logikája Carey úrnak, a harmonikusnak.

* [*A kéziratban*:] 6-szor
** [*A kéziratban*:] 6

Ricardo elméletére vonatkozóan *Wakefield* ezt mondja (VII. füzet, 74. old.), i. h. [Smith: „Wealth of Nations", 230–]231. old., jegyzet:

„Ha a munkát egy áruként és a tőkét, a munka termékét egy másik áruként kezeljük, akkor, ha e két áru értékét egyenlő munkamennyiségek szabályoznák, egy adott összegű munka minden körülmények között olyan mennyiségű tőkére cserélődnék, amelyet ugyanakkora összegű munka termelt volt; *múltbeli* munka mindig ugyanakkora összegű *jelenlegi* munkára cserélődnék ..." De „a munka értékét, más árukhoz viszonyítva, legalábbis amennyiben a bérek a termékben való részesedéstől függnek, nem egyenlő munkamennyiségek határozzák meg, hanem a kínálat és kereslet aránya".

Szunnyadó tőke. A termelés növelése tőke előzetes növelése nélkül. Bailey.

{Bailey*: „Money and its Vicissitudes in Value etc.", London 1837 (V. füzet, 26. skk. old.), megjegyzéseket tartalmaz a *szunnyadó tőkéről, amelyet meggyorsult forgalom forgásba hozhat (szerinte nagyobb tömegű* forgalmi eszköz; *pénzt* kellett volna mondania), és igyekszik kifejteni, hogy ha egyáltalában egy országban a tőke mindig teljesen foglalkoztatott volna, a kereslet semmilyen növekedése nem idézhetné elő a termelés növekedését. A *szunnyadó tőke* fogalma a forgalomba tartozik, mivel a nem forgalomban levő tőke alszik. Az illető passzusok így hangzanak: „Sok tőke és termelő ügyesség létezhetik tétlen állapotban. Téves, ha a közgazdászok azt hiszik, hogy a munkások száma és a tőke mennyisége bizonyos végérvényes erők, amelyeknek elkerülhetetlenül meghatározott eredményt kell termelniök bármely országban, ahol léteznek." (54. old.) „Az áruk tömege, amelyet a létező termelők és létező tőke piacra visz, korántsem rögzített és meghatározott, hanem tág körű változásnak van alávetve." (55. old.) Tehát „nem lényeges a termelés növekedéséhez az, hogy új tőke vagy új munkások keletkezzenek" (pl. olyan országban, ahol hiány van nemes fémekben) ... „Meglehet, hogy némely áruk, vagy ami ugyanaz, a *megtermelésükre való erő*, az egyik helyen fölöslegben vannak, más áruk más helyen hasonlóképpen, és mindegyikük birtokosai ki óhajtják cserélni cikkeiket a mások által birtokoltakra, de a nem-érintkezés állapotában maradnak közös csereeszköz hiánya miatt, és a tétlenség állapotában, mert nincs indí-

* [*A kéziratban*:] Beyle

tékuk a termelésre." (55–56. old.) A tőke forgalmában a pénz kettősen jelenik meg, mind a tőke pénzzé változásaként, mind az áru árának realizálásaként; de itt ez az ártételezés nem formai. A termék pénzzé való átváltoztatása itt a tőke visszaváltoztatása *értékké* mint olyanná, önállóan létező értékké; tőke mint pénz vagy pénz mint realizált tőke. Másodszor a puszta forgalmi eszközként való meghatározásban; ott, ahol a pénz csak arra szolgál, hogy a tőkét visszaváltoztassák termelési feltételekké. Ebben a második mozzanatban, a bér formájában, egy meghatározott tömegű pénznek egyidejűleg forgalmi eszközként, fizetési eszközként kell meglennie. Hogy a pénz mármost a tőke forgalmában ezt a kettős szerepet játssza, ez minden válságkor azt a látszatot kelti, hogy a pénz mint forgalmi eszköz hiányzik; holott az *érték* hiányzik a tőkének és ezért nem tud *pénzzé változni.* A forgalomban levő pénz tömege emellett még növekedhetik is. A pénz új meghatározásairól, ahogy mint a tőke forgalmának mozzanata van tételezve, részint mint forgalmi eszköze, részint mint a *tőke realizált értéke*, mint maga is *tőke*, külön szakaszt kell csinálni, amikor a kamatról stb. beszélünk.} {Bailey így folytatja: „Semmiképpen sem csupán egy ország rendelkezésre álló tőkéjétől függ a működésbe hozott munka. Azon fordul meg a dolog, hogy a táplálékot, szerszámokat és nyersanyagokat lassan vagy gyorsan osztják-e el azokon a részeken, ahol szükség van rájuk; hogy a tőke nehezen forog-e vagy sem, hogy hosszú időközökre létezik-e tétlen tömegekben, úgyhogy ennek eredményeképpen nem nyújt elegendő foglalkoztatást a népességnek." (56–57. old.) (Gallatin példája, i. m., 68. old., Pennsylvania nyugati megyéiről.[16]) „A közgazdászok túlságosan hajlamosak arra, hogy egy meghatározott mennyiségű tőkét és egy meghatározott számú munkást mint egyforma erejű és bizonyos egyforma intenzitással ható termelési szerszámokat tekintsenek ... A termelőnek, aki egy meghatározott tőkét alkalmaz, hosszú vagy rövid ideje lehetnek kéznél termékei, és amíg alkalomra vár, hogy kicserélhesse őket, termelőereje meg van állítva vagy fel van tartóztatva, úgyhogy egy adott periódusban, mint pl. egy évben, esetleg csak a felét termeli annak, mint ha azonnali kereslet létezett volna. Ez a megjegyzés ugyanúgy érvényes a munkásra is, aki az ő szerszáma. Az emberek különböző foglalatosságainak egymáshoz igazítását a társadalomban legalább tökéletlenül végre kell hajtani. De széles a távolság a fokok között, amelyekben megvalósul – minden eljárás, amely megkönnyíti a forgalmat, egy lépés ehhez az egymáshoz igazításhoz. Minél akadálytalanabbá és könnyebbé válik az áruk kicserélése, annál rövidebbek lesznek azok a nem-termelő időközök, amelyekben a munkavágyó embereket áthatolhatatlan sorompó látszik elválasztani a tőkétől ..., amely bár szinte a kezük ügyében van,

meddő tétlenségre van kárhoztatva." (58–60. old.) „Általános elv, hogy egy új keresletet friss erőfeszítésekkel elégítenek ki; azelőtt szunnyadó tőke és munka aktív alkalmazásával, nem pedig termelőerő más objektumoktól való elvonásával. Az utóbbi csak akkor lehetséges, ha a tőke és munka foglalkoztatása egy országban nem képes többé növekedésre. A javak kivitele talán nem közvetlenül hoz mozgásba új munkát, de felszívja akkor, ha meglevő áruk holt készletet alkotnak, és szabaddá tesz nem-termelő állapotban lekötött tőkét." (65. old.) „Azok, akik azt állítják, hogy egy pénzbeáramlás nem mozdíthatja elő más áruk termelését, mivel csakis ezen áruk a termelés hatóerői, azt bizonyítják, hogy a termelést egyáltalában nem lehet bővíteni, mert az ilyen bővítéshez szükséges, hogy a táplálékot, nyersanyagokat és szerszámokat előzetesen szaporítsák, ami ténylegesen annyi, mint azt állítani, *hogy a termelés növekedése nem mehet végbe a termelés előzetes növekedése nélkül*" (de nem ez-e a felhalmozásról szóló gazdasági tan?), „vagyis más szavakkal, hogy növekedés lehetetlen." (70. old.) „Azt mondják ugyan, ha a vásárló megnövekedett pénzmennyiséggel jön a piacra és nem emeli fel az itt talált áruk árát, akkor nem ad pótlólagos buzdítást a termelésnek; ha viszont emeli az árakat, ha az árak arányosan emelkedtek, akkor a vásárlóknak nincs nagyobb keresleti erejük, mint azelőtt." (73. old.) „Tagadni kell mint általános elvet, hogy egy vásárló csak akkor adhat pótlólagos buzdítást a termelésnek, *ha kereslete emeli az árakat* ... Azon a körülményen kívül, hogy egy nagyobb mennyiség elkészítése a munka hatékonyabb megosztására és jobb gépi berendezés alkalmazására ad módot, olyan fajta mozgási tér van ebben a dologban, amely parlagon heverő munka- és tőkemennyiségből ered és *kész pótlólagos árukat szállítani ugyanazzal az árszabással.* Így történik, hogy gyakran a kereslet jelentékeny növekedése megy végbe anélkül, hogy emelné az árakat." (73[–74]. old.)}

Wade tőkemagyarázata. A munka a tőke puszta hatóereje. *A tőke kollektív erő.* Civilizáció, erre vonatkozó megjegyzéseimmel. (A munka összes társadalmi erői mint a tőke erői. Manufaktúra. Ipar. *A munka megosztása.* Különböző munkaágak stb. formai egyesítése a tőke által. A tőke felhalmozása. A pénz átváltozása tőkévé. Tudomány. Eredeti felhalmozás és koncentráció ugyanaz. Szabad és kényszerű társulás. Tőke a korábbi formáktól megkülönböztetve.)

{*John Wade*: History of the Middle and Working Classes etc.", III. kiad., London 1835 (Füzet, 20. old.), mondja: „A munka az a hatóerő, amely a tőkét *bér, profit, illetve jövedelem termelőjévé teszi.*" (161. old.)

„A tőke felraktározott iparkodás, arra szánva, hogy kifejtse önmagát új és egyenértékű formákban; *kollektív erő.*" (162. old.) „Tőke csak más név arra, hogy *civilizáció.*" (164. old.) A munkások társulása – kooperáció és a munka megosztása mint a munka termelékenységének alapfeltételei –, akárcsak a munka összes termelőerői, azaz amelyek meghatározzák intenzitásának és ennélfogva extenzív realizálásának fokát, a *tőke termelőerejeként* jelennek meg. A munka kollektív ereje, társadalmi munka jellege ezért a tőke *kollektív ereje.* Éppúgy a *tudomány.* Éppúgy a munka megosztása, ahogy a foglalkoztatások megosztásaként és nekik megfelelő cseréként jelenik meg. A termelés összes társadalmi potenciái a tőke termelőerői, és ennélfogva maga a tőke ezek szubjektumaként jelenik meg. A munkások társulását, ahogy az a gyárban megjelenik, ezért szintén nem ők, hanem a tőke tételezi. Egyesülésük nem az *ő* létezésük, hanem a tőke *létezése.* Az egyes munkással szemben véletlennek jelenik meg. Az egyes munkás úgy vonatkozik más munkásokkal való saját egyesülésére és velük való kooperációjára, mint *idegenre,* mint a tőke hatásmódjaira. A tőke ott, ahol nem inadekvát formában – tehát mintegy a kis, maga-dolgozó tőke formájában – jelenik meg, feltételez már, bizonyos nagyobb vagy kisebb szinten, koncentrációt egyfelől objektív formában, azaz mint egy kézben való koncentrációját – ami itt még egybeesik a felhalmozással – létfenntartási eszközöknek, nyersanyagnak és szerszámoknak, vagy egyszóval pénznek mint a gazdagság általános formájának; másfelől pedig szubjektív formában, munkaerők felhalmozását és koncentrációjukat egy ponton, a tőke parancsnoksága alatt. Nem juthat mindegyik munkásra egy-egy tőkés; hanem bizonyos mennyiségű munkásnak kell egy tőkésre jutnia, nem úgy, ahogy egy-két legény jut egy mesterre. A termelő tőke, illetve a tőkének megfelelő termelési mód csak kétféle lehet: manufaktúra vagy nagyipar. Az elsőben a munka megosztása uralkodik, a másodikban munkaerők kombinációja (egyforma munkamóddal) és tudományos erő alkalmazása, ahol a munka kombinációja és úgyszólván a közösségi szelleme a gépbe stb. van áthelyezve. Az első állapotban a (felhalmozott) munkások tömegének nagynak kell lennie a tőke összegéhez viszonyítva, a másodikban az állótőke nagy a sok együttműködő munkás számához képest. De a sokak koncentrációja és elosztásuk a gépi berendezés között megannyi kerékként (hogy a földművelésben miért van másképp, az nem tartozik ide) itt már előfeltételezve van. A II. esetet tehát nem kell külön szemügyre venni, hanem csak az I. esetet. A manufaktúra sajátságos fejlődése a *munka megosztása.* Ez azonban előfeltételezi sok munkás (előzetes) gyülekezését egy parancsnokság alatt, mint ahogy *a pénz tőkévé levése előfeltételezi létfenntartási eszközök, nyersanyagok, munkaszerszámok bizonyos*

mennyiségének szabaddá válását. Ezért itt a munka megosztásától is el kell vonatkoztatni mint későbbi mozzanattól. Bizonyos iparágak, pl. a bányamunka, eleve kooperációt előfeltételeznek. Ezért amíg a tőke nem létezik, a bányamunka mint kényszermunka (robot- vagy rabszolgamunka) megy végbe, felügyelő alatt. Éppúgy az útépítés stb. Ezeknek a munkáknak az átvevéséhez a tőke nem létrehozza a munkások felhalmozását és koncentrációját, hanem átveszi. Ez tehát szintén nem kérdéses. A legegyszerűbb és a munka megosztásától leginkább független forma az, hogy a tőke különböző önállóan és szétszórtan lakó kéziszövőket, -fonókat stb. foglalkoztat. (Ez a forma még mindig létezik az ipar mellett.) *Itt tehát magát a termelési módot még nem határozza meg a tőke, hanem készentalálja.* E szétszórt munkások egységpontja csak a tőkéhez való kölcsönös vonatkozásukban van, abban, hogy termelésük terméke az ő kezében halmozódik fel, és így a többlettermékek is, amelyeket a saját jövedelmükön felül létrehoztak. Mint együttműködő munka csak *magán-valóan* léteznek, amennyiben mindegyikük a tőke számára dolgozik – ezért a tőkében egy központtal bír –, anélkül, hogy együtt dolgoznának. A tőke által való egyesítésük ezért csak *formai* és csak a munka termékét érinti, nem magát a munkát. Ahelyett, hogy sokakkal cserélnének, az egy tőkéssel cserélnek. Ezért ez a *cserék koncentrációja* a tőke által. A tőke nem mint egyes *cserél*, hanem mint sokak fogyasztását és szükségletét képviselő. *Nem úgy cserél többé*, mint egyenként cserélő, hanem a csereaktusban a társadalmat képviseli. *Kollektív csere* és *koncentráló csere* a tőke részéről a szétszórtan dolgozó szövőkkel stb., akiknek munkatermékeit ezzel a cserével összegyűjtik, egyesítik és ilymódon magukat a munkáikat is, habár ezek egymástól függetlenül mennek végbe. Munkáik egyesítése mint különös aktus jelenik meg, amely mellett munkáik önálló szétforgácsolódása tovább tart. Ez az *első feltétel* ahhoz, hogy a *pénz* mint tőke a szabad munkára cserélődjék. A második e sok munkás önálló szétforgácsolódásának megszüntetése, amikor az *egy tőke* velük szemben többé nem csupán úgy jelenik meg, mint *társadalmi kollektív erő a csere aktusában*, úgyhogy sok csere egyesítve van benne, hanem parancsnoksága alatt egy helyen, egy manufaktúrába összegyűjti a munkásokat, nem hagyja meg őket többé a *készentalált termelési módban* és nem ezen a bázison hozza létre hatalmát, hanem neki megfelelő termelési módot hoz létre magának bázisul. Tételezi a munkásoknak a termelésben való *egyesítését*, olyan egyesítést, amely eleinte csak a közös helyben, felügyelők alá való *besorozásban*, *nagyobb fegyelemben, folytonosságban és magában a termelésben a tőkétől való t é t e l e z e t t függőségben lesz.* Bizonyos járulékos termelési költségeket ennél eleve megtakarítanak. (Erről az egész folyamatról v. ö. *Gaskell*, ahol

sajátlagos vonatkozás van az angliai nagyipar fejlődésére.[17]) Most a tőke egyrészt úgy jelenik meg, mint a munkások kollektív ereje, társadalmi erejük, másrészt mint az őket összekötő és ennélfogva ezt az erőt létrehozó egység. Mindezt továbbra is és a tőke mindegyik fejlődési fokán közvetíti az, hogy a sokak vele mint az eggyel cserélnek, úgyhogy maga a csere benne koncentrálódik; a csere társadalmi jellege; a tőke társadalmilag cserél a munkásokkal, ők azonban egyenként cserélnek vele. A kézművesüzemnél a termék minőségéről van szó, az egyes munkás különös ügyességéről, és a mesterről feltételezik, hogy mint mester mesteri tudásra vitte ebben az ügyességben. Mesteri helyzete nemcsak a termelési feltételek birtoklásán nyugszik, hanem a különös munkában való saját ügyességén is. A tőke termelésénél eleve nem erről a félig művészi viszonyról van szó – amely egyáltalában a munka használati értéke fejlődésének, a közvetlen kézi munka különös képessége fejlődésének felel meg, az emberi kéz stb. munkára kiképződésének. Eleve tömegről van szó, mert csereértékről és többletértékről. A tőke kifejtett elve éppen az, hogy fölöslegessé tegye a különös ügyességet és fölöslegessé tegye a kézi munkát, egyáltalában a közvetlenül testi munkát akár mint ügyességet kívánó munkát, akár mint izomerőfeszítést; az ügyességet éppenséggel a holt természeti erőkbe helyezze. Mármost a manufaktúra keletkezésének mint a tőke termelési módja keletkezésének előfeltételezésénél (a rabszolgák magán-valóan kombinálva vannak, mert egy mester alatt) előfeltételezve van, hogy a munkának a csak maga a tőke által előidézendő termelőereje még nem létezik. Előfeltételezés tehát, hogy a manufaktúrában a szükséges munka még nagy adagját veszi el az egész rendelkezésre álló munkaidőnek, tehát az egyes munkásra a többletmunka még relatíve kicsi. Ezt mármost egyrészt azzal pótolják és a manufaktúra haladását úgy gyorsítják meg, hogy a profitráta nagyobb, tehát a tőke gyorsabban halmozódik fel a már meglevő összegéhez viszonyítva, mint a nagyiparban. Ha 100 tallérból 50 jut munkára és a többletidő = $^1/_5$, akkor a létrehozott érték = 110, vagyis 10%. Ha a 100-ból csak 20 jutna munkára és a többletidő = $^1/_4$, akkor a létrehozott érték = 105, vagyis 5%. Másrészt ez a nagyobb profitráta a manufaktúránál csak sok munkás egyszerre való alkalmazásával adódik. A nagyobb többletidőre csak úgy lehet szert tenni, hogy a tőkéhez viszonyítva sok munkás többletidejét gyűjtik össze. Az abszolút többletidő, nem a relatív uralkodik a manufaktúrában. Még inkább ez eredetileg az eset ott, ahol a szétforgácsolt, független munkások még maguk értékesítik a maguk számára többletidejük egy részét. Hogy a tőke mint tőke létezzék, a profitból megélhessen, valamint felhalmozhasson, ahhoz nyereségének sok egyidejű eleven munkanap többletidejének összegével

kell egyenlőnek lennie. A mezőgazdaságban a föld a vegyi stb. hatásában maga is gép már, amely a közvetlen munkát termelékenyebbé teszi és ezért előbb ad többletet, mert itt *előbb* dolgoznak géppel, tudniillik egy *természeti* géppel. Ez az egyedül helyes bázisa a fiziokraták tanának, amely erről az oldalról tekinti csak a mezőgazdaságot a még egészen fejletlen manufaktúrával szemben. Ha a tőkés egy munkást alkalmazna, hogy annak többletidejéből éljen, akkor nyilván kétszeresen nyerne, ha *ő* maga dolgoznék, saját alappal dolgoznék, mert a többletidőn kívül a munkásnak fizetett bért is nyerné. Veszítene a folyamatnál. Azaz még nem lenne olyan feltételek között, hogy *mint* tőkés dolgozzék, illetve a munkás csak a segédje lenne, és így még nem állna vele tőkeviszonyban.

Ezért ahhoz, hogy a pénz tőkévé változzék, nemcsak az szükséges, hogy többletmunkát tudjon mozgásba hozni, hanem hogy egy *bizonyos mennyiségű többletmunkát*, egy bizonyos tömegű szükséges munkának a többletmunkáját, azaz *sok munkását* egyszerre, úgyhogy ennek egyesített összege elegendő, hogy egyrészt mint *tőke* élhessen, azaz a munkásélettel szemben a gazdagságot képviselje a fogyasztásban, másrészt félretegyen többletmunkát a felhalmozás számára. A tőke eleve nem a használati érték számára, a közvetlen létfenntartás számára termel. A többletmunkának tehát eleve elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy egy részét megint mint tőkét alkalmazzák. Tehát mindig azon a fokon, amelyen a társadalmi gazdagság egy bizonyos tömege egy kézben van már koncentrálva, objektíve, amely tehát mint tőke jelenik meg, azonnal mint sok munkással való csere, később mint sok munkás által való termelés, munkások kombinációja, s képes bizonyos mennyiségű eleven munkaképességet egyidejűleg működésbe helyezni, ezen a fokon kezdődik a tőke általi termelés, amely tőke ilymódon eleve mint *kollektív erő*, társadalmi erő és mint az elszigeteltségnek a megszüntetése, először a munkásokkal való csere, azután maguk a munkások elszigeteltségének a megszüntetése jelenik meg. A munkások elszigeteltsége még relatív függetlenségüket feltételezi. A tőkétől való teljes függőség, a munkásoknak a termelési feltételektől való teljes eloldozása ezért azt feltételezi, hogy a munkások az egyes tőke körül mint létfenntartásuk kizárólagos talaja körül csoportosuljanak. Ugyanaz adódik – illetve ugyanaz ez más formában –, ha a cserének abból a különös formájából indulunk ki, amely feltételezve van azzal, hogy a tőke mint tőke cserél, amikor a pénz már *sok cserélőt képvisel*, illetve az egyesen és ennek egyes fölöslegén túlmenő *csereerővel* kell bírnia, már egy többé nem egyes, hanem az egyeshez, de hozzá társadalmi funkcióként, a társadalmi gazdagság képviselőjeként cserélőhöz tartozó csereerővel, – másrészt a *szabad munka* feltételeiből

származik. Az egyesnek az eloldozása a munka termelési feltételeitől = sokak csoportosítása egy tőke körül.*}

„*A tudásnak és a tapasztalatnak* ez a *folytonos haladása*", mondja Babbage, „a mi nagy erőnk."[18] Ez a haladás, ez a társadalmi előrelépés a tőkéhez tartozik, és a tőke aknázza ki. Valamennyi korábbi tulajdonforma az emberiség nagyobbik részét, a rabszolgákat arra kárhoztatja, hogy merő munkaszerszámok legyenek. A történelmi fejlődés, politikai fejlődés, művészet, tudomány stb. a magasabb körökben, felettük játszódik. De a tőke ejtette csak foglyul a történelmi haladást a gazdagság szolgálatában.

{A tőke által való felhalmozás előtt előfeltételezve van egy olyan felhalmozás, amely a tőkét konstituálja, amely a tőke fogalmi meghatározásához tartozik; *koncentrációnak* még aligha nevezhetjük, mert ez eltérőleg sok tőkével szemben megy végbe; amikor még csak *a* tőkéről van szó, akkor a koncentráció még egybeesik a felhalmozással vagy a tőke fogalmával. Azaz még nem képez külön meghatározást. Ám a tőke eleve mint egy vagy egység áll szemben a munkásokkal mint sokakkal. És ilymódon a tőke úgy jelenik meg, mint a munkások koncentrációja, szemben a munkával, mint rajtuk kívül eső egység. Erről az oldalról a koncentráció benne foglaltatik a tőke fogalmában – sok eleven munkaképességnek egy célra való koncentrációja; olyan koncentráció, amely eredetileg semmiképpen sem kell, hogy már magában a termelési módban valóra váljék, áthassa azt. A tőke centralizáló hatása a munkaképességekre, vagyis magának mint e sokakon kívül önállóan létező egységüknek a tételezése.}

{*Rossi* a „Leçons d'économie politique"-jában (Füzet, 26. old.) azt mondja: „A társadalmi haladás nem állhat minden társulás felbomlasztásában, hanem abban, hogy a múlt idők kényszerű, elnyomó társulásait önkéntes és igazságos társulásokkal helyettesítik. Az elszigeteltség a legmagasabb fokán, ez a vadság állapota; a kényszerű, elnyomó társulás a legmagasabb fokán, ez a barbárság. Ezeken a végleteken belül a történelem igen különféle változatokat, árnyalatokat mutat nekünk. A tökéletesség az önkéntes társulásokban található, amelyek megsokszorozzák az erőket az egyesülés által, anélkül, hogy megfosztanák az egyéni képességet akár energiájától, akár moralitásától és felelősségétől." (353.** old.) A tőkében a munkások *társulását* nem közvetlen fizikai erőszak, kényszer-, robot-, rabszolgamunka kényszeríti ki; az kényszeríti ki, hogy a termelés feltételei

* A kereskedőtőke szintén eleve sok cserének egy kézben való koncentrációja. Cserélők tömegét képviseli már akár mint *P*, akár mint *Á*.

** [*A kéziratban*:] 354.

idegen tulajdont alkotnak és maguk is mint *objektív társulás* vannak meg, ami ugyanaz, mint a termelési feltételek felhalmozása és koncentrációja.}

Rossi. Mi a tőke? Tőke-e a nyersanyag? Bér szükséges-e hozzá? (Tőke-e az ellátási alap?)

{A közgazdászokat mindenféle nehézségekbe bonyolítja az, hogy a tőkét pusztán anyagi oldaláról, mint termelési szerszámot fogják fel, egészen eltekintve a gazdasági formától, amely a termelési szerszámot tőkévé teszi. Így Rossi (Füzet, 27. old.), i. m., megkérdezi: „A nyersanyag valóban termelési szerszám? nem inkább a tárgy, amelyre a termelő szerszámoknak hatniok kell?" (367. old.) Itt tehát a tőke egészen egybeesik a szemében a technológiai értelemben vett termelési szerszámmal, ami szerint minden vadember tőkés. (Amit Torrens úr valóban állít arról a vademberről, aki *követ* hajít egy madárra.[19]) Egyébként Rossi megjegyzése még a tisztán anyagi elvonatkoztatás – azaz a magától a gazdasági kategóriától való elvonatkoztatás – álláspontjáról is lapos és csak azt mutatja, hogy nem értette meg angol tanítóját*. Felhalmozott munka, amelyet új termelés eszközéül használnak; vagy egyáltalán termék, amelyet termelésre alkalmaznak; a nyersanyagot éppúgy a termelésre használják fel, azaz formaváltozásnak vetik alá, mint a szerszámot, amely szintén termék. A *termelés kész eredménye megint a termelési folyamat egy mozzanatává válik.* Többet ez a tétel nem jelent. A termelési folyamaton belül a kész eredmény mint nyersanyag vagy mint szerszám szerepelhet. De nem annyiban termelési szerszám, hogy a közvetlen termelési folyamatban szerszámul szolgál, hanem hogy magának a termelési folyamat megújulásának egy eszköze – e folyamat egyik előfeltétele. Fontosabb és inkább a dolog velejére vonatkozik az a meggondolás, hogy részét alkotja-e a tőkének az ellátási alap, azaz a bér, és itt megmutatkozik a közgazdászok egész zűrzavara. „Azt mondják, hogy a munkás díjazása tőke, mert a tőkés előlegezi neki. Ha csak olyan munkáscsaládok volnának, amelyeknek van elegük ahhoz, hogy egy éven át megéljenek, nem volna bér. A munkás így szólhatna a tőkéshez: Te előlegezed a közös műhöz a tőkét, én adom hozzá a munkát: a termék ilyen és ilyen arányok szerint oszlik majd meg közöttünk. Mihelyt a termék realizálva lesz, ki-ki elveszi a maga részét." (369[–370]. old.) „Akkor nem volnának előlegek a munkások számára. Közben ők fogyasztanának, még ha a munka

* [Torrens.]

állna is. Amit fogyasztanának, az a fogyasztási alaphoz tartozik, semmiképpen nem a tőkéhez. Tehát: az előlegek a munkások számára nem szükségesek. *Tehát a bér nem konstitutív eleme a termelésnek. A bér járulékos dolog, társadalmi állapotunk egy formája.* A tőke, a munka, a föld ellenben szükségszerűen kell ahhoz, hogy termeljenek. *Másodszor*: a bért kettősen alkalmazzák: azt mondják, hogy a bér tőke, de mit képvisel? A munkát. Aki bért mond, munkát mond, és vice versa. Ha tehát az előlegezett bér része a tőkének, akkor pusztán két termelési szerszámról kellene beszélni: tőkéről és földről." (370. old.) És továbbá: „*Alapjában véve a munkás nem a tőkés vagyonát fogyasztja, hanem a sajátját; amit a munka díjazásaként adnak neki, az az ő hányada a termékből.*" (370. old.) „A tőkésnek *a munkással* való szerződése *nem a termelés valamelyik jelensége* ... A vállalkozó rászánja magát erre a megegyezésre, amely a termelést megkönnyítheti. De ez a megegyezés nem egyéb, mint *egy második művelet*, egészen más természetű művelet, amelyet egy termelő műveletre ojtottak. *Egy másik munkaszervezetben ez a megegyezés eltűnhetik.* Sőt ma is vannak olyan termelések, amelyekben nem következik be. A bér tehát a gazdagság elosztásának egy formája, nem a termelés eleme. Az alapnak az a része, amelyet a vállalkozó a bérek fizetésére fordít, nem része a tőkének ... Ez külön művelet, amely kétségkívül előmozdíthatja a termelés menetét, de amely nem nevezhető *közvetlen* termelési szerszámnak." (370. old.). „A munkaképességet megérteni és közben a munkásoknak a termelési folyamat alatti létfenntartási eszközeitől elvonatkoztatni annyit jelent, mint egy agyrémet megérteni. Aki munkát mond, aki munkaképességet mond, egyúttal munkást és létfenntartási eszközöket, munkást és munkabért is mond ... *ugyanaz az elem újra megjelenik tőke néven; mintha ugyanaz a dolog egyszerre két különböző termelési szerszám részét alkothatná.*" (370–371. old.) Itt aztán sok a zűrzavar, amit az tesz jogosulttá, hogy Rossi szaván fogja a közgazdászokat és a *termelési szerszámot* mint olyant egyenlővé teszi a tőkével. Először is teljesen igaza van abban, hogy a bérmunka nem abszolút formája a munkának, csakhogy megfeledkezik közben arról, hogy a tőke éppúgy nem abszolút formája a munkaeszközöknek és -anyagoknak, és hogy ez a két forma ugyanaz a forma különböző mozzanatokban, ezért egymással állnak és buknak; ezért idétlen Rossi részéről, hogy tőkésekről beszél bérmunka nélkül. Példája olyan munkáscsaládokról szól, akik egy éven át megélhetnek a tőkés nélkül, tehát tulajdonosai a termelési feltételeiknek, akik a tőkés úr engedélye nélkül végzik szükséges munkájukat. Ezért a tőkés, aki Rossi szerint a munkásokhoz megy az ajánlatával, nem jelent egyebet, mint termelési szerszámoknak egy termelőjét – a hozzájuk menés

nem jelent egyebet, mint a munkának külső csere által közvetített megosztását. A két fél azután minden megegyezés nélkül – az egyszerű cserék révén – is megosztozik a közös terméken. A csere a megosztás. Megegyezés nem szükséges többé hozzá. Amit ezek a munkáscsaládok azután kicserélnének, többletmunka lenne, abszolút vagy relatív, amire a szerszám adna módot nekik – vagy új mellékmunka azon a régi munkán felül, amelyből évről évre megélhettek a tőkés megjelenése előtt, vagy pedig a szerszám alkalmazása révén a régi munkaágukban elért többletmunka. Itt Rossi úr a munkást többletmunkájának birtokosává és kicserélőjévé teszi és ilymódon szerencsésen eltörölte rajta az utolsó nyomot, amely bérmunkássá bélyegezné, de ezzel a termelési szerszámon is az utolsó nyomot, amely tőkévé teszi. Igaz az, hogy a munkás „alapjában véve nem a tőkés vagyonát fogyasztja, hanem a sajátját", de nem pontosan úgy, ahogy Rossi úr véli, mert az csak egy *hányada a* terméknek, hanem mert az *ő* termékének egy hányada és a fizetség abban áll, ha a csere látszatát lehántjuk, hogy a nap egyik részét a maga számára dolgozza és egy másik részét a tőkés számára, de *csak addig kap egyáltalában engedélyt arra, hogy dolgozzék*, amíg munkája módot ad erre a megosztásra. Maga a *csereaktus*, mint láttuk, nem mozzanata a közvetlen termelési folyamatnak, hanem egyik feltétele annak. De a tőke termelési összfolyamatán belül, amely magába zárja* cseréinek különböző mozzanatait, a forgalmat, ez a csere mint az összfolyamat egyik mozzanata van tételezve. De, mondja Rossi: A bér kétszer jelenik meg a számításban: egyszer mint tőke, másszor mint munka; ilymódon két különböző termelési szerszámot képvisel. Ha a bér a munka termelési szerszámot képviseli, nem képviselheti a tőke termelési szerszámot. Itt zűrzavar van, amely szintén abból ered, hogy Rossi komolyan veszi az ortodox gazdaságtani megkülönböztetéseket. A termelésben a bér csak egyszer szerepel, mint bérré változtatásra rendeltetett alap, mint *virtuális* bér. Mihelyt valóságos bér, kifizették és már csak a fogyasztásban szerepel mint a munkás jövedelme. De amit a bérért becserélnek, az a munkaképesség, és ez egyáltalán nem szerepel a termelésben, hanem csak a használata – a *munka*. A munka mint érték termelési szerszáma jelenik meg azért, mert nincs megfizetve, tehát a bér nem képviseli. Mint használati értéket létrehozó tevékenységnek ugyancsak semmi köze magához mint bérezett munkához. A bér a munkás kezében nem bér többé, hanem fogyasztási alap. Csak a tőkés kezében bér, azaz a tőkének az a része, amelynek az a rendeltetése, hogy munkaképességre cseréljék. A tőkés számára újratermelt egy eladható

* [*A kéziratban*:] megjelenik

munkaképességet, úgyhogy erről az oldalról még a munkás fogyasztása is mintegy a tőkés szolgálatában történik. Magát a munkát a tőkés egyáltalán nem fizeti meg, hanem csak a munkaképességet. Ezt persze csak magának ennek a képességnek a hatékonysága révén teheti. Ha a bér kettősen jelenik meg, ez nem azért van, mert kétszer képvisel két különböző termelési szerszámot, hanem mert egyszer a termelés nézőpontjából, másszor az elosztás nézőpontjából jelenik meg. De az elosztásnak ez a meghatározott formája nem tetszőleges megegyezés, úgyhogy másképp is lehetne, hanem magának a termelésnek a formája által van tételezve; csak a termelés saját mozzanatainak egyike egy más meghatározásban tekintve. A gép értéke bizonnyal részét alkotja a tőkének, amelyet a gépbe befektettek; de mint érték a gép nem termel, habár jövedelmez a gyárosnak. A bér éppúgy nem képviseli a munkát mint termelési szerszámot, mint ahogy az érték nem képviseli a gépet mint termelési szerszámot. Csak a munkaképességet képviseli, és minthogy ennek értéke tőle elválasztva mint tőke létezik, a tőke részét. Mivel a tőkés *idegen* munkát sajátít el és ezzel az elsajátított *munkával* megint azt vásárol, a bér – azaz a munka képviselője –, ha Rossi úr úgy akarja, kettősen jelenik meg, 1. mint a tőke tulajdona, 2. mint a munka képviselője. Rossit tulajdonképpen az nyugtalanítja, hogy a bér úgy jelenik meg, mint *két termelési szerszámnak*, a *tőkének* és a *munkának* a képviselője; megfeledkezik arról, hogy a munka mint termelőerő be van kebelezve a tőkébe és mint *in esse**, nem pedig *in posse*** *munka* semmiképpen nem a tőkétől megkülönböztetett *termelési szerszám*, hanem csak a tőke teszi termelési szerszámmá. Ami azt a különbséget illeti, amely a bér mint a tőke része és egyszersmind a munkás jövedelme között van, erre a profit, kamat szakaszban térünk rá, amellyel ezt a tőkéről szóló első fejezetet zárjuk.}

Malthus. Érték- és bérelmélet. (A tőkének aránnyal [Proportion], a munkának csak adaggal [Portion] van dolga. Lásd megjegyzéseimet *többletértékről* és *profitról*.) *Ricardo* elmélete. (Carey contra Ricardo.) Malthus: a munkabérnek nem aránnyal [van dolga]. Malthus értékelmélete.

{*Malthus* a fent említett „Measure of Value etc."-jére hivatkozással visszatér még erre „Definitions in Political Economy etc."-jében, London 1827. Ugyanott megjegyzi: „Egyetlen író, akivel találkoztam Ricardo úr

* [*léttel-bíró; aktuális*]
** [*lehető; potenciális*]

előtt, sem használta a *bér* vagy reálbér terminust úgy, mint ami *arányokat* foglal magában. A profit valóban magában foglal arányokat; és a *profitrátát* mindig helyesen az *előlegek értékére számított százalékban* becsülték. De a bért egyöntetűen úgy tekintették, mint ami nem *valamilyen arány szerint* emelkedik vagy esik, amelyben az egy bizonyos munkamennyiséggel elért egész termékhez állhat, hanem valamely különös termék nagyobb vagy kisebb mennyisége szerint, amelyet a munkás kap, vagy a szerint a nagyobb vagy kisebb hatalom szerint, amellyel az ilyen termék felruházta a létfenntartási és -kényelmi cikkek feletti parancsnoklásra." (X. füzet, 49.; *M.*, 29–30. old.) Az egyetlen érték, amelyet a tőke egy adott termelésében termelnek, az új munkamennyiség által hozzátett érték. Ez az érték pedig áll a szükséges munkából, amely a bért újratermeli – a tőke bér formájában eszközölt előlegéből –, és a többletmunkából, ennélfogva többletértékből ezen a szükségesen felül. Az anyagban és gépben eszközölt előlegeket csak átteszik egyik formából a másikba. A szerszám éppúgy átmegy a termékbe, mint a nyersanyag, s elhasználódása egyszersmind formatételezés a terméken. Ha nyersanyag és szerszám semmibe nem kerülnek, ahogy némely kitermelő iparnál még csaknem 0-val egyenlőnek vehetők (a *nyersanyag* mindig minden kitermelő iparnál, fémkitermelésnél, szénkitermelésnél, halászatnál, vadászatnál, favágásnál őserdőkben stb.), nem is tesznek hozzá abszolúte semmit a termelés értékéhez. Értékük korábbi termelésnek az eredménye, nem a közvetlen termelésé, amelyben mint szerszám és anyag szolgálnak. Az *értéktöbblet* tehát csak a szükséges munkához viszonyítva becsülhető. A *profit* csak *másodlagos*, leszármazott és átalakult formája az értéktöbbletnek, a polgári forma, amelyben keletkezésének nyomai kihunytak. Maga Ricardo ezt soha nem fogta fel, mert 1. mindig csak egy *kész* mennyiség megosztásáról beszél, nem ennek a különbségnek az eredeti tételezéséről; 2. mert a megértés annak meglátására kényszerítette volna őt, hogy tőke és munka között egészen más viszony következik be, mint a csere viszonya; és nem volt szabad belátnia, hogy az egyenértékek polgári rendszere egyenérték nélküli elsajátításba csap át és rajta alapul; 3. az arányos profitról és bérről szóló tétele csak arra vonatkozik, hogy ha egy meghatározott összértéket két adagra osztanak, egyáltalában egy mennyiséget kettéosztanak, akkor a két rész nagysága szükségszerűen fordított viszonyban áll. Iskolája azután helyesen erre az ízetlenségre redukálta is a dolgot. Ricardónál az érdek, amely őt az arányos bér és profit felállítására hajtotta, nem az volt, hogy rájöjjön a többletérték teremtésének alapjára – hiszen abból az előfeltételezésből indul ki, hogy egy adott értéket meg kell osztani bér és profit között, munka és tőke között, tehát ezt a meg-

osztást magamagától értetődőnek feltételezi –, hanem *először*, hogy a szokásos ármeghatározással szemben az általa az értékről felállított helyes meghatározást érvényre juttassa, azáltal, hogy megmutatja, hogy magának az értéknek a határát nem érinti az értéknek az elosztása, profitra és bérre való különböző elosztása; *másodszor*: hogy megmagyarázza a profitráta nemcsak átmeneti, hanem folytonos esését, amely nála annak előfeltételezése mellett, hogy az értéknek egy rögzített adagja esik a munkára, megmagyarázhatatlan volt; *harmadszor*: hogy azáltal, hogy a profitnak ezt az esését a munkabér emelkedésével magyarázta, magát ezt az emelkedést pedig a mezőgazdasági termékek *értékének* emelkedésével, azaz termelésük fokozódó nehézségével, ezáltal egyszersmind megmagyarázza a *földjáradékot*, mint ami nem ellenkezik az ő értékelvével. Ez egyszersmind polemikus fegyvert adott az ipari tőkének az ipar vívmányait kiaknázó földtulajdonnal szemben. De ilymódon egyúttal, az egyszerű logikától hajtva, proklamálta a profit, a munka és a tőke ellentétes természetét, bármennyire igyekszik is azután a munkásnak kimutatni, hogy a profitnak és bérnek ez az ellentétes jellege nem érdekli az ő reáljövedelmét, sőt, a munkabér *arányos* (nem abszolút) emelkedése *káros*, mert akadályozza a felhalmozást, és az ipar fejlődése csak a rest földtulajdonosnak használna. Mégis proklamálva volt az ellentétes forma, és Carey, aki nem érti Ricardót, a kommunisták atyjának stb. szidhatta őt ezért,[20] amiben megint igaza van olyan értelemben, amelyet *ő* maga nem ért. Ám a többi közgazdász, akik, mint Malthus, nem akarják, hogy abszolúte bármi közük legyen a munkabér arányos (és ezért ellentétes) természetéhez, egyrészt el *óhajtják* tussolni az ellentétet; másrészt ragaszkodnak ahhoz, hogy a munkás egyszerűen egy meghatározott használati értéket, a munkaképességét cseréli ki tőkére, ennélfogva lemond a munka termelőerejéről, új értéket létrehozó erejéről, semmi *köze* nincs *a termékhez*, és hogy ezért a tőkések és munkások közötti cserénél, a bérnél, mint minden egyszerű cserénél, amelyben gazdaságilag *egyenértékek* vannak előfeltételezve, csak *mennyiségről* van szó, a használati érték mennyiségéről. Bármennyire helyes ez egyfelől, az adásvétel, a csere látszólagos formája magával hozza azt, hogy a munkás, amikor a konkurrencia éppen megengedi neki, hogy alkudozzék és veszekedjék a tőkéssel, a tőkés profitján méri igényeit és meghatározott részesedést kíván az általa létrehozott értéktöbbletből; úgyhogy az *arány* magának a gazdasági életnek egy reális mozzanatává válik. Továbbá a két osztály harcában – amely a munkásosztály fejlődésével szükségszerűen bekövetkezik – döntően fontossá válik a mérése a kölcsönös távolságnak, melyet éppen maga a munkabér mint arány fejez ki. A *csere látszata* eltűnik a tőkére alapozott termelési mód

folyamatában. Maga a folyamat és ismétlődése tételezi azt, ami magánvalóan van, hogy a munkás a tőkéstől mint bért csak saját munkájának egy részét kapja. Ez azután belekerül mind a munkások, mind a tőkések tudatába is. *Ricardónál tulajdonképpen csak az a kérdés, hogy a szükséges bér a fejlődés során milyen arányban van az összértékkel.* Mindig csak a *szükséges bér* marad; arányos természete tehát nem érdekli a munkást, aki továbbra is ugyanazt a minimumot kapja, hanem csak a tőkést, akinek a tiszta bevételből való levonásai változnak, anélkül, hogy a munkások – használati értékben kifejezve – többet kapnának. De az, hogy Ricardo, ha egészen más problémák céljából is, megfogalmazta profit és bér ellentétes természetét, már maga is mutatja, hogy az ő idejében a tőkére alapozott termelési mód a maga természetével egyre inkább adekvát formát öltött. Ricardo értékelméletére vonatkozóan Malthus megjegyzi az idézett „Definitions"-ben (IX. füzet, 49–50. old.): „Ricardo állítása, hogy amint a bér értéke emelkedik, a profit arányosan esik és vice versa, csak azon előfeltevés mellett igaz, hogy áruk, amelyekben ugyanakkora munkamennyiség van feldolgozva, mindig ugyanakkora értékűek, és ez 500 eset közül 1-ben igaz, mégpedig szükségképp, mert a civilizáció és a tőkéletesítés haladása során folyton nő az alkalmazott állótőke mennyisége és egyre különbözőbbé és egyenlőtlenebbé teszi a forgótőke megtérülésének időit." (I. m., 31–32. old.) (Ez *árakra*, nem *értékre* vonatkozik.) Malthus a maga, a saját felfedezésére, az érték igazi mércéjére vonatkozóan megjegyzi: „*Először*: Sehol nem láttam azt a megállapítást, hogy az a rendes *munkamennyiség, amely felett egy áru parancsnokol*, szükségképpen képviseli és méri a *benne feldolgozott munkamennyiséget, a profit hozzáadásával*... A munka azáltal, hogy képviseli az egy áruban feldolgozott munkát, a profit hozzáadásával, képviseli kínálatának természetes és szükséges feltételeit, vagyis termelésének elemi költségeit... *Másodszor*: Sehol nem láttam azt a megállapítást, hogy bár a talaj termelékenysége változhatik, egy adott munkamennyiség bére megtermelésének elemi költségei szükségszerűen mindig ugyanazok kell, hogy legyenek." (196–197. old.) Ez csak annyit jelent: a bér mindig egyenlő a termeléséhez szükséges munkaidővel, amely a munka termelékenységével változik. Az árumennyiség ugyanaz marad. „Ha az értéket egy áru általános vásárlóerejének tekintik, akkor ez valamennyi áru megvásárlására, az áruk általános tömegére vonatkozik. Ez azonban teljesen kezelhetetlen... Nos, egy pillanatra sem lehet tagadni, hogy bármely tárgy közül a munka képviseli legjobban a termelvények* általános tömegének

* [*A kéziratban*:] az áruk

átlagát." (205. old.) „Az áruk egy nagy osztálya, mint a nyers termékek, a társadalom haladása során emelkedik, a munkához viszonyítva, a gyártott cikkek pedig esnek. Így nincs messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az az átlagos árutömeg, amely felett egy adott munkamennyiség ugyanabban az országban parancsnokol, nem változhatik nagyon lényegesen néhány évszázad folyamán." (206. old.) „Az értéknek mindig munkáért való csereértéknek kell lennie." (I. m., 224. old., jegyzet.) Más szavakkal, a tan ez: egy áru értékét, a benne feldolgozott munkát az eleven munkanapok képviselik, amelyek felett parancsnokolhat, amelyekre kicserélődhetik, és ezért a *bér* képviseli. Az eleven munkanapok magukban foglalnak mind időt, mind többletidőt. Tegyük meg Malthusnak a legnagyobb szívességet, amelyet csak tehetünk neki. Tegyük fel ugyanis, hogy a többletmunka aránya a szükséges munkához, tehát a bér aránya a profithoz mindig állandó marad. Mindenekelőtt az, hogy Malthus úr az áruban feldolgozott munkáról a *profit hozzáadásával* beszél, már bizonyítja zűrzavarát, mivel a profit éppen csak egy részét alkothatja a feldolgozott munkának. *A feldolgozott munkán felüli profit* jár itt a fejében, *amely az állótőkéből* stb. ered szerinte. Ez csak az összprofitnak a különböző részesedők közötti elosztását érintheti, nem annak összmennyiségét, mert ha valamennyien megkapnák árujukért a benne feldolgozott munkát plusz profitot, honnan eredne ez, Malthus úr? Ha az egyik az árujában feldolgozott munkát plusz profitot kap, a másiknak feldolgozott munkát mínusz profitot kell kapnia, a profitot itt a reális értéktöbblet többletének tekintve. Ez tehát elesik. Tegyük fel mármost, hogy a feldolgozott munka egyenlő 3 munkanappal, akkor, ha a többletmunkaidő aránya [az összmunkaidőhöz] 1 : 2, ezt $1\frac{1}{2}$ munkanapért fizetségben kapták meg. A munkások valóban 3 napot dolgoztak, de mindegyikük csak félnapi munka fizetségét kapta meg. Vagyis az áruban, amelyet a 3 napi munkájukért kaptak, csak $1\frac{1}{2}$ nap volt feldolgozva. A tőkés tehát a 3 munkanapért, amely árujában fel van dolgozva, valamennyi viszonyt egyenlővé téve, 6 munkanapot kapna. (A dolog csak azért helyes, mert a többletmunkaidő a szükséges munkaidővel egyenlővé van téve, tehát a második esetben *csak* megismétlődik az első.) (*A többletértéket, a relatívat, nyilvánvalóan nemcsak a korábban megadott arány korlátozza, hanem az az arány, amelyben a termék bekerül a munkás fogyasztásába.* Ha a tőkés a termelőerők növekedése révén kétszer annyi *kasmírsálra* tehetne szert és ha ezeket *értékükön* adná el, nem hozott volna létre relatív többletértéket, mert a munkások nem fogyasztanak ilyen sálakat, tehát a munkaképességük újratermeléséhez szükséges idő mindig ugyanaz maradna. Ez a gyakorlatban nincs így, mert ilyen esetekben az

ár az érték fölé emelkedik. Itt az elméletben ez még nem tartozik ránk, mert a tőkét magán-valóan tekintjük, nem egy különös ágban.) Azaz a tőkés 3 napért fizet munkabért és 6-ot dolgoztat. Mindegyik $^1/_2$ nappal egy-egy napot vásárol meg; tehát $^6/_2$ nappal = 3 nappal 6 napot. Azt állítani tehát, hogy a munkanapok, amelyek felett egy áru parancsnokol, vagy a bér, amelyet megfizet, az áru értékét fejezik ki, annyi, mint abszolúte semmit nem érteni a tőke és a bérmunka természetéből. Hogy a tárgyiasult munkanapok több eleven munkanap felett parancsnokolnak, ez a veleje minden értékteremtésnek és tőketeremtésnek. De helyes volna ez, ha Malthus úr azt mondta volna, hogy az eleven munkaidő, amely felett egy áru parancsnokol, az áru *értékesítésének* mértékét fejezi ki, a *többletmunkának* a mértékét, amelyet tételez. Ez azonban csak tautológia volna, hogy abban a mértékben, amelyben az áru több munkát tételez, többet tételez, vagy az ellenkezőjét fejezné ki annak, amit Malthus akar, hogy értéktöbblet abból fakad, hogy az eleven munkaidő, amely felett egy áru parancsnokol, soha nem képviseli az ebben az áruban feldolgozott munkaidőt. (Most végleg elkészültünk Malthusszal.) –}

A tőkés termelés célja érték (pénz), nem áru, használati érték stb. *Chalmers.* – Gazdasági ciklus. – Forgalmi folyamat. *Chalmers.*

{Fentebb, a tőke fogalmának kifejtésénél megmagyaráztuk, hogy a tőke érték mint olyan, *pénz*, amely magát egyrészt a forgalomban fenntartja, másrészt az eleven munkával való csere révén gyarapítja. Hogy ezért a termelő tőke célja *soha nem a használati érték*, hanem a gazdagságnak mint gazdagságnak az általános formája. *Th. Chalmers* pap a maga különben sok tekintetben bárgyú és visszataszító írásában: „On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society", II. kiad., London 1832, ezt a pontot helyesen eltalálta, anélkül, hogy másfelől beleesett volna a *Ferrier*-féle stb. fickók szamárságába, akik a pénzt mint a tőke értékét összecserélik a reálisan meglevő fémpénzzel. A válságokban a tőke (mint áru) nem azért kicserélhetetlen, mert *túl kevés* forgalmi eszköz van meg, hanem azért nem forog, mert *nem cserélhető ki*. Az a jelentőség, amelyet válságokban a készpénz kap, csak abból ered, hogy miközben tőke nem cserélhető ki értékére – és csak ezért jelenik meg ez vele szemben a pénz formájában rögzítve –, kötelezettségeket ki kell fizetni; a megszakadt forgalom mellett *kényszerforgalom* megy végbe. *Chalmers* ezt mondja (IX. füzet, 57. old.): „Ha egy fogyasztó vissza-

utasít bizonyos árukat, ez nem mindig azért van, mint az újabb közgazdászok felteszik, mert inkább másokat akar vásárolni, hanem mert egészben meg akarja őrizni az általános vásárlóerőt. És ha egy *kereskedő* árukat visz a piacra, általában nem azért teszi, mert más árukat keres értük viszonzásul, ... ki akarja terjeszteni *minden árura vonatkozó általános vásárlóerejét.* Mit sem használ, ha azt mondják, hogy a pénz is *áru.* Az a reális fémpénz, amelyet egy kereskedő használ, nem több, mint egy kis *töredéke a tőkéjének,* még *a pénztőkéjének* is; ennek összessége, habár pénzben becsülik fel, írott szerződések erejénél fogva leírhatja körpályáját és valamennyi céljára hatékony lehet *az egésznek egy jelentéktelen hányadára rúgó érme* segítségével. A *pénztőkés nagy célja* ténylegesen az, hogy hozzátegyen *vagyonának névleges összegéhez.* Azaz ha ez évben ezt az összeget pénzben pl. 20 000 £ fejezi ki, akkor a jövő évben ezt pénzben 24 000 £-nek kell kifejeznie. *Előlegezni* [*advance*] *tőkéjét, pénzben felbecsülve,* ez az egyetlen mód, ahogyan előmozdíthatja [advance] érdekét mint kereskedő. E célok fontosságát az ő szempontjából nem érintik a forgalmi eszköz ingadozásai vagy a pénz reális értékének megváltozása. Például tegyük fel, hogy egy évben 20 000-ről 24 000 £-ig jut el; a pénz értékének esése következtében, meglehet, nem növelte a kényelmi cikkek stb. feletti parancsnoklását. Mégis éppúgy érdeke ez, mintha a pénz nem esett volna; mert különben pénzvagyona stacionárius maradt volna, reális gazdagsága pedig csökkent volna 24 : 20 arányban ... Az *áruk*" (azaz használati érték, reális gazdagság) tehát „nem a végcélja az üzleteket kötő tőkésnek" (a monetárrendszer illúziója csupán az, hogy a reális fémpénzben (vagy akár papírban, ez mit sem változtatna), egyszóval az érték *reális* pénzként való formájában látta a *gazdagság* és meggazdagodás *általános formáját,* holott éppen úgy, ahogy a *pénz* mint az általános vásárlóerő felhalmozása gyarapodik, forgalmi eszközként vagy akár *realizált kincsként* való meghatározott formájában viszonylagosan csökken. Mint *utalvány* reális gazdagságra vagy termelőerőre ezernyi formát ölt), *„kivéve jövedelmének a fogyasztás végetti vásárlásokban történő elköltésénél. Tőkéjének kiadásánál,* és *amikor a termelés végett vásárol,* az ő végcélja a pénz" (notabene nem az *érme*). (164–166. old.)

„A *profitnak*", mondja ugyanez a *Chalmers,* „az a hatása van, hogy a rendelkezésre álló népesség szolgálatait más urakhoz vonzza, mint a merő földtulajdonosokhoz, ... míg kiadásuk magasabbra rúg a létfenntartási eszközöknél." (IX. füzet, 53.; [77–]78. old.)}

Az egész *forgalmi folyamatot* Chalmers az imént idézett könyvben a gazdasági ciklusnak nevezi: „Az üzlet világát úgy foghatjuk fel, hogy az

egy körben forog, melyet gazdasági ciklusnak fogunk nevezni, s amely bevégez egy-egy körforgást, mihelyt az üzlet egymást követő ügyletein keresztül megint visszaérkezik a ponthoz, amelyről kiindult. Kezdete attól a ponttól keltezhető, amelyen a tőkés megkapta azokat a visszatérüléseket, melyek révén tőkéje pótlódik neki; ettől a ponttól kezdve a tőkés újra nekilát annak, hogy munkásait felfogadja; létfenntartásukat, jobbanmondva a megszerzésére való hatalmat közöttük munkabérben elossza; tőlük a cikkeket, amelyekkel sajátlag kereskedik, elkészített munkában megkapja; ezeket a cikkeket piacra vigye s ott a mozgások egyik sorának körpályáját bevégezze azáltal, hogy eladást hajt végre és hozadékában megkapja a periódus* egész kiadásának visszatérülését. A pénz közbejötte mit sem változtat ennek a műveletnek a reális jellegén . . ." (Füzet, 54–55.; i. m., 85.** old.)

Különbség a megtérülésben. A termelési folyamat megszakítása (vagy jobbanmondva egybe nem esése a munkafolyamattal). A termelési folyamat össztartama. (Mezőgazdaság. Hodgskin.) *Egyenlőtlen termelési periódusok.*

A különbség a megtérülésben, amennyiben ez a forgalmi folyamatnak a közvetlen termelési folyamattal egybeeső fázisától függ, nemcsak a tárgy befejezéséhez (így pl. csatornaépítés stb.) szükséges hosszabb vagy rövidebb munkaidőtől függ, hanem az ipar bizonyos ágaiban – földművelés – a munkának azoktól a megszakításaitól, amelyek maga a munka természete által vannak adva, azáltal, hogy egyfelől a tőke parlagon hever, másfelől a munka áll. Így A. Smith példája,[21] hogy a búza olyan termék, amely egy évbe telik, az ökör olyan, amely öt évbe telik. Ezért az egyikre 5 évi munkát fordítanak, a másikra csak 1-et. Csekély a munka, amelyet pl. a legelőn felnövő jószágra fordítanak. Másrészt magában a mezőgazdaságban a munka, amelyet pl. télen ráfordítanak, csekély. A mezőgazdaságban (és nagyobb vagy kisebb fokban némely más termelési ágban) maga a termelési folyamat feltételei által adott megszakítások, szünetek következnek be a munkaidőben, amelyet egy adott ponton megint újra kell kezdeni, hogy a folyamatot továbbvigyék vagy befejezzék; a termelési folyamat folytonossága itt nem esik egybe a munkafolyamat folytonosságával. Ez a különbség egy mozzanata. *Másodszor*: a terméknek egyáltalában hosszabb időre van szüksége ahhoz, hogy *befejezzék*, kész állapotába hozzák; ez a termelési

* [*A kéziratban*:] tőke
** [*A kéziratban*:] 48., 49.

folyamat össztartama, eltekintve attól, hogy a munka műveleteiben történnek-e megszakítások vagy sem; egyáltalában a termelési fázis különböző tartama. *Harmadszor*: miután a termék el van készítve, szükséges lehet, hogy hosszabb ideig parlagon kell hevernie, amikor is viszonylag kevés munkára van szüksége, hogy természeti folyamatoknak engedjék át, pl. bor. (Ez fogalmilag körülbelül ugyanaz az eset, mint I.) *Negyedszer*: hosszabb idő kell a piacravitelhez, mert távolabbi piacra van szánva. (Ez fogalmilag egybeesik a II. esettel.) *Ötödször*: a rövidebb vagy hosszabb idő a tőke összmegtérülésében (összújratermelésében), amennyiben az állótőke és forgótőke aránya határozza ezt meg, nyilvánvalóan nem a *közvetlen termelési folyamatra*, annak tartamára vonatkozik, hanem a forgalomból kapja meghatározását. Az össztőke újratermelésének idejét az összfolyamat, a forgalmat beleértve, határozza meg.

„Egyenlőtlenség a termeléshez szükséges periódusokban."

„A mezőgazdaság termékeinek és a munka más fajtái termékeinek befejezéséhez szükséges *idő különbsége* a fő oka a mezőgazdálkodók nagy függésének. Nem vihetik áruikat kevesebb idő alatt piacra, mint egy év alatt. Ebben az egész periódusban kénytelenek kölcsönözni a cipésztől, a szabótól, a kovácstól, a kerékgyártótól és a különféle más dolgozóktól, akiknek termékeire rászorulnak, és melyeket ezek néhány nap vagy hét alatt fejeznek be. E természeti körülmény következtében, és annak következtében, hogy az egyéb munka által termelt gazdagság gyorsabban növekszik, mint a mezőgazdasági által, az egész föld monopolizálói, habár a törvényhozást is monopolizálták, nem képesek arra, hogy megóvják magukat és szolgáikat, a bérlőket attól, hogy a legfüggőbb osztály ne legyenek a közösségben." (IX. füzet, 44.; *Thomas Hodgskin*: „Popular Political Economy, Four Lectures etc.", London 1827 [146–147. old.], 147. old., jegyzet.) „Az a természeti körülmény, hogy minden árut egyenlőtlen periódusokban termelnek, míg a dolgozó szükségleteit naponta ki kell elégíteni . . . A különböző áruk befejezéséhez szükséges időnek ez az egyenlőtlensége okozta a vadság állapotában, hogy a vadásznak stb. többlete volt vadhúsból stb., mielőtt az íjak és nyilak stb. készítőjének lett volna valamilyen befejezett áruja, amit a többlet-vadhúsért adhatott volna. Nem lehetett cserét végezni; az íjkészítőnek vadásznak is kellett lennie, és a munka megosztása lehetetlen volt. Ez a nehézség hozzájárult a pénz feltalálásához." (I. m., 179–180. old.)

A szabad munkás fogalmában benne rejlik a pauper. Népesség és túlnépesség stb.

{A *szabad munkás* fogalmában már benne rejlik, hogy ő *pauper*: virtuális pauper. Gazdasági feltételei szerint a szabad munkás puszta *eleven munkaképesség*, tehát el van látva az élet szükségleteivel is. Szűkölködés minden oldalról, anélkül, hogy mint munkaképesség objektív létezéssel bírna ennek realizálására. Ha a tőkés nem használhatja a munkás többletmunkáját, akkor ez nem végezheti el a szükséges munkáját; nem termelheti meg létfenntartási eszközeit. Ezeket azután nem kaphatja meg a csere révén, hanem, ha megkapja őket, csak azáltal, hogy alamizsna hullik neki a jövedelemből. Mint munkás csak annyiban élhet meg, amennyiben munkaképességét kicseréli a tőkének arra a részére, amely a munkaalapot alkotja. Maga ez a csere olyan feltételekhez van kötve, amelyek az *ő számára* véletlenek, az *ő szerves* létével szemben közömbösek. A szabad munkás tehát virtuálisan *pauper*. Minthogy továbbá a tőkére alapozott termelésnek a feltétele, hogy a munkás egyre több többletmunkát termel, ezért egyre több *szükséges munka* válik szabaddá. Pauperizmusának esélyei tehát gyarapodnak. A többletmunka fejlődésének megfelel a többletnépesség fejlődése. Különböző társadalmi termelési módokban a népesség és a túlnépesség gyarapodásának különböző törvényei léteznek; a túlnépesség a pauperizmussal azonos. Ezek a különböző törvények egyszerűen visszavezethetők a különböző módokra, ahogyan a termelési feltételekhez, illetve, az eleven egyénre vonatkozóan tekintve, magának mint a társadalom tagjának újratermelési feltételeihez viszonyulnak, mivel az egyén csak a társadalomban dolgozik és sajátít el. Ezeknek a viszonyoknak a felbomlása, az egyes egyénre vagy a népesség egy részére vonatkozóan, kívül helyezi őket ennek a meghatározott bázisnak az újratermelési feltételein, ezért mint túlnépességet tételezi, és nemcsak mint vagyontalant, hanem mint képtelent arra, hogy a létfenntartási eszközöket munkával elsajátítsa, ezért mint paupert. Csak a tőkére alapozott termelési módban jelenik meg a pauperizmus magának a munkának, a munka termelőereje fejlődésének eredményeként. Ezért a társadalmi fejlődés egyik fokán túlnépesség lehet, ami a másikon nem az, és hatásai különbözőek lehetnek. Az ókoriak kiküldött gyarmatai pl. túlnépesség voltak; azaz az anyagi tulajdonbázison, vagyis termelési feltételek között nem élhettek tovább ugyanabban a térségben. A számuk a modern termelési feltételekhez viszonyítva igen kicsinek jelenhetik meg. Ámde igen távol voltak attól, hogy pauperok legyenek. Nem úgy azonban a plebs Rómában a maga panem et circenses-ével[22]. Az a túlnépesség, amely a nagy népvándorlásokhoz vezet, megint

más feltételeken nyugszik. Minthogy valamennyi korábbi termelési formánál nem a termelőerők fejlődése az elsajátítás bázisa, hanem meghatározott viszonyulás a termelési feltételekhez (tulajdonformák) a termelőerők *előre-tételezett* korlátjaként jelenik meg, és csak újra kell termelni, ezért a népesség fejlődésének, amelyben valamennyi termelőerő fejlődése összegeződik, még inkább kell *külső korlátra* találnia és ilymódon mint korlátozandónak megjelennie. A közösség feltételei csak meghatározott népességmennyiséggel egyeztethetők össze. Másrészt ha a népesség korlátai, amelyeket a termelési feltételek meghatározott formájának tágíthatósága tételezett, *e forma* szerint *változnak, összehúzódnak vagy kitágulnak* – tehát a túlnépesség más volt a vadásznépeknél, mint az athéniaknál, ezeknél más volt, mint a germánoknál –, ez a helyzet az abszolút rátával is, mely szerint a népesség gyarapodik, és ezért a túlnépesség és népesség rátájával. A túlnépesség, amely egy meghatározott termelési bázison tételezve van, ezért éppoly meghatározott, mint az adekvát népesség. Túlnépesség és népesség együttvéve *az a* népesség, amelyet egy meghatározott termelési bázis létrehozhat. Hogy ez mennyire teszi túl magát korlátján, az adva van maga a korlát által – vagy jobbanmondva ugyanazon alap által, amely a korlátot tételezi. Úgy, ahogy szükséges munka és többletmunka együttvéve a munka egésze egy adott bázison.

Malthus elmélete – amely egyébként nem az ő találmánya, hanem amelynek dicsőségét elsajátította azzal a papos buzgalommal, amellyel meghirdette, tulajdonképpen csak a hangsúllyal, amelyet vetett rá – két oldalról jelentős: 1. mert a tőke brutális nézetének brutális kifejezést adott; 2. mert a túlnépesség tényét valamennyi társadalomformára nézve *állította*. Bizonyítani nem bizonyította, mert nincs kritikátlanabb valami, mint az ő történetírókból és útleírásokból tarkán összehordott kompilációja. Teljességgel hamis és gyermeteg a felfogása, 1. mert a *túlnépességet* a gazdasági fejlődés különböző történelmi fázisaiban *egyneműnek* tekinti; nem érti sajátos különbségét és ezért ezeket az igen bonyolult és változó viszonyokat ostoba módon egy viszonyra redukálja, két egyenletre redukálja, ahol egyrészt az ember természetes szaporodása, másrészt a növények (illetve létfenntartási eszközök) természetes szaporodása mint két természetes sor áll egymással szemben, melyek közül az egyik mértanilag, a másik számtanilag halad. Ilymódon a történelmileg különböző viszonyokat egy elvont számviszonnyá változtatja, amely tisztára légből kapott és nem nyugszik sem természeti, sem történelmi törvényeken. Szerinte természeti különbség áll fenn pl. az ember és a gabona szaporodásában. A majom amellett azt feltételezi, hogy az *ember gyarapodása* tiszta természeti folyamat, amelynek

külső korlátozásokra, akadályokra van szüksége ahhoz, hogy ne mértani arány szerint menjen végbe. Ez a *mértani szaporodás* az ember természetes szaporodási folyamata. A történelemben azt találja, hogy a népesedés igen különböző arányokban megy végbe és a túlnépesedés éppígy egy történelmileg meghatározott viszony; semmiképpen nem számok határozzák meg vagy a létfenntartási eszközök termelékenységének abszolút határa, hanem *meghatározott termelési feltételek* által tételezett határok. Szám szerint is korlátozott a népesedés. Milyen kicsiknek jelennek meg nekünk azok a számok, amelyek az athéniaknak túlnépességet jelentenek! Másodszor jelleg szerint. Szabad athéniakból álló túlnépesség, akiket gyarmatosokká változtatnak, jelentősen különbözik olyan munkásokból álló túlnépességtől, akiket dologház-lakókká változtatnak. Éppígy a kolduló túlnépesség, amely egy kolostorban fogyasztja el annak többlettermékét, jelentősen különbözik attól, amely egy gyárban képződik. Malthus az, aki elvonatkoztat a népesedés mozgásainak ezektől a meghatározott történelmi törvényeitől, amelyek itt az ember természetének történetét alkotják, a *természeti* törvényeket, de csak a termelőerők meghatározott történelmi fejlődési fokán, az ő saját történelmi folyamata által is meghatározott fejlődési fokán természeti törvényei az embernek. A Malthus-féle ember, a történelmileg meghatározott embertől elvonatkoztatva, csak az ő agyában létezik; ennélfogva az ennek a természeti Malthus-féle embernek megfelelő mértani szaporodási módszer is. A valóságos történelem ezért úgy jelenik meg neki, hogy nem az ő természeti emberének a szaporodása elvonatkoztatás a történelmi folyamattól, a valóságos szaporodástól, hanem megfordítva, a valóságos szaporodás a malthusi elmélet egy alkalmazása. Ezért ami a történelemben feltétele, immanens feltétele mind a népességnek, mind a túlnépességnek, minden fokon, az nála úgy jelenik meg, mint *külső akadályok* sora, amelyek a népességet *megakadályozták* abban, hogy a malthusi formában fejlődjék. A feltételek, amelyek között az emberek történelmileg termelik és újratermelik magukat, úgy jelennek meg, mint *korlátai* a Malthus-féle természeti ember újratermelésének, aki Malthus kreatúrája. Másrészt a létfenntartási eszközök termelése – ahogy ezt akadályozza, meghatározza az emberi akció – úgy jelenik meg, mint *akadály*, amelyet önmagának tételez. A páfrányfélék az egész földet elborították. Újratermelésük csak ott ért véget, ahol véget ért a hely számukra. Nem igazodott semmiféle számtani arányhoz. Nehéz megmondani, hol fedezte fel Malthus azt, hogy önkéntes természeti termékek újratermelése belső ösztönzésből, *külső akadályok* nélkül megáll. Az emberi szaporodási folyamat immamens, történelmileg változó határait Malthus *külső korlátokká* változtatja át; a természeti újra-

termelés *külső akadályait* a szaporodás *immanens határaivá*, illetve *természeti törvényeivé*.

2. Malthus bárgyú módon emberek egy meghatározott mennyiségét vonatkoztatja létfenntartási eszközök egy meghatározott mennyiségére.[23] Ricardo nyomban helyesen szembeszegezte vele, hogy a meglevő gabona mennyisége egészen közömbös a munkásnak, ha nincs *foglalkoztatottsága*; hogy tehát a foglalkoztatási, nem pedig a létfenntartási eszközök azok, amelyek a munkást a többletnépesség kategóriájába helyezik vagy sem.[24] Ez azonban általánosabban fogandó fel és vonatkozik egyáltalában a *társadalmi közvetítésre*, amelynek révén az egyén vonatkozik újratermelésének eszközeire és létrehozza őket; tehát a *termelési feltételekre* és az egyén hozzájuk való viszonyára. Az athéni rabszolga szaporodásának nem létezett korlátja a termelhető létfenntartási eszközökön kívül. És sohasem halljuk, hogy az ókorban *többletrabszolgák* léteztek volna. Sőt fokozódik a rabszolgák iránti szükséglet. Létezett azonban többletnépesség nem-dolgozókból (közvetlen értelemben), akik nem túl sokan voltak a meglevő létfenntartási eszközökre vonatkoztatva, hanem elvesztették a feltételeket, amelyek között elsajátíthatták ezeket. A többletmunkások feltalálása, azaz tulajdonnélküli embereké, akik dolgoznak, a tőke korába tartozik. A koldusok, akik a kolostorokra akaszkodtak és segítettek felemészteni ezek többlettermékét, ugyanabban az osztályban vannak, mint a feudálisok csatlósai, és ez mutatja, hogy a többlettermék kevésszámú tulajdonosa nem tudta felemészteni. Csak más formája ez a régi idők csatlósainak vagy a mai háziczelédeknek. Pl. a vadásznépeknél a túlnépesség, amely az egyes törzsek egymás közötti harcában mutatkozik meg, nem azt bizonyítja, hogy a föld nem bírta el ezt a kis létszámot, hanem hogy újratermelési feltételeik nagy mennyiségű területet követeltek meg kevés fő számára. Sehol sem létfenntartási eszközök *nem létező* abszolút tömegéhez való arány, hanem ezen eszközök újratermelése, termelése feltételeihez való arány, amelyben azonban éppúgy benne foglaltatnak az *emberek*, az össznépesség, relatív többletnépesség *újratermelésének feltételei*. Ez a többlet tisztán relatív: nincs semmiféle arányban egyáltalában a *létfenntartási eszközökkel*, hanem a móddal, ahogyan termelik őket. Ezért is csak a fejlődés ezen állapotában *többlet*.

3. Ami tulajdonképpen egyáltalán nem *Malthus* műve, a járadékelmélet behozása – alapjában véve csak formula arra, hogy az iparnak azon a fokán, amelyet Ricardo stb. ismert, a mezőgazdaság elmaradt a manufaktúra mögött, ami egyébként, habár változó arányokban, immanens vonása a polgári termelésnek –, ez nem tartozik ide.}

Szükséges munka. Többletmunka. Többletnépesség. Többlettőke.

{Ha a tőkére alapozott termelést tekintjük, akkor abszolúte tekintve feltételeként a legnagyobb abszolút tömegű szükséges munka a legnagyobb relatív tömegű többletmunkával jelenik meg. Tehát mint alapfeltétel a népesség – az eleven munkaképességek – lehető legnagyobb növekedése. Ha továbbá a termelőerő, valamint a csere fejlődésének a feltételeit tekintjük, akkor megint a munka megosztása, kooperáció, mindenoldalú megfigyelés, amely csak sok elméből származhatik, tudomány, a lehető legtöbb cserecentrum – mind azonos a népesség növekedésével. Másrészt idegen többletmunka elsajátításának a feltételében benne rejlik, hogy a szükséges népességre – azaz a szükséges munkát, a termeléshez szükséges munkát képviselő népességre – egy *többletnépesség* jut, amely nem dolgozik. A tőke a további fejlődésében azt mutatja, hogy ennek a többletnépességnek az ipari része – az ipari tőkések – mellett egy merőben fogyasztó rész ágazik el. Henyélők, akiknek foglalkozása idegen termékeket elfogyasztani, és akiknek, mivel a durva fogyasztásnak megvannak a határai, a termékeket részint kifinomult formában, luxustermékekként szolgáltatva kell megkapniok. Erről a henyélő többletnépességről nem esik szó, amikor a közgazdászok többletnépességről beszélnek. Megfordítva, ezt – foglalkozását: a fogyasztást – a népesedési fanatikusok éppen mint szükséges népességet kezelik, és jogosan (következetesen). A többletnépesség kifejezés kizárólag a munkaképességre vonatkozik, azaz a *szükséges népességre*; *munkaképesség* többletére. Ez azonban egyszerűen a tőke természetéből származik. A munkaképesség csak akkor végezheti el szükséges munkáját, ha többletmunkájának értéke van a tőke számára, ha értékesíthető a számára. Ezért ha ezt az értékesíthetőséget ilyen vagy olyan korlát gátolja, akkor maga a *munkaképesség* 1. *létezése újratermelésének feltételein kívül* jelenik meg; *létezési feltételei* nélkül létezik, s ezért puszta nyűg; szükségletek kielégítésük eszközei nélkül; 2. a szükséges munka mint fölösleges jelenik meg, mert a fölösleges nem szükséges. Csak annyiban szükséges a szükséges munka, amennyiben feltétele a tőke értékesítésének. A szükséges munka és többletmunka viszonya, ahogy a tőke által tételezve van, átcsap tehát abba, hogy a szükséges – azaz a munkaképességet újratermelő – munka egy része fölösleges és magát ezt a munkaképességet ezért a szükséges munkásnépesség *többleteként*, azaz a munkásnépesség azon adagjának többleteként használják, amelynek szükséges munkája nem fölösleges, hanem szükséges a tőke számára. Minthogy a termelőerőnek a tőke által szükségszerűen tételezett fejlődése abban áll, hogy a többletmunkának a szükséges munkához való arányát növelje,

illetve a valamely többletmunkamennyiséghez megkívánt adag szükséges munkát csökkentse, ezért, ha egy meghatározott mennyiségű munkaképesség adva van, a tőke által használt *szükséges* munka arányának szükségszerűen folyton csökkennie kell, azaz e munkaképesség egy részének fölöslegessé kell válnia azáltal, hogy egy adagja elegendő annak a többletmunkamennyiségnek az elvégzéséhez, amelyhez azelőtt az egész mennyiségre szükség volt. A munkaképesség egy meghatározott adagjának fölöslegesként, azaz az újratermeléséhez megkívánt munkának fölöslegesként való tételezése ezért szükségszerű következménye annak, hogy a többletmunka a szükséges munkához viszonyítva nő. A relatíve szükséges munka csökkenése úgy jelenik meg, mint a relatíve fölösleges munkaképesség növekedése – azaz mint többletnépesség tételezése. Ha ezt a többletnépességet azután eltartják, ez nem a munkaalapból történik, hanem valamennyi osztály jövedelmeiből. Nem magának a munkaképességnek a munkája révén történik – már nem a munkásként való normális újratermelés révén, hanem, mint élőt, mások kegyelemből tartják el; ezért ágrólszakadttá és pauperrá válik; azáltal, hogy már nem a szükséges munkája révén, tehát már nem a tőke egy részével való csere révén tartja el magát, kiesett a látszólagos csere- és függetlenségi viszony feltételeiből; másodszor: a társadalom arányos hányadokban átveszi a tőkés úr helyett azt a foglalatosságot, hogy a tőkés virtuális munkaszerszámát karbantartsa – elhasználódását pótolja – tartalékul későbbi felhasználásra. A tőkés a munkásosztály újratermelési költségeit részben elhárítja magáról és ilymódon a profitja javára pauperizálja a többi népesség egy részét. Másrészt a tőkének, minthogy állandóan mint többlettőkét termeli újra magát, éppannyira tendenciája ezt a pauperizmust tételezni, mint megszüntetni. Ellenkező irányban hat, amikor időbelileg hol az egyik, hol a másik van túlsúlyban. Végül a többlettőke tételezésében ez a háromféle* dolog rejlik: 1. növekvő népességre van szüksége, hogy mozgásba hozzák; ha a relatív népesség, amelyre szüksége van, kisebb lett, akkor ő maga annál nagyobb lett; 2. a népességnek egy (legalábbis relatíve) nem-foglalkoztatott részére van szüksége, azaz relatív többletnépességre, hogy megtalálja a többlettőke növekedése számára nyomban készletben levő népességet; 3. a termelőerők adott fokán lehet, hogy a többletérték megvan, de még nem abban a mértékben, azokban az arányokban, hogy mint tőkét alkalmazhassák. Nemcsak a termelési foknak, hanem a bővülésének is tételezve van egy minimuma. Ebben az esetben többlettőke és többletnépesség. Éppígy többletnépesség lehet meg, de nem ele-

* [*A kéziratban:*] kétféle

gendő, nem a többtermeléshez megkívánt arányokban. Mindezekben a szemlélődésekben szándékosan teljesen elvonatkoztattunk még a kelendőség viszontagságaitól, a piac összehúzódásától stb., egyszóval mindentől, ami *sok tőke folyamatát* előfeltételezi.}

A. Smith. A munka mint áldozat. (Senior elmélete a tőkés áldozatáról.) (Proudhon többlete.) – *A. Smith. A profit keletkezése.* Eredeti felhalmozás. – *Wakefield.* – Rabszolgamunka és szabad munka. – *Atkinson.* – Profit. – *Profit*keletkezés. *MacCulloch.*

{*A. Smith* nézete, hogy a *munka* soha nem *változtatja értékét* abban az értelemben, hogy *meghatározott munkamennyiség a munkás számára* mindig meghatározott *munkamennyiség*, azaz A. Smithnél *mennyiségileg ugyanakkora áldozat.* Akár sokat, akár keveset kapok egy munkaóráért – ami termelékenységétől és más körülményektől függ – egy órát *dolgoztam.* Amit nekem fizetnem kellett munkám eredményéért, munkabéremért, az mindig ugyanaz a *munkaóra*, bárhogy változzék is az eredmény. „Egyenlő munkamennyiségeknek a munkás számára mindenkor és mindenütt egyenlő értékűeknek kell lenniök. Egészségének, erejének és tevékenységének normális állapotában és az ügyességnek és jártasságnak azon az átlagfokán, amellyel rendelkezhetik, *nyugalmának, szabadságának* és *boldogságának* mindig *ugyanakkora adagját* kell odaadnia. Bármekkora is az áruknak az a mennyisége, melyet munkájáért viszonzásul kap, annak az *árnak, amelyet ő fizet*, mindig ugyanannak kell lennie. Igaz, hogy ezen az áron hol nagyobb, hol kisebb mennyiséget vásárolhat meg, de csak azért, mert az áruk értéke változik, nem pedig a munkáé, amely megvásárolja őket." „Tehát egyedül a munka nem változtatja soha saját értékét." „A munka az áruk *reális ára*, a pénz csak a névleges áruk*." (Füzet, 7. old. [„Richesse des nations"], Garnier kiad., I. köt. 65–66.** old.) Orcád verítékével dolgozz! – ez volt Jehova átka, amelyet útravalóul adott Ádámnak.[25] És így, mint átkot tekinti A. Smith a munkát. A „nyugalom" jelenik meg az adekvát állapotként, mint „szabadsággal" és „boldogsággal" azonos. Hogy az egyénnek „egészségének, erejének, tevékenységének, ügyességének, jártasságának normális állapotában" szükséglete a munkának és a nyugalom megszüntetésének egy normális adagja is, az úgy látszik egészen távol áll A. Smithtől. Persze maga

* [*A kéziratban*:] értékük
** [*A kéziratban*:] 64–66.

a munka mértéke úgy jelenik meg, mint ami külsőleg adott, az elérendő cél és azon akadályok révén, amelyeket eléréséhez a munkának le kell küzdenie. Hogy azonban akadályoknak ez a leküzdése magán-valóan a szabadság tevékenykedése – és hogy továbbá a külső célok a pusztán külső természeti szükségszerűség látszatát levetve maradnak meg és mint olyan célokat tűzik ki őket, amelyeket csak maga az egyén tűz ki – tehát mint a szubjektum önmegvalósítása, tárgyiasulása, ezért mint reális szabadság, amelynek akciója éppen a munka –, ezt A. Smith éppúgy nem sejti. Persze, igaza van abban, hogy a munka történelmi formáiban – mint rabszolga-, robot-, bérmunka – a munka mindig taszítóan, mindig mint *külső kényszermunka* jelenik meg, és vele szemben a nem-munka mint „szabadság és boldogság". Ez kettősen érvényes: erre az ellentétes munkára; és – ami ezzel összefügg – arra a munkára, amely még nem hozta létre magának a – szubjektív és objektív – feltételeket (vagy a pásztor- stb. állapottal szemben is, amely elvesztette ezeket), hogy a munka vonzó munka, az egyén önmegvalósítása legyen, ami semmiképpen sem jelenti azt, hogy puszta mulatság legyen, puszta szórakozás, ahogy Fourier erős grizettes naivitással felfogja.[26] A valóban szabad munkálkodás, például zeneszerzés egyszersmind átkozottul komoly dolog, igen intenzív erőfeszítés. Az anyagi termelés munkája ezt a jelleget csak azáltal kaphatja meg, hogy 1. társadalmi jellege tételezve van, 2. hogy tudományos jellegű, hogy egyszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg. Egyébként A. Smith csak a tőke rabszolgáira gondol. Például még a középkor félig művészi munkása sem sorolható be Smith definíciója alá. *Itt azonban mindenekelőtt* nem a munkáról való nézetére, a filozófiai nézetére akarunk kitérni, hanem a gazdasági mozzanatra. A munka pusztán *áldozatnak* tekintve és ezért értéket tételezőnek, *árnak*, amelyet a dolgokért fizetnek és ezért árat ad azoknak aszerint, hogy több vagy kevesebb munkába kerülnek, ez tisztán negatív meghatározás. Ezért tehette hát pl. *Senior* úr a tőkét ugyanabban az értelemben, mint a munkát, sui generis* termelési forrássá, *értékkel bíró* termelési forrássá, merthogy a tőkés is *áldozatot hoz*, az *önmegtartóztatás* áldozatát, azáltal, hogy gazdagodik ahelyett, hogy közvetlenül felemésztené termékét.[27] Egy pusztán negatív valami semmit nem hoz létre. Ha a munka a munkásnak pl. örömet szerez – ahogy a fösvénynek bizony-

* [saját neménél fogva való; sajátos fajta]

nyal azt szerez a Senior-féle *önmegtartóztatás* –, ezzel a termék mit sem veszít értékéből. *Egyedül* a munka termel; ő az egyetlen *szubsztanciája* a termékeknek mint *értékeknek*.* Mértéke, a munkaidő – egyenlő intenzitást előfeltételezve –, ezért az értékek mértéke. A munkások közti minőségi különbség, amennyiben nem természetadta, nem, kor, testi erő stb. által tételezett – tehát alapjában véve nem a munka minőségi értékét, hanem a munka megosztását, differenciálódását fejezi ki –, maga is csak történelmi eredmény, és a munka nagy tömege számára megint megszűnik, mivel ez egyszerű munka; a minőségileg magasabb pedig gazdaságilag megkapja mértékét az egyszerűben. A *munkaidő*, azaz a munkamennyiség az értékek mértéke, ez nem jelent egyebet, mint hogy a munka mértéke az értékek mértéke. Két dolog csak akkor mérhető össze ugyanazon mérték szerint, ha *ugyanolyan természetűek*. A termékek csak azért mérhetők a munka mértékével – a munkaidővel –, mert természetük szerint ők *munka*. A termékek objektiválódott *munka*. Mint objektumok olyan formákat öltenek, amelyekben munkaként való létezésük a formán ugyan megjelenhetik (mint külsőlegesen reájuk tételezett célszerűség; de ez pl. az ökrön, egyáltalában az újratermelt természeti termékeken nem látszik), de egymás között nincs többé semmi közösségük. Mint egyenlő léteznek, ameddig mint tevékenység léteznek. Ezt az idő méri, amely ezért az objektiválódott munka mértékévé is válik. Más helyütt megvizsgáljuk majd, hogy ez a *mérés* mennyiben függ össze a cserével, nem szervezett társadalmi munkával – a társadalmi termelési folyamat meghatározott fokával. A használati érték nem az emberi tevékenységre mint a termék forrására, a termék emberi tevékenység általi tételezettségére vonatkozik, hanem az ember számára való létére. Amennyiben a terméknek magáért-való mértéke van, az természeti mérték, természeti tárgyként való mértéke, nehézség, súly, hosszúság, térfogat stb., a hasznosság mértéke stb. De mint az őt létrehozó erő hatását vagy nyugvó létezését csak magának ennek az erőnek a mértékével

* Hogy Proudhon mennyire nem értette meg a dolgot, az kitűnik abból az axiómájából, hogy minden munka hagy többletet.[28] Azt, amit a tőkénél tagad, a munka természeti tulajdonságává változtatja. A dolog veleje éppenséggel az, hogy az abszolút szükségletek fedezésére szükséges munkaidő *szabad* időt hagy (amely a termelőerők fejlődésének különböző fokain különböző), és ezért többletterméket lehet létrehozni, ha *többletmunkát* dolgoznak. Magát a viszonyt megszüntetni, ez a cél; úgyhogy maga a többlettermék is mint szükséges jelenik meg. Végül is az anyagi termelés minden embernek hagy többletidőt más tevékenységre. Ebben most már nincs semmi misztikus. Eredetileg a természet önkéntes adományai gazdagok voltak, vagy legalábbis csak el kellett sajátítani őket. Eleve természetadta társulás (család) és a munka neki megfelelő megosztása és kooperáció. Hiszen eredetileg a szükségletek éppúgy szegényesek. Maguk is csak a termelőerőkkel együtt fejlődnek ki.

mérik. A munka mértéke az idő. Pusztán azért, mert a termékek: *munka*, mérhetők a munka mértékével, a munkaidővel, vagyis a bennük elfogyasztott munka mennyiségével. A nyugalom tagadása mint puszta tagadás, mint aszketikus áldozat semmit sem hoz létre. *Sanyargathatja, gyötörheti valaki magát napestig, mint a szerzetesek stb., és ez az áldozatmennyiség, amelyet hoz, a kutyát sem csalogatja el a kemencétől**. A dolgok *természetes* ára nem az áldozat, amelyet értük hoznak. Ez éppenséggel arra a nem-ipari nézetre emlékeztet, amely az isteneknek hozott áldozatokkal akar gazdagságot szerezni. Az áldozaton kívül kell léteznie még valaminek. Amit a nyugalom feláldozásának neveznek, az nevezhető a lustaság, a szabadságnélküliség, a boldogtalanság feláldozásának, azaz egy negatív állapot negációjának is. A. Smith a munkát pszichológiailag tekinti, arra a mulatságra vagy örömtelenségre való vonatkozásban, amelyet az egyénnek szerez. De hát ezen az egyén tevékenységéhez való *kedélybeli* vonatkozáson kívül a munka még valami más is – először mások számára, mivel *A* puszta áldozata mit sem használna *B*-nek; másodszor magának az egyénnek meghatározott viszonyulása a dologhoz, amelyet megmunkál, és a saját munkaadottságaihoz. A munka *pozitív, alkotó tevékenység*. A munka mértéke – az idő – természetesen nem függ a munka termelékenységétől; mértéke éppenséggel nem egyéb, mint egy egység, amelyből a munka hányadai egy meghatározott számot fejeznek ki. Ebből bizonnyal nem következik az, hogy a munka *értéke* állandó; vagy csak annyiban, hogy a munka egyenlő mennyiségei ugyanazon mértéknagyságok. További meghatározás során azután kitűnik még, hogy a termékek értékét nem az a munka méri, amelyet rájuk fordítottak, hanem amely megtermelésükhöz szükséges. Tehát nem az áldozat, hanem a munka mint termelési feltétel. Az egyenérték fejezi ki a termékek újratermelésének feltételét mint a cseréből számukra adottat, azaz a termelő tevékenység megújításának lehetőségét mint saját terméke által tételezettet.} {Egyébként az A. Smith-féle *áldozat-nézetnél*, amely egyébként helyesen fejezi ki a *bérmunkás szubjektív viszonyát saját tevékenységéhez*, mégsem jön ki az, amit akar – tudniillik az értéknek a munkaidő által való meghatározása. A munkásnak, meglehet, egy óra munka mindig ugyanakkora áldozat. De az áruk értéke semmiképpen sem a munkás érzéseitől függ; munkaórájának értéke sem. Minthogy A. Smith elismeri, hogy ezt az áldozatot hol olcsóbban, hol drágábban lehet megvásárolni, feltűnő marad azután, hogy szerinte mindig ugyanazon az áron kell *eladni*. De Smith következetlen is. Utána a *bért* teszi az érték mértékévé, nem a mun-

* [*A kéziratban:*] *az áldozattól*

kamennyiséget. *Egy ökörnek mindig ugyanakkora áldozat, ha levágják. Azért a marhahús nem állandó értékű.*} {„De habár egyenlő munkamennyiségek a munkás számára mindig egyenlő értékűek, mégis hol nagyobb, hol kisebb értékűnek jelennek meg annak a személynek a számára, aki a munkást alkalmazza. Ez hol nagyobb, hol kisebb mennyiségű javakkal vásárolja meg a munkást, és számára a munka ára, mint minden más dologé, változni látszik. A valóságban azonban a javak azok, amelyek olcsók az egyik esetben és drágák a másikban." (Füzet, 8. old.; *A. Smith*, i. m., I. köt. 66. old.)}

{A mód, ahogyan A. Smith a *profitot* keletkezteti, igen naiv. „Az ősállapotban a munka egész terméke a munkásé és az a munkamennyiség" (a munka nagyobb nehézsége stb. is), „amelyet valamely áru megszerzésére vagy megtermelésére fordítanak, az *egyetlen körülmény*, amely szabályozhatja azt a munkamennyiséget, amelyet ezért az áruért általában megvásárolni, parancsnokolni vagy cserébe kapni lehet ... *De mihelyt tőke* halmozódott fel *egyesek* kezében, *az az érték, amelyet a munkások az anyagokhoz hozzátesznek, két részre oldódik fel*, az egyik bérüket fizeti meg, a másik munkáltatójuk profitját az általa anyagra és bérre előlegezett teljes tőke után. Neki *nem* volna *érdeke* alkalmazni ezeket a munkásokat, ha munkatermékük eladásából nem számítana valami többre, mint amennyi tőkéjének pótlásához elegendő, és nem volna érdeke inkább nagy, mint kis tőkét alkalmazni, ha profitja nem állna valamilyen arányban alkalmazott tőkéjének terjedelmével." (Füzet, 9. old.; i. m., 96–97. old.) (Lásd A. Smith különös nézetét, hogy *a munka megosztása előtt*, „amikor ki-ki magának szerzett meg pusztán minden szükségeset, nem volt szükség semmilyen alapra". [(I. m., 191–192. old.)] Mintha ebben az állapotban, amikor nem talál készen semmilyen alapot a természetben, nem kellene készentalálnia az életnek objektív feltételeit ahhoz, hogy dolgozzék. Még a vadember, még állatok is létrehoznak készletet. Smith legfeljebb arról az állapotról beszélhet, amikor még csak a közvetlen, pillanatnyi ösztön hajt egy közvetlen munkára, és akkor a *készletnek* ilyen vagy olyan módon *munka nélkül* készen kell találtatnia a természetben. (Füzet, 19. old. [i. m., II. köt. 191–192. old.]) (Smith összecseréli. A *készletnek* egy kézben való *koncentrációja* nem szükséges akkor.))}

{A. Smith-kiadásának III. kötetében *Wakefield* megjegyzi: „A rabszolgák munkája, ha kombinálják, termelékenyebb a szabad emberek igen megosztott munkájánál. A szabad emberek munkája csak akkor termelékenyebb a rabszolgákénál, ha *a föld nagyobb drágasága* és *a bérért szegődtetés rendszere folytán* kombinálni kezdik." (VIII. füzet, 1. old.; jegyzet a 18. oldalhoz.) „Olyan országokban, ahol a föld igen olcsó marad, vagy valamennyi

ember barbárság állapotában van, vagy némelyek közülük rabszolgaság állapotában." (I. h. [jegyzet a 20. oldalhoz.])}

{„A *profit* olyan terminus, amely a tőke vagy gazdagság növekedését fejezi ki; ennélfogva ha nem találjuk meg a profit rátáját kormányzó törvényeket, akkor nem találjuk meg a tőke képződésének törvényeit." (Füzet, 2. old.; *Atkinson* (*W.*): „Principles of Political Economy", London 1840, 55. old.)}

{„Az ember éppúgy a *munka terméke*, mint a tevékenységével megépített bármelyik gép; és úgy tűnik nekünk, hogy minden gazdasági vizsgálódásban pontosan ugyanebből a nézőpontból kell őt tekinteni. Minden egyént, aki érettségét elérte ... teljesen helytállóan olyan gépnek lehet tekinteni, amelynek megépítése 20 esztendei lankadatlan figyelembe és számottevő tőke ráfordításába került. És ha további összeget költenek nevelésére, illetve valamely szakma stb. gyakorlásához való kiképzésére, akkor értékét arányosan növelik, éppúgy, ahogy egy gépet értékesebbé tesznek, ha pótlólagos tőkét vagy munkát fordítanak megépítésére, hogy új erőket adjanak neki." (Füzet, 9. old.; *McCulloch*: „The Principles of Political Economy", Edinburgh 1825*, 115. old.)} {„Valójában egy áru mindig többért fog kicserélődni", több munkáért (mint amellyel megtermelték); „és *ez a többlet az, ami a profitot alkotja*". (Füzet, 13. old.; *McCulloch*, i. m., 221. old.) Ugyanez a derék *McCulloch*, akiről Malthus joggal mondja, hogy a tudomány sajátosságát abban látja, hogy mindent mindennel egyenlővé tegyen,[29] azt mondja: „*a tőke profitja* csak más név a *felhalmozott munka* bérére" (Füzet, 14. old.; i. m., 291. old.), és ezért alkalmasint a munka bére csak más név az eleven tőke profitjára. „A bér ... reálisan a *munkás iparkodása termékének egy részéből* áll, magas reális értéke van, ha a munkás viszonylag magas részt kap iparkodásának termékéből, és megfordítva." (Füzet, 15. old.; i. m., 295.)}

Többletmunka. Profit. Bér. Közgazdászok. Ramsay. Wade.

A többletmunkának a tőke által való tételezését egészében véve a közgazdászok oly kevéssé értették meg, hogy egyes feltűnő jelenségeket, amelyekben előtérbe lép, mint valami *különöset*, furcsaságot adnak elő. Így *Ramsay* az éjszakai munkát. Így pl. *John Wade*, „History of the Middle and Working

* [*A kéziratban*:] London 1830

Classes", III. kiad., London 1835, 241.* old. (Füzet, 21. old.), azt mondja: „A bérszínvonalnak a munkaórákra és a pihenés periódusaira *is* van vonatkozása. Az utóbbi években" (1835 előtt) „az volt a munkáltatók politikája, hogy bitorlást követtek el a munkások rovására ebben a tekintetben az ünnepnapok és étkezési idők elorzásával, illetve megrövidítésével és a munkaórák fokozatos kiterjesztésével, tudva, hogy a munkaidő $^1/_4$-del való növelése a bérösszeg ugyanilyen mérvű csökkentésével egyenértékű."

Veszteglő tőke. A tőke megtérülése. Rögzített tőke. *John St. Mill.*

John St. Mill: „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844. (Az ifjabb Mill kevés eredeti eszméjét ez a vékony könyvecske tartalmazza, nem testes-pedáns *magnum opusa***[30].)

„Bármi, ami arra van rendeltetve, hogy újratermelő módon használják fel, akár a létező alakjában, akár közvetve egy előzetes (vagy éppen utólagos) csere révén, az *tőke*. Tegyük fel, hogy a birtokomban levő minden pénzt bérekre és gépekre fordítottam és a cikk, amelyet termelek, éppen be van fejezve: abban az időközben, amíg sikerül eladnom ezt a cikket, realizálnom a hozamot és megint befektetnem bérbe és szerszámokba, azt fogják mondani, hogy *nincs tőkém*? Bizonnyal nem: ugyanaz a tőkém van, mint azelőtt, talán nagyobb, de vesztegel és nem lehet vele rendelkezni." (Füzet, 36. old.; i. m., 55. old.) „Egy ország tőkéjének egy igen nagy része mindenkor tétlenül hever. Az ország évi terméke soha nem éri el nagyságban azt, amit elérhetne, ha minden erőforrást az újratermelésnek szentelnének, ha, egyszóval, az ország egész tőkéje teljesen foglalkoztatva lenne. *Ha mindegyik áru átlagban olyan időtartamra maradna eladatlan, amely a termeléséhez szükségessel egyenlő*, világos, hogy mindenkor *az ország termelő tőkéjének nem több, mint a fele végezné reálisan a tőke funkcióit. A foglalkoztatott fele hullámzó adag*, amely változó alkotórészekből tevődik össze; de az eredmény az lenne, hogy mindegyik termelő évente csak feleannyi áru kínálatát lenne képes termelni, mint amennyit termelhetne, ha biztos lenne abban, hogy [befejezésük] pillanatában eladja őket." (I. m., 55–56. old.) „De ez vagy valami effajta a világ összes tőkései igen nagy részének szokásos állapota." (56. old.) „Azoknak a termelőknek vagy eladóknak a száma, akik tőkéjüket a legrövidebb idő alatt megforgatják, igen kicsi. Kevesen vannak, akiknek

* [*A kéziratban*:] 240.

** [*nagy műve*]

áruja oly gyorsan elkel, hogy mindazok a javak, amelyek kínálatára saját tőkéjük vagy az általuk kölcsönvett tőke képessé teszi őket, olyan gyorsan *továbbadhatók*, mint ahogy kínálhatók. A többség számára az *üzlet terjedelme* egyáltalán nem adekvát a rendelkezésükre álló tőke összegével. Igaz, hogy olyan közösségekben, ahol ipart és kereskedelmet a legnagyobb sikerrel gyakorolnak, a banküzy találmányai azt, aki nagyobb tőke birtokosa, mint amekkorát saját üzletében alkalmazhat, képessé teszik arra, hogy tőkéjét termelően használja fel és jövedelmet származtasson belőle. Mindamellett még akkor is nagy mennyiségű tőke létezik, amely *rögzítve* marad szerszámok, gépi berendezés, épületek stb. alakjában, akár csak félig foglalkoztatva, akár teljes foglalkoztatottságban; és minden üzletember készenlétben tart egy *üzleti készletet*, esetleges hirtelen kereslet számára, habár, meglehet, határozatlan perióduson át nincs módja rendelkezni vele." (56. old.) „*A tőke egy nagy részének* ez az *állandó nem-alkalmazása* az az *ár, amelyet a munka megosztásáért fizetünk. A vásár megéri azt, amibe kerül, de az ár tetemes.*" (56. old.) Ha 1500 tallérom van a boltban és 10% a bevételem, miközben 500 tallér tétlenül hever, hogy a boltot ékesítse stb., ez ugyanaz, mint ha 1500 tallért $6^2/_3$%-kal* fektetnék be..." „Sok szakmában vannak egyes üzletemberek, akik ugyanolyan minőségű cikkeket olcsóbb áron adnak el, mint más üzletemberek. Ez nem profit önkéntes feláldozása; a bekövetkező vevőbőségtől azt várják, hogy tőkéjük gyorsabban térül meg, s nyernek azáltal, hogy tőkéjük egészét állandóbb foglalkoztatásban tartják, noha egy adott műveletre kisebb a nyereségük." (57.** old.) „Kérdéses, vannak-e olyan üzletemberek, akiknek egy további vevő nem hasznos; s a nagy többség számára ez a hipotézis egyáltalán nem alkalmazható. Egy további vevő a legtöbb üzletember számára termelő tőkéjének növekedésével egyenértékű. Módot ad nekik arra, hogy tőkéjük egy részét, amely tétlenül hevert (és talán soha nem vált volna kezükben termelővé, amíg vevőre nem találtak), bérré és termelési szerszámokká változtassák... Az ország következő évi összterméke ezért megnövekedett; nem a tiszta csere által, hanem azáltal, hogy *aktivitásra hívták* a nemzeti tőke egy adagját, amely, ha a csere nincs, valamivel hosszabb ideig maradt volna foglalkoztatás nélkül." (57–58. old.) „Az *új vevővel* nyert előnyök a termelő vagy üzletember számára: 1. Mondjuk hogy tőkéjének egy része eladatlan javak formájában hever, egyáltalán semmit sem termel (hosszabb vagy rövidebb ideig); így egy része *nagyobb aktivitásra van híva és állandóbban termelővé válik*. 2. Ha a további

* [*A kéziratban:*] 1000 tallért $7^1/_2$%-kal

** [*A kéziratban:*] 56., 57.

kereslet túllépi azt, ami az eladatlan javak állapotában létező tőke felszabadítása révén kínálható, és ha az üzletembernek további erőforrásai vannak, amelyek termelően voltak befektetve (pl. a közforgalmú állampapírokban), de nem a saját üzletében, most módja van ezek egy adagjára már nem kamatot, hanem profitot kapni és ilymódon elnyerni a kamatráta és a profitráta közti különbözetet. 3. Ha egész tőkéje a saját üzletében van felhasználva és semmilyen része nincs eladatlan javakként felraktározva, akkor többletüzletet folytathat kölcsönvett tőkével és elnyerheti a kamat és a profit közti különbözetet." (59. old.)

A tőke forgása. Forgalmi folyamat. Termelési folyamat. Megtérülés. A tőke forgó. Éppúgy rögzített tőke. Forgalmi költségek. Forgalmi idő és munkaidő. (A tőkés szabad ideje.) (Szállítási költségek.)

Térjünk most vissza a birkáinkra.[2]

A fázisok, amelyeket a tőke befut, amelyek a tőke egy forgását alkotják, fogalmilag a pénznek a termelési feltételekké való átváltozásával kezdődnek. Most azonban, amikor nem a létrejövő tőkéből indulunk ki, hanem a létrejöttből, a következő fázisokat futja be: 1. Az értéktöbblet teremtése, vagyis közvetlen termelési folyamat. Eredménye a termék. 2. A termék piacravitele. A termék áruvá változása. 3. α) Az áru bekerülése a közönséges forgalomba. Az áru forgalma. Eredménye: pénzzé változás. Ez a közönséges forgalom első mozzanataként jelenik meg. β) A pénz visszaváltozása a termelési feltételekké: pénzforgalom; a közönséges forgalomban az áruforgalom és pénzforgalom mindig két különböző szubjektumra elosztva jelenik meg. A tőke először mint áru forog, azután mint pénz, és vice versa. 4. A termelési folyamat megújulása, ami itt úgy jelenik meg, mint az eredeti tőke újratermelése és a többlettőke termelési folyamata.

A forgalom költségei mozgási költségekre oldódnak fel; a termék piacravitelének költségeire; az egyik állapotból a másikba való átváltozás végbeviteléhez szükséges munkaidőre; ezek tulajdonképpen mind számolási műveletekre oldódnak fel és az időre, amelybe kerülnek (megalapoz egy külön, technikai pénzügyletet). (Hogy az utóbbi költségek az értéktöbbletből való levonásnak tekintendők-e vagy sem, az később adódik majd.)

Ha ezt a mozgást szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy a tőke forgalma, a cserék művelete közvetítésével, egyszer azért létesül, hogy a terméket az általános forgalomba bocsássa és magát ebből mint pénzbeli egyenértéket helyreállítsa. Hogy mi lesz ebből a termékből, amely így a tőke forgalmából

kiesett és a közönséges forgalomra szállt, az itt nem tartozik ránk. Másrészt a tőke a pénzalakját (részlegesen, amennyiben nem bér) megint kiveti a maga forgalmi folyamatából, vagy pedig a pénzformában mozog, miután benne realizálódott mint érték, és egyszersmind önmagán tételezte értékesítésének mértékét, a pénzben csak mint forgalmi eszközben, és ilymódon felszívja magába az általános forgalomból a termeléshez szükséges árukat (termelési feltételeket). Mint áru kiveti magát a maga forgalmából az általános forgalomba; mint áru elkerüli az általános forgalmat is és azért veszi azt fel magába, pályájába, hogy a termelési folyamatba torkolljon. A tőke forgalma így viszonyulást kap az általános forgalomhoz, amelynek a tőke saját forgalma egy mozzanatát alkotja, ahogy maga az általános forgalom a tőke által tételezettként jelenik meg. Ezt később kell szemügyre vennünk.

A tőke termelési összfolyamata magába zárja mind a tulajdonképpeni forgalmi folyamatot, mind a tulajdonképpeni termelési folyamatot. Ez a két nagy szakasza a mozgásának, amely mint e két folyamat totalitása jelenik meg. Az egyik oldalról van a munkaidő, a másikról a forgalmi idő. És a mozgás egésze úgy jelenik meg, mint munkaidő és forgalmi idő egysége, mint termelés és forgalom egysége. Ez az egység maga is mozgás, folyamat. A tőke úgy jelenik meg, mint termelésnek és forgalomnak ez a folyamatot végző egysége, olyan egység, amely éppúgy tekinthető termelési folyamata egészének, mint a tőke *egy* megtérülése, *egy* önmagába visszatérő mozgás meghatározott lefolyásának.

A tőke számára mindamellett a forgalmi idő mint feltétel – a munkaidő mellett – nem egyéb, mint a munka megosztására és cserére alapozott termelés feltétele adekvát formában, végső formában. A forgalom költségei a munka megosztásának és a cserének a költségei, amelyeket meg kell találni az ezen a bázison folyó termelés mindegyik, a tőkét megelőző, kevésbé fejlett formájában.

Mint a szubjektum, mint e mozgás különböző fázisain túlnyúló, magát benne fenntartó és megsokszorozó érték, mint ezeknek a változásoknak a szubjektuma, amelyek egy körpályán, spirálként, bővülő körben mennek végbe – a tőke *forgótőke*. A forgótőke ezért mindenekelőtt nem *különös* formája a tőkének, hanem ez *a* tőke, egy továbbfejlődött meghatározásban, mint szubjektuma a leírt mozgásnak, amely a tőke maga mint saját értékesítési folyamata. Erről az oldalról ezért minden tőke *forgótőke*. Az egyszerű forgalomban maga a forgalom jelenik meg mint a szubjektum. Az egyik áru kivetődik belőle; egy másik belép. De ugyanaz az áru csak eltűnően van a forgalomban. Maga a pénz, amennyiben nem forgalmi eszköz többé és magát önálló értékként tételezi, kivonódik a forgalomból. De a tőke

mint a forgalom szubjektuma van; a forgalmat mint saját életpályáját tételezve. De ha a tőke ilymódon mint a forgalom egésze *forgótőke*, az egyik fázisból a másikba való átmenet, akkor éppígy mindegyik fázisban olyan meghatározottságban tételezett, mint különös alakban fogvatartott, amely a tagadása neki mint az egész folyamat szubjektumának. Ezért a tőke mindegyik különös fázisban tagadása magának mint a különböző változások szubjektumának. Nem-forgótőke. *Állótőke* [*fixes Kapital*], tulajdonképpen *rögzített* tőke [*fixiertes* Kapital], a különböző meghatározottságok, fázisok egyikében rögzítve, amelyeket be kell futnia. Ameddig e fázisok egyikében időzik – maga a fázis nem mint folyékony átmenet jelenik meg –, és mindegyiknek megvan a tartama, addig a tőke nem forgó, rögzített. Ameddig a termelési folyamatban időzik, nem forgalomképes; és virtuálisan elértéktelenedett. Ameddig a forgalomban időzik, nem termelőképes, nem értéktöbbletet tételező, nem tőkeként folyamatot végző. Ameddig nem lehet a piacra dobni, mint termék van rögzítve; ameddig a piacon kell maradnia, mint áru van rögzítve. Ameddig nem cserélődhetik be termelési feltételekre, mint pénz van rögzítve. Végül ha a termelési feltételek feltételformájukban maradnak és nem kerülnek be a termelési folyamatba, a tőke megint rögzített és elértéktelenedett. A tőke mint a valamennyi fázist befutó szubjektum, mint forgalom és termelés mozgó egysége, folyamatot végző egysége *forgótőke*; a tőke mint maga is e fázisok mindegyikében fogvatartott, mint *különbségeiben* tételezett valami, *rögzített* tőke, *lekötött* tőke. Mint forgótőke maga is rögzítődik és mint rögzített tőke forog. *Forgótőke* és *állótőke* megkülönböztetése ezért mindenekelőtt úgy jelenik meg, mint a tőke formameghatározása, aszerint, hogy a folyamat egységeként vagy meghatározott mozzanataként jelenik-e meg. A *szunnyadó tőke*, parlagon heverő tőke fogalma csupán e meghatározások egyikében való parlagonheverésére vonatkozhatik és a tőkének feltétele, hogy részben mindig parlagon hever. Ez úgy jelenik meg, hogy a nemzeti tőke egy része mindig megrekedt a fázisok egyikében, amelyeket a tőkének be kell futnia. Magát a *pénzt*, amennyiben a nemzet tőkéjének egy különös részét alkotja, de állandóan a forgalmi eszköz formájában időzik, tehát sohasem futja be a többi fázist, ezért A. Smith az állótőke egy álformájának tekinti.[31] A tőke éppúgy heverhet parlagon, lehet rögzített a pénznek, a forgalomtól elvont értéknek a formájában. Válságokban – a pánik pillanata *után* – az ipar pangásának idején a pénz rögzítve van bankárok, váltóügynökök stb. kezében és mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre,[32] úgy kívánkozik foglalkoztatási területre, hogy mint tőke értékesülhessen.

Ez, hogy a forgó és álló meghatározás mindenekelőtt nem egyéb, mint

maga a tőke a két meghatározásban tételezve, egyszer mint a folyamat egysége, aztán mint különös fázisa, ő maga mint *különbség* magától mint egységtől – nem mint két különös tőkefajta, a tőke két különös fajtában, hanem mint *ugyanazon tőke* különböző *formai meghatározásai* –, sok zűrzavart okozott a politikai gazdaságtanban. Ha egy anyagi terméknél az egyik oldalhoz ragaszkodtak, amely szerint forgótőkének kellett lennie, könnyű volt az ellenkező oldalt felmutatni, és megfordítva. A tőke mint forgalom és termelés egysége éppannyira a különbségük is, mégpedig térbelileg és időbelileg szétesőkülönbségük. Mindegyik mozzanatban a tőke formája közömbös a másikkal szemben. Az egyes tőke számára az egyikből a másikba való átmenet mint véletlen jelenik meg, amely külső, ellenőrizhetetlen állapotoktól függ. *Ugyanaz* a tőke ezért mindig mindkét meghatározásban* jelenik meg, ami úgy fejeződik ki, hogy egy része az egyikben, egy másik a másikban jelenik meg, egy rész mint veszteglő, egy másik mint forgó; forgó itt nem abban az értelemben véve, mintha a *termelési fázistól* megkülönböztetve a *tulajdonképpeni forgalmi fázisban* lenne, hanem hogy abban a fázisban, amelyben van, mint *folyékony* fázisban van, mint folyamatot végző, a másikba átvezető fázisban; egyikben sincs mint olyanban megrekedve és ennélfogva nincs összfolyamatában feltartóztatva. Például: Az ipari tőkés csak egy részét alkalmazza a termelésben a rendelkezésére álló tőkének (hogy ez hitelbe szerzett-e vagy saját birtoklású, itt mit sem tesz hozzá a dologhoz, és ha az össztőkét tekintjük, a gazdasági folyamathoz sem tesz hozzá semmit), mert egy másik részének egy meghatározott idő kell, mígnem visszatér a forgalomból. A termelésben folyamatot végző rész akkor a forgó; a forgalomban leledző a rögzített. Ezáltal tehát korlátozva van a tőke össztermelékenysége; korlátozva van az újratermelt rész, korlátozva ezért a piacra dobott rész is. Ugyanígy a kereskedő; tőkéjének egy része vesztegel mint *üzleti készlet*, a másik kering. Ugyan hol az egyik, hol a másik rész lép ebbe a meghatározásba, mint az ipari tőkésnél, de össztőkéje folyton mindkét meghatározásban van tételezve. Másrészt, mivel ez a magából az értékesítési folyamat természetéből eredő határ nem rögzített, hanem a körülmények szerint változik, és a tőke többé vagy kevésbé közeledhetik forgóként való adekvát meghatározásához, mivel az e két meghatározásra való szétesés, az, hogy az értékesítési folyamat egyszersmind elértéktelenedési folyamatként jelenik meg, ellentmond a tőke lehető legnagyobb értékesítésre irányuló tendenciájának, ezért a tőke részben találmányokat eszel ki, hogy a rögzítettség fázisát megrövidítse;

* [*A kéziratban*:] feltételben

másrészt a két meghatározás* egyidejű egymás mellett fennállása helyett ezek *váltakoznak*. Az egyik periódusban a folyamat mint teljesen folyékony jelenik meg – a tőke legvégletesebb értékesítésének periódusa; a másikban, az első reakciójában, annál erőszakosabban áll helyre a másik mozzanat – a tőke legvégletesebb elértéktelenedésének és a termelési folyamat megakadásának periódusa. Azok a mozzanatok, amelyekben a két meghatározás egymás mellett jelenik meg, maguk is csak közbülső periódust alkotnak ezen erőszakos átmenetek és átcsapások között. Igen fontos, hogy a forgó- és rögzített tőke e meghatározásait mint az egyáltalában-való tőke *forma-meghatározásait* fogjuk fel, mivel [különben] a polgári gazdaság tömérdek jelensége – a tőke egyszeri forgási idejétől lényegesen megkülönböződő gazdasági ciklus periódusai; új kereslet hatása; még új arany- és ezüsttermelő országoknak az általános termelésre gyakorolt hatása is – megérthetetlen. Mit sem használ arról az ösztönzésről beszélni, melyet az ausztráliai arany vagy egy újonnan felfedezett piac ad. Ha nem rejlenék a tőke természetében, hogy soha nincs teljesen foglalkoztatva, azaz mindig részlegesen *rögzítve* van, el van értéktelenedve, nem-termelő, akkor semmiféle ösztönzések nem hajthatnák nagyobb termelésre. Másrészt az idétlen ellentmondások, amelyekbe belelovalják magukat a közgazdászok – még Ricardo is –, akik előfeltételezik, hogy a tőke mindig teljes egészében foglalkoztatva van, tehát csakis új tőke teremtéséből magyarázzák a termelés növekedését. Akkor minden növekedés korábbi növekedést előfeltételezne, illetve a termelőerők korábbi gyarapodását.

A tőkén alapuló termelésnek ezek a korlátai a korábbi termelési módoknak, amennyiben ezek cserén nyugszanak, még sokkal nagyobb mértékben sajátjai. De nem alkotják egyáltalán a termelés törvényét; mihelyt a cserearány nem korlátja többé az anyagi termelésnek, hanem e termelés korlátját az egyén összfejlődéséhez való viszonya tételezi, elesik az egész história a maga görcseivel és fájásaival. Míg az előbb azt láttuk,** hogy a pénz a csere-kereskedelem korlátait csak azáltal szünteti meg, hogy általánosítja őket – azaz a vételt és az eladást teljesen elválasztja egymástól –, később látni fogjuk, hogy a *hitel* a tőke értékesítésének ezeket a korlátait szintén csak azáltal szünteti meg, hogy legáltalánosabb formájukra emeli őket, a túltermelés és alultermelés periódusát két periódusként tételezi.

Az érték, amelyet a tőke egy forgási idő, egy körforgás, egy *megtérülés* alatt tételez, egyenlő a termelési folyamatban tételezett értékkel, azaz

* [*A kéziratban*:] feltétel
** [*V. ö. I. köt. 68–69. old.*]

egyenlő az újratermelt értékkel plusz az új értékkel. Akár azon a ponton tekintjük befejezettnek a megtérülést, ahol az áru átváltozott pénzzé, akár azon a ponton, ahol a pénz visszaváltozott termelési feltételekké, az eredmény mindig, akár pénzben, akár termelési feltételekben kifejezve, abszolúte egyenlő a termelési folyamatban tételezett értékkel. Itt a termék fizikai piacravitelét nullával egyenlőnek számítjuk; vagy jobbanmondva beleszámítjuk a közvetlen termelési folyamatba. A termék gazdasági forgalma csak akkor kezdődik, amikor mint áru a piacon van – csak akkor forog. Itt csak a forgalom gazdasági különbségeiről, meghatározásairól, mozzanatairól van szó; nem annak a fizikai feltételeiről, hogy a kész terméket a második fázisba, az áruként való forgalomba vigyék, mint ahogy az a technológiai folyamat sem tartozik ránk, amely által a nyersanyagot termékké változtatták. A piacnak a termelőtől való nagyobb vagy kisebb távolsága stb. itt még nem tartozik ránk. Amit mindenekelőtt meg akarunk állapítani, az az, hogy a különböző gazdasági mozzanatoknak mint olyanoknak a befutásából eredő költségek, a *forgalmi költségek* mint olyanok semmit nem tesznek hozzá a termék értékéhez, nem értéket tételező költségek, bármilyen munka járjon is velük. Ezek pusztán *levonások a létrehozott* értékből. Ha két egyén közül mindegyik maga lenne termékének termelője, de munkájuk a munka megosztásán nyugodnék, úgyhogy egymás között cserélnének és szükségleteik kielégítése számára* a termékük értékesítése ettől a cserétől függne, akkor az az idő, amelybe nekik a csere kerül – pl. a megegyezés előtti kölcsönös alkudozás, számolás –, a legcsekélyebbet sem tenné hozzá sem termékeikhez, sem ezek csereértékéhez. Ha *A* érvényre juttatná *B*-vel szemben azt, hogy tőle a csere ennyi meg ennyi időt elvesz, akkor *B* ugyanezt juttatná érvényre *A*-val szemben. Mindegyikük éppen annyi időt veszít a cserében, mint a másik. A csereidő nekik közös idő. Ha *A* 10 tallért kívánna a termékért – az egyenértékét – és 10 tallért azért az időért, amelybe neki kerül az, hogy a 10 tallért *B*-től megkapja, *B* kijelentené róla, hogy megérett a bolondokházára. Ez az időveszteség a munka megosztásából és a csere szükségességéből ered. Ha *A* mindent maga termelne, idejének semmilyen részét nem vesztené el azzal, hogy *B*-vel cseréljen vagy termékét pénzzé és a pénzt megint termékké változtassa. A tulajdonképpeni *forgalmi költségek* (s ezek a pénzüzletben jelentős önálló fejlődésre tesznek szert) nem oldhatók fel termelő munkaidőre. De természetük szerint arra az időre is korlátozódnak, amelybe az árunak pénzzé és a pénznek megint áruvá való átváltoztatása szükségszerűen kerül, azaz arra az időre, amelybe a tőkének az egyik for-

* [*A kéziratban*:] kielégítésétől

mából a másikba való áttétele kerül. Ha mármost *B* és *A* úgy találják, hogy időt takarítanak meg, ha egy harmadik személyt, *C*-t mint közvetítőt maguk közé iktatják, aki idejét ebben a *forgalmi folyamatban* fogyasztja el – olyan körülmények között, amelyek pl. akkor következnének be, ha elég cserélő léteznék, elég szubjektuma a forgalmi folyamatoknak ahhoz, hogy az az idő, amelyre nekik kettesével felváltva egy év alatt szükségük van, egyenlő lenne egy évvel; ha mindegyik egyénnek mondjuk egy év $^1/_{50}$-ét kellene felváltva a forgalom aktusára szánnia és 50-en lennének, akkor 1 egyén az egész idejét ezzel a foglalatossággal tölthetné. Ennek az egyénnek a számára, ha csak a szükséges munkaidejét fizetnék meg neki, azaz ha egész idejét oda kellene adnia a létfenntartási eszközökért cserébe, a díjazás, amelyet kapna, munkabér lenne. De ha az egész idejét felszámítaná, akkor a bér, amelyet kapna, egyenérték, objektiválódott munkaidő lenne. Ez az egyén mármost semmit nem tenne hozzá az értékhez, hanem csupán osztoznék *A*, *B* stb. tőkésekkel többletértékükben. Ezek nyertek volna, mivel az előfeltételezés szerint kevesebb levonás történt volna többletértékükből. (A tőke nem egyszerű mennyiség, nem is egyszerű művelet, hanem a kettő egyszerre.) Maga a *pénz*, amennyiben nemes fémekből áll vagy termelése egyáltalában – mint pl. még a papírforgalomban is – járulékos költséget okoz, amennyiben maga is munkaidőbe kerül, semmi értéket nem tesz hozzá a kicserélt tárgyakhoz – a csereértékekhez –, hanem járulékos költsége levonás ezekből az értékekből, levonás, amelyet a cserélőknek arányos hányadokban viselniök kell. A forgalmi szerszám, a csereszerszám költségessége csak a *csere költségeit* fejezi ki. Nem hozzátesznek az értékhez, hanem elvesznek belőle. Az arany- és ezüstpénz pl. maga is olyan érték, *mint más* (nem pénz értelmében), mivel munka tárgyiasult benne. De az, hogy ezek az értékek *forgalmi eszközként* szolgálnak, levonás a rendelkezésre álló gazdagságból. Éppígy áll a dolog a tőke forgalmának termelési költségeivel. A forgalom nem tesz hozzá az értékekhez. *A forgalmi költségek* mint olyanok *nem értéktételezők, hanem az értékek realizálásának költségei* – levonások belőlük. A *forgalom* [úgy jelenik meg,] *mint átalakulások sora*, amelyekben a tőke tételezi magát, de az értéket tekintve a forgalom nem tesz hozzá a tőkéhez, hanem az érték *formájában* tételezi. A potenciális érték, amelyet a forgalom pénzzé változtat, előfeltételezve van a termelési folyamat eredményeként. Mivel a folyamatoknak ez a sora az időben megy végbe és költségeket okoz, munkaidőbe vagy tárgyiasult munkába kerül, ezek a *forgalmi költségek* levonások az érték mennyiségéből. Ha a forgalmi költségeket nullával egyenlőnek vesszük, akkor a tőke *egy* megtérülésének eredménye, az értéket tekintve, egyenlő a termelési folya-

matban tételezett értékkel. Azaz a forgalomhoz előfeltételezett érték az, amely belőle kikerül. Legfeljebb – a forgalmi költségeknél fogva – kisebb kerülhet ki belőle, mint amekkora belekerült. Erről az oldalról tekintve a a forgalmi idő semmit nem tesz hozzá az értékhez; a forgalmi idő nem úgy jelenik meg, mint értéktételező idő a munkaidő mellett. Ha a termelés egy 10 £ értékkel egyenlő árut hozott létre, akkor a forgalomra van szükség ahhoz, hogy ezt az árut egyenlővé tegye a 10 £-gel, értékével, amely mint pénz létezik. A költség, amelyet ez a folyamat, ez a formaváltozás okoz, levonás az áru értékéből. *A tőke forgalma az a formaváltozás, amelyet az érték különböző fázisokon át befut.* Az az *idő*, amelybe ez a folyamat telik vagy működő állapotba hozása kerül, *a forgalomnak, a munka megosztásának, a cserére alapozott termelésnek a termelési költségeihez* tartozik.

Ez érvényes a *tőke egy megtérülésére*, azaz a tőkének ezeken a maga különböző mozzanatain való egyszeri átfutására. A tőkének mint értéknek a folyamata a pénzből indul ki és pénzben végződik, de nagyobb mennyiségű pénzben. A különbség csak mennyiségi. *P–Á–Á–P* így tartalmat kapott. Ha a forgást eddig a pontig vesszük szemügyre, akkor megint a kiindulóponton állunk. A tőke megint pénzzé vált. De most egyszersmind tételezve van, most feltétellé vált e pénz számára az, hogy megint tőkévé váljék, magát munka megvásárlása révén, a termelési folyamaton való átmenés révén megsokszorozó és fenntartó pénzzé. Pénzformája mint puszta forma van tételezve; egyike a sok formának, amelyet átalakulásában befut. Ha mármost ezt a pontot nem végpontnak tekintjük, hanem – ahogy most tekintenünk kell – átmeneti pontnak vagy új kiindulópontnak, amelyet magát a termelési folyamat eltűnő végpontként és csak látszólagos kiindulópontként tételez, akkor világos, hogy a pénzként tételezett értéknek folyamatot végző, a termelési folyamatba bekerülő értékké való visszaváltozása csak akkor mehet végbe – hogy *a termelési folyamat megújulása* csak akkor következhetik be, amikor a forgalmi folyamatnak a termelési folyamattól megkülönböztetett része be van fejezve. A tőke *második megtérülése* – a pénz visszaváltozása tőkévé mint olyanná, illetve a termelési folyamat megújulása attól az időtől függ, amelyre a tőkének szüksége van, hogy forgalmát befejezze; azaz *forgalmi idejétől*, ezt itt megkülönböztetve a termelési időtől. Minthogy azonban láttuk, hogy a tőke által létrehozott összértéket (újratermelt értéket és újonnan létrehozottat egyaránt), amelyet a forgalomban mint olyant realizálnak, kizárólag a termelési folyamat határozza meg, ezért az értékeknek az egy meghatározott idő alatt létrehozható összege attól függ, hányszor ismétlődik a termelési folyamat ebben az időperiódusban. A termelési folyamat ismétlődését pedig a forgalmi idő hatá-

rozza meg, amely a forgalom sebességével egyenlő. Minél gyorsabb a forgalom, minél rövidebb a forgalmi idő, annál gyakrabban ismételheti ugyanaz a tőke a termelési folyamatot. A tőke megtérüléseinek egy meghatározott ciklusában tehát az általa létrehozott értékek összege (tehát az értéktöbbleteké is, hiszen a tőke szükséges munkát mindig csak mint a többletmunkához szükséges munkát tételez) *egyenes arányban* áll *a munkaidővel és fordított arányban a forgalmi idővel.* Egy meghatározott ciklusban az összérték (következésképpen a tételezett értéktöbbletek összege is) = a munkaidő szorozva a tőke megtérüléseinek számával. Vagyis a tőke által tételezett értéktöbblet most már nem egyszerűen úgy jelenik meg, mint amit az általa a termelési folyamatban elsajátított többletmunka határoz meg, hanem mint amit a termelési folyamat együtthatója, vagyis az a szám, amely kifejezi, hogy hányszor ismétlődik a termelési folyamat egy adott időköz alatt. Ezt az együtthatót pedig az a forgalmi idő határozza meg, amelyre a tőkének egy megtérülésben szüksége van. Az értékek (értéktöbbletek) összegét tehát az egy megtérülésben tételezett értéknek az egy meghatározott időköz alatti megtérülések számával való szorzata határozza meg. A tőke egy megtérülése = a termelési idő + a forgalmi idő. Ha a forgalmi időt adottnak előfeltételezzük, a megtérüléshez szükséges összidő a termelési időtől függ. Ha a termelési időt előfeltételezzük, a megtérülés tartama a forgalmi időtől függ. A forgalmi idő, mivel meghatározza a termelési idő össztömegét, egy adott időköz alatt, amennyiben tőle függ a termelési folyamat megismétlődése, megújulása egy adott időszakban, ezért maga is termelési mozzanat, illetve jobbanmondva a termelés határaként jelenik meg. Ez a tőkének, a tőkére alapozott termelésnek a természete, az, hogy a forgalmi idő a munkaidőnek, az értékteremtésnek egy meghatározó mozzanatává válik. Ezzel tagadva van a munkaidő önállósága, és maga a termelési folyamat a csere által meghatározottnak van tételezve, úgyhogy a társadalmi vonatkozástól való függőség a közvetlen termelésben nemcsak mint anyagi mozzanat van tételezve, hanem mint *gazdasági* mozzanat, mint formameghatározás. A forgalom maximumát – a termelési folyamat általa való megújulásának határát – nyilvánvalóan a termelési időnek az egy megtérülés alatti tartama határozza meg. Tegyük fel, hogy egy meghatározott tőke termelési folyamata, vagyis az az idő, amelyre értékének újratermeléséhez és értéktöbblet tételezéséhez szüksége van, 3 hónapig tart. (Vagyis az az idő, amely szükséges ahhoz, hogy befejezzenek egy termékmennyiséget, amely egyenlő a termelő tőke összértékével plusz az értéktöbblettel.) Ilymódon a tőke semmilyen körülmények között nem újíthatná meg gyakrabban, mint évente négyszer, a termelési, illetve értékesítési folyamatot. A tőke megtérülésének maximuma évente

4 megtérülés lenne; azaz nem következnének be megszakítások egy termelési fázis befejezése és az újrakezdés között. A megtérülések maximuma egyenlő lenne a termelési folyamat folytonosságával, úgyhogy mihelyt a termék be van fejezve, megint új nyersanyagot dolgoznának fel termékké. A folytonosság nem pusztán az egy termelési fázison belüli folytonosságra terjedne ki, hanem *maguknak e fázisoknak a folytonosságára.* De tegyük fel mármost, hogy a tőkének mindegyik fázis végén egy hónap forgalmi időre van szüksége – időre, hogy visszatérjen a termelési feltételek formájához –, akkor csak 3 megtérülést vihetne végbe. Az első esetben a megtérülések száma = 1 fázis × 4 volt, illetve 12 hónap osztva 3-mal. A tőke értékteremtésének maximuma egy adott időköz alatt ez az időköz osztva a termelési folyamat tartamával (a termelési idővel). A második esetben a tőke csak évi 3 megtérülést vinne végbe; az értékesítési folyamatot csak 3-szor ismételné. Értékesítési folyamatainak összege tehát = $^{12}/_{4} = 3$ lenne. Az osztó itt a forgalmi összidő, amelyre szüksége van: 4 hónap; vagy az egy termelési fázisra szükséges forgalmi idő, szorozva azzal a számmal, ahányszor ez a forgalmi idő benne foglaltatik az évben. Az első esetben a megtérülések száma = 12 hónap, év, adott idő osztva egy termelési fázis idejével, vagy magának a termelési időnek a tartamával; a második esetben egyenlő ugyanazzal az idővel, osztva a forgalmi idővel. A tőke értékesítésének, akárcsak a termelési folyamat folytonosságának maximuma van tételezve, vagyis a forgalmi idő nullával egyenlővé van téve: ez tehát azt jelenti, hogy megszűntek azok a feltételek, amelyek között a tőke termel, a forgalmi időtől való korlátozottsága, az átalakulása különböző fázisait befutás szükségessége. Szükségszerű tendenciája a tőkének arra törekedni, hogy a forgalmi időt nullával egyenlővé tegye, azaz önmagát megszüntesse, mivel csak a tőke által van a forgalmi idő a termelési időt meghatározó mozzanatként tételezve. Ez ugyanaz, mint a cserének, a pénznek és a munka rajtuk nyugvó megosztásának szükségességét, tehát magát a tőkét megszüntetni. Ha egyelőre eltekintünk a többletérték többlettőkévé változtatásától, akkor tehát egy 100 tallérnyi tőke, amely a termelési folyamatban az össztőkére 4% értéktöbbletet termelt, az első előfeltételezés mellett 4-szer termelné újra magát és az év végén 16 értéktöbbletet tételezne. A tőke az év végén 116-tal lenne egyenlő. Ez ugyanaz lenne, mintha egy 400-nyi tőke évente egyszer került volna meg, szintén 4% értéktöbblettel. Az áruk és értékek össztermelésére vonatkozóan az értéktöbblet négyszeres lenne. A másik esetben egy 100 tallérnyi tőke csak 12 értéktöbbletet hozott létre; az össztőke az év végén = 112. Az össztermelésre vonatkozóan – akár értékekre, akár használati értékekre vonatkozóan – a különbség még jelentősebb. Az első eset-

ben pl. 400 tallérnyi bőrt változtattak 100 tőkével csizmává, a másodikban csak 300 tallérnyi bőrt.

A tőke összértékesítését ezért a termelési fázis tartama határozza meg – amelyet itt egyelőre a munkaidővel azonosnak tételezünk – szorozva a megtérüléseknek, illetve e termelési fázis megújulásának egy adott időköz alatti számával. Ha a megtérüléseket csak egy termelési fázis tartama határozná meg, akkor az összértékesítést egyszerűen a termelési fázisoknak az egy adott időközben foglalt száma határozná meg; vagyis a megtérüléseket abszolúte meghatározná maga a termelési idő. Ez *az értékesítés maximuma lenne*. Ezért világos, hogy a forgalmi idő abszolúte tekintve levonás az értékesítés maximumából, < mint az abszolút értékesítés. Lehetetlen tehát, hogy a forgalom bármilyen sebessége vagy a forgalmi idő bármilyen megrövidítése olyan értékesítést hozzon létre, amely > mint a maga a termelési fázis tételezte értékesítés. A maximum, amit a forgalom sebessége, ha ∞-re fokozódnék, végbevihetne, az volna, hogy a forgalmi időt 0-val egyenlővé tenné, azaz önmagát megszüntetné. A forgalom sebessége tehát nem lehet pozitíve értéklétrehozó mozzanat, mivel megszüntetése – forgalom forgalmi idő nélkül – az értékesítés maximuma volna, tagadása egyenlő volna a tőke termelékenységének legmagasabbfokú állításával.* A tőke összetermelékenysége = egy termelési fázis tartama, szorozva egy bizonyos időköz alatti ismétlődéseinek számával. Ezt a számot azonban meghatározza a forgalmi idő.

Tegyük fel, hogy egy 100-nyi tőke évente 4-szer térül meg; 4-szer tételezi a termelési folyamatot; akkor, ha az értéktöbblet minden alkalommal = 5%, az év végére létrehozott többletérték = 20 lenne egy 100-nyi tőke számára; másrészt egy 400-nyi tőke számára, amely évente egyszer térülne meg ugyanezzel a százalékaránnyal, szintén = 20 lenne. Úgyhogy egy 100-nyi tőke évente 4-szeri forgalommal 20% nyereséget adna, ezzel szemben egy 4-szerte nagyobb tőke egyszeri megtérüléssel csak 5%-os profitot. (Mindjárt megmutatkozik közelebbről, hogy az értéktöbblet teljesen ugyanaz.) Úgy látszik tehát, hogy a tőke nagysága pótolható a forgás sebességével, a forgás sebessége pedig a tőke nagyságával. Így az a látszat keletkezik, mintha a forgalmi idő magán-valóan termelő lenne. Ezért ezen az eseten világossá kell tenni a dolgot.

Egy másik kérdés, amely szintén felvetődik: Ha 100 tallér évente 4-szer térül meg, minden alkalommal mondjuk 5%-kal, akkor a második megté-

* A tőkének mint tőkének a termelékenysége nem az a termelőerő, amely a használati értékeket gyarapítja, hanem értéklétrehozó képessége, az a fok, amelyben értéket termel.

rülés elején a termelési folyamatot 105 tallérral lehetne megkezdeni és a termék $110^{1}/_{4}$ lenne, a 3. *megtérülés* elején: $110^{1}/_{4}$, aminek terméke 115 $^{61}/_{80}$* lenne; a 4. megtérülés elején: $115\,^{61}/_{80}$*, és ennek végén: $121\,^{881}/_{1600}$**. Maga a szám itt mit sem tesz hozzá a dologhoz. A dolog veleje az, hogy abban az esetben, ha egy 400-nyi tőke évente csak egyszer térül meg 5%-kal, a nyereség csak 20 lehet; ellenben ha egy negyedakkora tőke 4-szer térül meg ugyanazzal a százalékaránnyal, akkor a nyereség $1\,^{881}/_{1600}$-dal*** több. Ilymódon úgy jelenik meg, hogy a megtérülés puszta mozzanata – az ismétlődés – révén, tehát egy a forgalmi idő által meghatározott mozzanat vagy jobbanmondva a *forgalom* által meghatározott mozzanat révén az érték nemcsak realizálódik, hanem abszolúte növekedik. Ezt is meg kell vizsgálni.

A forgalmi idő csak a forgalom sebességét fejezi ki; a forgalom sebessége csak korlátja a forgalmi időnek. *Forgalom forgalmi idő nélkül* – azaz a tőkének ugyanolyan gyorsasággal való átmenete egyik fázisból a másikba, amilyennel a fogalom megtér-átcsap egyikből a másikba – lenne a maximum, azaz a termelési folyamat megújulásának egybeesése befejeződésével.

A csere aktusa – és a gazdasági műveletek, melyek által a forgalom végbemegy, cserék egymásutánjára oldódnak fel – addig a pontig, amelyen a tőke nem úgy viszonyul, mint áru a pénzhez vagy mint pénz az áruhoz, hanem mint érték a maga sajátos használati értékéhez, a munkához – egyik formában levő érték másik formában való értékre, pénz árura vagy áru pénzre (és ezek az egyszerű forgalom mozzanatai) cserélésének aktusa az egyik áru értékét a másikban tételezi és ilymódon ezt az árut mint csereértéket realizálja; illetve az árukat mint egyenértékeket tételezi. A csere aktusa úgy *értéktételező*, amennyiben értékek vannak előfeltételezve; realizálja a csereobjektumoknak° azt a *meghatározását*, hogy értékek. De egy aktus, amely egy árut mint *értéket* tételez, vagy ami ugyanaz, amely egy másik árut mint ennek *egyenértékét* tételezi – vagy ami megint ugyanaz, amely a két áru *egyenértékűségét* tételezi –, nyilvánvalóan megint nem tesz hozzá semmit magához az értékhez, éppúgy nem, mint ahogy a ± jel nem nagyobbítja vagy kisebbíti a mögötte álló számot. Azáltal, hogy 4-et mint pluszt vagy mínuszt tételezem, e művelet által 4, a jeltől függetlenül, önmagával egyenlő marad, 4, nem lesz sem 3, sem 5. Éppígy, ha egy font gyapotot, amelynek csereértéke 6 d., kicserélek 6 d.-re, akkor mint érték van téte-

* [*A kéziratban*:] $115\,^{41}/_{80}$
** [*A kéziratban*:] $121\,^{221}/_{1600}$
*** [*A kéziratban*:] $1+\,^{221}/_{1600}$-dal
° [*A kéziratban*:] csereszubjektumoknak

lezve; és éppígy azt lehet mondani, hogy a 6 d. mint érték van tételezve a font gyapotban; azaz a 6 d.-ben foglalt munkaidő (itt 6 d. mint érték tekintve) most ugyanazon munkaidő egy másik anyagiasulásában van kifejezve. De minthogy a csere aktusa révén a font gyapot, akárcsak a 6 d. réz, mindegyik az értékével egyenlővé van téve, ezért lehetetlen, hogy e csere által akár a gyapot értéke, akár a 6 d. értéke, akár értékeik összege mennyiségileg növekedik. A csere, mint egyenértékek tételezése, csak a formát változtatja; a potenciálisan létező értékeket realizálja; az árakat realizálja, ha úgy tetszik. Egyenértékek tételezése, pl. *a* és *b* mint egyenértékek tételezése, nem emelheti *a* értékét, hiszen ez az az aktus, amely által *a*-t saját értékével egyenlőnek, tehát nem vele nem-egyenlőnek tételezik; csak a formát illetően nem-egyenlő, amennyiben azelőtt nem volt mint érték tételezve; ez egyszersmind az az aktus, amely által *a* értékét *b* értékével egyenlővé teszik, *b* értékét pedig *a* értékével egyenlővé. A cserében átváltott értékek összege = *a* érték + *b* érték. Mindegyik egyenlő marad saját értékével; tehát összegük egyenlő marad értékük összegével. A csere, mint *egyenértékek tételezése*, ezért természeténél fogva nem emelheti az értékek összegét, sem a kicserélt áruk értékét. (Hogy a munkával való cserénél más a helyzet, az abból ered, hogy a munka használati értéke maga *értéktételező*, ez azonban nem közvetlenül függ össze csereértékével.) De ahogy egy cseremővelet nem gyarapíthatja a kicseréltnek az értékét, úgy cserék összege sem teheti ezt.* Hogy egy aktust, amely nem hoz létre értéket, egyszer ismételek-e meg vagy ∞-szer – az ismétlődés révén az aktus nem változtathatja meg a természetét. Egy nem-értéklétrehozó aktus ismétlődése sohasem válhat az értékteremtés aktusává. Pl. $^1/_4$ egy meghatározott arányt fejez ki. Ha ezt az $^1/_4$-et tizedestörtté változtatom át, tehát 0,25-dal egyenlővé teszem, akkor változott a formája. Ez a formaváltozás az értéket változatlanul hagyja. Éppúgy, ha egy árut a pénz formájába vagy a pénzt az áru formájába változtatom át, az érték változatlan marad; de változott a forma. Világos tehát, hogy a forgalom – mivel egyenértékek cseremőveleteinek egy sorára oldódik fel – nem gyarapíthatja a forgó áruk értékét. Ezért ha munkaidőre van szükség ennek a műveletnek az elvégzéséhez, azaz értékeket kell elfogyasztani, mivel értékek minden fogyasztása munkaidőnek, illetve tárgyiasult munkaidőnek, termékeknek az elfogyasztására oldódik fel; tehát ha a forgalom költségeket okoz és a forgalmi idő munkaidőbe ke-

* Teljességgel szükséges ezt világossá tenni; mivel az értéktöbbletnek a tőkék közti elosztása, az össztöbbletértéknek az egyes tőkék közti *elszámolása* – ez a *másodlagos* gazdasági művelet – olyan jelenségeket mutat fel, amelyeket a szokásos gazdaságtanok összecserélnek az elsődlegesekkel.

rül, akkor ez levonás, a forgó értékek relatív megszüntetése; a forgalmi költségek erejéig való elértéktelenedésük. Gondoljunk el két munkást, akik cserélnek; egy halászt és egy vadászt; az az idő, amelyet mindketten veszítenek a cserében, nem hozna létre sem halat, sem vadat, hanem levonás lenne abból az időből, amelyben mindketten értékeket hoznak létre, az egyik halászhatik, a másik vadászhatik, munkaidejüket egy használati értékben tárgyiasíthatják. Ha a halász ezért a veszteségért kárpótolni akarná magát a vadászon: több vadat kívánna vagy kevesebb halat adna neki, emez ugyanolyan joggal tehetné. A veszteség közös lenne számukra. Ezek a forgalmi költségek, csereköltségek csak mint kettejük össztermeléséből és értékteremtéséből való levonás jelenhetnének meg. Ha egy harmadikat, C-t bíznának meg ezekkel a cserékkel és ilymódon nem vesztenének közvetlenül munkaidőt, mindegyiküknek terméke egy adagját arányos hányadban át kellene engednie C-nek. Amit ezzel nyerhetnének, az csak a több vagy kevesebb veszteség volna. De ha mint közös tulajdonosok dolgoznának, akkor nem csere menne végbe, hanem közösségi fogyasztás. A csereköltségek ezért elesnének. A munka megosztása nem; de a munkának a cserére alapozott megosztása igen. Ezért hamis, amikor J. St. Mill a forgalmi költségeket a *munka megosztása szükséges árának* tekinti. Ezek csupán a munka természetadta, nem a tulajdon közösségén, hanem a magántulajdonon nyugvó megosztásának a költségei.

A forgalmi költségek mint olyanok, azaz a csere művelete által és cseremőveletek sora által okozott fogyasztása munkaidőnek, illetve tárgyiasult munkaidőnek, értékeknek, – ez tehát levonás vagy a termelésre fordított időből, vagy a termelés által tételezett értékekből. Soha nem gyarapíthatják az értéket. A *járulékos termelési költségekhez* tartoznak, és ezek a járulékos termelési költségek a tőkén nyugvó termelés immanens költségeihez tartoznak. A kereskedői üzlet és még inkább a tulajdonképpeni pénzüzlet – amennyiben nem tesznek egyebet, mint hogy a forgalomnak mint olyannak a műveleteit, tehát pl. az árak meghatározását (az értékek mérését és kiszámításukat), egyáltalában ezt a cseremőveletet mint a munka megosztása által önállósult funkciót űzik, a tőke összfolyamatának ezt a funkcióját képviselik – pusztán a tőke járulékos termelési költségeit képviselik. Amennyiben ezeket a járulékos költségeket csökkentik, annyiban hozzátesznek a termeléshez, nem azáltal, hogy értéket hoznak létre, hanem hogy a létrehozott értékek tagadását csökkentik. Ha tisztán mint ilyen funkció tevékenykednének, mindig csak a minimumát képviselnék a járulékos termelési költségeknek. Ha módot adnak a termelőknek arra, hogy több értéket hozzanak létre, mint amennyit a munka e megosztása nélkül tudnának, mégpedig

annyival többet, hogy e funkció megfizetése után egy többlet marad, akkor ténylegesen gyarapították a termelést. Akkor azonban az értékek nem azért gyarapodtak, mert a forgalmi műveletek értéket hoztak létre, hanem mert kevesebb értéket szívtak fel, mint a másik esetben tették volna. De a forgalmi műveletek szükséges feltétele a tőke termelésének.

Az az idő, amelyet egy tőkés a cserében veszít, mint olyan nem levonás a munkaidőből. Ő csak azáltal tőkés – azaz a tőke képviselője, megszemélyesült tőke –, hogy a munkához mint idegen munkához viszonyul és idegen munkaidőt sajátít el és tételez. A forgalmi költségek tehát annyiban, amennyiben *elveszik a tőkés idejét*, nem léteznek. A tőkés ideje mint *fölösleges idő* van tételezve: *nem-munkaidő*, *nem-értéklétrehozó* idő, habár a tőke az, ami a létrehozott értéket realizálja. Ez, hogy a munkásnak többletidőt kell dolgoznia, azonos azzal, hogy a tőkésnek nem kell dolgoznia és ilymódon ideje mint nem-munkaidő van tételezve; hogy a *szükséges időt* sem dolgozza. A munkásnak többletidőt kell dolgoznia, hogy az újratermeléséhez szükséges munkaidőt tárgyiasíthassa, értékesíthesse, azaz objektiválhassa. Másrészt ezért a tőkés *szükséges munkaideje* is *szabad idő*, nem a közvetlen létfenntartáshoz megkívánt idő. Minthogy minden *szabad idő* a szabad fejlődés számára való idő, a tőkés bitorolja a munkások által létrehozott *szabad időt* a társadalom számára, azaz a civilizációt, és Wade-nek ebben az értelemben megint igaza van, amikor a tőkét a civilizációval egyenlőnek tételezi.*

A forgalmi idő – amennyiben a tőkésnek mint olyannak az idejét veszi igénybe –, gazdaságilag tekintve, pontosan annyira tartozik ránk, mint az az idő, amelyet a szeretőjével tölt. Ha az idő pénz, akkor a tőke álláspontjáról csak az idegen munkaidő az, amely csakugyan a szó legszorosabb értelmében a tőke pénze. A tőkére mint olyanra vonatkozóan a forgalmi idő csak annyiban eshetik egybe munkaidővel, hogy megszakítja azt az időt, amely alatt a tőke elsajátíthatja az idegen munkaidőt, és világos, hogy a tőkének ez a relatív elértéktelenedése nem tehet hozzá értékesítéséhez, hanem csak elvehet belőle; vagyis annyiban, hogy a forgalom a tőkének objektiválódott idegen munkaidőbe, értékekbe kerül. (Például mert meg kell fizetnie egy másiknak, aki ezt a funkciót átveszi.) Mindkét esetben a forgalmi idő csak annyiban jön tekintetbe, amennyiben az idegen munkaidő megszüntetése, tagadása; akár úgy, hogy félbeszakítja a tőkét az idegen munkaidő elsajátításának folyamatában, akár úgy, hogy kényszeríti a létrehozott érték egy részét elfogyasztani, fogyasztani azért, hogy a forgalmi műveleteket végbevigye, azaz hogy magát mint tőkét tételezze. (Nagyon meg kell külön-

* [*V. ö. II. köt. 62. old.*]

böztetni a tőkés magánfogyasztásától.) A forgalmi idő csak a tőke termelési idejéhez való viszonyában – mint korlát, tagadás – jön tekintetbe; de ez a termelési idő az az idő, amely alatt idegen munkát sajátít el; a tőke által tételezett idegen munkaidő. A legnagyobb zűrzavarra vall, ha azt az időt, amelyet a tőkés a forgalomban tölt, értéktételező időnek, sőt többletértéket tételező időnek tekintik. A tőkének mint olyannak nincs munkaideje a termelési idején kívül. A tőkés itt abszolúte nem tartozik ránk, kivéve mint tőke. Csak mint ilyen funkcionál az összfolyamatban is, amelyet szemügyre kell vennünk. Máskülönben még azt lehetne képzelni, hogy a *tőkés megtérítteti magának azt az időt, amely alatt nem egy másik tőkés bérmunkásaként keres pénzt* – vagy *elveszíti ezt az időt*. Ez beletartoznék a termelési költségekbe. Ebből a nézőpontból az az idő, amelyet az illető mint tőkés elveszít vagy felhasznál, egyáltalában *elveszett idő*, placé à fonds perdu. A *tőkés* úgynevezett *munkaidejét*, megkülönböztetve a munkás munkaidejétől, amely a tőkés *profitjának* mint sui generis bérnek az alapzatát kell hogy képezze, később kell szemügyre vennünk.

Mi sem gyakoribb, mint hogy a szállítást stb., amennyiben a kereskedelemmel függ össze, a tiszta forgalmi költségek közé sorolják. Amennyiben a kereskedelem egy terméket a piacra visz, új formát ad neki. Igaz, hogy csak a helyi létezését változtatja meg. De a formaváltozás módja nem tartozik ránk. A kereskedelem a terméknek új használati értéket ad (és ez érvényes lesz egészen a kiskereskedőig, aki mér, csomagol és ilymódon a fogyasztás számára formát ad a terméknek), és ez az új használati érték munkaidőbe kerül; tehát egyszersmind csereérték. A piacravitel magába a termelési folyamatba tartozik. A termék csak akkor áru, akkor van forgalomban, amikor már a piacon tartózkodik.

Forgalom. *Storch.* – A tőke átalakulása és az áru átalakulása. – A tőke forma- és anyagcseréje. A tőke különböző formái. – Megtérülések adott periódusban. – Forgótőke mint a tőke általános jellege. – *Év* a forgótőke-megtérülések mértéke. *Nap* a munkaidő mértéke.

{„Az ipar minden fajtájában a vállalkozók termékek eladóivá válnak, a nemzet egész hátralevő része, sőt gyakran idegen nemzetek pedig vevői ezeknek a termékeknek... Az az állandó és szüntelenül ismételt mozgás, amelyet a *forgótőke* végez, hogy a vállalkozótól elinduljon, és hogy az első formában visszatérjen hozzá, egy körhöz hasonlítható, amelyet leír; ezért viseli a tőke a forgó nevet és mozgása a forgalom nevet." (Füzet, 34. old.;

Storch: „Cours d'économie politique", Párizs 1823, I. köt. [404–]405. old.) „Tág értelemben a forgalom magában foglalja minden kicserélődő áru mozgását." (I. m., 405. old.) „A forgalom a cserék révén történik ... a pénz pillanatától kezdve [az áruk] nem cserélődnek, hanem eladódnak." (I. m., [405–]406. old.) „Hogy egy áru forgalomban legyen, ahhoz elég a kínálat... Forgalomban levő gazdagság: *áru*." (I. m., 407. old.) „A kereskedelem csak egy része a forgalomnak; az előbbi csak a kereskedők vételeit és eladásait foglalja magában, az utóbbi valamennyi vállalkozóét, sőt valamennyi ... lakosét." (I. m., 408. old.) „Csak ameddig a forgalom *költségei* elengedhetetlenek ahhoz, hogy *az árukat a fogyasztókhoz eljuttassák*, addig reális a forgalom és gyarapítja *értéke* az évi terméket. Attól a pillanattól kezdve, hogy ezt a mértéket túllépi, a forgalom álforgalom és semmivel nem járul hozzá a nemzet gazdagodásához." (I. m., 409. old.) „Az utóbbi években* Oroszországban láttunk példákat Szentpétervárott egy álforgalomra. A külkereskedelem pangó helyzete arra bírta a kereskedőket, hogy parlagon heverő tőkéiket más módon értékesítsék; minthogy nem tudták többé arra alkalmazni őket, hogy idegen árukat hozzanak be és az ország áruit exportálják, megpróbáltak előnyt húzni ebből azáltal, hogy megvásárolták és újra eladták a helyszínen található árukat. Cukor, kávé, kender, vas stb. roppant mennyiségei mentek át gyorsan egyik kézből a másikba és egy-egy áru gyakran húsznál cserélt tulajdonost, anélkül, hogy elhagyta volna a raktárat. Az ilyenfajta forgalom a hazárdjáték összes esélyeit kínálja a kereskedőknek; de miközben az egyiket meggazdagítja, a többit tönkreteszi, és a nemzeti gazdagság mit sem nyer ezzel. Éppígy a pénz forgalmában... Üzérkedésnek [agiotage] nevezik az effajta álforgalmat, amely az árak egyszerű változásán alapszik csupán." (I. m., 410–411. old.) „A forgalom csak annyiban hoz nyereséget a társadalomnak, amennyiben elengedhetetlen az árunak a fogyasztóhoz juttatásához. Minden kerülő, késedelem, közbülső csere, amely nem abszolúte szükséges ehhez a hatáshoz vagy nem járul hozzá a *forgalmi költségek csökkentéséhez*, káros a nemzeti gazdagságra, mert haszontalanul emeli az áruk árát." (I. m., 411. old.) „A forgalom annál termelékenyebb, minél gyorsabb, azaz minél kevesebb időt követel ahhoz, hogy a vállalkozóval leszállíttassa a befejezett terméket, amit eladásra kínál, és hogy visszajuttassa hozzá a tőkét annak első formájában." (I. m., 411. old.) „A vállalkozó a termelést csak azután kezdheti újra, hogy a befejezett terméket eladta és az árat új anyagok és új bérek vásárlására fordította: minél gyorsabban idézi tehát elő a forgalom ezt a

* [*A kéziratban*:] napokban

két hatást, annál előbb képes a vállalkozó újra kezdeni termelését és annál több terméket* szolgáltat tőkéje egy adott időköz alatt." (I. m., 411–412. old.) „Az a nemzet, melynek tőkéje kellő gyorsasággal forog, hogy évente többször visszatérjen ahhoz, aki először hozta mozgásba, ugyanabban a helyzetben van, mint a szerencsés éghajlatok földművese, aki ugyanabból a földből ugyanazon évben egymás után három vagy négy termést csikarhat ki." (I. m., 412–413. old.) „A lassú forgalom megdrágítja a fogyasztási tárgyakat 1. közvetve, mivel csökkenti az áruk tömegét, amelyek létezhetnének; 2. közvetlenül, mert ameddig egy termék forgalomban van, *értéke progresszíve* nő a termelésére fordított tőke járadékai révén; minél lassúbb a forgalom**, annál inkább felhalmozódnak ezek a járadékok, ami az áru árát haszontalanul emeli." „A forgalom megrövidítésére és meggyorsítására szolgáló eszközök: 1. munkások egy olyan osztályának különválása, amely csakis a kereskedelemmel foglalkozik; 2. a szállítások könnyűsége; 3. a pénz; 4. a hitel." (I. m., 413. old.)}

Az egyszerű forgalom egy csomó egyidejű vagy egymás utáni cseréből állt. Ezek egysége, forgalomként tekintve, tulajdonképpen csak a szemlélő álláspontjáról volt meg. (A csere lehet véletlenszerű, és többé-kevésbé ez a jellege ott, ahol a fölösleg kicserélésére korlátozódik, nem ragadta meg a termelési folyamat egészét.) A tőke forgalmában egy egész sor olyan cseremővelet, csereaktus áll előttünk, melyek mindegyike a másikkal szemben minőségi mozzanatot képvisel, a tőke újratermelésének és növekedésének egy mozzanatát. Cserék egy rendszere; anyagcsere, amennyiben a használati értéket*** tekintjük; formacsere, amennyiben az értéket mint olyant° tekintjük. A termék úgy viszonyul az áruhoz, ahogy a használati érték a csereértékhez; így viszonyul az áru a pénzhez. Itt az egyik sor eljut a tetőpontra. A pénz úgy viszonyul az áruhoz, amellyé visszaváltoztatják, mint a csereérték a használati értékhez; még inkább így viszonyul a pénz a munkához.

Amennyiben a tőke magának a folyamatnak mindegyik mozzanatában a másik, következő fázisába való átmenetnek a lehetősége és ilymódon a tőke életaktusát kifejező egész folyamatnak a lehetősége, annyiban a mozzanatok mindegyike potenciálisan mint tőke – ennélfogva árutőke, pénztőke – jelenik meg a termelési folyamatban magát tőkeként tételező érték

* [*A kéziratban*:] profitot
** [*A kéziratban*:] termelés
*** [*A kéziratban*:] az értéket mint olyant
° [*A kéziratban*:] a használati értéket

mellett. Az áru addig jeleníthet meg tőkét, amíg pénzzé változhatik, tehát bérmunkát (többletmunkát) vásárolhat; ez a helyzet a *formai oldalról*, mely a tőke forgalmából van merítve. Az anyagi oldalról addig marad tőke, amíg nyersanyagot (tulajdonképpenit vagy félgyártmányt), szerszámot, a munkások számára létfenntartási eszközöket alkot. E formák mindegyike potenciális tőke. A pénz egyfelől a realizált tőke, a tőke mint realizált érték. Erről az oldalról (a forgalom zárópontjaként tekintve, amikor kiindulópontként is kell tekinteni) a pénz a *κατ' ἐξοχήν** tőke. Azután megint tőke a termelési folyamatra vonatkozóan sajátlag, amennyiben eleven munkára cserélődik át. Ellenben amikor a tőkések árura cserélik át (a nyersanyag visszavásárlása stb.), nem mint tőke, hanem mint forgalmi eszköz jelenik meg; csupán tovatűnő közvetítés, mely által a tőkés a termékét annak őselemeire cseréli ki.

A forgalom nem egy a tőke számára pusztán külsőleges művelet. Ahogy a tőke a termelési folyamat révén lesz csak, azáltal, hogy e folyamat révén az érték megörökítődik és gyarapodik, úgy az érték tiszta *formájába* – amelyben mind a levés nyomai, mind a használati értékben való sajátos létezése kihunytak – csak a forgalom első aktusa változtatja vissza, ennek az aktusnak, azaz [a tőke] életfolyamat[á]nak a megismétlése viszont csak a forgalom második aktusa révén lehetséges, amely a pénznek a termelési feltételekre való cseréjében áll és a termelési aktus bevezetését alkotja. A forgalom tehát *bele*tartozik a tőke fogalmába. Ahogy eredetileg a pénz vagy felhalmozott munka mint előfeltétel a szabad munkával való csere *előtt* jelent meg, de a tőke objektív mozzanatának látszólagos önállósága a munkával szemben megszűnt és az objektiválódott munka, amely az értékben önállósul, minden oldalról mint *idegen munka terméke*, magának a munkának az *elidegenült terméke* jelent meg, úgy most először jelenik meg a tőke mint forgalmának előfeltétele (a tőke mint pénz előfeltétele volt tőkévé levésének; de a tőke mint eredménye az értéknek, amely magába felszívta és magához hasonította az eleven munkát, nem mint az egyáltalában-való forgalomnak, hanem mint *a* tőke *forgalmának* kiindulópontja jelent meg), úgyhogy önállóan és közömbösen, e folyamat *nélkül* is léteznék. De az *átalakulások mozgása, amelyeken át kell mennie, most* magának *a termelési folyamatnak a feltételeként jelenik meg*; éppannyira, mint eredményeként. Ezért a tőke a maga realitásában úgy jelenik meg, mint megtérülések sora adott *periódusban*. Már nem csupán *egy megtérülés*, egy for-

* [kiváltképpeni; sajátképpeni]

galom, hanem megtérüléseknek a tételezése, az egész lefolyásnak a tételezése. Ezért maga az értéktételezése úgy jelenik meg, hogy meg van szabva (és az érték csak magát megörökítő és megsokszorozó értékként tőke) 1. *minőségileg*; mivel nem újíthatja meg a termelési fázist anélkül, hogy be ne futná a forgalom fázisait; 2. *mennyiségileg*; mivel azon értékek tömege, amelyeket tételez, egy adott periódusbeli megtérüléseinek számától függ; 3. mivel a forgalmi idő ilymódon mindkét oldalról mint a termelési idő határoló elve, korlátja jelenik meg és vice versa. A tőke ezért lényegileg *forgótőke*. Ha a termelési folyamat műhelyében a tőke mint tulajdonos és mester jelenik meg, a forgalom oldaláról viszont mint függő és társadalmi összefüggés által meghatározott valami, amely összefüggés azon az álláspontón, amelyen most még állunk, a tőkét felváltva mint *Á*-t *P* ellenében és *P*-t *Á* ellenében lépteti be és szerepelteti az egyszerű forgalomban. De ez a forgalom köd, amely alatt még egy egész világ rejtőzik, a tőke összefüggéseinek a világa, amelyek ezt a forgalomból származó – a társadalmi érintkezésből származó – tulajdont hozzábéklyózzák és megfosztják az önfenntartó tulajdon függetlenségétől, valamint jellegétől. Két kilátás erre a most még a távolban levő világra már megnyílt: azon a két ponton, ahol a tőke forgalma az általa a termék formájában tételezett és forgatott értéket kilöki a tőke köréből, és, másodszor, azon a ponton, ahol a tőke a forgalomból egy másik terméket von be körforgásába; magát ezt a terméket egyik létezési mozzanatává változtatja. A második ponton a tőke termelést előfeltételez; nem a saját közvetlen termelését; az első ponton előfeltételezhet termelést, ha az ő terméke maga is nyersanyag más termelés számára; vagy fogyasztást, ha terméke a fogyasztás számára való utolsó formát kapta. Annyi világos, hogy a fogyasztásnak nem kell *közvetlenül* a tőke körébe lépnie. A tőke tulajdonképpeni forgalma, mint később látni fogjuk, még üzletemberek és üzletemberek közötti forgalom. Az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalom, amely a kiskereskedelemmel azonos, egy második kör, amely nem esik a tőke közvetlen forgalmi szférájába. Olyan pálya, amelyet azután ír le a tőke, hogy az első le van írva, és egyidejűleg mellette. *A tőke különböző pályáinak egyidejűsége*, akárcsak különböző meghatározásaié, csak akkor válik világossá, amikor sok tőke van előfeltételezve. Így az ember életfolyamata különböző korok átfutásából áll. De egyszersmind az ember valamennyi életkora egymás mellett létezik, különböző egyénekre elosztva.

Amennyiben a tőke termelési folyamata egyszersmind technológiai folyamat – termelési folyamat egyáltalán –, tudniillik meghatározott használati értékek termelése, meghatározott munkával, egyszóval egy maga e cél

meghatározta módon; amennyiben mindezen termelési folyamatok közül a legalapvetőbbnek az jelenik meg, amelynek révén a test újratermeli magának a szükséges anyagcserét, azaz a fiziológiai értelemben létfenntartási eszközöket hoz létre; amennyiben ez a termelési folyamat egybeesik a földműveléssel; ez egyidejűleg közvetlenül (mint gyapotnál, lennél stb.) vagy közvetve, az általa táplált állatok révén (selyem, gyapjú stb.) az ipar nyersanyagainak nagy részét szolgáltatja (tulajdonképpen mindet, amelyek nem a kitermelő iparokhoz tartoznak); amennyiben az újratermelés a földművelésben a mérsékelt övben (a tőke szülőhonában) az általános tellurikus forgáshoz van kötve; azaz a termések többnyire *éves* természetűek; – ezért az *évet* (csak hogy a különböző termelések számára különbözőképpen számítják) fogadják el annak az általános időköznek, amelyen a tőke megtérüléseinek összegét számítják és mérik; ahogy a *természetes munkanap* ilyen természetes egységet adott a munkaidő mértékeként. A profitszámításban, még inkább a kamatszámításban azután azt látjuk, hogy a forgalmi és a termelési idő egysége – a tőke – is mint olyan van tételezve és önmagát méri. Magát a tőkét mint *folyamatot végzőt* – tehát egy megtérülést megtevőt – a *dolgozó tőkének* tekintik, és a gyümölcsöket, amelyeket feltevés szerint hoz, munkaideje – egy megtérülés összforgásideje – szerint számítják ki. Az eközben végbemenő misztifikáció a tőke természetében rejlik.

Rögzített [*fixiert*] (veszteglő) *tőke* és forgótőke. – (Többlet. Proudhon. Bastiat.) – Mill. Anderson. Say. Quincey. Ramsay. – Nehézség a kamatos kamattal. – Piaclétrehozás kereskedelem révén. – *Rögzített és forgótőke. Ricardo.* – *Pénz és tőke.* Az érték örökkévalósága. – Gyors vagy kevésbé gyors újratermelés szükségessége. *Sismondi.* Cherbuliez. Storch. – A tőke előlege a munkának.

Mielőtt mármost közelebbről kitérnénk a fent megjelölt meggondolásra, először lássuk, milyen különbségeket jelölnek meg a közgazdászok *állótőke* és *forgótőke* között. Fentebb már találtunk egy új mozzanatot, amely az értéktöbblettől megkülönböztetett profit kiszámításánál kerül be. Éppígy most is már új mozzanatnak kell adódnia profit és kamat között. A *forgótőkére* vonatkoztatott értéktöbblet nyilvánvalóan mint profit jelenik meg, megkülönböztetve a *kamattól* mint az *állótőkére* vonatkoztatott értéktöbblettől. Profit és kamat mindketten az értéktöbblet formái. A profit benne foglaltatik az *árban*. Ezért véget ér és realizálódik, mihelyt a tőke arra a pontjára lépett forgalmának, amelyen visszaváltozik pénzzé vagy áru formájából a pénzformába megy át. A meghökkentő tudatlanságról, amelyen

a kamat elleni proudhoni polémia nyugszik, később. (Itt még egyszer, hogy el ne felejtsem, ad vocem* Proudhon: A többletértéket, amely valamennyi ricardiánusnak és antiricardiánusnak sok gondot okoz, ez a merész gondolkodó egyszerűen megoldja azzal, hogy misztifikálja, „minden munka hagy egy többletet", „ezt axiómául állítom fel"... A tulajdonképpeni formulának utánanézni a füzetben.[33] Azt, hogy a szükséges munkán *felül dolgoznak*, Proudhon a munka misztikus tulajdonságává változtatja. A munka termelőerejének puszta növekedéséből ez nem magyarázható meg; az gyarapíthatja egy meghatározott munkaidő termékeit, de nem adhat nekik több-értéket. Ez itt csak annyiban kerül be, amennyiben többletidőt tesz szabaddá, időt a szükségesen felüli munkára. Az egyetlen *gazdaságonkívüli* tény ebben az, hogy az embernek nincs szüksége egész idejére a létfenntartási eszközök megtermeléséhez, hogy a létfenntartáshoz szükséges munkaidőn felül szabad idő áll rendelkezésére, tehát a többletmunkára is alkalmazhatja. Ebben azonban nincsen semmi misztikus, mivel létfenntartási eszközei ugyanolyan mértékben kicsinyek, mint munkaereje a kezdetleges állapotban. Bérmunka azonban egyáltalában csak akkor következik be, amikor a termelőerő fejlődése már annyira előrehaladt, hogy jelentős mennyiségű idő vált szabaddá; ez a szabaddátevés itt már történelmi termék. Proudhon tudatlanságával csak Bastiat csökkenő profitrátája ér fel, amely feltételezése szerint egy növekvő bérrátának egyenértéke.[34] Bastiat ezt a Careytől kölcsönzött képtelenséget kétszeresen fejezi ki: először a profit *rátája* esik (azaz az értéktöbblet aránya az alkalmazott tőkéhez viszonyítva); másodszor: az árak csökkennek, de az érték, azaz az árak teljes összege nagyobb lesz, ami szintén csak annyit jelent, hogy a bruttó profit, nem a profit rátája nő.)

Először az általunk fentebb használt értelemben a *rögzített* tőkéről: *John St. Mill* („Essays on some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844, 55. old.), mint veszteglő, nem rendelkezésre álló, nem felhasználható tőkéről. Tőkéről, amely elakadt forgalmi összfolyamatának egyik fázisában. Ebben az értelemben helyesen mondja, mint Bailey is a fenti idézetekben,** hogy egy ország tőkéjének egyre nagyobb része hever tétlenül.

„Az álló- és forgótőke közötti különbség inkább látszólagos, mint reális; pl. az arany rögzített tőke; csak annyiban mozgó, amennyiben elfogyasztják aranyozásra stb. A hajó állótőke, habár a szó szoros értelmében mozgó. Külföldi vasúti részvények kereskedelmi cikkek a mi piacainkon; a mi vas-

* [ahhoz a szóhoz, hogy]

** [*V. ö. II. köt. 59–60., 91–92. old.*]

utaink azok lehetnek a világ piacain; s ennyiben ezek mozgó tőke, egyenrangúak az arannyal." (I. füzet, 27.* old.; *Anderson*: „The Recent Commercial Distress etc.", London 1847, 4. old.)

Say szerint: a tőke „annyira le van kötve az egyik *termelési fajtában*, hogy nem lehet többé átirányítani, hogy *egy másik termelési fajtának* szentelje magát".[35] A tőke azonosítása egy meghatározott használati értékkel, a termelési folyamat számára való használati értékkel. A tőkének mint értéknek ez a *kötöttsége* egy különös használati értékhez – a termelésen belüli használati értékhez – mindenesetre fontos oldal. Több van benne kimondva, mint a forgalomképtelenségben, amivel tulajdonképpen csak azt mondják, hogy az állótőke az ellenkezője a forgótőkének. A „Logic of Political Economy"-jában (X. füzet, 4. old.; [113–]114. old.) *de Quincey* ezt mondja: „*Forgótőke*, normális fogalma szerint, jelent *bármely* termelően felhasznált *hatóerőt*" (szép kis logikus), „amely magában a felhasználtatás aktusában elvész." (Eszerint a szén meg az *olaj forgótőke* lenne, de a gyapot stb. nem. Nem lehet azt mondani, hogy a gyapot elvész azáltal, hogy átalakítják fonallá vagy perkállá, s az ilyen átalakítás bizonnyal annyit jelent, hogy termelően használják fel.) „*Álló* a tőke, ha a dolog ismételten mindig újra ugyanarra a műveletre szolgál, és minél hosszabb volt az ismétlések sora, annál fokozottabban van feljogosítva a *szerszám, gép*, vagy *gépi berendezés* az álló elnevezésre." (X. füzet, 4. old.; 114. old.) Eszerint a forgótőke elvész, elfogyasztódik a termelés aktusában; az álló – amelyet a nagyobb világosság kedvéért mint *szerszámot, gépet vagy gépi berendezést* határoz meg (tehát pl. a talajba bekebelezett javítások ki vannak zárva) – megismételve mindig ugyanarra a műveletre szolgál. A megkülönböztetésnek itt csak a termelési aktusbeli technológiai különbségre van vonatkozása, semmiképpen nincs formai vonatkozása; a forgó- és állótőkének, a róluk itt megadott különbségek szerint, vannak ugyan olyan ismertetőjegyeik, melyeknél fogva az egyik bármely hatóerő álló és a másik forgó, de egyiknek sincs semmiféle olyan minősítése, amely feljogosítaná a *tőke „elnevezésre"*.

Ramsay szerint (IX, [83–]84.) „pusztán az *ellátási alap forgótőke*, mert a tőkésnek azonnal meg kell válnia tőle és *egyáltalán nem* kerül bele *az újratermelési folyamatba*, hanem közvetlenül kicserélődik, eleven munkára, fogyasztásért. Minden egyéb tőke (nyersanyag is) a tulajdonosának, illetve alkalmazójának a birtokában marad, amíg a *termék be nincs fejezve*." (I. m. [21. old.]) „A *forgótőke* kizárólag létfenntartási és egyéb szükségleti cikkekből áll, amelyeket a munkásoknak munkájuk termékének befejezését meg-

* [*A kéziratban*:] 26.

előzően előlegeznek." (I. m. [23. old.]) Az *ellátási alapra* vonatkozóan annyiban igaza van, hogy ez a tőke egyetlen olyan része, amely maga a termelési fázis alatt is forog és erről az oldalról par excellence forgótőke. Másrészt téves az, hogy az állótőke addig és nem tovább marad a tulajdonosának vagy alkalmazójának a birtokában, „amíg a termék be nincs fejezve". Ezért az állótőkét később is úgy magyarázza, hogy az „ezen munka (valamely árura fordított munka) [termékének] valamely része *olyan formában*, amelyben, noha segít előállítani a jövendő árut, nem *tart fenn munkát*". [(I. m., 59. old.)] (De mennyi áru nem tart fenn munkát! Azaz nem tartoznak a munkás fogyasztási cikkeihez. Ez Ramsay szerint mind *állótőke*.)

(Ha 100 £ kamata az első év vagy az első 3 hónap végén 5 £, akkor a tőke az első év végén 105 vagy $100\,(1+0{,}05)$; a 4. év végén $= 100(1+0{,}05)^4 = 121\,^{55}/_{100}$ és $^{1}/_{1600}$ £ = 121 £ 11 sh. $^{3}/_{5}$ farthing, vagyis 121 £ 11 sh. 0,6 farthing. Tehát 20-on felül még 1 £ 11 sh. $^{6}/_{10}$ farthing.)

(A fent felállított kérdésben feltettük,* hogy az egyik oldalon 400 tőke évente csak egyszer térül meg, a másikon [100 tőke] 4-szer, mindkettő 5%-kal. Az első esetben a tőke évente egyszer 5%-ot csinálna = 20 a 400-ra, a másodikban $4\times5\%$-ot, szintén = 20 évente a 100-ra. A megtérülés sebessége pótolná a tőke nagyságát; egészen úgy, ahogy az egyszerű pénzforgalomban 100 000 tallér, mely évente 3-szor forog, = 300 000, de 3000, amely 100-szor forog, szintén = 300 000. Ha azonban a tőke évente 4-szer forog, akkor *lehetséges*, hogy a második megtérülésben magát a többletnyereséget is a tőkéhez csapják és vele együtt megtérül, s ezáltal jönne az 1 £ 11 sh. 0,6 farthing különbözet. Ez a különbözet azonban semmiképpen nem következik az előfeltételezésből. Csak az *elvont* lehetőség van meg. Az előfeltételezésből éppenséggel az következnék, hogy 3 hónap szükséges 100 £ tőke megtérüléséhez. Pl. tehát, ha a hónap = 30 nap, 105 £-hez – ugyanabban a megtérülési arányban, a megtérülési időnek a tőke nagyságához való ugyanazon arányában – nem 3 hónap szükséges,** hanem $105 : x = 100 : 90$; $x = \frac{90\times105}{100} = \frac{9450}{100} = 94\,^{5}/_{10}$ nap = 3 hónap $4\,^{1}/_{2}$ nap. Ezzel az első nehézség teljesen meg van oldva.)

(Abból, hogy egy nagyobb tőke lassúbb megtérüléssel nem hoz létre több értéktöbbletet, mint egy kisebb tőke viszonylag gyorsabb forgással,

---

* [*V. ö. II. köt. 103–104. old.*]

** Különben másrészt azt is fel lehetne tenni, hogy a termelési folyamat folytonossága esetén minden 3 hónapban a kapott többletet megint tőkévé változtatják,

semmiképpen sem magától következik, hogy egy kisebb tőke gyorsabban forog, mint egy nagyobb. Amennyiben a nagyobb tőke több állótőkéből áll és távolabbi piacokat kell felkeresnie, akkor persze ez a helyzet. A piac nagysága és a forgás sebessége nem szükségképpen áll fordított arányban. Ez csak akkor következik be, ha a jelenlevő fizikai piac nem a gazdasági piac; azaz a gazdasági piac mindinkább eltávolodik a termelés helyétől. Amennyiben egyébként ez nem álló- és forgótőke tiszta különbségéből ered, a különböző tőkék forgalmát meghatározó mozzanatok még egyáltalán nem fejthetők itt ki. Mellesleg megjegyezve: Amennyiben a kereskedelem új forgalmi pontokat tételez, azaz különböző országokat érintkezésbe hoz, új piacokat fedez fel stb., ez egészen más valami, mint a puszta forgalmi költségek, amelyekre azért van szükség, hogy cseremüveletek egy meghatározott tömegét véghezvigyék; ez nem a csere műveleteinek, hanem magának a cserének a tételezése. Piaclétrehozás. Ezt a pontot még külön szemügyre kell vennünk, mielőtt végzünk a forgalommal.)

Menjünk most tovább az „álló-" és „forgótőkére" vonatkozó nézetek revíziójában. „A *tőkét* aszerint, hogy többé vagy kevésbé *mulandó*, tehát *adott idő alatt többé vagy kevésbé gyakran kell újratermelni, forgó- vagy állótőkének* nevezik. Továbbá a tőke *nagyon egyenlőtlen idők* alatt forog, vagyis tér vissza alkalmazójához; pl. a bérlő által vetőmagnak vásárolt búza *viszonylag állótőke* ahhoz a búzához képest, amelyet a pék vesz azért, hogy kenyeret készítsen." (VIII, 19; *Ricardo*, 26–27. old.) Utána azt is megjegyzi: „*Állótőke és forgótőke* különböző *arányai* különböző szakmákban; magának az *állótőkének* különböző tartóssága." (*Ricardo*, i. h.) „Két szakma ugyanakkora értékű tőkét alkalmazhat, de ez igen különbözőképpen oszolhat meg az álló és a forgó részt illetően. Sőt ugyanakkora értékű álló- és forgótőkét alkalmazhatnak, de az állótőke tartóssága nagyon egyenlőtlen lehet. Például az egyiknek lehetnek 10 000 £ értékű gőzgépei, a másiknak hajói. (Ez a Say-féle *Ricardo*-fordításból, I. köt. 29–30. old.) A helytelen eleve az, hogy Ricardo szerint a tőke „*többé vagy kevésbé mulandó*". A tőke mint tőke nem mulandó – az *érték*. De a használati érték, amelyben az érték rögzítve van, amelyben létezik, az „többé vagy kevésbé mulandó" és ezért „*adott idő alatt többé vagy kevésbé gyakran* kell *újratermelni*". Az állótőke és forgótőke közötti különbséget tehát itt arra redukálja, hogy *egy adott tőkét adott idő alatt* többször vagy kevesebbszer *kell újratermelni*. Ez az egyik különbség, amelyet Ricardo tesz. A *tartósság* különböző *fokai*, illetve az *állótőke különböző fokai*, azaz a *relatíve állónak a különböző fokai, relatív tartamai* a második különbség. Úgyhogy az állótőke maga is többé vagy kevésbé álló. *Ugyanaz* a tőke ugyanabban az ügyletben az *álló* és *forgó* két különböző formájában,

különös létezési módjában jelenik meg, ezért kettősen létezik. Állónak vagy forgónak lenni úgy jelenik meg, mint a tőke egy *különös* meghatározottsága azonkívül, hogy tőke. De tovább kell mennie ehhez a különössé váláshoz. Ami végül a harmadik különbséget illeti, hogy „a tőke nagyon *egyenlőtlen idők* alatt forog, vagyis tér vissza", ezen Ricardo, ahogy a pékről és a bérlőről szóló példája mutatja, semmi egyebet nem ért, mint annak az időnek a különbségét, amely alatt a tőke a különböző üzletágakban, specialitásuknak megfelelően, a forgalmi fázistól megkülönböztetett *termelési fázisban* van *rögzítve, lekötve*. Itt tehát az *állótőke* úgy fordul elő, ahogy azelőtt mint mindegyik fázisban való rögzítettség volt előttünk; csakhogy a termelési fázisban, ebben a meghatározott fázisban való sajátosan hosszabb vagy rövidebb rögzítettséget a tőke sajátságosságát, különbségét tételezőnek tekintik. A pénz igyekezett magát *nem-mulandó értéknek*, örök értéknek tételezni úgy, hogy negatíve viszonyult a forgalomhoz, azaz a reális gazdagsággal, mulandó árukkal való cseréhez, amelyek, ahogy Petty igen szépen és igen naivan leírja,* mulandó élvezetekre oldódnak fel. A tőkében az érték nem-mulandósága (bizonyos fokig) úgy tételeződik, hogy a mulandó árukban ölt ugyan testet, felveszi alakjukat, de éppúgy állandóan váltogatja is; váltogat pénzbeli örök alakja és árukbeli mulandó alakja között; a nem-mulandóság úgy tételeződik, mint ez az egyetlen, ami lehet: múló mulandóság – folyamat – élet. De erre a képességre a tőke csak azáltal tesz szert, hogy mint vámpír állandóan magába szívja az eleven munkát mint lelket. A nem-mulandóságot – az értéknek tőkealakjában való tartósságát – csak az újratermelés tételezi, amely maga is kettős, áruként való újratermelés, pénzként való újratermelés és e két újratermelési folyamat egysége. Az áruként való újratermelésben a tőke a használati érték egy meghatározott formájában van rögzítve és ilymódon nem *általános csereérték*, még kevésbé realizált *érték*, aminek lennie kellene. Hogy ilyennek tételezte magát az újratermelési aktusban, a termelési aktusban, a termelési fázisban, az csak a forgalom révén igazolódik be. A nagyobb vagy kisebb mulandósága az árunak, amelyben az érték létezik, az érték lassúbb vagy gyorsabb újratermelését követeli meg; azaz a munkafolyamat lassúbb vagy gyorsabb megismétlését. A *különös természete annak a használati értéknek*, amelyben az érték létezik, vagy amely most a tőke testeként jelenik meg, itt úgy jelenik meg, mint ami maga is *formameghatározó* és a tőke akcióját meghatározó; mint ami egy tőkének különös tulajdonságot ad a másikkal szemben; mint ami különössé teszi azt. Ezért, mint már több eseten láttuk, mi sem téve-

* [*V. ö. I. köt. 139. old.*]

sebb, mint szem elől téveszteni, hogy a használati érték és csereérték közötti megkülönböztetés – amely az egyszerű forgalomban, amennyiben ez *realizálódik*, kívül esik a gazdasági formameghatározáson – egyáltalában kívül esik ezen a formameghatározáson. Éppenséggel azt találtuk, hogy a gazdasági viszonyok fejlődésének különböző fokain a csereérték és a használati érték különböző viszonyokban van meghatározva és maga ez a meghatározottság az értéknek mint olyannak különböző meghatározásaként jelenik meg. A használati érték maga is mint gazdasági kategória játszik szerepet. Hogy ezt hol teszi, magából a fejlődésből ered. Pl. Ricardo, aki azt hiszi, hogy a polgári gazdaságtan csak a csereértékről szól és pusztán exoterikusan van vonatkozása a használati értékre, a csereértéknek éppen a legfontosabb meghatározásait a használati értékből, a csereértéknek a használati értékhez való viszonyából veszi: pl. *földjáradék, a bér minimuma, állótőke és forgótőke különbsége*, amelynek éppen ő a legjelentékenyebb befolyást tulajdonítja az árak meghatározására (azáltal, hogy különböző visszahatást gyakorol rájuk a bérráta emelkedése vagy esése; éppúgy a kereslet és kínálat viszonyában stb. Ugyanaz a meghatározás jelenik meg egyszer[re] a használati érték meghatározásában és a csereérték meghatározásában, de különböző fokokon és különböző jelentőséggel. Használni annyi, mint fogyasztani akár a termelés, akár a fogyasztás számára. Cserélni annyi, mint ez az aktus egy társadalmi folyamat által közvetítve. Maga a használás lehet a cserélés által tételezett és annak puszta következménye; másrészt a cserélés megjelenhetik mint pusztán a használás mozzanata stb. A tőke álláspontjáról (a forgalomban) a cserélés úgy jelenik meg, mint használati értékének a tételezése, másrészt viszont a tőke használása (a termelési aktusban) mint a csere számára való tételezés, mint csereértékének a tételezése jelenik meg. Éppígy van ez a termeléssel és fogyasztással. A polgári gazdaságban (mint mindegyikben) ezek sajátos különbségekben és sajátos egységekben vannak tételezve. Éppen az a feladat, hogy ezeket a differentia specificákat megértsük. Proudhon úrnak vagy a szociálszentimentalistáknak azzal az állításával, hogy ezek *ugyanazok*, semmi sincs megtéve.

Ricardo magyarázatában az a jó, hogy mindenekelőtt a *gyorsabb vagy lassúbb újratermelés* szükségességének mozzanatát emeli ki; hogy tehát a nagyobb vagy kisebb mulandóságot – fogyasztást (az önfelemésztés értelmében), lassúbbat vagy gyorsabbat magára a *tőkére* vonatkozóan veszi szemügyre. Tehát a használati érték viszonyát magára a *tőkére* nézve. *Sismondi* ellenben mindjárt egy a tőke szempontjából legelőször is exoterikus meghatározást visz be; *az ember közvetlen vagy közvetett fogyasztá-*

sát: hogy a tárgy közvetlen vagy közvetett létfenntartási eszköz-e számára; ezzel hozza összefüggésbe magának a *tárgynak a gyorsabb vagy lassúbb fogyasztását*. Azok a tárgyak, amelyek közvetlenül létfenntartási eszközökként szolgálnak, mulandóbbak, mert elmúlásra vannak rendeltetve, mint azok, amelyek segítenek létfenntartási eszközök készítésében. Az utóbbiaknál a tartósság a rendeltetésük; mulandóságuk – fatum*. Ezt mondja Sismondi: „Az állótőke, közvetve, *lassan fogyasztódik el*, hogy segítsen újratermelni** azt, amit az ember a maga használatára szán; a forgótőkét szüntelenül közvetlenül az ember használatára alkalmazzák... Valahányszor egy dolog el van fogyasztva, az egyik ember számára *visszatérés nélkül* van elfogyasztva; ugyanakkor lehet ott olyan ember is, aki számára újratermeléssel van elfogyasztva." (*Sismondi*, VI.[36] [I. köt. 95. old.]) Úgy is ábrázolja a viszonyt, hogy: „az évi fogyasztás *első átváltoztatása* tartós berendezésekké, amelyek alkalmasak *növelni* egy jövendő *munka termelőerőit – állótőke*; ezt az első munkát mindig olyan munka végzi el, amelyet bér fejez ki, ezt pedig létfenntartási eszközökre cserélik, amelyeket a munkás a munka alatt elfogyaszt. *Az állótőke fokozatosan fogyasztódik el*" (azaz fokozatosan használják el). *Második átváltoztatás*: „A *forgótőke munkamagvakból* (nyersanyag) és a *munkás fogyasztásából* áll." (I. m. [97–98., 94. old.]) Ez inkább a keletkezésre vonatkozik. Először az *átváltoztatás*, hogy maga az állótőke csak stacionáriussá vált formája a forgótőkének, *rögzített* forgótőke; másodszor a *rendeltetés*: az egyik arra van rendeltetve, hogy mint termelési eszközt, a másik, hogy mint terméket fogyasszák el; vagy *elfogyasztásának* különböző fajtája, amelyet a termelési folyamatban a termelési feltételek között játszott szerepe határoz meg. *Cherbuliez* oda egyszerűsíti a dolgot, hogy a forgótőke az *elfogyasztható*, az *állótőke* az el nem fogyasztható része a tőkének.[37] (Az egyik megehető, a másik nem. Igen kényelmes módszere a dolog felfogásának.) *Storch* egy már fentebb idézett helyen (29. a[z V.] füzetben***) egyáltalában a forgótőkének vindikálja a tőkének azt a rendeltetését, hogy forog. Önmagát cáfolja meg, amikor ezt mondja: „minden állótőke eredetileg forgótőkéből származik és állandóan ennek a rovására kell fenntartani" (tehát a forgalomból ered, illetve első mozzanatában maga is forgó és a forgalom *révén* újul meg állandóan; tehát bár *ő* nem kerül bele a *forgalomba*, a forgalom *őbelé* igen). Amit Storch továbbá hozzátesz: „*s e m m i f é l e állótőke nem adhat jövedelmet, c s a k*

* [végzet]
** [*A kéziratban*:] elfogyasztani
*** [*V. ö. II. köt. 108. old.*]

forgótőke révén". (Füzet, 26 b* [I. köt. 246. old.]), arra később visszatérünk.

{„Az újratermelő fogyasztások tulajdonképpen nem kiadások, hanem csupán *előlegek*, mert visszafizetik őket azoknak, akik eszközlik őket." 54. old. Storch Say elleni írásában [„Considérations sur la nature du revenu national";] *Második* füzet Storchról, 5. old., b.) (Az *előleg* formájában a tőkés visszaadja a munkásnak saját többletmunkájának egy részét, mint olyasvalamit, amelynek előlegezéséért a munkásnak nemcsak egyenértékben, hanem többletmunkával kell visszafizetnie.)}

(*A kamatos kamat-számítás* képlete: $S = c\,(1+i)^n$. (*S* a *c* tőke összmennyisége *n* év letelte után *i* kamatrátával.)

Az *évjáradék-számítás* képlete:

$$x \text{ (az évjáradék)} = \frac{c\,(1+i)^n}{1+(1+i)+(1+i)^2+\ldots+(1+i)^{n-1}}.)$$

Állandó és változó tőke

Fentebb a tőkét *állandó* és *változó értékre* osztottuk; ez mindig helyes, ha a tőkét a termelési fázison belül, azaz a közvetlen értékesítési folyamatában vesszük szemügyre. Az, ahogy maga a tőke, mint előfeltételezett érték, változtathatja az értékét aszerint, hogy újratermelési költségei emelkednek vagy esnek, vagy akár a profitok esése stb. következtében, nyilvánvalóan csak abba a szakaszba tartozik, ahol a tőkét mint reális tőkét, mint sok tőke egymásra való kölcsönhatását vesszük szemügyre, nem ide az általános fogalmába.

Konkurrencia

{A konkurrenciát, minthogy történelmileg egy országon belül mint a céhkényszernek, a kormány részéről való rendszabályozásnak, a belső vámoknak és hasonlóknak a feloldása jelenik meg, a világpiacon mint az elzárkózás, a tiltó- vagy védővám, megszüntetése – egyszóval történelmileg mint a tőkét megelőző termelési fokokra sajátságos határok és korlátok tagadása jelenik meg; minthogy történelmileg egészen helyesen a fiziokraták mint laissez faire, laissez passer-t** jelölték meg és pártfogolták; most erről a

* [*A kéziratban:*] a

** [engedd tenni, engedd menni-t]

pusztán negatív oldaláról, erről a pusztán történelmi oldaláról is tekintették, és másrészt ez arra a még nagyobb ostobaságra vezetett, hogy a béklyóiktól megszabadított, csak saját érdekeik által meghatározott egyének összeütközésének – a szabad egyének egymásra irányuló taszításának és vonzásának tekintsék és ilymódon a szabad egyéniség abszolút létezési formájának a termelés és a csere szférájában. Mi sem lehet tévesebb ennél.* Ha a szabad konkurrencia feloldotta a korábbi termelési viszonyok és módok korlátait, akkor először is tekintetbe kell vennünk, hogy ami az ő számára korlát, az korábbi termelési módok számára immanens határ volt, amelyen belül természetszerűen fejlődtek és mozogtak. Korlátokká ezek a határok csak azután válnak, miután a termelőerők és érintkezési viszonyok eléggé kifejlődtek ahhoz, hogy a tőke mint olyan a termelés szabályozó elveként kezdhetett fellépni. A határok, amelyeket ledöntött, a tőke mozgása, fejlődése, megvalósulása szempontjából korlátok voltak. Ezzel a tőke semmiképpen nem szüntetett meg minden határt, sem minden korlátot; hanem csak a neki meg nem felelő határokat, amelyek az ő szempontjából korlátok voltak. A saját határain belül – bár ezek egy magasabb nézőpontból a termelés korlátaiként jelennek meg és mint ilyeneket a saját történelmi fejlődése szabja őket – a tőke szabadnak, korlátlannak, azaz csak önmaga által, csak a saját életfeltételei által határoltnak érzi magát. Egészen úgy, ahogy a céhes ipar a maga virágkorában a céhes szervezetben teljesen megtalálta azt a szabadságot, amelyre szüksége volt, azaz a neki megfelelő termelési viszonyokat. Hiszen ő maga tételezte ezt a szervezetet magából és mint a *maga* immanens feltételeit fejlesztette ki, s ezért semmiképpen nem mint külsőleges és szorító korlátokat. Annak, hogy a tőke a szabad konkurrencia révén tagadta a céh- stb. rendszert, a történelmi oldala nem jelent egyebet, mint azt, hogy az eléggé megerősödött tőke a neki adekvát érintkezési mód révén ledöntötte azokat a történelmi korlátokat, amelyek a neki adekvát mozgást feszélyezték és gátolták. De a konkurrenciának korántsem pusztán ez a történelmi jelentősége van, illetve a konkurrencia korántsem pusztán *ez a negatív* valami. A *szabad konkurrencia* a tőke vonatkozása önmagára mint egy másik tőkére, azaz a tőkének mint tőkének a reális viszonyulása. A tőke belső törvényei – amelyek fejlődésének történelmi előfokain csak mint tendenciák jelennek meg – csak annyiban tételeződnek törvényekként, a tőkére alapozott termelés csak annyiban tételezi magát adekvát formáiban, amennyiben és amennyire a szabad konkurrencia kifejlődik, mert ez a tőkére alapozott termelési mód szabad fejlődése; a tőke feltételeinek és a

* [*A kéziratban itt „1." jelzés van (2. pont nincs).*]

tőkének mint az e feltételeket* állandóan újratermelő folyamatnak a szabad fejlődése. Nem az egyének vannak szabaddá téve a szabad konkurrenciában, hanem a tőke van szabaddá téve. Ameddig a tőkén nyugvó termelés a társadalmi termelőerő fejlődése szempontjából a szükséges, ennélfogva legmegfelelőbb forma, addig az egyéneknek a tőke tiszta feltételei közti mozgása mint szabadságuk jelenik meg; amelyet azonban dogmatikusan is ilyennek állítanak azután a szabad konkurrencia által ledöntött korlátokra való állandó reflektálás révén. A szabad konkurrencia a tőke reális fejlődése. Általa az egyes tőke számára külsőleges szükségszerűségként tételeztetik az, ami megfelel a tőke természetének, a tőkére alapozott termelési módnak, ami megfelel a tőke fogalmának. A kölcsönös kényszer, amelyet a szabad konkurrenciában a tőkék egymásra, a munkára stb. gyakorolnak (a munkások egymás közötti konkurrenciája csupán egy másik formája a tőkék konkurrenciájának), ez a gazdagságnak mint tőkének a *szabad*, egyszersmind *reális* fejlődése. Annyira így van ez, hogy a legmélyebb gazdaságtani gondolkodók, mint pl. Ricardo, a szabad konkurrencia abszolút uralmát *előfeltételezik*, hogy a tőke adekvát törvényeit – amelyek egyszersmind mint a felette uralkodó életbevágó tendenciák jelennek meg – tanulmányozhassák és megfogalmazhassák. Ámde a szabad konkurrencia a tőke termelő folyamatának adekvát formája. Minél fejlettebb, annál tisztábban előtűnnek a tőke mozgásának a formái. Amit pl. Ricardo ezzel, malgré lui**, bevallott, az a tőke *történelmi természete* és a szabad konkurrencia korlátolt jellege, amely szabad konkurrencia éppen a tőkék szabad mozgása csupán, azaz olyan feltételek közötti mozgásuk, amelyek nem valamely feloldott előfokhoz tartoznak, hanem a tőke saját feltételei. A tőke uralma az előfeltétele a szabad konkurrenciának, egészen úgy, ahogy a római császári zsarnokság volt az előfeltétele a szabad római „magánjognak". Amíg a tőke gyenge, maga is keresi még múltbeli vagy az ő megjelenésével múltba hanyatló termelési módok mankóit. Mihelyt erősnek érzi magát, eldobja a mankókat és saját törvényeihez mérten mozog. Mihelyt önmagát a fejlődés korlátjának kezdi érezni és kezdik ezt tudni róla, olyan formákhoz menekül, amelyek, miközben kiteljesíteni látszanak a tőke uralmát, a szabad konkurrencia megzabolázása által egyszersmind felbomlásának és a rajta nyugvó termelési mód felbomlásának hírnökei. Ami a tőke természetében rejlik, csak reális kihelyezésre *kerül*, mint külső szükségszerűség; a konkurrencia révén, amely nem egyéb, mint hogy a sok tőke a tőke immanens meghatározásait

* [*A kéziratban*:] feltételezőket
** [akarata ellenére]

rákényszeríti egymásra és önmagára. Ezért a polgári gazdaságtan egyetlen kategóriája, még az első, pl. az érték meghatározása, sem válik valóságossá csak a szabad konkurrencia révén; azaz a tőke valóságos folyamata révén, amely úgy jelenik meg, mint a tőkéknek és a tőke által meghatározott valamennyi többi termelési és érintkezési viszonynak egymásra való kölcsönhatása. Innen ered másrészt az az idétlenség, hogy a szabad konkurrenciát az emberi szabadság végső fejlődésének tekintik, a szabad konkurrencia tagadását pedig egyenlőnek az egyéni szabadság és az egyéni szabadságon alapuló társadalmi termelés tagadásával. Éppenséggel csupán korlátolt alapzaton való szabad fejlődés ez – a tőke uralmának alapzatán. Ezért ez a fajta egyéni szabadság egyszersmind minden egyéni szabadság legteljesebb megszüntetése és az egyéniség teljes alávetése olyan társadalmi feltételeknek, amelyek dologi hatalmak, sőt túlhatalmú dolgok – maguktól a vonatkozásban levő egyénektől független dolgok – formáját öltik. A kifejtése annak, ami a szabad konkurrencia, ez az egyetlen racionális válasz arra, ahogy a burzsoá próféták az egekig magasztalják, illetve a szocialisták ördöginek kiáltják ki. Ha azt mondják, hogy a szabad konkurrencián belül az egyének tisztán magánérdeküket követve a közösségi vagy inkább az *általános* érdeket valósítják meg, nem mondanak egyebet, mint hogy a tőkés termelés feltételei között egymásra nyomást gyakorolnak, és ezért ellenlökésük maga is csak újralétrehozása azoknak a feltételeknek, amelyek között ez a kölcsönhatás végbemegy. Egyébként mihelyt eltűnik az illúzió a konkurrenciáról mint a szabad egyéniség állítólagos abszolút formájáról, ez annak bizonyítéka, hogy a konkurrencia, azaz a tőkére alapozott termelés feltételeit már *korlátoknak* érzik és gondolják, s ezért ezek már *azok is* és mindinkább azok lesznek. Az az állítás, hogy a szabad konkurrencia egyenlő a termelőerők fejlődésének és ezért az emberi szabadságnak végső formájával, nem egyebet jelent, mint hogy a burzsoá uralom a világtörténelem vége – ami persze kellemes gondolat a tegnapelőtti parvenűknek.}

Többletérték. Termelési idő. Forgalmi idő. *Megtérülési idő.*

Mielőtt továbbmegyünk az állótőkére és forgótőkére vonatkozó nézetek revíziójában, térjünk vissza egy pillanatra a korábban kifejtettekhez.

Egyelőre feltesszük, hogy termelési idő és munkaidő egybeesnek. Azt az esetet, amikor magán a termelési fázison belül a technológiai folyamat megszabta megszakítások következnek be, később vesszük szemügyre.

Tegyük fel, hogy egy tőke termelési fázisa 60 munkanappal egyenlő;

ebből 40 szükséges munkaidő. Ennélfogva a korábban kifejtett törvény szerint a többletérték, vagyis a tőke által újonnan tételezett érték, azaz elsajátított idegen munkaidő = 60–40; = 20. Nevezzük ezt a többletértéket (=20) T-nek; a termelési fázist – illetve a termelési fázis alatt felhasznált munkaidőt – t-nek. Egy időtartam alatt, amelyet I-nek fogunk jelölni – pl. 360 nap –, az összérték soha nem lehet nagyobb, mint ahány termelési fázist a 360 magában foglal. T legnagyobb együtthatója – azaz a maximuma annak a többletértéknek, amelyet a tőke az adott előfeltételek között létrehozhat – egyenlő T létrehozása 360 nap alatti ismétlődésének számával. Ennek az ismétlődésnek – a tőke újratermelésének vagy jobbanmondva most termelési folyamata újratermelésének – szélső határát a termelési periódusnak ahhoz az összidőperiódushoz való aránya határozza meg, amely alatt az előbbinek ismétlődnie kell. Ha az adott idő = 360 nap, a termelés tartama pedig = 60 nap, akkor $^{360}/_{60}$, vagyis $\frac{I}{t}$, azaz 6 az együttható, amely mutatja, hányszor foglaltatik a t az I-ben, vagyis a tőke újratermelési folyamata, saját immanens törvényeihez mérten, hányszor ismételhető meg 360 nap alatt. Magától értetődik, hogy T létrehozásának, azaz többletérték tételezésének a maximuma adva van a folyamatok száma által, amelyekben T egy adott időtartam alatt megtermelhető. $\frac{I}{t}$ fejezi ki ezt az arányt. $\frac{I}{t}$ hányadosa, vagyis h, a T legnagyobb együtthatója a 360 napnyi időben, egyáltalában I-ben. $\frac{TI}{t}$, vagyis Th az érték maximuma. Ha $\frac{I}{t} = h$, akkor $I = th$; azaz I egész időtartama termelési idő lenne; a t termelési fázis annyiszor ismétlődnék, ahányszor benne foglaltatik I-ben. A tőke egy meghatározott idő alatti összértékteremtése egyenlő lenne azzal a többletmunkával, amelyet egy termelési fázisban elsajátít, szorozva azzal a számmal, ahányszor ez a termelési fázis benne foglaltatik az adott időben. Tehát a fenti példában $= 20 \times {}^{360}/_{60} = 20 \times 6 = 120$ nap. h, azaz $\frac{I}{t}$, a tőke *megtérüléseinek* számát fejezné ki; minthogy azonban $I = th$, ennélfogva $t = \frac{I}{h}$, azaz egy termelési fázis tartama egyenlő lenne az összidővel, osztva a megtérülések számával. A tőke egy termelési fázisa tehát egyenlő lenne a tőke egy megtérülésével. Megtérülési idő és termelési idő teljesen azonosak lennének; ezért a megtérülések számát kizárólag egy termelési fázisnak az összidőhöz való aránya határozná meg.

Csakhogy ebben az előfeltételezésben a forgalmi időt 0-val egyenlőnek tételeztük. De a forgalmi időnek meghatározott nagysága van, amely soha sem lehet egyenlő 0-val. Tételezzük fel mármost, hogy 60 nap termelési

időre vagy 60 termelési napra 30 forgalmi nap jut; nevezzük ezt a forgalmi időt, amely t-re jut, f-nek. Ebben az esetben a tőke egy megtérülése, azaz az összidő, amelyre szüksége van, amíg az értékesítési folyamatot – az értéktöbblet tételezését – megismételheti, = 30+60, = 90 nap (= $t+f$) (1 M (megtérülés) = $t+f$). Egy 90 napos megtérülést 360 nap alatt csak $^{360}/_{90}$-szer, azaz 4-szer lehet megismételni. A 20 többletértéket tehát csak 4-szer lehet tételezni; $20\times4=80$. A tőke 60 nap alatt 20 többletnapot termel; de 30 napig forognia kell; azaz e 30 nap alatt nem tételezhet többletmunkát, többletértéket. Számára ez ugyanaz (az eredményt tekintve), mintha 90 nap alatt pusztán 20 nap többletértéket tételezett volna. Ha az előbb a megtérülések számát $\frac{I}{t}$ határozta meg, most $\frac{I}{t+f}$ vagyis $\frac{I}{M}$ határozza meg; az érték maximuma $\frac{TI}{t}$ volt, a most valóban tételezett értéktöbblet $\frac{TI}{t+f}$; $\left(20\frac{360}{60+30}=20\frac{360}{90}=20\times4=80\right)$. A megtérülések száma tehát egyenlő az összidő, osztva a termelési idő és a forgalmi idő összegével, az összérték pedig egyenlő T, szorozva a megtérülések számával. Ez a kifejezés azonban még nem elég nekünk ahhoz, hogy a többletérték, termelési idő és forgalmi idő arányait kifejezzük.

Az értékteremtés maximumát a $\frac{TI}{t}$ képlet tartalmazza; a forgalmi idő által korlátozottat $\frac{TI}{t+f}$ (vagyis $\frac{TI}{M}$); ha levonjuk a második mennyiséget az elsőből, akkor $\frac{TI}{t}-\frac{TI}{t+f}=\frac{TI(t+f)-TIt}{t(t+f)}=\frac{TIt+TIf-TIt}{t(t+f)}=\frac{TIf}{t(t+f)}$.

Akkor tehát különbözetként $_t\frac{TIf}{(t+f)}=$ t, vagyis $\frac{TI}{t}\times\frac{f}{t+f}$-t kapunk. $\frac{TI}{t+f}$ illetve T', ahogy az értéket a második meghatározásban nevezhetjük, $T'=\frac{TI}{t}-\left(\frac{TI}{t}\times\frac{f}{t+f}\right)$. Mielőtt ezt a képletet tovább taglalnók, még másokat kell behoznunk.

Ha $\frac{I}{t+f}$ hányadosát h'-nek nevezzük, akkor h' azt a számot fejezi ki, ahányszor $M=(t+f)$ benne foglaltatik I-ben, a megtérülések számát. $\frac{I}{t+f}=h'$; tehát $I=th'+fh'$. th', akkor az összes termelési időt fejezi ki és fh' az összes forgalmi időt.

Nevezzük a forgalmi összidőt F-nek (tehát $fh'=F$). ($I(360)=4\times60$ (240)+4×30 (120).) h' = 4 az előfeltételezésben. $F=fh'=4f$; 4 = a megtérülések száma. Láttuk az előbb, hogy az értékteremtés maximuma $=\frac{TI}{t}$; de ebben az esetben I a termelési idővel egyenlőnek volt tételezve. A való-

ságos termelési idő azonban most $I-fh'$*; ahogy az egyenletből is következik. $I = th'$ (termelési összidő)$+fh'$ (forgalmi összidő, vagyis F). Tehát $I-F=th'$**. Tehát $T\ \frac{I-F}{t}$ az értékteremtés maximuma. Mivel nem 360 nap, hanem $360-fh'$, azaz [360]-4×30, [360]-120 a termelési idő; tehát $20\left(\frac{360-120}{60}\right)$; $\frac{20\times240}{60}=80$.

Ami mármost végül ezt a képletet illeti:

$$T' = \frac{TI}{t}-\left(\frac{TI}{t}\times\frac{f}{f+t}\right)=\frac{360\times20}{60}-20\left(\frac{360}{60}\times\frac{30}{30+60}\right)$$
$$= 120-\left(120\times\frac{30}{90}\right)=6\times20-\left(6\times20\times\frac{3}{9}\right)$$
$$= 20\times6-\left(20\times6\times\frac{1}{3}\right), \text{ vagyis}$$
$$= 120-\left(120\times\frac{1}{3}\right)=120-40=80,$$

ez azt mondja ki, hogy az érték egyenlő az érték maximuma, azaz a pusztán a termelési időnek az összidőhöz való aránya által meghatározott érték, mínusz az a szám, amely azt fejezi ki, hányszor foglaltatik a forgalmi idő ebben a maximumban. $\frac{f}{f+t}=\frac{f}{M}$; $\frac{f}{M}$ a forgalmi időnek a tőke *egy* megtérüléséhez való arányát fejezi ki. Ha a számlálót és a nevezőt megszorozzuk h'-val, akkor $\frac{fh'}{(f+t)h'}=\frac{F}{I}$; $\frac{f}{f+t}=\frac{30}{30+60}=\frac{1}{3}\cdot\frac{f}{f+t}$ vagyis $\frac{1}{3}$ a forgalmi időnek az összidőhöz való arányát fejezi ki, mivel $\frac{360}{3}=120$. Az $(f+t)$ forgás f-ben $\frac{f}{f+t}$-szer, vagyis $\frac{1}{3}$-szor $\left(\text{vagyis } \frac{F}{I}\text{-szer}\right)$ foglaltatik, és ez a szám maga a maximum, szorozva azzal a számmal, ahányszor egy megtérülés benne foglaltatik f-ben, az egy megtérülésre jutó forgalmi időben, vagy osztva az azt kifejező számmal, hogy hányszor foglaltatik f az $f+t$-ben vagy F az I-ben. Ha $f=0$ lenne, akkor $T'=\frac{TI}{t}$ lenne és a maximumán állna. I' ugyanabban a mértékben lesz kisebb, ahogy f nő, fordított arányban áll vele, mert ugyanabban a mértékben nő az $\frac{f}{f+t}$ tényező és a $\frac{TI}{t}$-ből, a maximális értékből levonandó szám, $\frac{TI}{t}\times\frac{f}{f+t}$ vagyis $\frac{TI}{t}\times\frac{f}{M}$.

Tehát ez a három képletünk van:

---

* [*A kéziratban*:] $I-h$

** [*A kéziratban*:] fh'

1. $T' = \frac{TI}{t+f} = \frac{TI}{M}$;

2. $T' = \frac{T(I-F)}{t}$;

3. $T' = \frac{TI}{t} = \left(\frac{TI}{t} \times \frac{f}{f+t}\right) = T\left(\frac{I}{t} - \left(\frac{I}{t} \times \frac{f}{f+t}\right)\right)$.

Tehát $Th : T'^{*} = \frac{TI}{t} : \frac{T(I-F)}{t}$; vagyis $Th : T'^{*} = I : (I-F)$. Az érték maximuma úgy aránylik a valódi értékhez, mint egy adott időtartam ehhez az időtartamhoz, mínusz a forgalmi összidőhöz. Vagy akár $Th : T' = (th'+fh') : ((th'+fh')-fh') = (t+f) : t^{**}$.

ad 3. $T' = \frac{TI}{t} - \left(\frac{TI}{t} \times \frac{f}{f+t}\right) = T\frac{I}{t} - \left(\frac{I}{t} \times \frac{f}{f+t}\right)$, vagyis mivel $\frac{I}{t} = h$, $T' = T\left(h - h\frac{f}{f+t}\right) = T\left(h - h\frac{f}{M}\right)$. Az össztöbbletérték tehát = az egy termelési fázisban tételezett többletérték, melynek együtthatója az a szám, ahányszor a termelési idő benne foglaltatik az összidőben mínusz az a szám, ahányszor egy megtérülés forgalmi ideje benne foglaltatik ebben az utóbbi számban.

$T\left(h - h\frac{f}{M}\right) = Th\left(1 - \frac{1f}{M}\right) = Th\left(\frac{M-f}{M}\right) = \frac{Tht}{M} = \frac{TI}{t+f}$, amely az első képlet. Így a 3. képlet ... az *1. képletet* jelenti: Az össztöbbletérték egyenlő egy termelési fázis többletértéke, szorozva az összidővel, osztva a megtérülési idővel vagy szorozva azzal a számmal, ahányszor a termelési idő és forgalmi idő összege benne foglaltatik az összidőben.

2. képlet: Az összérték egyenlő a többletérték, szorozva az összidő mínusz összforgalmi idővel, osztva egy termelési fázis tartamával.

Konkurrencia.

(A konkurrenciában az alaptörvény, amelyet az értékről és többletértékről felállított törvénytől megkülönböztetve fejtenek ki, az, hogy az értéket nem a benne foglalt munka határozza meg, vagyis az a munkaidő, amely alatt megtermelték, hanem az a munkaidő, amely alatt meg lehet termelni, vagyis az újratermeléséhez szükséges munkaidő. Ez állítja csak az egyes tőkét reálisan az egyáltalában-való tőke feltételei közé, habár az a látszat, mintha megdöntené az eredeti törvényt. De a *szükséges* munkaidő, mint

* [*A kéziratban*:] $T : T'$

** [*A kéziratban*:] $T : T'$ $th : (th'-h'f)$, azaz $t : (t-f)$

magának a tőkének a mozgása által meghatározott, csak így van tételezve. Ez a konkurrencia alaptörvénye. Kereslet, kínálat, ár (termelési költségek), ezek további formameghatározások; az ár mint piaci ár; vagyis az általános ár. Azután egy általános profitráta tételezése. A piaci ár következtében oszlanak el azután a tőkék különböző ágakra. A termelési költségek leszállítása stb. Egyszóval itt minden meghatározás *megfordítva* jelenik meg, mint az általában-való tőkében. Ott az árat határozza meg a munka, itt a munkát határozza meg az ár stb. stb. Az egyes tőkék egymásra való hatása idézi elő éppen, hogy *tőkeként* kell viszonyulniok; az egyesek látszólag független hatása és rendszertelen összeütközésük éppen a tételezése általános törvényüknek. A piac itt még más jelentést kap. A tőkéknek mint egyeseknek egymásra való hatása így éppen általánosként való tételezésükké és az egyesek látszólagos függetlenségének és önálló fennállásának megszüntetésévé válik. Még inkább végbemegy ez a megszüntetés a hitelben. És a legszélsőségesebb forma, amelyig a megszüntetés megy, amely azonban egyszersmind a tőke *végső tételezése* a neki adekvát formájában — a részvénytőke.) (Kereslet, kínálat, ár, termelési költségek, profitnak és kamatnak az ellentéte, csereértéknek és használati értéknek, fogyasztásnak és termelésnek a különböző relációi.)

Többletértek. Termelési idő. Forgalmi idő. *Megtérülési idő.* A tőke egy része a termelési időben, egy része a forgalmi időben. – Forgalmi idő. – Többletérték és termelési fázis. A tőke újratermeléseinek száma = a megtérülések száma. – Össztöbbletérték stb.

Láttuk tehát, hogy a többletértéket, amelyet a tőke egy adott időtartam alatt tételezhet, az határozza meg, hogy hányszor lehet az értékesítési folyamatot megismételni, illetve a tőkét újratermelni egy meghatározott időtartam alatt; hogy ezeknek az újratermeléseknek a számát pedig a termelési fázis tartamának nem az összidőtartamhoz, hanem ezen összidő *mínusz* a forgalmi időhöz való aránya határozza meg. A forgalmi idő tehát úgy jelenik meg, mint olyan idő, amely alatt a tőke képessége, hogy újratermelje magát és ezért az értéktöbbletet, meg van szüntetve. Termelékenysége – azaz értéktöbbletek létrehozása – tehát fordított arányban áll a forgalmi idővel és a maximumot akkor érné el, ha az utóbbi 0-ra csökkenne. A forgalom, minthogy ez a tőke menete a szükséges átalakulásának – életfolyamatának a különböző, fogalmilag meghatározott mozzanatain át, ezért elengedhetetlen feltétel a tőke számára, a saját természete által sza-

bott feltétel. Mivel ez a menet időbe kerül, ez olyan idő, amely alatt a tőke nem *gyarapíthatja* értékét, mert *nem*-termelési idő, olyan idő, amely alatt *nem* sajátítja el az eleven munkát. Ez a forgalmi idő tehát soha nem gyarapíthatja a tőke által létrehozott értéket, hanem csak *nem-értéktételező* időt tételezhet, tehát mint korlátja jelenhetik meg az értékgyarapításnak, ugyanabban az arányban, amelyben a munkaidővel áll. Ezt a forgalmi időt nem lehet az értéklétrehozó időhöz számítani, mert az utóbbi csak olyan munkaidő, amely az értékben tárgyiasul. Nem tartozik az érték termelési költségeihez, és éppúgy nem a tőke termelési költségeihez, de megnehezítő feltétele a tőke önújratermelésének. A gátak, amelyekbe a tőke ütközik abban, hogy értékesítse magát – azaz eleven munkát sajátítson el –, természetesen nem képezik mozzanatát értékesítésének, értéktételezésének. Ezért nevetséges itt a kezdeti értelemben való *termelési költségeket* venni. Vagy pedig a termelési költségeket el kell választanunk mint különös formát az értékben tárgyiasuló munkaidőtől (ahogy a profitot el kell választanunk az értéktöbblettől). De még akkor sem tartozik a forgalmi idő a tőke termelési költségeihez ugyanabban az értelemben, mint a bér stb.; hanem olyan tétel, amely az egyes tőkék egymással való elszámolásánál számításba jön, mert a többletértéket bizonyos általános arányokban elosztják egymás közt. A forgalmi idő nem olyan idő, amely alatt a tőke értéket hoz létre, hanem olyan, amely alatt a termelési folyamatban létrehozott értéket realizálja. Nem gyarapítja az érték mennyiségét, hanem megfelelő más formameghatározásba helyezi, a termék meghatározásából az áru meghatározásába, az áruéból a pénzébe stb. Azáltal, hogy az ár, amely azelőtt eszmeileg az árun létezett, most reálisan tételeződik; azáltal, hogy az áru most valóságosan kicserélődik árára – pénzre –, ez az ár természetesen nem lesz nagyobb. A forgalmi idő tehát nem úgy jelenik meg, mint az értéket meghatározó idő, és a megtérülések száma, amennyiben a forgalmi idő határozza meg, nem úgy jelenik meg, hogy egy új értékmeghatározó és a tőkéhez a munkától megkülönböztetve tartozó, sui generis elemet hoz, hanem mint határoló, negatív elv. A tőke szükségszerű tendenciája ezért *forgalmi idő nélküli forgalom*, és ez a tendencia az alapmeghatározása a hitelnek és a tőke hiteltalálmányainak. Másrészt azután a hitel olyan forma is, amelyben a tőke az egyes tőkéktől megkülönböztetve vagy az egyes tőke mint tőke a maga mennyiségi korlátjától megkülönböztetve igyekszik tételezni [magát]. De egyrészt a legnagyobb eredmény, amire ezen a vonalon viszi, a *fiktív tőke*; másrészt a hitel csak mint a tőkék egyes centralizáló tőkékben való *koncentrációjának*, megsemmisülésének új eleme jelenik meg. A forgalmi idő egyfelől a *pénzben* tárgyiasul. A hitel kísérlete, hogy a pénzt pusztán

mint formai mozzanatot tételezze; úgyhogy közvetíti a formaváltozást anélkül, hogy ő maga *tőke* lenne, azaz érték. Ez egyik formája a *forgalmi idő nélküli forgalomnak*. A pénz maga is a forgalom terméke. Megmutatkozik majd, hogy hogyan hozza létre a tőke a hitelben a forgalom új termékeit. De ha a tőke törekvése egyrészt *forgalmi idő nélküli forgalom*, másrészt kísérlet arra, hogy a *forgalmi időnek* mint olyannak a különböző szervekben, amelyekben a forgalmi idő és forgalom folyamata közvetítődik, a *termelési idő* értékét, *értéket* adjon; valamennyit mint pénzt tételezze, és további meghatározásban mint tőkét. Ez egy másik oldala a hitelnek. Mindez ugyanabból a forrásból fakad. A forgalom valamennyi követelménye, pénz, az áru pénzzé változtatása, a pénz áruvá változtatása stb. – bár különböző látszólag egészen különnemű formákat öltenek, mind a *forgalmi időre* vezethető vissza. Még a lerövidítésére irányuló gépezet is hozzátartozik. A *forgalmi idő* az az ideje a tőkének, amelyet tőkeként való sajátos mozgása idejének lehet tekinteni, megkülönböztetve a termelési időtől, amely alatt újratermeli magát; eltart, nem mint kész tőke, amelynek csak formai átváltozásokat kell befutnia, hanem mint folyamatot végző, teremtő, a maga éltető lelkét a munkából szívó tőke.

A munkaidő és forgalmi idő ellentéte magában foglalja a hitelről szóló egész tanítást, amennyiben itt nevezetesen a currency-história stb. belekerül. Természetesen később, ahol nemcsak a forgalmi idő levonás a lehetséges termelési időből, mutatkoznak ezenkívül a forgalomnak valóságos költségei, vagyis az, hogy valóban már tételezett értékeket kell a forgalomban kiadni. Mindezek azonban valójában csak olyan költségek, amelyeket a tőke azért vállal – levonások a már létrehozott többletértékből –, hogy a többletértékek pl. egy év alatt lehetséges összegét, azaz az egy meghatározott időre jutó termelési idő arányos hányadát gyarapítsa – azaz, hogy a forgalmi időt lerövidítse. Persze a gyakorlatban továbbá úgy jelenik meg, hogy a termelési időt nem szakítja meg valóságosan a forgalmi idő (kivéve válságokban és üzleti pangáskor). Ez azonban csak azért van, mert mindegyik tőke adagokra oszlik, egy rész a termelési fázisban, a másik a forgalmi fázisban van. Tehát pl. (a forgalmi időnek a termelési időhöz való aránya szerint) nem az egész tőke tevékeny, hanem $^1/_3$, $^1/_x$ része, egy másik része a forgalomban van. Vagy alakulhat még úgy is a dolog, hogy egy meghatározott tőke (pl. hitel által) megkétszereződik. E tőke számára azután – az eredeti tőke [számára] – ez ugyanaz, mintha egyáltalán nem léteznék forgalmi idő. Akkor azonban az általa kölcsönvett tőke van ebben az állapotban. És ha a tulajdonosságtól eltekintünk, ez megint egészen ugyanaz, mintha egy tőke kettéoszlanék. Ahelyett, hogy

a kettéoszlanék és *b* is ketté, *a* magához vonzza *b*-t és *a*-ra meg *b*-re oszlik. Illúziók e folyamatra vonatkozóan gyakoriak a hitelhívőknél (akik ritkán hitelezők, hanem inkább adósok).

Fentebb már utaltunk arra, hogy a tőke kettős és ellentmondó feltétele, a termelés folytonossága és a forgalmi idő szükségessége, vagy akár a forgalom (nem forgalmi idő) folytonossága és a termelési idő szükségessége csak azáltal közvetíthető, hogy a tőke adagokra oszlik, amelyek közül az egyik mint *kész termék forog*, a másik a *termelési folyamatban újratermeli magát*, és ezek az adagok váltakoznak; ha az egyik visszatér a *T* (termelési folyamat) fázisba, a másik elhagyja azt. Ez a folyamat napról napra végbemegy, valamint nagyobb időközökben (idődimenziókban) is. Az egész tőke és az összérték újra van termelve, mihelyt mindkét adag átment a termelési folyamaton és forgalmi folyamaton, vagy akár mihelyt a második adag újra a forgalomba lép. Ezzel a kiindulópont végpont. Ezért a megtérülés a tőke nagyságától vagy jobbanmondva itt még e két adag *teljes összegétől* függ. Csak mihelyt ez újra van termelve, fejeződött be az *egész megtérülés*; különben csak $^1/_2$, $^1/_3$, $^1/_x$, az állandóan forgó rész aránya szerint.

Kiemelték továbbá, hogy mindegyik rész a másikkal szemben állónak vagy forgónak tekinthető, és hogy váltakozva valóban ebben a vonatkozásban állnak egymással. A tőke folyamatának egyidejűsége a folyamat különböző fázisaiban csupán a tőke megosztásával és adagokban való ellökésével lehetséges, melyek mindegyike tőke, de különböző meghatározásban levő tőke. Ez olyan forma- és anyagcsere, mint a szerves testben. Ha pl. azt mondjuk, hogy a test 24 óra alatt termeli újra magát, ezt nem egyszerre teszi, hanem az egyik formában való ellökés és a másikban való megújulás megoszlik, egyidejűleg megy végbe. Egyébként a testben a csontozat az állótőke; nem ugyanazon idő alatt újul meg, mint a hús, a vér. Különböző fokok vannak a fogyasztás (az önfogyasztás) és ezért az újratermelés sebességében. (Itt tehát már *átmenet* sok tőkére.) A fontos itt mindenekelőtt az, hogy először is csak a tőkét mint olyant tartsuk szem előtt; mivel az itt kifejtett meghatározások olyan meghatározások, amelyek az értéket egyáltalában tőkévé teszik; a tőkének mint olyannak a differentia specificáját alkotják.

Mielőtt továbbmennénk, még egyszer felhívjuk a figyelmet arra a fontos pontra, hogy a forgalmi idő – vagyis az az idő, amelyben a tőke el van választva attól a folyamattól, melyben a munkát magába felszívja, vagyis a tőkének mint tőkének a munkaideje – csak az *előfeltételezett* értéknek egyik formameghatározásból a másikba való áttétele, nem pedig *értéklétre-*

hozó, -gyarapító elem. Azáltal, hogy átváltoztatnak egy 4 munkanapnyi értéket, amely fonal formájában létezett, 4 olyan munkanap formájába, amelyek pénzként léteznek, vagyis egy jelkép formájába, amelyet egyáltalában 4 munkanap, 4 általános munkanap képviselőjének ismernek el, az *előfeltételezett* és *mért* értéket egyik formából a másikba teszik át, de nem gyarapítják. Az egyenértékek cseréje mint értékmennyiségeket annak hagyja őket a csere *után*, ami a csere *előtt* voltak. Ha *egy* tőkét gondolunk el, illetve egy ország különböző tőkéit *egy* tőkének (nemzeti tőkének) tekintjük, megkülönböztetve más országok tőkéjétől, akkor világos, hogy az az idő, amely alatt ez a tőke nem mint termelő tőke hat, azaz nem tételez értéktöbbletet, lemegy a tőke rendelkezésére álló értékesítési időből. Ez az idő úgy jelenik meg – ebben az elvont felfogásban, még teljesen tekintet nélkül magának a forgalomnak a költségeire –, mint tagadása nem a valóságosan tételezett értékesítési időnek, hanem a *lehetséges* értékesítési időnek, azaz annak, amely lehetséges, ha a forgalmi idő = 0. Mármost világos, hogy a nemzeti tőke azt az időt, amely alatt nem sokszorozódik, nem tekintheti olyan időnek, amely alatt sokszorozódik, ugyanúgy nem, ahogy pl. egy elszigetelt paraszt azt az időt, amely alatt nem arathat, nem vethet, egyáltalában megszakad a munkája, nem tekintheti őt gazdagító időnek. Hogy a tőke, miután – és szükségképpen – függetlenül a munkától, a munka általa való felszívásától, termelőnek, gyümölcsözőnek tekinti magát, ezért feltételezi magáról, hogy mindenkor termékeny és forgalmi idejét értéklétrehozó időnek számítja – termelési költségnek –, az egészen más dolog. Ebből látható, milyen téves, amikor pl. Ramsay ezt mondja: „Az állótőke használata tetemes mérvben módosítja azt az elvet, hogy az érték a munkamennyiségtől függ. Mert némely áruknak, amelyekre ugyanazt a munkamennyiséget fordították, igen különböző időszakokra van szükségük, mielőtt fogyasztásra alkalmasak lennének. De mivel ez idő alatt a tőkének nincs hozama, *avégett, hogy a kérdéses alkalmaztatás ne legyen kevésbé nyereséges, mint mások, amelyekben a termék hamarabb kész a használatra*, szükséges, hogy az áru értékét, amikor végre piacra viszik, megnöveljék *a visszatartott profit egész összegével.*" (Itt már feltételezve van, hogy a tőke mint olyan mindig egyenletesen profitot hoz, mint az egészséges fa gyümölcsöt.) „*Ez mutatja ..., hogyan szabályozhatja a tőke az értéket függetlenül a munkától.*" Pl. a bor a pincében. (*Ramsay*; IX, 84. [„Distribution of Wealth", 43. old.]) Itt mintha a forgalmi idő a munkaidő mellett - vagy vele egyenlő fokon – *értéket* termelne. A tőke csakugyan mindkét mozzanatot magában foglalja. 1. A *munkaidőt* mint értéklétrehozó mozzanatot. 2. A *forgalmi időt* mint a munkaidőt korlátozó és ilymódon a tőke

összértékteremtését korlátozó mozzanatot; mint szükséges mozzanatot, mert az érték, illetve a tőke, ahogy közvetlen eredménye a termelési folyamatnak, *érték* ugyan, de nem a maga adekvát formájában tételezett. Az az idő, amelyet ezek a formaváltozások megkívánnak – amely így termelés és újratermelés között eltelik –, a tőkét elértéktelenítő idő. Ha egyfelől a *folytonosság*, akkor éppúgy a folytonosság *megszakítása* is benne rejlik a tőkének abban a meghatározásában, hogy forgó, folyamatot végző.

A közgazdászok azáltal, hogy a forgalmat, a keringést, amelyen a tőkének át kell mennie, hogy új termelésre gyúljon, helyesen mint cserék sorozatát határozzák meg, maguk is elismerik, hogy ez a forgalmi idő nem lehet az érték mennyiségét gyarapító – tehát új értéket tételező – idő, mivel a cserék sorozata, bármennyi cserét foglal magában, és bármennyi időbe kerül e műveletek végbevitele, csupán egyenértékek cseréje. Az értékeknek – a közvetítés végpontjainak – mint egyenlőknek a tételezése természetesen nem tételezheti őket nem-egyenlőknek. Mennyiségileg tekintve az értékek sem nem gyarapodhattak, sem nem csökkenhettek a csere révén.

Egy termelési fázis többletértékét az e fázis alatt a tőke által mozgásba hozott többletmunka (elsajátított többletmunka) határozza meg; a többletértékeknek azt az összegét, amelyet a tőke egy meghatározott időtartam alatt létrehozhat, a termelési fázisnak ezen időtartam alatti ismétlődése határozza meg; vagyis a tőke *megtérülése*. A megtérülés azonban egyenlő a termelési fázis időtartamával plusz a forgalom időtartamával, egyenlő a forgalmi idő és a termelési idő összegével. A megtérülés annál inkább közeledik magához a termelési időhöz, minél kisebb a forgalmi idő, vagyis az az idő, amely eltelik aközött, hogy a tőke elhagyja a termelést, és hogy visszatér abba.

A többletértéket valójában az egy termelési fázis alatt tárgyiasult munkaidő határozza meg. Minél gyakoribb a tőke újratermelése, annál gyakrabban megy végbe a többletérték termelése. Az újratermelések száma egyenlő a *megtérülések* számával. Tehát az össztöbbletérték $= T \times nM$ (ha n a megtérülések száma). $T' = T \times nM$; tehát $T = \frac{T'}{nM}$. Ha az a termelési idő, amelyre 100 tallér tőkének egy bizonyos iparágban szüksége van, 3 hónappal egyenlő, akkor évente 4-szer térülhetne meg, és ha a mindenkor létrehozott T-érték = 5, akkor az össztöbbletérték = 5 (az egy termelési fázis alatt létrehozott T) × 4 (a megtérülések száma, amelyet a termelési időnek az évhez való aránya határoz meg) = 20. Minthogy azonban a forgalmi idő pl. $^1/_4$-e a termelési időnek, ezért 1 megtérülés = 3+1 hónap, = 4 hónap lenne, és a 100 tőke évente csak 3-szor térülhetne meg; $[T'] = 15$.

Ezért bár a tőke 3 hónap alatt 5 tallérnyi* T-értéket tételez, ugyanolyan ez számára, mintha 4 hónap alatt tételezne csak 5-nyi* értéket, mert évente csak 5×3-nyit tételezhet. Ugyanolyan ez számára, mintha 4 hónaponként termelne egy 5-nyi T-t; tehát 3 hónap alatt csak $^{15}/_{4}$-et, vagyis $3^{3}/_{4}$-et termelne, az egy forgalmi hónap alatt azonban $1^{1}/_{4}$-et. Amennyiben a megtérülés meg van különböztetve a maga a termelés feltételei által szabott tartamtól, annyiban egyenlő a forgalmi idővel. Ez azonban nincs meghatározva a munkaidő által. Ilymódon a többletértékek összege, amelyeket a tőke egy adott időtartam alatt tételez, úgy jelenik meg, hogy nem egyszerűen a munkaidő határozza meg, hanem munkaidő és forgalmi idő a fent megadott arányokban. De az a meghatározás, amelyet a tőke itt az értéktételezésbe belevisz, az, mint fent megmutattuk, *negatív, határoló.*

Ha pl. 100 £ tőkének 3 hónapra van szüksége a termeléshez, mondjuk 90 napra, akkor, ha a forgalmi idő 0-val lenne egyenlő, a tőke évente 4-szer térülhetne meg; s a tőke folyton *egészében* mint tőke lenne hatékony, azaz mint többletmunkát tételező, mint magát megsokszorozó érték. Ha a 90 napból 80 képviselné a szükséges munkát, akkor 10 a többletmunka. Tegyük fel mármost, hogy a forgalmi idő a termelési idő $33^{1}/_{3}\,\%$-a, vagyis $^{1}/_{3}$-a. Tehát 3 hónapra 1. Akkor a forgalmi idő = $^{90}/_{3}$; a termelési idő harmadrésze = 30 nap, $c = {}^{1}/_{3}f$; $(c = \frac{f}{3})$. Well. A kérdés az, hogy a tőke hányad része foglalkoztatható most folyton a termelésben? – az egész év alatt? Ha a 100-nyi tőke 90 napot dolgozott volna és most mint 105-nyi termék egy hónapon át forogna, akkor e hónap alatt semmi munkát nem foglalkoztathatna. (A 90 munkanap természetesen lehet 3-, 4-, 5-, x-szer 90-nel egyenlő, a 90 nap alatt foglalkoztatott munkások száma szerint. Csak 90 nappal lenne egyenlő, ha csak egy munkást foglalkoztatnak. Ez itt egyelőre nem tartozik ránk.) (Mindezeknél a számításoknál előfeltételezzük, hogy a többletértéket nem tőkésítik megint, hanem a tőke továbbra is ugyanolyan számú munkással dolgozik; de ugyanakkor, amikor a többletet realizálják, realizálják csak az egész tőkét megint mint pénzt.) Azaz egy hónapon át a tőkét egyáltalán nem lehetne foglalkoztatni. (A 100-nyi tőke pl. folyton 5 munkást foglalkoztat; ebben benne foglaltatik többletmunkájuk, s a termék, amely forgalomba kerül, soha nem az eredeti tőke, hanem az, amely a többletmunkát felszívta és ezért többletértéke van. 100-nyi tőke forgásán tehát tulajdonképpen pl. a 105-nyi tőke forgása értendő; azaz

* [*A kéziratban*:] £-nyi

a tőkéé az egy termelési aktusban tételezett profittal. De ez a tévedés itt közömbös; nevezetesen a fenti kérdésben.)

(Tegyük fel, hogy a három hónap végére 100 £-nyi fonalat termeltek.) Most 1 hónapig tart, amíg a pénzt megkapom és a termelést újra elkezdhetem. Mármost ahhoz, hogy ugyanolyan számú munkást hozzak mozgásba az alatt az 1 hónap alatt, amikor a tőke forog, $33\,^1/_3$ £ többlettőkém kellene hogy legyen; mert ha 100 £ hoz mozgásba egy meghatározott munkamennyiséget 3 hónapon át, akkor $^1/_3 \cdot 100$ £ hozná mozgásba egy hónapon át. A negyedik hónap végén a 100 tőke visszatérne a termelési fázisba és a $33\,^1/_3$ bekerülne a forgalmi fázisba. Az utóbbinak ugyanebben az arányban $^1/_3$ hónapra lenne szüksége forgásához; tehát 10 nap után térne vissza a termelésbe. Az első tőke csak a 7. hónap végén léphetne megint a forgalomba. A második, amely az 5. hónap elején lépett a forgalomba, mondjuk az 5. hónap 10-én térne vissza, a 6. hónap 10-én lépne megint forgalomba és a 6. hónap 20-án térne vissza, hogy megint forgalomba lépjen a 7. hónap 20-án; a 7. hónap végén visszatérne, amikor is az első tőke ugyanabban a pillanatban kezdené meg újra pályáját, amelyben a második visszatérne. 8. hónap eleje és visszatérés stb. 9. hónap eleje stb. Egyszóval: Ha a tőke $^1/_3$-dal nagyobb lenne – éppen annyival, amennyire a forgalmi idő rúg –, akkor folyton ugyanolyan számú munkást foglalkoztathatna. De éppolyan folyton a termelési fázisban lehet, ha állandóan $^1/_3$-dal kevesebb munkát foglalkoztat. Ha csak 75 tőkével kezdene, akkor a 3. hónap végén a termelés kész; most egy hónapon át forogna; de ez alatt a hónap alatt folytathatná a termelést, mivel 25 tőkét megtartott a kezében, és ha 75-re van szüksége ahhoz, hogy meghatározott tömegű munkát 3 hónapon át mozgásba hozzon, 25-re van szüksége ahhoz, hogy megfelelő tömeget 1 hónapon át mozgásba hozzon. Folyton ugyanolyan számú munkása lenne mozgásban. Mindegyik árujának $^1/_{12}$ évre van szüksége, amíg elkel.

Ha áruinak eladásához mindig a termelési idő $^1/_3$-ára van szüksége, akkor stb. Ezt a dolgot egy igen egyszerű egyenlettel kell lehessen feloldani, amelyre később majd visszatérünk. Ide tulajdonképpen nem tartozik. De a kérdés fontos, később a hitelkérdések miatt. Ennyi azonban világos. Nevezzük *ti*-nek a termelési időt, *fi*-nek a forgalmi időt. A tőkét *C*-nek. *C* nem lehet egyszerre a termelési fázisában és a forgalmi fázisában. Ha tovább akar termelni, miközben forog, akkor 2 részre kell hasadnia, közülük az egyik a termelési fázisban, miközben a másik a forgalmi fázisban van, és a folyamat folytonosságát azáltal tartják fenn, hogy amikor az *a* rész ebben a meghatározottságban van tételezve, a *b* rész amabban. A mindig

a termelésben levő adag legyen x; akkor $x = C-b$ (b a tőkének a forgalomban levő része). $C = b+x$. Ha fi, a forgalmi idő = 0, akkor b szintén = 0 és $x = C$ lenne. b (a tőke forgalomban levő része): C (az össztőke) = fi (a forgalmi idő): ti (a termelési idő); $b : C = fi : ti$; azaz a forgalmi időnek a termelési időhöz való arányában aránylik a tőke forgalomban levő része az össztőkéhez.

Ha 100-nyi tőke 5% nyereséggel térül meg 4 hónaponként, úgyhogy 1 hónap forgalmi idő jut 3 hónap termelési időre, akkor az össztöbbletérték, mint láttuk,* $= \frac{5 \cdot 12}{4} H$ (hónap) $= 5 \times 3 = 15$; ahelyett, hogy 20 lenne, mint mikor az $f = 0$; mert akkor $T' = \frac{5 \times 12}{3} = 20$. Most azonban 15 egy 75-nyi tőke nyeresége 5%-kal, amelynél a forgalmi idő 0-val egyenlő lenne; ez a tőke 4-szer térülne meg évenként; állandóan foglalkoztatva lenne. Az első negyedév végén $3\frac{3}{4}$, az év végén 15. (De csak egy 300-nyi össztőke térülne meg; ezzel szemben 400-nyi, ha a fenti esetben $fi = 0$.) Tehát 100-nyi tőke, amelynél 1 hónap a forgalmi idő 3 H termelési időre, 75-nyi tőkét tud állandóan termelően alkalmazni; 25-nyi tőke állandóan forog és nem-termelő. $75 : 25 = 3\ H : 1\ H$, vagy ha a tőkének a termelésben foglalkoztatott részét t-nek nevezzük, a forgalomban levőt f-nek és a megfelelő időket f'-nek és t'-nek, akkor $t : f = t' : f'$; $(t : f = 1 : \frac{1}{3})$. A C-nek a termelésben levő része állandóan úgy aránylik a forgalomban levőhöz, mint $1 : \frac{1}{3}$; ezt az $\frac{1}{3}$-ot váltakozó alkotórészek képviselik állandóan. De $t : C = 75 : 100 = \frac{3}{4}$; $f = \frac{1}{4}$; $t : C = 1 : \frac{4}{3}$ és $f : C = 1 : 4$. Az összforgás $= 4\ H$, $t : M = 3\ H : 4\ H = 1 : \frac{4}{3}$.

Formacsere és anyagcsere a tőke forgalmában. — $\acute{A}-P-\acute{A}$. $P-\acute{A}-P$.

A tőke forgalmánál egyidejűleg megy végbe formacsere és anyagcsere. Itt nem P-vel kell kezdenünk, hanem a termelési folyamattal mint az előfeltétellel. A termelésben, az anyagi oldalról tekintve, a szerszámot felhasználják és a nyersanyagot feldolgozzák. Az eredmény a termék — egy újonnan létrehozott használati érték, amely különbözik elemi előfeltételeitől. Az anyagi oldalról tekintve, a termelési folyamatban hoznak csak létre terméket. Ez az első és lényeges anyagi változás. A piacon, a pénzre való cserében, a termék kilökődik a tőke körforgásából és a fogyasztás hatalmába kerül, a fogyasztás tárgya lesz, akár egy egyéni szükséglet végső kielégítésére,

* [*V. ö. II. köt. 124–128. old.* (*ott hónapok helyett napokban számolva*).]

akár egy másik tőke nyersanyagaként. Az árunak pénzre való cseréjében az anyagi és formaváltozás egybeesik; mivel a pénzben éppen a tartalom maga is a gazdasági formameghatározáshoz tartozik. A pénz visszaváltozása áruvá azonban itt egyszersmind a tőkének az anyagi termelési feltételekké való visszaváltozásában létezik. Egy meghatározott használati érték újratermelése megy végbe, akárcsak értéké mint olyané. De ahogy az anyagi elem itt a forgalomba való belépésnél eleve mint termék volt tételezve, úgy a forgalom végén az áru megint mint termelési feltétel. Amennyiben a pénz mint forgalmi eszköz szerepel itt, valójában csak a termelés közvetítéseként van egyfelől a fogyasztással, a cserében, ahol a tőke az értéket termék formájában ellöki magától, és másfelől a termelés és termelés közötti közvetítésként, ahol a tőke magát a pénz formájában ellöki és az árut a termelési feltétel formájában körforgásába vonja. A tőke anyagi oldaláról tekintve a pénz pusztán mint forgalmi eszköz jelenik meg; a formai oldalról mint értékesítésének névleges mértéke és egy meghatározott fázisra nézve mint magáért-való érték; a tőke ezért éppúgy *Á–P–P–Á*, mint *P–Á–Á–P*, mégpedig úgy, hogy az egyszerű forgalom mindkét formája itt egyszersmind tovább meghatározott, azáltal, hogy *P–P* olyan pénz, amely pénzt hoz létre, és *Á–Á* olyan áru, amelynek használati értékét éppúgy újratermelik, mint gyarapítják. A pénzforgalomra vonatkozóan, amely itt mint a tőkeforgalomba bekerülő és általa meghatározott jelenik meg, csak mellékesen jegyezzük meg – mivel a dolgot alapjában véve csak azután lehet tárgyalni, hogy a sok tőkét egymásra való akciójukban és reakciójukban szemügyre vettük –, hogy a pénz itt nyilvánvalóan különböző meghatározásokban van tételezve. –

Különbség termelési idő és munkaidő között. – *Storch*. Pénz. Kereskedőrend. Hitel. Forgalom.

Eddig feltettük, hogy a termelési idő egybeesik a munkaidővel. Ámde pl. a mezőgazdaságban a munka megszakításai következnek be magán a termelésen belül, mielőtt a termék be van fejezve. Lehet, hogy ugyanannyi munkaidőt alkalmaztak és a termelési fázis tartama különböző, mert a munkát megszakítják. Ha a különbség csak abban áll, hogy az egyik esetben a termék hosszabb munkát kíván ahhoz, hogy elkészüljön, mint a másik esetben, akkor egyáltalán nem képeződött eset, mert akkor az általános törvény szerint világos, hogy az a termék, amely nagyobb munkamennyiséget foglal magában, annyival nagyobb érték, és ha akkor az újra-

termelés egy adott időtartam alatt kevésbé gyakori, az újratermelt érték annál nagyobb. És 2×100 pontosan annyi, mint 4×50. Ahogy az összértékkel, úgy áll a dolog azután a többletértékkel. A nem-egyenlő tartam, amelyet különböző termékek kívánnak, habár csak ugyanannyi munkaidőt (tudniillik felhalmozott és eleven munkában együttvéve) fordítanak rájuk, ez képezi a kérdést. Az állótőke itt állítólag egészen egyedül ténykedik, emberi munka nélkül, mint pl. a föld méhére bízott mag. Amennyiben még munkára van szükség, ezt le kell vonni. A kérdést tisztán kell feltenni. Ha itt a forgalmi idő ugyanaz, akkor a megtérülés azért ritkább, mert a termelési fázis nagyobb. Tehát a termelési idő + forgási idő = 1 *M*, nagyobb, mint abban az esetben, amikor a termelési idő egybeesik a munkaidővel. Az az idő, amelyre itt szükség van, hogy a termék megérjen, a munka megszakításai itt termelési feltételeket képeznek. A nem-munkaidő feltételt képez a munkaidő számára, hogy az utóbbit valóban termelési idővé tegye. A kérdés nyilvánvalóan tulajdonképp csak a profitráta kiegyenlítődésébe tartozik. Ámde itt kell az alapot tisztázni. A lassúbb megtérülés – ez a lényeges – itt nem a forgalmi időtől ered, hanem maguktól a feltételektől, melyek között a munka termelővé válik; a termelési folyamat technológiai feltételeihez tartozik. Abszolúte tagadni kell, egyenest idétlen az, hogy egy természeti körülmény, amely a tőkét egy meghatározott termelési ágban akadályozza abban, hogy ugyanannyi idő alatt ugyanazzal a munkaidőmennyiséggel cserélődjék ki, mint egy másik tőke egy másik termelési ágban, valahogy hozzájárulhat a tőke értékének *gyarapításához*. Az érték, tehát a többletérték is, nem azzal az idővel egyenlő, ameddig a termelési fázis tart, hanem az e termelési fázis alatt alkalmazott munkaidővel, mind tárgyiasulttal, mind elevennel. Csakis az utóbbi – mégpedig abban az arányban, ahogy a tárgyiasult munkához alkalmazzák – hozhat létre többletértéket, mert többletmunkaidőt.* Ezért joggal állították, hogy erről az oldalról tekintve pl. a mezőgazdaság kevésbé termelő (a termelékenység itt értékek termelésére vonatkozik), mint más iparok. Mint ahogy a másik oldalról – *mivel a termelékenység növekedése benne közvetlenül csökkenti a szükséges munkaidőt – termelőbb valamennyi többinél.* Maga ez a körülmény azonban csak ott válhatik javára, ahol már uralkodik a *tőke* és a neki megfelelő általános termelési forma. Már ebben a termelési fázison belüli megszakításban benne rejlik az, hogy a mezőgazdaság soha nem lehet az a szféra, amellyel a tőke kezdi; ahol eredetileg megtelepszik.

* Hogy a profitráta kiegyenlítődésénél más meghatározások is bekerülnek, az világos. Itt azonban nem a többletérték elosztásáról van szó, hanem megteremtéséről.

Ez ellentmond az ipari munka első alapfeltételeinek. Csak visszahatás révén történik tehát, hogy a mezőgazdaság a tőkének vindikálódik és a földművelés iparivá válik. Ez egyrészt a konkurrencia magas fejlettségét kívánja meg; másrészt a kémia, a mechanika stb., azaz a manufaktúra-ipar nagy fejlettségét. Ezért történelmileg is úgy adódik, hogy a mezőgazdaság soha nem *tisztán jelenik meg* azokban a termelési módokban, amelyek a tőkét megelőzik vagy saját fejletlen fokainak felelnek meg. Falusi mellékiparnak, mint fonás, szövés stb. kell ellensúlyoznia a munkaidő alkalmazásának azt a határát, amely itt tételezve van – és amely ezekben a megszakításokban rejlik. A termelési időnek a munkaidővel való nem-egybeesése egyáltalában csak természeti feltételeken múlhatik, amelyek itt közvetlenül útjában állnak a munka értékesítésének, azaz annak, hogy a tőke többletmunkát sajátítson el. Ezek az útjában álló akadályok természetesen nem előnyöket képeznek, hanem, a tőke szempontjából, veszteségeket. Az egész ügyet itt tulajdonképpen csak a rögzített, egy fázisban rögzített tőke példájaként kell megemlíteni. Amit le kell szögezni, az itt csak annyi, hogy a tőke semmi értéktöbbletet nem hoz létre, amíg nem alkalmaz eleven munkát. Az alkalmazott állótőke újratermelése maga természetesen nem többletérték tételezése.

(Az emberi testnél, mint a tőkénél, az újratermelésben a különböző adagok nem egyenlő időközök alatt cserélődnek ki, a vér gyorsabban újul meg, mint az izom, az izom gyorsabban, mint a csontok, amelyek ebben a vonatkozásban az emberi test állótőkéjének tekinthetők.)

A forgalmat meggyorsító eszközökként Storch felsorolja: 1. „munkások" egy olyan osztályának képződését, amely csak a kereskedelemmel foglalkozik; 2. a szállítási eszközök adta könnyűséget; 3. a pénzt; 4. a hitelt. (Lásd fent.*)

Ebből a tarkabarka összeállításból a közgazdászok egész zavarossága kitűnik. Pénz és pénzforgalom — amit mi egyszerű forgalomnak neveztünk – előfeltétele, feltétele mind magának a tőkének, mind a tőke forgalmának. Ezért a pénzről, ahogy az létezik, mint az érintkezésnek a termelés egy a tőkét megelőző fokához tartozó viszonya, a pénzről mint pénzről, a maga közvetlen formájában, nem lehet azt mondani, hogy meggyorsítja a tőke forgalmát, hanem előfeltétele annak. Amikor a tőkéről és forgalmáról beszélünk, a társadalmi fejlődésnek olyan fokán állunk, amelyen a pénz bevezetése nem mint felfedezés stb. kerül be, hanem *előfeltétel*. Amennyiben a pénznek közvetlen formájában magának is értéke van, nemcsak más áruk-

* [*V. ö. II. köt. 110. old.*]

nak az értéke, értéküknek a jelképe - mert ha valami maga is közvetlen egy másik közvetlen akar lenni, akkor ugyanezt csak *képviselheti*, ilyen vagy olyan módon jelkép –, hanem magának is értéke van, maga is egy meghatározott használati értékben tárgyiasult munka, annyiban a pénz oly távol áll attól, hogy meggyorsítsa a tőke forgalmát, hogy éppenséggel feltartja azt. A pénz mind a két oldalról tekintve, ahogy a tőke forgalmában előfordul, mind forgalmi eszközként, mind a tőke realizált értékeként, a forgalmi költségekhez tartozik, mivel maga is munkaidő, amelyet egyfelől azért alkalmaznak, hogy a forgalmi időt megrövidítsék, másfelől, hogy a forgalom egy minőségi mozzanatát – a tőke visszaváltoztatását magává mint magáértvaló értékké – jelenítse meg. Egyik oldalról sem gyarapítja az értéket. Az egyik oldalról a pénz költséges, munkaidőbe kerülő, tehát a többletértékből lejövő formája az érték megjelenítésének. A másik oldalról a pénz olyan gépnek tekinthető, amely forgalmi időt megtakarít, s ilymódon időt tesz szabaddá a termelés számára. Minthogy azonban még mint ilyen gép is munkába kerül és munka terméke, a tőkével szemben a *termelés járulékos költségeit* képviseli. A forgalmi költségek között szerepel. Az eredeti forgalmi költség maga a forgalmi idő, ellentétben a munkaidővel. A reális forgalmi költségek maguk is tárgyiasult munkaidő – gépezet a forgalmi idő eredeti költségeinek csökkentésére. A pénz a maga közvetlen formájában, ahogy a termelésnek egy a tőkét megelőző történelmi fokához tartozik, ezért mint forgalmi költség jelenik meg a tőkének, és a tőke ezért arra törekszik, hogy magával adekvátta alakítsa át; hogy a forgalom egyik mozzanatának munkaidőbe nem kerülő képviselőjévé tegye, amely maga nem értékes. Ezért a tőke arra irányul, hogy a pénzt a maga hagyományozott, közvetlen realitásában megszüntesse és egy csak a tőke által *tételezett* és éppúgy megszüntetett, tisztán *eszmei* valamivé változtassa. Nem lehet tehát azt mondani, ahogy Storch teszi, hogy a pénz egyáltalában a tőke forgalmát meggyorsító eszköz; hanem megfordítva azt kell mondani, hogy a tőke igyekszik a pénzt a maga forgalmának egy pusztán *eszmei* mozzanatává változtatni és csak a neki megfelelő adekvát formába emelni. A pénznek a maga közvetlen formájában való megszüntetése úgy jelenik meg, mint a tőkeforgalom mozzanatává vált pénzforgalom követelése; mert közvetlenül előfeltételezett formájában a pénz *korlátja* a tőke forgalmának. A tőke tendenciája: *forgalmi idő nélküli forgalom*; ezért azoknak a szerszámoknak, amelyek csak a forgalmi idő megrövidítésére szolgálnak, pusztán a tőke által tételezett *formameghatározásokká* tételezése is, ahogy a megkülönböztetett mozzanatok, amelyeket a tőke a forgalomban befut: a saját átalakulásának minőségi meghatározásai.

Ami egy külön kereskedőrend képződését illeti – azaz a munka megosztásának olyan fejlődését, amely a cserélés ügyletét magát is külön munkává változtatta – amihez természetesen a cseremüveletek összegének már bizonyos magasságot kellett elérnie (ha a csere 100 embernél munkaidejük 100-ad részét veszi igénybe, akkor mindegyik ember $^{1}/_{100}$ cserélő; $^{100}/_{100}$ cserélő képviselne egyetlenegy embert. A 100-ra juthatna akkor egy kereskedő. A kereskedelemnek magától a termeléstől való elválasztása, illetve hogy maga a csere a cserélőkkel szemben képviselőt kap, egyáltalában megköveteli, hogy a csere és az érintkezés bizonyos fokig fejlettek legyenek. A kereskedő az eladóval szemben valamennyi vevőt, a vevővel szemben valamennyi eladót képviseli, tehát nem végpont, hanem a középje magának a cserének; ezért mint közvetítő jelenik meg) – a kereskedőrend képződése, amely előfeltételezi a pénz képződését, ha nem is összes mozzanataiban kifejlődve, ez szintén előfeltétele a tőkének és ezért nem lehet úgy említeni, mint ami a tőke sajátos forgalmát közvetíti. Minthogy a kereskedelem, mind történelmileg, mind fogalmilag, *előfeltétele* a tőke keletkezésének, ezért e fejezet lezárása előtt vissza kell rá térnünk, mert a tőke keletkezéséről szóló szakasz elé vagy abba tartozik.

A szállítási eszközök adta könnyebbség, amennyiben a fizikai áruforgalom megkönnyítését jelenti, nem tartozik ide, ahol pusztán a tőke forgalmának a formameghatározásait vesszük szemügyre. A termék csak akkor válik áruvá, csak akkor lép ki a termelési fázisból, amikor már a *piacon* van. Másfelől annyiban ide tartoznak a szállítási eszközök, hogy a tőke *megtérülésének* – azaz a forgalmi időnek – a piacnak a termelés* helyétől való távolságával növekednie kell. Ennek szállítási eszközökkel való megrövidítése tehát közvetlenül, erről az oldalról közvetlenül, a tőke forgalmának vizsgálatába tartozónak jelenik meg. De tulajdonképpen ez a piacról szóló tanításba tartozik, amely maga a tőkéről szóló szakaszba tartozik.

Végül *hitel*. A forgalomnak stb. ezt a közvetlenül a tőke által tételezett formáját – amely tehát sajátosan a tőke természetéből ered, a tőkének ezt a differentia specificáját – Storch stb. itt összedobja pénzzel, kereskedőrenddel stb., amelyek egyáltalában a csere és a többé-kevésbé reá alapozott termelés fejlődéséhez tartoznak. A differentia specificát megadni, ez itt éppúgy *logikai* kifejtés, mint kulcs a *történetinek* a megértéséhez. Történelmileg is találunk pl. Angliában (éppúgy Franciaországban) olyat, hogy pénzt papírral helyettesítsenek, másrészt a tőkének, amennyiben az *érték* formá-

* [*A kéziratban*:] termelési idő

jában létezik, egy tisztán önmaga tételezte formát adjanak, végül kísérleteket nyomban a tőke felemelkedésével a hitel megalapítására. (Pl. Petty, Boisguillebert.)

A kis forgalom. A csere folyamata tőke és munkaképesség között egyáltalában. A tőke a munkaképességek újratermelésében.

A forgalmon mint összfolyamaton belül különbséget tehetünk a nagy és a kis forgalom között. Az előbbi az egész periódust átfogja attól a pillanattól, amikor a tőke kilép a termelési folyamatból, addig, amíg vissza nem tér abba. A második folytonos és magával a termelési folyamattal egyidejűleg állandóan végbemegy. Ez az a része a tőkének, amelyet mint bért fizetnek ki, a munkaképességre cserélnek ki. A tőkének ezt a forgalmi folyamatát, egyenértékeknek a forma szerint tételezett, de valójában magát megszüntető és csak formailag tételező cseréjét (az érték átmenetét tőkébe, ahol az egyenértékek cseréje átcsap az ellenkezőjébe és a csere bázisán a csere tisztán formaivá lesz, s a kölcsönösség mind az egyik oldalon van), így kell kifejteni: Az értékek, amelyeket kicserélnek, mindig tárgyiasult munkaidő, tárgyilag meglevő, *kölcsönösen* előfeltételezett mennyisége létező (egy használati értékben létező) munkának. Az érték mint olyan mindig okozat, soha nem ok. Azt a munkamennyiséget fejezi ki, amellyel egy tárgyat termeltek, tehát amellyel – a termelőerők ugyanazon fokát előfeltételezve – újra lehet termelni. A tőkés nem közvetlenül tőkét cserél ki munkára vagy munkaidőre, hanem árukban foglalt, feldolgozott időt az eleven munkaképességben foglalt, kidolgozott időre. Az eleven munkaidő, amelyet becserél, nem a csereértéke, hanem a használati értéke a munkaképességnek. Ahogy egy gépet nem mint okozatok okát cserélnek ki, fizetnek meg, hanem mint ami maga is okozat; nem a termelési folyamatbeli használati értéke szerint, hanem mint terméket – meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkát. A munkaképességben foglalt munkaidő, vagyis az az idő, amely az eleven munkaképesség előállításához szükséges, ugyanaz, mint ami – a termelőerők ugyanazon fokát előfeltételezve – újratermeléséhez, azaz fenntartásához szükséges. Az a csere tehát, amely tőkés és munkás között megy végbe, teljesen megfelel a csere törvényeinek; de nemcsak megfelel, hanem végső kiképeződése a cserének. Mert amíg a munkaképesség nem önmagát cseréli ki, addig a termelés alapzata még nem a cserén nyugszik, hanem a csere pusztán szűk kör, amely a nem-cserén nyugszik mint bázisán, ahogy a polgári termelést megelőző valamennyi fokon történik. Az érték használati

értéke azonban, amelyet a tőkés becserélt, maga az értékesítés eleme és mértéke: az eleven munka és munkaidő, mégpedig több munkaidő, mint amennyi a munkaképességben tárgyiasult, azaz több munkaidő, mint amennyibe az eleven munkás újratermelése kerül. Azáltal tehát, hogy a tőke a munkaképességet mint egyenértéket becserélte, a munkaidőt – amennyire ez túlmegy a munkaképességben foglalton – egyenérték nélkül cserélte be; idegen munkaidőt sajátított el *csere nélkül* a csere *formája* közvetítésével. A csere ezért pusztán formaivá lesz és, mint láttuk,* a tőke további fejlődésénél a látszata is megszűnik annak, mintha a tőke a munkaképesség ellenében másvalamit cserélne be, mint annak saját tárgyiasult munkáját; tehát egyáltalában valamit cserélne a munkaképesség ellenében. Az átcsapás tehát azáltal keletkezik, hogy a szabad csere utolsó foka a munkaképességnek mint árunak, mint értéknek a cseréje áru, érték ellenében; hogy a munkaképességet mint tárgyiasult munkát vásárolják meg, használati értéke azonban eleven munkában, azaz csereérték tételezésében áll. Az átcsapás abból keletkezik, hogy a munkaképességnek mint értéknek a használati értéke maga az értéklétrehozó elem, az érték szubsztanciája és értékgyarapító szubsztancia. Tehát ebben a cserében a munkás a benne tárgyiasult munkaidő egyenértéke fejében a maga értéklétrehozó és -gyarapító eleven munkaidejét adja. Mint okozatot adja el magát. A tőke mint okot, mint tevékenységet szívja fel, mint ilyen testiesül meg benne. Ilymódon a csere átcsap ellenkezőjébe és a magántulajdon törvényei – a szabadság, egyenlőség, tulajdon – a saját munka feletti tulajdon és a szabad rendelkezés felette – átcsapnak a munkás tulajdonnélküliségébe és munkájának elidegenülésébe, abba, hogy mint idegen tulajdonhoz viszonyul hozzá és vice versa.

A tőke bérként tételezett részének forgalma kíséri a termelési folyamatot, mint gazdasági formavonatkozás jelenik meg mellette, s egyidejű és összefonódó vele. Ez a forgalom tételezi csak a tőkét mint olyant; feltétele a tőke értékesítési folyamatának és nemcsak egy formameghatározását tételezi annak, hanem a szubsztanciáját. Ez a tőke állandóan forgó része, amely egy pillanatra sem kerül bele magába a termelési folyamatba és állandóan kíséri azt. Az a része a tőkének, amely egy pillanatra sem kerül bele a tőke újratermelési folyamatába, ami a nyersanyagnál nem így van. A munkás *ellátási alapja* mint termék kerül ki a termelési folyamatból, mint eredmény; de mint ilyen soha nem kerül be a termelési folyamatba, mert az egyéni fogyasztás számára befejezett termék, közvetle-

* [*V. ö. I. köt. 339–340. old.*]

nül belekerül a munkás fogyasztásába és közvetlenül kicserélik rá. Ez tehát, megkülönböztetve mind a nyersanyagtól, mind a munkaszerszámtól, a κατ' ἐξοχήν forgótőke. Itt van a tőke körforgásában az egyetlen mozzanat, ahol a fogyasztás közvetlenül belép. Ott, ahol az árut pénzre cserélik ki, egy másik tőke becserélheti az árut mint nyersanyagot új termeléshez. Továbbá a tőke előfeltételei szerint nem az egyes fogyasztó, hanem a kereskedő lép vele szembe; aki magát az árut azért vásárolja, hogy pénzért eladja. (Ezt az előfeltételt egyáltalában a kereskedőrendet illetően ki kell fejteni. Ezáltal különbözik az üzletemberek közti forgalom az üzletemberek és fogyasztók köztitől.) A forgótőke tehát itt közvetlenül úgy jelenik meg, mint ami a munkások egyéni fogyasztására rendeltetett; egyáltalában közvetlen fogyasztásra rendeltetett és ezért a kész termék formájában létező. Ezért ha egyrészt a tőke a termék előfeltételeként jelenik meg, éppúgy a kész termék a tőke előfeltételeként – ami történelmileg abban oldódik fel, hogy a tőke nem elejétől kezdte a világot, hanem készentalált termelést és termékeket, mielőtt alávetette ezeket a maga folyamatának. Ha már megindult, önmagából kiindulva, a tőke állandóan előfeltételezi magát különböző formáiban mint elfogyasztható terméket, nyersanyagot és munkaszerszámot, hogy állandóan újratermelje magát ezekben a formákban. Egyszer úgy jelennek meg ezek, mint a maga a tőke előfeltételezte feltételek, és azután mint a tőke eredménye. A tőke a maga újratermelésében megtermeli a saját feltételeit. Itt tehát – a tőkének az eleven munkaképességhez és az utóbbi fenntartásának természeti feltételeihez való viszonya révén – azt látjuk, hogy a forgótőke a használati érték oldaláról is meg van határozva mint közvetlenül az egyéni fogyasztásba bekerülő és általa termékként felemésztendő. Ezért tévesen következtették azt, hogy a forgótőke egyáltalában *elfogyasztható*, mintha szén, olaj, festék stb., szerszámok stb., talajjavítások stb., gyár stb. nem kerülne mind szintén fogyasztásra, ha fogyasztáson használati értékük és formájuk megszüntetését értjük; de éppúgy mindezek nem kerülnek fogyasztásra, ha ezen egyéni fogyasztást, tulajdonképpeni értelemben való fogyasztást értünk. Ebben a forgalomban a tőke állandóan ellökődik magától mint tárgyiasult munka, hogy az eleven munkaerőt, éltető levegőjét magához hasonítsa. Ami mármost a munkás fogyasztását illeti, ez egyet termel újra – tudniillik őt magát mint eleven munkaképességet. *Minthogy önmagának ez az újratermelése feltétel a tőke számára, ezért a munkásnak a fogyasztása is úgy jelenik meg, mint újratermelése nem közvetlenül a tőkének, de azoknak a viszonyoknak, amelyek között egyedül tőke a tőke. Az eleven munkaképesség éppúgy a tőke létezési feltételei közé tartozik, mint a nyersanyag és a szerszám. A tőke tehát kettősen termeli újra magát, a saját*

formájában, a munkás fogyasztásában, de csak amennyire ez a fogyasztás a munkást mint eleven munkaképességet termeli újra. Ezt a fogyasztást a tőke ezért termelő fogyasztásnak nevezi – termelő nem annyiban, hogy az egyént újratermeli, hanem az egyéneket mint munkaképességeket. Ha Rossi megbotránkozik azon, hogy a bért kétszer veszik számításba, egyszer mint a munkás jövedelmét, azután mint a tőke újratermelő fogyasztását,* az ellenvetés csak azok ellen érvényes, akik szerint a bér közvetlenül bekerül a tőke termelési folyamatába mint érték. Hiszen a bér fizetése forgalmi aktus, amely a termelési aktussal egyidejűleg és mellette megy végbe. Vagy ahogy Sismondi mondja ebből a nézőpontból[38] – a munkás nem-újratermelő módon fogyasztja el bérét; de a tőkés termelően fogyasztja el, amennyiben olyan munkára cseréli be, amely újratermeli a bért és a bérnél többet. Ez magára a tőkére csak objektumként tekintve vonatkozik. De amennyiben a tőke viszony, mégpedig az eleven munkaképességhez való viszony, a munkás fogyasztása újratermeli ezt a viszonyt; vagyis a tőke kétszeresen termeli újra magát, mint érték a munka becserélése révén – mint lehetőség az értékesítési folyamat újra elkezdésére, újra tőkeként tevékenykedésre –, mint viszony újratermeli magát a munkás fogyasztása révén, amely újratermeli a munkást mint tőkére – bérre mint a tőke részére – kicserélhető munkaképességet.

Ez a tőke és munka közötti forgalom adja tehát a tőke egy részének meghatározását mint állandóan forgót, az ellátási alapot; állandóan elfogyasztják; állandóan újra kell termelni. Ebben a forgalomban csattanósan megmutatkozik a tőke és a pénz, a tőke forgalma és a pénz forgalma közötti különbség. A tőke pl. hetenként fizet munkabért; a munkás ezt a bért a szatócshoz stb. viszi; ez közvetve vagy közvetlenül letétbe helyezi a bankárnál; és a következő héten a gyáros megint felveszi a bankártól, hogy megint elossza ugyanazok között a munkások között stb. és így tovább. Ugyanaz a pénzösszeg folyton új tőkeadagokat forgat. Maga a pénz összege azonban nem határozza meg az így forgatott tőkeadagokat. Ha a munkabér pénzértéke emelkedik, akkor a forgó közeg emelkedni fog, de ennek a közegnek a tömege nem határozza meg az emelkedést. Ha a pénz termelési költségei nem esnének, semmiféle gyarapítása nem gyakorolna befolyást a belőle ebbe a forgalomba bekerülő adagra. Itt a pénz mint puszta forgalmi eszköz jelenik meg. Minthogy egyidejűleg sok munkást kell fizetni, meghatározott összegű pénzre van egyidejűleg szükség, amely összeg a munkások számával

* *V. ö. II. köt. 68–70. old.*]

növekszik. Másrészt a pénz megtérülésének gyorsasága révén megint csekélyebb összegre van szükség, mint olyan állapotokban, amikor kevesebb a munkás, de a pénzforgalom gépezete nincs úgy szabályozva. Ez a forgalom feltétele a termelési folyamatnak és vele a forgalmi folyamatnak is. Másrészt ha a tőke nem tér vissza a forgalomból, akkor ez a munkás és tőke közötti forgalom nem kezdődhetnék újra; ezt tehát a maga részéről megszabja az, hogy a tőke a maga átalakulásainak különböző mozzanatait a termelési folyamaton *kívül* futja be. Ha nem térne vissza, ez nem azért lenne, mert nincs elég *pénz* mint *forgalmi eszköz*, hanem mert vagy nincs tőke termékek formájában, a *forgó*tőkének ez a része hiányzik, vagy mert a tőke nem a *pénz formájában* tételezte, azaz nem mint tőke realizálta magát, ami azonban megint nem a forgalmi eszköz mennyiségéből eredne, hanem mert a tőke nem a pénzként való *minőségi meghatározásban* tételezte magát, amihez semmiképpen nem szükséges, hogy készpénz formájában, a közvetlen pénzformában tételezze, s hogy ilyenben tételezte-e magát vagy sem, az megint nem a forgalmi eszközként forgó pénz mennyiségétől függne, hanem a tőkének értékre mint olyanra való cseréjétől; megint egy minőségi, nem mennyiségi mozzanat, ahogy közelebbről taglaljuk majd, amikor a tőkéről mint pénzről beszélünk. (Kamat stb.)

A forgalom hármas meghatározása vagy módja. – Állótőke és forgótőke. – A forgó- és állótőkére különült össztőke megtérülési ideje. – Egy ilyen tőke átlagos megtérülése. – Az állótőke befolyása a tőke teljes megtérülési idejére. – Forgó állótőke. *Say. Smith. Lauderdale.* (Lauderdale a *profit* eredetéről.)

Egészében tekintve tehát a forgalom hármas módon jelenik meg: 1. az összfolyamat – a tőke menete a különböző mozzanatain át; eszerint a tőke olyan, mint folyásnak indított; mint forgó; amennyiben a folytonosság mindegyik mozzanatban virtuálisan meg van szakítva és megszilárdulhat a következő fázisba való átmenéssel szemben, a tőke itt szintén különböző vonatkozásokban rögzítettnek jelenik meg és ennek a rögzítettségnek a különböző módjai különböző tőkéket képeznek, árutőkét, pénztőkét, termelési feltételekként meglevő tőkét.

2. A kis forgalom tőke és munkaképesség között. Ez kíséri a termelési folyamatot és mint szerződés, csere, érintkezési forma jelenik meg, melynek előfeltételezésével a termelési folyamat megindul. A tőkének ebbe a forgalomba bekerülő része – az ellátási alap – a κατ' ἐξοχήν forgótőke. Nemcsak a forma szerint van meghatározva, hanem használati értéke, azaz anyagi

meghatározása, hogy elfogyasztható és közvetlenül az egyéni fogyasztásba bekerülő termék, maga is része a formameghatározásának.

3. A nagy forgalom; a tőkének a termelési fázison kívüli mozgása, ahol ideje a munkaidővel ellentétben mint forgalmi idő jelenik meg. A termelési fázisban levő tőkének az abból kilépőhöz való ezen ellentétéből adódik a *forgó-* és *állótőke* különbsége. Az utóbbi tőke az, amely a termelési folyamathoz van rögzítve és benne magában fogyasztják el; bár a nagy forgalomból ered, de nem tér vissza abba, és amennyiben forog, csak azért forog, hogy a termelési folyamatban elfogyasszák, oda legyen kötve.

A tőke forgalmában fellépő három különféle különbség adja a forgó- és állótőke közti három különbséget; tételezi a tőke egy részét mint a *κατ' ἐξοχήν* forgót, mert soha nem kerül bele a termelési folyamatba, de állandóan kíséri azt; és harmadszor a *forgó-* és *állótőke* közti különbséget. A 3. számú formában levő forgótőke magában foglalja a 2. számút is, mivel ez szintén ellentétben áll az állótőkével; de a 2. számú nem foglalja magában a 3. számút. A tőkének az a része, amely mint olyan a termelési folyamathoz tartozik, az a része, amely anyagilag csak *termelési eszközül* szolgál; a középet képezi az eleven munka és a megdolgozandó anyag között. A forgótőke egy része, mint szén, olaj stb., szintén pusztán termelési eszközül szolgál. Mindaz, ami csak eszközül szolgál, hogy a gépet vagy az őt mozgató gépet működésben tartsa. Ezt a különbséget még közelebbről meg kell majd vizsgálni. Először is ez nem mond ellent az 1. meghatározásnak, mivel az állótőke mint *érték* szintén forog abban az arányban, ahogy elhasználódik. Éppen ebben az *állótőke*-meghatározásban – azaz abban a meghatározásban, amelyben a tőke elvesztette folyékonyságát és egy *meghatározott* használati értékkel azonosul, amely megfosztja átalakulóképességétől – jelentkezik a legfrappánsabban a *kifejlett tőke* – amennyire eddig mint termelő tőkét ismerjük –, és éppen ebben a látszólag nem-adekvát formában s ennek a forgótőke 2. számbeli formájához való növekvő arányában méri magát a tőkének mint tőkének a fejlődése. Ez az ellentmondás takaros. Ki kell fejteni.

A különböző tőkefajták, amelyek a gazdaságtanban külsőleg csöppennek be, itt úgy jelennek meg, mint megannyi lecsapódásai a magából a tőke természetéből eredő mozgásoknak vagy jobbanmondva magának ennek a mozgásnak a maga különböző meghatározásaiban.

A forgótőke állandóan „megválik" a tőkéstől, hogy az első formában visszatérjen hozzá. Az *állótőke* nem teszi ezt. (*Storch.*[39]) „A *forgótőke* a tőkének az az adagja, amely nem hoz profitot, *amíg meg nem válnak tőle*; az álló- stb. hoz ilyen profitot, *miközben a tulajdonos birtokában marad.*"

(*Malthus.*[40]) „A forgótőke sem jövedelmet, sem profitot nem hoz alkalmazójának, *amíg birtokában marad*; az *állótőke*, anélkül, hogy gazdát cserélne vagy forgalomra lenne szüksége, profitot hoz." (*A. Smith.*[41])

Erről az oldalról, minthogy a tőke útrakelése a tulajdonosától (partir de son possesseur*) nem egyebet jelent, mint a tulajdonnak vagy birtoknak a csere aktusában végbemenő *elidegenítését*, és minthogy az elidegenítés révén birtokosa számára értékké válni, ez minden csereérték, tehát minden tőke természete, ezért a meghatározás a fenti megfogalmazásában nem lehet helyes. Ha az állótőke a tulajdonosa számára a csere és a benne foglalt csereérték** közvetítése nélkül volna, akkor az állótőke valójában puszta használati érték volna, tehát nem tőke. De amin a fenti meghatározás alapul, az ez: mint *érték* az állótőke forog (ha csak adagonként, egymás után is, mint látni fogjuk). Mint *használati érték* nem forog. Az *állótőke*, amennyiben anyagi oldaláról tekintjük, mint a termelési folyamat mozzanatát, soha nem hagyja el határait; birtokosa nem idegeníti el; az ő kezében marad. Csak *formai oldala* szerint forog mint tőke, megörökülő érték. A forgótőkében ez a különbség forma és tartalom, használati érték és csereérték között nem következik be. Ahhoz, hogy mint csereérték forogjon, legyen, ahhoz mint használati értéknek a forgalomba kell lépnie, el kell hogy idegenítsék. A *tőke* mint olyan számára a használati érték csak maga az érték. A forgótőke csak akkor realizálódik értékként a tőke számára, amikor elidegenítik. Ameddig birtokosa kezében marad, csak *magán-való* értéke van, de nincs *tételezve*; csak *δυνάμει* – de nem actu. Az állótőke ezzel szemben csak addig realizálódik értékként, amíg mint használati érték a tőkés kezében marad, vagy dologi vonatkozásként kifejezve, amíg a termelési folyamatban marad, ami a tőke belső szerves mozgásának, magára való vonatkozásának tekinthető, szemben az animális mozgásával, másért-való létezésével. Minthogy tehát az *állótőke*, mihelyt belépett a termelési folyamatba, benne marad, ezért benne is pusztul el, felemésztik benne. Ennek az elpusztulásnak a tartama itt még nem tartozik ránk. Erről az oldalról tehát az, amit Cherbuliez a *segédanyagoknak* nevez,[42] mint szén, fa, olaj, faggyú stb., amelyek teljesen megsemmisülnek a termelési folyamatban, amelyeknek csak magának a termelés folyamatának számára van *használati értékük*, az *állótőkéhez* tartozik. De ugyanezeknek az anyagoknak van használati értékük a termelésen kívül is és más módon is elfogyaszthatók, éppúgy, ahogy épületek, házak stb. nem szükségképpen a termelés

* [távozása, megválása a birtokosától]

** [*A kéziratban*:] használati érték

számára vannak rendeltetve. Nem létük meghatározott módja révén *állótőkék*, hanem használatuk révén. Azzá válnak, mihelyt a termelési folyamatba lépnek. *Állótőkék*, mihelyt a tőke termelési folyamatának mozzanataként vannak tételezve; mert akkor elvesztik azt a tulajdonságukat, hogy potenciálisan forgótőke legyenek.

Ahogy tehát a tőkének a tőke kis körforgásába bekerülő része – vagyis a tőke, amennyire ebbe a mozgásba bekerül – a tőke és a munkaképesség közötti forgalom, a tőke bérként forgó része *soha nem lép ki a forgalomból és soha nem lép be a tőke termelési folyamatába*, anyagi oldaláról, mint használati érték, hanem mint egy előző termelési folyamat termékét, eredményét, a termelési folyamat mindig ellöki, úgy megfordítva a tőkének *állótőkeként* meghatározott része mint használati érték, anyagi létezése szerint, soha nem lép ki a *termelési folyamatból* és soha nem lép *megint be a forgalomba*. Az utóbbi csak mint *érték* (mint a kész termék értékének része) lép a forgalomba, a másik viszont csak mint *érték* lép be a termelési folyamatba, mivel a szükséges munka a bérnek az újratermelése, a tőke értékének azon részéé, amely bérként forog. Ez tehát az állótőke *első* meghatározása és erről az oldalról a *segédanyagokat* is felöleli.

Másodszor: Az állótőke azonban csak annyira léphet mint érték a forgalomba, amennyire mint használati érték a termelési folyamatban elpusztul. Mint érték kerül bele a termékbe – azaz mint benne feldolgozott vagy benne megszüntetett munkaidő –, amennyiben önálló alakjában mint használati érték elpusztul. Használata révén elhasználódik, de úgy, hogy értéke a maga formájából a termékébe tevődik át. Ha nem használják fel, nem emésztik fel magában a termelési folyamatban – ha a gép áll, a vas rozsdásodik, a fa korhad –, akkor értéke természetesen elpusztul használati értékként való mulandó létezésével együtt. Értékként való forgalma megfelel a termelési folyamatban használati értékként való elfogyasztásának. Teljes értéke teljesen csak akkor termelődik újra, azaz tér vissza a forgalomból, amikor mint használati értéket teljesen elfogyasztották a termelési folyamatban. Mihelyt teljesen feloldódott értékké és ezért teljesen bekerült a forgalomba, akkor teljesen elpusztult mint használati érték és ezért mint a termelés szükséges mozzanatát ugyanazon fajta új használati értékkel pótolni kell, azaz újra kell termelni. Újratermelésének szükségességét, azaz újratermelési idejét az az idő határozza meg, amely alatt a termelési folyamaton belül felemésztik, elfogyasztják. A forgótőkénél az újratermelést a forgalmi idő határozza meg, az állótőkénél a forgalmat az az idő határozza meg, amely alatt az állótőkét mint használati értéket, a maga anyagi létezésében, felemésztik a termelési aktuson belül, vagyis az az idő, amelyen belül

újra kell termelni. Ezer font fonalat megint újra lehet termelni, mihelyt eladták és az érte kapott pénzt megint kicserélték gyapotra stb., egyszóval a fonal termelési elemeire. Újratermelését tehát a forgalmi idő határozza meg. Egy 1000 £ értékű gépnek, amely 5 évig tart el, amely csak 5 év után használódik el és akkor már csak ócskavas, minden évben mondjuk $^1/_5$ része használódik fel, ha a termelési folyamatban való fogyasztás átlagát vesszük. Tehát mindegyik évben értékének csak $^1/_5$-e lép forgalomba, és csak az 5 év lejártakor lépett be egészen a forgalomba és tért vissza belőle. A forgalomba való belépését tehát tisztán az elhasználódási ideje határozza meg és az az idő, amelyre értékének szüksége van ahhoz, hogy teljesen a forgalomba lépjen és belőle visszatérjen, az újratermelési összideje, az az idő, amely alatt újra kell termelni. Az állótőke csak mint érték kerül bele a termékbe; a forgótőke használati értéke viszont megmaradt a termékben mint annak szubsztanciája és csak más formát öltött. E megkülönböztetés által a forgó- és állótőkévé különült össztőke *megtérülési ideje* lényegesen módosul. Tegyük fel, hogy az össztőke = S; ennek forgó része = c; az álló = f; az állótőke $\frac{1}{x}S$-et képez, a forgó $\frac{S}{y}$-t. A forgó 3-szor térül meg évente, az álló csak 10 évenként 2-szer. 10 év alatt f, illetve $\frac{S}{x}$ kétszer fog megtérülni; $\frac{S}{y}$ viszont ugyanezen 10 év alatt $3 \times 10 = 30$-szor térül meg. Ha $S = \frac{S}{y}$, azaz csak forgótőke lenne, akkor M, a megtérülése = 30, és az egész megtérült tőke = $30 \times \frac{S}{y}$*; a 10 év alatt megtérült összes tőke. De az állótőke csak 10 évenként 2-szer térül meg. M'-je = 2; és az összes megtérült állótőke = $\frac{2S}{x}$. S azonban = $\frac{S}{y} + \frac{S}{x}$, és a megtérülési összideje = e két rész megtérülési összidejével. Ha az állótőke 10 év alatt 2-szer térül meg, egy év alatt $^2/_{10}$-e vagy $^1/_5$-e térül meg; ezzel szemben a forgótőke egy év alatt 3-szor térül meg. $\frac{S}{5x}$ minden évben egyszer térül meg.

A kérdés egyszerű; ha egy 1000 tallérnyi tőke = 600 forgótőke és 400 állótőke, tehát $^3/_5$ forgó és $^2/_5$ állótőke; ha az állótőke 5 évig tart el, tehát 5 évenként egyszer térül meg, a forgó pedig minden évben 3-szor, mekkora az össztőke átlagos megtérülési száma, illetve ideje? Ha pusztán forgótőke lenne, akkor 5×3, 15-ször térülne meg; az 5 év alatt megtérült egész tőke 15 000 lenne. De ennek $^2/_5$-e csak egyszer térül meg 5 év alatt. Ebből a 400 tallérból tehát egy év alatt $^{400}/_5 = 80$ tallér térül meg. Az 1000 tallérból

* [*A kéziratban*:] $20 \times \frac{S}{y}$

600 évente 3-szor, 80 egyszer térül meg; vagyis az egész év alatt csak 1880 térülne meg; az 5 év alatt tehát $5 \times 1880 = 9400$ térül meg; azaz 5600-zal* kevesebb, mint ha az össztőke csak forgóból állna. Ha az egész tőke csak forgótőkéből állna, akkor $^1/_3$ évenként egyszer térülne meg.

Ha a tőke = 1000; $c = 600$, évente 2-szer térül meg; $f = 400$, évente 1-szer térül meg; akkor 600 ($^3{}_5S$) egy fél év alatt térül meg, $^{400}{}_2$, vagyis $\left(\frac{2S}{5 \times 2}\right)$ szintén egy fél év alatt. Egy fél év alatt tehát $600 + 200 = 800$ $\left(\text{azaz } c + \frac{f}{2}\right)$ térül meg. *Egy egész év alatt* tehát 2×800, vagyis 1600 térül meg; 1600 tallér 1 év alatt; tehát 100 tallér $^{12}/_{16}$ hónap** alatt, tehát 1000 tallér $^{120}/_{16}$ hónap** $= 7^1/_2$ hónap** alatt. Az egész 1000 tőke tehát $7^1/_2$ hónap alatt térül meg, ezzel szemben 6 hónap alatt térülne meg, ha pusztán forgótőkéből állna. $6 : 7^1{}_2$*** $= 1 : 1^1/_4$, vagyis mint $1 : {}^5/_4$. Ha a tőke = 100, a forgó = 50, az álló = 50; az első évente 2-szer térül meg, a második egyszer; akkor $^1/_2$ 100 1-szer térül meg 6 hónap alatt, és $^1/_4$ 100 szintén 1-szer 6 hónap alatt; 6 hónap alatt megtérül tehát a tőke $^3/_4$-e, 6 hónap alatt $^3/_4$ 100; vagyis 6 hónap alatt 75 és 8 hónap alatt 100. Ha 6 hónap alatt megtérül $^2/_1$ 100 és ugyanezen 6 hónap alatt $^1/_4$ 100 (az állótőke $^1/_2$-e), akkor $^3/_4$ 100 térül meg 6 hónap alatt. Tehát $^1/_4{}^6{}_3 = 2$ alatt; tehát $^4/_4$ 100, vagyis 100 6+2, 8 hónap alatt. A tőke megtérülési összideje = 6 (az egész forgótőkének s az állótőke $^1/_2$-ének, vagyis az össztőke $^1/_4$-ének megtérülési ideje) + $^6/_3$, azaz + ez a megtérülési idő osztva azzal a számmal, amely kifejezi, hogy a fennmaradó állótőke a forgótőke megtérülési ideje alatt megtérült tőkének mekkora hányadát képezi. Így a fenti példában: $^3/_5$ 100 megtérül 6 hónap alatt; $^1/_5$ 100 szintén; tehát 6 hónap alatt $^4/_5$ 100; tehát $^6/_4$ hónap alatt a fennmaradó $^1/_5$ 100; tehát az egész tőke $6 + {}^6/_4$ hónap $= 6 + 1^1/_2$, vagyis $7^1/_2$ hónap alatt. Általánosan kifejezve tehát:

Az átlagmegtérülési idő = a forgótőke megtérülési ideje + ez a megtérülési idő osztva azzal a számmal, amely kifejezi, hogy az állótőke fennmaradó része hányszor foglaltatik a tőke egész összegében, amelyet e megtérülési idő alatt megforgattak.

Ha két 100 talléros tőke, az egyik egészen forgótőke, a másik félig állótőke, mindegyik 5% nyereséggel, az egyik évente 2-szer egészen megtérül, a másikban a forgótőke szintén 2-szer, az állótőke azonban csak egyszer; így az összesen megtérülő tőke az első esetben = 200 és a profit = 10;

* [*A kéziratban*:] 6600-zal
** [*A kéziratban*:] év
*** [*A kéziratban*:] $7^1/_2 : 6$

a másodikban = 8 hónap alatt 1* megtérülés, 4 alatt $^1/_2$**; vagy 150 tallér 12 hónap alatt térülne meg; a profit akkor = $7^1/_2$. Ez a fajta számítás erősítette meg azt a szokásos előítéletet, mintha a forgótőke vagy az állótőke valamilyen titokzatos velükszületett erő révén hoznának nyereséget, ahogy ez még a Malthus használta frázisokban is – „a forgótőke nyereséget hoz, ha birtokosai megválnak tőle stb." –, éppígy a „Measure of Value"-jéből fentebb idézett passzusoknál stb. a mód, ahogy szerinte az állótőke profitját felhalmozzák.*** Azáltal, hogy a többletnyereségről szóló tanítást az eddigi gazdaságtanokban nem tisztán vették szemügyre, hanem összekeverve a reális profitról szóló tanítással, amely arra a részvételre lyukad ki, amelyben a különböző tőkék részesednek az általános profitrátában, ezáltal a legnagyobb zűrzavar és misztifikáció keletkezett. A tőkések mint osztály profitjának vagy *a* tőke profitjának léteznie kell, mielőtt el lehet osztani, és szerfelett képtelen dolog, ha a keletkezését az elosztásából akarják megmagyarázni. A fentiek szerint a profit csökken, mert a tőke forgási ideje növekszik° abban a mértékben, ahogy az állótőkének nevezett alkotórésze növekszik. Az ugyanolyan nagyságú tőke, a fenti esetben 100, évente 2-szer egészen megtérülne, ha csak forgótőkéből állna. De csak 16 hónap alatt 2-szer térül meg vagy csak 150 tallér térül meg egy év alatt, mert felerészt állótőkéből áll. Ahogy csökken egy meghatározott idő alatti újratermelésének száma, vagy ahogy csökken annak mennyisége, amit e meghatározott idő alatt újratermelnek, csökken a többletidő vagy többletérték termelése, minthogy a tőke egyáltalában csak annyiban tételez értéket, amennyiben többletértéket tételez. (Legalábbis ez a tendenciája; adekvát akciója.)

Az állótőke, mint láttuk, csak abban a mértékben forog értékként, amelyben a termelési folyamatban használati értékként elhasználják vagy elfogyasztják. De a relatív tartósságától függ az az idő, amely alatt így elfogyasztják, és amely alatt használati érték formájában újra kell termelni.

---

* [*A kéziratban*:] 3

** [*A kéziratban*:] $1^1/_2$

*** [*V. ö. II. köt. 46–47., 55., 148. old.*]

° A tőke nagyságát maradandónak véve – ez itt egyáltalában nem tartozik ránk, mert a tétel bármilyen nagyságú tőkére igaz. A tőkék különböző nagyságúak. De minden egyes tőke nagysága *egyenlő önmagával*, tehát amennyiben csak a maga tőketulajdonságát tekintjük, bármilyen nagyság. De ha két tőkét egymástól való különbségükben tekintünk, akkor nagyságuk különbsége révén belép a minőségi meghatározások egy viszonya. Ez maga is megkülönböztető minőségük lesz. *Ez lényeges nézőpont*, amelyből a nagyság csak egyetlen eset, ahogy a tőkének mint olyannak a vizsgálata különbözik a tőkének más tőkére való vonatkozásban történő vizsgálatától, vagy a tőkének a maga realitásában történő vizsgálatától.

Az állótőke tartóssága, vagyis nagyobb vagy kisebb mulandósága – a több vagy kevesebb idő, amely alatt a tőke ismételt termelési folyamataiban tovább ismételheti e folyamatokon belüli funkcióját –, használati értékének ez a meghatározása itt tehát formameghatározó mozzanattá lesz, azaz meghatározóvá a tőkére nézve annak formai oldala szerint, nem az anyagi szerint. Az állótőke szükséges újratermelési ideje, éppúgy, mint az az arány, amelyben az egész tőkéhez áll, itt tehát módosítja az össztőke megtérülési idejét és ezzel értékesítését. A tőke nagyobb tartóssága (szükséges újratermelési idejének a csökkenése (tartama)*) és az állótőkének az össztőkéhez való aránya itt tehát ugyanúgy hat az értékesítésre, mint az a lassúbb megtérülés, amelyet vagy az vált ki, hogy a piac, amelyről a tőke mint pénz visszatér, térbelileg távolibb, tehát a forgalom pályájának leírásához nagyobb idő szükséges (ahogy pl. olyan tőkék, amelyek Angliában a kelet-indiai piac számára dolgoznak, lassabban térülnek meg, mint az olyanok, amelyek közelebbi külső piacok vagy a hazai piac számára dolgoznak), vagy mert magát a termelési fázist természeti feltételek megszakítják, mint a mezőgazdaságban. Ricardo, aki először hangsúlyozta az állótőkének az értékesítési folyamatra való befolyását, mindezeket a meghatározásokat tarkán összevissza hányja, mint a fenti passzusokból látható.**

Az első esetben (az állótőke) a tőke megtérülése azért csökken, mert az állótőke lassan fogyasztódik el a forgalmi folyamaton belül; vagyis az ok az újratermeléséhez szükséges idő tartamában rejlik. A második esetben a csökkent megtérülés a *forgalmi idő* meghosszabbodásából ered (az első esetben az állótőke szükségszerűen mindig olyan gyorsan forog, mint a termék, *amennyire* egyáltalában forog, forgalomba lép, mert nem az anyagi létezésében forog, hanem csak mint érték, azaz mint a termék összértékének eszmei alkotórésze), mégpedig a tulajdonképpeni forgalmi folyamat második felének, a pénz visszaváltoztatásának forgalmi idejéből; a harmadik esetben a csökkent megtérülés abból a nagyobb időből ered, amelyre a tőkének nem azért van szüksége, mint az első esetben, hogy a termelési folyamatban elpusztuljon, hanem azért, hogy belőle mint termék kikerüljön. Az első eset sajátosan az állótőke tulajdonsága; a második a nem folyékony, rögzített, a forgalmi összfolyamat valamelyik fázisában rögzített tőke kategóriájához tartozik (számottevő tartóssági fokú állótőke *vagy* távoli periódusokban megtéríthető forgótőke. Füzet, 15. old.; *McCulloch*: „Principles of Political Economy" [300. old.]).

---

* [*A kéziratban az előző szó fölé írva.*]

** [*V. ö. II. köt. 117–118. old.*]

Harmadszor: Az állótőkét eddig csak arról az oldalról vettük szemügyre, hogy különbségeit a tulajdonképpeni forgalmi folyamathoz való különös viszonyulása, sajátos viszonyulása tételezi. Erről az oldalról még más különbségek is adódnak majd. Először is az, hogy értéke folytatólagosan térül meg, míg a forgótőke minden adagja egészen kicserélődik, mert nála az érték létezése egybeesik a használati érték létezésével. Másodszor nem pusztán, ahogy eddig tettük, egy adott tőke átlagos megtérülési idejére való befolyását tekintve, hanem arra a megtérülési időre való befolyását is, amely e tőkének magáért-valóan van. Az utóbbi körülmény ott válik fontossá, ahol az állótőke nem puszta termelési eszközként jelenik meg a termelési folyamaton belül, hanem a tőke önálló formájaként, pl. vasutak, csatornák, utak, vízvezetékek formájában, a földdel párosított tőkeként stb. Az utóbbi meghatározás jelesül fontossá válik az arány szempontjából, amelyben egy ország össztőkéje megoszlik erre a két formára. Azután a mód, ahogyan megújítják és fenntartják; ami a közgazdászoknál abban a formában fordul elő, hogy az állótőke csak a forgótőke közvetítésével hozhat jövedelmet stb. Ez az utóbbi alapjában véve nem egyéb, mint annak a mozzanatnak a szemügyrevétele, amelyben az állótőke nem a forgótőke *mellett* és rajta *kívül* mint külön önálló létezés jelenik meg, hanem mint az állótőkévé átváltoztatott forgótőke. Amit azonban itt mindenekelőtt szemügyre akarunk venni, az az állótőkének a vonatkozása nem kifelé, hanem amennyiben ez a vonatkozás az állótőkének a termelési folyamatba való bezárva-maradása által adva van. Ezáltal van tételezve, hogy az állótőke magának a termelési folyamatnak egy meghatározott mozzanata.

{Egyáltalán nem mondjuk, hogy az *állótőke* minden meghatározásban olyan tőke, amely nem egyéni fogyasztásra, hanem csak termelésre szolgál. Egy ház szolgálhat mind termelésre, mind fogyasztásra; éppígy valamennyi jármű, egy hajó és egy kocsi, mind kirándulásra, mind szállítási eszközül; egy utca mint közlekedési eszköz mind a tulajdonképpeni termelésre, mind sétára stb. Az *állótőke* ebben a második vonatkozásban egyáltalán nem tartozik ránk; mivel a tőkét itt csak mint értékesítési folyamatot és termelési folyamatot vesszük szemügyre. A kamatnál még bekerül majd a második meghatározás. Ricardo csak ezt a meghatározást tarthatja szem előtt, amikor ezt mondja: „A tőkét aszerint, hogy többé vagy kevésbé mulandó, tehát adott idő alatt többé vagy kevésbé gyakran kell újratermelni, forgó- vagy állótőkének nevezik." (*Ricardo*, VIII, 19. [„Principles", 26. old.]) Eszerint egy kávéskanna állótőke lenne, de a kávé forgó. A közgazdászok durva materializmusa, hogy az emberek társadalmi termelési viszonyait és azokat a meghatározásokat, amelyeket a dolgok kapnak, e viszonyok alá

besoroltaknak, a dolgok *természeti tulajdonságainak* tekintik, éppoly durva idealizmus, sőt fetisizmus, amely a dolgoknak társadalmi vonatkozásokat tulajdonít mint immanens meghatározásaikat és ilymódon misztifikálja őket. (Annak nehézsége, hogy valamely dolgot természeti mibenléte szerint álló- vagy forgótőkének rögzítsenek, a közgazdászokat itt kivételesen arra az ötletre vitte, hogy maguk a dolgok sem nem álló-, sem nem forgótőke, tehát egyáltalában nem tőke, mint ahogy az aranynak nem természeti tulajdonsága az, hogy pénz.)}

(A fent felsorolt pontokhoz, hogy el ne felejtsük, még hozzájön az állótőkének forgótőkeként való forgalma, azaz azok az ügyletek, amelyek révén birtokost cserél.)

„*Állótőke – lekötött*: tőke, amely *annyira le van kötve az egyik termelési fajtában*, hogy nem lehet többé átirányítani, hogy *egy másik termelési fajtának* szentelje magát." (*Say*, 21.* [„Traité", II. köt. 430. old.]) „Az állótőke fogyasztódik el, hogy segítsen újratermelni** azt, amit az ember a maga használatára szán . . . *tartós berendezésekből* áll, *amelyek alkalmasak növelni* egy *jövendő munka termelőerőit*." (Sismondi, VI. [„Nouveaux principes", I. köt. 95., 97–98. old.]) „*Állótőke* az a tőke, amely szükséges a munka szerszámainak, gépeinek stb. fenntartásához." (*Smith*, II. köt. 226.*** old.) „A forgótőkét elfogyasztják, az állótőkét csupán felhasználják a termelés nagy folyamatában°" („*Economist*", VI. füzet, 1. old. [1847 nov. 6., 1271. old.]) „Megmutatjuk, hogy az első bot vagy az első kő, amelyet kezébe ragad, hogy segítse magát céljainak követésében, munkájának egy részét elvégezve, pontosan azt a szolgálatot teszi, mint a kereskedőnemzetek által most alkalmazott tőkék." (*Lauderdale*, Füzet, 8 a; 87. old.) „Az emberi fajt jellemző és megkülönböztető vonások egyike az, hogy *így pótolja a munkát* egy gépekké átalakított tőkével." (*Lauderdale*, Füzet, 9. old.; 120.°° old.) „Mármost érthető, hogy a tőkék profitja mindig vagy abból ered, hogy a tőkék *pótolják* a munkának egy olyan adagját, amelyet emberkézzel kellene elvégezni; vagy abból, hogy elvégzi a munkának egy olyan adagját, amely meghaladja az ember személyes teljesítőképességét, és amelyet nem tudna önmaga megtenni." (I. m., 119. old.) Lauderdale polemizál Smith és Locke ellen, akiknek nézete, hogy a munka a profit teremtője, őszerinte ezt eredményezi: „Ha ez a helyes és szabatos elgondolása a tőke profitjának, ebből az

* [*A kéziratban*:] 24.
** [*A kéziratban*:] elfogyasztani
*** [*A kéziratban*:] 126.
° [*A kéziratban*:] művében
°° [*A kéziratban*:] 20.

következik, hogy a profit szükségképpen leszármazott, nem pedig *eredeti forrása* a gazdagságnak; és ezért a tőkéket nem tekinthetnék a gazdagság egyik forrásának, *mivel profitjuk csupán átvitel a munkás zsebéből a tőkés zsebébe.*" (I. m., 116–117. old.) „A tőkék profitja mindig vagy abból ered, hogy a tőkék *pótolják* a munkának egy olyan adagját, amelyet emberkézzel kellene elvégezni; vagy abból, hogy elvégzi a munkának egy olyan adagját, amely meghaladja az ember személyes teljesítőképességét, és amelyet nem tudna önmaga megtenni." (9b old.; i. m., 119. old.) „Jó megjegyezni, hogy ha a tőkés, pénzének használatával, megtakarít bizonyos munkát a fogyasztók osztályának, *nem helyettesíti azt a maga munkájának egyenlő adagjával*; ez bizonyítja, hogy a *tőkéje* teszi ezt, nem pedig ő maga." (Füzet, 10.; i. m., 132. old.) „Ha Adam Smith ahelyett, hogy azt képzelné, hogy egy gép hatása a munka megkönnyítése, vagy ahogy ő maga kifejezi, a munka termelőercjének növelése (csupán az eszmék furcsa zűrzavara, ha Smith úr képes volt azt mondani, hogy a tőkék hatása a munka termelőerejének növelése. Ugyanezzel a logikával bízvást azt is állíthatta volna, hogy *felére rövidíteni egy két adott hely között húzott köralakú pályát annyi, mint megkettőzni a gyaloglónak a sebességét*), észrevette volna, hogy az az alap, amellyel a gépét megfizetik éppen azáltal ad profitot, hogy munkát pótol, akkor ugyanennek a körülménynek tulajdonította volna a profit eredetét." (11. old.; 137. old.) „A tőkék, akár állók, akár forgók, a belkereskedelemben [vagy a külsőben] korántsem szolgálnak a munka működésbe hozására, korántsem növelik a termelőerőt, ellenkezőleg csak abban a két esetben hasznosak és profitot hozóak, amelyekben pótolják a munka egy olyan adagjának szükségességét, amelyet emberkézzel kellene elvégezni; vagy teljesítenek bizonyos munkát, amelyet az ember nem lenne képes önmaga elvégezni." Ez, mondja Lauderdale, nem merő szókülönbség. „Az az eszme, hogy a tőkék hozzák működésbe a munkát és növelik termelőerejét, alkalmat ad arra a véleményre, hogy a munka mindenütt arányos a létező tőkék mennyiségével, hogy egy ország ipara mindig arányban van a felhasznált alappal: amiből is az következnék, hogy a tőkék gyarapítása a gazdagság növelésének legfőbb és korlátlan eszköze. Ehelyett, ha feltételezzük, hogy a tőkéket csak úgy lehet hasznosan és profitot hozóan alkalmazni, hogy bizonyos munkát pótolnak, illetve teljesítenek, azt a természetes következtetést vonjuk le, hogy az állam nem húzhat semmi előnyt több tőke birtoklásából, ha nem tudja munka végzésére vagy pótlására al-

* [*A kéziratban*:] 151–152.

kalmazni olyan dolgok termelésében és gyártásában, amelyeket a fogyasztó keres." (11–12. old.; 150–152.*) Annak a nézetének a bizonyítására, hogy a tőke, a munkától függetlenül, sui generis forrása a profitnak és ezért a gazdagságnak, azokra a többletprofitokra hivatkozik, amelyekre egy újonnan feltalált gép birtokosa szert tesz, amíg találmányi szabadalma le nem jár és a konkurrencia le nem nyomja az árakat, s azután e szavakkal fejezi be: „Az árak szabályának ez a változása nem akadálya annak, hogy a gép" (használati értékének) „haszna ugyanolyan természetű alapból húzható, mint amelyből a szabadalom lejárta előtt fizették; *ez az alap mindig az a része egy ország jövedelmeinek, amely előzetesen ama munka bérezésére rendeltetett, amelyet az új találmány helyettesített.*" (10b old.; i. m., 125.) Ezzel szemben *Ravenstone* (IX, 32.[43] [45. old.]): „Gépi berendezést ritkán lehet sikeresen egy egyén munkájának megrövidítésére használni; több időt vesztenének megépítésével, mint amennyit megtakaríthatnak alkalmazásával. Csak akkor hasznos valóban, ha nagy tömegekre hat, ha egyetlen gép ezrek munkáját támogathatja. Ennek megfelelően a legnépesebb országokban van a legnagyobb bőségben, ott, ahol a legtöbb a henyélő ember. Ami a gépi berendezést működésbe szólítja, az nem az, hogy kevés az ember, hanem hogy mennyire könnyű őket együvé hozni." (I. h.)

„A gépek felosztása 1. gépekre, amelyeket erő termelésére alkalmaznak; 2. gépekre, amelyeknek egyszerűen erő átvitele és a munka elvégzése a céljuk." (Babbage, Füzet, 10. old. [20–21. old.]) „*Gyár* jelenti munkások több osztályának, felnőtteknek és nem felnőtteknek a kooperációját, akik ügyesen és kitartóan ügyelnek termelő gépek egy rendszerére, amelyeket egy központi erő folytonosan működtet és kizár minden olyan üzemet, amelyben a mechanizmus nem alkot összefüggő rendszert, vagy amely nem egyetlen fő mozgatótól függ. Példák ez utóbbi osztályra a festékgyárakban, rézöntödékben stb... Ez a kifejezés, legszorosabb értelemben, egy roppant automata fogalmát foglalja magában, mely számos *mechanikai és intellektuális szervből* áll, amelyek összhangban és megszakítás nélkül működnek, ugyanazon tárgy termelésére, s mindezek a szervek egy mozgatóerőnek vannak alárendelve, amely önmagától mozog." (Ure, 13. [„Philosophie des manufactures", I. köt. 18–19. old.])

A munkafolyamat. – Állótőke. Munkaeszköz. *Gép.* – Állótőke. A munkaerők áttétele tőkeerőkké mind az álló-, mind a forgótőkében. – *Mennyiben* hoz létre az *állótőke (gép) értéket.* – Lauderdale. – A gép munkások tömegét előfeltételezi.

A magában a termelési folyamatban elfogyasztódó tőke vagy állótőke nyomatékos értelemben *termelési eszköz.* Tágabb értelemben az egész termelési folyamat és annak mindegyik mozzanata, akárcsak a forgalomé – amennyiben anyagilag tekintjük –, csak termelési eszköz a tőke számára, amelynek számára csak az érték mint öncél létezik. Anyagilag tekintve a nyersanyag is termelési eszköz a termék számára stb.

De az állótőke használati értékének az a meghatározása, hogy a termelési folyamatban maga felemészti önmagát, azonos azzal, hogy csak eszközként használják ebben a folyamatban, és ő maga pusztán mint a nyersanyag termékké változtatásának ágense létezik. Ilyen termelési eszközként használati értéke abban állhat, hogy csak technológiai feltétel a folyamat végbemenéséhez (a hely, ahol a termelési folyamat végbemegy), mint az építmények stb. esetében, vagy hogy közvetlen feltétel a tulajdonképpeni termelési eszköz működéséhez, mint az összes segédanyagok. Mind a kettő megintcsak anyagi előfeltétel a termelési folyamat végbemenéséhez egyáltalában, illetve a munkaeszköz alkalmazásához és fenntartásához. Ez azonban tulajdonképpeni értelemben csak a termelésen belül és a termelésre szolgál és nincs más használati értéke.

Eredetileg, amikor az értéknek a tőkébe való átmenetét vettük szemügyre, a munkafolyamatot egyszerűen felvettük a tőkébe, és anyagi feltételei szerint, materiális létezése szerint a tőke úgy jelent meg, mint e folyamat feltételeinek totalitása, és neki megfelelően bizonyos minőségileg különböző adagokra különült el, mint *munkaanyag* (ez, nem pedig nyersanyag a helyes és fogalmi kifejezés), *munkaeszköz* és *eleven munka.* Egyfelől a tőke az anyagi fennállása szerint erre a három elemre oszlott; másfelől ezek mozgó egysége a *munkafolyamat* volt (illetve ezeknek az elemeknek egymással való folyamatba menése), a nyugvó pedig a termék. Ebben a formában az anyagi elemek – munkaanyag, munkaeszköz és eleven munka – csak magának a munkafolyamatnak a lényegi mozzanataiként jelennek meg, amelyet a tőke elsajátít. De ez az anyagi oldal – avagy használati értékként és reális folyamatként való meghatározása – egészen elütött formameghatározásától. Ebben magában csak úgy jelent meg

1. a három elem, amelyben a tőke a munkaképességgel való csere előtt, a valóságos folyamat előtt megjelenik, mint önmagának mennyiségileg kü-

lönböző adagjai, mint értékmennyiségek, melyeknek egységét a tőke maga alkotja mint összeg. Az anyagi forma, a használati érték, amelyben ezek a különböző adagok léteztek, mit sem változtatott e meghatározás egyneműségén. A formameghatározás szerint csak úgy jelentek meg, hogy a tőke mennyiségileg adagokra különült;

2. magán a folyamaton belül a forma szerint tekintve a munka elemei és a másik kettő csak úgy különböztek, hogy az egyikek mint állandó értékek és a másik mint értéktételező volt meghatározva. Amennyiben azonban a használati értékekként való különbözőség, az anyagi oldal került vonatkozásba, ez egészen kívül esett a tőke formameghatározásán. Most azonban a forgótőkének (nyersanyag és termék) és *állótőkének* (munkaeszköz) a különbségében az elemeknek mint használati értékeknek a különbsége egyszersmind a tőkének mint tőkének különbségeként a maga formameghatározásában van tételezve. A tényezők egymáshoz való viszonya, amely csak mennyiségi volt, most magának a tőkének minőségi különbségeként és összmozgását (megtérülését) meghatározóként jelenik meg. A munkaanyag és a munka terméke, a munkafolyamatnak a semleges lecsapódása, mint *nyersanyag* és *termék*, anyagilag is immár nem mint a munka anyaga és terméke vannak meghatározva, hanem mint magának a tőkének a használati értéke különböző fázisokban.

Ameddig a munkaeszköz a szó tulajdonképpeni értelmében munkaeszköz marad, úgy, ahogy a tőke közvetlenül, történelmileg bevonta értékesítési folyamatába, addig csak formai változást szenved azáltal, hogy most nemcsak anyagi oldaláról jelenik meg mint a munka eszköze, hanem egyszersmind mint a tőkének a tőke összfolyamata által meghatározott különös létezési módja – mint *állótőke*. A tőke termelési folyamatába bevonva azonban a munkaeszköz különböző átalakulásokat fut be, amelyek közül az utolsó a *gép*, vagy jobbanmondva a *gépi berendezés automatikus rendszere* (a gépi berendezés rendszere; az *automatikus* csupán a legkiteljesedettebb, legadekvátabb formája ennek és csak ez változtatja a gépi berendezést rendszerré), egy automata – önmagát mozgató mozgatóerő – által mozgásba hozva; ez az automata számos mechanikai és intellektuális szervből áll, úgyhogy maguk a munkások csak mint ennek tudatos tagjai vannak meghatározva. A gépben és még inkább a gépi berendezésben mint automatikus rendszerben a munkaeszköz, használati értéke szerint, azaz anyagi létezése szerint, egy az állótőkével és egyáltalában a tőkével adekvát létezéssé van változtatva, és a forma, amelyben mint közvetlen munkaeszközt bevonták a tőke termelési folyamatába, egy maga a tőke által tételezett és neki megfelelő formában van megőrzötten-megszüntetve. A gép semmilyen vonatkozásban

sem jelenik meg az egyes munkás munkaeszközeként. Differentia specifica-ja semmiképpen sem az, hogy, mint a munkaeszköznél, a munkás tevékenységét az objektumra közvetítse, hanem ez a tevékenység éppenséggel úgy van tételezve, hogy már csak a gép munkáját, annak akcióját a nyersanyagra közvetíti – felügyel rá és zavaroktól óvja. Nem úgy mint a szerszámnál, amelybe a munkás mint szervbe saját ügyességével és tevékenységével lelket lehel, és amelynek kezelése ezért a munkás virtuozitásától függ. Hanem a gép, amely a munkás helyett ügyességgel és erővel bír, maga a virtuóz, amely saját lélekkel bír a benne ható mechanikai törvényekben, és amely állandó önmozgásához – ahogy a munkás táplálékot – szenet, olajat stb. fogyaszt (segédanyagok). A munkás tevékenységét, a tevékenység puszta elvonatkoztatására korlátozva, minden oldalról a gépi berendezés mozgása határozza meg és szabályozza, nem pedig fordítva. A tudomány, amely a gépi berendezés élettelen tagjait arra kényszeríti, hogy konstrukciójuk révén mint automata célirányosan hassanak, nem a munkás* tudatában létezik, hanem a gép révén mint idegen hatalom hat rá, mint magának a gépnek a hatalma. Az eleven munka elsajátítása a tárgyiasult munka által – az értékesítő erő, illetve tevékenység elsajátítása a magáért-való érték által –, ami a tőke fogalmában rejlik, a gépi berendezésen nyugvó termelésben magának a termelési folyamatnak a jellegeként, annak anyagi elemei és anyagi mozgása szerint is tételezve van. A termelési folyamat véget ért abban az értelemben munkafolyamat lenni, hogy a munka, mint a rajta uralkodó egység, túlnyúljon rajta. Éppenséggel a munka csak mint tudatos szerv jelenik meg, a mechanikai rendszer számos pontján egyes eleven munkások alakjában szétszórva, besorolva maga a gépi berendezés összfolyamata alá, maga is csak egy tagja a rendszernek, melynek egysége nem az eleven munkásokban, hanem az eleven (aktív) gépi berendezésben létezik, amely a munkás egyes, jelentéktelen ténykedéséhez képest mint hatalmas organizmus jelenik meg vele szemben. A gépi berendezésben a tárgyiasult munka magában a munkafolyamatban úgy lép szembe az eleven munkával, mint az a felette uralkodó hatalom, ami a tőke – formája szerint – mint az eleven munka elsajátítása. A munkafolyamatnak a tőke értékesítési folyamatának puszta mozzanataként való bevonása az anyagi oldal szerint is tételezve van a munkaeszköznek gépi berendezéssé és az eleven munkának e gépi berendezés puszta eleven tartozékává, akciójának eszközévé változtatásával. A munka termelőerejének gyarapítása és a szükséges munka legnagyobb tagadása a tőke szükségszerű tendenciája, mint

* [*A kéziratban*:] munka

láttuk.* E tendencia megvalósulása: a munkaeszköz gépi berendezéssé változása. A gépi berendezésben a tárgyiasult munka az elevennel anyagilag mint az uralkodó hatalom és mint az eleven munkának aktív maga alá besorolása lép szembe, nemcsak annak elsajátítása révén, hanem magában a reális termelési folyamatban; a tőkének mint az értékesítő tevékenységet elsajátító értéknek a viszonya a gépi berendezésként létező állótőkében egyszersmind úgy van tételezve, mint a tőke használati értékének a munkaképesség használati értékéhez való viszonya; a gépi berendezésben tárgyiasult érték továbbá úgy jelenik meg, mint előfeltétel, amellyel szemben az egyes munkaképesség értékesítő ereje, mint végtelenül kicsi, eltűnik; a roppant tömegekben való termeléssel, ami a gépi berendezéssel tételezve van, úgyszintén eltűnik a terméken minden vonatkozás a termelő közvetlen szükségletére és ezért a közvetlen használati értékre; abban a formában, ahogy a terméket termelik, és azokban a viszonyokban, amelyek között termelik, már úgy van tételezve, hogy csak mint érték hordozóját termelik és használati értékét csak mint ennek feltételét. A tárgyiasult munka a gépi berendezésben maga közvetlenül nemcsak a terméknek vagy a munkaeszközként alkalmazott terméknek a formájában jelenik meg, hanem magának a termelőerőnek a formájában. A munkaeszköz gépi berendezéssé fejlődése nem véletlen a tőke számára, hanem a hagyományosan átörökölt munkaeszköznek történelmi átalakulása a tőkével adekvát formába. A tudásnak és az ügyességnek, a társadalmi agy általános termelőerőinek felhalmozása ilymódon a munkával szemben a tőkében van felszíva, és ezért mint a tőkének és meghatározottabban mint az *állótőkének* a tulajdonsága jelenik meg, amennyiben az utóbbi mint tulajdonképpeni termelési eszköz belép a termelési folyamatba. A *gépi berendezés* tehát mint az *állótőke* legadekvátabb formája jelenik meg, az állótőke pedig, amennyiben a tőke az önmagára való vonatkozásában tekintődik, mint *egyáltalában a tőkének a legadekvátabb formája*. Másrészt, amennyiben az állótőke a maga meghatározott használati értékként való létezésében le van béklyózva, nem felel meg a tőke fogalmának, amely mint érték közömbös a használati érték minden meghatározott formája iránt és ezek mindegyikét felöltheti vagy levetheti mint közömbös testetöltést. Erről az oldalról, a tőke kifelé vonatkozása szerint, a *forgótőke* jelenik meg mint a tőkének az adekvát formája az állótőkével szemben.

Amennyiben továbbá a gépi berendezés fejlődik a társadalmi tudomány, egyáltalában termelőerő felhalmozásával, annyiban az általános társadalmi

* [*V. ö. I. köt. 309. old.*]

munka nem a munkásban, hanem a tőkében jelentkezik. A társadalom termelőerejét az *állótőkén* mérik, benne létezik tárgyi formában, és megfordítva, a tőke termelőereje ezzel az általános haladással fejlődik, amelyet a tőke ingyen elsajátít. Itt nem bocsátkozhatunk bele részletesen a gépi berendezés fejlődésébe; hanem csak az általános oldalról; amennyiben az *állótőkében* a *munkaeszköz*, anyagi oldaláról tekintve, elveszti közvetlen formáját és anyagilag mint *tőke* lép szembe a munkással. A tudás a gépi berendezésben mint a munkáson kívül álló idegen valami jelenik meg; az eleven munka pedig mint az önállóan ható tárgyiasult munka alá besorolt. A munkás mint fölösleges jelenik meg, amennyiben akcióját nem szabja meg [a tőke]* szükséglete.

A tőke teljes fejlődése tehát csak akkor megy végbe – avagy a tőke csak akkor tételezte a neki megfelelő termelési módot –, amikor a munkaeszköz nemcsak formailag van *állótőkeként* meghatározva, hanem közvetlen formájában meg van szüntetve, és az *állótőke* a termelési folyamaton belül a munkával szemben mint gép lép fel; az egész termelési folyamat pedig nem mint a munkás közvetlen ügyessége alá besorolt, hanem mint a tudomány technológiai alkalmazása. Ezért az, hogy a termelésnek tudományos jelleget adjanak, tendenciája a tőkének, és a közvetlen munkát e folyamat puszta mozzanatává fokozza le. Ahogy az érték tőkévé változásánál, úgy a tőke közelebbi fejlődésénél is megmutatkozik, hogy ez egyrészt előfeltételezi a termelőerők egy meghatározott adott történelmi fejlődését – e termelőerők között van a tudomány is –, másrészt előrehajtja és kierőszakolja azt.

Ezért az a mennyiségi terjedelem és az a hatékonyság (intenzitás), amelyben a tőke mint állótőke kifejlődött, mutatja egyáltalában azt a fokot, amelyben a tőke mint tőke, mint az eleven munka feletti hatalom kifejlődött és egyáltalában a munkafolyamatot magának alávetette. Arról az oldalról is, hogy a tárgyiasult termelőerők felhalmozását fejezi ki, és éppúgy a tárgyiasult munka felhalmozását. Ha azonban a tőke csak a gépi berendezésben és az állótőke más anyagi létezési formáiban, mint vasutak stb. (amelyekre később rátérünk), adja magának adekvát alakját mint a termelési folyamaton belüli használati értéket, ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy ez a használati érték, a gépi berendezés magán-valóan tőke, vagy hogy gépi berendezésként való fennállása azonos tőkeként való fennállásával; éppúgy, mint ahogy az arany nem vesztené el aranyként való használati értékét, mihelyt nem lenne *pénz* többé. A gépi berendezés nem veszti el használati értékét,

* [*A kézirat sérült.*]

mihelyt nem tőke többé. Abból, hogy a gépi berendezés a legmegfelelőbb formája az állótőke használati értékének, semmiképpen nem következik az, hogy a tőke társadalmi viszonya alá való besorolás a legmegfelelőbb és legjobb társadalmi termelési viszony a gépi berendezés alkalmazása számára.

Ugyanabban a mértékben, ahogy a munkaidőt – a puszta munkamennyiséget – a tőke mint egyedül meghatározó elemet tételezi, ugyanabban a mértékben eltűnik a közvetlen munka és mennyisége mint a termelésnek – használati értékek teremtésének – meghatározó elve, és mind mennyiségileg egy csekélyebb hányadra csökken, mind minőségileg mint egy bár nélkülözhetetlen, de alárendelt mozzanat [jelenik meg] egyfelől az általános tudományos munkával, a természettudományok technológiai alkalmazásával szemben, másfelől az össztermelés társadalmi tagolódásából eredő általános termelőerővel szemben – amely mint a társadalmi munka természeti adománya jelenik meg (bár történeti termék). A tőke ilymódon sajátmagának mint a termelésen uralkodó formának felbomlasztásán dolgozik.

Ha így egyrészt a termelési folyamat átváltozása az egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá, amely a természeti erőket szolgálatába veti és ilymódon az emberi szükségletek szolgálatában működteti őket, úgy jelenik meg, mint az *állótőke* tulajdonsága az eleven munkával szemben; ha az egyes munka mint olyan egyáltalában nem jelenik meg többé termelőként, hanem csak a természeti erőket maguknak alárendelő közösségi munkákban termelő, a közvetlen munkának ez a társadalmivá emelése pedig mint az egyes munkának a tőkében képviselt, koncentrált közösségi mivoltal szembeni gyámoltalanságra redukálása jelenik meg; akkor másrészt most mint a *forgótőke* tulajdonsága jelenik meg az, hogy az egyik termelési ágbeli munkát a másik ágbeli együtt-létező munka[44] által tartják fenn. A kis forgalomban a tőke előlegezi a munkásnak a bért, amelyet ez a fogyasztásához szükséges termékekre cserél. A tőkétől kapott pénznek csak azért van ez a hatalma, mert mellette egyidejűleg dolgoznak; és csak mert a tőke elsajátítja a munkás munkáját, adhat neki a pénzben utalványt idegen munkára. A saját munkának az idegen munkával való eme cseréje itt úgy jelenik meg, mint amit nem a másik munkájának egyidejű együtt-létezése közvetít és szab meg, hanem az előleg, amelyet a tőke ad. A *forgótőke* azon részének tulajdonságaként, amelyet a munkásnak engednek át, és egyáltalában a forgótőkének tulajdonságaként jelenik meg az, hogy a munkás a termelés alatt folytathatja a fogyasztásához szükséges anyagcserét. Nem mint az egyidejű munkaerők anyagcseréje jelenik ez meg, hanem mint a tőke anyagcseréje; mivelhogy forgótőke létezik. Ilymódon a munka minden erejét a tőke erőivé

teszik át; az állótőkében a munka termelőerejét (amelyet kívüle tételeztek és mint tőle (dologilag) függetlenül létezőt); a forgótőkében pedig egyfelől az, hogy maga a munkás előre-tételezte magának munkája megismétlésének feltételeit, másfelől az, hogy e munkájának cseréjét mások együtt-létező munkája közvetíti, úgy jelenik meg, hogy a tőke előlegez neki és másrészt tételezi a munkaágak egyidejűségét. (A két utóbbi meghatározás tulajdonképpen a felhalmozásba tartozik.) A tőke mint a különböző munkások közti közvetítő tételezi magát a forgótőke formájában.

Az *állótőke*, termelési eszközkénti meghatározásában, amelynek legadekvátabb formája a gépi berendezés, csak két oldalról termel értéket, azaz növeli a termék értékét: 1. amennyiben *értéke* van; azaz maga is a munka terméke, bizonyos mennyiségű munka tárgyiasult formában; 2. amennyire növeli a többletmunkának a szükséges munkához való arányát, azáltal, hogy a munkát, termelőerejének növelésével, képessé teszi arra, hogy az eleven munkaképesség fenntartásához szükséges termékek egy nagyobb tömegét rövidebb idő alatt hozza létre. Szerfelett képtelen polgári frázis tehát, hogy a munkás osztozik a tőkéssel, mert ez az állótőke révén (amely egyébként maga is a munka terméke és a tőke által csak elsajátított *idegen munka*) megkönnyíti munkáját (sőt a gép révén megfosztja munkáját minden önállóságától és vonzó jellegétől) vagy megrövidíti munkáját. A tőke éppenséggel csak annyiban alkalmazza a gépet, amennyiben ez a munkást képessé teszi arra, hogy idejének nagyobb részét dolgozza a tőke számára, idejének nagyobb részéhez viszonyuljon mint nem hozzá tartozóhoz, hosszabban dolgozzék egy másik számára. Ez a folyamat az egy bizonyos tárgy termeléséhez szükséges munkamennyiséget valóban egy minimumra redukálja, de csak azért, hogy a munka maximumát értékesítsék ilyen tárgyak maximumában. Az első oldal fontos, mert a tőke itt – egészen szándéktalanul – az emberi munkát, az erőkifejtést egy minimumra redukálja. Ez a felszabadult munkának javára válik majd, és feltétele felszabadulásának. A mondottakból kitűnik, milyen képtelenséget állít Lauderdale, amikor az állótőkét az értéknek a munkaidőtől független, önálló forrásává akarja tenni.* Az állótőke csak annyiban ilyen forrás, amennyiben maga is tárgyiasult munkaidő, és amennyiben többletmunkaidőt tételez. Maga a gépi berendezés történelmileg előfeltételez az alkalmazásához – lásd fentebb Ravenstone-t** – fölös kezeket. Csak ott, ahol a munkaerőfelesleg megvan, lép közbe a gépi berendezés, hogy munkát pótoljon. Csak a közgazdászok képzelődésében törté-

* [*V. ö. II. köt. 156–158. old.*]

** [*V. ö. I. köt. 287–288. old., II. köt. 158. old.*]

nik az, hogy a gépi berendezés az egyes munkás segítségére siet. Csak munkások tömegeivel működhetik, akiknek a tőkével szemben való koncentrációja egyike a tőke történelmi előfeltételeinek, mint láttuk.* Nem azért lép be, hogy hiányzó munkaerőt pótoljon, hanem hogy tömegesen meglevőt szükséges mértékére redukáljon. Csak ott, ahol a munkaképesség tömegben van meg, lép be a gépi berendezés. (Erre visszatérni.)

Lauderdale azt hiszi, nagy felfedezést tett azzal, hogy a gépi berendezés nem növeli a munka termelőerejét, mert épphogy pótolja azt, illetve azt teszi, amit a munka a maga erejével nem tud megtenni. A tőke fogalmához tartozik, hogy a munka megnövelt termelőereje éppenséggel mint egy rajta kívül álló erő megnövelése és mint saját elerőtlenítése van tételezve. A munkaeszköz önállóvá teszi a munkást – tulajdonosnak tételezi őt. A gépi berendezés – mint állótőke – önállótlannak tételezi, elsajátítottnak tételezi őt. A gépi berendezésnek ez a hatása csak annyiban érvényes, amennyiben mint állótőke van meghatározva, és csak azáltal van mint ilyen meghatározva, hogy a munkás mint bérmunkás és egyáltalában a tevékeny egyén mint puszta munkás viszonyul hozzá.

Állótőke és forgótőke mint két különös tőkefajta. – Állótőke es a termelési folyamat folytonossága. – Gépi berendezés és eleven munka. (A feltalálás üzlete.)

Míg eddig állótőke és forgótőke pusztán mint a tőke különböző átmeneti meghatározásai jelentek meg, most ennek különös létezési módjaivá keményedtek, és az állótőke mellett megjelenik a forgótőke. Most ez két különös tőkefajta. Amennyiben *egy* tőkét egy meghatározott termelési ágban szemügyre veszünk, erre a két adagra osztva jelenik meg, illetve meghatározott arányban a tőke e két fajtájára esik szét.

A termelési folyamaton belüli különbség, eredetileg munkaeszköz és munkaanyag, és végül munkatermék, most mint forgótőke (a két első) és állótőke jelenik meg. A tőkének pusztán anyagi oldala szerinti megkülönböztetése most fel van véve magába a tőke formájába és mint őt differenciáló jelenik meg.

Azon nézet számára, amely – mint *Lauderdale* stb. – szerint a tőke mint olyan, a munkától elválasztva, *értéket* hozhat létre és ezért *többletértéket* (vagy profitot) is, az állótőke – nevezetesen az, amelynek anyagi létezése

* [*V. ö. II. kötet 61–67. old.*]

vagy használati értéke a gépi berendezés – az a forma, amely még a legtöbb látszatot adja felszínes tévedéseinek. Velük szemben, pl. a *„Labour defended"*-ben, rámutatnak arra, hogy az útkészítő osztozhat ugyan az úthasználóval, de maga az „út" nem.[45]

A forgótőke – már előfeltételezve, hogy különböző fázisait valóban befutja – a forgalmi idő csökkenését vagy növekedését, rövidségét vagy hosszúságát, a forgalom különböző stádiumainak könnyebb vagy fáradságosabb megtételét eszközli, annak a többletértéknek egy csökkenését, amelyet egy adott időköz alatt létre lehetne hozni e megszakítások nélkül – vagy *mert az újratermelések száma kisebb* lesz, vagy mert az *állandóan a termelési folyamatban levő tőke* mennyisége összezsugorodik. Ez egyik esetben sem az előre-tételezett érték csökkenése, hanem növekedésének csökkent sebessége. Mihelyt azonban az állótőke bizonyos kiterjedésig fejlődött – és ez a kiterjedés, mint utaltunk rá, egyáltalában a nagyipar fejlődésének mérője –, tehát a nagyipar termelőerői fejlődésének arányában nő – az állótőke maga ezeknek a termelőerőknek a tárgyiasulása, ők maguk mint előre-tételezett termék –, ettől a pillanattól kezdve a termelési folyamat minden megszakítása közvetlenül mint magának a tőkének, a tőke előre-tételezett értékének csökkenése hat. Az állótőke értékét pusztán annyiban termelik újra, amennyiben elhasználják a termelési folyamatban. A nem-felhasználás által elveszti használati értékét, anélkül, hogy értéke átmenne a termékre. Ezért minél nagyobb szinten fejlődik az állótőke, abban a jelentésben, amelyben itt szemügyre vesszük, annál inkább lesz a *termelési folyamat folytonossága*, illetve az újratermelés állandó folyása a tőkére alapozott termelési mód külsőleg kényszerítő feltétele.

Az eleven munkának a tőke által való elsajátítása a gépi berendezésben erről az oldalról is közvetlen realitást kap: egyrészt közvetlenül a tudományból fakadó elemzése és alkalmazása mechanikai és kémiai törvényeknek, ami a gépet képessé teszi, hogy ugyanazt a munkát végezze, amelyet korábban a munkás végzett. A gépi berendezésnek ezen az úton való fejlődése azonban csak akkor következik be, amikor a nagyipar már magasabb fokot ért el és az összes tudományok foglyul vannak ejtve a tőke szolgálatában; másrészt maga a meglevő gépi berendezés már nagy erőforrásokat biztosít. A feltalálás akkor üzletté, a tudománynak magára a közvetlen termelésre való alkalmazása pedig számára meghatározó és őt ösztönző nézőponttá lesz. De nem ez az az út, ahogy a gépi berendezés nagyban keletkezett, és még kevésbé, ahogy kicsinyben továbbhalad. Ez az út az elemzés – a munka megosztása révén, amely a munkások műveleteit már egyre inkább mechanikusakká változtatja, úgyhogy egy bizonyos ponton a mechanizmus

léphet a helyükbe. (Ad *economy of power**.) Itt tehát egyenesen úgy jelenik meg a dolog, hogy a meghatározott munkamódot a munkásról átviszik a tőkére a gép formájában, és ez által az áttétel által saját munkaképessége elértéktelenedik. Innen a munkások harca a gépi berendezés ellen. Ami az eleven munkás tevékenysége volt, a gép tevékenységévé válik. Így lép szembe a munkással durván-érzékien a munkának a tőke által való elsajátítása, a tőke mint az eleven munkát magába felszívó – „mint hogyha teherbe esett vón".[46]

Ellentmondás a polgári termelés alapzata (*értékmérő*) és maga a fejlődés között. Gépek stb.

Az eleven munka cseréje tárgyiasultra, azaz a társadalmi munkának a tőke és bérmunka ellentétének formájában való tételezése – a végső fejlődése az *értékviszonynak* és az értéken nyugvó termelésnek. Előfeltétele most és továbbra is – a közvetlen munkaidő tömege, az alkalmazott munka mennyisége mint a gazdagság termelésének a döntő tényezője. De abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga – ezeknek erőteljes hatékonysága – megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ. (Ennek a tudománynak, különösen a természettudománynak és vele valamennyi többinek, fejlődése maga megint arányban áll az anyagi termelés fejlődésével.) Pl. a mezőgazdaság a materiális anyagcsere tudományának puszta alkalmazása lesz, hogy hogyan szabályozandó ez az anyagcsere a legelőnyösebben az egész társadalomtest számára. A valóságos gazdagság éppen – és ezt a nagyipar felfedi – az alkalmazott munkaidő és a terméke közti roppant aránytalanságban nyilatkozik meg, valamint éppúgy a tiszta elvonatkoztatásra redukált munka és az általa felügyelt termelési folyamat hatalma közti minőségi aránytalanságban. A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz. (Amit a gépi berendezésről mondottunk, az éppúgy érvényes az emberi tevékenységek

[*Az erővel való gazdálkodás*-hoz]

kombinációjára és az emberi érintkezés fejlődésére.) Többé a munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít. A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne. Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén – egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg. *Az idegen munkaidő ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik*, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben. Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A *tömeg többletmunkája* nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a *kevesek munkátlansága* az emberi fej általános erői fejlődésének. Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik és maga a közvetlen anyagi termelési folyamat leveti a szűkösség és ellentétesség formáját. Az egyéniségek szabad fejlődése – és ezért nem a szükséges munkaidő redukálása azért, hogy többletmunkát tételezzen, hanem egyáltalában a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő és létrehozott eszközök révén. A tőke maga a folyamatot végző ellentmondás [azáltal], hogy a munkaidőt minimumra igyekszik redukálni, miközben másfelől a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tételezi. Csökkenti ezért a munkaidőt a szükséges munkaidő formájában, hogy növelje a fölösnek a formájában; ezért a fölös munkaidőt növekvő mértékben feltételként – question de vie et mort* – tételezi a szükséges munkaidő számára. Egyfelől tehát a tőke a tudomány és a természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtését (relatíve) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. A termelőerők és a társadalmi vonatkozások – mindkettő a társadalmi egyén

* [élet és halál kérdése]

fejlődésének különböző oldala – a tőke számára csak mint eszközök jelennek meg, és az ő számára csak eszközök is, hogy a maga korlátolt alapzatáról kiindulva termeljen. Valójában ezek azonban az anyagi feltételek ahhoz, hogy ezt az alapzatot a levegőbe röpítsék. „Igazában akkor gazdag egy nemzet, ha tizenkét óra helyett csak hatot dolgoznak. A *gazdagság* nem többletmunkaidő feletti parancsnoklás" (reális gazdagság), „hanem *rendelkezésre álló idő* azon az időn kívül, amely a közvetlen termelésben szükséges *mindegyik egyén* és az egész társadalom számára."[47]

A természet nem épít gépeket, nem épít mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat, szelfaktorokat stb. Ezek az emberi iparkodás termékei; természeti anyag, az emberi akaratnak a természet feletti szerveivé vagy a természetben való tevékenykedésének szerveivé változtatva. Az *emberi agynak az emberi kéz alkotta szervei*; tárgyiasult tudás-erő. Az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret, *közvetlen termelőerővé*, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva. Milyen fokig vannak a társadalmi termelőerők termelve, nemcsak a tudás formájában, hanem mint a társadalmi gyakorlat, a reális életfolyamat közvetlen szervei.

Az állótőke fejlődésének jelentősége (egyáltalában a tőke fejlődése szempontjából). Az állótőke és a forgótőke megteremtésének viszonya. Rendelkezésre álló idő. Ezt létrehozni a tőke fő rendeltetése. Ellentétes formája a tőkében. – A munka termelékenysége és állótőke termelése. („The Source and Remedy".) – Használat és fogyasztás: „*Economist*". Az állótőke tartóssága.

Más oldalról az állótőke fejlődése jelzi még egyáltalában a gazdagság fejlődésének fokát vagy a tőke fejlődésének fokát. A közvetlenül a használati értékre és éppúgy a közvetlenül a csereértékre irányuló termelés tárgya maga a termék, amely a fogyasztásra van rendeltetve. A termelésnek az állótőke termelésére irányuló része nem közvetlen élvezeti tárgyakat termel, nem is közvetlen csereértékeket; legalábbis nem közvetlenül realizálható csereértékeket. *A termelékenység már elért fokától függ tehát – attól, hogy a termelési idő egy része elegendő a közvetlen termelésre –, hogy egy növekvően nagy részt fordítanak a termelés eszközeinek termelésére.* Hozzátartozik ehhez, hogy a társadalom várhat; a már létrehozott gazdagság egy nagy részét elvonhatja mind a közvetlen élvezéstől, mind a közvetlen élvezésre rendeltetett termeléstől, hogy ezt a részt *nem közvetlenül termelő* munkára fordítsa

(magán az anyagi termelési folyamaton belül). Ez a már elért termelékenység és relatív fölösleg magas fokát követeli meg, éspedig ilyen magas fokot közvetlenül a forgótőke állótőkévé való átváltoztatásának arányában. Amiként a *relatív többletmunka nagysága a szükséges munka termelékenységétől függ, úgy az állótőke termelésére* fordított – mind eleven, mind tárgyiasult – munkaidő *nagysága a termékek közvetlen termelésére rendeltetett munkaidő termelékenységétől. A többletnépesség* (erről az álláspontról), akárcsak a *többlettermelés*, feltétele ennek. Azaz a közvetlen termelésre fordított idő eredményének relatíve túl nagynak kell lennie, semhogy közvetlenül szükség legyen rá az ezekben az iparágakban ráfordított tőke újratermeléséhez. *Minél kevésbé* hoz az *állótőke* közvetlenül gyümölcsöket, avatkozik bele a *közvetlen termelési folyamatba*, annál nagyobbnak kell lennie ennek a relatív *többletnépességnek és többlettermelésnek*; tehát többnek kell lennie ahhoz, hogy vasutakat építsenek, csatornákat, vízvezetékeket, távírókat stb., mint ahhoz, hogy egyenesen a közvetlen termelési folyamatban tevékenykedő gépi berendezést építsenek. Ebből ered – amire később visszatérünk –, hogy a modern ipar állandó túl- és alultermelésben van – állandó ingadozások és görcsök az aránytalanság folytán, amelyben hol túl kevés, hol túl sok forgótőkét változtatnak át állótőkévé.

{*Sok rendelkezésre álló idő teremtése* a szükséges munkaidőn kívül egyáltalában a társadalom és mindegyik tagja számára (azaz tér teremtése az egyes ember, ezért egyben a társadalom teljes termelőerőinek kifejlődése számára), a nem-munkaidőnek ez a teremtése úgy jelenik meg a tőke álláspontjáról, akárcsak valamennyi korábbi fokon, mint némelyek nem-munkaideje, szabad ideje. A tőkénél ehhez az járul, hogy a tömeg többletmunkaidejét a művészet és a tudomány minden eszközével növeli, mert gazdagsága közvetlenül a többletmunkaidő elsajátításában áll; mivel *célja közvetlenül az érték*, nem a használati érték. Ilymódon a tőke, önakarata ellenére, szerszámul szolgál társadalmilag rendelkezésre álló idő eszközeinek megteremtésében, hogy a munkaidőt az egész társadalom számára egy süllyedő minimumra redukálják, és ilymódon mindenki idejét szabaddá tegyék saját fejlődése számára. De a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől *rendelkezésre álló időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át.* Ha az előbbi túl jól sikerült neki, akkor többlettermelésben szenved, és akkor a szükséges munkát megszakítják, mert a *tőke nem* tud *többletmunkát* értékesíteni. Minél inkább kifejlődik ez az ellentmondás, annál inkább kitűnik, hogy a termelőerők növekedését nem lehet többé idegen többletmunka elsajátításához béklyózni, hanem magának a munkástömegnek kell elsajátítania a maga többletmunkáját. Ha ezt megtette – és ezzel a *rendelkezésre*

álló időnek nincs többé *ellentétes* létezése –, akkor egyfelől a szükséges munkaidőnek a társadalmi egyén szükségleteiben lesz a mértéke, másfelől a társadalmi termelőerő fejlődése olyan gyorsan fog nőni, hogy habár most mindenki gazdagságára számítják majd a termelést, mindenkinek a *rendelkezésre álló ideje* nő. Hiszen a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje. Akkor már semmiképpen sem a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke. A *munkaidő mint a gazdagság mértéke* magát a gazdagságot mint a szegénységen alapulót tételezi, a rendelkezésre álló időt pedig mint a *többletmunkaidőhöz való ellentétben és ellentét által* létezőt – vagyis az egyén egész idejének munkaidőként való tételezése, és ezért az egyén puszta munkássá degradálása, a munka alá való besorolása. *Ezért a legfejlettebb gépi berendezés most arra kényszeríti a munkást, hogy hosszabb ideig dolgozzék, mint a vadember teszi vagy mint ő maga a legegyszerűbb, legdurvább szerszámokkal tette.*}

„Ha egy ország egész munkája csak éppen elegendő volna az egész népesség fenntartására, akkor nem volna *többletmunka*, következésképp semmi, ami tőkeként való felhalmozásra mehetne. Ha a nép annyit hoz létre egy évben, amennyi elég ahhoz, hogy két évig tartsa fenn, akkor egy év fogyasztásának el kell vesznie, vagy az embereknek egy évre fel kell hagyniok a termelő munkával. De a *többlettermék, vagyis tőke birtokosai ... valami nem egyenesen és közvetlenül termelőre* fogják alkalmazni az embereket, pl. gépi berendezés felállítására. És így tovább." („The Source and Remedy of the National Difficulties" [4–5. old.].)

{Ahogy a nagyipar fejlődésével a bázis, amelyen nyugszik – idegen munkaidő elsajátítása –, nem alkotja vagy hozza létre többé a gazdagságot, úgy vele együtt a *közvetlen munka* mint ilyen nem bázisa többé a termelésnek, mivel egyfelől egyre inkább felügyeleti és szabályozó tevékenységgé változtatják; de meg azért is, mert a termék többé nem az elszigetelt közvetlen munka terméke, és éppenséggel a társadalmi tevékenység *kombinációja* jelenik meg mint a termelő. „Mihelyt kifejlődik a munka megosztása, egy egyes egyén csaknem minden munkája egy egésznek valamely része, és minthogy egyik résznek *sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkás kézbe keríthet: ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak.*" („Labour defended", XI, 1–2. [25. old.]) A közvetlen cserében az elszigetelt közvetlen munka úgy jelenik meg, mint egy különös termékben vagy a termék egy különös részében realizált, és közösségi társadalmi jellege – az általános munka tárgyiasulásaként és az általános szükséglet kielégítéseként való jellege – csak mint a csere által tételezett. Ezzel szemben a nagyipar termelési folyamatában, ahogy egyfelől az automatikus

folyamattá fejlődött munkaeszköz termelőerejében a természeti erők alávetése a társadalmi értelemnek előfeltétel, *úgy másfelől az egyesnek a munkája a maga közvetlen létezésében mint megszüntetett egyes munka, azaz mint társadalmi munka van tételezve. Ilymódon e termelési mód másik bázisa elesik.*}

Az állótőke termelésére fordított munkaidő magának a tőkének a termelési folyamatán belül úgy viszonylik a forgótőke termelésére fordítotthoz, mint a *többletmunkaidő a szükséges munkaidőhöz*. Abban a mértékben, ahogy a közvetlen szükséglet kielégítésére irányuló termelés termelékenyebb, a termelés nagyobb része irányulhat magának a termelési szükségletnek a kielégítésére, vagyis termelési eszközök termelésére. Amennyiben az *állótőke* termelése, anyagi oldala szerint is, nem közvetlen használati értékek termelésére és nem is olyan értékek termelésére irányul, amelyek a tőke közvetlen újratermeléséhez szükségesek – tehát magában az értékteremtésben relatíve megint a használati értéket képviselik –, hanem az értékteremtés eszközeinek termelésére, tehát nem az értékre mint közvetlen tárgyra, hanem az értékteremtésre, az értékesítés eszközeire mint a termelés közvetlen tárgyára – az érték termelését magának a termelésnek a tárgyában anyagilag a termelés céljaként, a termelőerő, a tőke értéket termelő ereje tárgyiasulásának céljaként tételezve –, annyiban az *állótőke* termelésében benne van az, *hogy a tőke magasabb hatványon, mint a forgótőke termelésében, öncélként tételezi magát* és *tőkeként* hatva jelenik meg. Ezért erről az oldalról is az a dimenzió, amellyel az állótőke már bír, és amelyet termelése az össztermelésben elfoglal, *mércéje* a tőke termelési módján alapuló gazdagság *fejlődésének*.

„A munkások száma annyiban a *forgótőke* [mennyiségétől] függ, hogy az *együtt-létező munka termékeinek* azon mennyiségétől függ, amelyet a munkásoknak el szabad fogyasztaniok." („*Labour defended*" [20. old.].)

A fent különböző közgazdászokból idézett passzusok* mind az állótőkére mint a tőke azon részére vonatkoznak, amely bele van zárva a termelési folyamatba. „A forgótőkét elfogyasztják; az állótőkét pusztán használják a termelés nagy folyamatában." („*Economist*", VI, 1. [1847 nov. 6., 1271. old.]) Ez téves, és a forgótőkének csak arra a részére érvényes, amelyet magát is az állótőke fogyaszt el, a segédanyagokra. „A termelés nagy folyamatában", ezt közvetlen termelési folyamatnak tekintve, csak az *állótőkét* fogyasztják el. A termelési folyamaton belüli elfogyasztás azonban valójában *használat, elhasználás*. Továbbá az *állótőke nagyobb tartósságát* szintén nem tisztán anyagilag kell felfogni. A vas és fa, amelyből az ágy áll,

* [*V. ö. II. köt. 155–158. old.*]

melyben alszom, vagy a kövek, amelyekből a ház áll, melyben lakom, vagy a márványszobor, mellyel egy palotát díszítenek, ugyanolyan tartósak, mint az a vas és fa stb., amelyet gépi berendezésre fordítottak. De a *tartósság* a szerszámnál, a termelési eszköznél feltétel, nemcsak abból a technikai okból, mert a fém stb. minden gépi berendezés fő anyaga, hanem mert a szerszám arra van rendeltetve, hogy megismételt termelési folyamatokban állandóan ugyanazt a szerepet játssza. Termelési eszközként közvetlenül a használati értéke kívánja meg tartósságát. Minél gyakrabban kellene megújítani, annál költségesebb lenne; a tőkének annál nagyobb részét kellene haszontalanul ráfordítani. Tartama termelőerejének gyarapítása. A forgótőkénél viszont, amennyiben nem változtatják állótőkévé, a tartósság semmiképpen sem függ össze magával a termelési aktussal és ezért nem fogalmilag tételezett mozzanat. Hogy a fogyasztási alapba dobott tárgyak közül egyeseket, mivel lassan fogyasztják el és sok egyén sorjában fogyaszthatja el őket, megint *állótőkének* határoznak meg, ez olyan további meghatározásokkal függ össze (bérbeadás eladás helyett, kamat stb.), amelyekkel itt még nincs dolgunk.

„Amióta a lélektelen mechanizmust általánosan bevezették a brit gyárakba, az embereket kevés kivétellel másodrangú és alárendelt gépként kezelik, és jóval több figyelmet szentelnek a fából és fémből álló nyersanyag tökéletesítésének, mint a testből és lélekből állóknak." (*Robert Owen*: „Essays on the Formation of the Human Character", London 1840, 31. old.)

Valódi megtakarítás – gazdaságosság – munkaidő megtakarítása = termelőerő fejlesztése. A szabad idő és a munkaidő közti ellentét megszüntetése. – A társadalmi termelési folyamat igazi felfogása.

{A valódi gazdaságosság – megtakarítás – munkaidő megtakarításában áll (a termelési költségek minimuma (és minimumra redukálása)); de ez a megtakarítás azonos a termelőerő fejlesztésével. Tehát semmiképpen sem az *élvezésről való lemondás*, hanem a termelésre való erő, képességek kifejlesztése és ezért az élvezés képességeinek, valamint eszközeinek kifejlesztése. Az élvezés képessége feltétele az élvezésnek, tehát első eszköze annak, és ez a képesség egy egyéni adottság, termelőerő kifejlődése. A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére. Ez a közvetlen termelési folyamat álláspontjáról úgy tekinthető, mint *állótőke* termelése; lévén ez az állótőke maga

az ember. Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabad idővel – ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik –, az magától értetődik. A munka nem válhatik játékká, ahogy Fourier akarja, akinek nagy érdeme marad, hogy nem az elosztásnak, hanem magának a termelési módnak magasabb formában való megszüntetését mint végső célt kimondta. A szabad idő – amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő – a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és e más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik. Mindkettő számára, amennyiben a munka gyakorlati kézbevételt követel és szabad mozgást, mint a mezőgazdaságban, ez egyszersmind testgyakorlás.

Ahogy a polgári gazdaságtan rendszere csak lassanként fejlődik ki számunkra, úgy önmaga tagadása is, amely a végső eredménye. Most még a közvetlen termelési folyamattal van dolgunk. Ha a polgári társadalmat nagyjában és egészében vesszük szemügyre, akkor a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz maga az ember, a maga társadalmi vonatkozásaiban. Mindaz, aminek szilárd formája van, mint termék stb., csak mozzanatként, eltűnő mozzanatként jelenik meg ebben a mozgásban. A közvetlen termelési folyamat maga itt csak mozzanatként jelenik meg. A folyamat feltételei és tárgyiasulásai maguk is egyaránt mozzanatai annak, és a folyamat szubjektumaiként csak az egyének jelennek meg, de az egyének egymásra való vonatkozásaikban, amelyeket ők éppúgy újratermelnek, mint újjátermelnek. Saját állandó mozgási folyamatuk, amelyben éppannyira megújítják magukat, mint a gazdagság világát, amelyet létrehoznak.}

Az ipari (*tőkés*) termelés történeti felfogása *Owennál*.

(A „Six Lectures delivered at Manchester. 1837"-ben *Owen* beszél arról a különbségről, amelyet a tőke magával a növekedésével (és széles megjelenésével, erre pedig csak az állótőke fejlődésével összefüggő nagyiparban tesz szert) létrehoz munkások és tőkések között; de kimondja, hogy a tőke fejlődése *szükségszerű feltétele* a társadalom újjáteremtésének, és önmagáról elbeszéli: „Miközben fokozatosan gyakorlatra tett szert némely ilyen nagy"

(gyári) „intézmények létrehozásában és vezetésében, tanulta meg az Önök előadója" (maga Owen) „megérteni az embertársai jellemének és helyzetének megjavítására irányuló múltbeli és jelenlegi kísérletek nagy tévedéseit és hátrányait." ([57–]58. old.) Itt közöljük az egész hivatkozott passzust, hogy más alkalommal felhasználhassuk.

„A kifejlett gazdagság termelői feloszthatók lágy anyagokkal dolgozókra és kemény anyagokkal dolgozókra, általában olyan mesterek közvetlen irányítása alatt, akiknek célja pénznyereséget csinálni azok munkája révén, akiket alkalmaznak. A kémiai és mechanikai manufaktúra-rendszer bevezetése előtt korlátozott szinten végeztek műveleteket; sok kis mester volt, mindegyik egynéhány napibéressel, akik számítottak arra, hogy kellő időben ők is kis mesterek lesznek. Rendszerint ugyanannál az asztalnál ettek és együtt éltek; az egyenlőség szelleme és érzése uralkodott köztük. Azon időszak óta, hogy a tudományos erőt kezdték nagyban és egészben a manufaktúra üzletére alkalmazni, ebben a tekintetben fokozatos változás hódított tért. Majdnem minden manufaktúrát, hogy sikeres legyen, most extenzíven kell folytatni és nagy tőkével; kis tőkéjű kis mestereknek most csak igen kevés esélyük van a sikerre, kivált a lágy anyagokkal, mint pamut, gyapjú, len stb. dolgozó manufaktúrákban; most csakugyan nyilvánvaló, hogy amíg a társadalom jelenlegi osztályozása és az üzleti élet vitelének jelenlegi módja fennmarad, a kis mestereket egyre inkább kiszorítják azok, akik nagy tőkéket birtokolnak, és hogy a termelők közötti előző, viszonylag boldogabb egyenlőség szükségképpen átadja helyét a mester és munkás közötti legnagyobb egyenlőtlenségnek, ahogy ez soha azelőtt nem fordult elő az emberiség történelmében. A nagy tőkés most parancsoló úr helyzetébe emelkedett, aki, közvetve, kénye-kedve szerint rendelkezik rabszolgáinak egészségével, életével és halálával. Erre a hatalomra más nagy tőkésekkel egyesülve tesz szert, akik ugyanabban érdekeltek, mint ő maga, s ilymódon hatékonyan kényszeríti szándékai szerint azokat, akiket alkalmaz. A nagy tőkés most úszik a gazdagságban, amelynek helyes használatát nem tanulta meg és nem ismeri. Gazdagsága révén hatalmat szerzett. Gazdagsága és hatalma elvakítja értelmét; és amikor nagyon is sérelmesen elnyom, azt hiszi, hogy kegyet gyakorol ... Szolgái, ahogy nevezik őket, valójában rabszolgái, a legreménytelenebb lealacsonyodásra vannak szorítva; többségüket megfosztották egészségétől, az otthoni kényelemtől, a pihenőtől és a szabad levegőn való egészséges kedvtelésektől, nem úgy, mint ahogy az régebbi időkben volt. Erőik túlságos kimerülése, amelyet hosszúra nyújtott egyhangú foglalatosságok idéznek elő, mértéktelen szokásokra csábítják őket és képtelenné teszi a gondolkodásra vagy elmélkedésre. Nem lehet fizikai, intellektuális vagy morális

szórakozásuk, csak a legrosszabb fajta; az élet minden igazi kedvtelése távol van tőlük. Egyszóval az a létezés, amelyet a munkások igen nagy része a jelenlegi rendszerben él, nem érdemes arra, hogy éljék. De azokért a változásokért, amelyeknek ezek az eredményei, nem lehet egyéneket hibáztatni; *a természet szabályos rendje szerint folynak, s előkészítő és szükségszerű fokok ahhoz a nagy és fontos társadalmi forradalomhoz*, amely előrehaladóban van. Nagy tőkék nélkül nem lehetne nagy intézményeket alapítani; nem lehetne megértetni az emberekkel, hogy keresztülvihető új kombinációknak a létrehozása avégett, hogy magasabbrendű jelleget biztosítsanak mindüknek és több gazdagság termelését évente, mint amennyit valamennyien elfogyaszthatnak; és hogy a gazdagság is magasabb fajta lenne, mint amit eddig általánosan termeltek." (I. m., 56–57. old.) „Az új kémiai és mechanikai manufaktúra-rendszer bővíti most az emberi képességeket és készíti elő őket más elvek és gyakorlatok megértésére, elfogadására és ilymódon a legjótékonyabb változás véghezvitelére, amelyet csak látott a világ. És ez az új manufaktúra-rendszer hozza létre most a társadalom egy más és magasabb osztályozásának szükségességét." (I. m., 58. old.))

Tőke és érték természeti hatóerők. – Az állótőke terjedelme mutatja a tőkés termelés fokát. – A nyersanyag, termék, termelési szerszám, fogyasztás meghatározása. – A pénz állótőke vagy forgótőke? – Állótőke és forgótőke az egyéni fogyasztásra vonatkozóan.

Az előbb megjegyeztük, hogy a termelőerő (az állótőke) csak annyiban ad át értéket, mert csak annyiban van értéke, amennyiben őt magát termelték, maga is egy meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkaidő. Most azonban természeti hatóerők jönnek közbe, mint víz, föld (ez főleg), bányák stb., amelyek el vannak sajátítva, tehát csereértékük van és így mint értékek beleesnek a termelési költségek számításába. Ez egyszóval a földtulajdon közbejövése (amely kiterjed földre, bányákra, vízre). Az olyan termelési eszközök értéke, amelyek nem a munka termékei, még nem tartozik ide, mivel nem magának a tőkének a vizsgálatából erednek. Ezek a tőke számára mindenekelőtt mint adott, történelmi előfeltétel jelennek meg. És mint ilyeneket itt meg is hagyjuk őket. Csak a tőkének megfelelően módosult formája a földtulajdonnak – vagyis természeti hatóerőknek mint értékmeghatározó nagyságoknak – tartozik a polgári gazdaság rendszerének vizsgálatába. A tőke vizsgálata szempontjából azon a ponton, ahova eljutottunk, mit sem változtat az, ha a földet stb. az állótőke formájának tekintjük.

Minthogy az *állótőke* a termelt termelőerő értelmében, mint a termelés hatóereje, gyarapítja a meghatározott idő alatt létrehozott használati értékek tömegét, nem növekedhetik anélkül, hogy ne növekednék a nyersanyag, amelyet megmunkál (a feldolgozó iparban. A kitermelő iparban, mint halászat, bányaipar, a munka pusztán az akadályok leküzdésében áll, amelyekkel a nyers termékek vagy őstermékek megragadása és elsajátítása jár. Nem munkálnak meg nyersanyagot a termelés számára, hanem elsajátítják a létező nyers terméket. Ezzel szemben a mezőgazdaságban a nyersanyag maga a föld; a forgótőke mag stb.). Nagyobb mérvű alkalmazása tehát előfeltételezi a forgótőke nyersanyagokból álló részének bővülését, tehát egyáltalában a tőke növekedését. Éppúgy előfeltételezi a tőke eleven munkára kicserélt adagjának (relatív) csökkenését.

Az *állótőkében* a tőke anyagilag sem csak mint tárgyiasult munka létezik, amely arra van rendeltetve, hogy új munka eszközéül szolgáljon, hanem mint olyan érték, amelynek használati értéke új értékek létrehozása. Az állótőke létezése tehát κατ' ἐξοχήν a termelő tőkeként való létezése. Ennélfogva a tőkén nyugvó termelési mód fejlődésének már elért foka – vagyis hogy maga a tőke mennyire van már előfeltételezve, mennyire előfeltételezte magát saját termelésének feltételeként – az állótőke létező terjedelmén mérődik, nemcsak a mennyiségén, hanem éppúgy minőségén.

Végül: az *állótőkében* a munka társadalmi termelőereje mint a tőke inherens tulajdonsága van tételezve; *mind a tudományos erő, mind a társadalmi erőknek a termelési folyamaton belüli kombinációja, végül a közvetlen munkából a gépekbe, a holt termelőerőbe áttett ügyesség.* A *forgótőkében* viszont a munkák, a különböző munkaágak cseréje, egymásbanyúlásuk és rendszeralkotásuk, a termelő munka együtt-létezése mint a *tőke tulajdonsága* jelenik meg.*

* A nyersanyag-, termék-, termelési szerszám-meghatározások aszerint változnak, hogy a használati értékek milyen meghatározást kapnak magában a termelés folyamatában. Amit puszta nyersanyagnak lehet tekinteni (persze nem a mezőgazdasági termékek, amelyek mind újra vannak termelve, s nemcsak eredeti formájukban újratermelve, hanem az emberi szükségletek szerint módosítva magában a természeti létezésükben. Idézetek Hodgesból stb. A tisztán kitermelő ipar termékei, mint pl. szén, fémek, maguk is a munka eredményei, nemcsak mert a napfényre hozza őket, hanem mert őket magukat, mint a fémeknél, csak a munka hozza abba a formába, amelyben az ipar nyersanyagául szolgálhatnak. De nem termelik újra őket, mivel eddig még nem tudunk fémeket csinálni), az maga is a munka terméke. Az egyik ipar terméke nyersanyaga a másik iparnak és vice versa. A termelési szerszám maga is az egyik iparnak a terméke és csak a másikban szolgál termelési szerszámként. Az egyik ipar hulladéka nyersanyaga a másiknak. A mezőgazdaságban a termék egy része (mag, állat stb.) maga is nyersanyagként jelenik meg ugyanebben az iparban; tehát, mint az állótőke, soha

Negyedszer:

Most az állótőke és a forgótőke többi vonatkozását kell megvizsgálnunk.

Fentebb azt mondtuk, hogy a *forgótőkében* a különböző munkák egymáshoz való társadalmi viszonya a tőke tulajdonságaként van tételezve, ahogy az állótőkében a munka társadalmi termelőereje.

„Egy nemzet forgótőkéje: pénz, létfenntartási eszközök, nyersanyagok és kész termék." (*Adam Smith*, II. köt. 218. old.) A pénzzel kapcsolatban Smith zavarban van, hogy forgótőkének vagy állónak nevezze-e. Amennyiben mindig csak szerszámául szolgál a forgalomnak, amely maga is a teljes újratermelési folyamat egyik mozzanata, annyiban *állótőke* - mint forgalmi szerszám. Maga a használati értéke azonban csak az, hogy forogjon és soha ne kerüljön bele sem a tulajdonképpeni termelési folyamatba, sem az egyéni fogyasztásba. A pénz az állandóan a forgalmi fázisban rögzített része a tőkének, és erről az oldalról a forgótőke legtökéletesebb formája; a másik oldalról, mivel mint szerszám van rögzítve, *állótőke*.

Amennyiben az *állótőke és forgótőke* közötti különbség az egyéni fogyasztásra vonatkozóan mint nézőpont közrejátszik, annyiban ez már azzal adva van, hogy az *állótőke* nem használati értékként kerül be a forgalomba. (A mezőgazdaságban a magból, minthogy megsokszorozódik, egy rész mint használati érték bekerül a forgalomba). A nem-használati-értékként-a-forgalomba-bekerülés feltételezi, hogy nem válik az egyéni fogyasztás tárgyává.

---

nem kerül ki a termelési folyamatból, a mezőgazdasági termékeknek az állat fogyasztására szánt része segédanyagnak tekinthető; de a magot újratermelik a termelési folyamatban, a szerszámot mint olyant ellenben elfogyasztják benne. Nem lehetne a magot, akárcsak az igásállatot, arról az oldalról, hogy mindig a termelési folyamatban marad, akárcsak az igásállat, állótőkének tekinteni? Nem; különben minden nyersanyagot annak lehetne tekinteni. Mint nyersanyag mindig bele van foglalva a termelési folyamatba. Végül a kozvetlen fogyasztásba bekerulő termékek magából a fogyasztásból is megint mint a termelés nyersanyagai kerulnek ki, trágya a természeti folyamatban stb., papír rongyból stb.; másodszor pedig fogyasztásuk újratermeli magát az egyént meghatározott létezési módban – nemcsak kozvetlen élő mivoltában – és meghatározott társadalmi vonatkozásokban. Úgyhogy az egyének által való vegsó elsajátítás, amely a fogyasztási folyamatban következik be, újratermeli őket azokban az eredeti vonatkozásokban, amelyekbe a termelési folyamattal és egymással lépnek; ha újratermeli őket társadalmi létezésukben, akkor újratermeli társadalmi létezésüket is – a társadalmat –, amely e nagy osszfolyamatnak éppannyira szubjektumaként, mint eredményeként jelenik meg.

Az állótőkéből és forgótőkéből álló tőke megtérülési ideje. A forgótőkénél a megszakításnak csak nem szabad oly nagynak lennie, hogy használati értéke elpusztuljon. Az állótőkénél a termelés folytonossága abszolúte szükséges stb. – Az időegység a munka számára a nap; a forgótőke számára az év. Hosszabb összperiódus az egység az állótőke közbejöttével. – Ipari ciklus. – Az állótőke forgalma. – Az úgynevezett kockázat. – Téves, hogy a tőke valamennyi része egyaránt profitot hoz. *Ricardo* stb. Ugyanaz az áru hol állótőke, hol forgótőke. – A tőke tőkeként való eladása. – Állótőke, amely használati értékként kerül be a forgalomba. – *Mindegyik mozzanat, amely a termelés előfeltétele, egyszersmind eredménye is. A termelés saját feltételeinek újratermelése.* A tőke újratermelése állótőkeként és forgótőkeként.

„Az *állótőke*" ismételten mindig újra ugyanarra a műveletre szolgál, „és minél hosszabb volt ez ismétlések sora, annál fokozottabban van feljogosítva a szerszám, gép vagy gépi berendezés az álló elnevezésre." (*De Quincey*, X, 4. [„Logic of Political Economy", 114. old.]) Ha egy tőke 10 000 £-ből áll, amiből 5000 álló és 5000 forgó; az utóbbi 1 évben 1-szer térül meg, az előbbi 5 évben 1-szer; akkor tehát 5000, vagyis az össztőke $^1/_2$-e, egy évben 1-szer térül meg. Ugyanezen év alatt megtérül az állótőkéből $^1/_5$, vagyis 1000 £*; 1 évben tehát 6000 £*, vagyis az össztőke $^3/_5$-e térül meg. Ennélfogva az össztőke $^1/_5$-e $^{12}/_3$ hónap alatt és az egész tőke $\frac{12 \cdot 5}{3}$ hónap alatt, $^{60}/_3 = 20$ hónap = 1 év és 8 hónap alatt. 20 hónap alattmegtérült a 10 000 £* össztőke, habár az állótőke csak 5 év alatt pótlódik. Ez a megtérülési idő azonban csak a termelési folyamat ismétlésére és ilymódon az értéktöbblet teremtésére érvényes, nem magának a tőkének az újratermelésére. Ha a tőke kevésbé gyakran kezdi újra a folyamatot – tér vissza a forgalomból az állótőke formájába –, annál gyakrabban tér vissza a forgótőke formájába. De ezzel maga a tőke nincs pótolva. Így van ez magánál a forgótőkénél is. Ha 100 tőke évente 4-szer tér vissza és 20%-kal ezért annyit hoz, mint 400 tőke, amely csak egyszer forog, ettől a tőke az év végén továbbra is 100, a másik pedig 400, habár a használati értékek termelésében, valamint az értéktöbblet tételezésében úgy hatott, mint egy 4-szerte nagyobb tőke. Mivel itt a megtérülés sebessége pótolja a tőke nagyságát, ez csattanósan mutatja, hogy csak a mozgásba hozott többletmunka és egyáltalában munka mennyisége az, ami az értékteremtést, valamint az értéktöbblet teremtését, meghatározza, nem pedig a tőke nagysága magáért-valóan. A 100 tőke az év

* [*A kéziratban*:] tallér

folyamán folytatólagosan annyi munkát hozott mozgásba, mint 400 tőke, és ezért ugyanazt az értéktöbbletet hozta létre.

De ami itt a fő. A fenti példában az 5000 forgótőke először az első év végén* tér vissza; azután a másodiknak a végén; a második évben (az első 8 hónapban)** ebből visszatér $3333\,{}^{2}/_{6}$ £, a maradékot pedig ennek az évnek*** a végére pótolják.

De az állótőkéből csak $^{1}/_{5}$ tért vissza az első évben, $^{1}/_{5}$ a másodikban. A birtokos kezében az első év végén 6000 £° van, a második év végén 7000, a harmadikén 8000, a negyedikén 9000, az ötödikén 10 000. Csak az ötödik év végén van megint össztőkéje birtokában, amellyel a termelési folyamatot megkezdte; habár *az értéktöbblet előállításában tőkéje úgy hatott, mintha 20 hónap alatt egészen megtérült volna; így maga az össztőke csak 5 év alatt termelődött újra. A megtérülés első meghatározása fontos az arány szempontjából, amelyben a tőke értékesül*; a második azonban új arányt hoz be, amely a forgótőkénél egyáltalán nem következik be. Minthogy *a forgótőke egészen bekerül a forgalomba és egészen visszatér belőle, ugyanannyiszor termelik újra tőkeként, ahányszor értéktöbbletként realizálják*, vagyis többlettőkeként. Minthogy azonban az állótőke soha nem kerül be a forgalomba használati értékként, s értékként csak abban a mérvben, amelyben mint használati érték elfogyasztódik, ezért semmiképpen nincs újratermelve, mihelyt *az össztőke átlagos megtérülési ideje által meghatározott értéktöbblet tételezve* van. A forgótőke megtérülésének 5-ször°° kell bekövetkeznie az 5 év alatt, mielőtt az állótőke újratermelődik; azaz a forgótőke keringési periódusának 5-ször°° kell ismétlődnie, amikor az állótőkéé egyszer ismétlődik, *és a tőke összátlagmegtérülésének – 20 hónap – 3-szor kell ismétlődnie, mielőtt az állótőke újra van termelve*. Minél nagyobb tehát a tőke állótőkéből álló része – azaz minél inkább hat a tőke a neki megfelelő termelési módban, termelt termelőerő nagy felhasználásával –, és minél tartósabb az állótőke, azaz minél hosszabb az újratermelési ideje, minél inkább megfelel a használati értéke a meghatározásának –, annál gyakrabban kell a tőke ama részének, amely mint forgó van meghatározva, *megismételnie megtérülésének periódusát, és annál hosszabb az összidő, amelyre a tőkének összforgalmi pályájának megtevéséhez szüksége van.* Ennélfogva a termelés *folytonossága*

---

* [*A kéziratban*:] felében

** [*A kéziratban*:] a második év felében; a másodiknak a második felében (az első 4 hónapban)

*** [*A kéziratban*:] a félévnek

° [*A kéziratban*:] tallér

°° [*A kéziratban*:] 10-szer

külső szükségszerűséggé vált a tőke számára azon adagjának fejlődésével, amely mint állótőke van meghatározva. A forgótőke számára a *megszakítás, ha nem tart olyan sokáig, hogy használati értékét elpusztítsa, csak értéktöbblet teremtésében való megszakítás. De az állótőkében a megszakítás,* mivel a közbeeső időben használati értéke szükségszerűen relatíve nem-termelő módon semmisül meg, azaz anélkül, hogy magát mint értéket pótolná, magának az eredeti értékének az elpusztítása. Ezért csak az állótőke fejlődésével van tételezve a termelési folyamatnak a tőke fogalmának megfelelő folytonossága mint a tőke fenntartásának conditio sine qua-ja*; ezért éppúgy a fogyasztás folytonossága és állandó növekedése.

Ez az I. sz. De a II. sz. a formai oldalról még fontosabb. Az összidő, amely szerint a tőke megtérülését mérjük, az év volt, ahogy az az időegység, amelyben a munkát mérjük, a nap. Ezt először is azért tettük, mert az év többé-kevésbé a természetes újratermelési idő vagy a termelési fázis-tartam az iparban elhasznált növényi nyersanyagok legnagyobb részének újratermelése számára. Ezért a forgótőke megtérülését az évben mint összidőben végbemenő megtérülések száma szerint határoztuk meg. Valójában a forgótőke mindegyik megtérülés végén kezdi újratermelését, és ha az év alatti megtérülések száma kihat az összértékre, a sors, amely mindegyik megtérülés alatt éri, úgy jelenik ugyan meg, mint ami meghatározza a feltételeket, amelyek között az újratermelés újra kezdődik, de mindegyik magáért-valóan egy teljes életaktusa a forgótőkének. Mihelyt a tőke vissza van változtatva pénzzé, átváltozhat pl. más termelési feltételekké, mint az elsők, egyik termelési ágból egy másikba vetheti magát, úgyhogy *az újratermelés, anyagilag tekintve, nem ugyanabban a formában ismétlődik.*

Az állótőke közbejöttével ez megváltozik és sem a tőke megtérülési ideje, sem az egység, amelyben számát mérik, az év, nem jelenik meg többé a tőke mozgásának időmértékeként. Ezt az egységet most éppenséggel az állótőke számára szükséges *újratermelési idő* határozza meg és ezért összforgalmi ideje, amely ahhoz kell neki, hogy mint érték bekerüljön a forgalomba és értéktotalitásában visszatérjen belőle. Az állótőke** újratermelésének ezen egész idő alatt *anyagilag is ugyanabban a formában* kell *végbemennie*, és szükséges megtérüléseinek, azaz *az eredeti tőke újratermeléséhez szükséges megtérülések száma évek hosszabb vagy rövidebb sorára van elosztva.* Ezért egy hosszabb *összperiódus* van tételezve egységként, amelyen a tőke megtérülései mérik magukat, s ezek *ismétlődése* most nem külsőleges, hanem szükségszerű

* [elengedhetetlen feltétele]
** [*A kéziratban*:] forgótőke

összefüggésben áll ezzel az egységgel. Babbage szerint[48] a gépi berendezés átlagos újratermelése Angliában 5 év; a reális ezért talán 10 év. Semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a ciklus, amelyet az ipar befut, az állótőke nagymérvű kifejlődése óta, egy többé-kevésbé tízéves időközben, összefügg *a tőkének* ezzel az így meghatározott *összújratermelési fázisával.* Más meghatározási alapokat is fogunk találni. De ez az egyik. Azelőtt is jártak jó és rossz idők az iparra, akárcsak a termésre (mezőgazdaság). De a jellegzetes periódusokra, korszakokra beosztott több éves ipari ciklus a nagyiparhoz tartozik.

Most érkezünk az újonnan közbejött III. sz. különbséghez.

A forgótőkét a termelési folyamat a terméknek, az újonnan létrehozott használati értéknek a formájában eltaszította a forgalomba, egészen belekerült; pénzzé visszaváltoztatva a termék értéke (a benne tárgyiasult egész munkaidő, szükséges és többletmunkaidő) egészen realizálódott és ezzel mind az értéktöbblet realizálódott, mind az újratermelés valamennyi feltétele teljesült. Az áru árának realizálásával mindezek a feltételek teljesültek és a folyamat megint újrakezdődhetett. Ez azonban a forgótőkének csak arra a részére érvényes, amely bekerül a nagy forgalomba. Ami a másik adagját illeti, amely folyton kíséri magát a termelési folyamatot, ami a forgótőke azon részének forgalmát illeti, amely bérré alakult át, ez természetesen attól függ, hogy a munkát állótőke vagy forgótőke termelésére fordították-e, hogy magát ezt a bért pótolja-e a forgalomba bekerülő más használati érték vagy sem.

Ezzel szemben az állótőke önmaga nem forog használati értékként, hanem csak abban a mértékben, amelyben mint használati értéket a termelési folyamatban felemésztik, kerül bele értékként a gyártott nyersanyagba (a feldolgozó iparban és a mezőgazdaságban) vagy a közvetlenül kitermelt nyers termékbe (bányaipar stb.). Ezért az állótőke a maga fejlett formájában csak évek egy ciklusa alatt térül vissza, amely a forgótőke megtérüléseinek egy sorát öleli fel. Nem cserélik ki egyszerre a termékben pénzre, úgy, hogy az állótőke újratermelési folyamata egybeessen a forgótőke megtérülésével. Az állótőke csak folytatólagosan kerül be a termék árába és ezért csak folytatólagosan térül vissza értékként. *Hosszabb korszakok alatt töredékesen térül vissza, a forgótőke viszont rövidebb korszakok alatt egészen forog.* Amennyiben az állótőke mint olyan fennáll, nem térül vissza, mert nem kerül be a forgalomba; amennyiben bekerül a forgalomba, már nem mint állótőke áll fenn, hanem a forgótőke-értékalkotórész eszmei alkotórészét képezi. Egyáltalában csak annyiban térül vissza, amennyiben közvetlenül vagy közvetve *termékké, tehát forgótőkévé váltódik át.* Mivel nem közvetlen

használati érték a fogyasztás számára, nem kerül be használati értékként a forgalomba.

Az állótőke és a forgótőke megtérülésének ez a különböző módja később mint eladás és bérbeadás különbsége, évjáradék, kamat és profit, bérleti díj – ennek különféle formáiban – és profit jelentékenynek jelenik meg, és ennek a *csak formai* különbségnek a meg nem értése Proudhont és bandáját a legzavarosabb következtetésekre csábította – mint látni fogjuk. Az „*Economist*" a legutóbbi válságra vonatkozó vizsgálódásaiban az állótőke és forgótőke közti egész különbséget redukálja „cikkek *rövid perióduson* belül *és profittal* való viszonteladására" („Economist", 754. sz.; 1858 febr. 6. [137. old.]) és „olyan jövedelem termelésére, amely elég nagy ahhoz, hogy fedezze a *kiadásokat*, a kockázatot, a *kopást* és a piaci kamatrátát".* A rövidebb megtérülést az egész cikk eladása révén és az állótőke egy részének pusztán évi megtérülését fentebb taglaltuk. Ami a profitot illeti – a kereskedőprofit itt nem tartozik ránk –, a forgótőke mindegyik része mint a termelési folyamatból kilépő és oda visszatérő, azaz amennyire foglaltatik benne tárgyiasult munka (az előlegek értéke), szükséges munka (a bérek értéke) és többletmunka, annyira profitot hozó, mihelyt befutja a forgalmat, mert a termékkel realizálódik a benne foglalt többletmunka. De nem a forgótőke, sem nem az állótőke hozza létre a profitot, hanem az idegen munka kettejük által közvetített elsajátítása, tehát alapjában véve csak az a része a forgótőkének, amely bekerül a kis forgalomba. De realizálódni ez a profit valóban csak a tőkének a forgalomba való bekerülése által realizálódik,

* A *kockázat*, amely a közgazdászoknál szerepet játszik a profit meghatározásában – a többletnyereségben nyilván nem játszhatik, mert a többletérték teremtése nem lesz nagyobb és lehetséges azáltal, hogy a tőke kockázatot vállal ennek a többletértéknek a *realizálásában* –, az a veszély, hogy a tőke nem futja be a forgalom különböző fázisait, illetve egyikükben rögzítve marad. Láttuk,** hogy a többletnyereség, ha nem is a tőkének, de a terméknek a termelési költségeihez tartozik. Annak szükségessége a tőke számára, hogy ezt a többletnyereséget vagy annak egy részét realizálja – mint külsőleges kényszer kettősen jut el hozzá. Mihelyt kamat és profit szétválik, tehát az ipari tőkésnek kamatot kell fizetnie, akkor a többletnyereség egy adagja a tőke értelmében *termelési költség*, azaz maga is a tőke kiadásaihoz tartozik. Másrészt, hogy az elértéktelenedés veszélyét, amelyet az összfolyamat átalakulásainál kockáztat, elhárítsa, ez az átlagos biztosítás, amelyet önmagának ad. A többletnyereség egy része csak úgy jelenik meg neki, mint kárpótlás a kockázatért, amelyet vállal, hogy több pénzt csináljon; amely kockázatnál maga az előre-tételezett érték is odaveszhet. Ebben a formában a többletnyereség a tőkével szemben úgy jelenik meg, mint amit realizálni szükséges a tőke újratermelésének biztosításához. E két vonatkozás természetesen nem határozza meg az értéktöbbletet, hanem úgy jelenteti meg tételezését, mint külső szükségszerűséget a tőke számára, nemcsak mint gazdagodási tendenciájának kielégítését.

** [*V. ö. I. köt. 210–213. old.*]

tehát csak forgótőke formájában, soha nem állótőke formájában. Amit azonban az „Economist" itt állótőkén ért, az – amennyire ennek révén szerzett jövedelmekről van szó – az a formája az állótőkének, amelyben nem közvetlenül lép a termelési folyamatba gépi berendezésként, hanem vasutakban, épületekben, mezőgazdasági javításokban, alagcsövezésekben stb.,* ahol tehát a benne foglalt érték és többletérték realizálása egy évjáradék formájában jelenik meg, amelyből a kamat az értéktöbbletet, az évjáradék pedig az előlegezett érték folytatólagos megtérülését képviseli. Itt tehát valójában (habár mezőgazdasági javításoknál ez az eset) nem arról van szó, hogy az állótőke értékként bekerül a forgalomba azáltal, hogy a termék részét alkotja, hanem arról, hogy az állótőkét használati értéke formájában eladják. Itt nem egyszerre adják el, hanem évjáradékként. Mármost mindenekelőtt világos, hogy az állótőke egyes formái először mint forgótőke szerepelnek és csak akkor válnak állótőkévé, amikor a termelési folyamatban rögzítve vannak; pl. egy gépgyáros forgótermékei gépek, mint ahogy egy pamutfonó forgóterméke kalikó, és az ő szempontjából ezek egészen ugyanolyan módon lépnek forgalomba. Az ő számára ezek forgótőke, a gyáros számára, akinek szüksége van rájuk a termelési folyamatban, állótőke, mivel az előbbi számára termék és csak az utóbbi számára termelési szerszám. Éppúgy még házak is, ingatlanságuk ellenére, az építőszakma számára forgótőke; annak számára, aki azért veszi meg őket, hogy megint bérbe adja vagy mint épületeket termeléshez használja fel, állótőke. Amennyiben mármost az állótőke maga is mint használati érték forog, azaz eladják, gazdát cserél, erről alább beszélünk.

De az a nézőpont, hogy a tőkét mint tőkét adják el – akár mint pénzt, akár az állótőke formájában –, nyilvánvalóan nem tartozik ide, ahol a forgalmat mint a tőke olyan mozgását vesszük szemügyre, amelyben különböző, fogalmilag meghatározott mozzanataiban tételezi magát. A termelő tőke termékké, áruvá, pénzzé lesz és visszaváltozik a termelési feltételekké. E formák mindegyikében tőke marad és tőkévé lesz, amennyiben mint olyan realizálódik csak. Ameddig az egyik fázisban marad, rögzítve van mint árutőke, pénztőke vagy ipari tőke. De a fázisok mindegyike csak egy mozzana-

* *Hogy a tőke valamennyi része egyaránt profitot hoz*, ez az illúzió, amely abból származik, hogy a többletértéket átlagadagokra osztják, függetlenül a tőke forgó és álló alkotórészeinek arányaitól és eleven munkává átváltoztatott részétől, itt nem tartozik ránk. Minthogy Ricardo félig osztozik ebben az illúzióban, az értéknek mint olyannak a meghatározásakor eleve az állótőke és forgótőke arányainak befolyását vizsgálja, a tiszteletreméltó Malthus pap pedig stupid nyíltszívűséggel az állótőkére rárakódó profitokról beszél, mintha a tőke egy természeti hatalom révén szervesen növekednék.

tát alkotja mozgásának, és abban a formában, amelyben eltaszítja magát, hogy egyik fázisból a másikba átmenjen, véget ér tőke lenni. Ha mint áru taszítja el magát és pénzzé válik vagy vice versa, akkor az eltaszított formában nem létezik mint tőke, hanem az újonnan felvett formában. Igaz, az eltaszított forma megint formájává lehet egy másik tőkének vagy az elfogyasztható termék közvetlen formája lehet. Ez azonban nem tartozik ránk és nem tartozik magára a tőkére, amennyiben annak önmagában keringő körforgásáról van szó. A tőke éppenséggel mindegyik formát eltaszítja mint a maga nem-tőke-létét, hogy később megint felöltse. De ha a tőkét mint pénzt, földet, házat stb. kölcsönadják, akkor *mint tőke* válik áruvá, illetve akkor az az áru, amelyet forgalomba hoznak, *a tőke mint tőke*. Ezt a következő szakaszban tovább kell követni.

Amit az áru pénzzé átváltásakor megfizetnek, amennyiben az áru ára az állótőkének az értékbe átment részét illeti, ez az állótőke részleges újratermeléséhez szükséges rész, a termelési folyamatban elhasznált és felhasznált rész. Amit tehát a vevő fizet, az az állótőke használata vagy elhasználása, amennyiben ez maga érték, tárgyiasult munka. Minthogy ez az elhasználás folytatólagosan történik, a vevő adagonként fizeti meg a termékben, a nyersanyagnak a termékben foglalt hányadát viszont egész értéke szerint pótolja az árban, amelyet a termékért fizet. Nemcsak folytatólagosan fizetnek, hanem egész tömeg vásárló fizeti egyidejűleg, abban az arányban, ahogy termékeket vásárol, adagonként az állótőke felemésztett, elhasznált hányadát. Minthogy a tőke forgalmának első felében a tőke mint *Á* és a vevő mint *P* lép fel, a tőke célja az érték, a vevőé pedig a használat (hogy ez megint termelő-e, ez nem tartozik ránk itt, ahol csak a formai oldalt kell szemügyre vennünk, ahogy az a tőkével szemben annak forgalmában megjelenik), ezért a vevőnek a termékre való vonatkozása egyáltalában a fogyasztónak a vonatkozása. Közvetve tehát a vevő minden áruban folytatólagosan és adagonként megfizeti az állótőke elhasználását és használatát, habár az állótőke használati értékként nem lép a forgalomba. De vannak az állótőkének olyan formái, amelyekben a vevő közvetlenül a használati értékéért fizet – mint közlekedési, szállítási eszközöknél stb. Mindezekben az esetekben az állótőke valójában soha nem lép ki a termelési folyamatból, mint a vasutaknál stb. De miközben az egyik embert a termelési folyamaton belül szolgálja mint közlekedési eszköz, hogy a terméket a piacra juttassa, és mint forgalmi eszköz maguk a termelők számára, másoknak fogyasztási eszközül, használati értékül szolgálhat, a szórakozásból utazónak stb. Termelési eszközként tekintve különbözik itt a gépi berendezéstől stb. azáltal, hogy különböző tőkék egyidejűleg használják el mint termelésük és forgalmuk

közös feltételét. (A fogyasztással mint olyannal itt még nincs dolgunk.) Nem a különös termelési folyamatba bezártnak jelenik meg, hanem különös tőkék egész tömeg ilyen termelési folyamatának összekötő ereként, amely tőkék csak adagonként használják el. Mindezekkel a különös tőkékkel és különös termelési folyamataikkal szemben az állótőke itt tehát úgy van meghatározva, mint egy különös, tőlük elválasztott termelési ág terméke, amelyben azonban nem úgy van, mint a gépi berendezésnél, hogy az egyik termelő mint forgótőkét eladja és a másik mint állótőkét megszerzi, hanem amelyben a terméket csak magának az állótőkének a formájában lehet eladni. Akkor megjelenik az, ami az áruban el van rejtve, az állótőke folytatólagos megtérülése. De akkor ez egyszersmind magában foglalja, mint maga is eladott termék (az ipari tőkének a gép, amelyet használ, nem termék), az értéktöbbletet, tehát a kamat és a profit megtérülését, ha van ilyen. Minthogy ezt az állótőkét ugyanabban a közös és folytatólagos formában lehet elfogyasztani, lehet használati érték a közvetlen fogyasztás számára, ezért eladása is – nem termelési szerszámként, hanem egyáltalában áruként – ugyanebben a formában jelenik meg. Amennyiben azonban termelési szerszámként adják el – egy gépet puszta áruként *adnak el* és csak az ipari folyamatban válik termelési szerszámmá –, azaz eladása közvetlenül egybeesik az általános társadalmi termelési folyamatban való elhasználásával, annyiban ez olyan meghatározás, amely nem tartozik a tőke egyszerű forgalmának vizsgálatába. Ebben az állótőke, amennyire mint termelési hatóerő közrejátszik, a termelési folyamat előfeltételeként, nem eredményeként jelenik meg. Ezért csak értékének pótlásáról lehet szó, amelyben nem foglaltatik értéktöbblet a felhasználója számára. Ezt épphogy *ő* megfizette a gépkészítőnek. De a vasút vagy a termeléshez bérbeadott épületek *egyidejűleg* termelési szerszámok és eladójuk egyidejűleg mint terméket, mint tőkét realizálja őket.

Minthogy mindegyik mozzanat, amely a termelés előfeltételeként jelenik meg, egyszersmind eredménye is – mivel a termelés újratermeli saját feltételeit –, ezért a tőkének a termelési folyamaton belüli eredeti megoszlása most úgy jelenik meg, hogy a termelési folyamat három termelési folyamatra esik szét, amelyben a tőkének különböző adagjai – amelyek most különös tőkékként is jelennek meg – dolgoznak. (Itt még mindig elfogadható az a forma, hogy egy tőke dolgozik, mert *a* tőkét mint olyant vizsgáljuk, és e vizsgálati mód révén egyszerűbbé válik az, amit e különböző fajták arányáról mondani kell.) A tőkét évenként különböző és váltakozó adagokban termelik újra mint nyersanyagot, mint terméket és mint termelési eszközt; egyszóval mint állótőkét és forgótőkét. Ezeknek a termelési folyamatoknak

mindegyikében mint előfeltétel jelenik meg a forgótőkének legalábbis az a része, amelynek rendeltetése, hogy kicseréljék a munkaképességért és a gépi berendezés, illetve a szerszám és a termelési eszközök fenntartásáért és elfogyasztásáért. A tiszta kitermelő iparban, pl. a bányászatban, maga a bánya mint munkaanyag létezik, de nem mint a termékbe átkerülő nyersanyag, amelynek viszont a feldolgozó iparban minden formában különös létezéssel kell bírnia. A mezőgazdaságban a magot, a trágyát, az állatot stb. éppúgy lehet nyersanyagnak, mint segédanyagnak tekinteni. A mezőgazdaság sui generis termelési mód, mert a mechanikai és kémiai folyamathoz a szerves járul és a természeti újratermelési folyamatot pusztán ellenőrzik és irányítják; éppígy a kitermelő ipar (a fő a bányaipar) sui generis ipar, mert ebben egyáltalában nem megy végbe újratermelési folyamat, legalábbis nem ellenőrzésünk alatt álló vagy előttünk ismert. (A halászat, vadászat stb. össze lehet kötve újratermelési folyamattal; éppígy az erdőhasználat; tehát ez nem szükségképp tisztán kitermelő ipar.) Amennyiben mármost a termelési eszköz, az állótőke, mint ami maga is a tőke terméke és ezért tárgyiasult többletidőt foglal magában, olyan jellegű, hogy csak mint forgótőkét taszíthatja el a termelője, pl. ahogy a gépet a gépgyáros, mielőtt állótőkévé lesz, tehát csak mint használati érték lép a forgalomba, annyiban forgalma nem tartalmaz semmi új meghatározást. De amennyiben a termelési eszköz, mint pl. vasutak, soha nem idegeníthető el, miközben egyszersmind termelési szerszámul szolgál, vagy abban a mértékben, ahogy mint ilyent használják el, annyiban közös benne egyáltalában az állótőkével az, hogy értéke csak folytatólagosan térül meg; de akkor ehhez még hozzájárul az, hogy az érték e megtérülésében benne foglaltatik többletértékének, a benne tárgyiasult többletmunkának a megtérülése. A termelési eszköznek akkor különös megtérülési formája van.

A fontos mármost az, hogy a tőke termelése ilymódon úgy jelenik meg, mint forgótőke és állótőke termelése meghatározott arányokban, ugyhogy a tőke maga termeli állótőkeként és forgótőkeként való kettős forgalmi módját.

Állótőke és forgótőke. *„Economist". Smith.* A forgótőke ellenértékét az éven belül meg kell termelni. Nem úgy az állótőkéét. Ez következő évek termelését köti le.

Mielőtt az utóbbi pontot elintéznők, előbb még néhány mellékdolog. „A forgótőkét elfogyasztják, az állótőkét pusztán felhasználják a termelés nagy folyamatában." (VI, 1. old.; „Economist".) A *fogyasztás* és *felhasz-*

nálás különbsége fokozatos vagy gyors elpusztításra oldódik fel. Nem szükséges tovább időznünk ennél a pontnál.

„A forgótőke *formák végtelen változatosságát* ölti, az állótőkének *csak egy formája van.*" (VI, 1. old.; „Economist".) Ezt a „formák végtelen változatosságát", amennyiben maga a tőke termelési folyamata jön tekintetbe, Adam Smith sokkal helyesebben puszta formacserére redukálta. Az állótőke addig használ urának, „amíg továbbra is ugyanabban az alakban marad". Azaz mint használati érték, egy meghatározott anyagi létezésben, megmarad a termelési folyamatban. A forgótőke viszont (*A. Smith*, II. köt. 197–198. old.) „állandóan megválik tőle egy meghatározott alakban" (mint termék), „és visszatér hozzá egy másikban" (mint termelési feltétel), „s csak az ilyen forgalom, vagyis egymást követő cserék révén hozhat neki valamilyen profitot". Smith itt nem beszél a „formák végtelen változatosságáról", amelyben a forgótőke megjelenik. Anyagilag tekintve az „állótőke" is „formák végtelen változatosságát" ölti; hanem azokról az átalakulásokról beszél, amelyeken a forgótőke mint maga is használati érték átmegy, és ezért ez a „formák végtelen változatossága" a forgalom különböző fázisainak minőségi különbségeire redukálódik. A forgótőke, egy meghatározott termelési folyamatban tekintve, mindig a nyersanyagok ugyanazon formájában és a munkabérekre való pénzben térül vissza. Az anyagi létezés a folyamat végén ugyanaz, mint az elején. Egyébként maga az „Economist" egy másik helyen a „formák végtelen változatosságát" a forgalom fogalmilag meghatározott formacseréjére redukálja. „Az árut egészen elfogyasztják abban az alakban, amelyben termelték" (azaz mint használati érték lép a forgalomba és taszítják ki abból) „és olyan *új alakban*" (mint nyersanyagot és munkabért) „pótolják kezei között, amelyben kész megismételni egy *hasonló* műveletet" (jobbanmondva ugyanazt). (VI, 1. old.; i. h.) Smith kifejezetten azt is mondja, hogy az állótőkének „nincs szüksége arra, hogy forogjon". (II. köt. 197–198. old.) Az *állótőkénél* az érték le van béklyózva egy meghatározott használati értékben; a forgótőkénél az érték éppenannyira ölti különböző használati értékek formáját, valamint a minden meghatározott használati értéktől független formát (mint pénz), mint ahogy eltaszítja ezeket; ezért állandó anyag- és formacsere megy végbe.

„A forgótőke szolgáltatja neki" (a munkáltatónak) „az anyagokat és a munkások bérét és hozza működésbe az ipart." (*A. Smith*, II. köt. 226.* old.) „*Minden állótőke eredetileg forgótőkéből származik és forgótőkének* kell állandóan fenntartania." (I. m., 207. old.) „Minthogy a forgótőke egy

* [*A kéziratban:*] 126.

ilyen nagy részét folytonosan visszavonják, hogy a társadalom általános készletének másik két ágában helyezzék el, a forgótőke a maga részéről szükségképpen állandó utánpótlást kíván, enélkül csakhamar nem létezne többé. Ezt az utánpótlást főleg három forrásból merítik, a föld, a bányák és a halászat termékéből." (I. m., 208. old.)

{Egy az „Economist" által kiemelt különbséget már kifejtettünk: „Minden olyan termelés, amelynek egész költsége az ország *folyó jövedelméből* térül meg a termelőnek, *forgótőke*; de minden olyan termelés, amelyért csak *évi összeget fizetnek a használat fejében — állótőke*." (VI. füzet, 1. old. [1847 nov. 6.; 1271. old.]) „Az első esetben a termelő teljesen az ország folyó jövedelmétől függ." (I. h.) Láttuk, hogy az állótőkének csak egy része térül meg a forgótőke által meghatározott időben, amely megtérüléseinek egységéül szolgál, mert ez az élelmiszerek és nyersanyagok legnagyobb részének újratermelése számára a természetes egység, éppúgy, ahogy és amiért a föld életfolyamatában (kozmikus folyamatban) mint természetes korszak jelenik meg. Ez az egység az év, amelynek polgári számítása többé vagy kevésbé, de jelentéktelenül, eltér a természetes nagyságától. Az állótőke, minél inkább megfelel anyagi létezése a fogalmának, minél inkább adekvát az anyagi létezési módja, évek ciklusát öleli fel megtérülési idejéül. Minthogy a forgótőke egészen kicserélődik először pénzre, másodszor a maga elemeire, ezért feltételezi, hogy egész értékével (amely magában foglalja a többletértéket) egyenlő *ellenérték* van *termelve*. Nem lehet azt mondani, hogy egészen bekerül vagy bekerülhet a fogyasztásba, mivel éppannyira megint nyersanyagként vagy állótőke elemeként, egyszóval megint a termelés — egy ellentermelés — elemeként kell részben szolgálnia. A tőke egy része mint termék, mint az eltaszított használati érték termelési folyamatának eredménye a fogyasztás tárgya lesz és ilymódon kiesik egyáltalában a tőke forgalmából; egy másik része bekerül egy másik tőkébe mint termelési feltétel. Ez magában *a* tőke forgalmában tételezve van, mivel ez a forgalom első felében mint áru, azaz mint használati érték eltaszítja magát magától, tehát *magára a tőkére vonatkozóan* ebben a formában a saját forgalmából elbocsátja magát mint használati értéket, fogyasztási cikket; de forgalmának második felében mint pénzt cseréli át magát árura mint termelési feltételre. Mint forgó használati érték maga tételezi tehát anyagi létezését mind fogyasztási cikként, mind új termelési elemként vagy jobbanmondva az újratermelés elemeként. De mindkét esetben ellenértékének egészen meg kell lennie; azaz egészen meg kell termelve lennie az év alatt. Például valamennyi gyártott terméket, amelyeket egy év alatt ki lehet cserélni mezőgazdasági termékekre, az abban az évben, egyik terméstől

a másikig számítva, termelt nyerstermékek tömege határozza meg. Minthogy itt *a* tőkéről, a létrejövő tőkéről beszélünk, ezen kívül még semmi nincsen – mivel a sok tőke még nincs meg számunkra –, semmi egyéb, mint maga a tőke és az egyszerű forgalom, amelyből az értéket a pénz és áru kettős formájában felszívja magába, és amelybe a pénz és áru kettős formájában bedobja azt. Ha egy a tőke alapzatán termelő, ipari nép, mint pl. Anglia, kínaiakkal cserél, és az értéket a pénz és áru formájában az ő termelési folyamatukból szívja fel, vagy jobbanmondva azáltal, hogy bevonja őket tőkéje forgalmának körébe, akkor mindjárt látjuk, hogy maguknak a kínaiaknak ettől nem kell tőkések módjára termelniök. Magán egy társadalmon, mint az angolon, belül is a tőke termelési módja kifejlődik egy iparágban, másokban viszont, pl. a mezőgazdaságban, többé-kevésbé a tőkét megelőző termelési módok uralkodnak. Ámde 1. szükségszerű tendenciája a tőkének, hogy minden pontban alávesse magának a termelési módot, a tőke uralma alá hajtsa. Egy meghatározott nemzeti társadalmon belül ez már szükségszerűen adódik azáltal, hogy a tőke révén minden munka bérmunkává változik át; 2. külső piacokra vonatkozóan termelési módjának ezt a propagandáját a nemzetközi konkurrencia révén kényszeríti ki a tőke. A konkurrencia egyáltalában az a mód, ahogyan a tőke a maga termelési módját keresztülviszi. Csakhogy annyi világos: egészen eltekintve attól, hogy megint egy tőke, illetve maga a tőke mint egy másik az, ami a folytatólagos cserék két oldalán áll, s mindenkor ellentett meghatározásban, mindkét meghatározás már tételezve van, mielőtt még ezt a kettős mozgást szemügyre vennők, magának *a* tőkének a körforgásából. Az első fázisban eltaszítja magát mint használati érték, mint áru, a tőke mozgásából és becserélődik mint pénz. A tőke forgalmából kitaszított áruként az áru már nem a magát megörökítő érték mozzanataként, az érték létezéseként van. Ez tehát az áru használati értékként való létezése, a fogyasztás számára való léte. A tőke az áru formájából csak azáltal váltódik át a pénz formájába, hogy a közönséges forgalomban *vele szemben* egy cserélő mint fogyasztó jelenik meg és ez *P*-t *Á*-ra váltja át; ez az átváltás anyagi oldaláról úgy [megy végbe], hogy a cserélő a használati értékre mint használati értékre, mint fogyasztó vonatkozik, és csak ezáltal pótlódik a használati érték a tőke számára mint *érték*. A tőke tehát fogyasztási cikkeket hoz létre, de ebben a formában eltaszítja őket magától, ki a forgalmából. Az eddig kifejtett meghatározásokból kiindulva nincs más vonatkozás. Az áru, amelyet mint ilyent kitaszítanak a tőke forgalmából, elveszti értékként való meghatározását és a termeléstől megkülönböztetett fogyasztás használati értékeként való meghatározást tölti be. De a forgalom második fázisában

a tőke pénzt cserél ki árura és áruvá való átváltozása most maga is úgy jelenik meg, mint az értéktételezés mozzanata, mert az árut mint olyant bevonják a tőke forgalmi folyamatába. Ha a tőke az első fázisban előfeltételezi a fogyasztást, a másodikban előfeltételezi a termelést, a termelésért való termelést; hiszen az áru formájában levő értéket itt kívülről vonják be a tőke forgalmába, vagyis a fordított folyamatot végzik el, mint az első fázisban. Az áru mint maga a tőke számára való használati érték csak az áru mint a tőke termelési folyamata számára való elem, mint e folyamat számára való használati érték lehet. Megkettőződve a folyamat így jelentkezik: *a* tőke kicseréli termékét mint *Á*-t *b* tőke *P*-jére az első fázisban; a másodikban *b* tőke cserélődik ki mint *Á* az *a* tőke *P*-jére. Illetve az első fázisban *b* tőke cserélődik ki mint *P* az *a* tőke *Á*-jára, a másodikban *a* tőke mint *P* a *b* tőke *Á*-jára. Azaz a két forgalmi fázis mindegyikében a tőke egyidejűleg mint *P* és *Á* van tételezve; de két különböző tőkében, amelyek mindig forgalmi folyamatuk ellentett fázisában tartózkodnak. Az egyszerű forgalmi folyamatban az *Á*–*P* vagy *P*–*Á* csereaktusok mint közvetlenül egybeesők vagy közvetlenül szétesők jelennek meg. A forgalom nemcsak az egymásutánja a csere két formájának, hanem egyidejűleg mindegyikük is két különböző oldalra elosztva. De itt még nem a sok tőke cseréjével van dolgunk. Ez a konkurrenciáról szóló vagy akár a tőkék forgalmáról (a hitelről) szóló tanításba tartozik. Ami itt ránk tartozik, az a fogyasztás előfeltételezése az egyik oldalon – a használati értékként az érték mozgásából kitaszított áru oldalán – és a termelésért való termelés előfeltételezése – a használati értékként tételezett értéknek újratermelése számára a tőke forgalmán kívül szabott feltételként való előfeltételezése –, hogy ez a két oldal a tőke forgalma egyszerű formájának vizsgálatából ered. Annyi világos: minthogy az egész forgótőke kicserélődik mint *Á P*-re az első fázisban, és mint *P Á*-ra a másodikban, ezért, ha az évet tekintjük evolúciói időegységének, átalakulásait az határolja, hogy egyrészt a nyersanyagokat stb. évente termelik újra (az árunak, amelyre mint pénz kicserélődik, megtermeltnek kell lennie, egyidejű termelés kell hogy megfeleljen a forgótőkének), másrészt egyévi jövedelmet (*P*-nek azt a részét, amely árura mint használati értékre cserélődik) hoznak létre állandóan, hogy a tőke használati értékként eltaszított termékét elfogyasszák. Mint ilyen jövedelem – mivel továbbfejlődött viszonyok még nem léteznek – csak maguknak a tőkéseknek a jövedelme és a munkásoké létezik. Egyébként a tőke és jövedelem cseréjének, ami termelés és fogyasztás viszonyának más formája, a vizsgálata még nem tartozik ide. Másfelől, minthogy az állótőke csak annyiban cserélődik ki, amennyiben mint érték bekerül a

forgótőkébe, minthogy tehát csak adagonként értékesítik az évben, azért csak *adagonkénti ellenértéket* is feltételez, tehát csak adagonkénti termelését is ennek az ellenértéknek az év folyamán. Csak elhasználódása arányában fizetik meg. Annyi világos, ami már az előbb következik abból a különbségből az ipari ciklusban, amelyet az állótőke hoz be, hogy az állótőke *leköti következő évek termelését*, és éppúgy, ahogy hozzájárul nagy jövedelem teremtéséhez, jövőbeli munkát anticipál ellenértékként. A munka jövendő gyümölcseinek anticipációja tehát semmiképpen sem államadósságok stb. következménye, egyszóval nem a hitelrendszer találmánya. *Gyökere az állótőke sajátos értékesítési módjában, megtérülési módjában, újratermelési módjában van.*}

Minthogy számunkra itt lényegében arról van szó, hogy a tiszta formameghatározásokat lerögzítsük, tehát nem arról, hogy össze nem tartozót összehozzunk, ezért az eddigiekből világossá vált, hogy a különböző formák, amelyekben forgótőke és állótőke jövedelmet hoznak – ahogy egyáltalában a jövedelem vizsgálata – még korántsem tartozik ide; hanem csak a különböző módok, ahogy megtérülnek és hatnak a tőke összmegtérülésére, egyáltalában újratermelési mozgására. Az alkalmilag előadottak azonban fontosak – mivel egyszersmind elutasítják a közgazdászok által tarkán összehordottakat, ha még nem is itt van a helyük az álló- és forgótőke egyszerű különbségének vizsgálatánál –, mert megmutatták nekünk, hogy a jövedelemben stb. való különbözőség alapzata az állótőke és forgótőke újratermelésének formakülönbségében van. Itt még csak az érték egyszerű megtérüléséről van szó. Hogy ez hogyan válik a jövedelem megtérülésévé, ez pedig a jövedelem meghatározásában való különbözőséggé, az csak később adódik.

Fenntartási költségek.

Még nem beszéltünk az állótőke *fenntartási költségeiről*, frais d'entretien. Ezek részint a segédanyagok, amelyeket elfogyaszt, hogy működjék. Beleesnek az állótőkébe az első jelentésben, amelyben a termelési folyamaton belül szemügyre vettük. Ezek forgótőke; éppannyira fogyasztásra is szolgálhatnak. Csak annyiban lesznek állótőkévé, hogy a termelési folyamatban elfogyasztják őket, de nincs, mint a tulajdonképpeni állótőkének, egy tisztán a formai létezésük által meghatározott anyagi voltuk. E fenntartási költségek második része a javításokhoz szükséges munkákból áll.

Jövedelem az állótőkéből és forgótőkéből.

A. Smith meghatározása, hogy minden állótőke eredetileg forgótőkéből származik és forgótőkének kell állandóan fenntartania: „Minden állótőke eredetileg forgótőkéből származik és állandóan ennek rovására kell fenntartani. *Semmiféle állótőke nem adhat jövedelmet, csak forgótőke révén.*" (*Storch*, 26 a. [„Cours d'économie politique", I. köt. 246. old.]) Ami Storchnak a jövedelemre vonatkozó megjegyzését illeti – egy meghatározást, amely nem tartozik ide –, ennyi világos: Az állótőke csak úgy térül meg értékként, ahogy adagonként mint használati érték, mint állótőke elpusztul és mint érték bekerül a forgótőkébe. Tehát csak egy forgótőke formájában térülhet meg, amennyiben *értékét* tekintjük. De mint használati érték egyáltalában nem forog. Minthogy továbbá magának az állótőkének csak a termelés számára van használati értéke, ezért mint az egyéni használat, a fogyasztás számára való érték szintén csak a forgótőke formájában térülhet meg. Talajjavítások kémiailag közvetlenül bekerülhetnek az újratermelési folyamatba és ennélfogva közvetlenül átváltoztathatók használati értékekké. Akkor azonban abban a formában fogyasztják el őket, amelyben mint állótőke fennállnak. *Jövedelmet egy tőke egyáltalában csak abban a formában hozhat, amelyben a forgalomba bekerül és belőle visszatér, minthogy jövedelem termelése közvetlen használati értékekben, olyan használati értékekben, amelyek nincsenek a forgalom által közvetítve, ellentmond a tőke természetének. Minthogy tehát az állótőke csak a forgótőke formájában térül meg mint érték, csak ebben a formában hozhat is jövedelmet.* A jövedelem egyáltalában nem egyéb, mint a többletértéknek a közvetlen fogyasztásra szánt része. Megtérülései tehát maga az érték megtérülésének a fajtájától függnek. Innen az a különböző forma, amelyben az állótőke és forgótőke jövedelmet hoznak. Éppígy, mivel az állótőke mint olyan soha nem mint használati érték kerül be a forgalomba, tehát soha nem is mint használati értéket dobják ki az értékesítési folyamatból, soha nem szolgál közvetlen fogyasztásra.

Smithre vonatkozóan mármost az ő nézete világosabbá válik számunkra azáltal, hogy azt mondja, hogy a forgótőkét évente pótolni kell és állandóan meg kell újítani azáltal, hogy állandóan merítik azt a tengerből, a földből és a bányákból. Itt tehát számára a forgótőke tisztán anyagivá válik; a hajánál fogva kihalásszák, kifejtik, learatják; a mozgó őstermékek ezek, amelyeket a földdel való összefüggésüktől eloldoznak, elszigetelnek, ezáltal mozgóvá tesznek vagy kész egyediségükben, mint halakat stb., elválasztanak elemüktől. Továbbá tisztán anyagilag tekintve éppily biztos,

ha Smith a tőke termelését előfeltételezi és nem a világ kezdetére helyezkedik, hogy éppannyira minden forgótőke eredetileg állótőkéből származik. Háló nélkül nem foghat halat, eke nélkül nem művelhet földet és kalapács stb. nélkül nem tárhat fel bányát. Ha csak egy követ használ is kalapácsul stb., akkor ez a kő minden bizonnyal nem forgótőke, egyáltalában nem tőke, hanem munkaeszköz. Az embernek, mihelyt termelnie kell, megvan az az elhatározása, hogy a meglevő természeti tárgyak egy részét közvetlenül felhasználja mint munkaeszközt, és ahogy Hegel helyesen mondotta, további közvetítési folyamat nélkül besorolja őket tevékenysége alá.[49] Amiből minden tőke, forgó éppúgy mint álló, nemcsak eredetileg, hanem folyamatosan származik, az az idegen munka elsajátítása. Ez a folyamat azonban, mint láttuk, feltételezi az állandó kis forgalmat, a munkabér kicserélését munkaképességre, vagyis az ellátási alapot. A tőke termelési folyamata feltételezi: *Minden tőke csak forgótőke formájában térül meg*; ezért az állótőke csak azáltal újítható meg, hogy a forgótőke egy része rögzítődik; tehát a létrehozott nyersanyagok egy részét felhasználják és a munka egy részét elfogyasztják (ezért az ellátási alap egy részét is kicserélik eleven munkára), hogy állótőkét termeljenek. Pl. a mezőgazdaságnál a termék egy részét olyan munka fogyasztja el, amelynek rendeltetése vízvezetékeket építeni, vagy a gabona egy részét guanóra, vegyi anyagokra stb. cserélik, amelyeket bekebeleznek a földbe, de valójában szintén nincs használati értékük, csak amennyiben kiteszik őket a föld kémiai folyamatának. A forgótőke egy részének csak az állótőke újratermelése szempontjából van használati értéke és csak az állótőke számára termelik (még ha a termelés csak abban a munkaidőben áll is, amelybe a helyváltoztatása kerül). Maga az állótőke azonban csak azáltal újítható meg tőkeként, hogy a forgótőke értékalkotórészévé válik és *elemeit ilymódon forgótőkének* állóvá való *átváltoztatása által termelik újra. Az állótőke éppúgy előfeltétele a forgótőke termelésének, mint a forgótőke az állótőke termelésének.* Vagyis az állótőke újratermelése megkívánja: 1. értékének forgótőke formájában való megtérülését, mert csak így lehet megint a termelési feltételeire kicserélni; 2. az eleven munka és a nyersanyag egy részét arra használják fel, hogy termelési szerszámokat, közvetleneket vagy közvetetteket termeljenek, kicserélhető termékek helyett. A forgótőke a használati értéke szerint bekerül az állótőkébe, egészen úgy, mint a munka, az állótőke viszont értékét tekintve a forgótőkébe kerül be és mint mozgás (ahol közvetlen gépi berendezés), mint nyugvó mozgás, forma, a használati értékbe.

Szabad munka = rejtett pauperizmus. Eden.

{A szabad munkáról fentebb kifejtett tételeinkre, valamint arra vonatkozóan, hogy benne a pauperizmus rejtett,* idézni kell Sir *Fr. Morton Eden*, Bt.: „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England from the Conquest etc.", 3 kötet, 4°, London 1797, a következő tételeket. (Az idézetek az I. kötet I. könyvből.[50]) (Ugyanott az I. könyv I. fejezetében [1–2. old.] ez olvasható: „A mi égövünk a szükségletek kielégítésére munkát követel, és *ezért* legalább a társadalom *egy részének mindig fáradhatatlanul* dolgoznia kell; mások a művészetekben stb. dolgoznak, és egyesek, akik nem dolgoznak, mégis rendelkeznek a szorgalom termékeivel. Ezt azonban e tulajdonosok csak a *civilizációnak és rendnek* köszönhetik; merőben a *polgári intézmények* teremtményei ők. Hiszen ezek az intézmények elismerték, hogy a munka gyümölcseit másképp is el lehet sajátítani, mint munkával; a független vagyonnal rendelkező emberek *vagyonukat szinte kizárólag mások munkájának* köszönhetik, nem pedig saját képességüknek, amely semmivel sem jobb. Nem a föld vagy a pénz birtoklása, hanem a munka feletti parancsnoklás az, ami a gazdagokat a szegényebbektől megkülönbözteti." A földművesek szabadságától kelteződik a *szegénység* mint olyan – a feudális földhöz- vagy legalábbis helyhezkötöttség addig megkímélte a törvényhozást attól, hogy a csavargókkal, szegényekkel stb. foglalkozzék. Eden azt hiszi, hogy a különböző kereskedelmi céhek stb. szintén eltartották saját szegényeiket. [(57., 60. old.)] Ezt mondja: „Anélkül, hogy a legtávolabbról is eszünkbe jutna mármost lebecsülni a számtalan előnyt, amely a manufaktúrákból és a kereskedelemből származott az országra, ennek a vizsgálódásnak az eredménye *arra az elkerülhetetlen következtetésre* látszik vezetni, *hogy nemzeti szegényeink igazi szülői a manufaktúrák és a kereskedelem*" (azaz az elsőnek a tőke uralma alá került termelési szféra). [(61. old.)] Ugyanebben a műben [(73–75. old.)]: VII. Henriktől kezdve (amikor egyszersmind megkezdődik a szántóföld megtisztítása a fölösleges szájaktól a szántónak legelővé való átváltoztatása útján és 150 éven át tart, legalábbis a panasz és a törvényhozási beavatkozás; tehát az ipar rendelkezésére bocsátott kezek száma nőtt) a bért az iparban nem szabták meg többé, hanem csupán a mezőgazdaságban. 11 Henry VII**. (A szabad munkával a bérmunka még nincs teljesen tételezve. A munkásoknak még van támaszuk a feudális

* [*V. ö. II. köt. 79–80. old.*]

** [A VII. Henrik uralkodásának 11. évében (1496-ban) hozott törvény]

viszonyokban; kínálatuk még túl csekély; ezért a tőke még nem képes mint tőke a munkásokat a minimumra szorítani. Ezért statútumokkal való bérmeghatározások. Amíg a munkabért még statútumokkal szabályozzák, nem lehet még mondani sem azt, hogy a tőke mint tőke besorolta maga alá a termelést, sem azt, hogy a bérmunka megkapta a neki adekvát létezési módot.) Az idézett törvény említ még lenszövőket, építő kézműveseket, hajóácsokat is. Ugyanabban a törvényben a munkaidőt is megszabják: „Mivel sok napszámos a fél napot elheveri, későn jön, korán megy el, délután sokáig alszik, sokáig ül a reggelinél, ebédnél és vacsoránál stb. stb.", a következő legyen a munkaidő: „március 15-től szeptember 15-ig reggel 5 órától, $^1/_2$ óra reggeli, $1^1/_2$ óra ebéd és pihenő, $^1/_2$ óra uzsonna, és munka este 7 és 8 óra közöttig. Télen besötétedésig, viszont nincs déli alvás, ez csak május 15-től augusztus 15-ig megengedett." [(75–76. old.)]}

{1514-ben* megint szabályozták a munkabért, majdnem ugyanúgy, mint az előző alkalommal. Megint megszabták a munkaórákat is. Aki nem akart felszólításra dolgozni, azt letartóztatták. [(81–82. old.)] Tehát még *kényszermunka* meghatározott bérrel a szabad munkásoknak. Először *kényszeríteni* kell őket, hogy a tőke által szabott feltételek mellett dolgozzanak. A tulajdonnélküli inkább hajlamos arra, hogy csavargó és rabló vagy koldus, mint arra, hogy munkás legyen. Ez csak a tőke fejlett termelési módjában magától értetődő. A tőke előfokán állami kényszer, hogy a tulajdonnélkülieket *munkásokká* változtassák a tőkének kedvező feltételek mellett, amelyeket itt még nem kényszerít rájuk a munkások önmaguk közötti konkurrenciája.} (Igen véres ilyesfajta kényszerítő eszközöket alkalmaztak többek között VIII. Henrik alatt. [(83–87. old.)] (A *kolostorok* megszüntetése VIII. Henrik alatt szintén sok kezet tesz szabaddá. [(90–98. old.)]) (VI. Edward alatt még szigorúbb törvények az épkézláb munkások ellen, akik nem akarnak dolgozni. [(100–103. old.)] „1 Edw. VI, 3**: Ha valaki, aki munkaképes, vonakodik dolgozni és 3 napon át lődörög, mellére bélyegezzenek izzó vassal V betűt*** – és ítéljék oda rabszolgául két évre annak a személynek, aki naplopásért feljelentette stb." „Ha 14 napra megszökik gazdájától, legyen élethossziglan rabszolgája és homlokán vagy arcán bélyegezzék meg S betűvel°, s ha másodszor is megszökik és két alkalmas tanú vallomásával ez rábizonyul, tekintsék főbenjáró bűnösnek és szenved-

* [*A kéziratban*:] 1518-ban

** [A VI. Edward uralkodásának 1. évében hozott 3. törvény]

*** [*a* vagabond, vagrant (csavargó) *szó kezdőbetűje*]

° [*a* slave (rabszolga) *szó kezdőbetűje*]

jen halálbüntetést." [(103. old.)]) (1376-ban* említik először a csavargókat, erőteljes gazfickókat, 1388-ban a pauperokat. [(42–43., 61–62. old.)]) (Hasonló kegyetlen törvény 1572-ben Erzsébet alatt. [(127. old.)])

Minél kisebb az állótőke értéke a termékéhez viszonyítva, annál célszerűbb. – Ingó, ingatlan, álló és forgó. – A forgalom és az újratermelés összefüggése. A használati érték *meghatározott* idő alatti újratermelésének szükségessége.

Forgótőke és állótőke, amelyek a korábbi meghatározásban úgy jelennek meg, mint ugyanazon tőke váltakozó formái megtérülésének különböző fázisában, most, amikor az állótőke a legmagasabb formájára fejlődött, mint a tőke két különböző létezési fajtája vannak tételezve. Ilyenekké lesznek a megtérülésük fajtájának különbözősége révén. A lassan megtérülő forgótőkének az állótőkével közös meghatározása van. De különbözik tőle abban, hogy a forgótőkének maga a használati értéke – az anyagi létezése – forgalomba lép és egyszersmind a forgalom leveti, kidobja a megtérülési folyamat határaiból; az állótőke viszont – eddigi kifejlése szerint csak mint érték lép forgalomba, és ameddig, mint pl. a forgalomban levő gép, még használati értékként is forgalomban van, addig csak *δυνάμει* állótőke. De ezt a megkülönböztetést állótőke és forgótőke között, amely mindenekelőtt a tőke anyagi létezésének, vagyis használati értékként való létezésének a forgalomhoz való viszonyulásán nyugszik, az újratermelésnél egyszersmind úgy kell tételezni, mint a tőkének az állótőke és forgótőke kettős formájában való újratermelését. Amennyiben a tőke újratermelése mindegyik formában nemcsak tárgyiasult munkaidő tételezése, hanem többletmunkaidőé is, nemcsak értékének újratermelése, hanem egy többletértéké is, az állótőke termelése ebben a tekintetben nem különbözhetik a forgótőke termelésétől. Ezért egy szerszám- vagy gépkészítőnél – mindazokban a formákban, amelyekben az állótőke először mint forgótőke jelenik meg, anyagi létezése szerint, használati értékként való létezésében, mielőtt mint állótőkét rögzítik, azaz mielőtt elfogyasztják, mert éppen a fogyasztása köti a termelési fázishoz és különbözteti meg mint állótőkét – nem is következik be semmi különbség a tőke értékesítésében, akár állótőke, akár forgótőke formájában termelődik is újra. Ezért gazdaságilag sem kerül be új meghatározás. Ahol azonban az állótőkét mint olyant – nem pedig először a forgótőke meghatározásában – dobja termelője a forgalomba, tehát *adagonkénti*

* [*A kéziratban:*] 1379-ben

használatát adja el, akár termelésre, akár fogyasztásra – hiszen *Á P*-vé változtatásánál, amely a tőke forgalmának első szakaszában megy végbe, magának a tőkének közömbös, hogy az áru megint egy másik termelő tőke forgalmi szférájába lép-e vagy a közvetlen fogyasztás céljára szolgál; a tőkével szemben az áru *éppenséggel mindig mint használati érték** van meghatározva, valahányszor eltaszítja magától, kicseréli *P*-re –, a megtérülési módnak az állótőke termelője számára másnak kell lennie, mint a forgótőke termelője számára. Az általa létrehozott értéktöbblet csak adagonként és folytatólagosan térülhet meg magával az értékkel együtt. Ezt a következő szakaszban kell szemügyre venni. Végül, habár most forgótőke és állótőke mint két különböző fajta jelennek meg, a forgótőkét az állótőke fogyasztása, elhasználása tételezi; az állótőke viszont csak mint e meghatározott formába átváltoztatott forgótőke van. Minden tárgyiasult termelőerővé átváltoztatott tőke – minden állótőke – ebben a formában rögzített és ezért használati értékként mind a fogyasztástól, mind a forgalomtól elragadott használati érték. Hogy egy gép vagy vasút építéséhez fát, vasat, szenet és eleven munkát (tehát közvetve a munkás által elfogyasztott termékeket is) ezzé a meghatározott használati értékké változtattak át, az nem tenné őket állótőkévé, ha nem járulnának hozzá a többi fent kifejtett meghatározások. Amikor forgótőkét állótőkévé változtatnak, akkor azoknak a használati értékeknek egy részét, melyeknek alakjában a tőke forgott, akár közvetve a tőkének azt a részét, amely eleven munkára cserélődik, olyan tőkévé változtatják, melynek ellenértékét csak hosszabb ciklus alatt állítják elő; mely csak adagonként és folytatólagosan kerül be értékként a forgalomba, és melyet csak a termelésben való elhasználtatása által lehet értékesíteni. A forgótőke állótőkévé változtatása relatív többlettőkét előfeltételez, mivel ez olyan tőke, amelyet nem a közvetlen termelésre használnak fel, hanem a termelés új eszközeinek termelésére. Az állótőke maga megint mint közvetlen termelési szerszám szolgálhat – mint eszköz a közvetlen termelési folyamaton belül. Ebben az esetben értéke bekerül a termékbe és a termékek folytatólagos megtérülése által pótlódik. Vagy nem kerül be a közvetlen termelési folyamatba – hanem mint a termelési folyamatok általános feltétele jelenik meg, mint épületek, vasutak stb., és értéke csak forgótőkével pótolható, melynek megteremtéséhez közvetve hozzájárult. Közelebbit mondani az állótőke és forgótőke termelésének arányáról, ez csak a következőkbe tartozik. Ha értékes gépi berendezést csekély terméktömeg előállítására alkalmaznának, akkor nem termelőerőként hatna, hanem végtelenül jobban megdrágítaná a terméket,

* [*A kéziratban:*] *értékkel* szemben

mint ha gépi berendezés nélkül dolgoztak volna. Nem annyiban hoz létre értéktöbbletet, amennyiben értéke van – hiszen ezt egyszerűen pótolják –, hanem csak azáltal, hogy a relatív többletidőt növeli, illetve a szükséges munkaidőt csökkenti. Ugyanabban az arányban tehát, amelyben a gépi berendezés terjedelme nő, növekednie kell a terméktömegnek, az alkalmazott eleven munkának pedig relatíve csökkennie. *Minél csekélyebb az állótőke értéke a hatékonyságához viszonyítva, annál inkább megfelel a céljának.* Minden nem szükséges állótőke mint a termelés járulékos költsége jelenik meg, akárcsak minden szükségtelen forgalmi költség. Ha a tőke anélkül birtokolhatná a gépi berendezést, hogy munkát használna fel rá, akkor emelné a munka termelőerejét és csökkentené a szükséges munkát anélkül, hogy munkát kellene vásárolnia. Az állótőke értéke tehát sohasem öncél a tőke termelésében.

A forgótőke tehát átváltozik állótőkévé és az állótőke forgótőkében termelődik újra; mindkettő csupán amennyiben a tőke eleven munkát sajátít el.

„Minden megtakarítás az állótőkében növekedés a társadalom nettó jövedelmében." (*A. Smith* [II. köt. 226. old.].)

A végső és utolsó különbség, amelyet közgazdászok még felhoznak, az *ingó és ingatlan* különbsége; nem abban az értelemben, hogy az egyik bekerül a forgalmi mozgásba, a másik nem, hanem abban az értelemben, hogy az egyik fizikailag rögzítve van, mozdíthatatlan, ugyanolyan módon, ahogy ingó és ingatlan tulajdont megkülönböztetnek. Például talajjavítások, vízvezetékek, épületek; és a gépi berendezés nagyrészt maga is, mivel ahhoz, hogy működjék, fizikailag rögzítve kell lennie; vasutak; egyszóval minden forma, amelyben az ipar terméke a földfelszínhez van láncolva. Ez az állótőke meghatározásához alapjában véve semmit nem tesz hozzá; de bizonnyal benne van a meghatározásában, hogy minél inkább megfelel a használati értéke, az anyagi létezése a formameghatározásnak, annál eminensebb* értelemben állótőke. Ezért az ingatlan használati érték, mint ház, vasút stb., az állótőke legkézzelfoghatóbb formája. Akkor foroghat ugyan ugyanabban az értelemben, mint egyáltalában az ingatlan tulajdon – mint jogcím; de nem mint használati érték; nem foroghat fizikai értelemben. Eredetileg az ingó tulajdon növekedése, gyarapodása az ingatlan tulajdonnal szemben, mutatja a tőke felfelé ívelő mozgását a földtulajdonnal szemben. De a tőke termelési módját egyszer előfeltételezve, a fok, amelyben a termelési feltételeket alávetette magának, a tőke ingatlan tulajdonná való

* [*A kéziratban*:] imminensebb

átváltozásában mutatkozik meg. Ezzel a tőke magán a földön üti fel tanyáját és a látszólag szilárd, a természet által a földtulajdonban adott előfeltételek maguk is pusztán az ipar által tételezetteknek [jelennek meg].

(Eredetileg a közösségben való létezés és ennek közvetítésével a viszonyulás a földhöz mint tulajdonhoz alapvető előfeltételei mind az egyén, mind a közösség újratermelésének. Pásztornépeknél a föld csak a vándorélet feltételeként jelenik meg, elsajátításáról tehát nincs szó. Ha állandó lakhely következik a földműveléssel – akkor a földtulajdon eleinte közös, és még ott is, ahol továbbmegy a magántulajdonhoz, az egyénnek hozzá való vonatkozása a közösséghez való viszonya által tételezettnek jelenik meg. Úgy jelenik meg, mint a közösség puszta hűbére stb. stb. Átváltoztatása pusztán kicserélhető értékké – ez a mobilizációja – a tőkének a terméke és annak, hogy az államorganizmust teljesen alárendelik a tőkének. Ezért a föld, még ott is, ahol magántulajdonná lett, csak korlátozott értelemben csereérték. A csereérték az elszigetelt, a földtől eloldozott és az ipar (vagy puszta elsajátítás) által individualizált természeti termékben kezdődik. Itt lép fel először az egyéni munka is. A csere egyáltalában eleinte nem az eredeti közösségeken belül kezdődik, hanem a határukon; ott, ahol véget érnek. A földet, székhelyüket kicserélni, idegen közösségnek elkótyavetyélni, persze árulás volna. A csere csak apránként terjeszkedhet ki eredeti területéről, az ingó tulajdonról, az ingatlanra. Csak az előbbinek a kiterjedése révén kapja a tőke lassanként kezébe az utóbbit. A pénz a fő hatóerő ebben a folyamatban.)

A. Smith a forgótőkét és állótőkét először a *termelési folyamatbeli* meghatározásuk szerint különbözteti meg. Csak később áll be nála fordulat: „Tőkét két különböző módon lehet úgy alkalmazni, hogy nyereséget hozzon, 1. mint forgótőkét, 2. mint állótőkét." [(197–198. old.)] Ez a második fordulat nyilvánvalóan nem tartozik bele ennek a különbségnek a vizsgálatába mint olyanba, mivel az állótőkének és forgótőkének mint a tőke két fajtájának előbb előfeltételezve kell lennie, mielőtt szó lehet arról, hogyan lehet tőkét nyereséggel alkalmazni a két formában.

„Mindegyik munkáltató össztőkéje szükségképpen megoszlik állótőkéje és forgótőkéje között. Ha összes tőkéje ugyanaz marad, akkor az egyik rész annál nagyobb lesz, minél kisebb a másik." (A. Smith, II. köt. 226.* old.)

Minthogy a tőkék 1. egyenlőtlen adagokban oszlanak meg az állótőke és forgótőke között; 2. megszakított vagy meg nem szakított a termelési fázisuk és távolabbi vagy közelebbi piacokról térnek vissza, tehát egyenlőtlen a forgalmi idejük, az egy meghatározott idő alatt, pl. évente létrehozott többlet-

* [*A kéziratban*:] 218.

érték meghatározásának egyenlőtlennek kell lennie, mert az újratermelési folyamatok száma adott terminus alatt egyenlőtlen. Úgy jelenik meg, hogy értékteremtésüket nem egyszerűen a közvetlen termelési folyamat alatt alkalmazott munka határozza meg, hanem az a fok, amelyben a munka e kizsákmányolását egy adott időköz alatt meg lehet ismételni.

Végül tehát: Ha az egyszerű termelési folyamat szemügyrevételénél a tőke csak a bérmunkára vonatkozóan jelenik meg magát értékesítőnek és a forgalom mellette van, a tőke újratermelési folyamatában a forgalom fel van véve a tőkébe, éspedig az *Á–P–P–Á* forgalom mindkét mozzanata (mint cserék rendszere, amelyeket a tőkének be kell futnia, és amelyeknek a tőke megannyi minőségi változása felel meg). A forgalom mint *P–Á–Á–P* jelenik meg a tőkébe felvéve, amennyiben a tőkéből annak pénzformájában indulnak ki és ezért ehhez térnek vissza. A tőke mindkét körforgást magában foglalja, és már nem mint puszta formacserét vagy a formán kívül eső puszta anyagcserét, hanem mindkettőt felvéve magába az értékmeghatározásba. A termelési folyamat, mint amely önmagában foglalja megújulásának feltételeit, újratermelési folyamat, melynek sebességét különböző fent kifejtett vonatkozások határozzák meg, amelyek mind magának a körforgásnak a különbségeiből erednek. A tőke újratermelésén belül megy végbe egyszersmind azoknak a használati értékeknek az újratermelése, amelyekben a tőke megvalósul – illetve a használati értékeknek, amelyeket egyrészt az emberek elfogyasztanak, másrészt természetüknél fogva mulandóak, az állandó megújítása és újratermelése az emberi munka által; az emberi szükségletnek az emberi munka által alárendelt anyagcsere és formaváltozás a tőke nézőpontjából úgy jelenik meg, mint önmaga újratermelése. Ez alapjában véve magának a munkának az állandó újratermelése. „A tőkeértékek megörökítik magukat az újratermelés révén: azok a termékek, amelyek tőkét alkotnak, éppúgy elfogyasztódnak, mint minden más; de értékük, miközben a fogyasztás elpusztítja, újratermelődik más anyagokban vagy ugyanabban." (Say, 14. [„Traité", II. köt. 185. old.]) A csere és a cseréknek egy rendszere, és ami benne foglaltatik, a pénzzé mint önálló értékké változás úgy jelenik meg, mint a tőke újratermelésének feltétele és korlátja. A tőkénél maga a termelés minden oldalról alá van vetve a cserének. Ezek a csereműveletek, a forgalom mint olyan, nem termelnek értéktöbbletet, de feltételei a realizálásának. Annyiban feltételei magának a *tőke termelésének*, hogy *tőkeformáját* csak akkor tételezik, ha átmegy rajtuk. A tőke újratermelése egyszersmind termelése meghatározott formafeltételeknek, meghatározott viszonyulási módoknak, amelyekben a megszemélyesített tárgyiasult munkát tételezik. A forgalom ezért nem pusztán a termék cseréje a termelési fel-

tételekre – tehát pl. termelt búza cseréje magra, új munkára stb. A termelés mindegyik formájában a munkásnak ki kell cserélnie termékét a termelési feltételekre, hogy a termelést megismételhesse. A közvetlen fogyasztásra termelő paraszt is terméke egy részét maggá, munkaszerszámmá, igásállattá, trágyává stb. változtatja és újra elkezdi munkáját. A pénzzé változtatás szükségszerű a tőkének mint olyannak az újratermelése számára és újratermelése szükségszerűen értéktöbblet termelése.* Habár a munka azt, amit előzőleg a tőke állandó részének neveztünk, az egyik termelési folyamatban csak értéke szerint fenntartja, a másikban állandóan újra kell termelnie, mivel ami az egyik termelési folyamatban anyag és szerszám előfeltételeként jelenik meg, az a másikban termék, s ennek a megújulásnak, újratermelésnek állandóan egyidejűleg végbe kell mennie.

* Az újratermelési fázisra (különösképpen a forgalmi időre) vonatkozóan még meg kell jegyezni, hogy maga a használati érték szab határokat neki. A búzát egy év alatt kell újratermelni. Mulandó dolgokat, mint tej stb. gyakrabban kell újratermelni. Húst, mivel az állat él, tehát ellenáll az időnek, nem szükséges olyan gyakran újratermelni; de élettelen, a piacon levő húst igen rövid idő alatt újra kell termelni pénz formájában, vagy megromlik. Az érték és a használati érték újratermelése részint egybeesik, részint nem.

A tőke mint gyümölcsöző. Az értéktöbblet átváltozása profittá

Most elérkezünk a

Harmadik szakaszhoz.

A tőke mint gyümölcsöző.
Kamat. Profit. (Termelési költségek stb.)

A profit rátája. – A profitráta süllyedése. – A profit rátája. – A profit összege. – Atkinson. A. Smith. Ramsay. Ricardo. – Az értéktöbblet mint *profit* mindig kisebb arányt fejez ki. – Wakefield. Carey. Bastiat.

A tőke most mint termelés és forgalom egysége van tételezve, és az értéktöbblet, amelyet egy meghatározott időperiódus alatt létrehoz, pl. egy év alatt $= \frac{TI}{t+f} = \frac{TI}{M}$, vagyis $= T\left(\frac{I}{t} - \frac{I}{t} \times \frac{f}{f+t}\right)$*. A tőke most nemcsak mint magát újratermelő és ezért megörökítő érték, hanem mint értéktételező érték is van tételezve. Egyfelől az eleven munkaidő magába szívása révén és a forgalomnak magához a tőkéhez tartozó mozgása révén (amelyben a csere mozgása mint a tőke saját mozgása tételeződik, mint a tárgyiasult munka immanens folyamata) a tőke önmagához mint új értéket tételezőhöz, értéket termelőhöz viszonyul. Mint alap viszonyul az értéktöbblethez mint általa megalapozotthoz. Mozgása abban áll, hogy miközben magát termeli, egyszersmind mint alap viszonyul magához mint megalapozotthoz, mint előfeltételezett érték önmagához mint értéktöbblethez, illetve az értéktöbblethez mint általa tételezetthez. Egy meghatározott időköz alatt, amely mint megtérüléseinek egységmértéke van tételezve, mert ez a természeti mértéke újratermelésének a mezőgazdaságban, a tőke egy meghatározott értéktöbbletet termel, amelyet nemcsak az általa *egy* termelési folyamatban tételezett értéktöbblet határoz meg, hanem a termelési folyamat ismétlődéseinek, vagyis a tőke újratermeléseinek száma egy meghatározott időköz

* [*V. ö. II. köt. 126. old.*]

alatt. Azáltal, hogy a forgalom, a tőkének a közvetlen termelési folyamaton kívüli mozgása fel van véve újratermelési folyamatába, az értéktöbblet már nem *jelenik meg* a tőkének az eleven munkához való egyszerű, közvetlen viszonyulása által tételezettként; ez a viszony éppenséggel csak összmozgásának egyik mozzanataként jelenik meg. A tőke magából mint az aktív szubjektumból, a folyamat szubjektumából, kiindulva – és a megtérülésben a közvetlen termelési folyamat valójában úgy jelenik meg, hogy tőkeként való mozgása határozza meg, függetlenül a munkához való viszonyától – úgy viszonyul magához, mint magát gyarapító értékhez, azaz úgy viszonyul az értéktöbblethez, mint általa tételezetthez és megalapozotthoz; mint termelési forrás viszonyul önmagához mint termékhez; mint termelő érték önmagához mint termelt értékhez. Ezért az újonnan termelt értéket már nem a reális mértékével méri, a többletmunkának a szükséges munkához való arányával, hanem önmagán mint előfeltételén. Egy meghatározott értékű tőke egy meghatározott időköz alatt egy meghatározott értéktöbbletet termel. Az értéktöbblet így az előfeltételezett tőke értékén mérve, a tőke így mint magát értékesítő érték tételezve – ez a *profit*; sub ilyen specie – nem aeterni,[51] hanem capitalis* – tekintve az értéktöbblet profit; és a tőke megkülönbözteti magát önmagában mint tőkét, a termelő és újratermelő értéket magától mint profittól, az újonnan termelt értéktől. A tőke terméke a *profit*. Ezért az értéktöbblet nagyságát a tőke értéknagyságán mérik és ezért a *profit rátáját* értékének a tőke értékéhez való aránya határozza meg. Az ide tartozóknak egy igen nagy részét fentebb kifejtettük. De az anticipáltat ide kell helyezni. Amennyiben az újonnan tételezett értéket, amely ugyanolyan természetű, mint a tőke, magát is megint felveszik a termelési folyamatba, önmagát megint mint tőke tartja fenn, annyiban maga a tőke megnövekedett és most mint nagyobb értékű tőke működik. Miután a tőke a profitot mint újonnan termelt** értéket magától mint előfeltételezett magát értékesítő értéktől megkülönböztette és a profitot mint értékesítésének mértékét tételezte, megint megszünteti az elválasztást és a profitot magával mint tőkével való azonosságában tételezi, amely tőke most, a profittal megnövekedve, ugyanazt a folyamatot újra elkezdi nagyobb dimenziókban. Körének leírása által bővíti magát mint a kör szubjektumát és ilymódon egy táguló kört, egy spirálist ír le.

Az előzőleg kifejtett általános törvényeket így foglalhatjuk röviden össze: A valóságos értéktöbbletet a többletmunkának a szükséges munkához való

* [ilyen szemszögből – nem az örökkévalóságéból, hanem a tőkééből]

** [*A kéziratban*:] újonnan újratermelt

aránya határozza meg, illetve a tőke azon adagjának – a tárgyiasult munka azon adagjának, amely eleven munkára cserélődik ki, az aránya ahhoz az adag tárgyiasult munkához, amellyel pótolják. De a profit formájában levő értéktöbbletet a termelési folyamatnak előfeltételezett tőke teljes értékén mérik. A *profit rátája* tehát – ugyanazt az értéktöbbletet, *a szükséges munkához viszonyítva ugyanazt a többletmunkát előfeltételezve* – a tőke eleven munkára kicserélt részének a nyersanyag és termelési eszköz formájában létező részhez való arányától függ. Minél kisebb lesz tehát az eleven munkára kicserélt adag, annál kisebb lesz a profit rátája. Ugyanabban az arányban tehát, amelyben a tőke mint tőke a termelési folyamatban nagyobb teret foglal el a közvetlen munkához arányítva, minél inkább nő tehát a relatív többletérték – a tőke értéklétrehozó ereje –, annál inkább *süllyed a profit rátája*. Láttuk, hogy a már előfeltételezett, az újratermelésnek előfeltételezett tőke nagysága sajátosan az állótőkének, mint a termelt termelőerőnek, a látszatélettel megajándékozott tárgyiasult munkának, a növekedésében fejeződik ki. A termelő tőke értékének teljes nagysága ennek mindegyik adagjában úgy fejeződik majd ki, mint az eleven munkára kicserélt tőke csökkent aránya a tőke állandó értékként létező részéhez képest. Vegyük pl. a feldolgozó ipart. Ugyanabban az arányban, ahogy az állótőke nő, a gépi berendezés stb., nőnie kell itt a tőke nyersanyagokban létező részének, az eleven munkára kicserélt rész viszont csökken. A termelésnek előfeltételezett tőke – és a tőkének a termelésben tőkeként működő része – értéknagyságához viszonyítva tehát süllyed a profit rátája. Minél tágabb a létezés, amelyre a tőke már szert tett, annál szűkebb az újonnan létrehozott érték aránya az előfeltételezett értékhez (újratermelt értékhez). Ezért *egyenlő értéktöbbletet, azaz többletmunka és szükséges munka egyenlő arányát előfeltételezve* a profit egyenlőtlen lehet és egyenlőtlennek kell lennie a tőkék nagyságához viszonyítva. A profitráta süllyedhet, habár a reális értéktöbblet emelkedik. A profitráta emelkedhetik, habár a reális értéktöbblet süllyed. Valójában növekedhetik a tőke és ugyanabban az arányban a profitráta, ha a tőke értékként előfeltételezett, nyersanyagok és állótőke formájában létező részének aránya a tőke eleven munkára kicserélt részével egyenletesen emelkedik. Ez az egyenletesség azonban feltételezi, hogy a tőke anélkül növekszik, hogy a munka termelőereje növekednék és fejlődnék. Az egyik előfeltétel megszünteti a másikat. Ez ellentmond a tőke fejlődési törvényének és sajátlag az állótőke fejlődésének. Ilyen haladás csak olyan fokokon következhetik be, amelyeken a tőke termelési módja még nem adekvát a tőkéhez, vagy a termelés olyan szféráiban, ahol még csak formailag vindikálta magának az uralmat, pl. a mezőgazdaságban. Itt a talaj természe-

tes termékenysége úgy hathat, mint az állótőke gyarapodása – azaz a relatív többletmunkaidő növekedhetik –, anélkül, hogy a szükséges munkaidő mennyiségét csökkentenék. (Pl. az *Egyesült Államokban.*) A *bruttó profit*, azaz az értéktöbblet, a formai vonatkozásán kívül tekintve, nem mint arány, hanem mint egyszerű értéknagyság egy másikra való vonatkozás nélkül, átlagban *nem* úgy fog nőni, *mint a profit rátája, hanem mint a tőke nagysága.* Ha tehát a profit rátája fordított arányban áll a tőke értékével, a *profit összege* egyenes arányban fog állni vele. Csakhogy ez a tétel is a tőke, illetve a munka termelőereje fejlődésének egy korlátozott fokára nézve igaz csupán. 100 tőke 10% profittal kisebb összegű profitot ad, mint 1000 tőke 2% profittal. Az első esetben az összeg 10, a másodikban 20, azaz a nagyobb tőke bruttó profitja kétszer akkora, mint a 10-szerte kisebb tőkéé, noha a kisebb tőke profitrátája 5-ször nagyobb, mint a nagyobbé. De ha a nagyobb tőke profitja csak 1% lenne, akkor a profit összege 10* lenne, mint a 10-szerte kisebb tőkénél, mert ugyanabban az arányban, ahogy a nagysága [nő], csökkent volna a profitráta. Ha a profitráta az 1000 tőkénél csak $^1/_2$% lenne, akkor a profit összege csak feleakkora lenne, mint a 10-szerte kisebb tőkéé, csak 5, mert a profitráta 20-szor kisebb. Általánosan kifejezve tehát: Ha a profitráta csökken a nagyobb tőkénél, de nem nagysága arányában, akkor a bruttó profit növekedik, habár a profit rátája csökken. Ha a profitráta a tőke nagyságának arányában csökken, akkor a bruttó profit ugyanaz marad, mint a kisebb tőkéé; stacionárius marad. Ha a profitráta nagyobb arányban csökken, mint ahogy a tőke nagysága nő, akkor a nagyobb tőke bruttó profitja, a kisebbel összehasonlítva, ugyanannyira csökken, amennyire csökken a profitráta. Ez minden vonatkozásban a legfontosabb törvénye a modern politikai gazdaságtannak, és a leglényegesebb ahhoz, hogy a legbonyolultabb viszonyokat megértsük. Történelmi álláspontról ez a legfontosabb törvény. Olyan törvény, amelyet egyszerűsége ellenére eddig soha nem értettek meg és még kevésbé mondták ki tudatosan. Minthogy a profit rátájának ez a csökkenése egyet jelent 1. a már termelt termelőerővel és az anyagi alapzattal, amelyet ez új termelés számára képez; ez egyszersmind a tudományos erők roppant fejlődését előfeltételezi; 2. a már termelt tőke azon részének csökkenésével, amelyet közvetlen munkára kell kicserélni, azaz annak a közvetlen munkának a csökkenésével, amely szükséges a nagy terméktömegben kifejeződő roppant érték újratermeléséhez, nagy terméktömegben csekély árakkal, mert az árak teljes összege = az újratermelt tőke + a profit; 3. egyáltalában a tőke dimenziójával, azzal az

* [*A kéziratban*:] 10%

adagjával is, amely nem állótőke; tehát nagyszerűen fejlett érintkezéssel, a cseremüveletek nagy összegével, a piac nagyságával és az egyidejű munka mindenoldalúságával; közlekedési eszközökkel stb., az e roppant folyamat elvégzéséhez szükséges fogyasztási alap (a munkások esznek, laknak stb.) meglétével, ilymódon megmutatkozik, hogy a már meglevő anyagi termelőerő, a már kimunkált, az állótőke formájában létező termelőerő, mint a tudományos erő, mint a népesség stb., egyszóval a gazdagság összes feltételei – hogy a legfőbb feltételek a gazdagság újratermelése, azaz a társadalmi egyén gazdag fejlődése számára – hogy a termelőerőknek maga a tőke által történelmi fejlődése során előidézett fejlődése, egy bizonyos pontra érkezve, megszünteti a tőke önértékesítését, nem pedig tételezi. Egy bizonyos ponton túl a termelőerők fejlődése korláttá lesz a tőke számára; tehát a tőkeviszony korláttá lesz a munka termelőerőinek fejlődése számára. Erre a pontra érkezve a tőke, azaz a bérmunka ugyanolyan viszonyba lép a társadalmi gazdagság és a termelőerők fejlődéséhez, mint a céhrendszer, a jobbágyság, a rabszolgaság, és mint béklyót szükségszerűen lerázzák. Ezzel levetik az utolsó szolgaalakot, amelyet az emberi tevékenység ölt, az egyik oldalon a bérmunka, a másikon a tőke alakját, és ez a levetés maga is a tőkének megfelelő termelési mód eredménye; a bérmunka és a tőke tagadásának az anyagi és szellemi feltételei – e kettő maga is tagadása már a nemszabad társadalmi termelés korábbi formáinak – maguk is a tőke termelési folyamatának eredményei. Metsző ellentmondásokban, válságokban, görcsökben jut kifejezésre az, hogy a társadalom termelő fejlődése növekvő módon nem illik össze eddigi termelési viszonyaival. Tőke erőszakos megsemmisítése, nem számára külső viszonyok által, hanem mint önfenntartásának feltétele, ez a legcsattanósabb forma, amelyben közlik vele, hogy menjen és adjon helyet a társadalmi termelés egy magasabb állapotának. Nemcsak a tudományos erőnek a növekedése ez, hanem az a mérték, amelyben már mint állótőke van tételezve, az a terjedelem, szélesség, amelyben realizálva van és a termelés totalitását hatalmába kerítette. Éppúgy a népességnek stb., egyszóval a termelés valamennyi mozzanatának a fejlődése ez; mivel a munka termelőereje, akárcsak a gépi berendezés alkalmazása, arányban áll a népességgel, ennek növekedése magán- és magáért-valóan már az előfeltétele is, az eredménye is az újratermelendő, tehát el is fogyasztandó használati értékek növekedésének. Minthogy a profitnak ez a csökkenése egyet jelent azzal, hogy a közvetlen munka az általa újratermelt és újonnan tételezett tárgyiasult munka nagyságához viszonyítva csökken, a tőke mindent meg fog kísérelni, hogy akadályozza azt, hogy kicsi legyen az aránya az eleven munkának egyáltalában a tőke nagyságához és ennélfogva az érték-

többletnek is, ha mint profit van kifejezve, az előfeltételezett tőkéhez, olymódon, hogy csökkenti a szükséges munkának való juttatást és még inkább kiterjeszti a többletmunka mennyiségét az egész alkalmazott munkához képest. Ennélfogva a termelőerő legmagasabb fejlődése, valamint a létező gazdagság legnagyobb kiterjedése egybeesik a tőke elértéktelenedésével, a munkás degradálásával és életerőinek legegyenesebb kimerítésével. Ezek az ellentmondások robbanásokra, kataklizmákra, válságokra vezetnek, melyekben a munka időleges felfüggesztése és a tőke egy nagy adagjának megsemmisítése az utóbbit erőszakkal arra a pontra viszi vissza, amelyen folytathatja a dolgot.* Ezek az ellentmondások természetesen robbanásokra, válságokra vezetnek, amelyekben minden munka időleges megszüntetése és a tőke nagy részének megsemmisítése az utóbbit erőszakkal megint arra a pontra viszi vissza, amelyen teljesen alkalmazni képes a termelőerőit anélkül, hogy öngyilkosságot követne el. Mégis ezek a szabályosan visszatérő katasztrófák magasabb fokon való megismétlődésükre és végül a tőke erőszakos megdöntésére vezetnek. A tőke fejlett mozgásában vannak mozzanatok, amelyek ezt a mozgást feltartóztatják, másképp mint válságok útján; így pl. a létező tőke egy részének folytonos elértéktelenedése; a tőke egy nagy részének átváltozása olyan állótőkévé, amely nem a közvetlen termelés hatóerejeként szolgál; a tőke egy nagy adagjának nem-termelő eltékozlása stb. (A tőke, termelően alkalmazva, mindig kétszeresen pótlódik**; ahogy láttuk, hogy a termelő tőke értéktételezése ellenértéket előfeltételez. A tőke nem-termelő fogyasztása az egyik oldalon pótolja a tőkét, a másikon megsemmisíti.*** Hogy a profit rátájának süllyedését feltartóztathatja továbbá a profitból létező levonások elesése, pl. az adók csökkentése, a földjáradék csökkenése stb., tulajdonképpen nem tartozik ide, bármennyire gyakorlati jelentőségű, mert ezek maguk is a profit adagjai más néven és más személyek, nem maga a tőkés által elsajátítva.° Szintúgy feltartóztatja

* [*A kéziratban a következő mondat fölé írva.*]

** [*A kéziratban:*] pótol

*** Ugyanez a törvény egyszerűen úgy fejeződik ki – ám ezt a kifejezést később a népesedési elméletben kell szemügyre venni –, mint a népesség – és jelesül a dolgozó része – növekedésének a már előfeltételezett tőkéhez való aránya.

° Hogy ugyanez a törvény hogyan fejeződik ki másképp, a sok tőke egymásra vonatkozásában, azaz a konkurrenciában, az szintén más szakaszba tartozik. A tőkék felhalmozásának törvényeként is ki lehet mondani; ezt teszi pl. Fullarton. Erre a következő szakaszban térünk rá. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy ennél a törvénynél nem egyszerűen a termelőerő *δυνάμει* fejlődéséről van szó, hanem egyszersmind arról a terjedelemről, amelyben ez a termelőerő mint tőke hat, mint állótőke van mindenekelőtt realizálva az egyik oldalról, és mint népesség a másikról.

a süllyedést olyan új termelési ágak megteremtése, amelyekben a tőkéhez viszonyítva több közvetlen munkára van szükség, vagy amelyekben még nem fejlett a munka termelőereje, azaz a tőke termelőereje.) (Szintúgy monopóliumok.) „Profit olyan kifejezés, amely a tőke vagy gazdagság növekedését jelöli; ennélfogva ha nem sikerül megtalálni a profit rátáját kormányozó törvényeket, nem sikerül megtalálni a tőke kialakulásának törvényeit." (*William Atkinson*: „Principles of Political Economy etc.", London 1840, 55. old.) Neki azonban még azt sem sikerült megérteni, hogy mi is a profit rátája. A. Smith a tőkék egymás közötti konkurrenciájából magyarázta azt, hogy a tőke növekedésével a profitráta süllyed. Erre Ricardo azt felelte neki, hogy a konkurrencia a különböző üzletágakban a profitokat egy átlagszínvonalra redukálhatja, a rátát kiegyenlítheti ugyan, de magát ezt az átlagrátát nem szoríthatja le. A. Smith tétele annyiban helyes, hogy csak a konkurrenciában – tőke tőkére való akciójában – realizálódnak a tőke immanens törvényei, a tendenciái. De téves abban az értelemben, amelyben ő érti, mintha a konkurrencia a tőkére külső, kívülről behozott törvényeket szabna, amelyek nem a tőke saját törvényei. A konkurrencia csak akkor szoríthatja le maradandóan a profitrátát az ipar valamennyi ágában, azaz az átlagprofitrátát, ha a profitráta egy általános süllyedése – és csak amennyiben egy általános és maradandó, törvényként ható süllyedése – a konkurrencia *előtt* és a konkurrenciára való tekintet nélkül is fogalmilag megragadható. A konkurrencia végrehajtja a tőke belső törvényeit; kényszertörvényekké teszi ezeket az egyes tőkével szemben, de nem találja fel őket. Realizálja őket. Ezért a törvényeket egyszerűen a konkurrenciából magyarázni akarni annyit jelent, mint elismerni, hogy nem értik őket. *Ricardo* a maga részéről ezt mondja: „Semmilyen tőkefelhalmozás sem szorítja le *maradandóan* a profitokat, hacsak egy hasonlóan maradandó ok a béreket nem emeli." (Constancio fordítása, Párizs 1835, II. köt. 92. old.) Ezt az okot a mezőgazdaság növekvő, relatíve növekvő improduktivitásában látja, „annak növekvő nehézségében, hogy a létfenntartási eszközök mennyiségét növeljék", azaz az aránylagos munkabér növekedésében, úgyhogy a munka reálisan nem kap többet, de nagyobb munka termékét kapja; egyszóval nagyobb rész szükséges munka kívántatik meg a mezőgazdasági termékek termeléséhez. Ezért Ricardónál a profit süllyedő rátájának a munkabér névleges növekedése és a földjáradék reális növekedése felel meg. Egyoldalú felfogásmódját, amely csak egy egyes esetet fog fel, ahogyan a profitráta süllyedhet azért, mert a munkabér időlegesen emelkedik stb., és amely egy 50 éves időköz történelmi viszonyát, amely a következő 50 évben a fordítottja lesz, általános törvénnyé emel, s egyáltalában az ipar és a mezőgazdaság

fejlődése közötti történelmi aránytalanságon nyugszik – önmagában véve komikus volt, hogy Ricardo, Malthus stb. olyan korban, amikor a fiziológiai kémia még alig létezett, általános, örök törvényeket állítottak fel reá vonatkozóan –, Ricardónak ezt a felfogásmódját ezért minden oldalról támadták, inkább ösztönösen sejtve, hogy téves és nem-kielégítő; de többnyire inkább a helyes, mint a téves oldalát.

„A. Smith azt hitte, hogy a tőke általános felhalmozása vagy növekedése csökkenti a profit általános rátáját, ugyanazon elv szerint, amely a tőkének bármely különös szakmában való növekedésével csökkenti e szakma profitját. De egy különös szakma tőkéjének ilyen növekedése nagyobb *arányú* növekedést *jelent*, mint amennyit a tőke ugyanakkor más szakmákban növekedett: relatív." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus", London 1821, 9. old.) „Az ipari tőkések közötti konkurrencia egyenlősítheti a különösképpen a színvonal fölé emelkedő profitokat, de nem csökkenti ezt a rendes színvonalat." (*Ramsay*, IX, 88. [„Essay", 179–180. old.]) (Ramsay és más közgazdászok joggal tesznek különbséget aszerint, hogy a termelékenység azokban az iparágakban nő, amelyek az állótőkét alkotják, és természetesen a béreket, vagy más iparokban, pl. luxusiparokban. Az utóbbiak nem csökkenthetik a szükséges munkaidőt. Ámde külországi népek mezőgazdasági termékeivel való csere révén megtehetik ezt, amikor is ez ugyanolyan, mintha a mezőgazdaságon belül növekedett volna a termelékenység. Innen a szabad gabonakereskedelem fontossága az ipari tőkések számára.) *Ricardo ezt mondja* (angol kiadás: „On the Principles of Political Economy and Taxation", III. kiad., London 1821): „A bérlő és a gyáros nem élhet meg inkább profit nélkül, mint a munkás bér nélkül." (I. m., 123.* old.) „A profitnak természetes tendenciája az, hogy süllyed, mert a társadalom és a gazdagság előrehaladásában a pótlólagos táplálék egyre több munkát kíván meg. A profitnak ezt a tendenciáját, mintegy nehézkedését feltartóztatják ismétlődő időközökben a létfenntartási eszközök termelésével kapcsolatos gépi berendezés tökéletesítései, valamint a mezőgazdasági tudományban elért felfedezések, amelyek a termelési költségeket csökkentik." (I. m., [120–]121. old.) Ricardo a profitot nyomban közvetlenül összekeveri az értéktöbblettel, egyáltalában ezt a különbséget nem tette meg. *De míg az értéktöbblet [rátáját] a tőke által alkalmazott többletmunkának a szükséges munkához való aránya határozza meg, a profit rátája*

* [*A kéziratban*:] 23.

nem egyéb, mint az értéktöbbletnek és a termeléshez előfeltételezett tőke összértékének az aránya. Ezért a profit aránya a tőke eleven munkára kicserélt részének az anyagként és állótőkeként létező részhez való arányában süllyed és emelkedik. *Minden körülmények között az értéktöbblet, profitnak tekintve, szükségképpen a nyereség olyan arányát fejezi ki, amely kisebb, mint az értéktöbblet valóságos aránya.* Mert minden körülmények között az összes tőkén mérik, amely mindig nagyobb, mint a bérekre alkalmazott és eleven munkára kicserélt tőke. Minthogy Ricardo értéktöbbletet és profitot ilyen egyszerűen összekever, s az értéktöbblet csak akkor csökkenhet állandóan, csökkenhet *tendenciáját tekintve*, ha a többletmunka aránya a szükséges munkához, azaz a munkaképesség újratermelése szempontjából megkívánt munkához csökken, ez azonban csak a munka termelőerejének csökkenésével lehetséges, ezért Ricardo feltételezi, hogy a munka termelőereje, miközben az iparban a tőke felhalmozásával növekszik, a mezőgazdaságban csökken. A gazdaságtanból a szerves kémiába menekül. Mi erről a tendenciáról kimutattuk, hogy szükségszerű, a földjáradékra való minden tekintet nélkül, mint ahogy nem kellett tekintettel lennünk pl. a munka iránti fokozódó keresletre stb. sem. Hogy a földjáradék és a profit hogyan függnek össze, azt csak magának a földjáradéknak a vizsgálatánál kell taglalni, nem tartozik ide. De hogy Ricardo fiziológiai posztulátuma, általános törvényként kifejezve, téves, azt a modern kémia bebizonyította.[52] Ricardo tanítványai mármost, amennyiben nem egyszerűen szajkózzák őt, nyugodtan elejtették, mint egyáltalában az újabb gazdaságtan, azt, ami mesterük elveiben kellemetlen nekik. Elejteni a problémát, ez az ő általános módszerük a megoldására. Más közgazdászok, mint pl. Wakefield,[53] a növekvő tőke *alkalmazási területének* vizsgálatához menekülnek. Ez a konkurrencia vizsgálatába tartozik, és inkább azt a *nehézségét* tárgyalja a *tőkének, hogy a növekvő profitot realizálja; tehát tagadása a profitráta süllyedésére irányuló immanens tendenciának.* De az a szükségszerűség, hogy a tőkének mind kiterjedtebb alkalmazási területet kell keresnie, maga is megint következmény. Wakefieldet és a hozzá hasonlókat nem lehet azok közé számítani, akik maguk felvetették a kérdést. (Bizonyos mértékben az A. Smith-féle nézet reprodukálása ez.) Végül a legmodernebb közgazdászok közül a harmonikusok, akiknek élén az amerikai Carey áll, és akiknek legtolakodóbb csatlósa a francia Bastiat volt (mellesleg megjegyezve, legszebb iróniája a történelemnek, hogy a kontinentális szabadkereskedők Bastiat urat szajkózzák, aki a maga részéről a védővámos Careytől szedi a bölcsességét), elfogadják a tényt, hogy a profitrátának tendenciája süllyedni abban a mértékben, ahogy a termelő tőke növekedik. De ők ezt egész egyszerűen abból magyarázzák, hogy

növekszik a munkaráta értéke, azé a hányadé, amelyet a munkás kap az össztermékből, míg a tőkét a bruttó profit növekedése kárpótolná. A kellemetlen ellentéteket, antagonizmusokat, amelyekben a klasszikus gazdaságtan mozog, és amelyeket Ricardo tudományos könyörtelenséggel hangsúlyoz, ilymódon jómódú-jótékony harmóniákká eresztik fel. Carey fejtegetésének még van némi látszata, aminthogy egyáltalában maga gondolkodik. Ez a fejtegetés egy törvényre vonatkozik, amelyet csak a konkurrenciáról szóló tanításban kell szemügyre vennünk, ahol azután majd kiadjuk a járandóságát. Bastiat ízetlenségét, aki közhelyeket paradoxul fejez ki, csillámlóra csiszol, és szerfeletti gondolatszegénységet rejt formális logika alá, itt mindjárt elintézhetjük.* A „Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon"-ban, Párizs 1850 (mellesleg megjegyezve, Proudhon módfelett nevetséges figura ebben a polémiában, amelyben dialektikai tehetetlenségét retorikai fennhéjázás mögé rejti), Bastiat VIII. levelében (amelyben a nemes férfiú, mellesleg megjegyezve, azt a nyereséget, amely a munka egyszerű megosztásából az útkészítőnek éppúgy kijut, mint az út használójának, a maga kibékítő dialektikájával egész egyszerűen magának az „útnak" (azaz a tőkének) kijutó nyereséggé változtatja [(122. old.)] ez áll: „Abban a mértékben, ahogy a tőkék növekednek (és velük a termékek), az abszolút rész, amely visszatér a tőkéhez, nő és aránylagos része csökken. Abban a mértékben, ahogy a tőkék növekednek (és velük a termékek), a munka aránylagos része és az abszolút része növekedik... Mivelhogy a tőkének növekszik az abszolút része, bárha folytatólagosan az össztermék $^1/_2$-ét, $^1/_3$-át, $^1/_4$-ét, $^1/_5$-ét kapja csak, és ezért a munka, amelynek folytatólagosan $^1/_2$, $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$ jut, nyilvánvalóan progresszív részt kér az osztozásban, mind az aránylagos, mind az abszolút értelemben." *Illusztrációként* ezt adja:

Az egész termék	A tőke része	A munka része
1. periódus 1000	$^1/_2$, vagyis 500	$^1/_2$, vagyis 500
2. periódus 1800	$^1/_3$, vagyis 600	$^2/_3$, vagyis 1200
3. periódus 2800	$^1/_4$, vagyis 700	$^3/_4$, vagyis 2100
4. periódus 4000	$^1/_5$, vagyis 800	$^4/_5$, vagyis 3200

(130–131. old.)

Ugyanezt az elmésséget megismétli a 288. oldalon abban a formában, hogy növekszik a bruttó profit a profit csökkenő rátája, de – alacsonyabb árakon eladott – növekvő terméktömeg mellett, s ez alkalomból igen

* Erre a helyre be lehet venni egyet s mást Carey és Bastiat ellentétéről a III. füzetből.[54]

fontoskodva beszél „a nullához soha el nem érkező végtelen csökkenés törvényéről, amely törvény jól ismert a matematikusok előtt". (288. old.) „Itt látható" (vásári kikiáltó) „egy szorzó, amely szüntelenül csökken, mert a szorzandó folyton nő." (I. m., 288. old.)

Ricardo megsejtette az ő Bastiat-ját. Amikor kiemeli, hogy a profit mint összeg a növekvő tőkével növekszik a profit rátájának csökkenése ellenére – tehát az egész Bastiat-féle bölcsességet anticipálja –, nem mulasztja el megjegyezni, hogy ez a progresszió csak „egy meghatározott időre igaz". Szószerint ezt mondja: „Ha a tőke profitrátája a tőkének a mezőgazdaságban való felhalmozása és a munkabér emelkedése következtében" (amin notabene Ricardo a munkaképesség fenntartásához nélkülözhetetlen mezőgazdasági termékek termelési költségeinek emelkedését érti) „csökkenne is, a profitok teljes összege mégis növekednék. Ilymódon feltételezve, hogy 100 000 £ ismételt felhalmozásaival a profit rátája 20-ról 19, 18, 17%-ra esik, azt várhatnók, hogy a profitok egész összege, amelyeket ezek az egymást követő tőketulajdonosok kapnak, mindig progresszív; hogy nagyobb lesz, ha a tőke 200 000 £, mint amikor 100 000; még nagyobb, ha 300 000; és így tovább növekedik, bár csökkenő rátával, a tőke minden növekedésével. *Ez a progresszió azonban csak egy meghatározott időre igaz*: így 19% 200 000 £-re több, mint 20% 100 000-re; 18% 300 000-re több, mint 19% 200 000-re; de miután a tőke nagy összeggé halmozódott fel és a profitok süllyedtek, a további felhalmozás csökkenti a profitok összegét. Ilymódon, ha feltételezzük, hogy a felhalmozás 1 000 000 £ és a profit 7%, akkor a profit teljes összege 70 000 £ lesz; ha most 100 000 £ tőkét hozzátesznek a millióhoz és a profit 6%-ra süllyed, akkor a tőketulajdonosok 66 000 £-et kapnak, vagyis 4000 £-gel kevesebbet, noha a tőke összege 1 000 000 £-ről 1 100 000-re növekedett." (I. m., 124–125. old.) Ez természetesen nem akadályozza meg Bastiat urat annak az iskolás műveletnek az elvégzésében, hogy egy növekvő szorzandót úgy növeljen, hogy az csökkenő szorzóval növekvő szorzatot alkosson, éppúgy, ahogy a termelés törvényei nem akadályozták meg Dr. Price-t kamatos kamat-számításának felállításában. Minthogy a profit rátája csökken – ezért a munkabérre vonatkoztatva csökken, amelynek következésképpen aránylagosan és abszolúte növekednie kell. Így következtet Bastiat. (Ricardo látta a profitrátának ezt a tőke növekedésével süllyedő tendenciáját; és minthogy a profitot összecseréli az értéktöbblettel, a munkabérnek nála növekednie kellett, hogy a profit süllyedjen. De minthogy egyszersmind látta, hogy a munkabér reálisan inkább csökkent, mint növekedett, ezért nála a munkabér értéke, azaz a szükséges munka mennyisége növekszik, anélkül, hogy

használati értéke növekednék. Ezért valójában csak a földjáradék növekedett nála. A harmonikus Bastiat azonban felfedezi, hogy a tőkék felhalmozásával a munkabér aránylagosan és abszolúte nő.) Feltételezi azt, amit bizonyítania kellene, hogy a profitráta csökkenése azonos a munkabér rátájának a növekedésével, és azután előfeltevését egy számtanpéldával „illusztrálja", amely úgy látszik nagyon szórakoztatta. Ha a profitráta csökkenése nem egyebet fejez ki, mint annak az aránynak a csökkenését, amelyben az össztőkének szüksége van az újratermeléséhez az eleven munkára, akkor ez másvalami. Bastiat úr nem veszi észre azt a csekély körülményt, hogy előfeltevésében, bár a tőke profitrátája csökken, maga a tőke, a termelésnek előfeltételezett tőke nő. Hogy mármost a tőke értéke nem növekedhetik anélkül, hogy többletmunkát ne sajátítana el, azt még Bastiat úr is sejthette volna. Hogy a termékek puszta gyarapodása az értéket nem gyarapítja, azt megmutathatná a francia történelemben a túl nagy termésekről olvasható állandó siránkozás. A kérdés akkor egyszerűen annak vizsgálata körül forogna, hogy a profitráta süllyedése a többletmunkának a szükséges munkához viszonyított rátája csökkenésével* jelent-e egyet, vagy éppenséggel az alkalmazott eleven munkának az újratermelt tőkéhez viszonyított összrátája süllyedésével. Bastiat úr ezért a terméket egyszerűen a tőkés és munkás között is osztja el, ahelyett, hogy nyersanyagra, termelési szerszámra és munkára osztaná és megkérdezné magától, milyen hányadokban fordítják a termék értékét a cserében ezekre a különböző adagokra. A termék nyersanyagra és termelési szerszámra kicserélt része nyilvánvalóan nem tartozik a munkásokra. Amin ők a tőkével osztoznak, mint munkabéren és profiton, az nem egyéb, mint maga az újonnan hozzájött eleven munka. Ami azonban nevezetesen Bastiat-nak gondot okoz, az az, hogy ki egye meg hát a megnövekedett terméket. Minthogy a tőkés relatíve csekély részt eszik meg, nem kell-e a munkásnak relatíve nagy részt megennie? Nevezetesen Franciaországban, amelynek össztermelése legfeljebb Bastiat fantáziájában nyújt egyáltalában sok ennivalót, Bastiat úr meggyőződhetett arról, hogy a tőke körül tömérdek élősdi test helyezkedik el, amelyek ilyen vagy olyan címen annyit vonnak magukhoz az össztermelésből, hogy a munkás számára a fák ne nőhessenek az égig. Egyébként világos, hogy a nagy szinten való termeléssel az alkalmazott munka össztömege növekedhetik, noha az alkalmazott munkának a tőkéhez való aránya csökken, és hogy ilyenképpen semmi sem áll útjában annak, hogy a tőke növekedésével egy növekvő munkásnépességnek nagyobb tömegű

* [*A kéziratban:*] növekedésével

termékre legyen szüksége. Egyébként Bastiat, akinek harmonikus agyában minden tehén fekete (lásd fent munkabér*), összecseréli a kamat csökkenését a munkabér növekedésével, amikor az épphogy az ipari profit növekedése, a munkásokat egyáltalán nem érinti, hanem csak azt az arányt, amelyben tőkések különböző fajtái osztoznak az összprofitban.

Tőke és jövedelem (profit). Termelés és elosztás. Sismondi. – Termelési költségek a tőke álláspontjáról. Profit úgyszintén. – A profitok egyenlőtlensége. Kiegyenlítődés és közös profitráta. – Az értéktöbblet átváltozása profittá. – Törvények.

Térjünk vissza a birkáinkra.[2] A tőke terméke tehát a profit. Azáltal, hogy önmagához mint profithoz viszonyul, a tőke önmagához, mint *érték termelési forrásához* viszonyul *és a profit rátája azt az arányt fejezi ki, amelyben saját értékét gyarapította.* A tőkés azonban nem pusztán tőke. Élnie kell, és mivel nem a munkából él, a profitból kell élnie, azaz az idegen munkából, amelyet elsajátított. A gazdagság forrásaként a tőke így van tételezve. A tőke a profithoz – mivel a termelékenységet mint immanens tulajdonságot bekebelezte magába – mint *jövedelemhez* viszonyul. Egy részét feleméstheti (látszólag az egészet, de ez tévesnek fog bizonyulni), anélkül, hogy véget érne tőke lenni. E gyümölcs elfogyasztása után a tőke újra gyümölcsöt hozhat. Képviselheti az élvező gazdagságot, anélkül, hogy ne képviselné többé a gazdagság általános formáját, ami a pénz számára az egyszerű forgalomban lehetetlen volt. *A pénz lemondásra kényszerült ahhoz, hogy* a gazdagság *általános formája* maradjon; vagy ha feleméstette magát reális gazdagság, élvezetek ellenében, akkor véget ért a gazdagság általános formája lenni. Ilymódon a profit mint *elosztási forma* jelenik meg, akárcsak a munkabér. Minthogy azonban a tőke csak a profitnak tőkévé – többlettőkévé – való visszaváltoztatása által növekedhetik, ezért a profit éppúgy *termelési forma* is a *tőke számára*; ugyanúgy, ahogy a munkabér a tőke álláspontjáról puszta *termelési viszony*, a munkás álláspontjáról elosztási viszony. Itt megmutatkozik, hogy az elosztási viszonyokat magukat is a termelési viszonyok termelik és magukat a termelési viszonyokat jelenítik meg egy másik nézőpontból. Megmutatkozik továbbá, hogy a termelésnek a fogyasztáshoz való viszonyát maga a termelés tételezi. Az összes polgári közgazdászok idétlensége, pl. J. St. Millé is, aki a polgári

* [*V. ö. I. köt. 154–155., 217. old.*]

termelési viszonyokat örökkévalóknak tartja, de elosztási formáikat törnelmieknek, mutatja, hogy sem az előbbieket, sem az utóbbiakat nem érti meg. Az egyszerű cserénél *Sismondi* helyesen megjegyzi: „Egy csere mindig két értéket előfeltételez; mindegyiknek különböző sorsa lehet; de a *tőke és jövedelem minősége* nem a kicserélt tárgyat követi; ahhoz a személyhez kapcsolódik, aki a tulajdonosa." (*Sismondi*, VI. [„Nouveaux principes", I. köt. 90. old.]) Ezért az egyszerű csereviszonyokból nem lehet a jövedelmet megmagyarázni. Egy a cserében kapott értéknek azt a minőségét, hogy tőkét vagy jövedelmet képvisel-e, olyan viszonyok határozzák meg, amelyek az egyszerű cserén túl esnek. Ezért bárgyúság ezeket a bonyolultabb formákat amaz egyszerű csereviszonyokra redukálni akarni, ahogy a harmonikus szabadkereskedők teszik. Az egyszerű cserének az álláspontjáról és a felhalmozást pusztán pénz (csereérték) felhalmozásának tekintve, a tőke profitja és jövedelme lehetetlen. „Ha a gazdagok a felhalmozott gazdagságot luxustermékekre adják ki – és árukat csak csere révén kaphatnak –, alapjuk hamarosan kimerülne ... De a társadalmi rendben a gazdagság arra a tulajdonságra tett szert, hogy *idegen munka* révén újratermelődik. A gazdagság, akárcsak a munka, és a *munka révén*, évi gyümölcsöt hoz, amelyet minden évben *meg* lehet semmisíteni anélkül, hogy a gazdag ettől szegényebbé válnék. A gyümölcs a jövedelem, amely a tőkéből fakad." (*Sismondi*, IV. [81–82. old.]) Ha a profit ilymódon a tőke eredményeként jelenik meg, másfelől viszont a *tőkeképződés előfeltételeként*. És így újra tételezve van a körmozgás, amelyben az eredmény mint előfeltétel jelenik meg. „Így a jövedelem egy része tőkévé változott, Permanens, magát megsokszorozó értékké, amely nem pusztult el többé; ez az érték elszakadt az árutól, amely létrehozta; egyenlő maradt egy metafizikai, nemszubsztanciális minőséggel*, mindig ugyanannak a művelőnek" (tőkésnek) „a birtokában, akinek a számára különböző formákat viselt." (*Sismondi*, VI. [89. old.])

Azáltal, hogy a tőke mint profittételező van tételezve, mint a gazdagságnak a munkától független forrása, feltételezik, hogy a tőke mindegyik része egyaránt termelő. Ahogy az értéktöbbletet a profitban a tőke összértékén mérik, úgy jelenik meg, mint amit a tőke különböző alkotórészei egyaránt hoznak létre. A tőke forgó része (a nyersanyagokból és ellátási alapból álló rész) tehát nem hoz több profitot, mint az állótőkét képező alkotórész, mégpedig a profit egyaránt vonatkozik ezekre az alkotórészekre nagyságuk szerint.

* [*Sismondinál:*] mennyiséggel

Minthogy a tőke profitja csak az árban realizálódik, amelyet a tőkéért fizetnek, az általa létrehozott használati értékért fizetnek, a profitot tehát a *kapott árnak a kiadásokat fedező ár feletti többlete* határozza meg. Minthogy továbbá ez a realizálás csak a *cserében* megy végbe, ezért az egyes tőke szempontjából a *profitot nem szükségszerűen korlátozza az értéktöbblete*, a benne foglalt többletmunka, hanem azzal az ártöbblettel áll arányban, amelyet a cserében kap. A tőke többet *cserélhet* az *egyenértékénél, és akkor a profit nagyobb, mint az értéktöbblete*. Ez csak annyiban eshetik meg, amennyiben a másik cserélő nem kap egyenértéket. Az összértéktöbblet, éppúgy, mint az *összprofit*, amely csak *maga az értéktöbblet másképp számítva*, e művelet által soha nem nőhet, sem nem csökkenhet; nem őt magát, hanem csak *a különböző tőkések közti elosztását módosítja ez*. Ám ez a vizsgálódás csak a sok tőke vizsgálatába tartozik; ide még nem. A profittal szemben a termelésben előfeltételezett tőke értéke úgy jelenik meg, mint *előlegek – termelési költségek*, amelyeket a termékben pótolni kell. Az ár ezeket pótló részének levonása után a többlet képezi a profitot. Minthogy a többletmunka – a profit és a kamat, mindkettő csak adagja ennek – a tőkének semmibe sem kerül, tehát nem tartozik az általa előlegezett értékbe – abba az értékbe, amellyel a termelési folyamat előtt és a termék értékesítése előtt bírt –, ezért ez a többletmunka, amely bele van foglalva a termék termelési költségeibe és az értéktöbbletnek, tehát a profitnak is a forrása – nem szerepel a tőke termelési költségei között. Ezek csak a tőke által valóban előlegezett értékekkel egyenlők, nem a termelésben elsajátított és a forgalomban realizált többletértékkel. Ezért a tőke álláspontjáról való termelési költségek nem a valóságos termelési költségek, éppen azért, mert *neki* a többletmunka semmibe nem kerül. A termék árának a termelési költségek ára feletti többlete ad a tőkének profitot. Létezhetik tehát profit a tőke számára anélkül, hogy valóságos termelési költségeit – azaz az általa működésbe hozott egész többletmunkát – realizálnák. A profit – a tőke által eszközölt előlegek feletti többlet – lehet kisebb, mint az értéktöbblet – a tőke által becserélt eleven munkának az általa a munkaképességre kicserélt tárgyiasult munka feletti többlete. A kamatnak a profittól való elválasztásával azonban – amelyet mindjárt szemügyre veszünk – a termelő tőke számára is a többletérték egy részét mint termelési költséget tételezik. A tőke álláspontjáról való *termelési költségeknek* a tőke termékében tárgyiasult munkamennyiséggel, a többletmunkát belefoglalva, való összecserélése mondatta azt, hogy „a természetes ár nem foglalja magába a profitot". „Képtelenség volna ezt a többletet vagy profitot a ráfordítás részének nevezni." (*Torrens*, IX, 30.

[„An Essay on the Production of Wealth", 51–52. old.]) Ez azután tömérdek zűrzavarra vezet; vagy úgy tüntetik fel, hogy a profit a cserében nem realizálódik, hanem belőle származik (ez mindig csak relatíve eshetik meg, ha az egyik cserélő nem kapja meg az egyenértékét), vagy a tőkének mágikus erőt tulajdonítanak, amely semmiből valamit csinál. Azáltal, hogy a termelési folyamatban tételezett érték a cserében realizálja az árát, a termék ára úgy jelenik meg, mint amit valójában az a pénzösszeg határoz meg, amely a nyersanyagban, a gépi berendezésben, a munkabérben és a meg nem fizetett többletmunkában foglalt összmunkamennyiség egyenértékét fejezi ki. Az ár itt tehát még csak úgy jelenik meg, mint az érték formaváltozása, az érték pénzben kifejezve, de ennek az árnak a nagysága előfeltételezve van a tőke termelési folyamatában. Ezzel a tőke ármeghatározóként jelenik meg, úgyhogy az árat a tőke által eszközölt előlegek + az általa termékben realizált többletmunka határozza meg. Később látni fogjuk, hogyan jelenik meg, fordítva, az ár profitmeghatározóként. És ha itt az összes *valóságos* termelési költségek ármeghatározóként jelennek meg, később az ár jelenik meg a termelési költségeket meghatározóként. A konkurrencia, hogy a tőkére külső szükségszerűségként rákényszerítse annak immanens törvényeit, látszólag kiforgatja valamennyit. *Visszájukra fordítja őket.*

Ismétlésül még: a tőke profitja nem a tőke nagyságától függ, hanem egyenlő nagyság esetén az alkotórészek arányától (az állandó és változó résztől), azután a munka termelékenységétől (amely azonban amaz első arányban fejeződik ki, mivel csekélyebb termelékenység esetén ugyanaz a tőke ugyanazt az anyagot nem dolgozhatná fel ugyanannyi idő alatt ugyanakkora adag eleven munkával), a megtérülési időtől, amelyet az állótőke és forgótőke közti különböző arányok, az állótőke különböző tartóssága stb. stb. határoz meg (lásd fent*). A profit nem-egyenlősége különböző iparágakban egyenlő nagyságú tőkék számára, azaz a profitráta nem-egyenlősége feltétele és előfeltétele a konkurrencia kiegyenlítéseinek.

Amennyiben a tőke nyersanyagot, szerszámot, munkát csere útján kap, bevásárol, annyiban elemei már maguk is árak formájában vannak meg; már mint árak vannak tételezve; neki előfeltételezve. Terméke piaci árának elemei áraival való összehasonlítása akkor döntővé lesz a tőke számára. Ez azonban csak a konkurrenciáról szóló fejezetbe tartozik.

Tehát az értéktöbblet, amelyet a tőke egy adott megtérülési idő alatt tételez, a *profit* formáját kapja, amennyiben a termelésnek előfeltételezett

* [*V. ö. II. köt. 180–182. old.*]

tőke összértékén mérik. Az értéktöbbletet viszont közvetlenül a többletmunkaidő méri, amelyet a tőke az eleven munkával való cserében nyer. A profit nem egyéb, mint az értéktöbblet egy másik, a tőke értelmében továbbfejlődött formája. Az értéktöbblet itt már csak* magára a tőkére a termelési folyamatban kicseréltként, nem a munkára kicseréltként tekintődik. Ezért jelenik meg a tőke mint tőke, mint előfeltételezett érték a saját folyamata közvetítésével magát magára vonatkoztatva mint tételezett, termelt érték, és az általa tételezett értéket *profitnak* hívják.

A két közvetlen törvény, amelyek az értéktöbbletnek ennél a profit alakjába való átváltozásánál adódnak nekünk, ezek: 1. *Az értéktöbblet profitként kifejezve mindig kisebb hányadként jelenik meg, mint amennyire az értéktöbblet a maga közvetlen realitásában valóban rúg.* Mert ahelyett, hogy a tőke egy részén mérnék, az eleven munkára kicserélten (olyan arány, amely a többletmunka szükséges munkához** való arányának bizonyul), az egészen mérik. Bármekkora az az értéktöbblet, amelyet egy *a* tőke tételez, és bármekkora *a*-ban a c és *v*, a tőke állandó és változó része közti arány, az *m* értéktöbbletnek kisebbnek kell megjelennie, ha $c+v$-n mérik, mint ha a reális mértékén, *v*-n mérik. A profit vagy – ha nem abszolút összegnek tekintik, hanem, mint legtöbbnyire, *aránynak* (a profitráta a profit, olyan *arányként* kifejezve, *amelyben* a tőke értéktöbbletet tételezett) – a profitráta soha nem a valóságos rátát fejezi ki, amelyben a tőke kizsákmányolja a munkát, hanem mindig sokkal kisebb arányt, s az arány, amelyet kifejez, annál hamisabb, minél nagyobb a tőke. A profitráta csak akkor fejezhetné ki az értéktöbblet valóságos rátáját, ha az egész tőkét pusztán munkabérre változtatnák, az egész tőkét eleven munkára cserélnék ki, tehát pusztán mint ellátási alap léteznék, és nemcsak nem a már termelt nyersanyag formájában (ami a kitermelő iparban előfordul), tehát nemcsak a nyersanyag lenne = 0, hanem a termelési eszköz is, akár szerszámok, akár fejlett állótőke formájában, = 0 lenne. Az utóbbi eset a tőkének megfelelő termelési mód alapzatán nem fordulhat elő. Ha $a = c+v$, bármekkora is az *m* szám, $\frac{m}{c+v} < \frac{m}{v}$ ***.

2. A második nagy törvény az, hogy abban a mértékben, ahogy a tőke már elsajátította az eleven munkát a tárgyiasult munka formájában, tehát abban a mértékben, ahogy a munka már tőkésítve van és ezért egyben

---

* [*A kéziratban*:] már nem

** [*A kéziratban*:] szükséges munka többletmunkához

*** [*A kéziratban, a képlet helyén (áthúzva)*:] $\frac{c+v}{m} < \frac{v}{m}$

növekedő módon az állótőke formájában hat a termelési folyamatban, vagyis abban a mértékben, ahogy a munka termelőereje nő, – a profitráta csökken. A munka termelőerejének növekedése egyet jelent *a)* a relatív értéktöbbletnek, vagyis annak a relatív többletmunkaidőnek a növekedésével, amelyet a munkás a tőkének ad; *b)* a munkaképesség újratermeléséhez szükséges munkaidő csökkenésével; c) a tőke azon részének csökkenésével, amely egyáltalában eleven munkára cserélődik, azokhoz a részeihez képest, amelyek mint tárgyiasult munka és előfeltételezett érték vesznek részt a termelési folyamatban. A profitráta ezért fordított arányban áll a relatív értéktöbblet vagy a relatív többletmunka növekedésével, a termelőerők fejlődésével és a tőkeként a termelésben alkalmazott tőke nagyságával. Másszóval a második törvény a *profitráta süllyedő tendenciája* a tőkének, mind termelőerejének, mind annak a terjedelemnek a fejlődésével, amelyben mint tárgyiasult érték már tételezte magát; annak a terjedelemnek a fejlődésével, amelyben mind a munka, mind a termelőerő tőkésítve van.

Más okok, amelyek különben hathatnak a profit rátájára, leszoríthatják hosszabb vagy rövidebb periódusokra, még nem tartoznak ide. Teljesen helyes, hogy, a termelési folyamatot nagyjában és egészében tekintve, az anyagként és állótőkeként működő tőke nemcsak tárgyiasult munka, hanem a munkának megint újra kell ezt termelnie, mégpedig állandóan újra kell termelnie. Fennállása feltételezi tehát – a terjedelem, amelyet fennállása elért, feltételezi tehát – a dolgozó népesség terjedelmét, nagy népességet, amely önmagában véve feltétele minden termelőerőnek; - de ez az újratermelés mindenütt az állótőkének és nyersanyagnak és tudományos erőnek, mind mint olyannak, mind a termelés által elsajátítottnak és benne már realizáltnak, a működését előfeltételezve megy végbe. Ezt a pontot csak a felhalmozás vizsgálatában kell közelebbről kifejteni.

Továbbá világos, hogy bár a tőke eleven munkára kicserélődő része, az össztőkéhez való arányában tekintve, csökken, az alkalmazott eleven munka össztömege növekedhetik vagy ugyanaz maradhat, ha a tőke ugyanazon vagy nagyobb arányban nő. A népesség ezért állandóan nőhet abban az arányban, amelyben a szükséges munka csökken. Ha *a* tőke $^1/_2$-et *c*-ben és $^1/_2$-et *v*-ben ad ki, *a'* tőke pedig $^3/_4$-et *c*-ben és $^1/_4$-et *v*-ben, akkor *a'* tőke $^6/_4$ *c*-re $^2/_4$ *v*-t alkalmazhatna. Ha azonban *a'* eredetileg $= {}^3/_4\, c + {}^1/_4\, v$ volt, akkor most $= {}^6/_4\, c + {}^2/_4\, v$, vagyis $^4/_4$-del megnövekedett; azaz megkétszereződött. De ezt az arányt szintén csak a felhalmozási és népesedési elméletnél kell közelebbről megvizsgálni. Egyáltalában nem szabad, hogy egyelőre megzavarjanak bennünket a törvényekből adódó következtetések és a felőlük való ide-oda megfontolások.

A profitrátát tehát nemcsak a többletmunkának a szükséges munkához való aránya, illetve az az arány határozza meg, amelyben tárgyiasult munka elevenre cserélődik, hanem egyáltalában az alkalmazott eleven munkának a tárgyiasult munkához való aránya; a tőkének az az adagja, amely egyáltalában eleven munkára cserélődik, szemben azzal a részével, amely mint tárgyiasult munka vesz részt a termelési folyamatban. Ez az adag azonban csökken, ugyanabban az arányban, ahogy nő a többletmunka a szükséges munkához képest.

Értéktöbblet = a többletmunkának a szükséges munkához való aránya.

(Minthogy a munkásnak a tőke azon részét, amelyet az ő munkaképességére cserélnek, éppúgy újra kell termelnie, mint a tőke többi részeit, ezért az az arány, amelyben a tőkés a munkaképességre való cserénél nyer, úgy jelenik meg, mint amit a szükséges munkának a többletmunkához való aránya határoz meg. Eredetileg ez úgy jelenik meg, hogy a szükséges munka csak a kiadást pótolja neki. Minthogy azonban a tőkés nem ad ki egyebet, mint magát a munkát – ahogy ez az újratermelésnél megmutatkozik –, az arányt egyszerűen így lehet kifejezni – az értéktöbblet arányát mint a szükséges munkának a többletmunkához való arányát.)

Az állótőke értéke és *termelőereje*. Az állótőke tartóssága úgyszintén. – A társadalmi erők, a munka megosztása stb. semmibe sem *kerülnek* a tőkének. – A gép különbsége ettől (a tőkés *gazdálkodása* a gépi berendezés alkalmazásában). – Profit és értéktöbblet.

{Az állótőkére és a tartósságra mint olyan feltételére vonatkozóan, amely nem külsőleg kerül be, meg kell még jegyezni: Amennyire a termelési szerszám maga is érték, tárgyiasult munka, annyira *nem hat közre mint termelőerő*. Ha egy gép, amelynek előállítása 100 munkanapba kerül, csak 100 munkanapot pótolna, akkor semmiképpen sem növelné a munka termelőerejét és semmiképpen sem csökkentené a termék költségét. Minél tartósabb a gép, annál gyakrabban lehet vele ugyanazt a termékmennyiséget létrehozni vagy annál gyakrabban lehet a forgótőkét megújítani, újratermelését megismételni, és annál kisebb az értékrész (amely a gép kopásának, elhasználódásának pótlásához szükséges); azaz annál inkább csökken a termék ára és mindenkori termelési költsége. Ámde az árvonatkozást itt még nem szabad be-

vinnünk a kifejtésnél. Az ár leszállítása mint a piac meghódításának feltétele csak a konkurrenciába tartozik. Másképp kell tehát kifejteni. Ha a tőke a termelési szerszámot költség nélkül, 0-ért kaphatná meg, mi lenne a következmény? Ugyanaz, mintha a forgalmi költségek lennének = 0. Azaz a munkaképesség fenntartásához szükséges munka csökkenne és így a többletmunka, azaz az értéktöbblet [növekednék] anélkül, hogy ez a tőkének a legcsekélyebbe is kerülne. A termelőerő ilyen gyarapodása egy gépezet, amely a tőkének semmibe sem kerül – a munka megosztása és a munka kombinációja a termelési folyamaton belül. De ez nagy szinten való munkákat feltételez, azaz tőke és bérmunka kifejlődését. Egy másik termelőerő, amely a tőkének semmibe sem kerül, a tudományos erő. (Hogy mindig bizonyos adót kell fizetni papokért, iskolamesterekért és tudósokért, akár nagy, akár kis tudományos erőt fejtenek ki, az magától értetődik.) Az utóbbit azonban csak a gépi berendezés alkalmazásával sajátíthatja el (részint a kémiai folyamatban is). A népesség növekedése olyan termelőerő, amely semmibe sem kerül a tőkének. Egyszóval a népesség növekedésével és a társadalom történelmi fejlődésével kifejlődő társadalmi erők semmibe sem kerülnek neki. De amennyiben ahhoz, hogy a közvetlen termelési folyamatban alkalmazzák őket, maguk is egy a munka létrehozta, azaz a tárgyiasult munka formájában létező szubsztrátumra szorulnak, tehát maguk is értékek, a tőke csak egyenértékek révén sajátíthatja el őket. Well. Az olyan állótőke, amelynek alkalmazása többe kerülne, mint eleven munkáé, azaz amely több eleven munkát kívánna meg termeléséhez vagy fenntartásához, mint amennyit pótol, ártalom volna. Az olyan, amely semmibe sem kerülne, hanem a tőkésnek pusztán el kellene sajátítania, az érték maximumával bírna a tőke számára. Abból az egyszerű tételből, hogy ha a gépi berendezés értéke = 0, akkor a legértékesebb a tőke számára, következik, hogy költségének minden csökkentése nyereség neki. *Egyfelől tendenciája a tőkének, hogy az állótőke összértékét növelje, ezzel egyidejűleg viszont az is, hogy mindegyik hányadának értékét csökkentse.* Amennyire az állótőke értékként bekerül a forgalomba, nem hat többé használati értékként a termelési folyamatban. Használati értéke éppen a munka termelőerejének a növelése, a szükséges munka csökkentése, a relatív többletmunka és ezért a többletérték növelése. Amennyire bekerül a forgalomba, értékét csak pótolják, nem növelik. A termék viszont – a forgótőke – a többletértéknek a hordozója, amely csak akkor realizálódik, amikor a termelési folyamatból kilép a forgalomba. Ha a gép örökké tartana, nem állna maga is mulandó anyagból, amelyet újra kell termelni (egészen eltekintve tökéletesebb gépek feltalálásától, amelyek elveszik azt a jellegét, hogy gép), ha örökmozgó volna, akkor felelne meg

legteljesebben a fogalmának. Értékét nem kellene pótolni, mert elpusztíthatatlan anyagiságban fennmaradna. Minthogy állótőkét csak annyiban alkalmaznak, amennyiben értékként csekélyebb, mint értéktételezőként, ezért bár maga az állótőke soha nem lép értékként a forgalomba, a forgótőkében realizált többletérték mindamellett hamarosan pótolná az előlegeket és ilymódon értéktételezően hatna, miután költségei a tőkés számára, éppúgy mint a többletmunkáéi, amelyet elsajátít, = 0 volnának. Továbbhatna a munka termelőerejeként és egyszersmind harmadik jelentésbeli pénz, állandó magáért-való érték lenne. Vegyünk egy 1000 £-es tőkét. Egy ötöde* legyen a gépi berendezés; a többletérték legyen összege szerint = 50. A gépi berendezés értéke tehát = 200. 4-szeri megtérülés után a gépi berendezés meg lenne fizetve. S azonkívül, hogy a tőke tovább birtokolná a gépi berendezésben tárgyiasult 200-nyi munkát, az ötödik megtérüléstől ez ugyanaz lenne, mintha egy tőkével, amely neki csak 800-ba kerül, 50-et csinálna, tehát 5% helyett $6\frac{1}{4}$%-ot. Mihelyt az állótőke bekerül a forgalomba értékként, véget ér a használati értéke a tőke értékesítési folyamata számára, illetve csak akkor kerül be a forgalomba, amikor használati értéke véget ér. Ezért minél tartósabb, minél kevésbé szorul javításra, teljes vagy részleges újratermelésre, minél hosszabb a forgalmi ideje, annál inkább hat a munka termelőerejeként, tőkeként, azaz olyan tárgyiasult munkaként, amely eleven többletmunkát tételez. Az állótőke tartama, amely értéke forgalmi idejének vagy az újratermeléséhez szükséges időnek a hosszával azonos, magából az állótőke fogalmából fakad, mint az állótőke értékmozzanata. (Hogy ez a tartam magán- és magáért-valóan, pusztán *anyagilag* tekintve, a termelési eszköz fogalmában rejlik, az nem szorul magyarázatra.)} Az értéktöbblet rátáját egyszerűen a többletmunkának a szükséges munkához való aránya határozza meg; a profit rátáját nem csupán a többletmunkának a szükséges munkához való aránya határozza meg, hanem a tőke eleven munkára kicserélt részének a termelésbe bekerülő össztőkéhez való aránya.

A profit, ahogy itt még szemügyre vesszük, azaz mint *a* tőke profitja, nem egy egyes tőkéé egy másiknak a rovására, hanem mint a *tőkésosztály profitja*, konkrétan kifejezve, *soha nem lehet nagyobb, mint az értéktöbblet összege*. Mint összeg, a profit az értéktöbbletnek az összege, de ugyanez az értéktömeg mint a tőke összértékéhez való arány, nem ennek ahhoz a részéhez, melynek értéke valóban nő, azaz amelyet eleven munkára cserélnek. *Közvetlen formájában a profit nem egyéb, mint az értéktöbblet összege a tőke összértékéhez való arányként kifejezve.*

* [*A kéziratban*:] negyede

Gépi berendezés és többletmunka. Egyáltalában az értéktöbbletről szóló tanítás átismétlése.

Az értéktöbblet átváltoztatása a profit formájába, az értéktöbblet kiszámításának ez a módja a tőke által, bármennyire az értéktöbblet természetéről alkotott illúzión nyugszik, illetve ezt inkább elleplezi, a tőke álláspontjáról szükségszerű.*

A szükséges munka csökkenése a többletmunkához viszonyítva, ha egy egyes munkás napját tekintjük, akként fejeződik ki, hogy a munkanap egy nagyobb részét sajátítja el a tőke. Az eleven munka, amelyet alkalmaznak, itt ugyanaz marad. Tegyük fel, hogy a termelőerő növelésével, pl. gépi berendezés alkalmazásával, 6 munkásból, akiknek mindegyike hetenként 6 napot dolgozik, 3-at fölöslegessé tennének. Ha a 6 munkás maga birtokolná a gépi berendezést, akkor mindegyik már csak fél napot dolgoznék. Most 3-an továbbra is a hét mindegyik napján egész napot dolgoznak. Ha a tőke továbbra is 6-ot alkalmazna, akkor mindegyik csak fél napot dolgoznék, de nem végezne többletmunkát. Feltéve, hogy a szükséges munka azelőtt 10 óra volt, a többletmunka napi 2, akkor a 6 munkás egész többletmunkája naponta 2×6 volt, egyenlő egy nappal, egy hét alatt pedig egyenlő 6 nappal = 72 órával. Mindegyik hetenként egy napot ingyen dolgozott. Vagyis ez ugyanaz lenne, mintha a 6. munkás egész héten át ingyen dolgozott volna. Az 5 munkás szükséges munkát képvisel, és ha 4-re lehetne őket csökkenteni és az egyik munkás továbbra is ingyen dolgozhatnék – akkor a relatív értéktöbblet nőtt volna. Azelőtt úgy aránylott, mint 1 : 6, most pedig úgy aránylanék, mint 1 : 5. *Az előző törvény, hogy a többletmunkaórák számát növeljék, most tehát azt a formát kapja, hogy a szükséges munkások számát csökkentsék.* Ha ugyanazon tőke számára lehetséges volna a 6 munkást ezzel az új rátával alkalmazni, akkor az értéktöbblet nemcsak relatíve, hanem abszolúte is növekedett volna. A többletmunkaidő $14^2/_5$ óra volna. $2^2/_5$ óra 6 munkásra természetesen több, mint $2^2/_5$ óra 5-re.

Az abszolút értéktöbbletet tekintve, ez úgy jelenik meg, hogy a munkanapnak a szükséges munkaidőn túli abszolút meghosszabbítása határozza

* Könnyű azt képzelni, hogy a gép mint olyan, mivel a munka termelőere jeként hat, értéket tételez. De ha a gép nem szorulna munkára, akkor növelhetné a használ ati értéket; ám a csereérték, amelyet létrehozna, soha nem lenne nagyobb, mint a saját term elési költségei, a saját értéke, a benne tárgyiasult munka. Nem azért hoz létre értéket, mer t munkát pótol; hanem csak amennyiben eszköz a többletmunka növelésére, és csak maga a többletmunka a mértéke is, a szubsztanciája is az értéktöbbletnek, amelyet a gép segítségével tételeznek; tehát egyáltalában a munka.

meg. A szükséges munkaidő a puszta használati értékért, a létfenntartásért dolgozik. A többletmunkanap a csereértékért, a gazdagságért való munka. Ez az ipari munka első mozzanata. A természetes határt megszabja – előfeltételezve, hogy a munkafeltételek megvannak, nyersanyag és munkaszerszám, vagy egyik a kettő közül, aszerint, hogy a munka pusztán kitermelő vagy formáló, pusztán elszigeteli a használati értéket a föld testétől vagy formálja azt – a természetes határt megszabja az egyidejű munkanapok vagy az eleven munkaképességek száma, azaz a munkanépesség. Ezen a fokon a tőke termelésének és korábbi termelési fokoknak a különbsége már csak formai. Az emberrablást, rabszolgaságot, rabszolgákkal való kereskedést és ezek kényszermunkáját, e dolgozó gépek, többlettermeket termelő gépek szaporítását itt közvetlenül erőszak tételezi, a tőkénél a csere közvetíti.

A használati értékek itt ugyanabban az egyszerű arányban növekednek, mint a csereértékek, és ezért a többletmunkának ez a formája a rabszolgaság, a jobbágyság stb. termelési módjaiban, amelyekben főleg és túlnyomórészt a használati értékről van szó, úgy jelenik meg, mint a tőkének közvetlenül a csereértékre és csak közvetve a használati értékre irányuló termelési módjában. Ez a használati érték, mint pl. az egyiptomi piramisépítésnél, egyszóval a vallási luxusmunkáknál, amelyekre Egyiptomban, Indiában stb. kényszerítették a nemzet zömét, lehet merőben fantasztikus, vagy mint pl. a régi etruszkoknál, irányulhat a közvetlenül hasznosra.

De az értéktöbblet második formájában, mint relatív értéktöbblet, amely úgy jelenik meg, mint a munkások termelőerejének fejlődése, *a munkanapra vonatkozóan mint a szükséges munkaidő csökkenése* és a népességre vonatkozóan mint *a szükséges munkanépesség csökkenése* (ez az ellentétes forma), ebben a formában közvetlenül megjelenik a tőkére alapozott termelési mód ipari és megkülönböztetően történelmi jellege.

Az első formának megfelel a népesség nagyobb részének bérmunkásokká való erőszakos átváltoztatása és az a fegyelem, amely létezésüket puszta munkások létezésévé változtatja. Pl. az angol törvényhozás évkönyvei 150 éven át, VII. Henriktől kezdve, véres kézzel írt kényszerrendszabályokat tartalmaznak, amelyeket azért alkalmaztak, hogy a tulajdonnélkülivé vált és szabaddá vált népesség tömegét átváltoztassák szabad bérmunkásokká. A kíséretek feloszlatása, az egyházi javak elkobzása, a céhek megszüntetése és tulajdonuk elkobzása, a népesség erőszakos elűzése a földről a szántóföld legelővé változtatásával, enclosures of commons-szal* stb. a munkáso-

* [a községi földek bekerítésével]

kat mint puszta munkaképességeket tételezte. De ezek most a csavargást, koldulást stb. természetesen előnyben részesítették a bérmunkával szemben, és először erőszakkal kellett őket erre rászoktatni. Hasonlóképpen megismétlődik ez a nagyiparnak, a gépi üzemű gyáraknak a bevezetésével. V. ö. *Owen.**

Csak a tőke fejlődésének bizonyos fokán válik *a tőke és munka cseréje csakugyan formailag szabaddá*. Azt lehet mondani, hogy a bérmunka forma szerint teljesen csak a XVIII. század végén realizálódik Angliában a law of apprenticeship megszüntetésével.[55]

A tőkének természetesen az a tendenciája, hogy az abszolút többletértéket összekösse a relatívval, tehát *a munkanap legnagyobb kiterjesztését az egyidejű munkanapok legnagyobb számával, egyszersmind egyfelől a szükséges munkaidőnek a minimumra, másfelől a szükséges munkáslétszámnak a minimumra* való redukálásával. Ez az ellentmondó követelmény, melynek fejlődése különböző formákban mint túltermelés, túlnépesség stb. mutatkozik majd meg, olyan folyamat formájában érvényesül, amelyben az ellentmondó meghatározások időbelileg felváltják egymást. Egyik szükségszerű következményük a *munka használati értékének* – illetve *a termelési ágaknak* – *lehető legnagyobb megsokszorozódása*, úgyhogy a tőke termelése, ahogy egyfelől a munka *termelőereje intenzitásának a fejlődését*, úgy másfelől a *munkaágak határtalan sokrétűségét* hozza létre állandóan és szükségszerűen, azaz tehát a termelés legsokoldalúbb forma- és tartalomgazdagságát, a természet minden oldalát alávetve a termelésnek.

A termelőerő növekedése, ahogy a nagy szinten való termelésnél magától jön létre a munka megosztásából és kombinációjából, bizonyos kiadásokban – a munkafolyamat feltételeiben – való gazdaságosságból, amelyek *közös munkánál ugyanazok maradnak vagy csökkennek, mint fűtés* stb., *munkaépületek* stb., semmibe nem kerül a tőkének; a tőke ingyen kapja a munkának ezt a megnövekedett termelőerejét. Ha a termelőerő egyidejűleg növekednék a különböző termelési feltételek, nyersanyag, termelési eszközök és létfenntartási eszközök termelésében és az [általuk] meghatározott [termelési ágakban], akkor növekedése nem idézne elő változást a tőke különböző alkotórészeinek egymáshoz való arányában. Ha a munka termelőereje egyidejűleg növekszik pl. a len, a szövőszékek termelésében és magában a szövésben (a munka megosztása révén), akkor az egy nap alatt megszőtt nagyobb tömegnek nagyobb tömegű nyersanyag stb. felelne meg. A kitermelő iparban, pl. bányaiparban, ha a munka termelékenyebbé

* [*V. ö. II. köt. 175–177. old.*]

válik, nem szükséges, hogy a nyersanyag növekedjék, mert nem dolgoznak fel nyersanyagot. Az aratások termelékenyebbé tételéhez még az sem szükséges, hogy a szerszámok számban növekedjenek, hanem csak az, hogy *koncentrálva* legyenek és *a munka, amely azelőtt századok által külön-külön* történt, *közösen* történjék. Ami azonban a többletmunka valamennyi formájához szükséges, az a *népesség növekedése*; a munkásnépesség növekedése az első formához; egyáltalában a népességé a másodikhoz, mivel ez a tudomány stb. fejlődését kívánja. A népesség pedig itt a gazdagság fő forrásaként jelenik meg.

Az objektív termelési feltételek aránya. Változás a tőke alkotórészeinek arányában.

Ám ahogy eredetileg a tőkét szemügyre vesszük, nyersanyag és szerszám a forgalomból eredőnek, nem magától a tőkétől termeltnek jelenik meg; ahogy a valóságban is az egyes tőke a maga termelésének feltételeit a forgalomból kapja, habár ezeket viszont megint tőke, de egy másik tőke termelte. Ebből következik egyrészt a tőkének az a szükségszerű tendenciája, hogy minden oldalról hatalmába kerítse a termelést; az a tendenciája, hogy a munkaanyagok és a nyersanyagok, valamint a szerszámok termelését szintén a tőkétől, bár egy másik tőkétől termeltnek tételezze; a tőke propagandisztikus tendenciája. Másodszor azonban világos, hogy ha *az objektív termelési feltételek, amelyeket a tőke a forgalomból kap, érték szerint ugyanazok maradnak*, azaz ha ugyanazon használati érték-mennyiségben ugyanaz a munkamennyiség tárgyiasul, a tőke csekélyebb részét lehet eleven munkára fordítani, vagyis *a tőke alkotórészeinek aránya változik*. Ha pl. a tőke 100, a nyersanyag $^2/_5$, a szerszám $^1/_5$, a munka $^2/_5$, és a termelőerő megkétszereződésével (a munka megosztásával) ugyanaz a munka ugyanazzal a szerszámmal kétszer annyi nyersanyagot tudna feldolgozni, akkor a tőkének 40-nel növekednie kellene, tehát 140-nyi tőkének kellene dolgoznia, amiből 80 nyersanyag, 20 szerszám, 40 munka. A munka most úgy aránylanék, mint 40 : 140 (korábban 40 : 100); korábban a munka úgy aránylott, mint 4 : 10, most már csak mint 4 : 14. Vagy ugyanabban a 100 tőkében most a nyersanyagra $^3/_5$ esnék, a szerszámra $^1/_5$, és a munkára $^1/_5$. A nyereség továbbra is 20 lenne. De a többletmunka 100% lenne, ha korábban 50 volt. Már csak 20 munka kell 60 nyersanyaghoz és 20 szerszámhoz. 80|20|100. [40 nyersanyag mellett] 80 tőke 20 profitot ad neki. Ha mármost a tőkének az egész munkát ezen a termelési fokon kellene alkalmaznia,

akkor 160-ra kellene növekednie; tudniillik 80 nyersanyag, 40 szerszám és 40 munka. Ez 40 értéktöbbletet adna. A korábbi fokon, ahol a 100 tőke csak 20 értéktöbbletet ad, 160 tőke csak 32 értéktöbbletet adna, tehát 8-cal kevesebbet, és a tőkének 200-ra kellene növekednie, hogy ugyanazt a 40 értéktöbbletet termelje.

Meg kell különböztetni a következőket: 1. A növekvő munka (*illetve intenzitása, sebessége a munkának*) nem kíván meg nagyobb előleget anyagban vagy munkaszerszámban. Pl. ugyanaz a 100 munkás ugyanolyan értékű szerszámokkal több halat fog vagy jobban műveli meg a földet vagy több ércet termel ki az aknákból vagy több szenet a szénbányákból vagy több lemezt ver ugyanolyan mennyiségű aranyból nagyobb ügyességgel, a munka jobb kombinációjával és megosztásával stb., vagy kevesebb nyersanyagot pusztít, tehát ugyanakkora értékmennyiségű nyersanyaggal messzebbre jut. Ebben az esetben tehát, ha feltesszük, hogy termékeik maguk is bekerülnek az ő fogyasztásukba, szükséges munkaidejük csökken; ugyanazzal a fenntartási költséggel nagyobb munkát végeznek. Vagy munkájuk csekélyebb része szükséges a munkaképesség újratermeléséhez. A munkaidő szükséges része csökken a többletmunkaidőhöz viszonyítva, és habár a termék értéke ugyanaz marad, 100 munkanap, a tőkének jutó rész, a többletérték növekszik. Ha az össztöbbletmunkás = $^1/_{10}$ volt, tehát = 10 munkanap, és most már* $^1/_5$, akkor a többletmunkaidő 10 nappal nőtt. A munkások 80 napot dolgoznak a maguk számára és 20-at a tőkés számára, míg az első esetben 90-et a maguk számára és csak 10-et a tőkések számára. (Ez a munkanapok szerinti számítás, és a munkaidő mint az érték egyetlen szubsztanciája nyíltan így mutatkozik ott, ahol függőségi viszonyok léteznek. A tőkénél a pénz elfedi.) Az újonnan létrehozott értékből nagyobb adag jut a tőkének. De a nem-változó tőke különböző alkotórészei közötti arányok az előfeltételezés szerint ugyanazok maradnak. Azaz bár a tőkés nagyobb többletmunkatömeget alkalmaz, mert kevesebb munkabért fizet, nem alkalmaz több tőkét nyersanyagokban és szerszámokban. Kisebb rész tárgyiasult munkát cserél ki ugyanazon mennyiségű eleven munkára vagy ugyanazon mennyiségű tárgyiasult munkát nagyobb mennyiségű eleven munkára. Ez csak a kitermelő iparnál lehetséges; a feldolgozónál annyiban, amennyiben gazdaságosabban bánnak a nyersanyaggal; továbbá ott, ahol kémiai folyamatok az anyagot szaporítják, földművelés; a szállító iparnál.

2. A termelékenység egyidejűleg növekedik nemcsak a meghatározott ter-

* [*A kéziratban*:] már csak

melési ágban, hanem ennek feltételeiben is, tudniillik abban az esetben, amikor a munka intenzitásával, a munkatermékek ugyanazon idő alatti növekedésével növelni kell a nyersanyagot vagy a szerszámot vagy mind a kettőt. (A nyersanyagnak semmibe sem kell kerülnie, pl. kákafonás; fa, amely semmibe nem kerül stb.) Ebben az esetben a tőke aránya ugyanaz maradna. Azaz a munka növekvő termelékenységével a tőkének nem kell nagyobb értéket nyersanyagra és szerszámra fordítania.

3. A munka megnövekedett termelékenysége azt kívánja, hogy a tőke nagyobb részét fordítsák nyersanyagra és szerszámra. Ha pusztán a munka megosztása stb. révén lett ugyanannyi munkás termelékenyebb, akkor a szerszám ugyanaz marad, pusztán a nyersanyagnak kell növekednie; mivel ugyanaz a munkáslétszám ugyanannyi idő alatt nagyobb mennyiséget dolgoz fel belőle és az előfeltételezés szerint a termelékenység csak a munkások nagyobb ügyességéből, a munka megosztásából és kombinációjából stb. származott. Ebben az esetben a tőkének eleven munkára kicserélt része relatíve csökken (ugyanaz marad, ha csak az abszolút munkaidő növekszik; csökken, ha a relatív növekszik) a tőke többi alkotórészéhez képest, amelyek ugyanazok maradnak, nemcsak a saját esése miatt, hanem ugyanannyira azok növekedése miatt.

Ha az első esetben

nyersanyag	szerszám	munka	*m*	
180	90	80	10	munkanap volt, úgyhogy 90 munkanapból 10 többletmunkanap; a többletmunka $12\,^{1}/_{2}\,^{0}/_{0}$,
a második esetben				
$411\,^{3}/_{7}$	90	70	20	munkanap,

a nyersanyag* ugyanabban az arányban emelkedett, ahogy a többletmunka aránya emelkedett, az első esettel összehasonlítva.

Ha az értéktöbblet növekedése minden esetben a népesség növekedését előfeltételezi, ebben az esetben úgyszintén felhalmozást vagy a termelésbe lépő nagyobb tőkét. (Ez végül szintén nagyobb munkásnépességre oldódik fel, amelyet a nyersanyag termelésében foglalkoztatnak.) Az első esetben a tőkének munkában alkalmazott teljes része az össztőke $^{1}/_{4}$-ét képezi, és mint 1 : 3 viszonyul a tőke állandó részéhez; a második esetben kevesebb,

*[*A kéziratban*:] a nyersanyag aránya.

mint $^1/_6$-a az össztőkének, és a tőkének munkában alkalmazott teljes része még nem is mint 1 : 5 viszonyul a tőke állandó részéhez. Bár ezért a *termelőerőnek a munka megosztásán és kombinációján nyugvó növekedése az alkalmazott munkaerő abszolút növekedésén nyugszik, mégis szükségszerűen össze van kötve az alkalmazott munkaerőnek az őt mozgásba hozó tőkéhez viszonyított csökkenésével.* És ha az első formában, az *abszolút többletmunka* formájában, *az alkalmazott munkatömegnek ugyanabban az arányban kell nőnie, mint az alkalmazott tőkének*, a *második esetben kisebb arányban nő*, mégpedig *fordított arányban a termelőerő növekedésével.*

Ha a mezőgazdasági munka alkalmazásának utóbbi módszerével a talaj termelékenysége megkétszereződnék, ugyanakkora munkamennyiség $^1/_2$ helyett 1 quarter búzát adna, akkor a szükséges munka $^1/_2$-del süllyedne és a tőke a kétszeres létszámot alkalmazhatná ugyanazzal a munkabérrel. (Ez pusztán gabonában kifejezve.) De nincs szüksége több munkásra földjének megműveléséhez. Ennélfogva ugyanazt a munkát fogja alkalmazni a korábbi munkabér feléért; tőkéjének egy része szabaddá válik, a korábban pénzben befektetettnek egy része; az alkalmazott munkaidő ugyanannyi maradt az alkalmazott tőkéhez viszonyítva, de a többletrésze emelkedett a szükséges részéhez viszonyítva. Ha korábban a szükséges munka aránya az összmunkanaphoz = a munkanap $^3/_4$-e, vagyis 9 óra volt, most $^3/_8$-dal lesz egyenlő, vagyis = $4^1/_2$ órával. A többletérték az első esetben 3 óra volt, a másodikban $7^1/_2$.

A folyamat menete ez: Egy adott munkásnépesség és a munkanap adott nagysága, azaz a munkanap nagyságának az egyidejű munkanapok számával való szorzata mellett a többletmunkát már csak relatíve növelheti a munka nagyobb termelőereje, melynek lehetősége már tételezve van a népesség előfeltételezett növekedésében és munkára nevelésében (ezzel meghatározott szabad idő is nem dolgozó, nem közvetlenül dolgozó népesség számára, tehát a szellemi kapacitások fejlődése stb.; a természet szellemi elsajátítása). Ha a termelőerők fejlődésének egy bizonyos foka adva van, a többletmunkát abszolúte már csak a népesség egy nagyobb részének munkássá változtatásával és az egyidejű munkanapok növelésével lehet növelni. Az első folyamat a *relatív munkanépesség csökkentése, habár abszoláte ugyanaz marad*; a második a *növelése*. Mindkét tendencia szükségszerű tendenciája a tőkének. Ezeknek az ellentmondó tendenciáknak az egysége, ezért az eleven ellentmondás, csak a gépi berendezéssel [jön létre], amelyről mindjárt beszélünk majd. A második* forma nyilvánvalóan a *nem-dolgozó népességnek a dolgozó-*

* [*A kéziratban*:] Az első

hoz való csupán csekély arányát engedi meg. Az első*, minthogy vele az eleven munka megkívánt részaránya lassabban nő, mint az alkalmazott tőke részaránya, a *nem-dolgozó népességnek a dolgozóhoz való nagyobb arányát* engedi meg.

A tőke különböző alkotórészeinek egymáshoz való aránya, ahogy a tőke létrejövésében megjelennek, amelyben a nyersanyagot és szerszámot, a termék feltételeit, a forgalomból kapja, mint adott előfeltételekhez viszonyul hozzájuk, közelebbi szemügyrevételnél eltűnik ugyan, mivel valamennyi mozzanat egyaránt a tőke által termeltként jelenik meg, mivel az máskülönben nem vetette volna alá magának termelésének összes feltételeit; de az egyes tőke számára az alkotórészek mindig ugyanabban az arányban maradnak. Egy része ezért mindig állandó értéknek tekinthető, és csak a munkára kiadott rész az, amely változik. Ezek az alkotórészek nem egyaránt fejlődnek, de a tőkének tendenciája, ahogy a konkurrenciában megmutatkozik majd, az, hogy a termelőerőt egyaránt ossza el.

Minthogy a munka növekvő termelékenysége folytán a tőke korlátba ütköznék a nyersanyag és a gépi berendezés nem-növekvő tömegében, ezért az ipari fejlődésnek az a menete, hogy minél inkább lesz a termelés nyersanyagok termelése az ipar számára, nyersanyagé mind munkaanyaghoz, mind szerszámhoz, minél inkább közeledik a munkaanyag a puszta nyersanyaghoz, éppen ezekben az ágakban kezdődik a nagybani munka bevezetése, valamint gépi berendezés alkalmazása. Így a fonásban a szövés előtt, a szövésben a nyomás előtt stb. A fémek termelésében, amelyek a fő nyersanyagai maguknak a munkaszerszámoknak, legelőször. Ha a tulajdonképpeni nyers terméket, amely az ipar nyersanyagát a legalsóbb fokon szolgáltatja, magát nem lehet gyorsan növelni –, akkor gyorsabban növelhető helyettesítőhöz folyamodnak. (*Pamut* a len, gyapjú és selyem helyett.) Az élelmiszereknél ugyanez történik, amikor burgonya helyettesíti a gabonát. Az utóbbi esetben a nagyobb termelékenységet egy kevesebb vérképző szubsztanciát és ezért újratermelésének olcsóbb szerves feltételeit tartalmazó rosszabb cikknek a termelésével érik el. Ez – az utóbbi – a munkabér vizsgálatába tartozik. A munkabér minimumának tárgyalásakor ne feledkezzünk meg Rumfordról.[56]

Most a relatív többletmunka harmadik esetéhez érkezünk, ahogy ez a gépi berendezés alkalmazásában jelentkezik.

{Fejtegetésünk során megmutatkozott, hogy az érték, amely mint elvonatkoztatás jelent meg, csak akkor lehetséges mint ilyen elvonatkoztatás,

* [*A kéziratban*:] A második

mihelyt a pénz tételezve van; másrészt ez a pénzforgalom a tőkéhez vezet, tehát csak a tőke alapzatán fejlődhetik ki teljesen, ahogy egyáltalában csak a tőke alapzatán ragadhatja meg a forgalom a termelés összes mozzanatait. A kifejlésben ezért nemcsak azoknak a formáknak a történeti jellege mutatkozik meg, amelyek, mint a tőke, egy meghatározott történelmi korszakhoz tartoznak, hanem olyan meghatározások, mint az érték, amelyek tisztán elvontan jelennek meg, megmutatják azt a történelmi alapzatot, amelyről el vannak vonatkoztatva, amelyen ezért egyedül jelenhetnek meg ebben az elvonatkoztatásban; és olyan meghatározások, amelyek többé vagy kevésbé valamennyi korszakhoz tartoznak, mint pl. a pénz, mutatják a történelmi módosulást, amelyen átmennek. Az érték gazdasági fogalma az ókoriaknál nem fordul elő. Érték a pretiumtól* megkülönböztetve csak jogilag becsapás stb. ellen. Az érték fogalma teljesen a legmodernebb gazdaságtanhoz tartozik, mert magának a tőkének és a rajta nyugvó termelésnek a legelvontabb kifejezése. Az értékfogalomban el van árulva a tőke titka.}

Ami a gépi berendezésre alapozott többletmunkát kitünteti, az a szükséges munkaidő csökkentése, amelyet abban a formában alkalmaznak, hogy kevesebb egyidejű munkanapot alkalmaznak, kevesebb munkást. A második mozzanat az, hogy magát a termelőerő növekedését a tőkének meg kell fizetnie, nem ingyenes. Az eszköz, amellyel a termelőerőnek ezt a növekedését működésbe hozzák, maga is tárgyiasult közvetlen munkaidő, érték, és a tőkének, hogy hatalmába kerítse, értéke egy részét kell rá kicserélnie. A gépi berendezés közbejöttét a konkurrenciából és a termelési költségek csökkentésének általa szabott törvényéből kifejteni könnyű. Itt arról van szó, hogy a tőkének az eleven munkához való viszonyából, más tőkére való tekintet nélkül fejtsük ki.

Ha egy tőkés 100 munkást alkalmazna a pamutfonodában, akik évi 2400 £-be kerülnek neki, és egy 1200 £-es géppel pótolna 50 munkást, de úgy, hogy a gép az év alatt szintén elhasználódnék és a második év elején megint pótolni kellene, akkor nyilvánvalóan semmit sem nyert volna; termékeit sem adhatná el olcsóbban. A megmaradó 50 munkás ugyanazt a munkát végezné, mint korábban 100; a többletmunkaidő minden egyes munkásnál ugyanabban az arányban növekednék, ahogy a számuk csökkenne, tehát a többletmunkaidő ugyanaz maradna. Ha korábban naponta = 200 munkaóra volt, azaz 2 óra a 100 munkanap mindegyikére, akkor most szintén = 200 munkaóra lenne, azaz 4 az 50 munkanap mindegyikére. A munkásra vonatkozóan többletideje megnövekednék; a tőke számára a dolog ugyanaz lenne,

* [az ártól]

mivel most 50 munkanapot (szükséges és többletmunkát együttvéve) a gépre kellene kicserélni. A tárgyiasult 50 munkanap, amelyet gépi berendezésre cserél ki, pusztán egyenértéket adna neki, tehát nem többletidőt, mint akkor, ha 50 tárgyiasult munkanapot 50 eleven munkanapra cserélt volna. Ezt azonban pótolná a megmaradó 50 munkás többletmunkaideje. A csere formáját levetve a dolog ugyanaz volna, mintha a tőkés 50 olyan munkást dolgoztatna, akiknek egész munkanapja csak szükséges munka, és ezért 50 másikat foglalkoztatna, akiknek a munkanapja behozza ezt a „veszteséget". De feltéve, hogy a gép csak 960 £-be kerül, azaz csak 40 munkanapba, és a megmaradó munkások mindegyike továbbra is 4 óra többletmunkaidőt termel, tehát 200 órát, vagyis 16 nap 8* órát ($16^2/_3$** napot), akkor a tőkés megtakarítana 240 £ kiadást. De míg korábban 2400 £ kiadásra csak 16 nap 8* órát nyert, most 960 kiadásra szintén 200 munkaórát nyerne. 200 úgy aránylik a 2400-hoz, mint 1 : 12, ezzel szemben 200 : 2160 = 20 : 216 = 1 : $10^4/_5$. Munkanapokban kifejezve az első esetben 100 munkanapra 16 nap 8* órát nyerne, a másodikban 90-re ugyanannyit; az elsőben napi 1200 munkaórára nyerne 200-at, a másodikban 1080-ra. 200 : 1200 = 1 : 6, 200 : 1080 = = 1 : $5^2/_5$. Az első esetben az egyes munkás többletideje = $^1/_6$ munkanap = 2 óra. A második esetben = 1 munkanapra*** $2^6/_{27}$ óra. Továbbá hozzájön az, hogy a gépi berendezés alkalmazásakor a tőkének azt a részét, amely korábban szerszámokban volt alkalmazva, le kell vonni a gépi berendezés okozta többletköltségből.

Pénz és állótőke: feltételezi a gazdagság bizonyos mennyiségét. („*Economist*".) – Az állótőke és forgótőke aránya. Pamutfonó. („*Economist*".)

{„A valamely országban forgó pénz az ország *tőkéjének bizonyos adagja*, amelyet abszolúte elvontak a termelő céloktól, hogy megkönnyítsék *vagy növeljék a megmaradó rész termelékenységét*. Ezért bizonyos mennyiségű gazdagság éppoly szükséges ahhoz, hogy az aranyat forgalmi közegnek fogadják el, *mint egy gép készítéséhez, hogy az megkönnyítsen valamely más termelést*." („*Economist*" [1847 máj. 8.], V. köt. 520.° old.)} {„Mi a gyakorlat? Egy gyáros kap a bankárától szombaton 500 £-t bankjegyekben

* [*A kéziratban*:] 4
** [*A kéziratban*:] $16^1/_3$
*** [*A kéziratban*:] órára
° [*A kéziratban*:] 519.

munkabérekre; ezt elosztja munkásai között. Ugyanazon a napon ennek többségét a boltosokhoz viszik és rajtuk keresztül visszatér a különböző bankáraikhoz." (I. h. [1847 máj. 22.], 575. old.)}

{„Egy pamutfonó, aki 100 000 £ tőkével 95 000 £-et gyárára és gépi berendezésére fordítana, hamarosan úgy találná, hogy hiányoznak az eszközei pamut vásárlására és bér fizetésére. Üzlete akadályozva lenne és pénzügyei összekuszálódnának. És mégis az emberek elvárják, hogy egy nemzet, amely a rendelkezésére álló eszközei zömét meggondolatlanul vasutakba süllyesztette, mindazonáltal képes legyen a mérhetetlen ipari és kereskedelmi műveletek vitelére." (I. h. [1847 nov. 6.], 1271. old.)}

Rabszolgaság és bérmunka. (*Steuart.*) – *Elidegenítésből eredő profit.* Steuart.

„A pénz – egy . . . *adekvát egyenérték bármi elidegeníthetőért.*" (*J. Steuart*, 13. old., Dublin 1770-es kiad., I. köt. 32. old.)

{„A régi időkben azt, hogy az emberiség a szükségletein felül dolgozzék, hogy az állam egyik része a másik rész ingyenes fenntartásán munkálkodjék, csak rabszolgasággal lehetett elérni . . . Ha az emberiséget nem kényszerítenék munkára, csak a maguk számára dolgoznának; és ha kevés a szükséglete, kevés lenne a munka. De ha államok alakítására kerül sor és henyélő kezek szolgálatait igénylik, hogy azok megvédjék őket ellenségeik erőszakával szemben, mindenesetre élelemről kell gondoskodni azok számára, akik nem dolgoznak; és mivel a feltevés szerint a dolgozók szükségletei kicsik, találni kell egy módszert arra, hogy munkájukat szükségleteik arányán felül megnöveljék. Erre a célra szánták a rabszolgaságot . . . Itt tehát erőszakos módszer volt arra, hogy az embereket dolgossá tegyék az élelemtermelésben; . . . az emberek akkor azért kényszerültek munkára, mert mások rabszolgái voltak; az emberek most azért kényszerülnek munkára, mert saját szükségleteik rabszolgái." (*Steuart*, I. köt., 38–40. old.) „Csakis *szükségleteknek* és a kielégítésükhöz szükséges *árufajtáknak a végtelen változatossága* teszi a gazdagság iránti szenvedélyt korlátlanná és telhetetlenné." (*Wakefield* jegyzete A. Smithhez* [I. köt.], 64. old.)}

„A *gépeket* én módszernek tekintem arra, hogy növeljék (virtuálisan) az iparkodók számát, egy pótlólagos létszám élelmezésének költsége nélkül." (*Steuart*, I. köt. 123. old.) („Amikor a gyárosok testületekbe tömörülnek, közvetlenül nem *fogyasztóktól* függnek, hanem *kereskedőktől*." (*Steuart*, I.

* [*A kéziratban*:] *Watley*

köt. 153. old.)) („A felélő mezőgazdaság nem *üzlet-ipar*, mert nem alkalmaz *elidegenítést*, hanem puszta létfenntartási módszer." (I. m., 156. old.)) („Az *üzlet-ipar* olyan művelet, amely által akár egyének, akár társaságok gazdagsága vagy munkája kicserélhető, emberek egy csoportja útján, akiket *kereskedőknek* neveznek, olyan egyenértékért, amely alkalmas bármilyen szükséglet kielégítésére, anélkül, hogy megszakítás állna be az iparban vagy akadály a fogyasztásban." (*Steuart*, I. köt. 166. old.)) („Amíg a szükségletek továbbra is egyszerűek és kisszámúak, a munkás elegendő időt talál arra, hogy elossza egész munkáját; amikor a szükségletek jobban megsokasodnak, az embereknek keményebben kell dolgozniok: *az idő értékessé válik*; ezért bevezetik az üzlet-ipart. A kereskedő mint közvetítő a munkás[ok] és a fogyasztó[k] között." (I. m., 171. old.)) („A pénz minden dolog *közös* ára." (I. m., 177. old.)) „A pénzt a kereskedő képviseli. A fogyasztóknak a kereskedő a gyárosok összességét képviseli, az utóbbiaknak a fogyasztók összességét, és mindkét osztálynak az ő hitele pótolja a pénz használatát. A kereskedő felváltva képvisel szükségleteket, gyárosokat és pénzt." (I. m., 177–178. old.) (*Steuart*, lásd I. köt. 181–183. old., a profitot a *reális értéktől* megkülönböztetve veszi szemügyre – amelyet igen zavarosan határoz meg (a termelési költségekre gondol ennél) mint tárgyiasult munka mennyiségét (amit egy munkás egy nap stb. alatt el tud végezni), a munkások szükséges kiadását, a nyersanyag árát – mint *elidegenítésből eredő profitot*, amely a kereslet szerint ingadozik.) (Steuartnál a kategóriák még nagyon változnak; még nincsenek rögzítve, mint A. Smithnél. Az imént azt láttuk, hogy a *reális érték* a termelési költségekkel azonos, miközben a munkások munkája és az anyag értéke mellett zavaros módon még a bérek is külön alkotórészként szerepelnek. Egy másik helyen egy áru *benső értékén* az áru nyersanyagának értékét vagy magát a nyersanyagot érti, *hasznos értéken* viszont az árura fordított munkaidőt. „Az előbbi önmagában reális valami; pl. az ezüst egy ezüstfonadékban. Egy selyem-, gyapjú- vagy lenkészítmény *benső értéke* kisebb, mint az alkalmazott eredeti érték, mivel ezt csaknem alkalmatlanná tették bármi más használatra, mint amire a készítményt szánták; a *hasznos értéket viszont a szerint a munka szerint kell felbecsülni, amelybe a megtermelése került. A módosításban alkalmazott munka egy ember idejének egy adagját képviseli*, amely, ha hasznosan alkalmazták, *olyan formát adott valamely szubsztanciának*, amely azt hasznossá, díszessé, egyszóval az ember számára közvetve vagy közvetlenül megfelelővé tette." (I. m., I. köt. 361–362. old.)) (A valóságos használati érték az a forma, amelyet a szubsztanciának adtak. Maga ez a forma azonban csak nyugvó munka.) „Ha közös mércét tételezünk fel bármely dolog árában, fel kell tételeznünk, hogy elidege-

nítése gyakori és* megszokott. Olyan országokban, ahol egyszerűség uralkodik ... aligha lehetséges az elsődleges létszükségleti cikkek árára valamilyen mércét meghatározni ... a társadalom ilyen állapotaiban az élelmiszerek és létszükségleti cikkek aligha találhatók kereskedelemben: senki nem vásárolja őket, mert mindenkinek fő foglalatossága az, hogy magának gondoskodjék róluk ... Csakis az eladás határozhatja meg az árakat és csupán a gyakori eladás rögzíthet egy mércét. Az elsődleges létszükségleti cikkek gyakori eladása jelzi mármost a lakosok megoszlását munkásokra és szabad kezekre" stb. (I. m., I. köt. 395–396.** old.) (Azt a tant, hogy az árakat a forgalmi közeg tömege határozza meg, először Locke állította fel, a „*Spectator*" 1711 október 19-i száma megismételte, Hume és Montesquieu kifejtette és elegánsan megfogalmazta,[57] Ricardo formailag a csúcsáig hajtotta az alapzatában, Loyd, Torrens ezredes stb. pedig valamennyi képtelenségével együtt gyakorlatilag alkalmazták a bankügyre stb.) *Steuart* polemizál ezellen, éspedig kifejtése anticipál anyagában szinte mindent, amit később Bosanquet, Tooke, Wilson érvényre juttatott. (Füzet, 26. old. [*Steuart*, I. köt. 399–404. old.]) (A többi között mint történelmi illusztrációt ezt mondja: „Tény, hogy abban az időben, amikor Görögország és Róma gazdagságban bővelkedett, amikor minden ritkaság és a legválogatottabb művészek alkotása roppant áron kelt el, egy ökröt potom összegért vettek, és a gabona olcsóbb volt talán, mint volt bármikor is Skóciában ... A kereslet nem azok számával arányos, akik fogyasztanak, hanem azokéval, akik vásárolnak; mármost az összes lakosok fogyasztanak, de vásárolni csak a kevés iparkodó vásárol, akik szabadok ... Görögországban és Rómában rabszolgaság: Azoknak, akiket saját rabszolgáik munkája, az állam rabszolgáinak munkája vagy a nép között ingyen kiosztott gabona táplált, nem volt okuk a piacra menni: nem bocsátkoztak konkurrenciába a vásárlókkal ... Az akkor ismert nem sok gyáros általában kevésbé kiterjedt szükségletet támasztott; következésképp az iparkodó szabadok száma kicsiny volt, és *ők* voltak az egyedüliek, akiknek okuk *lehetett* élelmet és létszükségleti cikkeket vásárolni: következésképp a vásárlók közötti konkurrencia szükségképpen kisarányú volt, és az árak alacsonyak; továbbá a piacokat részint a nagy férfiak rabszolgák által megművelt földjein termelt többletből látták el; minthogy a rabszolgákat a földekről táplálták, a többlet bizonyos értelemben semmibe sem került a tulajdonosoknak; és minthogy azoknak a száma, akiknek okuk volt vásárolni, igen csekély volt, a többletet olcsón adták el.

* [*A kéziratban*:] vagy
** [*A kéziratban*:] 394.

Azonkívül a népnek ingyen kiosztott gabona szükségképpen lenyomva tartotta a piacot stb. Ezzel szemben egy finom kelméért vagy egy művészért stb. nagy volt a konkurrencia és ezért az árak rendkívül emelkedtek. Azoknak az időknek a luxusa, bár roppant nagy volt, kevesekre korlátozódott, és mivel a pénz általában a sokaság kezében csak lassan forgott, ezért állandóan a gazdagok kezében stagnált, akik nem találtak mértéket, kivéve saját szeszélyüket, azon cikkek árának szabályozásában, amelyeket birtokolni kívántak." (Füzet, 26–27.; Steuart [I. köt. 403–405. old.].)) „A *számolópénz* nem egyéb, mint egyenlő részekből álló önkényes mérce, amelyet eladó dolgok relatív értékének mérésére találtak ki. A számolópénz teljesen különbözik az *érmepénztől*, amely ár, és akkor is létezhetnék, ha a világon semmiféle olyan szubsztancia nem lenne, amely minden árunak arányos egyenértéke." (II. köt. 102. old.) „A számolópénz ugyanazt a szolgálatot teljesíti a dolgok értéke esetében, mint a [fokok,] percek, másodpercek stb. a szögek esetében vagy a léptékek a térképek esetében stb. Mindezekben a találmányokban mindig valamilyen denominációt vesznek egységül." (I. h.) „Ahogy minden ilyen találmány* hasznossága kizárólag az *arány* jelölésére korlátozódik, ugyanígy a pénzegységnek nem lehet változhatatlan meghatározott aránya az érték valamely részéhez, azaz nem lehet rögzíteni valamely speciális mennyiségű aranyhoz, ezüsthöz vagy bármiféle más áruhoz képest. Ha már az egység rögzítve van, sokszorozásával a legnagyobb értéket is el lehet érni" stb. (103. old.) „Így a pénz mérce érték mérésére." (102. old.) „Minthogy az áruk értéke ezért a rájuk ható körülmények általános összetalálkozásától és az emberek szeszélyeitől függ, értéküket úgy kell vizsgálni, mint ami csak egymásra vonatkozólag változik; következésképpen mindannak, ami megzavarja vagy összekuszálja ezen *arányváltozások megállapítását egy általános, meghatározott és változhatatlan mérce révén*, károsan kell hatnia az üzletre és nyűgként az elidegenítésre." (I. h. [104. old.]) „Okvetlenül különbséget kell tenni a mértéknek tekintett *ár* (azaz érme) és az érték egyenértékének tekintett *ár* között. A fémek nem egyenlő jól teljesítik a két funkció mindegyikét ... *A pénz egyenlő részekből álló eszmei mérce.* Ha azt kérdezik, mi legyen egy rész értékének mértékegysége, másik kérdéssel válaszolok: mi egy foknak, egy percnek, egy másodpercnek a standard nagysága? Nincs ilyenjük – de mihelyt egy részt már meghatároztak, a mérce természete szerint az összes többinek arányosan kell ezt követnie." (105. old.) „Ennek az eszmei pénznek példái az amszterdami bankpénz és az angolai pénz az afrikai tengerparton. – A bankpénz változhatatlanul áll,

* [*A kéziratban*:] intézmény

mint szikla a tengerben. E szerint az eszmei mérce szerint van szabályozva minden dolog ára." (106–107. old.)

Az olasz közgazdászok Custodi-féle gyűjteményében, Parte Antica, III. köt.: *Montanari* (*Geminiano*), „Della moneta", íródott 1683 körül, ezt mondja a pénz „feltalálásáról": „Olyannyira ténylegesen kiterjedt az egész földkerekségre a népek kölcsönös közlekedése, hogy csaknem azt mondhatjuk, az egész világ egyetlen várossá lett, melyben valamennyi áru örökös vására folyik, és a pénz közvetítésével mindenki házában otthon maradva megszerezheti és élvezheti mindazt, amit a föld, az állatok és az emberi iparkodás másutt megtermelt. Csodálatos találmány ez!" (40. old.) „De mert sajátsága még a mértékeknek, hogy olyanforma viszonyba kerültek a mért dolgokkal, hogy bizonyos módon a megmért a mérőnek a mértékévé válik, miért is, amiként a mozgás az idő mértéke, úgy az idő lesz magának a mozgásnak a mértéke; innen ered, hogy nemcsak hogy a pénz a vágyaink mértéke, hanem megfordítva a vágyak is mértékei magának a pénznek és az értéknek." (41–42. old.) „Nagyon is nyilvánvaló, hogy minél nagyobbszámú pénz fog forogni a kereskedelemben e tartomány keretein belül az ott levő eladó dolgokhoz arányítva, annál drágábbak lesznek ezek a dolgok, ha drágának mondható egy dolog azért, mert sok aranyat ér egy olyan országban, ahol az arany bőséges, s nem kellene-e ebben az esetben inkább magát az aranyat olcsónak nevezni, ha ennek akkora adagját értékelik annyira, mint egy egyebütt olcsóbbnak tekintett másik dolgot?" (48. old.)

„100 évvel ezelőtt a nemzetek kereskedelmi politikájának fő vonása volt *felhalmozni* az aranyat és ezüstöt mint egyfajta par excellence gazdagságot." (*Gouge, Wm.*: „A Short History of Paper Money and Banking in the United States", Philadelphia 1833, [I. rész], 67. old.) (*Cserekereskedelem az Egyesült Államokban* (*lásd Gouge*, VIII. füzet, 81. skk. old. [II. rész 3. skk. old.]): „Pennsylvaniában, akárcsak a többi gyarmaton, jelentős forgalmat bonyolítottak le cserekereskedelemmel . . . még 1732-ben* Marylandben elfogadtak egy törvényt, amely törvényes fizetési eszközzé teszi a dohányt, fontját egy pennyvel, és a kukoricát, busheljét 20 pennyvel." (II. rész 5. old.) De csakhamar „a Nyugat-Indiai Szigetekkel való kereskedésük és a spanyolokkal folytatott titkos kereskedelmük olyan bőségessé tette az ezüstöt, hogy 1652-ben pénzverdét létesítettek Új-Angliában shillingek, hatpennysek és hárompennys pénzdarabok verésére". (I. m., 5. old.) „Virginia 1645-ben eltiltotta a cserekereskedelmi ügyleteket és a 8-as spanyol pénzdarabot intézményesítette 6 shillinges értékben mint a gyarmat szabályos

* [*A kéziratban*:] 1723-ban

forgalmi eszközét (a spanyol dollárt) ... A többi gyarmat különböző címleteket adott a dollárnak ... A számolópénz névlegesen mindenütt ugyanaz volt, mint Angliában. Az ország érméje főleg spanyol és portugál volt" stb., v.ö. VIII. füzet, 81. old. [(I. m., 5–6. old.)]) (6. old. Anna királynő törvényével megkíséreltek véget vetni ennek a zűrzavarnak.)

Gyapjúipar Angliában Erzsébet óta. (*Tuckett.*) – Selyemmanufaktúra. (Ugyanott.) Úgyszintén vas. Pamut.

Tuckett: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population etc.", 2 kötet, London 1846*.

„*Gyapjúmanufaktúra*: Erzsébet korában a *posztós* foglalta el a *gyártulajdonos vagy manufaktúrás* helyét; ő volt a tőkés, aki megvásárolta a gyapjút és átadta a szövőnek, 12 font körüli adagokban, hogy posztót készítsen belőle. Kezdetben a manufaktúra *nagyvárosokra és tanácsi jogú, valamint mezővárosokra korlátozódott*, mivel a falvak lakói kevéssel készítettek többet, mint amennyi családjuk használatára elég volt. Később helyi előnyökkel rendelkező nem-tanácsi jogú városokban és faluhelyen is bérlők, tehénpásztorok és földművelők részéről, akik kezdtek posztót eladásra is készíteni, éppúgy, mint házi használatra." (A durvább fajtákat.) „1551-ben egy statútumot hoztak, amely korlátozta a nagyvárosokon kívül lakó posztósok és szövők által tartható szövőszékek és tanoncok számát, és elrendelte, hogy falusi szövőnek nem lehet kallómalma, sem kallózónak szövőszéke. Az ugyanezen évben elfogadott törvény értelmében minden finomposztó-szövőnek 7 éves tanulóidőt kell letöltenie. Ennek ellenére a *falusi manufaktúra*, mint *kereskedelmi profit tárgya*, szilárdan gyökeret vert. *5, 6 Edward VI*, c. 22** – egy statútum – megtiltja *gépi berendezés* használatát ... Ezért a flamandok és hollandok a XVII. század végéig megtartották fölényüket ebben a manufaktúrában ... 1668-ban holland szövőszéket hoznak be Hollandiából." (137–141.*** old.). „*A gépi berendezés bevezetése révén 1800-ban egy személy annyit tudott dolgozni, mint 1785-ben 46.* Az 1800-as esztendőben a gyapjúipar részére a gyárakban, gépi berendezésben stb. befektetett tőke nem kevesebb, mint 6 *millió £ volt, és az ebben az ágban foglalkoztatott különböző korú személyek összlétszáma Angliában 1 500 000.*" (I. m. [142–143. old.])

* [*A kéziratban*:] 1836

** [A VI. Edward uralkodásának 5–6. évében hozott 22. törvény]

*** [*A kéziratban*:] 138–141.

A munka termelőereje tehát 4600%-ra* növekedett. De először csupán az állótőkéhez ez a szám csak körülbelül $^1/_6$; az össztőkéhez (nyersanyag stb.) viszonyítva talán csak $^1/_{20}$. „Aligha élvezett manufaktúra olyan előnyt a tudományban elért tökéletesítésektől, mint a kelmefestés művészete a *kémia törvényeinek* alkalmazása révén." (I. m., [143–]144. old.)

Selyemmanufaktúra. A XVIII. század elejéig „a *selyemfonás* művészete Itáliában a legeredményesebb, ahol különös fajta gépi berendezést vezettek be erre a célra. 1715-ben John Lombe, három fivér egyike, akik mint selyemfonók és selyemkereskedők folytattak vállalkozást, Itáliába utazott, és az egyik üzemben sikerült egy modellt megszereznie ... A tökéletesített gépi berendezéssel Lombe és fivérei 1719-ben Derbyban selyemüzemet létesítettek. Ez az üzem 26 586 kereket foglalt magában, valamennyit egy vízikerék forgatta ... A parlament 14 000 £-et adott neki, hogy tárja fel a titkot a szakmának. Ez az üzem közelebb került a modern gyár eszméjéhez, mint bármely korábbi ilyenfajta létesítmény. A gépnek 97 746 kereke, szerkezete és egyéni része volt, amelyek éjjel-nappal dolgoztak, mozgásukat mind egy nagy vízikeréktől kapták s egy szabályozó irányította őket: az üzem 300 személyt foglalkoztatott, akik kiszolgálták és ellátták munkával." (133–134.** old.) (Semmi feltaláló szellem nem mutatkozott az angol selyemszakmában; először az antwerpeni takácsok vezették be, akik Angliába menekültek, miután a pármai herceg kirabolta a várost; azután különböző ágakat a francia menekültek 1685 és 1692 között. [(132., 135–136. old.)])

1740-ben 59 kohó 1700 ton vasat termelt, 1827-ben 284 kohó 690 000 tont. A kohók növekedése tehát = 1 : $4^{48}/_{59}$, nem egészen ötszörösre; a tonoké = 1 : $405^{15}/_{17}$.*** (V.ö. az arányról évek során át Füzet, 12. old.; i. h. [157. old.])

Az üvegmanufaktúránál szintén igen jól megmutatkozik, mennyire függ a tudomány haladása a manufaktúrától. Másrészt pl. a kvadráns feltalálása a hajózás szükségleteiből keletkezett, a parlament díjat tűzött ki találmányokra. [(171–179. old.)]

8 pamutgépet, amelyek 1825-ben 5000 £-be kerültek, 1833-ban 300 £-ért adtak el. (Lásd a pamutfonásról Füzet, 13. old.; i. h. [204. old.])

„Egy elsőrendű pamutfonógyárat nem lehet felépíteni, gépi berendezéssel megtölteni, gázművel és gőzgéppel ellátni 100 000 £-en alul. Egy 100 lóerős gőzgép 50 000 orsót fog forgatni, amelyek naponta 62 500 mérföldnyi

* [*A kéziratban*:] 46 000%-kal

** [*A kéziratban*:] 123–124.

*** [*A kéziratban*:] A kohók növekedése tehát 1 : $3^{48}/_{49}$, nem egészen négyszeresre; a tonoké 1 : $435^{5}/_{17}$.

finom pamutfonalat termelnek. Egy ilyen gyárban 1000 személy annyi fonalat fog fonni, amennyit gépi berendezés nélkül 250 000 személy fonhatna. McCulloch becslése szerint a számuk Britanniában 130 000." (I. m., 218.* old.)

A szabad bérmunka keletkezése. Csavargás. *Tuckett.*

„Ahol nincsenek rendes utak, ott aligha beszélhetünk közösségről; az embereknek semmijük sem lehet közösen." (*Tuckett*, i. m., 270. old.)

„A föld azon termékei közül, melyek hasznosak az emberek számára, $^{99}/_{100}$ emberek terméke." (I. h. [II. köt.], 348. old.)

„Amikor a rabszolgaságot vagy élethossziglani tanoncságot eltörölték, a munkás a maga gazdájává vált és saját erőforrásaira volt bízva. Ám ha nincs elegendő munka stb., az emberek nem fognak éhen veszni, amíg koldulhatnak vagy lophatnak; következésképpen az első jelleg, amelyet a szegények öltöttek, a tolvajoké és koldusoké volt." (I. m., II. köt. 637. old., jegyzet.)

„A társadalom mostani állapotának, Erzsébet óta, egyik figyelemreméltó megkülönböztetője, hogy Erzsébet szegénytörvénye különösen az iparkodás kikényszerítésére irányuló törvény volt, amelyet arra szántak, hogy szembeszálljanak a kolostorok feloszlatásából és a rabszolgaságról a szabad munkára való áttérésből fakadó tömeges csavargással. Példa erre Erzsébet 5. törvénye, amely felhatalmazta a fél eke szántóföldet művelő háztulajdonosokat, hogy minden személyt, akit nem-foglalkoztatottnak találnak, igényeljenek tanoncukul a mezőgazdaságban vagy bármely művességben, illetve mesterségben; és ha ellenszegül, vigyék bíró elé, aki is csaknem kényszerítve volt, hogy ítélje őt őrizetre, amíg bele nem egyezik a megkötöttségbe. Erzsébet idején 100 ember közül 85 volt szükséges élelmiszer termelésére. Jelenleg nem az iparkodás hiányzik, hanem a hasznothajtó alkalmaztatás... *Akkor a nagy nehézség* a henyélésre és csavargásra való hajlam leküzdésében állt, nem abban, hogy kifizetődő elfoglaltságról gondoskodjanak. Erzsébet uralkodása alatt több törvényt hoztak a henyélők munkára kényszerítésére." (I. m., II. köt. 643–644. old.)

„Az *állótőke*, ha egyszer kialakult, többé már nem érinti a munka iránti keresletet, de kialakulása folyamán pontosan annyi kéznek ad alkalmaztatást, mint amennyit akár forgótőke, akár jövedelem egyenlő tömege alkalmazna." (*John Barton*: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society", London 1817, 56. old.)

* [*A kéziratban:*] 280.

Blake a felhalmozásról és a profitrátáról. (Megmutatja, hogy az árak stb. nem közömbösek, mert egy pusztán fogyasztókból álló osztály nem fogyaszt és újratermel egyszerre.) – Szunnyadó tőke.

„A közösség *személyek két osztályából* áll, az egyik, amely fogyaszt és újratermel, a másik, amely fogyaszt anélkül, hogy újratermelne. Ha az egész társadalom termelőkből állna, akkor nem sok következménye volna annak, hogy milyen áron cserélik ki áruikat egymás közt; de a csupán fogyasztók túlságosan nagyszámú osztályt alkotnak, semhogy figyelmen kívül lehetne hagyni. A keresletre való képességük birtokból, jelzálogból, évjáradékból, foglalkozásból és a közösségnek tett különböző fajta szolgálatból ered. Minél magasabb áron lehet a fogyasztók osztályával vásároltatni, annál nagyobb lesz a termelők profitja az áruk azon tömegén, amelyet eladnak nekik. Ezek között a merőben fogyasztó osztályok között a kormány foglalja el a legkiemelkedőbb helyet." (*W. Blake*: „Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments", London 1823, 42–43. old.) *Blake*, hogy megmutassa, hogy az államnak kölcsönzött tőke nem szükségszerűen olyan, amely korábban termelően volt alkalmazva, ezt mondja – és ránk itt csak annak elismerése tartozik, hogy a tőke egy része mindig szunnyadó –: „A tévedés abban a feltételezésben van, 1. hogy az ország egész tőkéjét teljesen alkalmazzák; 2. *hogy azonnali alkalmazás van a tőke folytatólagos felhalmozásai számára, ahogy felszaporodik a megtakarításból.* Azt hiszem, hogy némely tőkeadagok mindenkor olyan vállalkozásoknak vannak szentelve, amelyek igen lassú megtérüléseket és sovány profitokat hoznak, némely adagok pedig teljesen szunnyadnak olyan javak formájában, amelyekre nincs elegendő kereslet . . . Mármost ha ezeket a szunnyadó adagokat és megtakarításokat át lehetne vinni a kormány kezébe, cserébe évjáradékaiért, új kereslet forrásaivá válhatnának anélkül, hogy létező tőkét csorbítanának." (I. m., 54–55. old.) *„Bármilyen mennyiségű terméket von el a piacról a megtakarító tőkés kereslete, ez tetézve visszaáramlik a javakban, amelyeket újratermel.* A kormány ellenben újratermelés nélküli fogyasztásra veszi el . . . Ott, ahol a jövedelemből megtakarításokat eszközölnek, világos, hogy a megtakarított adag élvezésére jogosult személy annak elfogyasztása nélkül kielégült. Ez azt bizonyítja, hogy az ország ipara több termék előállítására képes, mint amennyit a közösség szükségletei megkívánnak. Ha a megtakarított mennyiséget mint tőkét alkalmazzák, hogy újratermeljen egy magával egyenértékű értéket profitostul, ezt az új teremtményt, amikor hozzáadják az általános alaphoz, csakis az a személy húzhatja ki, aki a megtakarításokat eszközölte, azaz

éppen az a személy, aki már megmutatta, hogy nincs hajlandósága a fogyasztásra ... Ha mindenki elfogyasztja azt, amit joga [right]* van elfogyasztani, szükségszerűen lennie kell egy piacnak. Bárki, aki megtakarít a jövedelméből, nem él ezzel a joggal**, s a részesedése felhasználatlanul marad. Ha a gazdaságosságnak ez a szelleme általános lenne, akkor a piac szükségképpen túl volna telítve, és a többlet felhalmozódásának fokától kell függnie annak, hogy találhat-e új alkalmazásokat mint tőke." (56–57. old.) (V.ö. ezt az írást egyáltalában a *felhalmozásról* szóló szakasznál.) (V.ö. Füzet, 68., 70. old. [50–82. old.], ahol megmutatja, hogy a profit és a bér rátája emelkedett az *árak* következtében, a háborús keresletnél fogva, minden tekintet nélkül „a legutoljára művelésbe vett föld minőségére".) „A forradalmi háború alatt a kamat piaci rátája 7, 8, 9, sőt 10%-ra emelkedett, habár egész idő alatt legrosszabb minőségű földeket is megműveltek." (I. m., 64–66. old.) „A kamat 6, 8, 10, sőt 12%-ra való emelkedése a profit emelkedését bizonyítja. A pénz leértékelődése, feltételezve, hogy létezik, mit sem változtathatna tőke és kamat arányán. Ha 200 £ már csak 100 £-et ér, akkor 10 £ kamat már csak 5 £-et ér, ami a tőke értékét érintette, egyaránt érintené a profit értékét. Nem változtathatna a kettőjük közti arányon." ([72–]73. old.) „Ricardo okoskodása, hogy a bérek ára nem emelheti az áruk árát, nem érvényes egy olyan társadalomra, *amelyben nagy osztály a nem-termelők*." (I. h.) „A méltányos résznél többet kapnak a termelők annak az adagnak a rovására, amely jog szerint a csupán fogyasztók osztályát illeti." (74. old.) Ez természetesen fontos, mivel tőke nemcsak tőkére cserélődik, hanem jövedelemre is, és minden tőke maga is felemészthető jövedelemként. De ez semmit sem tesz az általában-való profit meghatározása szempontjából. Ezt különböző formákban mint profitot, kamatot, járadékot, illetményt, adót stb. különböző neveken a népesség különböző osztályai között lehet elosztani (éppúgy, mint a bér egy részét is). Ezek soha nem oszthatnak el egymás között többet, mint az össztöbbletértéket, illetve az össztöbblettermeket. Az arány, amelyben ezt elosztják, természetesen gazdaságilag fontos; az előttünk álló kérdésen mit sem változtat.

„Ha 400 milliónyi áru forgalma 40 milliós forgalmi eszköz-tömeget kívánt meg és ez az $^1/_{10}$-es arány a kellő színvonal volt, akkor, ha a forgalomban levő áruk értéke természetes okokból 450 millióra nő, a forgalmi eszköznek, hogy színvonalán maradjon, 45 millióra kellene növekednie, vagy a 40 milliót olyan megnövekedett sebességgel kell forgatni, bankügy vagy

---

* [*A kéziratban*:] hatalma [might]

** [*A kéziratban*:] hatalommal

más tökéletesítések útján, hogy 45 milliónak a funkcióit töltse be ... az ilyen növekedés vagy az ilyen sebesség a következménye, nem pedig az oka az árak növekedésének." (V. ö. Füzet, 70. old.; *W. Blake*, i. m., 80. sk. old.)

„Nagy gazdagságra tett szert Rómában a felső és a középosztály ázsiai hódítás révén, de ezt nem kereskedelem vagy ipar révén teremtették meg, hanem arra hasonlított, amire Spanyolország tett szert amerikai gyarmataiból." (*Mackinnon*: „History of Civilization", London 1846, I. köt. 66. old.)

Familiáris mezőgazdaság a XVI. század elején. *Tuckett*.

„A *XV.* században *Harrison* állítása szerint" (lásd Edent is[58]) „a bérlők alig bírták megfizetni járadékukat anélkül, hogy ne adtak volna el egy tehenet vagy egy lovat vagy valamely terméküket, habár legfeljebb 4 £-et fizettek egy bérletért ... A bérlő ezekben az időkben elfogyasztotta az előállítandó termék java részét, szolgái vele együtt ültek asztalánál ... *A ruházat fő anyagait nem vásárolták, hanem az egyes családok iparkodása révén szerezték meg. A földművelés szerszámai* olyan egyszerűek voltak, hogy sokat közülük maga a bérlő készített vagy legalábbis tartott karban. Minden yeomantől elvárták, hogy értsen járom vagy íj és eke készítéséhez; *ilyen munka* vette igénybe téli estéiket." (*Tuckett*, i. m., II.* köt. 324–325. old.)

Profit. Kamat. A gépi berendezés befolyása a munkaalapra. „Westminster Review"[59].

Kamat és profit: „Ahol egy egyén a saját megtakarításait termelő módon alkalmazza, idejének és ügyességének díjazása – *felügyeleti tevékenység* (továbbá magában foglalja a profit a kockázatot, amelynek ki lehetett téve a maga különös üzletében a tőkéje); és megtakarításai termelő alkalmazásának a díjazása, *kamat*. Ennek a díjazásnak az egésze *bruttó profit*, ahol az egyén másnak a megtakarításait alkalmazza, csupán a tevékenységet kapja meg. Ahol egy egyén a megtakarításait kölcsönadja másnak, csak a *kamatot*, vagyis a *nettó profitot* kapja meg." („Westminster Review", 1826 január, 107–108. old.) Itt tehát kamat = *nettó profit* = *megtakarítások termelő alkalmazásainak a díjazása*; a tulajdonképpeni profit a termelő alkalmazása alatti *felügyeleti tevékenységnek* a díjazása. Ugyanez a filiszter mondja: „A ter-

* [*A kéziratban*:] I.

melés módjaiban való minden tökéletesítés, amely nem zavarja meg a bér fizetésére szánt és a nem erre szánt tőkeadag közötti arányt, együtt jár a dolgozó osztályok foglalkoztatásának növekedésével: a gépi berendezésnek és a lovak munkájának minden újabb alkalmazása *együtt jár a termék, s következésképpen a tőke növekedésével*; bármilyen terjedelemben csökkenti is az *arányt*, amelyben a nemzeti tőkének a bérfizetési alapot alkotó része áll a másképp alkalmazott részhez, az a tendenciája, hogy ne csökkentse, hanem növelje *ennek az alapnak az abszolút összegét* és ennélfogva növelje a foglalkoztatás mennyiségét." (I. h., 123. old.)

[Pénz mint értékmérő és ármérce. A pénz mértékegységéről szóló elméletek bírálata.]

A pénz *mértékként* való meghatározásából, valamint másodszor abból az alapvető törvényből, hogy a forgalomban levő közeg tömegét, a forgalom egy meghatározott sebességét előfeltételezve, meghatározza az áruk ára és a meghatározott árakon forgó áruk tömege, illetve az áruk összára, egyesített nagysága, amelyet magát megint két körülmény határoz meg: 1. az áruár magassága, 2. a meghatározott árakon forgalomban levő áruk tömege; továbbá 3. abból a törvényből, hogy a pénz mint forgalmi eszköz *érmévé*, pusztán eltűnő mozzanattá válik, puszta *jelévé* az értékeknek, amelyeket kicserél, következnek közelebbi meghatározások, amelyeket csak ott és annyiban fogunk kifejteni, ahol és amennyiben egybeesnek bonyolultabb gazdasági viszonyokkal, hitelforgalommal, váltóárfolyammal stb. Szükséges, hogy minden részletet mellőzzünk, és ahol be kell hoznunk, csak ott hozzuk be, ahol elveszti az elemi jellegét.

Először is a pénzforgalom mint az egész termelési folyamatnak legfelületibb (ebben az értelemben: a felületre kihajtott) és legelvontabb formája önmagán-valóan teljesen tartalomnélküli, kivéve amennyiben saját formakülönbségei, éppen a II. szakaszban kifejtett egyszerű meghatározások* alkotják tartalmát. Világos, hogy az egyszerű pénzforgalom, önmagán-valóan tekintve, nem önmagába visszahajló, [hanem] számtalan közömbös és véletlenül egymás mellett levő mozgásból áll. Pl. a pénzverdét a pénzforgalom kiindulópontjának lehet tekinteni, de nincs a pénzverdébe való visszaáramlásnak törvénye a kopás okozta leértékelődésen kívül, ami újraolvasztást és új érmekibocsátást tesz szükségessé. Ez csak az anyagi oldalt érinti és

* [*V. ö. I. köt. 37–144. old.*]

korántsem mozzanata magának a forgalomnak. Magán a forgalmon belül a visszatérés pontja lehet különböző a kiindulóponttól; amennyiben visszahajlás történik, a pénzforgalom úgy jelenik meg, mint egy mögötte levő és őt meghatározó forgalom puszta jelensége, pl. ha a gyáros, a munkás, a boltos és a bankár közti pénzforgalmat vesszük szemügyre. Továbbá az okok, amelyek a forgalomba dobott áruk tömegét, az árak emelkedését és esését, a forgalom sebességét, az egyidejű fizetések mennyiségét stb. érintik, mind olyan körülmények, amelyek *kívül* vannak magán az egyszerű pénzforgalmon. Ezek olyan viszonyok, amelyek benne fejeződnek ki; a pénzforgalom adja számukra úgyszólván a neveket; de ennek saját differenciálódásából nem magyarázhatók meg. Különböző fémek szolgálnak pénzül, amelyeknek különböző, változó értékarányuk van egymáshoz. Így kerül be a kettős mérce stb. kérdése, amely világtörténelmi formákat ölt. De csak a külkereskedelem révén ölti fel őket és kerül csak be maga a kettős mérce, feltételezi tehát, hogy haszonnal vizsgálhassuk, az egyszerű pénzviszonynál sokkal magasabb viszonyok kifejlődését.

A pénzt *mint* az érték *mértékét* nem bullion-hányadokban fejezik ki, hanem számolóérmében, a pénzszubsztancia egy meghatározott mennyisége hányadainak adott tetszőleges nevekben. Ezek a nevek változtathatók, az érme aránya fémszubsztanciájához megváltoztatható, miközben a név ugyanaz marad. Ilymódon hamisítások, amelyek nagy szerepet játszanak az államok történetében. Továbbá különböző országok pénzfajtái. Ez a kérdés pusztán a váltóárfolyamnál érdekes.

A pénz csak azért *mérték*, mert egy meghatározott szubsztanciában anyagiasult munkaidő, tehát maga is *érték*, éspedig mert ez a meghatározott anyagiasulás az érték általánosan tárgyi anyagiasulásának, a munkaidő mint olyan anyagiasulásának számít, megkülönböztetve annak csak különös testetöltéseitől; tehát mert *egyenérték*. Minthogy azonban *mérték* funkciójában a pénz csak elképzelt összehasonlítási pont, csak eszmeileg kell léteznie – csak az eszmei áttétele megy végbe az áruknak általános értéklétezésükre –; minthogy továbbá ebben a mérőminőségben csak mint számolóérme szerepel, és azt mondom, egy áru ennyi shillinget, frankot stb. ér, ha átteszem pénzbe, ez indítékot adott az *eszmei mérték* zavaros elképzelésére, amelyet Steuart fejtett ki,* és amelyet különböző időszakokban, sőt csak nemrégiben is, mint mélyenszántó felfedezést feleleventettek Angliában. Tudniillik úgy értve, hogy a font, shilling, guinea, dollár stb. nevek, amelyek számolóegységnek számítanak, nem meghatározott mennyiségű

* [*V. ö. II. kot. 238–239. old.*]

arany, ezüst stb. meghatározott elnevezései, hanem pusztán önkényes összehasonlítási pontok, amelyek maguk nem fejeznek ki értéket, meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkaidőt. Innen az egész fecsegés az arany és az ezüst árának rögzítéséről -- az ár itt arra a névre értendő, amellyel hányadokat elneveznek. Egy uncia arany most 3 £ 17 sh. 10 d.-re oszlik. Ezt nevezik az ár rögzítésének; ez, mint Locke helyesen megjegyzi,* csak arany és ezüst stb. hányadok nevének a rögzítése. Önmagában kifejezve arany, ezüst természetesen önmagával egyenlő. Egy uncia az egy uncia, akár 3 £-nek nevezem, akár 20 £-nek. Egyszóval ez az *eszmei mérték* Steuart értelmében ezt jelenti: Ha azt mondom, hogy *a* áru 12 £ értékű, *b* áru 6, *c* áru 3, akkor úgy aránylanak, mint 12 : 6 : 3. Az árak csak arányokat fejeznek ki, amelyekben kicserélődnek egymásra. 2 *b* kicserélődik 1 *a*-ra és $1\frac{1}{2}$ *b* 3 *c*-re**. Mármost ahelyett, hogy az *a*, *b*, *c* arányt reális pénzben venném, amelynek magának is értéke van, maga is érték, a £ helyett, amely egy meghatározott tömegű aranyat fejez ki, nem éppúgy vehetnék-e bármilyen tetszőleges tartalomnélküli nevet (ezt hívják itt *eszmeinek*), pl. makrélát. *a* = 12 makréla, *b* = 6 *m*, *c* = 3 *m*. Ez az *m* szó itt csak név, minden vonatkozás nélkül egy hozzá magához tartozó tartalomra. Steuart példája a fokkal, perccel***, másodperccel semmit sem bizonyít, mert bár a foknak, percnek°, másodpercnek változó nagyságuk van, ezek nem puszta nevek, hanem mindig egy meghatározott térnagyság vagy időnagyság hányadát fejezik ki. Valójában van tehát szubsztanciájuk. Azt, hogy a pénz a mértékként való meghatározásban pusztán mint *elképzelt* pénz funkcionál, itt azzá változtatják, hogy tetszőleges elképzelés, puszta *név*, tudniillik név a numerikus értékaránra. Név puszta számaránra. Akkor azonban az lenne a helyes, ha semmiféle nevet, hanem pusztán számarányt fejeznénk ki, mivel az egész vicc erre lyukad ki: 6 *a*-t kapok 12 *b*-ért, 3 *b*-t 6 *c*-ért°°, ez az arány kifejezhető így is: $a = 12x$, $b = 6x$, $c = 3x$; ahol maga x csak név az $a : b$ és $b : c$ aránra. A puszta, nevezetlen számarány nem volna elegendő. Mert $a : b = 12 : 6 = 2 : 1$, és $b : c = 6 : 3 = 2 : 1$. Tehát $c = \frac{1}{2}$. Tehát $b = \frac{1}{2}$, tehát $b = c$. Tehát $a = 2$ és $b = 2$; $a = b$.

Veszek akármilyen árjegyzéket, pl. hamuzsír, mázsája 35 sh.; kakaó, fontja 60 sh.; vas (rudak) (tononként) 145 sh. stb. Hogy ezeknek az áruknak

---

* [*V. ö. II. köt. 259. old.*]

** [*A kéziratban:*] $1\frac{1}{2}$ c 3 *b*-re

*** [*A kéziratban:*] vonással

° [*A kéziratban:*] vonásnak

°° [*A kéziratban:*] 6 *b*-t kapok 12 *a*-ért, 3 *c*-t 6 *b*-ért

egymáshoz való arányát megkapjam, így nemcsak a shillingben levő ezüstről feledkezhetem meg; a puszta számok, 35, 60, 145 stb. elegendők, hogy a hamuzsír, kakaó, vasrudak kölcsönös értékarányait meghatározzák. Most nevezetlen számok elegendők; nemcsak hogy egységüknek, az 1-nek, bármilyen nevet adhatok, bármiféle értékre való minden vonatkozás nélkül, de semmilyen nevet nem szükséges adnom neki. Steuart ragaszkodik ahhoz, hogy valamilyen nevet kell neki adnom, hogy azonban ezt, mint pusztán önkényes nevét az egységnek, mint puszta *aránymegjelölést*, magát nem lehet rögzíteni arany, ezüst vagy bármely más áru valamilyen adagjához vagy mennyiségéhez.

Mindegyik mértéknél, mihelyt összehasonlítási pontul szolgál – azaz mihelyt a különbözők, melyeket össze kell hasonlítani, a számosság viszonyába vannak helyezve a mértékhez mint egységhez, és mármost egymásra vonatkoztatják őket –, a mérték természete közömbös lesz és eltűnik magában az összehasonlítás aktusában; a mértékegység puszta számegységgé lett; a minősége ennek az egységnek eltűnt, pl. hogy ő maga meghatározott hossz- vagy időnagyság vagy szögfok stb. De csak akkor, ha a különbözőket már mint megmérteket előfeltételezzük, van az, hogy a mérték egysége *csak a köztük levő arányt jelöli*, tehát pl. a mi esetünkben értékük arányát. A számolóegységnek nemcsak hogy különböző nevei vannak különböző országokban, hanem pl. egy uncia arany különböző hányadainak a neve. A váltóárfolyam azonban valamennyit az arany vagy ezüst ugyanazon súlyegységére redukálja. Ha tehát a különböző árunagyságokat feltételezem, pl., mint fent, = 35 sh., 60 sh., 145 sh., akkor összehasonlításukhoz – mivel most az 1-et valamennyiben egyenlőnek előfeltételeztük, összemérhetővé tettük őket – most teljesen fölösleges az a megfontolás, hogy sh. egy meghatározott mennyiségű ezüst, egy meghatározott ezüstmennyiségnek a neve. De csak akkor lesznek mint puszta számnagyságok, mint tetszőleges egynemű egység számossága összehasonlíthatók egymással és fejeznek csak ki egymással szemben arányokat, mihelyt minden egyes áru meg van mérve azzal, amely egységül, mértékül szolgál. Ám csak egymáson mérhetem őket, csak annyiban tehetem őket összemérhetőkké, amennyiben van egy egységük – ez a mindegyikben foglalt munkaidő. A mértékegységnek tehát egy áru egy bizonyos mennyiségének kell [lennie], amelyben egy munkamennyiség tárgyiasult. Minthogy ugyanazon mennyiségű munka nem fejeződik ki mindig pl. ugyanabban az aranymennyiségben, ezért ennek a mértékegységnek az értéke maga is változékony. Amennyiben azonban a pénzt csak mértéknek tekintik, ez a változékonyság nem áll az útban. Magánál a cserekereskedelemnél is, mihelyt némiképpen

mint cserekereskedelem ki van fejlődve, tehát ismétlődő, normális művelet, nemcsak elszigetelt csereaktus, megjelenik mértékegységként valamilyen más áru, pl. Homérosnál a barom. A partvidék vad pápuájánál, aki, hogy „egy idegen cikket megkapjon, egy vagy két gyermekét cseréli el, s ha ezek nincsenek kéznél, kölcsönkéri szomszédja gyermekeit, megígérve, hogy a sajátjait adja cserébe, ha kéznél lesznek, s ezt a kérést ritkán utasítják vissza"[60] – nem létezik mértéke a cserének. A csere egyetlen oldala, amely az ő számára létezik, az, hogy csak az általa birtokolt dolog elidegenítésével sajátíthatja el az idegen dolgot. Magát ezt az elidegenítést az ő számára nem szabályozza más, csak szeszélye az egyik oldalon és ingó birtokának terjedelme a másikon. Az „Economist" 1858 március 13-i számában egy a szerkesztőnek címzett levélben olvassuk: „Minthogy Franciaországban az ezüst arannyal való helyettesítése a pénzverésben (ami eddig a fő eszköze volt az új aranyfelfedezések felszívásának) szükségképpen befejezéséhez közeledik, kiváltképp minthogy a pangó üzlethez és a csökkent árakhoz kevesebb pénzverésre lesz szükség, ezért nemsokára azt várhatjuk, hogy a mi unciánkénti 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d.-s rögzített árunk ide fogja vonzani az aranyat." Mit jelent hát ez a mi „unciánkénti rögzített árunk" az aranyra? Semmi egyebet, mint hogy egy uncia egy bizonyos hányadát pennynek nevezik, az arany e penny-súlyának egy bizonyos többszörösét shillingnek és az arany e shilling-súlyának egy bizonyos többszörösét fontnak? Azt képzeli az úr, hogy más országokban az aranyforintok, Lajos-aranyak stb. nem szintén egy meghatározott aranymennyiséget jelölnek, azaz hogy nem egy meghatározott mennyiségnek van egy rögzített neve? – s hogy ez Anglia kiváltsága? – vagy sajátosság? Hogy Angliában egy pénzérme aranyban kifejezve több egy pénzérménél, más országokban meg kevesebb? Érdekes lenne tudni, mi az elképzelése ennek a nemes uraságnak a váltóárfolyamról.

Ami Steuartot félrevezeti, az ez: Az áruk árai nem fejeznek ki semmi egyebet, mint az arányokat, amelyekben az áruk egymásra kicserélhetők, *arányokat*, amelyekben egymásra kicserélődnek. Ha ezek az arányok adva vannak, bármilyen nevet adhatok az egységnek, mert a nevezetlen elvont szám elegendő volna, és ahelyett, hogy azt mondom, ez az áru = 6 fitying, ez = 3 stb., mondhatnám, hogy ez = 6 egyes, ez = 3; semmilyen nevet sem kellene adnom az egységnek. Minthogy már csak a numerikus arányról van szó, bármilyen nevet adhatok tehát neki. De itt már előfeltételezve van, hogy ezek az arányok *adottak*, hogy előzőleg az áruk összemérhető nagyságokká lettek. Mihelyt nagyságok már összemérhetőnek vannak tételezve, arányaik egyszerű számarányokká lesznek. A pénz éppen azért

jelenik meg mint mérték, és az árunak, amelyben a pénz kifejeződik, egy meghatározott mennyisége azért jelenik meg mint mértékegység, hogy az *arányokat* megtalálják és az árukat mint összemérhetőket mondják ki és kezeljék. Ez a valóságos egység a munkaidő, amely bennük relatíve tárgyiasult. Ez azonban maga a munkaidő általánosnak tételezve. A folyamat, amely által az értékeket a pénzrendszeren belül a munkaidő meghatározza, nem tartozik magának a pénznek a vizsgálatába és kívül esik a forgalmon; mögötte áll mint ható ok és előfeltétel. A kérdés csak ez lehetne: ahelyett, hogy azt mondjuk, ez az áru = egy uncia arany, miért nem mondjuk egyenesen, hogy = x munkaidő, amely az uncia aranyban tárgyiasult? A munkaidő, az értéknek a szubsztanciája és mértéke, miért nem egyszersmind az árak mértéke, vagy más szavakkal, egyáltalában miért különbözik ár és érték? Proudhon iskolája azt hiszi, nagyot cselekszik, amikor azt kívánja, hogy tételezzék ezt az azonosságot és az áruk árát munkaidőben fejezzék ki. Az ár és érték egybeesése kereslet és kínálat egyenlőségét, pusztán egyenértékek cseréjét (tehát nem tőkének munkára való cseréjét) stb. feltételezi; egyszóval gazdaságilag megfogalmazva nyomban megmutatkozik, hogy ez a követelés tagadása a csereérték bázisán nyugvó termelési viszonyok egész alapzatának. Ha azonban ezt a bázist megszűntnek feltételezzük, akkor másrészt megint elesik a probléma, amely csak rajta és vele létezik. Hogy az áru a használati értékként való közvetlen létezésében nem érték, nem az érték adekvát formája, egyet jelent azzal, hogy mint egy dologilag másik vagy mint egy másik dologgal egyenlővé tett az; vagy hogy az érték egy sajátos dologban, a többitől megkülönböztetve, bír adekvát formájával. Az áruk tárgyiasult munka mint értékek; ezért az adekvát értéknek magának is egy meghatározott dolog formájában, mint a tárgyiasult munka meghatározott formájának kell megjelennie.

Az eszmei mércével kapcsolatos locsogást Steuart két példával világítja meg történelmileg, melyek közül az első, az amszterdami bankpénz, éppen az ellenkezőjét mutatja, mivel nem egyéb, mint a forgalomban levő érmeknek bullion-tartalmukra (fémtartalmukra) való visszavezetése, a másodikat minden újabb szerző, aki ugyanezt az irányt követi, utána szajkózza. Például Urquhart a Berberföld példáját idézi,[61] ahol egy eszmei bar, vasrúd, egy pusztán elképzelt vasrúd, amely sem nem emelkedik, sem nem esik, számít mércének. Ha pl. a valóságos vasrúd mondjuk 50%-kal* esik, akkor a bar két vasrudat ér, ha megint 100%-kal emelkedik, akkor csak egyet. Urquhart úr egyúttal meg kívánja jegyezni, hogy Berberföldön nincsenek

* [*A kéziratban*:] 100%-kal

sem kereskedelmi, sem ipari válságok, még kevésbé pedig pénzválságok, s ezt ezen eszmei értékmérce mágikus hatásainak tulajdonítja. Ez az „eszmei" elképzelt mérce nem egyéb, mint egy elképzelt valóságos érték, olyan elképzelés, amely azonban, mivel a pénzrendszer nem fejlesztette ki a további meghatározásait – ez a fejlődés egészen más viszonyoktól függ –, nem jut semmilyen tárgyi valósághoz. Ugyanolyan ez, mint ha a mitológiában azokat a vallásokat akarnák magasabbrendűnek tartani, melyeknek istenalakjai nem munkálódnak ki szemléletessé, hanem megrekednek az elképzelésben, tehát legfeljebb nyelvi létezésre tesznek szert, de művészire nem. A bar egy valóságos vasrúdon nyugszik, amelyet később fantázia-lénnyé változtattak és mint ilyet rögzítettek. Egy uncia arany angol számolóérmében kifejezve = 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. Well. Well. Mondjuk, hogy egy font selyemnek pontosan ez volt az ára; ez azonban később esett, ahogy a milánói nyersselyem fontja 1858 március 12-én Londonban 1 £ 8 sh.-en állt.[62] Ez egy vasmennyiség, egy vasrúd elképzelése, amely megtartja ugyanazt az értéket 1. valamennyi többi árura vonatkozóan, 2. a benne foglalt munkaidőre vonatkozóan. Ez a vasrúd természetesen tisztára képzetes, ámde nem olyan fix és nem „áll, mint szikla a tengerben", ahogy Steuart és csaknem 100 évvel később Urquhart véli. Ami a vasrúdon fix, az mindössze a neve; az egyik esetben a valóságos vasrúd 2 eszmei vasrudat tartalmaz, a másikban csak 1-et. Ezt úgy fejezik ki, hogy ugyanazon változhatatlan eszmei egyszer = 2, egyszer = 1 valóságos [bar]. Így, ezt tételezve, csak a valóságos vasrúd aránya változott, nem az eszmei. Valójában azonban az eszmei vasrúd az egyik esetben kétszer olyan hosszú, mint a másikban, és csak a neve változatlan. Az egyik alkalommal pl. 100 font vasat neveznek egy barnak, a másik alkalommal 200 fontot. Tegyük fel, hogy olyan pénzt bocsátanának ki, amely munkaidőt képvisel, pl. óracédulát; ez az óracédula megint tetszőleges keresztnevet kaphatna, pl. egy fontot, egyhuszad* óra 1 sh.-et, $^1/_{240}$** óra 1 d.-t. Az arany és az ezüst, mint minden más áru, a termelési idő szerint, amibe kerülnek, fontok, shillingek***, pennyk különböző többszöröseit vagy hányadait fejezné ki, és egy uncia arany éppúgy lehetne = 8 £ 6 sh. 3 d., mint = 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. Ezekben a számokban lenne mindig kifejezve az az arány, amelyben egy meghatározott munkamennyiség benne foglaltatik az unciában. Ahelyett, hogy azt mondják, hogy 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d., = egy uncia arany,

* [*A kéziratban*:] tizenketted
** [*A kéziratban*:] $^1/_{144}$
*** [*A kéziratban*:] sterlingek

már csak $^1/_2$ font selyembe kerül, el lehet képzelni, hogy az uncia most = 7 £ 15 sh. 9 d.*, vagy hogy 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. már csak egy fél unciával egyenlő, mert már csak feleakkora értékű. Ha pl. a XV. századi árakat Angliában összehasonlítjuk a XVIII. századiakkal, úgy találhatjuk, hogy két árunak pl. egészen ugyanaz volt a névleges pénzértéke, pl. 1 £. Ebben az esetben a £ mérce, de az első esetben négyszer vagy ötször annyi értéket fejez ki, mint a másodikban, és azt mondhatnók, hogy ha ennek az árunak az értéke a XV. században = 1 uncia, akkor a XVIII.-ban = $^1/_4$ uncia arany volt; mert a XVIII. században 1 uncia arany ugyanannyi munkaidőt fejez ki, mint a XV.-ben $^1/_4$ uncia. Azt lehetne tehát mondani, hogy a mérték, a font, ugyanaz maradt, de az egyik esetben négyszer annyi aranynyal egyenlő, mint a másikban. Ez az *eszmei mérce*. Ezt az összehasonlítást, amelyet itt teszünk, a XV. század emberei maguk is megtehették volna, ha a XVIII.-ig éltek volna, s azt mondhatták volna, hogy 1 uncia arany, amely most 1 £-et ér, korábban csak $^1/_4$-et ért. 4 font arany most nem ér többet, mint pl. a XV. században 1 font. Ha ez a font korábban a livre nevet viselte, akkor képzelhetem azt, hogy 1 livre akkor = 4 font arany volt és most már csak = 1; az arany értéke megváltozott, de az értékmérő, a livre változatlan maradt. Valójában egy livre Franciaországban és Angliában eredetileg 1 font ezüstöt jelentett, most pedig már csak $^1/_x$-et. Azt lehet tehát mondani, hogy a livre név, a mérce névleg mindig ugyanaz maradt, de az ezüst ezzel szemben megváltoztatta értékét. Egy francia, aki Nagy Károly korától máig élne, azt mondhatná, hogy a livre ezüst mindig az érték mércéje maradt, változatlanul, de egykor 1 font ezüstöt ért és viszontagságos sorsfordulók folytán végül csak egy lat $^1/_x$ részét. A rőf ugyanaz; csupán a hossza különböző országokban különböző. Ez valójában ugyanaz, mintha pl. egy munkanap terméke, az egy munkanap alatt felszínre hozható arany kapná a livre nevet; ez a livre mindig ugyanaz maradna, habár különböző időszakokban igen különböző aranymennyiségeket fejezne ki.

Hogyan járunk el valójában, amikor a XV. század 1 £-jét összehasonlítjuk a XVIII. század 1 £-jével? Mindkettő ugyanolyan tömegű fém (mindegyik = 20 sh.), de különböző értékű; mivel a fém akkor 4-szer akkora értékű volt, mint most. Azt mondjuk tehát, hogy mával összehasonlítva a livre = 4-szer akkora fémtömeg, mint amennyit ma tartalmaz. És azt lehetne képzelni, hogy a livre változatlan maradt, de akkor = 4 valóságos arany-

* [*A kéziratban*:] 7 £ 14 sh. $10^1/_2$ d.

livre volt, ma már csak = 1. A dolog csak összehasonlítólag lenne helyes, nem az egy livre-ben foglalt fémmennyiségre vonatkozóan, hanem értékére vonatkozóan; ez az érték azonban mennyiségileg maga megintcsak úgy fejeződik ki, hogy $^1/_4$ livre akkori arany = 1 livre mostani arany. Well; a livre azonos, de akkor = 4 reális livre arany (mai értéke szerint) = most már csak 1. Ha az arany értéke esik, és relatív esése vagy emelkedése más cikkekre vonatkozóan ezek árában kifejeződik, akkor ahelyett, hogy azt mondjuk, egy tárgy, amely korábban 1 font aranyba került, most 2-be kerül, azt lehetne mondani, hogy még mindig egy fontba kerül, de egy font most 2 valóságos aranylivre-t ér stb.; tehát 2 valóságos aranylivre-t érő 1 livre-be stb. Ahelyett, hogy azt mondanám: ezt az árut tegnap 1 £-ért adtam el, ma 4 £-ért adom el, azt lehetne mondani, hogy 1 £-ért adom el, de tegnap 1 valóságos £-et érő 1 £-ért, ma 4 valóságos £-et érő 1 £-ért. A többi ár mind magától adódik, mihelyt a valóságos barnak a képzeteshez való aránya meg van állapítva; ez azonban egyszerűen az összehasonlítás a bar múltbeli értéke és a jelenlegi között. Ez ugyanaz, mint ha mindent például a XV. századi £-ben számítanánk. Ugyanazt, amit a történésznek kell tennie, aki ugyanazt az érmefajtát, ugyanazt a számolónevet egy ugyanolyan fémtartalmú érmére különböző évszázadokon át nyomon követi, amikor mostani pénzben kiszámítja, hogy a különböző századokbeli változó érték szerint több vagy kevesebb arannyal kell-e egyenlőnek vennie, ugyanezt teszi ez a berber vagy nigger. A félcivilizáltnak az erőfeszítése ez, hogy a pénzegységet, a mértéknek számító fémtömeget értékként is rögzítse; ezt az értéket szilárd mértékként is megtartsa. De egyszersmind a ravaszság is, hogy tudja, hogy a bar megváltoztatta reális értékét. Minthogy ennek a berbernek kevés árut kell mérnie és minthogy civilizálatlanoknál eleven a hagyomány, ez a bonyolult számításmód nem olyan nehéz, mint amilyennek látszik.

1 uncia = 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d., tehát nem egészen = 4 £. De a kényelem kedvéért tegyük fel, hogy pontosan = 4 £. Akkor tehát egy uncia arany $^1/_4$-e kapja a font nevet és szolgál ezen a néven számolóérmeként. Ez a font azonban változtatja értékét, részint relatíve más áruk értékére vonatkozóan, amelyek változtatják értéküket, részint amennyiben ő maga több vagy kevesebb munkaidőnek a terméke. Az egyetlen szilárd benne a név, meg az a mennyiség, az unciának az a hányada, az az aranysúlyrész, amelynek a keresztneve, amely tehát az egy fontnak nevezett pénzdarabban foglaltatik.

A vadember mint változhatatlan értéket akarja rögzíteni és ilymódon neki az a fémmennyiség változik, amelyet a font tartalmaz. Ha az arany

értéke 50%-kal* esik, a font neki azért továbbra is értékmérő, de $^2/_4$ uncia aranyat tartalmazó £ stb. A font neki mindig egy olyan arany-(vas-)tömeggel egyenlő, amelynek ugyanaz az értéke. Minthogy azonban ez az érték változik, a font hol nagyobb, hol kisebb mennyiségű valóságos arannyal, illetve vassal egyenlő, aszerint, hogy többet vagy kevesebbet kell belőlük más árukért cserébe adni. Összehasonlítja a jelenlegi értéket a múltbelivel, amely neki mércének számít és csak az elképzelésében él tovább. Ahelyett tehát, hogy $^1/_4$ uncia arany szerint számítana, melynek értéke változik, a szerint az érték szerint, amellyel $^1/_4$ uncia arany korábban bírt, tehát egy elképzelt változhatatlan $^1/_4$ uncia érték szerint, amely azonban változó mennyiségekben fejeződik ki. Egyfelől az erőfeszítés, hogy az értékmérőt szilárd értékként rögzítse, másfelől a ravaszság, hogy kerülőúton mégse károsuljon. De teljességgel képtelenség ezt a véletlen eltolást, amelyben félvadak az értékeknek pénzzel való, külsőleg rájuk kényszerített mérését asszimilálták – ahogy azt először elcsúsztatják, majd az elcsúsztatásban megint eligazodtak –, egy szervesen történelmi formának tekinteni vagy éppen mint magasabbrendűt felállítani a fejlettebb viszonyokkal szemben. Ezek a vadak is egy mennyiségből indulnak ki, a vasrúdból; de az értéket, amellyel ez hagyományosan bírt, mint számolóegységet rögzítik stb.

A modern gazdaságban ez az egész kérdés főleg két körülmény folytán kapott jelentőséget: 1. különböző időkben előfordul, pl. Angliában a forradalmi háború alatt, hogy a nyersarany ára a vert arany ára fölé emelkedett. Ez a történelmi jelenség tehát látszólag megcáfolhatatlanul feltárta, hogy a nevek, amelyeket az arany (nemes fém) meghatározott súlyhányadai kapnak, font, shilling, penny stb., valamely megmagyarázhatatlan folyamat révén önállóan viszonyulnak a szubsztanciához, amelynek nevei. Máskülönben hogyan érhetne egy uncia arany többet, mint ugyanaz az uncia arany 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d.-vé verve? Vagy hogyan érhetne egy uncia arany többet, mint 4 livre arany, amikor livre a puszta neve $^1/_4$ unciának? Pontosabb vizsgálatnál mégis kitűnt, hogy vagy a font néven forgalomban levő érmék valójában nem tartalmazták már a normális fémtartalmat, hogy tehát pl. 5 forgalomban levő font valójában csak egy uncia aranyat (ugyanolyan finomságút) nyomott. Minthogy egy érme, amely állítólag $^1/_4$ uncia aranyat képviselt (úgy körülbelül), valójában már csak $^1/_5$-öt képviselt, igen egyszerű volt, hogy az uncia = 5 ilyen forgalomban levő £-gel; tehát

* [*A kéziratban*:] 100%-kal

a bullion-ár* az érmeár fölé emelkedett, mivel valójában többé nem egy uncia arany $^1/_4$-ét, hanem már csak $^1/_5$-ét hívták fontnak, ez képviselt, jelölt névvel pénzt; már csak egy uncia $^1/_5$-ének volt a neve. Ugyanez a jelenség fordult elő, ha a forgalomban levő érmék fémtartalma nem esett ugyan normális mértékük alá, de leértékelődött papírpénzzel egyidejűleg forogtak s beolvasztásuk és kivitelük meg volt tiltva. Ebben az esetben az egy £ formájában forgó $^1/_4$ uncia arany részt vett a bankjegyek leértékelődésében; ez olyan sors, amely alól a rúdarany mentes volt.** A tény megint ugyanaz volt; a font számolónév többé nem volt $^1/_4$ uncia neve, egy csekélyebb hányad neve volt. Az uncia tehát pl. 5 ilyen fonttal volt egyenlő. Ezt azután úgy nevezték, hogy a bullion-ár az érmeár fölé emelkedett. Ezek, illetve analóg történelmi jelenségek – mind éppoly egyszerűen feloldhatóak és mind ugyanahhoz a sorhoz tartozóak – adtak tehát először indítékot az *eszmei mértékhez*, vagyis hogy a pénz mint érték csak összehasonlítási pont, nem meghatározott mennyiség. Erről az ügyről Angliában kötetek százait írták 150 év óta.

Hogy egy meghatározott érmefajta a bullion-tartalma fölé emelkedhetik, az magán-valóan nem meglepő, mivel az érméhez (a formában) új munkát tesznek hozzá. De ettől eltekintve előfordul, hogy egy meghatározott éremfajta értéke a bullion-tartalma fölé emelkedik. Ennek nincs semmiféle gazdasági érdekessége és még semmilyen gazdasági vizsgálatokra nem adott indítékot. Nem jelent semmi egyebet, mint hogy meghatározott célokra az arany vagy az ezüst éppen ebben a formában, mondjuk brit fontok vagy spanyol tallérok formájában volt szükséges. A bankigazgatóknak természetesen különös érdekük volt kimutatni, hogy nem a bankjegyek értéke esett, hanem az aranyé emelkedett. Ami az utóbbi kérdést illeti, ezt csak később tárgyalhatjuk.

2. Az érték *eszmei mértékének* elméletét azonban először a XVIII. század elején hozták fel és a XIX. század második évtizedében felújították, amikor olyan kérdésekről volt szó, melyekben a pénz nem mint mérték szerepel, nem is mint csereeszköz, hanem mint változatlanul maradó egyenérték, mint magáért-való érték (a harmadik meghatározásban) és ennélfogva mint a szerződések általános anyaga. Mindkét alkalommal arról volt szó, hogy a leértékelődött pénzben felvett állam- és egyéb adósságokat teljes értékű pénzben kell-e visszafizetni és elismerni vagy sem. Ez egyszerűen az állam hitelezői és a nemzet zöme közti kérdés volt. Maga ez a kérdés itt

* [*A kéziratban*:] a bullion-ár értéke

** A pénzverési illeték egy országon belül a bullion-ár fölé is emelheti az érmeárat.

nem tartozik ránk. Azok, akik az egyik oldalon a követelések, a másikon a teljesítések (kötelezettségek)* kiigazítását kívánták, arra a hamis területre vetették magukat, hogy a *pénzmércét* meg kell-e változtatni vagy sem? Ez alkalommal hozakodtak elő azután ilyes nyers elméletekkel a pénzmércéről, az arany árának rögzítéséről stb. („Megváltoztatni a mércét olyan, mint megváltoztatni a nemzeti mértékeket vagy súlyokat." *Steuart.* [I. m., II. köt. 110. old.] Első pillantásra világos, hogy a gabona tömege egy nemzetnél nem változik azáltal, hogy pl. a véka mértéknagyságát a kétszeresére növelik vagy [a felére] csökkentik. De igen fontos lenne a változás pl. olyan bérlők szempontjából, akiknek gabonajáradékot meghatározott számú vékában kellene megfizetniök, ha most, amikor a mérték megkétszereződött, továbbra is ugyanolyan számú vékát kellene szolgáltatniok.) Ebben az esetben az állam hitelezői voltak azok, akik ragaszkodtak a „font" névhez, eltekintve attól, hogy az arany mekkora súlyhányadát fejezte ki, tehát az „eszmei mércéhez" – hiszen ez valójában csak a számolóneve a mértékül szolgáló fém súlyrészének. Különös módon azonban éppen ellenfeleik voltak azok, akik az „eszmei mércének" ezt az elméletét felállították, és ők azok, akik harcolnak ellene. Ahelyett, hogy egyszerűen kiigazítást kívántak volna, vagy azt, hogy az állam hitelezőinek csak azt a mennyiséget fizessék vissza aranyban, amelyet ténylegesen előlegeztek, azt kívánták, hogy a mércét szállítsák le a leértékelődésnek megfelelően; tehát pl. ha a £ leesett $^1/_5$ uncia aranyra, a jövőben ez az $^1/_5$ uncia viselje a font nevet, illetve a fontot teszem 21 shillinggé verjék 20 sh. helyett. A *mércének* ezt a leszállítását a pénz értéke felemelésének nevezték; mivel az uncia most = 5 £ a korábbi 4 helyett. Tehát nem azt mondták, hogy azok, akik pl. egy uncia aranyat előlegeztek 5 leértékelődött fontban, most csak 4 teljes értékű fontot kapjanak vissza, hanem azt mondták, hogy kapjanak vissza 5 fontot, de a jövőben a font $^1/_{20}$ unciával kevesebbet fejezzen ki, mint azelőtt. Amikor ezt a követelést támasztották Angliában a készfizetés újrafelvétele után, a számolóérme ismét elérte régi fémértékét. Ez alkalommal azután még másegyéb nyers elméleteket is felállítottak a pénzről mint az érték mértékéről, s ezen elméletek megcáfolásának örve alatt, melyeknek hamis voltát könnyű volt kimutatni, keresztülcsempészték az állam hitelezőinek érdekeit. Az első ilyenfajta harc Locke és Lowndes között [folyt]. 1688 és 1695 között az államkölcsönöket leértékelődött pénzben vették fel – annak következtében értékelődött le, hogy minden teljes súlyú pénzt beolvasztottak és csak könnyű pénz volt forgalomban. A guinea 30 sh.-re emelkedett. Lowndes (a

* [*A zárójelben levő szó a kéziratban az előző szó fölé írva.*]

pénzverde vezetője?) (kincstárügyi államtitkár)* a £-et redukálni akarta 20%-kal; Locke ragaszkodott az Erzsébet-féle régi mércéhez. 1696-ban** átolvasztás, általános újraverés. Locke győzött. A 10 és 14 shillinges guineaben felvett adósságokat 20 sh.-es rátával fizették vissza. Ez az állam és a földtulajdonosok számára egyaránt előnyös. „Lowndes a kérdést hamis talajra helyezte. Egyszer azt állította, hogy az ő terve nem devalválása a régi mércének. Azután a bullion árának emelkedését az ezüst belső értékének tulajdonította, nem pedig az érme könnyűségének, amellyel megvásárolták. Mindig azt feltételezte, hogy a verete, nem pedig az anyaga teszi a forgalmi eszközt ... Locke a maga részéről csak azt kérdezte, hogy Lowndes terve magában foglal-e devalválást vagy sem, de nem vizsgálta meg azoknak az érdekeit, akik tartós szerződésekbe bocsátkoztak. Lowndes úr fő érve a mérce leszállítása mellett az volt, hogy az ezüst-bullion unciája 6 sh. 5 d.-re emelkedett (azaz hogy egy troy pound $^1/_{77}$ részét kitevő shillingek 77 pennyjével lehetett megvásárolni), és ezért azon a véleményen volt, hogy a troy poundot 77 sh.-gé kellene verni, ami a £ értékének 20%-os, vagyis $^1/_5$-ös csökkentése volt. Locke azt válaszolta neki, hogy a 77 d.-t megnyirbált pénzben fizették, és hogy ezek súlyban nem nyomnának többet 62 penny szabványos érménél ... De az, aki 1000 £-et kölcsönvett ebben a megnyirbált pénzben, köteles 1000 £-et szabványos súlyban visszafizetni? Lowndes és Locke mindketten csak egészen felszínesen fejtették ki a mérce megváltozásának hatását az adósok és hitelezők viszonyára ... akkor a hitelrendszer még kevéssé volt fejlett Angliában ... csak a földtulajdonosok érdekére és a Korona érdekére ügyeltek. A kereskedelem abban az időben szinte megrekedt s egy kalózháború tönkretette ... A mérce helyreállítása volt a legkedvezőbb mind a földtulajdonosok érdekének, mind a kincstárnak; így hát ezt tették." (*Steuart*, i. m., II. köt. 178–179. old.) Steuart az egész ügyletről ironikusan megjegyzi: „A mérce e felemelése révén a kormány tetemesen nyert az adókon, a hitelezők a tőkéjükön és a kamataikon, a nemzet pedig — a fő vesztes — ki volt elégítve (pleased) (nagyon örvendett), mert az *ő* mércéjét" (azaz *saját* értékének mértékét) „nem csökkentették; így mind a három fél meg volt elégedve." (I. m., II. köt. 156.*** old.) Vesd össze *John Locke*: „Works", 4 kötet, VII. kiad. London 1768; mind a „Some Considerations on the Lowering of Interest and Raising the Value of Money" című tanulmányát (1691), mind „Further Considera-

* [*A zárójelben levő szavak a kéziratban az előző zárójeles szavak fölé írva.*]

** [*A kéziratban:*] 1695-ben

*** [*A kéziratban:*] 154. skk.

tions concerning Raising the Value of Money, wherein Mr. Lowndes's Arguments for it, in his late Report concerning »An Essay for the Amendment of the Silver Coins« are particularly examined", mindkettő a II. kötetben. Az első értekezésben többek között ez áll:

„*A pénz emelése*, amiről most oly sokat fecsegnek, vagy *pénzünk értékének emelése*, és ezt nem tudjátok megtenni, vagy *érménk címletének emelése*." (53. old.) „Nevezzétek el pl. egy koronának azt, amit azelőtt fél koronának hívtak. Értékét továbbra is a fémtartalom határozza meg. Ha valamely érme ezüstmennyisége $^{1}/_{20}$-ának a lecsapása nem csökkenti az értékét, akkor az érme ezüstmennyisége $^{19}/_{20}$-ának lecsapása sem kevesbíti. E szerint az elmélet szerint tehát egyetlen hárompennysért vagy egyetlen farthingért, ha elnevezik koronának, ugyanannyi fűszert, selymet vagy bármely más árut lehetne vásárolni, mint egy koronásért, amely 20-szor vagy 60-szor annyi ezüstöt tartalmaz." (54. old.) „A pénz emelése tehát nem egyéb, mint egy kisebb mennyiségű ezüstnek egy nagyobb mennyiség veretét és címletét adni." (I. h.) „Az érme verete garancia a közönségnek, ilyen meg ilyen címlettel ennyi meg ennyi ezüstöt kell tartalmaznia." (57. old.) „Az ezüst, nem pedig a név az, ami adósságot fizet és árut vásárol." (58. old.) „Az érmeveret elegendő a pénzdarab súlyának és finomságának garanciájaként, de engedi, hogy az így vert aranypénz megtalálja saját rátáját, mint más áruk." (66. old.) Egyáltalában a pénz emelésével nem lehet egyebet csinálni, mint „több pénzt darabszámban", de nem több „pénzt súlyban és értékben". (73. old.) [A második értekezésben:] „Az ezüst a többitől teljesen eltérő mérce. A rőf vagy a quart, amellyel emberek mérnek, maradhat a vevő, az eladó vagy egy harmadik személy kezében: nem számít, hogy kié. De az ezüst nemcsak az üzletek mértéke, hanem az a dolog, amelyért üzletelnek, és a kereskedelemben a vevőtől átmegy az eladóhoz, mivel ilyen mennyiségben egyenérték az eladott dologért; s ilymódon nemcsak *méri* annak az árunak az értékét, amelyre alkalmazták, hanem cserébe odaadják érte, mint egyenlő értékűt. Ezt azonban az ezüst csupán a mennyisége révén és semmi más révén teszi." (92. old.) „Az emelés, mivel nem egyéb, mint hogy tetszés szerinti neveket adnak valamely pénzdarab hányadainak, azaz hogy most egy uncia hatvanad részét fogják pennynek nevezni, ezért elvégezhető, amilyen növeléssel csak tetszik." (118. old.) „Amíg szükség van ezüst kivitelére, érménk kivitelét pedig törvény tiltja, a bullionnak ez a kiváltsága, hogy szabadon kivihető, kis árbeli előnyt ad neki érménkkel szemben, akár növelik, akár csökkentik tetszésük szerint ennek címletét." (119–120. old.)

Ugyanazt az álláspontot, amelyet Lowndes foglalt el Locke-kal szemben,

amikor is az előbbi a bullion-ár emelkedését abból magyarázta, hogy a bullion értéke emelkedett és ezért a számolóérme értéke süllyedt (azaz mert a bullion értéke emelkedett, ezért egy hányadának, amelyet £-nek neveznek, az értéke esett), foglalták el a little-shilling-men* – Attwood és a többiek a birminghami iskolából 1819-ben és később. (Cobbett a kérdést a helyes talajra állította:[61] nemzeti adósságok, járadékok stb. nem-kiigazítása; de mindent elrontott hamis elméletével, amely egyáltalában elvetette a papírpénzt (különös módon erre a következtetésre jutott, kiindulva, mint Ricardo – aki az ellenkező következtetésre jutott –, ugyanabból a hamis premisszából, abból hogy az árat a forgalmi eszköz mennyisége határozza meg).) Attwoodék egész bölcsessége benne van a következő mondatokban: „Sir R. Peel a birminghami kereskedelmi kamarával folytatott vitájában azt kérdezi: »Mit fog a *ti* fontbankjegyetek képviselni?«" („The Currency Question; the Gemini Letters", London 1844, 266. old.) (tudniillik a fontbankjegy, ha nem fizetik ki aranyban). „Mi értendő az érték jelenlegi mércéjén? . . . 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. egy *uncia aranyat* vagy annak *értékét* jelenti-e? Ha magát az unciát jelenti, miért nem nevezzük nevükön a dolgokat és font, shilling, penny helyett miért nem mondunk inkább unciát, pennyweightet és graint? Akkor visszatérünk a *közvetlen cserekereskedelem rendszeréhez.*" (269. old. Nem egészen. De mit nyerne Attwood úr, ha 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. helyett unciát, shilling helyett pedig ugyanannyi pennyweightet mondanánk? Hogy a számítás kényelmessége kedvéért a hányadok nevet kapnak – ami azonkívül azt jelzi, hogy a fémnek itt egy tőle idegen társadalmi meghatározást adtak –, mit tanúskodik ez Attwood tana mellett vagy ellen?) „Vagy az *értéket* jelenti? Ha egy uncia = 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d., miért van az, hogy az arany különböző időszakokban 5 £ 4 sh. és azután megint 3|17 9?. . . a font kifejezés *értékre* vonatkozik, de nem egy *rögzített szabványos értékre* . . . A munka a költség szülője, és ez adja meg relatív értékét az aranynak avagy a vasnak." (És ezért változik valójában egy unciának és 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d.-nek az értéke.) „*Bármiféle szóbeli elnevezést használnak is, hogy egy ember napi vagy heti munkáját kifejezzék*, az ilyen szavak a termelt áru költségét fejezik ki." (270. old.) „Az »egy font« szó az *eszmei egység.*" (272. old.) Az utolsó mondat azért fontos, mert mutatja, hogy ez az „eszmei egységről" szóló tan olyan pénz követelésére oldódik fel, amelynek közvetlenül munkát kell képviselnie. Akkor a font pl. 12 napi munkának a kifejezése. A követelés az, hogy az érték meghatározása ne vezessen a pénz meghatározásához mint megkülönböztetett meghatározáshoz, vagy hogy a munka

* [kis shilling-pártiak[63]]

mint az értékek mértéke ne hajtson tovább odáig, hogy az egy meghatározott áruban tárgyiasult munkát a többi érték mértékévé teszik. A fontos az, hogy ez a követelés itt a polgári gazdaság álláspontján történik (így Graynél is, aki tulajdonképpen a végsőkig kidolgozza ezt a dolgot, és akiről mindjárt beszélni fogunk), nem a polgári gazdaság tagadásának álláspontjáról, mint mondjuk Braynél. A proudhonisták (lásd pl. Darimon urat) csakugyan elérték azt, hogy a követelést mind a termelés mostani viszonyainak megfelelő, mind ezeket teljesen forradalmasító követelésként és nagy újításként állítják fel, mivel mint crapaud-knak* természetesen semmit nem kell tudniok arról, amit a Csatornán túl írtak vagy gondoltak. Mindenesetre már az az egyszerű tény, hogy ezt a követelést több mint 50 évvel ezelőtt Angliában a polgári közgazdászok egy frakciója felállította, mutatja, menynyire tévúton járnak a szocialisták, akik azt állítják, hogy ezzel valami újat és polgárelleneset hoznak elő. Magáról a követelésről lásd fentebb.** (Itt *Grayből* lehet csak egyet-mást csatolni. Egyébként csak a banküggyel lehet részletesen belebocsátkozni ebbe a dologba.) –

[*A forgalmi eszközre és pénzre vonatkozó elméletek bírálatához.* – A forgalmi eszköz átváltozása pénzzé. – Kincsképzés. – Fizetési eszköz. – Az áruk árai és a forgalomban levő pénz mennyisége. – A pénz értéke.]

Ami a pénzt mint változatlan egyenértéket, azaz *értéket* mint olyant és ezért mint minden szerződés anyagát illeti, világos, hogy azon anyag értékének változásai, amelyben megtestesül (közvetlenül, mint az aranyban, ezüstben, vagy közvetve, mint utalvány meghatározott mennyiségű aranyra, ezüstre stb. pénzjegyekben), szükségképpen nagy forradalmakat idéznek*** elő egy állam különböző osztályai között. Ezt itt nem kell megvizsgálni, mivel ezek a viszonyok maguk is előfeltételezik° a különböző gazdasági viszonyok ismeretét. Csak ennyit illusztrációképpen. Ismeretes, hogy a XVI. és XVII. században az arany és az ezüst Amerika felfedezése következtében történt leértékelődése leértékelte a munkásosztályt és a földtulajdonosok osztályát, felemelte a tőkések (sajátlag az ipari tőkések) osztályát. A római köztársaságban a réz felértékelődése a plebejusokat a patriciusok

* [varangyoknak; (francia) nyárspolgároknak]
** [*V. ö. I. köt. 47–60., 71–73. old.*]
*** [*A kéziratban*:] idéz
° [*A kéziratban*:] előfeltételezi

rabszolgáivá tette. „Minthogy kénytelenek voltak a legnagyobb összegeket rézben fizetni, őrizniök kellett ezt a fémet tömegekben vagy alaktalan töredékekben, amelyeket súlyra adtak és kaptak. A réz ebben az állapotban *aes grave*. Súlyra mért fémpénz. {A réz a rómaiaknál először veret nélkül; azután a külföldi érmék veretével. Servius király jelölte meg először a rezet juhok és ökrök képmásával. (*Plinius*: „Historia naturalis", XVIII. könyv, 3. fej.)} Miután a patriciusok nagy tömeget felhalmoztak ebből a sötét és durva fémholmiból, ... igyekeztek szabadulni tőle, akár úgy, hogy megvásároltak a plebejusoktól minden földet, amelyet azok hajlandók voltak nekik eladni, akár úgy, hogy hosszú lejáratokra kölcsönadták. Bizonnyal könnyűszerrel adtak túl egy olyan értéken, amely terhükre volt, és amelynek megszerzése nekik semmibe sem került. Mindazoknak a konkurrenciája, akik ugyanúgy meg kívántak szabadulni tőle, rövid idő alatt szükségképpen tetemes leértékelődést idézett elő Rómában a réz árában. A post u. c.* IV. század kezdetén, amint ez a lex Meneniából (302 a. u. c.**) látható, a réz aránya az ezüsthöz = 1 : 960 ... Ez a fém, amely Rómában így leértékelődött, egyidejűleg a legkeresettebb kereskedelmi cikkek egyike (mivel a görögök bronzból készítették műalkotásaikat stb.) ... A nemes fémek Rómába kerültek, hogy óriási haszonnal rézre cserélődjenek, s egy ennyire jövedelmező kereskedelem napról napra újabb behozatalra ösztönzött ... A patriciusok lassanként arany- és ezüstrudakkal, aurum infectum, argentum infectum, helyettesítették kincsükben ezeket a régi rézhalmokat, amelyeket oly kényelmetlen volt elhelyezni s annyira nem voltak tetszetősek. Pürrhosz veresége után és különösen az ázsiai hódítások után ...az aes grave már egészen eltűnt, és a forgalom szükségletei szükségessé tették a görög victoria bevezetését *victoriatus*** néven, ... $1^1/_2$ scrupulum° ezüstsúlyban, mint az attikai drakhmé-érme, az a. u. c. *VII. században* a lex Clodia római érmét csinált belőle. Ez rendszerint egy font rézre vagy *12 unciás asra* cserélődött. Így az ezüst és réz közti arány 192 : 1, azaz 5-szörte kisebb arány, mint a réz legnagyobb leértékelődése idején, a kivitel következtében; mindamellett a réz Rómában olcsóbb még, mint Görögországban és Ázsiában. Ez a nagy forradalom a pénzanyag csereértékében, abban a mértékben, ahogy végbement, a legkegyetlenebbül rontotta a szerencsétlen plebejusok sorsát, akik kölcsön címén a leértékelődött rezet kapták, és

* [post Urbem conditam: a Város (Róma) alapítása (i. e. 753) után]
** [ab Urbe condita: a Város (Róma) alapításától (i. e. 753) számítva]
*** [*a győzelem istennője* (*Victoria*) *képmásával ellátott* (*érme*)]
° [1 scrupulum = kb. 1,14 gramm]

akik miután ezt az akkori árfolyam szerint elköltötték vagy felhasználták kötelezvényeik szövege szerint 5-szörte nagyobb összeggel tartoztak, mint amennyit valóságosan kölcsönvettek. Nem volt eszközük, hogy kiváltsák magukat a rabszolgaságból . . . Aki 3000 ast vett kölcsön abban az időben, amikor ez az összeg 300 ökörrel vagy 900 scrupulum ezüsttel volt egyenlő, már csak 4500 scrupulum ezüstért szerezhette ezt meg, mivel az ast $1^1/_2$ scrupulum képviselte ebből a fémből . . . Ha a plebejus visszaadta $^1/_5$-ét annak a réznek, amelyet kapott, valóságosan lerótta adósságát, mivel $^1/_5$ most ugyanakkora értékű volt, mint a szerződés kötése idején 1. Hiszen a réz értéke az 5-szörösére emelkedett az ezüsthöz viszonyítva . . . A plebejusok követelték az adósság revízióját, a tartozás összegének új felbecsülését és eredeti kötelezvényük címletének megváltoztatását . . . A hitelezők nem követelték ugyan a tőke visszaadását, de maga a kamatfizetés is elviselhetetlen volt, mivel az eredetileg 12%-ban kikötött kamat a pénz mértéktelen megdrágulása következtében olyan terhessé vált, mintha a tőke 60%-ában határozták volna meg. Megegyezés útján az adósok elértek egy olyan törvényt, amely a tőkéből levonta a felgyülemlett kamatokat . . . A senatorok vonakodtak kiadni kezükből az eszközöket, amelyekkel a népet a legalantasabb függőségben tartották. Mint csaknem az egész földtulajdonurai, olyan jogcímekkel felfegyverezve, amelyek felhatalmazták őket, hogy adósaikat vasra verjék és testi fenyítéket rójanak ki rájuk, elnyomták a zendüléseket és kitöltötték dühüket a leginkább lázongókon. Minden patricius háza börtön volt. Végül kirobbantották a háborúkat, amelyek az adósnak zsoldot szereztek, a kényszerítések szüneteltetésével, és amelyek a hitelező előtt a gazdagság és a hatalom új forrásait nyitották meg. Ez a belső helyzet Rómában, amikor Pürrhosz veresége, Tarentum elfoglalása, valamint a samnisok, lucaniaiak és más dél-itáliai népek feletti jelentős győzelmek stb. . . . 483-ban vagy 485-ben az első római ezüstérme, a *libella*; . . . azért nevezték libellának, mert kis súlyban egyenlő egy 12 unciás font [libra] rézzel." (*Garnier, Germain*: „Histoire de la monnaie etc.", 2 kötet, Párizs 1819, II. köt. 7–24.* old.)

{*Asszignáták. „»Nemzeti tulajdon. Asszignáta 100 frankra«* – törvényes fizetési eszköz . . . Abban különböznek minden más jegytől, hogy *még csak nem is állítják, hogy valamilyen specifikált dolgot képviselnek.* A »nemzeti tulajdon« szavak azt jelentették, hogy értéküket úgy lehet megkapni, hogy velük elkobzott tulajdont vásárolnak az állandó árveréseken. De semmi alap, hogy miért nevezték ezt az értéket 100 franknak. Ez az így megvásárol-

* [*A kéziratban*:] 15. skk.

ható tulajdon aránylagos mennyiségétől* és a kibocsátott asszignáták számától függött." (*Nassau W. Senior*: „Three Lectures on the Cost of Obtaining Money etc.", London 1830, 78–79.** old.)

„A *livre de compte****, amelyet Nagy Károly vezetett be, és amelyet szinte soha nem képviselt egyenértékű valóságos pénzdarab, megtartotta nevét, valamint soukra és denier-kre való felosztását a XVIII. század végéig, miközben a valóságos érmék a végtelenségig váltogatták nevüket, formájukat, méretüket, értéküket nemcsak minden kormányváltozással, hanem ugyanazon uralom alatt is. A livre de compte értéke szintén átment ugyan roppant csökkentéseken, ... de ez mindig erőszakos lépés volt." (*Garnier*, i. m., I. köt. 76[–77]. old.) Az ókoriak valamennyi érméje eredetileg súly. (I. h. [125. old.])

„A pénz elsősorban az egyetemesen eladható áru, vagyis az, amikor mindenki kereskedik abból a célból, hogy más árukat megszerezzen." (*Bailey*: „Money and its Vicissitudes etc.", London 1837, 1. old.) „A pénz a nagy *középső* áru." (I. m., 2. old.) A *szerződések általános árujá*, vagyis az az áru, amelyben a későbbi időben teljesítendő, tulajdonra vonatkozó üzletek többségét megkötik. (3. old.) Végül a pénz az *„értékmérő*... Nos, minthogy minden cikket pénzre cserélnek, *A* és *B* kölcsönös értékét szükségképpen megmutatja pénzbeli értékük, vagyis áruk ... ahogy az anyagok aránylagos súlya látható a vízhez viszonyított súlyukból, illetve fajlagos nehézkedésükből." (4. old.) „Az első lényeges kívánalom az, hogy a pénz legyen egyforma a fizikai minőségeiben, úgyhogy egyenlő mennyiségei annyira azonosak legyenek, hogy ne adjanak alapot az egyik előnyben-részesítésére a másikkal szemben ... Például gabona és marha már ebből az okból sem használható erre, mivel egyenlő mennyiségű gabona és egyenlő számú marha nem mindig egyforma azokban a minőségekben, amelyekért előnyben részesítik őket." (5–6. old.) „Az *érték állandósága* oly kívánatos a pénznél mint középső árunál és a szerződés árujánál; teljesen lényegtelen a pénz értékmérő minőségében." (9. old.) „A pénz értéke állandóan változhatik, és a pénz mégis éppoly jó értékmérő lehet, mint ha tökéletesen változatlan maradna. Tegyük fel pl., hogy értéke csökken és az értékcsökkenés magában foglal egy értékcsökkenést egy vagy több áruhoz viszonyítva, tegyük fel, hogy értéke csökken a gabonához és a munkához viszonyítva. A csökkenés előtt egy guinea három bushel

* [*A kéziratban*:] minőségétől

** [*A kéziratban*:] 83–84.

*** [*számoló-livre*]

búzát, illetve hatnapi munkát vásárolna; utána csak két bushel búzát, illetve négynapi munkát. Mindkét esetben, adva lévén a búza, illetve a munka viszonya a pénzhez, kölcsönös viszonyuk megállapítható; másszóval megbizonyosodhatunk afelől, hogy egy bushel búza kétnapi munkát ér. Ez minden, amit az értékmérés magában foglal, és ezt a csökkenés után éppoly jól megteszi, mint előtte. Valamely dolog arra való kiválósága, hogy értékmérő legyen, teljesen független saját értékének változhatóságától . . . Az érték változhatatlanságát összecserélik a finomság és súly változhatatlanságával . . . Minthogy a *mennyiség* feletti parancsnoklás teszi az értéket, valamely egyforma áru anyagának *meghatározott mennyiségét* kell egységül használni az érték méréséhez; és az egyforma minőségű anyag e meghatározott *mennyisége* az, amelynek változhatatlannak kell lennie." ([9–]11. old.) Minden pénzbeli szerződésben a kölcsönzendő arany és ezüst *mennyiségéről* van szó, nem az értékről. ([102–]103. old.) „Ha valaki kitart amellett, hogy ez meghatározott *értékre* vonatkozó szerződés, akkor tartozik kimutatni, hogy milyen árura vonatkozólag: ilymódon azt állítaná, hogy egy pénzbeli szerződés nem egy pénzmennyiségre vonatkozik, ahogy az ránézésre kifejeződik, hanem valamely olyan árunak egy mennyiségére, amelyről nem történt semmi említés." (104. old.) „Nem szükséges ezt olyan szerződésekre korlátozni, amelyekben valóban *pénzt* kölcsönöznek. Érvényes ez minden megállapodásra pénz jövőbeli fizetéséről, akár hitelbe eladott bármiféle cikkekért, akár szolgálatokért, akár föld vagy házak járadékaként; pontosan ugyanabban a helyzetben vannak, mint a középső áru puszta kölcsönzései. Ha *A* elad egy ton vasat *B*-nek tíz fontért tizenkét hónapi hitelre, ennek ugyanaz a hatása, mintha a tíz fontot kölcsönadta volna egy évre, és a két szerződő fél érdekeit ugyanolyan módon érintik majd a forgalmi eszközben bekövetkező változások." (110–111. old.)

A zűrzavar, hogy a pénzanyag meghatározott és változhatatlan hányadainak, amelyeknek mértékegységül kell szolgálniok, nevet adnak s a névadást összecserélik a pénz *árának* rögzítésével, megmutatkozik a többi között a politikai gazdaságtan fennen esküdöző romantikusánál, Adam Müller úrnál is. A többi között ezt mondja: „Mindenki belátja, milyen fontos az *érmeár* helyes *meghatározása*, kiváltképp olyan országban, mint Anglia, ahol a kormányzat nagyvonalú szabadelvűséggel" (azaz az ország költségére és az Angol Bank bullion-kereskedőinek hasznára) „ingyen veri a pénzt, nem szed pénzverési illetéket stb., s ilyképpen, ha ez a kormány az arany érmeárát a piaci árnál tetemesen magasabbra szabná, ha – ahelyett, hogy mint most, egy uncia aranyért 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d.-t fizetne – egy uncia arany érmeárát 3 £ 19 sh.-ben szabná meg, akkor minden pénz a pénz-

verdébe özönlenék, az ott kapott ezüstöt a piacon az itt olcsóbb aranyra váltanák át és így újra a pénzverdébe vinnék, miáltal az érmeügyben rendetlenség támadna." („Die Elemente der Staatskunst", Berlin 1809, II. köt. 280–281. old.) Müller úr tehát nem tudja, hogy penny és shilling itt csupán nevei egy uncia arany hányadainak. Mivel ezüst- és rézdarabok – amelyeket notabene nem az ezüstnek és réznek az aranyhoz való aránya szerint vernek, hanem mint a hasonnevű aranyrészek puszta jegyeit bocsátanak ki, ezért csak egészen kis mennyiségben kell is őket fizetségül elfogadni – shilling és penny néven forognak, ő azt képzeli, hogy egy uncia arany arany-, ezüst- és rézdarabokra van osztva (tehát háromszoros értékmérce). Néhány lépéssel tovább azután megint eszébe jut, hogy Angliában nem létezik kettős mérce, tehát még kevésbé háromszoros. Müller úr nincs tisztában a „közönséges" gazdasági viszonyokkal, s ez a reális alapzata „magasabb" felfogásának.[65]

Abból az általános törvényből, hogy a forgalomban levő áruk összára meghatározza a forgalomban levő közeg tömegét, előfeltételezve a forgalmi sebesség egy meghatározott fokát, következik, hogy a forgalomba dobott értékek növekedésének egy meghatározott fokán a nemesebb fém – a nagyobb fajlagos értékű fém, azaz amelyik kisebb mennyiségben több munkaidőt tartalmaz – a kevésbé nemesnek a helyére lép mint uralkodó forgalmi eszköz; tehát réz, ezüst, arany, egyik kiszorítja a másikat mint uralkodó forgalmi eszköz. Ugyanazt a teljes árösszeget pl. 14-ed annyi aranyérmével lehet megforgatni, mint ezüstérmével. Réz-, még inkább vasérme mint uralkodó forgalmi eszköz gyenge forgalmat feltételez. Ugyanúgy, ahogy a hatalmasabb, de értékesebb szállítási eszköz és közlekedési* eszköz lép a kevésbé értékes helyébe, abban a mértékben, amelyben a forgalomban levő áruk és egyáltalában a forgalom tömege nő.

Másfelől világos, hogy a mindennapi élet kicsinybeni forgalma igen csekély mérvben kíván meg cseréket – annál kisebb mérvben, minél szegényebb az ország, és minél gyengébb egyáltalában a forgalom. Ebben a kicsinybeni forgalomban, ahol egyrészt igen kis árumennyiségek, tehát igen kis értékek is forognak, a pénz a szó legszorosabb értelmében csak mint tovatűnő forgalmi eszköz jelenik meg és nem szilárdul meg mint realizált ár. E forgalom számára ezért belép egy kisegítő forgalmi eszköz, amely csak jele az uralkodó forgalmi eszközök hányadainak. Ezüst- és rézjegyek ezek, amelyeket ennélfogva nem szubsztanciájuknak pl. az aranyértékhez való arányában vernek érmévé. Itt a pénz már csak jelként jelenik meg, még

* [*A kéziratban*:] forgalmi

ha egy relatíve értékes szubsztanciában is. Az aranyat pl. túlságosan kis töredékekre kellene osztani ahhoz, hogy mint egyenérték megfeleljen az árumegoszlásnak, ahogy azt ez a kicsinybeni forgalom megkívánja.

Ezért ezeket a kisegítő forgalmi eszközöket csak kis mennyiségben – ami által soha nem szilárdulhatnak meg az ár realizálásaként – kell is törvényileg fizetségül elfogadni. Például Angliában rezet 6 d. erejéig, ezüstöt 40 sh. erejéig. Minél fejlettebb egyáltalában a forgalom, minél nagyobb a forgalomba lépő áruk ártömege, annál inkább elválik nagybani cseréjük kicsinybeni cseréjüktől és annál inkább van szükségük különböző érmefajtákra a forgalomhoz. A jegyek forgásának sebessége fordított arányban áll értéknagyságukkal.

„A társadalom korai állapotában, amikor a nemzetek szegények és fizetéseik csekélyek, a rezet gyakran úgy ismerték, hogy megfelel a forgalmi eszköz minden céljának és igen alacsony címletű darabokká verték, hogy megkönnyítsék a jelentéktelen cseréket, amelyek akkor végbementek. Így a korai időszakban a római köztársaságban és Skóciában." (*David Buchanan*: „Observations on the Subjects, treated of in Dr. Smith's Inquiry etc.", Edinburgh 1814, 3. old.) „Egy ország általános gazdagságát igen pontosan méri fizetéseinek természete és érméjének állása; s egy durva fém határozott túlsúlya az ország forgalmi eszközében, igen alacsony címletű érmék használatával párosulva, a társadalom nyers állapotát jelzi." (4. old.) Később „a forgalmi eszköz üzlete két különálló tagozatra oszlik; a főbb fizetések eszközlésének kötelessége ... az értékesebb fémek számára; az alsóbbrendű fémeket ellenben megtartják csekélyebb cserékhez, s ilymódon tisztára szolgái a fő forgalmi eszköznek. Egy nemes fémnek valamely ország forgalmi eszközébe való első bevezetése és a főbb fizetéseknél való kizárólagos használata között széles a táv; s a kiskereskedelem fizetéseinek időközben oly számottevővé kellett válniok, a gazdagság megnövekedése következtében, hogy részben legalábbis* legyenek kényelmesen elintézhetők az új és értékesebb érmével; mivel nem használható a főbb fizetésekre olyan érme" (ez téves, ahogy a bankjegyeknél megmutatkozik), „amely nem alkalmas egyidejűleg a kiskereskedelem ügyleteire, hiszen minden kereskedelem végül is a fogyasztótól ... kapja meg tőkéjének visszatérülését ... Az ezüst a kontinensen mindenütt tartotta magát a főbb fizetésekben ... Britanniában a forgalomban levő ezüstmennyiség nem haladja meg azt, ami a kisebb fizetésekhez szükséges ... ténylegesen kevés fizetést eszközölnek ezüstben 20 sh. erejéig ... III. Vilmos uralkodása előtt az

* [*A kéziratban*:] ne

ezüstöt nagy zsákokban vitték a kincstárba a nemzeti jövedelem fizetésére. Ebben az időszakban ment végbe a nagy változás... Az arany kizárólagos bevezetése Anglia főbb fizetéseinél világos bizonyítéka volt annak, hogy a *kiskereskedelem forgalmát ebben az időben főleg aranyban* eszközölték; ez lehetséges volt anélkül, hogy egy-egy fizetés minden esetben meghaladt vagy akár csak elért volna bármely aranyérmét, mert az általános aranybőségben és ezüstszűkében természetesen aranyérméket kínáltak kis összegekért és ezüstegyenleget kívántak vissza; ezáltal az arany, ilymódon segédkezvén a kiskereskedelemben és megtakarítván ezüst használatát, még a kisebb fizetésekre is, megakadályozná az ezüst *felhalmozódását* a kiskereskedőnél... Ugyanakkor, amikor Angliában arannyal helyettesítik az ezüstöt" (1695) „a főbb fizetéseknél, Svédországban ezüsttel helyettesítik a rezet... *Világos, hogy a nagyobb fizetésekre használt érme csak a benső értékén foroghat*... De egy *kisegítő forgalmi eszköznél nem szükséges* benső érték... Rómában, amíg a réz volt az uralkodó érme, csak benső értékén forgott... 5 évvel az első pun háború kezdete előtt bevezették az ezüstöt, csak lassanként szorította ki a rezet a főbb fizetéseknél... 62 évvel az ezüst után bevezették az aranyat, de ez úgy látszik, soha nem rekesztette ki az ezüstöt a főbb fizetésekből... Indiában a réz nem kisegítő forgalmi eszköz, ezért a benső értékén fogadják el. A rúpia, egy 2 sh. 3 d.-nyi ezüstérme a számolópénz; ehhez viszonyítva a mohour, egy aranyérme, és a pice, egy rézérme, szabadon a piacon találhatja meg értékét; az egy rúpiáért cserélt pice-ek száma folyton változik az érme súlyával és értékével, itt viszont 24 félpenny mindig = 1* sh., tekintet nélkül súlyukra. Indiában a kiskereskedőnek még mindig jelentékeny rézmennyiségeket kell elfogadnia áruiért, s ezért csakis benső értékén fogadhatja el... Az európai forgalmi eszközöknél a rezet minden értékben elfogadják, ami reá van rögzítve, súlyának és finomságának vizsgálata nélkül." (4–18. old.) Angliában „1798-ban magánkereskedők rengeteg rezet adtak ki; és bár a réz csak 6 d.-ig törvényes fizetési eszköz, megtalálta az útját" (a többlet) „a kiskereskedőkhöz; ezek igyekeztek megint forgalomba hozni, de végül is visszatért hozzájuk. Amikor ez a forgalmi eszköz megrekedt, a kiskereskedőknél 20, 30, sőt 50 £ összegben halmozódott fel réz, amelyet végül kénytelenek voltak benső értékén eladni." (31. old.)

A kisegítő forgalmi eszközben a forgalmi eszköz mint olyan, mint pusztán tovatűnő eszköz, külön létezést ölt a mellett a forgalmi eszköz mellett, amely egyszersmind egyenérték, árakat realizál és mint önálló

* [*A kéziratban:*] 12

érték felhalmozódik. Itt tehát merő jel. Csak olyan mennyiségben szabad tehát kibocsátani, amely abszolúte szükséges a kicsinybeni kereskedelem számára, ami által soha nem halmozódhatik fel. A mennyiséget az árak tömegének kell meghatároznia, amelyeket forgat, osztva a kisegítő forgalmi eszköz sebességével. Minthogy a bizonyos értékű forgó közeg tömegét az árak határozzák meg, ebből magából következik, hogy ha mesterségesen nagyobb mennyiséget dobnának be a forgalomba, mint amekkorát az maga megkíván, és nem tudna lefolyni (itt nem ez az eset, mert mint forgalmi eszköz a maga benső értéke felett van), akkor leértékelődnék; nem azért, mert a mennyiség határozza meg az árakat, hanem mert az árak határozzák meg a mennyiséget, tehát csak egy meghatározott mennyiség maradhat meghatározott értékben a forgalomban. Ha tehát nem léteznek nyílások, amelyeken át a forgalom a fölösleges mennyiséget kivetheti, ha a forgó közeg a maga forgalmi eszköz formáját nem változtathatja át az önmagáértvaló érték formájába – akkor a forgalmi eszköz értékének esnie kell. Ez azonban, mesterséges akadályokat, a beolvasztás, a kivitel megtiltását stb. kivéve, csak akkor történhetik meg, ha a forgó közeg csak jel, nincs a névértékének megfelelő reális értéke, tehát nem mehet át a forgó közeg formájából az egyáltalában-való áru formájába és nem vetheti le veretét; ha oda van béklyózva érme-létezéséhez. Másrészt következik ebből, hogy a jel, a pénzjegy, az általa képviselt arany* névértékéig foroghat – anélkül, hogy bármilyen saját értéke lenne –, amennyiben csak abban a mennyiségben képviseli a forgalmi eszközt, amelyben az sajátmaga forogna. Akkor azonban egyszersmind feltétel az, hogy maga a forgalmi eszköz akkor vagy csak olyan kis mennyiségben van meg, hogy csak a kisegítő formában forog, tehát egy pillanatra sem ér véget forgalmi eszköz lenni (ahol is állandóan részint kis árumennyiségekért való cserében, részint pusztán a valóságos forgalmi eszköz beváltására szolgál), tehát soha nem halmozódhatik fel; vagy semmi értékének nem szabad lennie, úgyhogy névértéke soha nem hasonlítható össze benső értékével. Az utóbbi esetben mint puszta *jel* van tételezve, amely önmagán keresztül utal az értékre mint rajta kívül létezőre. A másik esetben soha nem jut el oda, hogy benső értéke összehasonlításra kerüljön névértékével.

Ezért a pénzhamisítások nyomban kiderülnek, ellenben értékének teljes megsemmisülése nem árt neki. Máskülönben paradoxul festhetne, hogy az arany értéktelen papírral pótolható, de fémtartalmának legcsekélyebb gyengülése elértéktelenítí a pénzt.

* [*A kéziratban*:] pénz

Egyáltalában a pénz kettős meghatározása a forgalomban ellentmond magának; puszta forgalmi eszközként szolgálni, ahol ez tovatűnő közvetítés, és egyszersmind az árak realizálásaként, amely formában felhalmozódik és átcsap pénzként való harmadik meghatározásába. Forgalmi eszközként elhasználódik, tehát nem foglalja magában azt a fémtartalmat, amely egy fix mennyiségben levő tárgyiasult munkává teszi. Értékének való megfelelése ezért többé-kevésbé mindig illuzórikus. Egy példát idézni.

Fontos már ezen a ponton a pénz-fejezetben bevinni a mennyiség meghatározását, de éppen fordítottan következtetve, mint a szokásos doktrínában. Pénzt csak azért lehet pótolni, mert mennyiségét az árak határozzák meg, amelyeket forgat. Amennyiben magának a pénznek értéke van – mint a kisegítő forgalmi eszközben –, mennyiségének úgy kell meghatározva lennie, hogy soha ne halmozódhassék fel mint egyenérték, és valójában mindig csak mint tulajdonképpeni forgalmi eszköz mellékkereke szerepeljen. Amennyiben azonban magát a tulajdonképpeni forgalmi eszközt kell pótolnia, nem lehet semmiféle értéke, azaz értékének rajta kívül kell léteznie. A forgalombeli változásokat az ügyletek összege és száma határozza meg. („*Economist*"[66].) A forgalom változatlan árak esetén az áruk összegének gyarapodása révén emelkedhetik; változatlan összeg esetén az áruk árának gyarapodása révén; mindkettő révén együttvéve.

Annál a tételnél, hogy az árak szabályozzák a forgalmi eszköz mennyiségét és nem a forgalmi eszköz mennyisége az árakat, vagy más szavakkal, hogy az üzlet szabályozza a forgalmi eszközt (a forgalmi eszköz mennyiségét), és a forgalmi eszköz nem szabályozza az üzletet, természetesen feltételeztük, ahogy levezetésünk megmutatta, hogy az ár csupán érték, egy más nyelvre lefordítva. Érték és a munkaidő által meghatározott érték az előfeltétel. Ezért világos, hogy ez a törvény nem egyaránt alkalmazható az árak ingadozásaira valamennyi korszakban; pl. az ókorban, pl. Rómában, ahol a forgó közeg nem magából a forgalomból, a cseréből ered, hanem rablásból, fosztogatásból stb.

„Következésképpen egyetlen országnak sem lehet több mint egy mércéje; több mint egy mércéje az *értékmérőre*, mert ennek a mércének egyformának és változatlannak kell lennie. Egyetlen cikknek sincs egyforma és változhatatlan értéke másokkal szemben: csupán önmagával szemben van ilyen értéke. Egy aranydarab mindig ugyanolyan értékű, mint a másik, pontosan ugyanolyan finomságú, ugyanolyan súlyú és [ugyanolyan értékű] ugyanazon a helyen; de ezt nem lehet elmondani az aranyról *és* valamely más cikkről, pl. ezüstről." („*Economist*" [1844 máj. 11.], I. köt. 771. old.)

„A *font* nem egyéb, mint egy számolásbeli elnevezés, amely szabványos minőségű aranynak egy adott és rögzített mennyiségére vonatkozik." (I. h.) „Arról beszélni, hogy egy uncia aranyat 5 £ értékűvé tegyenek 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. helyett, csupán annyi, mint azt mondani, hogy a jövőben 5 sovereignná kell verni $3^{429}/_{480}$* sovereign helyett. Ezáltal nem az *arany értékét* változtatnók, hanem csak a *font*, illetve *sovereign súlyát* és következésképpen *értékét*. Egy uncia aranynak továbbra is ugyanaz lenne az értéke a búzához és valamennyi más áruhoz viszonyítva, de mivel egy font, bár ugyanazt a nevet viselné, mint korábban, kisebb részét képviselné egy uncia aranynak, ennek megfelelően kisebb mennyiségét képviselné búzának és más áruknak. Éppen úgy, mintha azt mondanók, hogy egy *quarter búzát többé nem 8, hanem 12 bushelra* kell osztani; ezzel nem változtathatnók a búza értékét, hanem csökkentenők az egy bushelban foglalt mennyiséget és következésképpen a bushel értékét." (I. h., 772. old.) „Bármilyen időleges vagy tartós változás következzék is be [az arany értékében], *árát* mindig ugyanabban a pénzösszegben fogják kifejezni; egy uncia arany továbbra is 3 £ 17 sh. $10^1/_2$ d. lesz pénzünkben. Az értékében bekövetkezett változást azon áruknak nagyobb vagy kisebb mennyisége jelzi, amelyeket megvásárolhat." (I. h. [1844 jún. 15.], 890. old.)

Az *eszmei bar*** összehasonlítandó pl. a Buenos Aires-i *eszmei milreával* (éppúgy az angliai fonttal a bankjegyek leértékelődése idején stb.). Ami itt fix, az a *milrea* név; ami ingadozik, az az arany- vagy ezüstmennyiség, amelyet kifejez. Buenos Airesban a forgalmi eszköz átválthatatlan papírpénz (papírdollár); e dollárok mindegyike eredetileg = 4 sh. 6. d.; ma körülbelül $3^1/_4$*** d. és állt már olyan alacsonyan, mint $1^1/_2$ d. Egy rőf posztó azelőtt 2 dollárt ért, most a papír leértékelődése következtében *névlegesen* 28 dollárt. [(I. h., 1844 szept. 28., 1253. old.)]

„Skóciában a *csereközeg*, amely nem tévesztendő össze az értékmércével, 1 £ összegtől felfelé mondhatni kizárólag papír, és arany egyáltalában nincs forgalomban; mégis annyira az arany az értékmérce, mintha semmi egyéb nem lenne forgalomban, mert a papír átváltható e fém *ugyanazon rögzített mennyiségére*, és csupán a bizalomnál fogva van forgalomban, hogy így átváltható." ([I. h., 1844 okt. 5.] 1275. old.)

„Guineaket a bizalmatlanság idején *raktároznak fel* [*hoarded*]." (*Thornton* [„An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit etc."], 48.

* [*A kéziratban*:] $3^{420}/_{480}$
** [*A kéziratban*:] *fémrúd* [*Barre*]
*** [*A kéziratban*:] $3^3/_4$

old.) A *kincsképzés elve* [*hoarding principle*], amelyben a pénz mint önálló érték funkcionál, mint *egy mozzanat* szükségszerű, eltekintve a frappáns formáktól, melyekben megjelenik, szükségszerű a pénzforgalomra alapozott cserénél; mivel, ahogy A. Smith mondja,[67] mindenkinek a saját áruja mellett szüksége van az „általános áru" átlagos mennyiségére, meghatározott hányadára. „*Az üzletembernek van üzleti vagyona.*" (I. m., 21. old.)}

Tőke, nem munka határozza meg az áru értékét. Torrens.

„Egyenlő tőkék vagy – más szavakkal – felhalmozott munka egyenlő mennyiségei gyakran közvetlen munka különböző mennyiségeit fogják mozgásba hozni, ez azonban mit sem változtat a dolgon." (*Torrens*: „An Essay on the Production of Wealth", London 1821, 29–30.* old.) „A társadalom korai időszakában ... a termelésre fordított felhalmozott és közvetlen munka teljes mennyisége az, ... ami *az áruk relatív értékét meghatározza*. De amikor tőke felhalmozódott, amikor tőkéseknek egy osztálya megkülönböződik munkások egy másik osztályától, amikor az a személy, aki az ipar valamely ágában vállalkozásba fog, nem maga végzi el saját munkáját, hanem létfenntartást és anyagokat előlegez másoknak, akkor a tőke összege, vagyis a termelésre fordított felhalmozott munka mennyisége az, ami az áruk csereképességét meghatározza." (33–34. old.) „Amíg két tőke egyenlő, ... termékeik *egyenlő értékűek*, akárhogy változtassuk is meg a közvetlen munka mennyiségét, amelyet mozgásba hoznak, vagy amelyet termékeik megkívánhatnak. Ha egyenlőtlenek, ... termékeik egyenlőtlen értékűek, még ha a mindegyikre fordított munka teljes mennyisége pontosan egyenlő is." (39. old.) Tehát „tőkések és munkások e különválása után a tőke összege, a felhalmozott munka mennyisége, és nem mint e szétválás előtt, a termelésre fordított felhalmozott *és* közvetlen munka összege az, ami a csereértéket meghatározza". (I. h. [39–40. old.]) Torrens úr zűrzavara helyes a ricardiánusok elvont eljárásával szemben. Magán-valóan alapjában téves. Először is az értéknek a tiszta munkaidő által való meghatározása csak a tőke termelésének, tehát a két osztály szétválásának alapzatán történik. Az *árak* egyenlővételének, ugyanazon átlagprofitráta következtében – (és még ez is cum grano salis**) –, *semmi* köze az érték meghatározásához, hanem épp *feltételezi* azt. A passzus azért fontos, hogy a ricardiánusok zűrzavarát megmutassuk.

* [*A kéziratban*:] 31.

** [egy csipetnyi sóval; némi megszorítással]

A bér minimuma.

Az értéktöbbletnek mint profitnak a rátáját meghatározza 1. magának az értéktöbbletnek a nagysága; 2. az eleven munka aránya a felhalmozotthoz (a bérre fordított tőke aránya ahhoz a tőkéhez, amelyet mint olyant alkalmaznak). A két okot, amelyek 1-et és 2-t meghatározzák, külön kell megvizsgálni. A járadék törvénye pl. 1-be tartozik. Egyelőre feltételezzük a szükséges munkát mint olyant; azaz hogy a munkás mindig csak a bér szükséges minimumát kapja meg. Ez a feltételezés természetesen szükséges ahhoz, hogy megállapítsuk a profit törvényeit, amennyiben nem a munkabér emelkedése és esése vagy a földtulajdon befolyása határozza meg őket. A *szilárd* feltételezések maguk is mind folyékonnyá válnak a kifejtés további menetében. De pusztán azáltal, hogy kezdetben rögzítjük őket, lehetséges kifejtés anélkül, hogy mindent összezavarnánk. Azonkívül gyakorlatilag biztos, hogy például, bárhogyan különbözhetik is a szükséges munka mércéje különböző korokban és különböző országokban, vagy bármennyire változhatik aránya a változó nyersanyagárak következtében, vagy összege és aránya a munka kereslete és kínálata következtében, a mércét minden adott korszakban a tőkének úgy kell tekintenie, és úgy kell eljárnia vele, mint ami rögzítve van. Maguknak ezeknek a változásoknak a szemügyrevétele teljesen a munkabért tárgyaló fejezethez tartozik.

„A csereértéket nem az abszolút, hanem a relatív termelési költség határozza meg. Ha az arany termelési költsége ugyanaz maradna, minden más dolog termelésének költsége viszont megkétszereződnék, akkor az arany kevésbé lenne képes minden más dolog megvásárlására, mint azelőtt; s csereértéke a felére esnék; csereértékének ez a csökkenése pedig pontosan ugyanolyan hatású lenne, mintha minden más dolog termelésének költsége változatlan maradna, az arany termelésének költsége viszont a felére csökkenne." (*Torrens*, i. m., 56–57. old.) Ez fontos az árak szempontjából. Az érték meghatározása szempontjából abszolúte nem; puszta tautológia. Egy áru értékét a benne foglalt munkamennyiség határozza meg, ez azt jelenti, hogy ugyanarra a munkamennyiségre cserélődik a használati érték bármely más formájában. Ezért világos, hogy ha az *a* tárgy termeléséhez szükséges munkaidő megkétszereződik, már csak az $^1/_2$-e egyenlő a korábbi egyenértékével, *b*-vel. Minthogy* az egyenértékűséget a munkaidő, vagyis a munkamennyiség egyenlősége határozza meg, ezért az érték különbségét persze ezek egyenlőtlensége határozza meg, vagyis a munkaidő az érték mértéke.

* [*A kéziratban*:] Hogy

Pamutipari gépi berendezés és munkások 1826-ban. *Hodgskin.*

„1826-ban a pamutgyártásban használt különféle gépi berendezés 1 embert foglalkoztatott 150 ember munkájának az elvégzésére. Tegyük fel, hogy csak 280 000 ember van most benne foglalkoztatva, akkor egy fél évszázaddal korábban 42 000 000-nak kellett volna benne lennie." (*Hodgskin* [„Popular Political Economy"], 72. old.) „A nemes fémek más árukhoz viszonyított értéke meghatározza, hogy mennyit kell adni belőlük más dolgokért, és az egy adott időszakon belül végzendő eladások száma meghatározza, amennyiben pénz az eladások eszközlésének szerszáma, a szükséges pénzmennyiséget." (I. m., 188. old.)

Bőséges okunk van azt hinni, hogy a pénzverés gyakorlata egyénektől ered és ezek folytatták, mielőtt a kormányok megragadták és monopolizálták. Sokáig így volt Oroszországban." (Lásd *Storch.*[68]) (I. m., 195. old., jegyzet.)

Hodgskin más nézeten van, mint a romantikus Müller: „A pénzverde csupán verettel látja el azt, amit egyének hoznak, igen oktalanul nem számítva fel nekik semmit a pénzverés munkájáért, és megadóztatva a nemzetet a pénzben kereskedők előnyéért." („Popular Political Economy etc.", London 1827, 194. old.)

Hogyan hoz létre a gépi berendezés nyersanyagot. Lenipar. Kócfonal. „*Economist*".

A pénzre vonatkozó mindezen kitérések után – és alkalmilag még megint folytatnunk kell őket e fejezet lezárása előtt – térjünk vissza a kiindulóponthoz. (Lásd 25. [II. köt. 234–235.] old.) Példaként, hogyan hoz létre a feldolgozó iparban is a gépi berendezés tökéletesítése és a termelőerőnek általa előidézett gyarapodása *nyersanyagot* (relatíve), ahelyett, hogy a nyersanyag abszolút gyarapodását kívánná meg: „A *gyárrendszer* a leniparban igen új. 1828 előtt a lenfonal zömét Írországban és Angliában kézzel fonták. Ez idő tájt a lenfonó gépi berendezés, különösen a leedsi Peter Fairbairn úr kitartása révén, annyira tökéletesedett, hogy igen általánosan használatba került. Ettől az időtől kezdve igen intenzíven létesítettek fonógyárakat Belfastban és Észak-Írország más részén, valamint Yorkshire, Lancashire és Skócia különböző részein finom fonalak fonására, s néhány év alatt felhagytak a kézi fonással . . . Most finom kócfonalat gyártanak abból, amit 20 évvel ezelőtt eldobtak mint hulladékot." („*Economist*", 1850 aug. 31. [954. old.])

Gépi berendezés és többletmunka.

Gépi berendezés minden alkalmazásakor – vegyük szemügyre az esetet először úgy, ahogy közvetlenül adódik, hogy egy tőkés a tőkéje egy részét ahelyett, hogy közvetlen munkába fektetné, gépi berendezésbe fekteti – a tőke egy részét elveszik annak változó és sokszorozódó adagjától, azaz attól, amely eleven munkával cserélődik ki, hogy hozzátegyék az állandó részhez, melynek értékét csak újratermelik vagy fenntartják a termékben. Ez azonban azért történik, hogy a megmaradó adagot termelékenyebbé tegyék. *Első eset: A gépi berendezés értéke egyenlő annak a munkaképességnek az értékével, amelyet pótol.* Ebben az esetben az újonnan termelt érték csökkenne, nem növekednék, ha a munkaképesség fennmaradó részének a többletmunkaideje nem nőne ugyanabban a mértékben, ahogy létszáma csökkent. Ha 100 munkás közül 50-et elbocsátanak és gépi berendezéssel pótolnak, akkor ennek az 50 megmaradónak annyi többletmunkaidőt kell létrehoznia, mint korábban a 100-nak. Ha azok naponta 1200 munkaórára 200 munkaóra többletmunkaidőt dolgoztak, akkor most az 50-nek kell annyi többletmunkaidőt létrehoznia, tehát napi 4 órát, ha azok csak 2-t hoztak létre. Ebben az esetben a többletmunkaidő, $50 \times 4 = 200$, ugyanannyi marad, mint azelőtt, $100 \times 2 = 200$, bár az abszolút munkaidő csökkent. Ebben az esetben az eset a tőke számára, amely csak a többletmunka termelésével törődik, ugyanaz. Ebben az esetben a feldolgozott nyersanyag ugyanannyi maradna, tehát a kiadás is rá; a munkaszerszámra való kiadás növekedett volna; a munkára való kiadás csökkent volna. A teljes termék értéke ugyanannyi lenne, mert = tárgyiasult munkaidő és többletmunkaidő ugyanakkora összege. Ilyen eset semmiképpen nem lenne ösztönzés a tőkének. Amit az egyik oldalon többletmunkaidőben nyerne, azt elvesztené a tőkének azon a részén, amely mint tárgyiasult munka lépne a termelésbe, azaz mint nemváltozó érték. De meg kell gondolni, hogy a gépi berendezés tökéletlenebb termelési szerszámok helyébe lép, amelyeknek meghatározott értékük volt, azaz meghatározott összegű pénzre cserélték be őket. Ha nem az üzletben benne levő tőkés számára, akkor annak számára, aki újonnan kezdi az üzletet, a gépi berendezés költségeiből lemegy a tőkének az a része, amelyet a termelőerő tökéletlen fokán alkalmaztak.

Ha tehát pl. mihelyt bevezetik az 1200 £-nyi (50 munkaképesség) gépet, elesik egy korábbi, mondjuk 240 £-nyi kiadás termelési szerszámokra, akkor a tőke többletkiadása csak 960 £-re rúg, 40 munkás évi árára. Ebben az esetben tehát, ha a megmaradó 50 munkás együttvéve pontosan ugyanannyi többletmunkát termel, mint korábban a 100, akkor most 200 többlet-

munkaórát 2160 tőkével termelnek, korábban 2400 tőkével. A munkások száma a felére csökkent, az abszolút többletmunka ugyanannyi maradt, továbbra is 200 munkaóra; a munkaanyagra kiadott tőke szintén ugyanannyi maradt, de a többletmunkának a tőke nem-változó részéhez való aránya abszolúte megnövekedett.*

Minthogy a nyersanyagra kiadott tőke ugyanannyi maradt, a gépi berendezésre kiadott tőke növekedett, de nem ugyanabban az arányban, ahogy a munkára kiadott csökkent; ennélfogva a *tőke összkiadása csökkent*; a többletmunka ugyanannyi maradt, tehát a tőkéhez viszonyítva nőtt, nemcsak abban az arányban, amelyben a többletmunkaidőnek nőnie kell ahhoz, hogy feleannyi munkás mellett ugyanakkora maradjon, hanem többel; tudniillik abban az arányban, amelyben a régi termelési eszközökre való kiadás lemegy az újak költségeiből.

Gépi berendezésnek, illetve a termelőerő általános gyarapításának bevezetése úgy, hogy magának ennek a termelőerőnek a szubsztrátuma tárgyiasult munka, tehát ebbe kerül; ha tehát a korábban munkára kiadott tőkerész egy részét a megmaradó értékként a termelési folyamatba lépő tőkerész alkotórészeként adják ki, – a gépi berendezés bevezetése csak akkor mehet végbe, ha a többletmunkaidő aránya nemcsak ugyanaz marad, tehát az alkalmazott eleven munkához arányítva nő, hanem nagyobb arányban nő a gépi berendezés értékének az elbocsátott munkások értékéhez való arányánál. Ez vagy azért történhetik, mert le kell vonni az egész kiadást, amelyet a korábbi termelési szerszámra fordítottak. Ebben az esetben a *kiadott tőke teljes összege csökken*, és habár az alkalmazott munka teljes összegének aránya a tőke állandó részéhez viszonyítva csökkent, a többletmunkaidő ugyanannyi maradt és ezért nőtt nemcsak a munkára kiadott tőkére vonatkozóan, a szükséges munkaidőhöz képest, hanem az össztőkéhez képest; a tőke összértékéhez képest, mert ez csökkent. Vagy a gépi berendezés értéke lehet akkora, mint amennyit korábban a most fölöslegessé vált eleven munkára adtak ki; de a megmaradó tőkerész többletmunkájának aránya megnőtt, úgyhogy az 50 munkás nemcsak annyi többletmunkát szolgáltat, mint korábban a 100, hanem többet. Mondjuk pl. mindegyikük 4 óra helyett $4^1/_2$ órát. Ebben az esetben azonban nagyobb tőkerész szükséges nyersanyagra stb., egyszóval nagyobb össztőkére van szükség. Ha egy tőkés, aki korábban 2400 £-ért évente 100 munkást foglalkoztatott, 50-et elbocsát és helyükbe egy 1200 £-es gépet állít, akkor ez a gép – habár neki annyiba

* [*A kéziratban ezután még:*] Összesen 9240 £. Ez így alakul: [*utána egy félbehagyott és áthúzott táblázatos összeállítás következik*].

kerül, mint korábban 50 munkás – kevesebb munkásnak a terméke, mert ő annak a tőkésnek, akitől a gépet vásárolja, nemcsak a szükséges munkát, hanem a többletmunkát is megfizeti. Vagy a munkások egy részét csak szükséges munkára alkalmazta volna, ha ő maga készíttette volna a gépet. A gépi berendezés esetében tehát a többletmunkaidő növekedése a szükséges munkaidő abszolút csökkenésével. Ezt kísérheti az alkalmazott tőkének mind abszolút csökkenése, mind növekedése.

Tőke és profit. Az érték teszi a terméket. – A *munkás viszonya a munkafeltételekhez* a tőkés termelésben. – A tőke valamennyi része hoz profitot. – Álló- és forgótőke aránya a pamutgyárban. Senior többletmunkája és profitja. A gépi berendezés tendenciája a munka meghosszabbítására. – A szállítás befolyása a forgalomra stb. – A szállítás egyre inkább megszünteti a kincsképzést. – *Abszolút többletmunka és gépi berendezés. Senior.*

Az *értéktöbblet* mint magától a tőkétől tételezett és mint a tőke összértékéhez való számszerű aránya által mért: a *profit*. Az eleven munka mint a tőkétől elsajátított és elnyelt úgy jelenik meg, mint a tőke saját életereje; ön-újratermelő ereje, amelyet azonfelül még módosít a tőke saját mozgása, a forgalom és a saját mozgásához tartozó idő, a forgalmi idő. Így van csak a tőke tételezve mint önmagát megörökítő és megsokszorozó érték, azáltal, hogy mint előre-tételezett érték megkülönbözteti magát önmagától mint tételezett értéktől. Minthogy a tőke egészen a termelésbe lép, és mint tőke a különböző alkotórészei csak formailag különböződnek meg egymástól, egyaránt értékösszegek, ezért az értéktételezés úgy jelenik meg, mint ami egyaránt immanens számukra. Azonkívül, minthogy a tőkének az a része, amely munkára cserélődik, csak annyiban hat termelő módon, *amennyiben a tőke többi részei szintén tételezve* vannak – és ennek a termelékenységnek az arányát e részek értéknagysága stb., egymáshoz való különböző meghatározása (mint állótőke stb.) szabja meg –, ezért az értéktöbbletnek, a profitnak a tételezése úgy jelenik meg, hogy azt a tőke valamennyi része egyaránt meghatározza. Mivel egyfelől a munka feltételei a tőke objektív alkotórészeiként vannak tételezve, másfelől maga a munka a tőkébe bekebelezett aktivitásként, ezért az egész munkafolyamat mint a tőke saját folyamata jelenik meg, és az értéktöbblet tételezése mint az ő terméke, melynek nagyságát ezért nem is a többletmunkával mérik, amelyre a tőke kényszeríti a munkást, hanem megnövekedett termelékenységként, amelyet a tőke nyújt a munkának. A tőke tulajdonképpeni terméke a profit. Ennyiben a tőke most

a gazdagság forrásaként van tételezve. Amennyiben azonban használati értékeket hoz létre, annyiban használati értékeket termel, de az *érték által meghatározott használati értékeket*: „az érték teszi a terméket". (*Say* [„Cours complet", I. köt. 510. old.].) Eszerint a fogyasztás számára termel. Amennyiben a munka állandó megújulása révén megörökíti magát, annyiban mint a maradandó érték jelenik meg, melyet előfeltételeztek a termeléshez, amely a tőke fennmaradásától függ. Amennyiben folyton újra munkára cserélődik, mint munkaalap jelenik meg. A munkás természetesen nem termelhet a munka tárgyi feltételei nélkül. Ezek most a tőkében el vannak tőle választva, önállóan szembenállnak vele. Csak annyiban viszonyulhat hozzájuk mint a munka feltételeihez, amennyiben a munkáját magát előzőleg a tőke elsajátította. A tőke álláspontjáról nem a munka objektív feltételei jelennek meg úgy, mint ami szükséges a munkás számára, hanem ez, hogy ezek *önállóan vele szemben léteznek – a munkás elválasztása tőlük, az, hogy a tőkés a tulajdonosuk*, és hogy ennek az elválasztásnak a megszüntetése csak azáltal megy végbe, hogy a munkás a maga termelő erejét átengedi a tőkének, aminek fejében az fenntartja őt mint elvont munkaképességet, azaz éppen mint puszta képességet arra, hogy a gazdagságot mint rajta magán uralkodó hatalmat magamagával szemben a tőkében újratermelje.

A tőke valamennyi része hoz tehát egyidejűleg profitot, mind a forgó része (amelyet munkabérre és nyersanyagra stb. adnak ki), mind az állótőkére kiadott része. A tőke most vagy forgótőke formájában, vagy állótőke formájában termelheti újra önmagát. Minthogy előzőleg, a forgalom szemügyrevételénél, láttuk,* hogy a tőke értéke különböző formában térül meg, aszerint, hogy e két forma melyikében van előfeltételezve, és minthogy a profitot termelő tőke álláspontjáról az érték nem egyszerűen térül meg, hanem a tőke értéke és a profit, az érték mint önmaga és mint magát értékesítő, ezért e két formában a tőke különböző formában tételeződik profitot hozóként. A forgótőke egészen bekerül a forgalomba, használati értékével mint csereértékének hordozójával; és ilymódon pénzre cserélődik át. Azaz eladják, egészen, bár mindenkor csak egy része lép a forgalomba. De egy megtérülésben mint termék egészen átment a fogyasztásba (akár egyéni ez mármost, akár maga is megint termelő), és mint érték teljesen újratermelődött. Ez az érték magában foglalja az értéktöbbletet, amely most mint profit jelenik meg. Elidegenítik mint használati értéket, hogy mint csereértéket realizálják. Ez tehát *profittal való eladás*. Ezzel szemben láttuk,** hogy

* [*V. ö. II. köt. 180–195., 198–203. old.*]
** [*V. ö. II. köt. 186–187., 194–195. old.*]

az állótőke csak adagonként térül meg több év, a forgótőke több ciklusa folyamán, éspedig csak abban a mértékben, ahogy elhasználódik (akkor a közvetlen termelési aktusban), lép csereértékként a forgalomba és térül meg mint olyan. Ámde most a csereértéknek mind a belépése, mind a megtérülése úgy van tételezve, mint nemcsak a tőkeértéknek, hanem egyszersmind a profitnak a belépése és megtérülése, úgyhogy a tőkehányadnak megfelel egy profithányad.

„A tőkés az általa előlegezett tőke minden része után egyenlő profitot vár." (*Malthus*: „Principles of Political Economy", II. kiad., London 1836, 268.* old.)

„Amiben gazdagság és érték talán a legközelebbi kapcsolatban van egymással, az az, hogy az utóbbi szükséges ahhoz, hogy az előbbit megtermelje." (I. m., 301. old.)

{„Az állótőke" (a pamutgyárakban) „rendszerint = 4 : 1** a forgóhoz, úgyhogy ha egy gyárosnak 50 000 £-je van, 40 000 £-et ad ki gyárának felállítására és gépi berendezéssel való megtöltésére és csak 10 000 £-et a nyersanyag (pamut, szén stb.) megvásárlására és a bérek fizetésére." (*Nassau W. Senior*: „Letters on the Factory Act etc.", 1837, 11–12. old.) „Az állótőke szüntelen elhasználódásnak van alávetve, nem csupán kopás, hanem állandó mechanikai tökéletesítések miatt is . . ." (I. h.) „A jelenlegi törvény mellett semelyik gyár, amely 18 éven aluli személyeket alkalmaz, nem dolgozhatik többet napi $11^1/_2$ óránál, azaz 12 órát 5 napon át és 9 órát szombaton. Mármost a következő elemzés megmutatja, hogy egy ilyen gyárban az egész *tiszta nyereség* az *utolsó órából* ered. Egy gyáros 100 000 £-et fektet be – 80 000 £-et gyárépületbe és gépekbe, 20 000 £-et nyersanyagba és munkabérbe. A gyár évi forgalmának, ha feltételezzük, hogy a tőke évente egyszer térül meg és a bruttó nyereség 15%, 115 000 £ értékű árunak kell lennie, amelyet a 20 000 £ forgótőke állandó átváltoztatásával és visszaváltoztatásával – pénzből árukká és árukból pénzzé – termelnek meg" (valójában többletmunka átváltoztatásával és visszaváltoztatásával először áruvá és azután megint szükséges munkává stb.), „valamivel több, mint kéthónapos periódusokban. A napi 23 munkafélóra mindegyike e 115 000 £ $^5/_{115}$, vagyis $^1/_{23}$ részét termeli meg. A $^{23}/_{23}$-ból, amely a 115 000 £ egészét alkotja, $^{20}/_{23}$, vagyis 100 000 £ a 115 000-ből, csak pótolja a tőkét; $^1/_{23}$ (vagyis 5000 a 115 000-ből***) a gyár és a gépi berendezés elhasználódását pótolja.

---

* [*A kéziratban*:] 267.

** [*A kéziratban*:] 1 : 4

*** [*A kéziratban*:] 15 000-ből

A megmaradó $^{2}/_{23}$, vagyis minden nap 23 félórája közül a 2 utolsó termeli a 10%-os tiszta nyereséget. Ezért ha a gyár (változatlan árak mellett) $11^{1}/_{2}$ óra helyett 13 órát dolgozhatnék, akkor körülbelül 2600 £-nek a forgótőkéhez való hozzáadásával a tiszta nyereség több mint a kétszeresére növekednék." (Azaz 2600-at dolgoznának fel anélkül, hogy viszonylag több állótőkére lenne szükség, és anélkül, hogy a munkát *egyáltalában megfizetnék*. A bruttó és nettó profit = az az anyag, amelyet *ingyen* dolgoznak fel a tőkés számára, és itt természetesen egy órával több = 100%, ha a többletmunka, ahogy Szar úr hamisan előfeltételezi, csak = $^{1}/_{12}$ nap vagy csak $^{2}/_{23}$, ahogy Senior mondja.) „Másrészt ha a munkaórákat napi 1 órával csökkentenék (változatlan árak mellett), eltűnnék a *tiszta* nyereség, ha $1^{1}/_{2}$ órával, akkor a bruttó nyereség is. A forgótőkét pótolnák, de nem lenne semmiféle alap az állótőke előrehaladó elhasználódásának kiegyenlítésére." (12–13. old.) (Amennyire hamisak Senior úr adatai, annyira fontos az illusztrációja elméletünk szempontjából.) „Az állótőke aránya a forgóhoz állandóan nő két okból: 1. a mechanikai tökéletesedésnek abból a tendenciájából, hogy egyre inkább gépi berendezésre hárítja a termelés munkáját, ... 2. a szállítási eszközök tökéletesítéséből és a gyáros kezében felhasználásra váró nyersanyagkészlet ebből következő csökkenéséből. Korábban, amikor szén és pamut vízen érkezett, az utánpótlás bizonytalansága és szabálytalansága arra kényszerítette a gyárost, hogy 2 vagy 3 havi fogyasztásnyit tartson kéznél. Most vasút hozza neki hétről hétre vagy inkább napról napra a kikötőből vagy a bányából. Ilyen körülmények között teljes biztonsággal előre megmondom, hogy néhány év múlva az állótőke a jelenlegi aránya helyett 6 vagy 7, sőt 10 az 1-hez lesz a forgótőkéhez, és *következésképpen, hogy erősebbekké válnak a hosszú munkaórákra mint az egyetlen olyan eszközre irányuló indítékok, amellyel az állótőke nagy arányát hasznothajtóvá lehet tenni.* »Ha a földműves«, mondta nekem Ashworth úr, »leteszi ásóját, 18 d. értékű tőkét tesz haszontalanná erre a periódusra. Ha a mi embereink közül valaki elhagyja a gyárat, olyan tőkét tesz haszontalanná, amely 100* £-be került.«" (13–14. old.)} {Ez igen szép bizonyítása annak, hogy a tőke uralma alatt a gépi berendezés alkalmazása nem rövidíti meg a munkát, hanem meghosszabbítja. Amit megrövidít, az a szükséges munka, nem a tőkés számára szükséges. Minthogy az állótőke elértéktelenedik, amennyiben nem használják fel a termelésben, növekedése azzal a tendenciával nőtt össze, hogy a munkát *örökköntartóvá* tegyék. Ami mármost a Senior által kiemelt másik pontot illeti, a forgótőkének az állótőkéhez viszonyított csökkenése

* [*A kéziratban*:] 100 000

akkora lenne, mint feltételezi, ha az árak állandóak maradnának. Ha azonban pl. a pamut, átlagszámítás szerint, az átlagos ára alá esik, akkor a gyáros akkora készleteket vásárol, amekkorákat szabad tőkéje megenged, és vice versa. A szénnél ellenben, ahol a termelés egyenletes és semmiféle különös körülmények nem késztetnek arra a feltevésre, hogy a kereslet rendkívüli módon emelkedhetik, Senior megjegyzése helyes. Láttuk,* hogy a szállítás (és ennélfogva a közlekedési eszközök) nem határozzák meg a forgalmat, amennyiben ők maguk a termék piacravitelét vagy áruvá átváltoztatását érintik. Mert erről az oldalról maguk is benne foglaltatnak a termelési fázisban. De meghatározzák a forgalmat, amennyiben 1. meghatározzák a megtérülést, 2. a tőkének a pénzformából a termelési feltételek formájába való visszaváltoztatását. A tőkésnek annál kisebb készletet kell vásárolnia anyagból és segédanyagokból, minél gyorsabb és megszakítatlanabb az utánpótlásuk. Annál gyakrabban forgathatja meg vagy termelheti újra tehát ugyanazt a forgótőkét ebben a formában, ahelyett, hogy szunnyadó tőkeként hevertetné. Másrészt azonban, ahogy Sismondi már megjegyezte, ez egyben megint oda hat, hogy a kiskereskedő, a boltos annál gyorsabban újíthatja meg készletét, tehát kevésbé is van szüksége arra, hogy árukat készletben tartson, mert bármely pillanatban megújíthatja az utánpótlást. Mindez azt mutatja, hogy a termelés fejlődése során a kincsképzés értelmében való felhalmozás viszonylag csökken; csak az állótőke formájában növekszik, miközben azonban a folyamatos egyidejű munka (termelés) mind rendszerességét, mind intenzitását, mind terjedelmét tekintve növekszik. A szállítási eszközök sebessége, sokoldalúságukkal együtt, az előzetes munka szükségességét, a forgótőkét illetően, egyre inkább (a mezőgazdaság kivételével) átváltoztatja egyidejű, egymástól függő, differenciált termelésnek a szükségességévé. Ez a megjegyzés fontos a felhalmozásról szóló szakasznál.} „*Pamutgyárainkat, kezdetben, a teljes 24 órán át tartották üzemben.* A gépi berendezés tisztításának és javításának nehézsége és a megosztott felelősség, amely abból eredt, hogy kettős felügyelői, könyvelői stb. személyzetet kellett alkalmazni, majdnem véget vetett ennek a gyakorlatnak, de ameddig a Hobhouse-törvény nem csökkentette őket 69-re, gyáraink általában heti 70–80 órát dolgoztak." (I.m. 15. old.)

* [*V. ö. II. köt. 8–17. old.*]

Pamutgyárak Angliában. Munkások. Példa gépi berendezésre és többletmunkára. – *Példa Symonsból.* Glasgow. Mechanikai szövőgyár stb. (*Ezek példák a profitrátára.*) – *Különféle mód, ahogy a gépi berendezés* a szükséges munkát csökkenti. Gaskell. – A munka a tőke közvetlen piaca.

„Baines szerint egy elsőrendű pamutfonógyárat nem lehet felépíteni, gépi berendezéssel megtölteni, gázművel és gőzgéppel ellátni 100 000 £-en alul. Egy 100 lóerős gőzgép 50 000 orsót fog forgatni, amelyek naponta 62 500 mérföldnyi finom pamutfonalat termelnek. Egy ilyen gyárban 1000 személy annyi fonalat fog fonni, amennyit gépi berendezés nélkül 250 000 személy fonhatna." (*S. Laing*: „National Distress etc.", London 1844, 75. old.)

„Ha a *profit esik*, a forgótőke hajlamos arra, hogy bizonyos fokig *állótőkévé* váljék. Ha a kamat 5%, tőkét nem használnak fel új utak, csatornák vagy vasutak építésére, amíg ezek a munkálatok nem hoznak megfelelő nagy százalékot; de ha a kamat csak 4 vagy 3%, tőkét előlegeznének ilyen tökéletesítésekre, ha csak arányosan alacsonyabb százalékot kap is. A nagy tökéletesítések elvégzésére alakult *részvénytársaságok* természetes sarjadékai a profit süllyedő rátájának. Ez szintén arra késztet egyéneket, hogy *rögzítsék* tőkéjüket épületek és gépi berendezés formájában." (*Hopkins* (*Th.*): „Great Britain for the Last 40 Years etc.", London 1834, 232. old.) „McCulloch így becsüli fel a pamutiparban foglalkoztatottak számát és jövedelmét:

833 000 szövő, fonó, fehérítő stb. egyenként évi 24 £-gel	20 000 000	£
111 000 asztalos, gépész, gépgyártó stb. egyenként évi 30 £-gel	3 330 000	„
Profit, felügyelet, szén és gépek anyaga	6 670 000*	„
944 000	30 000 000	£.

A $6^2/_3$ millióból feltevés szerint 2 millió megy szénre, vasra és más anyagokra, gépi berendezésre és más kiadásokra, ami 30 £-gel 66 666 személynek nyújtana foglalkoztatást, ami 1 010 666 főnyi foglalkoztatott össznépességet ad; ehhez hozzá kell adni feleannyi gyermeket, öreget stb., akik a dolgozóktól függnek, vagyis pótlólagos 505 330-at; ilymódon a bérek összesen 1 515 996 személyt tartanak el. Ehhez hozzá kell adni azokat, akiket közvetlenül vagy közvetve a $4^2/_3$ milliónyi profit tart el stb." (*Hopkins*, i.m., 336–337. old.) E számítás szerint tehát 833 000 közvetlenül a termelésben

* [*A kéziratban*:] 6 667 000

van foglalkoztatva; 177 666* a gépi berendezés és azon segédanyagok termelésében, amelyekre pusztán a gépi berendezés alkalmazása következtében van szükség. De az utóbbiakat fejenként 30 £-gel számítják; ahhoz tehát, hogy számukat ugyanolyan minőségű munkára oldjuk fel, mint a 833 000-ét, 24 £-et kell számítani fejenként, eszerint 5 333 000** £ mintegy 222 208 munkást adna; ez $3^3/_4$ a pamutszövet termelésében foglalkoztatottra adna körülbelül 1 a gépi berendezés és a segédanyagok termelésében foglalkoztatottat. Kevesebb, mint 1 a 4-re, de mondjuk, hogy 1 a 4-re. Ha most a 4 megmaradó munkás csak annyit dolgozik, mint korábban 5, tehát mindegyikük $^1/_4$ többletmunkaidővel többet, akkor nincs profit a tőke számára. A megmaradó 4-nek több többletmunkát kell szolgáltatnia, mint korábban 5-nek; illetve a gépi berendezésben alkalmazott munkáslétszámnak kisebbnek kell lennie a gép által kiszorított munkáslétszámnál. A gépi berendezés csak abban az arányban hasznothajtó a tőke számára, amelyben növeli a gépi berendezéssel*** foglalkoztatott munkások többletmunkaidejét (nem amennyiben ezt megrövidíti; csak amennyiben a többletmunkaidőnek a szükséges munkaidőhöz való arányát úgy növeli°, hogy az utóbbi nemcsak relatíve csökkent, miközben az egyidejű munkanapok száma ugyanaz maradt, hanem abszolúte csökkent).

Az abszolút [többlet]munkaidő növelése az egyidejű munkanapok ugyanazon vagy növekvő számát feltételezi; úgyszintén a termelőerő növelése a munka megosztása stb. révén. Mindkét esetben a teljes munkaidő ugyanaz marad vagy nő. A gépi berendezés alkalmazásával a relatív többletmunkaidő nemcsak a szükséges munkaidőhöz viszonyítva nő és ezért relatíve úgy, mint a teljes munkaidő, hanem a szükséges munkaidőhöz való arány nő, miközben a teljes munka csökken, azaz az egyidejű munkanapok száma (a többletmunkaidőhöz viszonyítva).

Egy glasgow-i gyáros a következő adatokat adta *Symonsnak* (J. C.), „Arts and Artisans at Home and Abroad", Edinburgh 1839 (több adatot közlünk itt, hogy legyenek példáink az állótőke, forgótőke, a bérekre kiadott tőkerész stb. arányára):

Glasgow: „Egy 500 szövőszékes *mechanikai szövőgyár felállításának* költsége, úgy számítva, hogy jó kalikót vagy inganyagot sző, amilyet Glasgow-ban általában készítenek, körülbelül .... 18 000 £

* [*A kéziratban*:] 176 666
** [*A kéziratban*:] 5 333 000 millió
*** [*A kéziratban*:] berendezésben
° [*A kéziratban*:] csökkenti

Évi termék, mondjuk 150 000 vég, 24 yardos, 6 sh.-jével ..... 45 000 "
Ennek költsége az alábbi:
Befektetett tőke kamata, és a gépi berendezés értékcsökkenése miatt ..... 1 800 "
Gőzerő, olaj, faggyú stb. a gépi berendezés, szerszámok stb. fenntartására ..... 2 000 "
Fonal és len ..... 32 000 "
Munkások bére ..... 7 500 "
Feltételezett profit ..... 1 700 "

45 000 £."

(233. old.)

Ha tehát 5% kamatot veszünk a gépi berendezésre, akkor a bruttó profit 1700+900=2600. A munkabérre kiadott tőke azonban csak 7500. A profit tehát úgy aránylik a munkabérhez, mint 26 : 75 = $5^1/_5$: 15, tehát = $34^2/_3$%.

„Egy kézi mule-okkal működő *pamutfonógyár* felállításának valószínű költsége, úgy számítva, hogy 40-es számot termel jó átlagos minőségben ..... 23 000 £
Ha szabadalmazott szelfaktorokkal dolgozik, pótlólag ..... 2 000 £
Évi termék a mostani pamutárakon és azon a rátán, amelyen a fonal eladható ..... 25 000 "
Ennek költsége a következő:
Befektetett tőke kamata, a gépi berendezés értékcsökkenésének beszámítása 10% ..... 2 300 "
Pamut ..... 14 000 "
Gőzerő, olaj, faggyú, gáz és a szerszámok és gépi berendezés karbantartásának általános költsége ..... 1 800 „
Munkások bére ..... 5 400 „
Profit ..... 1 500 „

25 000 £."

(234. old.)

(A szabad tőkét tehát 7000-nek veszi, mivel 1500 a 30 000-nek az 5%-a.[69])

„A gyár termékét heti 10 000 fontnak vesszük." (I.m., 234. old.) Itt tehát profit = 1150+1500 = 2650; 2650 : 5400 (a munkabérhez) = 1 : $2^2/_{53}$, = $49^8/_{108}$%.

„Egy *10 000 throstle-lal működő pamutfonógyár* költsége, úgy számítva, hogy jó minőségű 24. számot termel ..... 20 000 £
Jelenlegi termékértéket véve, a mennyiség évi költsége ..... 23 000 „
Befektetett tőke kamata, gépi berendezés értékcsökkenése 10%-kal ..... 2 000 „
Pamut ..... 13 300 „
Gőzerő, faggyú, olaj, gáz, gépi berendezés karbantartása stb. 2 500 „
Munkások bére ..... 3 800 „
Profit ..... 1 400 „

23 000 £."

(235. old.)

Tehát bruttó profit = 2400; bér 3800; 2400 : 3800=24 : 38 = 12 : 19 = = $63\frac{3}{19}\%$.

Az első esetben $34\frac{2}{3}\%$, a másodikban $49\frac{8}{108}\%$ és az utolsóban $63\frac{3}{19}\%$. Az első esetben a munkabér a termék összárának $\frac{1}{6}$-a, a másodikban több mint $\frac{1}{5}$-e*, az utolsóban több mint $\frac{1}{7}$-e**. De az első esetben a bér úgy aránylik a tőke értékéhez, mint $1 : 4\frac{8}{15}$; a második esetben, mint $1 : 5\frac{15}{27}$; a harmadikban, mint $1 : 7\frac{7}{19}$. Ugyanabban az arányban, ahogy a bérre kiadott tőkerész összaránya a gépi berendezésre és forgótőkére kiadotthoz (ez együtt az első esetben 34 000, a másodikban 30 000, a harmadikban 28 000) csökken, a bérre kiadott részre jutó profitnak természetesen növekednie kell, hogy a profit százaléka ugyanaz maradjon.

A teljes munka – azaz a munkanap szorozva az egyidejű munkanapok számával – abszolút csökkenése, a többletmunkához viszonyítva, kétféleképpen jelenhetik meg. Az először megadott formában, hogy az eddig foglalkoztatott munkások egy részét elbocsátják állótőke (gépi berendezés) használata következtében. Vagy hogy a gépi berendezés bevezetése az alkalmazott munkanapok *gyarapodását* csökkenti, bár a termelékenység nő, mégpedig nagyobb arányban (persze), mint ahogy csökken az újonnan bevezetett gépi berendezés „*értéke*" következtében. Amennyiben az állótőkének *értéke* van, nem növeli, hanem csökkenti a munka termelékenységét. „A többlet-kezek módot adnának a gyárosoknak a bérráta leszállítására; de a bizonyosság, hogy bármely számottevő csökkentést*** azonnali roppant

* [*A kéziratban*: $\frac{1}{4}$-e
** [*A kéziratban*:] $\frac{1}{6}$-a
*** [*A kéziratban*:] növelést

veszteségek követnének sztrájkok, huzamos leállások és különféle más akadályok folytán, amelyeket útjukba gördítenének, arra készteti őket, hogy előnyben részesítsék a mechanikai tökéletesítés lassúbb folyamatát, melynek révén, habár megháromszorozhatják a termelést, nincs szükségük újabb emberekre." (*Gaskell*: „Artisans and Machinery", London 1836, 314. old.) „Ha a tökéletesítések nem szorítják ki teljesen a munkást, egy embert képessé tesznek olyan mennyiség termelésére vagy jobbanmondva termelésének felügyeletére, amely most tíz-tizenként munkást kíván meg." (I. m., 315. old.) „Olyan gépeket találtak fel, amelyek egy embert képessé tesznek annyi fonal termelésére, amennyit 70 évvel ezelőtt 250 vagy éppen 300 ember termelhetett volna, amelyek 1 embert és 1 fiút képessé tesznek annyi áru nyomására, amennyit korábban 100 ember és 100 fiú nyomhatott volna. A fonógyárakban dolgozó 150 000 munkás annyi fonalat termel, amennyit az egyfonalas rokkával 40 millió termelhetett volna." (I. m., 316. old.)

„*A tőke közvetlen piacának vagy a tőke mezejének a munkát mondhatjuk.* Az a tőkeösszeg, amelyet egy adott pillanatban be lehet ruházni egy adott országban vagy a világon, úgyhogy egy adott profitrátánál ne hozzon kevesebbet, elvileg attól a munkamennyiségtől látszik függni, amelynek elvégzésére e tőke ráfordításával rá lehetséges bírni az emberi lények ekkor létező számát." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", London 1821, 20. old.) (Egy ricardiánus írta Malthus „Principles etc."-je ellen.)

A munkafeltételek elidegenedése a munkával szemben a tőke fejlődése során. (Visszájárafordulás.) A visszájárafordulás alapjául szolgál a tőkés termelési módnak, nemcsak elosztásának.

Az a tény, hogy a munka termelőerőinek fejlődése során a munka tárgyi feltételeinek, a tárgyiasult munkának növekednie kell az eleven munkához képest – ez voltaképpen tautologikus tétel, hiszen mi mást jelent a munka növekvő termelőereje, mint azt, hogy kevesebb közvetlen munkára van szükség nagyobb termék létrehozásához, hogy tehát a társadalmi gazdagság egyre inkább a munkának maga a munka által létrehozott feltételeiben fejeződik ki –, e tény a tőke álláspontjáról nem úgy jelenik meg, hogy a társadalmi tevékenység egy mozzanata – a tárgyi munka – a másik mozzanatnak, a szubjektív, eleven munkának egyre hatalmasabb testévé válik, hanem úgy, hogy – s ez fontos a bérmunka szempontjából – a munka objektív feltételei az eleven munkával szemben egyre kolosszálisabb önállóságra

tesznek szert, amely már magában a terjedelmükben kifejezésre jut, és hogy a társadalmi gazdagság egyre hatalmasabb adagokban lép szembe a munkával mint idegen és uralkodó hatalom. A hangsúly nem ennek az iszonyú tárgyi hatalomnak – amelyet a társadalmi munka magával mint a maga egyik mozzanatát szembeállított – a *tárgyiasult voltán* van, hanem az *elidegenült*, külsővé-idegenné vált, elidegenített voltán, azon, hogy nem a munkáshoz, hanem a megszemélyesített termelési feltételekhez, azaz a tőkéhez tartozik. Amennyiben a tőke és a bérmunka álláspontján a tevékenység e tárgyi testének létrehozása a közvetlen munkaképességgel ellentétben történik – ez a tárgyiasulási folyamat ténylegesen a munka álláspontjáról a külsővé-idegenné válás folyamataként, vagy a tőke álláspontjáról idegen munka elsajátításának folyamataként jelenik meg –, ez az elferdítés és visszájárafordítás *valóságos*, nem pusztán *vélt*, pusztán a munkások és tőkések elképzelésében létező. De a visszájárafordulásnak ez a folyamata nyilvánvalóan pusztán *történelmi* szükségszerűség, pusztán egy meghatározott történelmi kiindulópontról vagy bázisról szükségszerűség a termelőerők fejlődése számára, de semmiképpen nem *abszolút* szükségszerűsége a termelésnek; hanem tovatűnő szükségszerűség, s e folyamat eredménye és célja (immanens célja) az, hogy magát ezt a bázist, éppúgy, mint a folyamat e formáját, megszüntesse. A polgári közgazdászok annyira beleragadtak a társadalom egy meghatározott történelmi fejlődési fokának elképzelésébe, hogy a munka társadalmi hatalmai *tárgyiasulásának* szükségszerűsége elválaszthatatlannak tűnik nekik az eleven munkával szemben való *elidegenedésüknek* szükségszerűségétől. De azzal, hogy megszűnik az eleven munka *közvetlen* jellege mint pusztán *egyes*, vagy mint pusztán belsőleg vagy pusztán külsőleg általános munkáé, azzal, hogy az egyének tevékenységét mint közvetlenül általánosat vagy *társadalmit* tételezik, a termelés tárgyi mozzanatairól lehántják az elidegenedés e formáját; ezzel mint tulajdont tételezik őket, mint a szerves társadalmi testet, amelyben az egyének újratermelik magukat mint egyedek, de mint társadalmi egyedek. Annak feltételeit, hogy ilyenek legyenek életük újratermelésében, termelő életfolyamatukban, csak maga a történelmi gazdasági folyamat tételezte; mind az objektív, mind a szubjektív feltételeket, amelyek csak ugyanazoknak a feltételeknek a két megkülönböztetett formája.

A munkás tulajdonnélkülisége és a tárgyiasult munkának az eleven munka feletti tulajdona, vagyis az idegen munka elsajátítása a tőke által – a kettő csak két ellentett póluson fejezi ki ugyanazt a viszonyt – alapfeltételei a polgári termelési módnak, semmiképpen sem számára közömbös véletlenek. Ezek az elosztási módok maguk a termelési viszonyok, csak sub specie

distributionis*. Ezért fölöttébb képtelen dolog, amikor pl. *J. St. Mill* azt mondja („Principles of Political Economy", London 1848**, I. köt., 240. old.): „A gazdagság termelésének törvényei és feltételei fizikai igazságok jellegével bírnak... Nem így van a gazdagság elosztásával. Ez csupán emberi intézmények kérdése." (239–240. old.) A gazdagság termelésének „törvényei és feltételei" és a „gazdagság elosztásának" törvényei ugyanazok a törvények különböző formában, és ezek is, azok is változnak, ugyanannak a történelmi folyamatnak vannak alávetve; egyáltalában csak mozzanatai egy történelmi folyamatnak.

Nem szükséges különös éleselméjűség annak megértéséhez, hogy pl. a jobbágyság felbomlásából keletkezett szabad munkából vagy bérmunkából kiindulva a gépek csakis az eleven munkával ellentétben, vele*** szemben idegen tulajdonként és ellenséges hatalomként *jöhetnek létre*; azaz hogy tőkeként kell szembelépniök vele***. De éppoly könnyű azt átlátni, hogy a gépek nem érnek majd véget a társadalmi termelés hatóerői lenni, mihelyt pl. a társult munkások tulajdonává lesznek. Az első esetben azonban elosztásuk, azaz az, hogy a munkásnak *nem sajátjai*, éppannyira feltétele is a bérmunkára alapított termelési módnak. A második esetben a megváltozott elosztás a termelés egy *megváltozott*, csak a történelmi folyamat révén keletkezett új alapzatából indulna ki.

Merivale. A munkás természetes függőségét a gyarmatokon *mesterséges* korlátozásokkal kell pótolni.

Az arany a peruiak képletes nyelvén „a Nap által hullatott könny" (*Prescott* [„History of the Conquest of Peru", I. köt. 92. old.].) „Az európai számára jól ismert szerszámok vagy gépi berendezés nélkül mindegyik egyén" (Peruban) „csak keveset tehetett volna; de nagy tömegekben és közös irányítás alatt cselekedve képesek voltak fáradhatatlan kitartással eredményeket elérni stb." (I. h. [127. old.])

{A mexikóiaknál előforduló pénz (inkább a cserekereskedelemmel és a keleti földtulajdonnal együtt) „különböző értékű szabályozott forgalmi eszköz. Ez aranyporral behintett áttetsző tollakból, T alakúra vágott ón-darabokból és megszabott számú szemet tartalmazó kakaózsákokból állt.

* [az elosztás nézőpontjából]
** [*A kéziratban*:] II. kiad., London 1849
*** [*A kéziratban*:] velük

»Óh, szerencsés pénz«, mondja Petrus Martyr (»De orbe novo« [V. dekád 4. fej.]), »mely az emberi nemnek édes és hasznos italt nyújt és birtokosait épségben megóvja a fösvénység pokoli ragályától, mert nem lehet elásni, sem sokáig megőrizni.«" (*Prescott* [„History of the Conquest of Mexico", I. köt. 123. old.].) „Eschwege (1823) a gyémántbányászat 80 évi összértékét olyan összegre becsüli, amely aligha haladja meg a cukor vagy kávé 18 hónapi termékét Brazíliában." (*Merivale* [„Lectures on Colonization and Colonies", I. köt. 52. old.].) „Az első" (brit) „telepesek (Észak-Amerikában) „a falvaik körüli megtisztított talajt közösen művelték meg ... ez a szokás Virginiában 1619-ig uralkodik" stb. (*Merivale*, Füzet, 52. old.; I. köt. 91–92.* old.) („A Cortes[70] 1593-ban II. Fülöpnek a következő előterjesztést tette: »Az [15]48. évi valladolidi Cortes arra kérte Felségedet, hogy ne engedje meg tovább gyertyák, üvegáruk, csecsebecsék, kések és más hasonló dolgok behozatalát a királyságba, melyek a külföldről azért jönnek, hogy ezeket az emberi élethez oly haszontalan dolgokat *aranyra* cseréljék, *minthogyha a spanyolok indiánusok volnának*.«" (*Sempéré* [„Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence de la Monarchie Espagnole", I. köt. 275–276. old.].))

„Sűrűn benépesült gyarmatokon a munkás, ámbár szabad, természetszerűen függ a tőkéstől; gyéren benépesülteken e természetes függőség hiányát mesterséges korlátozásokkal kell pótolni." (*Merivale*: „Lectures on Colonization etc.", London 1841–42, II. köt. 314. old.)}

Hogyan takarít meg a gép stb. anyagot. *Kenyér. Dureau de la Malle.*

Római pénz: *aes grave* egy font réz (emere per aes et libram**). Ez az *as****. A.u.c. 485-ben *ezüst dénár* = 10 as (ezekből a denariusokból 40 egy font; 510-ben 75 denarius egy font; mindegyik denarius még = 10 as, de 4 unciás 10 as). 513-ban az ast 2 unciára csökkentik; a denarius, még mindig = 10 as, már csak $^1/_{84}$-e a font ezüstnek. Az utóbbi szám, $^1/_{81}$, a köztársaság végéig tartotta magát, de 537-ben a denarius 16 egyunciás ast ért és 665-ben már csak 16 félunciás ast ... A denarius ezüst a köztársaság alatt 485-ben = 1 frank 63; 510-ben = 87 centime; 513–707 = 78

* [*A kéziratban*:] 83.

** [asszal és librával vásárolni (*azaz* formaszerűen, annak rendje és módja szerint)]

*** *As* vagy *libra* = 12 uncia; 1 uncia = 24 scrupulum, 288 scrupulum van egy fontban. [(Dureau de la Malle, i.m., I. köt. 11–12. old.)]

centime. Galbától az Antoninusokig 1 frank. (Dureau de la Malle, I. köt. [15–16., 46., 448., 450. old.]) Az első ezüstdenarius idején 1 font ezüst 1 font rézhez = 400 : 1. A második pun háború elején = 112 : 1*. (I. m., I. köt. 76., 81–82.**) „A dél-itáliai görög gyarmatok Görögországból és Ázsiából hozatták, közvetlenül vagy Türoszon és Karthágón át az ezüstöt, amelyből a Kr. e. VI. és V. századtól érméket gyártottak. E szomszédság ellenére a rómaiak politikai okokból proskribálták az arany és az ezüst használatát. Nép és senatus úgy érezték, hogy egy *ilyen könnyű forgalmi eszköz koncentrációt*, a rabszolgák megszaporodását, a régi erkölcsök és mezőgazdaság hanyatlását idézné elő." (I. h., 64–65. old.) „Varro szerint a rabszolga instrumentum vocale***, az állat instrumentum semimutum°, az eke instrumentum mutum°°." (I. h., 253–254. old.) (Egy római városlakó napi fogyasztása valamivel több, mint 2 francia font; egy falusié 3°°° font. Egy párizsi 0,93 font kenyeret fogyaszt; egy falusi abban a 20 département-ban, ahol a gabona a fő táplálék, 1,70-et. (I. h. [277. old.]) Itáliában (a mostaniban) 1 font 8 unciát ott, ahol a gabona a fő táplálék. Miért ettek a rómaiak viszonylag többet? Eredetileg nyersen ették a gabonát, vagy csak vízben puhítva; azután kieszelték, hogy megpörkölik . . . Később eljutottak az őrlés művészetéhez és eleinte az ebből a lisztből készített tésztát nyersen ették. A szem megőrlésére mozsarat használtak, vagy két egymáshoz ütött és egymáson forgatott követ . . . Ezt a nyers tésztát, a pulst a római katona több napra elkészítette magának . . . Azután feltalálták a szelelőkosarat, amely megtisztítja a szemet, megtalálták a módját annak, hogy elválasszák a korpát a liszttől; végül hozzákeverték a kovászt, s eleinte a nyers kenyeret ették, amíg a véletlen meg nem tanította őket, hogy ha megsütik, megakadályozzák a megsavanyodásban és sokkal tovább lehet eltenni. Csak a Perszeusz elleni háború után, 580-ban, voltak Rómának pékjei. (I. h., [277–]279. old.) „A keresztény időszámítás előtt a rómaiak nem ismerték a szélmalmot." (I. h., 280. old.) „Parmentier bebizonyította, hogy Franciaországban XIV. Lajos óta az őrlés művészete nagy haladást tett, és hogy a régi és az új őrlés közti különbség az ugyanazon gabonából nyert kenyér felére rúg. Egy párizsi lakos évi fogyasz-

* [*A kéziratban*:] $^{1}/_{112}$
** [*A kéziratban*:] I. köt. 82–84.
*** [beszélő szerszám]
° [félig néma szerszám]
°° [néma szerszám]
°°° [*A kéziratban*:] több mint 3

tását eleinte 4, azután 3, azután 2, azután végül $1\,^1/_3$ setier gabonában jelölték meg... Így könnyen megmagyarázható a roppant aránytalanság a rómaiak napi gabonafogyasztása és a miénk között; az őrlési és kenyérkészítési eljárások tökéletlenségéből." (I. h., [280–]281. old.) „Az agrártörvény a földtulajdon korlátozása volt az aktív polgárok között. A tulajdon korlátozása alkotta a régi köztársaságok létezésének és virágzásának alapzatát." (I. m. [II. köt.], 256.* old.) „Az állam jövedelmei birtokokból, természetbeni adókból, robotból álltak és némi pénzadóból, amelyet áruk behozatalánál vagy kivitelénél fizettek vagy bizonyos termékek eladásánál szedtek. Ez a mód ... szinte változtatás nélkül létezik még az ottomán birodalomban... Sulla diktatúrája idején, sőt még a VII. század végén is a római köztársaság évi bevétele csak 40 millió frank volt, 697-ben... 1780-ban a török szultán pénzjövedelme, piaszterben, csak 35 000 000** piaszter, vagyis 70 millió frank... A rómaiak és a törökök jövedelmük legnagyobb részét természetben szedték. A rómaiaknál ... a szemestermények $^1/_{10}$-ét, a gyümölcsök $^1/_5$-ét, a törököknél a termékek $^1/_2$-étől $^1/_{10}$-éig változóan. Minthogy a római birodalom csak független municipiumok roppant halmaza volt, a terhek és kiadások legnagyobb része községi maradt." (402–405.*** old.) (Augustus és Nero Rómájának lakossága, az elővárosok nélkül, csak 266 684. Felteszi, hogy a keresztény időszámítás IV. századában az elővárosok lakossága 120 000, az Aurelianus falán belüli lakosság 382 695, összesen 502 695, 30 000 katona, 30 000 idegen; összesen kereken 562 000 fő. *Madrid*, amely V. Károlytól kezdve másfél századon át Európa egy részének és az Újvilág felének fővárosa, sok hasonlóságot mutat Rómával. Az ő lakossága sem nőtt politikai jelentőségének arányában. (I. m. [I. köt. 370., 403.], 405–406.)) „A rómaiak társadalmi állapota ekkor sokkal inkább emlékeztetett Oroszországéra vagy az ottomán birodalméra, mint Franciaországéra vagy Angliáéra: kevés a kereskedelem vagy az ipar; roppant vagyonok végletes nyomor mellett." (I. m. [II. köt.], 214. old.) (Luxus csak a fővárosban és a római satrapák székhelyein [(212–214. old.)]) „A római Itália, Karthágó lerombolásától Konstantinápoly alapításáig, ugyanolyan állapotban létezett Görögországhoz és a Kelethez viszonyítva, amilyenben Spanyolország a XVIII. században Európához képest. Alberoni mondotta: »Spanyolország olyan Európának,

* [*A kéziratban*:] 256–257.
** [*A kéziratban*:] 35 000 000 millió
*** [*A kéz iratban*:] 402–407.

mint a száj a testnek; minden átmegy rajta, semmi sem marad meg benne.«" (I. h., 399–400.* old.)

Az uzsora eredetileg szabad Rómában. A Tizenkéttáblás Törvény (a.u.c. 303) a pénz kamatát évi 1%-ban rögzítette. (Niebuhr[71] 10-et mond.) Ezeket a törvényeket rögtön megsértették. Duilius (a.u.c. 398) újból csökkentette a pénz kamatát 1%-ra, unciario faenore**. ½%-ra csökkentették 408-ban; 413-ban a kamatra kölcsönzést teljesen eltiltotta egy népszavazás, amelyet Genucius tribunus kezdeményezett. [(259–260. old.)] Nem meglepő, hogy egy köztársaságban, ahol az ipar, a nagy- és kiskereskedelem meg volt tiltva az állampolgároknak, a *pénz kereskedelmét* is eltiltották. (I. m., II. köt. 260–261. old.) Ez az állapot háromszáz*** évig tartott, Karthágó bevételéig. Aztán 12%; 6% az évi kamat rendes rátája. (I. h., 261. old.) Justinianus a kamatot 4%-ban rögzíti; ... az usura quincunx° Trajanusnál 5%-os törvényes kamat. 12% volt a kereskedelmi kamat Egyiptomban Kr. e. 146-ban. (I. h., [261–]263. old.)

A feudális földtulajdon kényszerű elidegenítése az uzsorával és a pénzzel fejlődik ki: „A pénz bevezetése, amely minden dolgot megvásárol, és ennélfogva a hitelezőnek való kedvezés, aki pénzt kölcsönöz a földbirtokosnak, létrehozza a törvényes elidegenítés szükségességét az előlegért." (*John Dalrymple*: „An Essay towards a General History of Feudal Property in Great Britain", IV. kiad., London 1759, 124. old.)

A középkori Európában: „*Aranyban* való fizetések csak néhány kereskedelmi tárgynál szokásosak, leginkább drágaságoknál. Leginkább a kereskedői körön kívül fordulnak elő, a nagyurak ajándékozásainál, bizonyos magas illetékeknél, súlyos pénzbírságoknál, birtokvásárlásoknál. A *veretlen* aranyat nemritkán fontra vagy márkára (fél fontra) mérték ... 8 uncia = 1 márka; egy uncia tehát = 2 lat vagy 3 karát. *Vert aranyból* a keresztes hadjáratok idejéig csak a bizánci solidus, az itáliai tarus és az arab maurabotini" (később maravedi) „volt ismert." (*Hüllmann*: Städtewesen des Mittelalters", I. rész, Bonn 1826, 402–404. old.) „A frank törvényekben a *solidusok* is *mint puszta számolóérme* szerepelnek, amelyben a mezőgazdasági termékek értékét kifejezték, melyeket büntetésösszegként le kell róni. Pl. a szászoknál a soliduson egyéves ökör értendő, amilyen ősszel szokott lenni... A ripuári jog szerint egy egészséges tehén helyettesített egy soli-

* [*A kéziratban*:] 385. sk.
** [tizenkettedes kamatozással]
*** [*A kéziratban*:] három
° [öttizenkettedes kamat]

dust ... 12 dénár = 1 aranysolidus." (405–406. old.) 4 tarus = 1 bizánci solidus ... [(408–409. old.)] A XIII. századtól kezdve aztán különféle aranyérméket vertek Európában. *Augustalisokat* (*II. Frigyes* császár pénze Szicíliában: Brindisiben és Messinában); *florentinusokat* vagy *florenusokat* (Firenzéből, 1252); ... dukátokat vagy zecchinókat (Velence, 1285 óta). (I. m., 409–411. old.) „Magyarországon, Németországban és Németalföldön a XIV. századtól kezdve nagyobb aranyérméket is vertek; ezeket Németországban egyszerűen Guldennak nevezték." (I. m., 413. old.) „*Ezüstben való fizetéseknél* a mérés, többnyire márka szerint, uralkodó szokás minden nagyobb fizetésnél ... A vert ezüstöt is lemérték ilyen fizetéseknél, mivel az érme még majdnem egészen tiszta ezüstből volt, tehát csak a súlyon fordult meg a dolog. Innen a *font* (livre, líra)* és márka név, részben képzelt vagy számolóérmék megjelölése, részben átment valóságos ezüstérmékre. *Ezüstérmék*: *dénár* vagy *krajcár* ... Németországban ezeket a dénárokat *Pfennigeknek* (penig, penning, phennig) nevezték ... már a IX. század óta. Eredetileg pending, penthing, pfentini, ... pfündigből, a régi formájában pfünding, ... annyi mint teljes súlyú: tehát pfündige Denare, rövidítve *Pfündinge* ... Még egy neve a dénároknak, a XII. század eleje óta Franciaországban, Németországban, Németalföldön, Angliában a rajtuk kereszt helyett ábrázolt csillagról [Stern]: *Sternlingek*, *Sterlingek*, *Starlingok* ... Denare Sterlinge = Pfennige Sterlinge ... A németalföldi sterlingekből a XIV. században 320 ment egy fontra, 20 darab egy unciára ... Ezüst solidusok németül Schildlingek, Schillingek ... *Az ezüst solidusok a korai középkorban nem valóságos érmék, hanem 12–12 dénár összessége* ... 1 solidus arany = 12 dénár sterling, mert ez volt az arany és az ezüst közepes aránya ... *Váltópénzként* forgalomban voltak *obulusok*, félpfennigek, hälblingek ... A kisipar fokozdó elterjedésével egyre több** kereskedőváros és kis fejedelem szerezte meg a jogot, hogy helyi érmét, tehát legnagyobbrészt váltópénzt verjen. Rezet kevertek hozzá, s ez egyre messzebb ment ... Dickpfennige, gros deniers, grossi, Groschen, Groten, először Tours-ban verték a XIII. század közepe előtt. Ezek a garasok eredetileg kétpfennigesek." (415–433. old.)

„Az, hogy a pápák csaknem valamennyi keresztény-katolikus országra egyházi adókat vetettek ki, nem kevéssé járult hozzá mindenekelőtt az egész pénzügy kifejlődéséhez az iparűző Európában, azután, következ-

* Notabene: Mexikóban pénzt találtunk, de súlyokat nem; Peruban súlyokat igen, de pénzt nem.[72]

** [*A kéziratban*:] több kis

ményként, a (kamatok elleni) egyházi tilalom megkerülésére irányuló különféle kísérletek keletkezéséhez. A pápa a lombardokat használta fel a székeskáptalanok palástpénzének és az egyéb illetékeknek a behajtására. Ezek voltak a fő uzsorások és zálogosok, pápai oltalom alatt. Már a XII. század közepe óta ismertek. Különösen Sienából. »Nyilvános usurariusoknak«, »*római püspöki pénzkereskedőknek*« nevezték magukat Angliában. Néhány bázeli püspök többek között püspöki gyűrűt, selyem ornátusokat, az összes kegyszereket elzálogosította csekély pénzért zsidóknál és kamatot fizetett. De püspökök, apátok, papok maguk is uzsorát űztek a kegyszerekkel, elzálogosítva ezeket firenzei, sienai és más városokbeli toszkán pénzkereskedőknél a nyereségben való részesedésért" stb. (*Füzet*, 39.* old.; lásd i. m. [II. köt. 36–45. old.])

Mivel a pénz az *általános egyenérték*, *az általános vásárlóerő*, ezért minden megvásárolható, minden átváltoztatható pénzzé. De csak azáltal változtatható át pénzzé, hogy elidegenítik, hogy a birtokos elidegeníti magától. Ezért minden elidegeníthető, vagyis közömbös az egyén számára, külsőleges neki. Az úgynevezett *elidegeníthetetlen*, *örök* birtokok és a nekik megfelelő mozdulatlan, szilárd tulajdonviszonyok tehát összeroppannak a pénz előtt. Továbbá mivel maga a pénz csak a forgalomban van és megint élvezetekre stb. cserélődik – olyan értékekre, amelyek végül mind feloldódhatnak merőben egyéni élvezetekre –, ezért minden csak annyiban értékes, amennyiben az egyén számára van. Ezzel a dolgok önálló értéke, kivéve amennyiben ez puszta másért-létében, relativitásában, kicserélhetőségében áll, minden dolog és viszony abszolút értéke feloldódik. Mindent feláldoznak az egoisztikus élvezetnek. Mert ahogy minden elidegeníthető pénz ellenében, minden meg is szerezhető pénz által. Minden kapható „készpénzért", amely maga is, mint az egyéntől külsőlegesen létező valami, megszerezhető csalással, erőszakkal stb. Tehát minden elsajátítható mindenki által, és a véletlentől függ, mit sajátíthat vagy nem sajátíthat el az egyén, mivel a birtokában levő pénztől függ. Ezzel az egyén magánvalóan mindennek az uraként van tételezve. Nincsenek abszolút értékek, mivel a pénz számára az érték mint olyan relatív. Nincs semmi elidegeníthetetlen, mivel pénz ellenében minden elidegeníthető. Nincs semmi magasabbrendű, szent stb., mivel pénz által minden elsajátítható. A „res sacrae" és „religiosae"**, amelyek nem lehetnek „in nullius bonis", „nec aesti-

* [*A kéziratban*:] 31.

** [„szent" és „vallási dolgok"]

mationem recipere, nec obligari alienarique posse"*, amelyek ki vannak véve a „commercium hominum"-ból**, a pénz színe előtt nem léteznek – ahogy Isten előtt mindenki egyenlő. Szép, ahogy a középkorban a római egyház maga a pénz fő propagandistája.

„Minthogy az uzsora elleni egyházi törvény rég elvesztette minden jelentőségét, Márton 1425-ben névleg is eltörölte." (*Hüllmann*, i. m., II. rész, Bonn 1827, 55. old.) „A középkorban egyetlen országban sincs általános kamatláb. Először a papok szigora. A kölcsön biztosítására szolgáló bírósági intézmények bizonytalan volta. Annál magasabb a kamatláb egyes esetekben. A csekély pénzforgalom, a legtöbb pénzfizetés készpénzben való teljesítésének szükségessége, mivel a váltóüzlet még nem alakult ki. Nagy különbözőség ezért a kamatok tekintetében és az uzsora fogalmában. Nagy Károly idején uzsorának csak attól kezdve számított, ha 100%-ot szedtek. A Boden-tó melletti Lindauban, 1344-ben***, odavalósi polgárok 216 2/3 %-ot szedtek. Zürichben a tanács 43 1/3%-ot határozott meg törvényes kamatként... Itáliában olykor 40%-ot kellett fizetni; habár a XII–XIV. századtól a szokásos kamatláb nem haladta meg a 20%-ot... Verona 12 1/2 %-ot rendelt el törvényes kamatként... II. Frigyes a rendeletében ... 10%-ot, de ezt csupán a zsidókra nézve. A keresztényekre nézve nem kívánt beszélni... A rajnai Németországban már a XIII. században 10% a szokásos." (I. m., 55–57.)

Termelő fogyasztás. Newman. A tőke átalakulásai. Gazdasági ciklus. (Newman.)

„*Termelő fogyasztás*: amikor egy áru elfogyasztása a *termelési folyamat része*." (*Newman*, XVII.° füzet, 10. [„Elements of Political Economy", 296. old.]) „Meg kell jegyeznünk, hogy ilyen esetekben *nincs értékfogyasztás*, mivel ugyanaz az érték létezik új formában." (I. h.) „Továbbá *fogyasztás* ... az egyéni jövedelem elsajátítása különféle felhasználásaira." (I. m., 297. old.)

„*Pénzért eladni* – ezt mindenkor éppoly könnyűvé kell tenni, mint amilyen most *pénzért vásárolni*, és a termelés a keresletnek egyenletes és soha ki nem apadó forrása lenne." (*John Gray*: „The Social System etc.",

* [„senkinek a javai között",[73] „sem fel nem becsülhetők, sem el nem zálogosíthatók vagy idegeníthetők"[74]]

** [az „emberek kereskedéséből"; az „emberi érintkezésből"]

*** [*A kéziratban*:] 1348-ban

° [*A kéziratban*:] XVI.

Edinburgh 1831, 16. old.) „A föld, a tőke, a munka után a termelés negyedik szükséges feltétele: *azonnali csereképesség.*" (I. m., 18. old.) „Hogy képes legyen *cserélni*", ez a társadalomban élő ember számára „ugyanolyan fontos, mint volt Robinson Crusoe számára, hogy képes legyen *termelni.*" (I. m., 21. old.)

„*Say* szerint a hitel pusztán áthelyez tőkét, de nem hoz létre. Ez csak abban az egyetlen esetben igaz, amikor egy tőkés kölcsönöz egy gyárosnak, . . . de nem érvényes a termelők között kölcsönös előlegeikben nyújtott hitelre. Amit az egyik termelő előlegez a másiknak, az nem tőke, hanem termék, áru. Ezek a termékek, ezek az áruk a kölcsönvevő kezében tevékeny tőkékké, azaz munkaszerszámokká válhatnak és kétségtelenül válnak is, de birtokosuk kezében jelenleg csak eladó termékek és teljesen tétlenek . . . Különbséget kell . . . tenni . . . termék és áru . . . és a munka hatóereje vagy termelő tőke között . . . Amíg egy termék a termelője kezében marad, addig csak áru, vagy ha úgy tetszik, tétlen, mozdulatlan tőke. A gyáros, aki birtokában tartja, korántsem húz előnyt belőle, sőt teher neki, zavar, járulékos költségek és veszteségek szüntelen oka: tárolási, karbantartási és őrzési költségeké, tőkekamatoké stb., nem számítva a kopást, illetve anyagveszteséget, amelynek szinte valamennyi áru ki van téve, ha sokáig hever tétlenül . . . Ha tehát a gyáros ezt az árját eladja hitelbe egy másik gyárosnak, aki fel tudja azt használni olyan munkafajtához, amelyre alkalmas, akkor mozdulatlan áruból, ami volt, az utóbbi számára tevékeny tőkévé válik. Itt tehát a termelő tőke megnövekedik az egyik oldalon, anélkül, hogy bármit csökkenne a másikon. Sőt, mi több: feltéve, hogy az eladó, habár hitelbe szállítja áruit, mindazonáltal kapott cserébe váltókat, amelyekkel azonnal kereskedhetik, nem világos-e, hogy ezáltal még biztosítja is magának azt az eszközt, amellyel ő maga megújíthatja a nyersanyagait és munkaszerszámait, hogy újra munkához lásson? Itt tehát a termelő tőke kétszeresen megnövekedik, másszóval mindkét oldal szert tett hathatósságra." (*Charles Coquelin*: „Du crédit et des banques dans l'industrie"; „Revue des Deux Mondes"[75], XXXI. köt. 1842, 799–800.* old.) „Ha az eladó áruk egész tömege gyorsan átmenne, késedelmek és akadályok nélkül, a mozdulatlan termék állapotából a tevékeny tőke állapotába: micsoda új aktivitás lenne országszerte! . . . éppen ez a gyors átalakulás az a jótétemény, amelyet a hitel realizál . . . Ez a *forgalom aktivitása* . . . Ilymódon a hitel megtízszerezheti a gyárosok üzleteit . . . Egy adott időközben a kereskedő vagy a termelő egy helyett tízszer újította meg anyagait és termékeit . . . A hitel viszi ezt véghez, azál-

* [*A kéziratban*:] 776. skk.

tal, hogy megnöveli mindenkinek a vásárlóképességét. Ahelyett, hogy azoknak tartaná fenn ezt a képességet, akik jelenleg fizetni tudnak, mindenkinek megadja..., akiknek helyzete és erkölcsisége biztosítékot nyújt a jövőbeli fizetésre; megadja mindenkinek, aki a termékeket munkával hasznosítani képes ... A hitel első jótéteménye tehát az, hogy gyarapítja, ha nem is az egy ország birtokában levő értékeknek, de legalább az aktív értékeknek az összegét. Íme, ez a közvetlen hatás. Ebből ... folyik a termelőerőknek, ennélfogva tehát úgyszintén az értékek összegének a növelése stb." (I. h. [801–802., 805. old.])

A *bérbeadás* feltételes eladás, vagy egy dolog korlátozott időre való használatának eladása. (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", London 1841, 81. old.)

„Átalakulások, amelyeknek a tőke alá van vetve a termelés művében. A tőkét, hogy termelővé váljék, el kell fogyasztani." (*S. P. Newman*: „Elements of Political Economy", Andover–New York 1835, 80. old.) „A *gazdasági ciklus* ... a termelés egész lefolyása, attól az időtől, hogy kiadásokat eszközölnek, addig, amíg a bevételt megkapják. A mezőgazdaságban a vetés a kezdete és az aratás a befejezése." (81. old.) *Az álló- és a forgótőke közti különbség azon nyugszik*, hogy minden gazdasági ciklus alatt egy részt részben, egy másik részt pedig teljesen fogyasztanak el. (I. h.) *A tőkét különböző alkalmazásokra irányítják*. (I. h. [82. old.]) A konkurrenciáról szóló tanításba tartozik. „A *csereközeg*: fejletlen nemzeteknél, ha valamely áru a közösség gazdagságának nagyobb részét alkotja vagy bármilyen okból másoknál gyakrabban válik csere tárgyává, forgó közegnek szokták használni. Így a marha csereeszköz pásztortörzsek között, a szárított hal Új-Foundlandban, a cukor a Nyugat-Indiai Szigeteken, a dohány Virginiában. *Nemes fémek*... Előnyük ...: a) minőségük ugyanaz a világ minden részén, ... b) módot adnak finom felosztásra és pontos adagolásra; c) ritkaságuk és nehezen elérhetőségük; d) módot adnak a pénzverésre." (I. m., 99–101.* old.)

Dr. Price. A tőke veleszületett ereje.

A tőkének önmagát újratermelő lényként – egy veleszületett tulajdonságnál fogva örökké tartó és gyarapodó értékként – való elképzelése vezetett Dr. Price mesés ötleteihez, amelyek messze túlszárnyalják az alkimisták fantáziáit; ezekben Pitt komolyan hitt és a törlesztési alapról[76] hozott törvé-

* [*A kéziratban*:] 100.

nyeiben (lásd Lauderdale[77]) pénzügyi bölcsességének oszlopaivá tette őket. Következik néhány csattanós kivonat ettől a férfiútól:

„A kamatosan kamatozó pénz eleinte lassan növekszik. Minthogy azonban a növekedés rátája folytonosan gyorsul, bizonyos idő elteltével olyan rohamossá válik, hogy minden képzelőerőt megcsúfol. Egyetlen penny, amelyet Megváltónk születésekor 5%-os kamatos kamatra helyeztek ki, mostanáig már nagyobb összegre növekedett volna, mint amennyit színaranyból álló 150 millió földgolyó tartalmazna. De ha egyszerű kamatra helyezték volna ki, ugyanezen idő alatt csak 7 shilling $4^1/_2$ d.-re ment volna fel. Kormányunk eddig inkább az *utóbbi*, mint az előbbi utat választotta pénzügyei megjavítására." (*Richard Price*: „An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt", II. kiad., London 1772, 18–19.) (Elmössége: A kormány vegyen kölcsön egyszerű kamatra és a kölcsönvett pént kölcsönözze ki kamatos kamatra.) „Observations on Reversionary Payments etc." c. munkájában [II. kiad.], London 1772*, még magasabbra szárnyal: „Az a shilling, amelyet Megváltónk születésekor helyeztek ki 6%-os kamatos kamatra ... nagyobb összegre növekedett volna, mint amekkorát az egész naprendszer magában foglalhatna, ha ezt a Saturnus pályájának átmérőjével egyenlő átmérőjű gömbnek feltételezzük." (I. m., XIII. old., jegyzet.) „Ezért egy államnak sohasem kell semmiféle nehézségek közé kerülnie; mert a *legcsekélyebb* megtakarításokkal olyan rövid idő alatt, amilyet csak érdeke megkövetelhet, a legnagyobb adósságokat is ki tudja fizetni." (XIV.*** old.) A derék Price-t egyszerűen elkápráztatták a számok mértani haladványából eredő roppant mennyiségek. Minthogy a tőkét, mit sem törődve a munka újratermelésének feltételeivel, önműködő dolognak, puszta önmagát gyarapító számnak tekintette, ezért hihette, hogy ama képletben (lásd fent) megtalálta a tőke növekedésének törvényeit. Pitt, 1792-ben, egy beszédében, amelyben javasolta a törlesztési alapra szánt összeg növelését, egészen komolyan veszi Dr. Price misztifikációját. ($S = C(1+i)^n$.)[78]

McCulloch a fémpénz tulajdonságaiként ezeket adja meg „Dictionary of Commerce"-ében, 1847: „Az anyagnak 1. a legkisebb részekre oszthatónak kell lennie; 2. meghatározatlan időszakra romlás nélkül eltehetőnek; 3. egyik helyről a másikra könnyen szállíthatónak, lévén kis terjedelemben nagy értékű; 4. egy bizonyos címletű pénzdarabnak nagyságban és minőségben mindig egyenlőnek kell lennie minden más ugyanazon címletű pénzdarabbal; 5. értékének viszonylag szilárdnak kell lennie." (836.*** old.)

* [*A kéziratban*:] 1782

** [*A kéziratban*:] XIV, 136.

*** [*A kéziratban*:] 581.

Proudhon. Tőke és egyszerű csere. Többlet. – A munkások tulajdonnélküliségének szükségessége. Townsend. Galiani. – A *végtelenség* az előrehaladásban. *Galiani.*

Proudhon úrnak Bastiat-val folytatott egész polémiájában – „Gratuité du crédit. Discussion entre Mr. Fr. Bastiat et M. Proudhon", Párizs 1850 – a derék Proudhon elmessége akörül forog, hogy neki a kölcsönzés egész másvalaminek jelenik meg, mint az eladás. A kamatra kölcsönzés „az arra való képesség, hogy mindig újra eladják ugyanazt a tárgyat és mindig újra megkapják az árát, anélkül, hogy valaha is átengednék a tulajdonát annak, amit eladnak". (9. old., az első levélben Chevének, a „Voix du Peuple"[79] egyik szerkesztőjének.) A különböző forma, amelyben itt a tőke újratermelése megjelenik, megtéveszti afelől, hogy ez az állandó újratermelése a tőkének – amelynek árát mindig visszakapják és mindig újra profittal kicserélik a munkára, amely profit mindig újra realizálódik a vételben és eladásban – alkotja a tőke fogalmát. Ami megzavarja, az az, hogy a „tárgy" nem változtatja tulajdonosát, mint a vételnél és eladásnál, tehát alapjában véve csak az újratermelés sajátos formája, amely a kamatra kölcsönzött tőkét az állótőkével együtt jellemzi. A házbérnél, amelyről Chevé beszél, ez közvetlenül az állótőke formája. Ha a forgótőkét az egész folyamatában veszik szemügyre, akkor megmutatkozik, hogy bár *ugyanazt a tárgyat* (pl. ezt a meghatározott font cukrot) nem adják el mindig újra, ugyanaz az érték mindig újból újratermelődik és az elidegenítés csak a formát, nem a szubsztanciát érinti. Emberek, akik képesek ilyen ellenvetéseket tenni, nyilvánvalóan a politikai gazdaságtan legelemibb fogalmaival sincsenek még tisztában. Proudhon nem érti meg, hogyan származik a profit, tehát a kamat is az értékek cseréjének törvényéből. A „házat", a pénzt stb. ezért ne cseréljék ki mint „tőkét", hanem mint „árut ... önköltségi áron". ([43–]44. old.) (A derék ifjú nem érti meg, hogy az egész azon fordul meg, hogy értéket munkára cserélnek, az értékek törvénye szerint; hogy tehát a kamat megszüntetéséhez magát a *tőkét*, a csereértékre alapozott termelési módot kellene megszüntetnie, tehát a bérmunkát is. Proudhon úr képtelensége arra, hogy akár csak egy különbséget is találjon kölcsönzés és eladás között: „Valójában a kalapos, aki kalapokat ad el ..., megkapja értük az értéket, sem többet, sem kevesebbet. De a kölcsönző tőkés nemcsak ... hiánytalanul visszajut tőkéjéhez; ő többet kap, mint a tőkét, többet, mint amit cserére visz; a tőkén felüli kamatot kap." (69. old.) Proudhon úr kalaposai tehát nem számítanak önköltségi árukban sem profitot, sem kamatot. Nem érti meg, hogy éppen azáltal, hogy megkapják kalapjaik *értékét*, többet kapnak, mint amibe ezek nekik kerültek, mert ennek az értéknek egy részét a mun-

kával való cserében egyenérték nélkül sajátították el. Itt is a fentebb taglalt* nagy tétele: „Mivel a kereskedelemben a tőke kamata hozzátevődik a munkás béréhez, hogy az áru árát alkossák, lehetetlen, hogy a munkás visszavásárolhassa azt, amit ő maga termelt. Dolgozva élni, ez olyan elv, mely a kamat uralma alatt ellenmondást zár magába." (105. old.) A IX. levélben (144–152. old.) a derék Proudhon összecseréli a pénzt mint forgalmi eszközt a tőkével, és ezért arra következtet, hogy a Franciaországban létező „tőke" 160%-ot hoz (ugyanis 1600 millió évi kamat államadósságban, jelzálogban stb. egymilliárd tőkére, ... a készpénz összegére, ... amely forog Franciaországban). Hogy milyen keveset ért egyáltalában a tőkéből és annak állandó újratermeléséből, [mutatja] a következő, amit ő mint sajátosat ráfog a pénztőkére, azaz a tőkeként kölcsönzött pénzre: „Abból, hogy a kamatok felhalmozódása révén a pénztőke cseréről cserére mindig visszatér forrásához, következik, hogy a kölcsönnyújtás megismétlése, amelyet mindig ugyanaz a kéz végez, mindig ugyanannak a személynek hoz nyereséget." (154. old.) „*Minden munka kell, hogy többletet hagyjon.*" [(200. old.)] (Mindent *adjanak el*, semmit se *kölcsönözzenek*. A dolognak egyszerűen ez a veleje. Képtelen látni, hogy az áruk cseréje a tőke és munka közötti cserén nyugszik, és az utóbbiban rejlik a profit és kamat. Proudhon a csere legegyszerűbb, legelvontabb formájához akar ragaszkodni.)

Szép bizonyítása Proudhon úrnak a következő: „Minthogy az érték nem más, mint arány, és minthogy valamennyi termék szükségképp arányban áll egymás közt, ebből következik, hogy társadalmi nézőpontból a termékek mindig értékek és kialakított értékek: tőke és termék között a különbség a társadalom számára nem létezik. Ez a különbség teljesen szubjektíven az egyének számára van." (250. old.)

A tőke ellentétes természete és a tulajdonnélküli munkás szükségessége a tőke számára naiv módon van kifejezve a régebbi angol közgazdászoknál, pl. J. Townsend tiszteletes úrnál, a népesedési elmélet atyjánál, melynek csalárd elsajátításával Malthus (egyáltalában szemérmetlen plagizátor, így pl. járadék-elméletét Anderson bérlőtől merítette) nagy emberré tette magát. Townsend ezt mondja: „Úgy látszik, *természeti törvény* az, hogy a szegények bizonyos fokig könnyelműek legyenek, úgyhogy mindig akadnak némelyek a közösség legszolgaibb, legpiszkosabb és legalantasabb teendőinek elvégzésére. Ez nagyon megnöveli az emberi boldogság készletét. A finomabbak megszabadulnak a robotolástól és zavartalanul folytathatják magasabb hivatásukat stb." („A Dissertation on the Poor Laws", 1817-es kiad.,

* [*V. ö. I. köt. 310–320. old.*]

39. old.) „A törvényes munkakényszer túl sok fáradsággal, erőszakossággal és lármával jár, rosszindulatot szül stb., míg az éhség nemcsak békés, csöndes, szüntelen nyomás, hanem, mint az iparkodás és a munka legtermészetesebb indítéka, a leghatalmasabb erőfeszítésekre sarkall." (15. old.) (Csakugyan ez a válasz arra, melyik munka termelékenyebb, a rabszolgáé vagy a szabad munkásé. A. Smith nem vethette fel ezt a kérdést, mivel a tőke termelési módja szabad munkát előfeltételez. Másfelől a tőke és a munka fejlett viszonya szintúgy igazolja A. Smitht a termelő és nem-termelő munkákra való beosztásában. Lord Brougham ízetlen tréfái és Say, Storch, McCulloch és tutti quanti* komolykodó ellenvetései lepattannak róla. A. Smith csak annyiban hibázik, hogy a munka tárgyiasulását kissé túl durván fogja fel, mint olyan munkát, amely egy kézzelfogható tárgyban rögzítődik. Ez azonban mellékes dolog nála, a kifejezés gyámoltalansága.)

Galianinál is természeti törvénynél fogva vannak meg a munkások. Galiani 1750-ben adta ki a könyvét. „Isten úgy rendezte, hogy azok az emberek, akik a leghasznosabb foglalkozásokat űzik, bőségesen születnek." („Della Moneta"; Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, III. köt., Milánó 1803, 78. old.) De megvan már nála az érték helyes fogalma is: „A fáradság ... az egyetlen, ami a dolognak értéket ad." (74.** old.) A munka persze minőségileg is megkülönböztetett, nemcsak amennyiben különböző termelési ágakban megy végbe, hanem többé vagy kevésbé intenzív stb. A módot, ahogyan ezeknek a különbözőségeknek a kiegyenlítődése történik és valamennyi munkát egyszerű tanulatlan munkára redukálnak, itt természetesen még nem vizsgálhatjuk meg. Elég annyi, hogy ezt a redukálást ténylegesen *véghezviszik* minden munkafajta termékének értékekként való tételezésével. Mint értékek a termékek bizonyos arányokban egyenértékek; a magasabb munkafajtákat magukat is egyszerű munkában becsülik fel. Ez nyomban világossá válik, ha megfontoljuk, hogy pl. a kaliforniai arany az egyszerű munkának a terméke. Mégis mindenfajta munkát fizetnek vele. A minőségi különbség tehát megszűnt, és egy magasabb fajta munka terméke ténylegesen redukálva van egyszerű munka egy mennyiségére. A különböző munkaminőségeknek ezek a számításai itt tehát teljesen közömbösek és nem csorbítják az elvet. „A fémeket ... azért használják pénznek, mert értékük van, ... nem azért van értékük, mert pénznek használják őket." (I. m., 95. old.) „A pénz forgásának sebessége, nem pedig a fémek mennyisége az, ami a pénzt soknak vagy kevésnek tünteti fel."

---

* [ahányan csak vannak]

** [*A kéziratban*:] 75.

(99. old.) „A pénznek két fajtája van, *eszmei és reális*; és két különböző módon használják fel, a dolgok *értékelésére* és azok *megvásárlására*. Az értékeléshez az eszmei pénz éppoly jó, mint a reális, sőt talán még jobb, . . . a pénz másik használata ugyanazon dolgok megvétele, amelyeket értékel, . . . az árakat és a szerződéseket eszmei pénzben értékelik és reális pénzben teljesítik." (112. sk[k]. old.) „*A fémeknek az a sajátságuk és különlegességük van, hogy egyedül bennük redukálódnak az összes viszonyok egyetlenegyre, ez pedig a mennyiségük, mivelhogy a természettől nem kaptak különböző minőséget* sem belső alkatukban, sem külső formájukban és kivitelükben." (126–127.* old.) Ez igen fontos megjegyzés. Az érték közös szubsztanciát feltételez és azt, hogy minden különbséget, arányt pusztán mennyiségire redukáltak. Ez az eset a nemes fémeknél, amelyek ilymódon az érték természetes szubsztanciájaként jelennek meg. „A pénz . . . mint mérce minden dolognak az élet szükségleteihez való arányára – ez az, amit egyetlen szóval a dolgok *árának* mondanak." (152. old.) „A leginkább eszmei pénz a *számoló*-pénz szokott lenni, azaz ezzel kötnek szerződéseket és értékelnek minden dolgot: ez ugyanabból az okból ered, amiért azok az érmék, amelyek ma eszmeiek, minden nemzet legrégibb érméi, és egy időben valamennyien reálisak voltak; s éppen mert reálisak voltak, számoltak velük." (153.** old.) (Ez egyben a formális felvilágosítás Urquhart stb. eszmei pénzéről. A niggereknek stb. a bar vas eredetileg reális pénz volt, átváltozott eszmeivé, de egyúttal igyekeztek fenntartani korábbi értékét. Minthogy mármost a vasérték, ahogy a kereskedelemben nekik megmutatkozik, változik az aranyhoz stb. képest, ezért az eszmei bar, hogy értékét megtartsa, valóságos vasmennyiségek változó arányait fejezi ki, fáradságos számítás, amely becsületére válik ezen urak elvonatkoztatóerejének.) (*Castlereagh*, az 1810-es bullion-bizottság okozta vitákban, hasonló zavaros fogalmakat állított fel.) Szép mondata Galianinak: „Az a végtelen, amely nincs meg" (a dolgok) „előrehaladásában, megvan körforgásukban." (156. old.)

A használati értékről Galiani szépen mondja: „Az ár arány, . . . a dolgok ára arányuk a szükségletünkhöz, még nincs rögzített mértéke. Lehet, hogy meg fogják találni. Én a magam részéről azt hiszem, hogy ez a mérték *maga az ember*." ([159.,] 162. old.) „Spanyolországban abban az időben, amikor a legnagyobb, valamint leggazdagabb hatalom volt, reálokkal és igen kis maravedikkel számoltak." (172–173. old.) „Mindenekelőtt ez" (az ember) „az egyetlen és igazi gazdagság." (188. old.) „*A gazdagság két*

* [*A kéziratban*:] 130.
** [*A kéziratban*:] 152.

személy közti viszony." (221. old.) „Amikor egy dolog ára vagy a többihez való aránya mindenhez arányosan változik, ez nyilvánvaló jele annak, hogy ennek az egyetlen dolognak az értéke változott meg, nem pedig valamennyi többié." (154. old.) (A tőke megőrzésének, javításának költségeit szintén számításba kell venni.)

„A *papír*pénznél a *mennyiség pozitív korlátozása* azt az egyedüli hasznos célt töltené be, amelyet a másiknál a termelési költség." (*Opdyke* [„A Treatise on Political Economy"], 300. old.) A pusztán mennyiségi különbség a pénzanyagban: „A pénz" (kölcsönöknél) *„csak fajtája szerint* térül vissza; ez a tény megkülönbözteti ezt a hatóerőt minden más gépezettől ... jelzi szolgálatának természetét ... világosan bizonyítja teendőjének egyedülállóságát." (267. old.) „Ha pénz van birtokunkban, csak egy cserét kell elvégeznünk avégett, hogy óhajunk tárgyát megszerezzük, más többletben levő termékekkel viszont kettőt kell elvégeznünk, amelyek közül az első (a pénz megszerzése) végtelenül nehezebb, mint a második." (287–288. old.)

„A *bankár* ... különbözik a régi *uzsorástól* abban ..., hogy a gazdagnak kölcsönöz, és ritkán vagy soha a szegénynek. Ennélfogva kisebb kockázattal kölcsönöz és olcsóbb feltételekkel teheti; és mindkét okból elkerüli a népi gyűlöletet, amely az uzsorást kísérte." (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", London 1851, 44. old.)

Előlegek. Storch. – *Megtakarítási elmélet.* Storch. – MacCulloch. Többlet. – Profit. – *Tőke periodikus elpusztulása.* Fullarton. – *Arnd.* Természetadta kamat.

Mind elrejtik és nagy titokban jó mélyen elássák pénzüket, különösen pedig a *pogányok*, akik szinte egyedüli urai a kereskedelemnek és a pénznek, mert foglyai annak a hitnek, hogy az arany és ezüst, melyet életükben elrejtenek, haláluk után szolgálni fogja őket. (*François Bernier*: „Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol etc.", Párizs 1830, I. köt. 314.* old.)

Természeti állapotában az anyagnak ... soha *nincs értéke* ... Csak a munka révén kap csereértéket, válik a gazdagság elemévé. (*MacCulloch*: „Discours sur l'origine de l'économie politique etc.", ford. Prévost, Genf–Párizs 1825, 57. old.)

Az áruk a cserében kölcsönösen *mértékei* egymásnak. (*Storch*: „Cours d'économie politique", jegyz. stb. J.-B. Say, Párizs 1823, I. köt. 81. old.)

* [*A kéziratban*:] 312–314.

„Az Oroszország és Kína közötti kereskedelemben az ezüst szolgál minden áru értékelésére; mindamellett ez a kereskedelem csereügyletek útján folyik." (88. old.) „Ahogy a munka nem *forrása* ... a gazdagságnak, nem is a *mértéke* annak." (I. m., 123. old.) „Smith ... arra a meggyőződésre ragadtatta magát, hogy ugyanaz az ok, amelynél fogva *léteznek* az anyagi dolgok, volt a forrása és mértéke értéküknek is." (124. old.) „A kamat az ár, amelyet egy tőke használatáért fizetnek." (336. old.) Kell, hogy a pénznek közvetlen értéke legyen, ... de egy mesterséges szükségletre alapozva. Anyaga nem szabad hogy nélkülözhetetlen legyen az ember létezéséhez, mivel a belőle érmeként alkalmazott egész mennyiséget nem lehet egyénileg alkalmazni, mindig forognia kell. (II. köt. 113–114. old.) „A pénz mindent helyettesít." (133. old.) V. köt., „Considérations sur la nature du revenu national", Párizs 1824: „Az újratermelő fogyasztások tulajdonképpen nem kiadások, hanem csupán *előlegek*, mert visszafizetik őket azoknak, akik eszközlik őket." (54. old.) „Nincs-e nyilvánvaló ellentmondás abban az állításban, hogy a népek a megtakarításaik, illetve *nélkülözéseik* révén gazdagodnak, azaz azáltal, hogy önként szegénységre ítélik magukat?" (176. old.) „Abban az időben, amikor bőrök és prémek szolgáltak pénz gyanánt Oroszországban, az annyira terjedelmes és annyira mulandó pénz forgalmával járó kényelmetlenségből az az eszme származott, hogy kis lebélyegzett bőrdarabokkal helyettesítsék, amelyek így bőrökkel és szőrmékkel fizetendő jelekké lettek ... Ezt az alkalmazásukat megtartották 1700-ig" (tudniillik, hogy később az ezüstkopek töredékrészeit képviseljék) „legalábbis Kaluga városában és környékén, amíg I. Péter" (1700-ban) „el nem rendelte, hogy kis rézérmére váltsák be őket." ([IV. köt. 79. old.)

A kamatos kamat csodáira való utalás már az uzsora XVII. századbeli nagy ellenfelénél, *Josiah Childnél* megtalálható („Traités sur le commerce etc.", angolból ford. (angolul megjelent 1669-ben), Amszterdam–Berlin 1754, 115–117. old.)

„Valójában egy áru mindig több munkáért fog kicserélődni, mint amely megtermelte; *és ez a többlet az, ami a profitot alkotja.*" (*McCulloch*: „The Principles of Political Economy", Edinburgh 1825*, 221. old.) Ez mutatja, milyen szépen megértette McCulloch úr a ricardoi elvet. Különbséget tesz *reális érték* és *csereérték*** között; az első (1) az áru elsajátítására vagy megtermelésére fordított munkamennyiség, a második (2) *képesség* bizonyos munkamennyiségek [vagy] más áruk *vásárlására.* (211. old.) „Az

* [*A kéziratban*:] London 1830
** [*A kéziratban*:] *csereérték és reális érték*

ember éppúgy a *munka terméke*, mint a tevékenységével megépített bármelyik gép; és úgy tűnik nekünk, hogy minden gazdasági vizsgálódásban pontosan ugyanebből a nézőpontból kell őt tekinteni." (I. m., 115. old.) „A bér ... reálisan a munkás iparkodása termékének egy részéből áll." (295. old.) „A tőke profitja csak más név a felhalmozott munka bérére." (291. old.)

„A tőke periodikus elpusztulása szükséges feltételévé vált egyáltalában bármilyen piaci kamatráta létezésének, és ebből a nézőpontból tekintve azok a szörnyű csapások, amelyeket annyira nyugtalanul és balsejtelemmel szoktunk várni, és amelyeket annyira szeretnénk elhárítani, meglehet nem egyebek, mint a természetes és szükségszerű kiigazítása egy túlburjánzott és felduzzadt bőségnek, a *vis medicatrix**, amely által társadalmi rendszerünk, ahogy jelenleg kialakult, időről időre mentesíteni tudja magát egy mindig visszatérő túlbőségtől, mely létezését fenyegeti, és vissza tudja nyerni egészséges és üdvös állapotát." (*Fullarton* (John): „On the Regulation of Currencies etc.", London 1844, 165. old.)

Pénz – *általános vásárlóerő*. (*Chalmers.***)

„*Tőke* ... a termelésben használt szolgálatok és áruk. *Pénz*: az értékmérő, a csereközeg és az egyetemes egyenérték; gyakorlatiasabban: a *tőke megkapásának eszköze*; *az egyetlen fizetési eszköz* előzőleg hitelbe kapott *tőkéért*; tulajdonképpen – biztosíték, hogy megkapja egyenértékét tőkében. *Kereskedelem*: tőke cseréje tőkére a pénz közegén keresztül, és mivel a szerződés a közegért van, csakis pénz elégítheti ki a szerződést és törlesztheti az adósságot. Eladásnál egy tőkefajtát átadnak pénzért, hogy megkapják a vele egyenlő kikötött értéket bármilyen tőkefajtában. *Kamat* – a pénz kölcsönzéséért adott ellenszolgáltatás. Ha a pénzt *tőke szerzése* céljából veszik kölcsön, akkor az adott ellenszolgáltatás díjazás a tőke (nyersanyag, munka, áru stb.) használatáért, amelyet kap. Ha adósság törlesztése céljából, előzőleg kapott és felhasznált (a szerződés szerint pénzben fizetendő) tőke megfizetésére veszik kölcsön, akkor az ellenszolgáltatást magának a pénznek a használatáért adják, és ebben a tekintetben kamat és leszámítolás hasonlóak. *Leszámítolás* csupán magáért a pénzért, hitelpénznek reális pénzre való átváltásáért adott díjazás. Egy jó váltó ugyanolyan parancsnoklást nyújt tőke felett, mint bankjegyek, levonva a leszámítolási költséget; és váltókat abból a célból számítolnak le, hogy alkalmasabb címletű pénzt szerezzenek bérekhez és kis készfizetésekhez vagy eleget tegyenek esedékessé vált nagyobb

* [*gyógyerő*]
** [*V. ö. II. köt. 75–76. old.*]

kötelezettségeknek; valamint azért az előnyért, amely akkor érhető el, amikor leszámítolással alacsonyabb rátával lehet készpénzt kapni, mint 5%-kal, a készpénzért számított szokásos járulékkal. De a fődolog a leszámítolásnál alapvetően a tömeges fizetési eszközül szolgáló pénz keresletétől és kínálatától függ ... A kamatráta főleg a tőke keresletétől és kínálatától függ, a leszámítolási ráta pedig teljesen a pénz kínálatától és keresletétől." („*Economist*", [18]58 március 13. [XVI. köt. 290. old.], Levél a szerkesztőhöz.)

K. Arnd úr, aki egészen a helyén van ott, ahol az „ebadóról" okoskodik,[80] a következő érdekes felfedezést tette:

„A javak létrehozásának természetes menetében csak *egy* jelenség van, amely – teljesen megművelt országokban – hivatottnak látszik arra, hogy a kamatlábat valamelyest szabályozza; – ez az az arány, amelyben az európai erdők fatömegei évi szaporulatuk révén gyarapodnak – ez a szaporulat egészen függetlenül csereértéküktől 3–4 százalékos arányban következik be." („Die naturgemässe Volkswirtschaft etc.", Hanau 1845, 124–125. old.) Ez rászolgál az erdei-őseredeti kamatláb nevezetre.

Kamat és profit. – Carey. – Zálogüzlet Angliában.

„A megmaradó érték vagy többlet mindegyik szakmában arányos lesz az alkalmazott tőke értékével." (Ricardo [84. old.].)

A *kamatnál* két dolgot kell szemügyre venni: Először a *profit* szétválását kamatra és profitra. (Mint e kettőnek az egységét az angolok a profitot *bruttó profitnak* nevezik.) A különbség érezhetővé, kézzelfoghatóvá válik, mihelyt egy pénztőkés-osztály szembelép egy ipari tőkés-osztállyal. *Másodszor*: maga a *tőke* válik áruvá, illetve az árut (a pénzt) mint tőkét adják el. Így pl. azt mondják, hog a tőke, mint minden más áru, a kereslethez és kínálathoz igazítja árát. Ez határozza tehát meg a kamatlábat. Itt tehát tőke mint olyan lép forgalomba.

Pénztőkések és ipari tőkések csak azért alkothatnak két külön osztályt, mert a profit képes két jövedelmi ágra szétválni. A tőkések két fajtája csak a tényt fejezi ki; de a szakadásnak, a profit két külön jövedelemformára való szétválásának léteznie kell ahhoz, hogy ezen tőkések két külön osztálya felnőhessen.

A kamat formája régebbi a profiténál. Hogy Indiában magas a kamat közönséges földművelők részére, az semmiképpen nem a profit magas voltára mutat. Hanem arra, hogy mind a profitot, mind magának a munkabérnek egy részét az uzsorás sajátítja el kamat formájában. Carey úr történelmi

érzékéhez egészen méltó művelet ezt a kamatot összehasonlítani azzal, amely az angol pénzpiacon uralkodik, amelyet az angol tőkés fizet, és ebből arra következtetni, hogy mennyivel magasabb a „munkaráta" (a munka részesedése a termékben) Angliában, mint Indiában.[81] Azzal a kamattal kellett volna összehasonlítania, amelyet Angliában kéziszövők fizetnek, pl. Derbyshireben, akiknek az anyagot és a szerszámot a tőkés előlegezi (kölcsönzi). Úgy találta volna, hogy a kamat itt olyan magas, hogy valamennyi tétel kiegyenlítése után a munkás a végén még adós, miután nemcsak az előlegeit fizette vissza a tőkésnek, hanem még ingyen hozzájuk tette saját munkáját. Történelmileg, hogy az ipari profit formája csak azután bukkan fel, miután a tőke már nem az önálló munkás mellett jelenik meg. Ezért a profit eredetileg a kamat által meghatározottnak jelenik meg. De a polgári gazdaságban a kamat van meghatározva a profit által és csak része annak. A profitnak tehát akkorának kell lennie, hogy egy része kamatként leágazhasson. Történelmileg fordítva. A kamatnak kell annyira leszorulnia, hogy a többletnyereség egy része profitként önállósulhasson. Természetes viszony van bér és profit – szükséges munka és többletmunka között; de van-e ilyen viszony profit és kamat között, azon kívül, amelyet az e két különböző jövedelemforma alá besorolt két osztály közötti konkurrencia határoz meg? De ahhoz, hogy ez a konkurrencia meg a két osztály létezzék, a többletérték profitra és kamatra való megoszlása már előfeltételezve van. A tőkét általában vizsgálni nem puszta elvonatkoztatás. Ha pl. egy nemzet össztőkéjét vizsgálom az összbérmunkától (vagy akár a földtulajdontól) megkülönböztetve vagy a tőkét egy osztály általános gazdasági bázisaként vizsgálom egy másik osztálytól megkülönböztetve, akkor általában vizsgálom. Mint amikor pl. az embert fiziológiailag vizsgálom az állattól megkülönböztetve. A profit és a kamat valóságos különbsége mint egy *pénztőkés-osztálynak egy ipari tőkés-osztállyal szembeni különbsége létezik.* De hogy két ilyen osztály szembeléphessen egymással, kettős létezésük szétválást előfeltételez a tőke által tételezett értéktöbbletben.

(A politikai gazdaságtannak a gazdagságnak vagy jobban mondva a gazdagság termelésének a sajátos társadalmi formáival van dolga. A gazdagság anyaga, akár szubjektív, mint a munka, akár objektív, mint a természeti vagy történelmi szükségletek kielégítésére szolgáló tárgyak, eleinte minden termelési korszakban közösnek jelenik meg. Ezért ez az anyag mindenekelőtt úgy jelenik meg, mint puszta előfeltétel, amely egészen kívül van a politikai gazdaságtan vizsgálódásán és csak akkor esik a vizsgálódás szférájába, amikor a formaviszonyok módosítják vagy ezeket módosítóan jelenik meg. Ami általánosat erről mondani szoktak, az olyan elvonatkoztatásokra

szorítkozik, melyeknek történelmi értékük volt a poltikai gazdaságtan első kísérleteiben, amikor a formákat még fáradságosan kihámozták az anyagból és nagy erőfeszítéssel rögzítették mint a vizsgálódás saját tárgyát. Később ezek elcsépelt közhelyekké válnak, annál visszataszítóbbakká, minél inkább tudományos igénnyel lépnek fel. Ez érvényes mindarra, amit a német közgazdászok a „javak" kategóriája alatt össze szoktak fecsegni.)

A fontos az, hogy kamat és profit mindketten a *tőke* vonatkozásait fejezik ki. Mint külön forma, a kamatozó tőke nem a munkával, hanem a profitot hozó tőkével áll szemben. Az a viszony, amelyben egyfelől a munkás még mint önálló jelenik meg, tehát nem mint bérmunkás, másfelől pedig a tárgyi feltételei már önálló létezéssel bírnak mellette, egy külön uzsorás-osztály tulajdonát képezik, szükségképpen kifejlődik minden többé-kevésbé a cserén nyugvó termelési módban – azzal, hogy kifejlődik a kereskedővagyon vagy pénzvagyon szemben a földművelő vagy iparos vagyon különös és korlátozott formáival. Ennek a merkantil vagyonnak a kifejlődését magát úgy lehet tekinteni, mint a csereérték és ezért a forgalom és a pénzviszonyok kifejlődését ezekben a szférákban. Ez a viszony egyfelől persze megmutatja nekünk a munkafeltételeknek – amelyek egyre inkább a forgalomból erednek és tőle függnek – a munkás gazdasági létezésétől való önállósulását, eloldozódását. Másfelől ez a létezés még nincs a tőke folyamatába besorolva. Ezért a termelési módot még nem változtatják meg lényegesen. Ahol ez a viszony a polgári gazdaságon belül ismétlődik – az elmaradott iparágakban vagy olyanokban történik, amelyek még ellenállnak a modern termelési módban való lehanyatlásuknak. Ezekben a munka legádázabb kizsákmányolása folyik még, anélkül, hogy a tőke és munka viszonya itt bárhogyan is magában hordaná új termelőerők fejlődésének bázisát és új történelmi formák csíráját. Magában a termelési módban a tőke itt még úgy jelenik meg, mint ami anyagilag be van sorolva az egyes munkás vagy a munkáscsalád alá – akár a kézművesüzemben, akár a kicsinybeni mezőgazdaságban. Tőke által való kizsákmányolás megy végbe, a tőke termelési módja nélkül. A kamatláb igen magasnak jelenik meg, mert magában foglalja a profitot, sőt a munkabér egy részét is. Az uzsorának ez a formája, amelyben a tőke nem keríti hatalmába a termelést, tehát csak formailag tőke, a polgárit megelőző termelési formákat előfeltételez mint uralkodókat; de, alárendelt szférákban, megint újratermelődik magán a polgári gazdaságon belül.

A kamat második történelmi formája: tőke kölcsönzése a fogyasztó gazdagságnak. Itt történelmileg fontosnak jelenik meg, mint ami maga is egyik keletkezési mozzanata a tőkének, mivel a földtulajdonosok jövedelme (és gyakran a földjük is) felhalmozódik és tőkésítetté válik az uzsorás zsebében.

Ez egyike azoknak a folyamatoknak, melyek révén forgótőke vagy akár a pénz formájában levő tőke egy a földtulajdonosoktól független osztályban koncentrálódik.

A realizált tőkének, akárcsak realizált értéktöbbletének formája a pénz. A profit (nemcsak a kamat) tehát pénzben fejeződik ki; mert ebben realizálják és mérik az értéket.

A pénzben való fizetéseknek – nemcsak az áruk vásárlására stb. szolgáló pénznek – a szükségessége mindenütt kifejlődik, ahol vannak csereviszonyok és pénzforgalom. Semmiképpen nem szükséges, hogy a csere egyidejű legyen. A pénzzel megvan annak a lehetősége, hogy az egyik fél átengedi az áruját és a másik csak később fizet. Az e célra való pénz szükséglete (amely később kölcsönökben és leszámítolásokban fejlődött ki) a kamat egyik történelmi fő forrása. Ez itt még egyáltalán nem tartozik ránk; csak a hitelviszonyoknál kell szemügyre vennünk.

Különbség *vásárlás* (*P–Á*) és *eladás* (*Á–P*) között: „amikor eladok, 1. a profitot hozzácsaptam az áruhoz és megkaptam; 2. egy egyetemesen képviselő, illetve átváltható cikket kaptam, *pénzt*, amelynek fejében, minthogy a pénz mindig eladható, mindig parancsnokolhatok minden más áru felett; mivel a pénz nagyobb eladhatósága pontos eredménye, illetve természetes következménye áruk kisebb eladhatóságának ... A vásárlásnál másképp van. Ha ő azért vásárol, hogy újra eladjon vagy fogyasztókat lásson el, bármennyire valószínű is, nem abszolúte biztos, hogy el tud adni kifizetődő áron ... De nem mindenki vásárol azért, hogy megint eladjon, hanem saját használatára vagy fogyasztására" stb. (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals", London 1841, 117. sk. old.)

„*Economist*", [1858] április 10.: „A James Wilson úr által előterjesztett parlamenti jelentés azt mutatja, hogy a pénzverde 1857-ben 4 859 000 £ értékben vert aranyat, ebből 364 000 £ félsovereignokban volt. Az ezüstpénz-verés ebben az évben 373 000 £-re rúgott, a felhasznált fém ára 363 000 £ ... Az 1857 december 31-vel végződő tíz év alatt vert összmennyiség 55 239 000 £ volt aranyban és 2 434 000 ezüstben ... A tavalyi rézpénz-verés értékben 6720 £-re rúgott – a réz értéke 3492 £ volt; ebből 3163 £ volt pennyben, 2464 félpennyben és 1120 farthingban ... Az utóbbi tíz év rézpénz-verésének összértéke 141 477 £ volt, a rezet, amelyből készítették, 73 503 £-ért vásárolták."

Thomas Culpeper (1641), Josiah Child (1670), Paterson (1694), Locke (1700) szerint a gazdagság az arany és ezüst kamatrátájának akár kikényszerített csökkentésétől függ. Angliában csaknem két évszázadig követték ezt."

(*Ganilh* [„Des systèmes d'économie politique", I. köt. 76–77. old.].) Amikor *Hume*, Locke-kal ellentétben, kifejtette a kamatlábnak a profitráta által való meghatározását, a tőkének sokkal nagyobb fejlődése volt már a szeme előtt;[82] még inkább Benthamnek, amikor a XVIII. század vége felé megírta az uzsora védelmét.[83] (VIII. Henriktől Annáig a kamatláb törvényi leszorítása.)

„Minden országban van: 1. egy termelő osztály és 2. egy pénzes osztály, amely tőkéjének kamataiból él." (*J. St. Mill*: „Some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844, 110. old.)

„A zálogházi kamat azért válik olyan mértéktelenné, mert gyakori a hullámzás egy hónapon belül, és mert az egyik tárgy kiváltására egy másikat tesznek zálogba, hogy így egy kis összeghez jussanak. Londonban 240 engedélyezett zálogkölcsönző működik, a vidéken pedig körülbelül 1450... Az alkalmazott tőkét körülbelül 1 millióra becsülik. Ez évente legalább háromszor térül meg... Mindenkor átlagban $33\,^1/_2\,\%$ profittal; úgyhogy Anglia alsóbb rendjei az 1 millió időleges kölcsönzéséért évi 1 milliót fizetnek, nem számítva azt, amit a lejáratig ki nem váltott javakkal veszítenek." (*J. D. Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population etc.", London 1846, I. köt. 114. old.)

Hogyan lép kereskedő a mester helyére.

„Némely munkákat csakis nagyban lehet végezni, pl. a porcelánkészítést, üvegkészítést stb. Ezért ezek sohasem kézművességek. Már a XIII. és XIV. században némely munkákat, mint a szövést, nagyban végezték." (*Poppe* [„Geschichte der Technologie", I. köt. 32. old.].)

„A régebbi időkben minden gyár a kézművességhez tartozott, és a *kereskedő* pusztán a kézművesség elhelyezője és szállítója maradt. A posztó- és vászonmanufaktúráknál még igen szigorúan ragaszkodtak ehhez. De lassanként sok helyen a kereskedők kezdték magukat mesternek feltolni" (természetesen a régi mesterek céhes előítéletei, hagyományai, a segédekhez való viszonya nélkül) „és napibérért segédeket munkára felvenni." (*Poppe*: „Geschichte der Technologie", Göttingen 1807–1811, 70–71.* old.) Ez volt az egyik fő oka annak, hogy Angliában a tulajdonképpeni ipar nem-céhes városokban telepedett meg és lendült fel.

* [*A kéziratban*:] 92.

Kereskedővagyon.

A kereskedelmi tőke, vagyis a kereskedővagyonként fellépő pénz az első formája a tőkének, azaz annak az értéknek, amely kizárólag a forgalomból (a cseréből) ered, fenntartja, újratermeli és gyarapítja magát benne, s így ennek a mozgásnak és tevékenységnek a kizárólagos célja a csereérték. [Megvan] mind a két mozgás, vásárolni, hogy eladjanak, és eladni, hogy vásároljanak, de a *P–Á–Á–P* forma dominál. A pénz és annak gyarapítása jelenik meg a művelet kizárólagos céljaként. A kereskedő nem a saját szükségletére, a használati értékéért vásárolja az árut, s nem is azért adja el, hogy pl. pénzben kötött szerződéseket megfizessen, vagy hogy a maga szükségletére más árut kapjon. Közvetlen célja az érték gyarapítása, mégpedig annak közvetlen pénzformájában. A kereskedelmi vagyon először is a pénz mint csereeszköz; a pénz mint a forgalom közvetítő mozgása; árut pénzre cserél, pénzt árura és vice versa. Éppígy a pénz itt mint öncél jelenik meg, de anélkül, hogy ezért a fém-létezésében léteznék. Ez itt az érték eleven átváltozása az áru és pénz két formájává: az érték közömbössége a használati érték meghatározott formájával szemben, amelyet felölt, és egyszersmind átalakulása mindezekké a formákká, amelyek azonban csak álöltözetekként jelennek meg. Ha ilymódon a kereskedelem akciója fogja össze a forgalom mozgásait, és ezért a pénz mint kereskedővagyon egyfelől a tőke első létezése, még történelmileg így jelenik meg, másfelől viszont ez a forma *az érték fogalmának* egyenesen ellentmondóként jelenik meg. Olcsón vásárolni és drágán eladni, ez a kereskedelem törvénye. *Tehát nem az egyenértékek cseréje, amelyekkel éppenséggel a kereskedelem mint külön kereseti ág lehetetlen volna.*

Ámde a pénz mint kereskedelmi vagyon – ahogy a legkülönbözőbb társadalmi formákban és a társadalmi termelőerők fejlődésének legkülönbözőbb fokain megjelenik – pusztán a közvetítő mozgás olyan végpontok között, amelyeken nem ő uralkodik, és olyan előfeltételek között, amelyeket nem ő hoz létre.

A. Smith, II. köt. III. könyv (*Garnier* kiad.): „Minden civilizált társadalom fő *kereskedelme* a város és a vidék lakosai közt bonyolódik le, ... *a nyers terméknek manufaktúra-termékre* való *cseréjében* áll, ... akár közvetlenül, akár pénz közbejöttével." (403. old.) A kereskedelem mindig összefog; a termelés eredetileg kicsinyben folyik. „A város folytonos vásár vagy piac, ahová a vidéki lakosok elmennek, hogy nyers terméküket manufaktúra-termékre cseréljék. Ez a kereskedelem látja el a város lakóit mind munkájuk anyagával, mind létfenntartásuk eszközeivel. Annak a *kész*

terméknek a mennyisége, amelyet eladnak a vidéki lakosoknak, szükségszerűen meghatározza azoknak az anyagoknak és élelmiszereknek a mennyiségét, amelyeket vásárolnak." (408[–409]. old.)

Ameddig „a létfenntartás és élvezet eszközei" [(415. old.)] a fő cél, addig a használati érték uralkodik.

Az érték fogalmában benne van, hogy csak a csere által tartja fenn és gyarapítja magát. A létező érték azonban elsősorban a pénz.

„Az az iparkodás, amely valamivel többre irányul az abszolúte szükségesnél, a városokban jóval azelőtt megszilárdult, hogy vidéken a föld művelői általánosan gyakorolhatták." (452. old.)

„Habár a városi lakosok végső soron a vidéktől kapják létfenntartásukat és iparkodásuk minden eszközét és anyagát, de a tengerparthoz vagy egy hajózható folyó partjához közel fekvő város lakosai a világ legtávolabbi sarkaiból is kaphatják ezeket, akár cserébe saját iparkodásuk manufaktúratermékéért, akár azáltal, hogy fuvarozók szolgálatát töltik be távoli országok között és kicserélik ezeknek az országoknak a termékeit egymásra. Ilymódon egy város igen gazdaggá válhatik, noha nemcsak a legközelebbi szomszédságában levő vidék, hanem valamennyi ország, amellyel kereskedik, szegény. Ezeknek az országoknak mindegyike, külön-külön véve, csak igen kis részét tudja nyújtani a város létfenntartásának és foglalkoztatásának; de mindezek az országok, együttesen véve, nagy mennyiségű létfenntartási eszközt és nagy változatosságú foglalkoztatottságot nyújthatnak neki." ([452–]453. old.) (Európában először itáliai városok emelkedtek fel a kereskedelem révén; a keresztes hadjáratok idején – Velence, Genova, Pisa – részben emberek szállítása és mindig a létfenntartási eszközök szállítása révén, amelyeket el kellett juttatni hozzájuk. Ezek a köztársaságok mintegy a hadbiztosai voltak ezen hadseregek létfenntartási eszközeinek.) (I. h. [454. old.])

A kereskedővagyon mint állandóan a cserében levő és a csereérték kedvéért cserélő valójában az eleven pénz.

„A kereskedővárosok lakosai kifinomultabb tárgyakat és költséges luxuscikkeket hoztak be gazdagabb országokból, ilymódon tápot adtak a nagy földtulajdonosok hiúságának, akik ezeket mohón vásárolták birtokaik nagy mennyiségű nyers termékéért. Így Európa egy nagy részének kereskedelme ebben az időben abban állt, hogy az egyik ország nyers termékét kicserélték egy az iparban haladottabb ország manufaktúra-termékére." ([454–]455. old.) „Amikor ez az ízlés annyira általánossá vált, hogy számottevő keresletet hozzon létre, a kereskedők, a szállítási költségek megtakarítása végett, igyekeztek saját országukban hasonló manufaktúrákat létesíteni. Ez az

eredete a távoli eladásra dolgozó első manufaktúráknak." (I. h.) Külkereskedelemből származó luxusmanufaktúrák, amelyeket kereskedők létesítettek ([456–]458. old.) (külföldi anyagokat dolgoznak fel). A. Smith beszél egy második fajtáról, amely „természetesen és magától keletkezett a durva és háziipar fokozatos finomodása révén". Ezek hazai anyagokat dolgoznak fel. (459. old.)

Az ókor kereskedőnépei, mint Epikurosz istenei, a világ intermundiumaiban éltek,[84] vagy inkább mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban. A legtöbb önállóan és nagyszabásúan fejlett kereskedőnép, illetve -város [kereskedelme] *carrying trade**, amely a termelő népeknek a barbárságán nyugodott, melyek között a pénz szerepét játszották (a közvetítők).

A polgári társadalom előfokain a kereskedelem uralkodik az ipar felett; a modern társadalomban megfordítva.

A kereskedelem természetesen többé vagy kevésbé visszahat a közösségekre, amelyek között űzik. A termelést egyre inkább aláveti a cseréértéknek; a közvetlen használati értéket egyre inkább a háttérbe szorítja; azáltal, hogy a létfenntartást inkább a termék eladásától, mint közvetlen használatától teszi függővé. Felbomlasztja a régi viszonyokat. Ezzel megnöveli a pénzforgalmat. Először pusztán a termelés fölöslegét ragadja meg; lassanként magát a termelést is kezébe keríti. A felbomlasztó hatás azonban nagyon függ a termelő közösségek természetétől, amelyek között működik. Például az ősi indiai közösségeket és egyáltalában az ázsiai viszonyokat alig rendítette meg. A csalás a cserében a bázisa a kereskedelemnek, ahogy a kereskedelem önállóan megjelenik.

De a tőke csak ott keletkezik, ahol a kereskedelem magát a termelést keríti hatalmába és a kereskedő termelővé, illetve a termelő puszta kereskedővé válik. Ezzel szembenáll a középkori céhberendezkedés, a kasztrendszer stb. De a tőkének a maga adekvát formájában való keletkezése előfeltételezi a tőkét mint kereskedelmi tőkét, úgyhogy már nem a használatért termelnek, többé-kevésbé a pénz közvetítésével, hanem a nagybani kereskedésért.

A kereskedelmi vagyon mint önálló gazdasági forma és mint kereskedővárosok és kereskedőnépek alapzata létezik és létezett olyan népek között, amelyek a gazdasági fejlődés legkülönbözőbb fokain vannak, és magában a kereskedővárosban (pl. az ó-ázsiaiban, a görögben és a középkor itáliai stb. kereskedővárosában) a termelés tovább létezhetik céh stb. formájában.

Steuart. „Az üzlet-ipar olyan művelet, amely által akár egyének, akár

* [*közvetítő kereskedelem*]

társaságok gazdagsága vagy munkája kicserélhető, emberek egy csoportja útján, akiket kereskedőknek neveznek, olyan egyenértékért, amely alkalmas bármilyen szükséglet kielégítésére, anélkül, hogy megszakítás állna be az iparban vagy akadály a fogyasztásban. Az *ipar* a szabad ember ügyes munkájának alkalmazása arra, hogy, a *kereskedelem segítségével*, minden szükséglet kielégítésére alkalmas egyenértékre tegyenek szert." (I. köt. 166. old.)

„Amíg a szükségletek továbbra is egyszerűek és kisszámúak, a munkás elég időt talál arra, hogy elossza egész munkáját; amikor a szükségletek jobban megsokasodnak, az embereknek keményebben kell dolgozniok; *az idő értékessé válik*; ezért bevezetik az üzlet-ipart . . . A kereskedő mint közvetítő a munkások és a fogyasztók között." (171. old.)

A (termékek) kevés kézbe való összegyűjtése a kereskedelem bevezetése. (I. h.) A fogyasztó nem azért vásárol, hogy megint eladjon. A kereskedő pusztán a nyereségre tekintettel vásárol és ad el (174. old.) (azaz az értékért). „Minden kereskedelem legegyszerűbbike az, *amelyet a legszükségesebb létfenntartási eszközök cserekereskedelmével* folytatnak" (a bérlők többletélelmiszere és a szabad kezek között). [(175–176. old.)] „A haladás főleg a pénz bevezetésének tulajdonítható." (176. old.) Amíg a kölcsönös szükségleteket cserekereskedelemmel elégítik ki, a legcsekélyebb alkalom sincs a pénz számára. Ez a legegyszerűbb kombináció. Amikor a szükségletek megsokszorozódnak, a cserekereskedelem nehezebbé válik; ezért bevezetik a *pénzt*. Ez minden dolog közös ára. Megfelelő egyenérték azok kezében, akiknek szükségletük van. A vétel és eladás e művelete valamivel összetettebb, mint az első. Tehát 1. *cserekereskedelem*; 2. *árusítás*; 3. *kereskedelem*. A kereskedőnek közbe kell jönnie. Amit korábban szükségleteknek hívtak, azt most a fogyasztó képviseli; az ipart a manufaktúrás, a pénzt a kereskedő. A kereskedő azáltal képviseli a pénzt, hogy hitellel helyettesíti; és ahogy a pénzt a cserekereskedelem megkönnyítésére találták fel, úgy a kereskedő a hitellel a pénz használatának egy újabb finomítása. A vétel és eladás e művelete most kereskedelem; mentesíti mindkét felet a szállításnak és a szükségletek egymáshoz vagy a pénzhez igazításának egész vesződségétől; a kereskedő felváltva képviseli a fogyasztót, a gyárost és a pénzt. A fogyasztónak a gyárosok összességét képviseli, az utóbbiaknak a fogyasztók összességét, és mindkét osztálynak az ő hitele pótolja a pénz használatát. (177–178. old.) *A kereskedőkről feltételezik, hogy nem szükségességből vásárolnak és adnak el, hanem profit céljából.* (201.* old.)

---

* [*A kéziratban*:] 203.

„Csak az ipari vállalkozó termel idegen használatra, nem a sajátjára; ezek a javak csak abban a pillanatban válnak hasznossá számára, amikor elcseréli őket. Szükségessé teszik tehát a kereskedelmet, vagyis* a csere művészetét. Ezeket a javakat csak csereértékük szerint becsülik meg." (*Sismondi*: „Etudes sur l'économie politique", II. köt., Brüsszel 1838**, 161. old.) A kereskedelem a dolgokat, a javakat megfosztotta eredeti hasznossági jellegüktől: *a kereskedelem mindent a használati érték és a csereérték közti ellentétre redukált.* (162. old.) Kezdetben a haszon az értékek igazi mértéke; ... a kereskedelem létezik akkor, a társadalom patriarchális állapotában; de nem szívta fel egészen a társadalmat; mindenki termelésének csak a fölöslegével kereskednek, nem pedig azzal, ami megélhetését alkotja. (162–163. old.) Ezzel szemben a mi gazdasági haladásunknak az a jellemvonása, hogy a *kereskedelem* magára vállalta az évente termelt gazdagság teljességének *elosztását* és következésképpen teljesen elnyomta e gazdagság használati érték-jellegét, csakis a csereérték-jelleget hagyva meg. (163. old.) A kereskedelem bevezetése előtt ... a termelt cikk mennyiségének gyarapítása a gazdagság közvetlen gyarapítása volt. Kevés jelentősége volt akkor a munka mennyiségének, amely révén ezt a hasznos dolgot megszerezték ... És valóban, a kívánt dolog mit sem veszít hasznosságából akkor sem, ha megszerzéséhez semmi munkára nem volna szükség; gabona és vászon nem kevésbé volna szükséges a birtokosainak, ... még ha az égből hullana is nekik. Ez kétségtelen a gazdagság igazi becslése: élvezet és hasznosság. De attól a pillanattól fogva, hogy az emberek ... megélhetésüket függővé tették a cserétől, amelyet csinálhatnának, illetve a kereskedelemtől, kénytelenek voltak egy másik becsléshez tartani magukat, a csereértékhez, ahhoz az értékhez, amely nem a hasznosságból ered, hanem *az egész társadalom szükséglete és azon munkamennyiség közötti viszonyból, amely e szükséglet kielégítésére elegendő*, vagy akár azon munkamennyiség szerint, amely ezt a jövőben kielégítheti. (I. m., 266. old.) Az értékek becslésében, amelyeket a pénz intézménye révén igyekeztek mérni, a hasznosság fogalmát egészen félretolták. Csakis a *munkát*, a két egymásra kicserélt dolog megszerzéséhez szükséges erőfeszítést vették tekintetbe. (267. old.)

A kamatról ezt mondja *Gilbart* (*J. W.*), „The History and Principles of Banking", London 1834:

„A természetes igazságosság egy magától értetődő alapelve, hogy az, aki pénzt vesz kölcsön *azzal a szándékkal, hogy ebből profitot húzzon*, a

* [*A kéziratban*:] és
** [*A kéziratban*:] 1837

profit egy adagját tartozik odaadni a kölcsönadónak. Az ember rendszerint a forgalom közvetítésével csinál profitot. De a középkorban a népesség tisztán földművelő volt. S itt, valamint a feudális kormányzat alatt, csak kevés lehet a forgalom, és ezért kevés lehet a profit... Ezért az uzsoratörvények a középkorban jogosultak voltak... Azonkívül: egy földművelő országban egy személy ritkán óhajt pénzt kölcsönvenni, kivéve ha balszerencse folytán szegénységbe vagy ínségbe süllyedt." (163. old.) VIII. Henrik a kamatot 10%-ra korlátozta, I. Jakab 8-ra, II. Károly 6-ra, Anna 5-re. (164–165. old.) Abban az időben a pénzkölcsönzők, ha törvényileg nem is, de ténylegesen monopolisták voltak, s ezért szükséges volt, hogy mint más monopolistákat, korlátozzák őket. (165. old.) A mi időnkben a profit rátája szabályozza a kamat rátáját; abban az időben a kamat rátája szabályozta a profitok rátáját. Ha a pénzkölcsönző a kereskedőt magas kamatrátával terhelte, a kereskedő kénytelen volt magasabb profitrátát csapni javaihoz, ennélfogva nagyobb összegű pénzt vettek ki a vevők zsebéből, hogy a pénzkölcsönzők zsebébe juttassák. Ez a javakhoz csapott pótlólagos ár a közönséget* kevésbé képessé és hajlamossá tette megvásárlásukra. (I. m., 165. old.)

Kereskedelem egyenértékekkel lehetetlen. *Opdyke.*

„Változhatatlan egyenértékek uralma alatt *kereskedelem* stb. lehetetlen lenne." (*G. Opdyke*: „A Treatise on Political Economy", New York 1851, 67. old.)

„Ennél a szerszámnál" (azaz a papírpénznél) „a mennyiség pozitív korlátozása azt az egyedüli hasznos célt töltené be, amelyet a másiknál" (a fémpénznél) „a termelési költség." (I. m., 300. old.)

Tőke és kamat.

Kamat. „Ha nemes fém egy rögzített összege esik, ez nem ok arra, hogy kisebb mennyiségű pénzt szedjenek használatáért, hiszen ha a tőke kevesebbet ér a kölcsönvevőnek, a kamatot ugyanabban a mértékben kevésbé nehéz megfizetnie... Kaliforniában havi 3%, évi 36% a rendezetlen állapot miatt... Hindosztánban, ahol a kölcsönt az indiai fejedelmeknek nyújtják *nem-termelő kiadásokra*, a kamat, hogy a kölcsönadók tőkevesztе-

* [*A kéziratban*:] tőkét

ségeit átlagban kiegyensúlyozzák, igen magas, 30 %, *semmi arányban nincs azzal a profittal*, amelyet ipari műveletekkel lehetne nyerni." („Economist", 1853 január 22.) (A hitelező „itt olyan magas kamatot szed, hogy elegendő legyen a tőke rövid idő alatti pótlására, vagy legalábbis hogy összes kölcsönügyleteinek átlagában ellensúlyozhassa némely esetekben szenvedett veszteségeit a más esetekben szerzett látszólag túlzott nyereségekkel." (I. h.)

A kamat rátája függ 1. a profitrátától; 2. attól, hogy milyen arányban oszlik meg a teljes profit a kölcsönadó és a kölcsönvevő között. (I. h.)

A nemes fémek bősége vagy szűkössége, az uralkodó általános árak magas vagy alacsony szintje csak azt határozza meg, hogy nagyobb vagy kisebb mennyiségű pénzre van-e szükség a kölcsönvevők és kölcsönadók közötti cserék lebonyolításánál, akárcsak a csere minden más fajtájánál... A különbség csak az, hogy nagyobb összegű pénz kellene a tőkekölcsön képviseléséhez és átviteléhez, ... a tőke használatáért fizetett összeg és a tőke közötti arány fejezi ki a pénzben mért kamatrátát. (I. h.)

Kettős mérce. Korábban azokban az országokban, amelyekben arany és ezüst a törvényes mérce, eddig szinte csak ezüst volt forgalomban, mert 1800 és 1850 között az aranynak az ezüsthöz képest dráguló tendenciája volt... Az arany valamelyest emelkedett az ezüsthöz képest, Franciaországban ázsiója volt az ezüsthöz az 1802-ben meghatározott arányához képest... Ugyanígy az Egyesült Államokban; ... Indiában. (Az utóbbiban most ezüstmérce van, mint Hollandiában stb.) ... Az Egyesült Államok forgalma volt először érintve. Nagy aranybehozatal Kaliforniából, az ezüst ázsiója Európában, ... ezüstérmék nagymérvű kiszállítása és arannyal való helyettesítése. Az Egyesült Államok kormánya még 1 dolláros aranyérméket is veretett... Az arany helyettesítése ezüsttel Franciaországban. („*Economist*", 1851 november 15.) Legyen az „érték mércéje" bármilyen, „és képviselje a forgalomban levő pénz e mérce *bármely* rögzített adagját, amely meghatározható, a kettőnek csak rögzített és maradandó értéke lehet egymáshoz viszonyítva, mivel átválthatók birtokosuk kívánságára". („*Economist*" [1847 október 9.].)

Az egyetlen mód, ahogyan érmék valamely osztálya ázsióval rendelkezhetik, az, hogy senki nem köteles fizetni velük, míg mindenki köteles őket törvényes fizetési eszközül elfogadni. („*Economist*" [1851 január 18.].)

Következésképpen egyetlen országnak sem lehet több mint egy mércéje (több mint *egy* mércéje az értékmérőre); mert ennek a mércének egyformának és változatlannak kell lennie. Egyetlen cikknek sincs egyforma és

változhatatlan értéke másokkal szemben: csak önmagával szemben van ilyen értéke. Egy aranydarab mindig ugyanolyan értékű, mint a másik, pontosan ugyanolyan finomságú, ugyanolyan súlyú és ugyanolyan értékű ugyanazon a helyen; de ezt nem lehet elmondani az aranyról *és* valamely más cikkről, pl. ezüstről. („*Economist*", 1844 [május 11.].)

Az angol £ az eredeti értékének valamivel kevesebb, mint $^1/_3$-a, a német forint = $^1/_6$, Skócia az unió előtt[85] $^1/_{36}$-ára [csökkentette] a maga fontját, a francia livre = $^1/_{74}$, a spanyol maravedi = kevesebb, mint $^1/_{1000}$, a portugál re még mélyebben. (*Morrison* [„Observations on the System of Metallic Currency"], 13. old.)

Az 1819-es törvény[86] előtt a bullion-árat meghatározó létező okok, a bankjegyek forgalmán kívül: 1. Az érme többé vagy kevésbé tökéletes állapota. Ha a forgalomban levő fémérme a szabványos súlya alá süllyedt, akkor a csere legcsekélyebb fordulatának, amely kivitel iránti keresletet okoz, emelnie kell a veretlen bullion árát, legalábbis az érme leértékelődése arányában. 2. Azok a büntető törvények, amelyek az érme beolvasztását és exportálását megtiltották és a bullion forgalmát megengedték. Ez, exportra irányuló intenzív keresletnél, mozgásteret adott a bullion-ár változására az érméhez képest még olyan időkben is, amikor a papírpénz teljesen átváltható volt. 1783-ban, 1792-ben, 1795-ben, 1796-ban ... 1816-ban a bullion-ár az érmeár fölé emelkedett, mert az Angol Bank igazgatói*, a készfizetés újrafelvételének előkészítésén buzgolkodva, az aranyat jóval az érmeár felett vették át. (*Fullarton* [„On the Regulation of Currencies", 7–10. old.].)

A mérce lehet arany anélkül, hogy egy uncia arany lenne forgalomban. („*Economist*" [1847 okt. 16., 23.].)

III.** György alatt (1774) az ezüst csak 25 £-ig törvényes fizetési eszköz. A Bank szintén törvényesen most már csak aranyban fizetett többet. (*Morrison* [12. old.].) Lord Liverpool (XIX. század eleje) az ezüstöt és rezet merőben képviseleti érmékké tette. (I. h. [14–15. old.])

A pénz felbomlasztó hatása. A pénz eszköz a birtok szétaprózására.

Az Urquhart-féle ostobaság a pénzmércéről: „Az arany *értékét* vele magával kell mérni; de hogyan lehet bármely szubsztancia a mértéke saját – más dolgokban tekintett – értékének? Az arany értékét saját *súlyával* kell

* [*A kéziratban*:] a bankhitelezők
** [*A kéziratban*:] II.

megállapítani, ennek a súlynak hamis megnevezést adva, – és egy *unciának* ennyi meg ennyi *fontot* és font-töredékrészt kell érnie. Ez egy *mérték* meghamisítása, nem pedig egy *mérce* megállapítása!" („*Familiar Words*" [104–105. old.].)

A. Smith a munkát nevezi az *érték reális* és a pénzt *névleges mértékének*; az elsőt ábrázolja az eredetinek.[87]

A pénz értéke. J. St. Mill. „Ha az eladott javak mennyisége és e javak eladásának és újraeladásának száma adva van, akkor a pénz értéke a mennyiségétől függ, valamint attól, hogy mindegyik pénzdarab hányszor cserél gazdát ebben a folyamatban." „A forgalomban levő pénz mennyisége = az összes eladott áruk pénzértéke osztva azzal a számmal, amely a forgalom sebességét fejezi ki." „Ha az áruk és ügyletek összege adva van, akkor a pénz értéke fordított arányban áll a mennyiségével, szorozva forgásának sebességével." De mindezek a tételek csak úgy értendők, „hogy csak arról a pénzmennyiségről van szó, amely valóban forog és ténylegesen kicserélődik árukra". „A szükséges pénzmennyiséget részben termelési költségei, részben forgásának a sebessége határozza meg. Ha a forgalom sebessége adva van, akkor a termelési költségek meghatározóak; ha a termelési költségek vannak adva, akkor a pénz mennyisége a forgás sebességétől függ." [(„Principles of Political Economy", II. köt. 17–18., 20., 29–30. old.)]

A pénznek nincs más egyenértéke, mint önmaga vagy az, ami áru. Ezért mindent degradál. A XV. század elején Franciaországban még a megszentelt templomi edényeket (oltári kelyheket) stb. is elzálogosították zsidóknál. (*Augier* [„Du crédit public", 95., 101. old.].)

A pénz nem közvetlen fogyasztási tárgy: A pénz soha nem válik fogyasztás tárgyává, mindig marchandise* marad, soha nem válik denrée-vá**. Közvetlen belső értéke csak a társadalom számára van; csereértéke mindegyik egyén számára. Ezért anyagának kell hogy értéke legyen, de egy mesterséges szükségletre alapozva, nem szabad hogy nélkülözhetetlen legyen az ember létezéséhez, mivel a belőle érmeként alkalmazott egész mennyiséget soha nem lehet egyénileg alkalmazni, mindig forognia kell. (*Storch* [„Cours d'économie politique", II. köt. 109., 113–114. old.].)

* [áru mint a kereskedelem tárgya]
** [áruvá mint a fogyasztás tárgyává]

John Gray: „The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange", Edinburgh 1831.

„Pénzért eladni – ezt mindenkor éppoly könnyűvé kell tenni, mint amilyen most pénzért vásárolni, és a termelés a keresletnek egyenletes és soha ki nem apadó forrása lenne." (16. old.) Az a mennyiség, amelyet profittal lehet eladni, nem pedig az a mennyiség, amelyet készíteni lehet, a jelenlegi határa a termelésnek. (59. old.)

A pénznek csak *átvételi elismervénynek*, bizonyságnak kell lennie arra, hogy birtoklója vagy hozzájárult egy bizonyos értékkel a nemzeti gazdagságkészlethez vagy a mondott értékre jogot szerzett valakitől, aki hozzájárult . . . A pénznek sem többnek, sem kevesebbnek nem kell lennie, mint a felraktározott gazdagság létezése hordozható, átruházható, osztható és utánozhatatlan bizonyságának." (63–64. old.) *„Miután a termék értékét előzetesen felbecsülték*, letétbe kell helyezni egy bankban, amikor pedig szükség van rá, megint kivenni; s csupán azt kell közmegegyezéssel kikötni, hogy az, aki bármely fajta tulajdont a javasolt Nemzeti Bankban letétbe helyez, onnan kivehet egyenlő értéket bármiből, ami csak benne van, s nem köteles ugyanazt a dolgot kivenni, amit betett . . . A javasolt nemzeti bankár *minden* fajtájú értékeset átvenne és gondját viselné és *bármilyen* fajtájú értékeset adna vissza megint. (I. m., [67–]68. old.)

„Ha a pénz", mondja Gray, *„egyenlő értékű* azzal, amit képvisel, akkor egyáltalán nem *képviselő* többé. Az egyik fő kívánalom a pénznél az, hogy birtoklója kénytelen legyen ekkor vagy ekkor benyújtani fizetésre azon a helyen, ahonnan kapta. De ha a pénznek ugyanolyan *benső értéke* lenne, mint annak, amit adnak érte, akkor nem léteznék ilyen szükségesség." (74. old.)

„A készlet leértékelődése . . . a nemzeti költség egy tételét alkotná." ([115–]116. old.) „Minden ország üzletét . . . nemzeti tőkével kell folytatni." (171. old.) „Minden földet nemzeti tulajdonná kell átváltoztatni." (298. old.)

Gray (*John*) „Lectures on the Nature and Use of Money" (Edinburgh 1848): „Az ember mint kollektíva tagja nem *szabad*, hogy más határát ismerje fizikai élvezeti eszközeinek, mint *iparkodásának vagy termelőerőinek* kimerülését: mi viszont egy elvben hibás és gyakorlatban romboló pénzrendszer elfogadásával beleegyeztünk abba, hogy fizikai *élvezeti* eszközeink összegét *pontosan arra a mennyiségre* korlátozzuk, *amelyet haszonnal lehet kicserélni egy olyan árura, amely az emberi iparkodás kifejtésével legkevésbé*

megsokszorozhatók közé tartozik a föld színén." (29. old.) Ami egy jó rendszerhez szükséges, az 1. olyan bankrendszer, melynek műveletei révén helyreállítódnék a kínálat és kereslet *természetes* kapcsolata; 2. *igazi* értékmérő a létező fikció helyett. (108. old.) (Ebben a könyvben még inkább a részletekig és a mostani termelési mód megtartásával fejti ki a cserebank eszméjét.) „Kell lennie egy szabványos pénzben fizetendő minimális munkaárnak." (160. old.) Nevezzük pl. a heti 60–72 óráért fizethető legalacsonyabb bérrátát, amelyet törvénnyel lehet megszabni, szabványos 20 sh.-nek vagy 1 £-nek. „Tartsuk-e meg *fiktív* értékmércénket, az *aranyat*, és vessük ezzel rabságba az ország termelő erőforrásait, avagy folyamodjunk-e a *természetes* értékmércéhez, a *munkához*, és szabadítsuk fel ezzel termelő erőforrásainkat?" (169. old.) Ha ennek a minimális bérnek az összegét egyszer rögzítették . . . , örökre ugyanannyinak kell maradnia. (174. old.) „Hagyjátok csak, hogy az arany és az ezüst elfoglalják a piacon az őket megillető helyet a vaj, tojás, posztó és kalikó mellett, és akkor a nemes fémek értéke nem érdekelne bennünket jobban, mint a gyémánté" stb. (182[–183]. old.) Semmi ellenvetést nem lehet tenni azellen, ha az aranyat és ezüstöt *csere szerszámának* használják, . . . csak ha *érték mértékének* . . . Rövid időn belül meglátnók, hány uncia aranyat vagy ezüstöt lehetne kapni Londonban, Edinburgh-ban vagy Dublinben száz font szabvány bankjegyért cserébe. (188. old.)

Kamat. „Ahogy a járadékosok osztálya növekszik, úgy növekszik a tőkekölcsönzők osztálya is, mert ezek egy és ugyanazok. Már csak ez okból is a kamatnak régi országokban süllyedő tendenciája kellett hogy legyen." (*Ramsay*, 202.* old.) „Valószínű, hogy minden korban a nemes fémek termelési költsége többe került, mint amennyit értékük valaha visszafizetett." *W. Jacob*: „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals", London 1831, II. köt. 101. old.)

A pénz értéke. Minden dolog értéke, osztva az ügyletek számával, amelyeknek tárgyai voltak a termeléstől a fogyasztóig = a megvásárlásukra felhasznált écu-k száma, osztva annak a számával, ahányszor gazdát cseréltek ezek az érmék egyazon időköz alatt. (*Sismondi*: „Nouveaux principes d'économie politique etc."[88])

* [*A kéziratban*:] 201–202.

A legformálisabban kifejtve található a téves ár-elmélet *James Millnél* (idézve J.-T. Parisot fordításából, „Eléments d'économie politique", Párizs 1823).

Mill fő passzusai ezek:

„A pénz *értéke* = az az arány, amelyben más cikkekre kicserélik, illetve az a pénzmennyiség, amelyet más dolgok egy meghatározott mennyiségéért adnak cserébe." (128. old.) Ezt az arányt az egy országban létező pénz *teljes mennyisége* határozza meg. Ha feltételezzük, hogy az egyik oldalon van egyesítve egy ország minden áruja és a másik oldalon minden pénze, akkor nyilvánvaló, hogy a két oldal kicserélésekor a pénz értéke, azaz azon árumennyiség, amelyre a pénzt kicserélik, teljesen a pénz saját mennyiségétől függ. (I. h. [128–129. old.]) A dolgok valóságos állapotában is teljesen ugyanez az eset. Egy ország áruinak teljes tömege *nem egyszerre* cserélődik ki a pénz teljes tömegére, hanem az áruk adagokban cserélődnek ki, és gyakran nagyon kis adagokban, az év folyamán különböző időszakokban. Ugyanaz a pénzdarab, mely ma az egyik cserét szolgálta, holnap egy másikat szolgálhat. A pénz egy részét nagyszámú cseréhez, egy másik részét igen kisszámúhoz használják fel, egy harmadik részét felhalmozzák és semmiféle cserét nem szolgál. E változatok között egy átlag adódik, azon cserék számára alapozva, amelyekhez egy-egy pénzdarabot felhasználtak volna, ha mindegyik ugyanolyan számú cserét eszközölt volna. Rögzítsük ezt az átlagszámot tetszőlegesen, pl. 10-ben. Ha az országban található mindegyik pénzdarab 10 vásárlást szolgált, ez ugyanaz, mintha a pénzdarabok teljes tömege megtízszereződött és mindegyik pénzdarab csak egyetlenegy vásárlást szolgált volna. Ebben az esetben az összes áruk értéke a pénz értékének tízszeresével egyenlő stb. (120–130. old.) Ha, ahelyett, hogy mindegyik pénzdarab az év folyamán 10 vásárlást szolgált volna, a pénz teljes tömege megtízszereződnék és egy-egy pénzdarab csak egy cserét szolgálna, akkor nyilvánvaló, hogy e tömeg minden növekedése külön-külön mindegyik ilyen pénzdarab értékének arányos csökkenését okozná. Minthogy *feltételezzük*, hogy az összes áruk tömege, melyekre a pénz kicserélődhetik, *ugyanaz* marad, ezért a pénz össztömegének értéke a mennyiségének növekedése után nem lett nagyobb, mint azelőtt. Ha egytizedes növekedést *feltételezünk*, akkor az össztömeg mindegyik részének, pl. egy unciának, az értéke egytizeddel kellett hogy csökkenjen. (130–131. old.) „Bármekkora is tehát a pénz teljes tömege növekedésének vagy csökkenésének foka, ez az össztömeg és mindegyik részének értéke, ha a többi dolog mennyisége ugyanaz marad, fordított arányossággal csökken vagy növekszik. Világos, hogy ez a tétel abszolút igazságú. Valahányszor a *pénz értékében* emelkedés

vagy süllyedés következett be, és valahányszor azon áruk mennyisége, melyekre a pénzt kicserélhették, valamint a forgalom mozgása ugyanaz maradt, a pénzérték változásának szükségképp a pénz arányos csökkenése vagy növekedése* volt az oka és nem lehet semmi más oknak tulajdonítani. Ha az áruk tömege csökken, miközben a pénz mennyisége ugyanaz marad, ez ugyanolyan, mintha a pénz összessége megnövekedett volna és megfordítva. Hasonló változásokat eredményez a *forgalom mozgásának* minden változása. A vásárlások számának minden növekedése ugyanazt a hatást idézi elő, mint a pénz teljes tömegének megnövekedése; e szám csökkenése közvetlenül az *ellenkező hatást* idézi elő." (131–132. old.) Ha az évi termék egy részét egyáltalán nem cserélték ki – mint azt, amelyet a termelők fogyasztanak el, vagy amely nem pénzre cserélődik ki –, akkor ez a rész nem jöhet számításba; minthogy nem cserélődik ki pénzre, a pénz vonatkozásában ez a rész ugyanolyan, mint ha nem léteznék. (132–133.** old.) Valahányszor a pénz növekedése vagy csökkenése szabadon végbemehet, ezt a mennyiséget a fém értéke szabályozza ... Az arany és az ezüst azonban áruk, termékek ... Az arany és ezüst értékét, mint minden más termékét, a *termelési költségek* szabályozzák. (136[–137]. old.)

Ennek az okoskodásnak az ízetlensége kézzelfogható.

1. *Ha feltételezzük*, hogy az áruk tömege és éppúgy a forgási sebesség ugyanaz marad, de mégis nagyobb tömegű arany vagy ezüst cserélődik ki az áruk ugyanezen tömegére (anélkül, hogy az érték, azaz az aranyban és ezüstben foglalt munkamennyiség megváltozott volna), akkor pontosan azt feltételezzük, amit bebizonyítani akartunk, tudniillik hogy az áruárakat a forgó közeg mennyisége határozza meg, nem pedig fordítva.

2. Mill elismeri, hogy a forgalomba nem dobott áruk a pénz számára nem léteznek. Éppúgy világos, hogy a forgalomba nem dobott pénz az áruk számára nem létezik. Ilyenképpen nem létezik semmiféle fix vonatkozás egyáltalában a pénz értéke és azon tömege között, amely ebből forgalomba lép. Hogy a valóban forgalomban levő tömeg, osztva forgásainak számával, egyenlő a pénz értékével, ez pusztán tautologikus körülírása annak, hogy az áru pénzben kifejezett értéke az ára; minthogy a forgalomban levő pénz az általa forgatott áruk értékét fejezi ki – ezért ezeknek az áruknak az értékét a forgó pénz *tömege* határozza meg.

3. Mill nézetének zavarossága világosan megmutatkozik abban, hogy szerinte a pénz értéke „a forgalom mozgásának minden változásával"

---

* [*A kéziratban*:] növekedése vagy csökkenése

** [*A kéziratban*:] 131–132.

csökken vagy növekedik. Akár egyszer, akár tízszer forog egy font sterling naponta, mindegyik cserében az áru egyenértékét fejezi ki, ugyanakkora értékre cserélődik ki áruban. Saját értéke mindegyik cserében ugyanaz marad és ennélfogva sem a lassú, sem a gyors forgás nem változtatja. A forgó pénz tömege változott; de sem az áru értéke, sem a pénz értéke. „Amikor azt mondják: egy vég posztó 5 £-et ér, ez azt jelenti, hogy 616 370 grain szabványos arany értékével bír. A fent jelzett megokolást körül lehet írni így: »az áraknak esniök kell, mert az árukat ennyi meg ennyi uncia arany értékűre becsülték, és az ez országbeli arany összege csökkent«." (*J. G. Hubbard*: „The Currency and the Country", London 1843, 44[–45]. old.)

4. Mill először feltételezi, elméletben, hogy az egy országban található pénz egész tömege *egyszerre* cserélődik ki a benne található áruk egész tömegére. Azután azt mondja, hogy ez a valóságban így van, mégpedig abból a fő okból, hogy a gyakorlatban éppen az ellenkezője történik és csak pénzadagok cserélődnek áruadagokra, a legkevesebb fizetést eszközlik azonnali üzletekben. Ebből következik, hogy az egy napon eszközölt ügyletek vagy vásárlások összmennyisége teljesen független az ezen a napon forgó pénztől, és hogy az egy meghatározott napon forgó pénz tömege nem oka, hanem okozata tömérdek megelőző és a mindenkori pénzkészlettől teljesen független ügyletnek.

5. Végül Mill maga elismeri, hogy szabad pénzforgalomnál, s csakis ilyennel van dolgunk, a pénz értékét termelési költsége, azaz ő maga szerint a benne foglalt munkaidő határozza meg.

Pénzhistóriák. Ricardo „Proposals for an Economical and Secure Currency with Observations on the Profits of the Bank of England" című röpiratában, London 1816, van egy passzus, amelyben egész nézetét halomra dönti. Ezt mondja ugyanis: „A forgalomban levő pénzjegyek összege . . . attól az összegtől függ, mely az ország forgalmához szükséges, ezt pedig a mérce *értéke*, a fizetések összege és realizálásuk gazdaságossága szabályozza." (I. m., 8.* old.)

XIV., XV., XVI. Lajos alatt Franciaországban még természetbeni adók voltak az állami adók a falusiak számára. (*Augier* [128–129. old.].)

Árak és a forgó közeg tömege. Az ár puszta emelkedése nem elegendő ahhoz, hogy keresletet hozzon létre pótlólagos forgalmi eszköz iránt. Csak

* [*A kéziratban*:] 17–18.

akkor ez az eset, ha egyszerre emelkedik a termelés és a fogyasztás. Pl. a gabona ára emelkedik, de kínálata csökken. Ilymódon ugyanolyan mennyiségű forgalmi eszközzel lehet szabályozni . . . Ha azonban az árak emelkedése emelkedő kereslet, új piacok, megnövekedett termelési szint következtében történik, egyszóval *az áraknak és az ügyletek általános összegének emelkedése*, akkor a pénz számban megsokszorozódott és nagyságban megnövekedett közbejöttére van szükség. (*Fullarton* [102–104. old.].)

A kereskedelem kormányozza a pénzt, nem a pénz a kereskedelmet. A kereskedelem szolgálójának nyomon kell követnie a többi áru (árbeli) változásait. (*D'Avenant* [„Discourses on the Public Revenues", II. rész, 16. old.].)

(A feudális királyok alatt annak a kevés cikknek az ára, amelyeket a nép tömegesen vásárolt, annyira esett, hogy semmilyen arany- vagy ezüstdarab nem volt elég kicsi, hogy a munkás napi szükségletére történő fizetéseknek megfeleljen, . . . ezért, mint az ókori Rómában, forgalomban levő pénz csak az alsóbbrendű fémek, réz, ón, vas voltak. (*Jacob* [I. köt. 302. old.].)

Jacob felteszi, hogy ebben az évszázadban az európai arany és ezüst $^2/_3$-a más tárgyakban van, evőeszközökben és ékszerekben, nem érmében. (Egy másik helyen az így felhasznált nemes fémet Európában és Amerikában 400 millió £-re becsüli.) [(II. köt. 212–215. old.)]

Árak és a forgó közeg tömege. Locke, „Spectator" (1711 okt. 19.), Hume, Montesquieu – tanításuk három tételen nyugszik:

1. Az áruk ára arányos az országban levő pénz tömegével; 2. egy ország érméje és forgalomban levő pénze képviseli az ország összes munkáját és áruját, úgyhogy minél nagyobb vagy kisebb a képviselet, annál nagyobb vagy kisebb mennyiség jut a képviselt dologból a pénz ugyanazon mennyiségére; 3. ha az áruk növekednek, olcsóbbá válnak; ha a pénz növekedik, értékük emelkedik. (*Steuart.**)

Jegyek (kis rézpénz vagy ezüstpénz, *zsetonok*) ellentétben a benső értékű pénzzel. (I. h.[89])

A pénz felbomlasztó hatása. A pénz eszköz arra, hogy a birtokot (házakat, más tőkét) szétaprózzák számtalan töredékrészre és darabonként a csere révén elfogyasszák. (*Bray* [„Labour's Wrongs and Labour's Remedy",

* [*V. ö. II. köt. 237. old.*]

140–141. old.].) (Pénz nélkül tömérdek tárgy kicserélhetetlen, el nem idegeníthető.) „Mikor ingatlan és változhatatlan dolgok éppúgy a kereskedelembe kerültek az emberek között, mint ingó és a csere számára készített dolgok, a pénz használatba került mint szabály és mérték (square) miáltal ezek a dolgok becslést és értéket kaptak." ([*Misselden*:] „Free Trade", London 1622 [21. old.].)

Érme. Az ezüst- és rézjegyek a font sterling töredékrészeinek a *képviselői*. (*Így a kincstár lordjának egy újabb válaszában.*[90])

Csereérték. F. Vidal mondja (szintúgy *Lauderdale*) (és bizonyos tekintetben Ricardo): „Az igazi társadalmi érték a használati vagy fogyasztási érték; a csereérték csupán a társadalom mindegyik tagjának *relatív gazdagságát* jellemzi a többiekhez viszonyítva." („De la répartition des richesses etc.", Párizs 1846, 70. old.) Másrészt a csereérték az érték *társadalmi formáját* fejezi ki, a használati érték viszont semmiképpen nem gazdasági formáját az értéknek, hanem csak a termék stb. létét egyáltalában az ember számára.

Két nemzet cserélhet úgy a profit törvénye szerint, hogy mind a kettő nyer, de az egyiket mindig rászedik.

{Abból, hogy a profit az értéktöbblet *alatt* állhat, tehát a tőke profittal cserélődhetik anélkül, hogy szoros értelemben értékesülne, következik, hogy nemcsak egyéni tőkések, hanem nemzetek is folytonosan cserélhetnek egymással, folytonosan egyre növekvő szinten ismételhetik is a cserét anélkül, hogy ezért egyaránt kellene nyerniök. Az egyik folytonosan elsajátíthatja a másik nemzet többletmunkájának egy részét, amelyért semmit sem ad vissza a cserében, csakhogy itt a mérték nem olyan, mint a tőkés és munkás közötti cserében.}

Pénz a harmadik meghatározásban mint pénz. (Magáért-való érték, egyenérték stb.) Hogy milyen fontos szerepet játszik a pénz még mindig ebben a meghatározásban – még közvetlen formájában is –, az megmutatkozik válságok, rossz termések stb. idején, egyszóval mindenkor, amikor egyik nemzetnek *hirtelen* kell elszámolnia a másikkal. A pénz a maga közvetlen, fémes formájában akkor úgy jelenik meg, mint az egyetlen abszolút *fizetési eszköz*, azaz mint az egyetlen *ellenérték*, elfogadható egyenérték. Ezért hát

olyan mozgást is követ, amely egyenest ellentmond minden más áru mozgásának. Árukat abból az országból, ahol a legolcsóbbak, mint fizetési eszközt stb. abba az országba szállítanak, ahol a legdrágábbak. A pénzt, fordítva, mindazokban a periódusokban, amikor sajátos természetét kimutatja, amikor tehát a pénzre minden más áruval ellentétben mint magáért-való értékre, abszolút egyenértékre, a gazdagság általános formájára van szükség, az arany és ezüst meghatározott formájában – és ilyen pillanatok mindig többé-kevésbé a válság pillanatai, akár általános, akár gabonaválságé –, ilyenkor aranyat és ezüstöt abból az országból, ahol a legdrágábbak – azaz ahol valamennyi áru ára relatíve legtöbbet esett –, abba az országba visznek át, ahol a legolcsóbbak, azaz ahol az áruárak relatíve magasabbak. „Furcsa anomália a cserék gazdaságosságában és különösen megjegyzésre érdemes az, hogy . . . az átmenet (az aranyé két nemzet között, amelyek egyként aranyat alkalmaznak forgó közegként) mindig abból az országból, ahol pillanatnyilag a fém a *legdrágább*, abba az országba irányul, ahol az a *legolcsóbb*, s a fém piaci árának a legmagasabb határáig való emelkedése a hazai piacon és az ázsió esése a külső piacon a biztos eredménye ennek a tendenciának az arany kiáramlására, amely a cserék depresszióját követi." (*J. Fullarton*: „On the Regulation of Currencies etc.", II. kiad., London 1845 [119–120. old.].)

Ahogy egyáltalában a csere ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek, és a pénz mint maga a csere által létrehozott mérték, csereeszköz és általános csereérték nem a belső érintkezésben, hanem a különböző közösségek, népek stb. közötti érintkezésben tesz szert sajátos fontosságára, úgy a XVI. században, a polgári társadalom gyermekkorában a pénz szintén κατ' ἐξοχήν mint nemzetközi fizetési eszköz – nemzetközi adósságok kiegyenlítésére – bilincselte le az államok és a kezdődő politikai gazdaságtan kizárólagos érdeklődését. A fontos szerep, amelyet a pénz (arany és ezüst) ebben a harmadik formában még a nemzetközi érintkezésben játszik, csak a pénzválságok 1825-ös, 1839-es, 1847-es és 1857-es szabályszerű egymásutánja óta vált teljesen világossá és azóta ismerik el megint a közgazdászok. A közgazdászok azzal segítenek magukon, hogy a pénzre itt nem mint forgalmi eszközre, hanem mint *tőkére* van szükség. Ez helyes. Csak nem volna szabad elfelejteni, hogy a tőkére az arany és ezüst meghatározott formájában van szükség, nem pedig valamely más áru formájában. Az arany és az ezüst abszolút nemzetközi fizetési eszközök szerepében jelennek meg, mert ők a pénz mint magáért-való érték, önálló egyenérték. „Ez valójában nem *forgalmi eszköz*, hanem *tőke* kérdése." (Ez jobbanmondva pénz kérdése, nem forgalmi eszközé és nem is tőkéé, mert nem *tőkére*, amely közömbös a sajá-

tos forma iránt, melyben létezik, hanem a pénz sajátos formájában levő értékre van szükség.),„ . . . mindezek a különféle okok, amelyek a pénzügyek fennálló helyzetében képesek irányítani . . . a bullion áramlását az egyik országból a másikba" (azaz *bullion kiáramlását* előidézni), „egyetlen tételben oldódnak fel, tudniillik a külföldi fizetési mérleg állásában és annak folytonosan visszatérő szükségességében, hogy *tőkét*" (de notabene! tőkét pénz formájában) „átvigyenek az egyik országból a másikba adósság kiegyenlítésére. Például rossz termés . . . Hogy ezt a tőkét *áruban vagy készpénzben viszik át*, ez semmiképpen sem érinti az ügylet természetét" (*nagyon is lényegesen érinti*!). Továbbá háborús kiadás. (Az az eset, amikor tőkét avégett visznek át, hogy előnyösebben helyezzék ki kamatra, itt nem tartozik ránk; éppúgy az sem, amikor importált külföldi áruk többletmennyiségéért viszik át, amit Fullarton úr idéz, bár ez az eset csakugyan ide tartozik, ha ez a többletimport egybeesik válságokkal.) (*Fullarton*, i. m., 130–131. old.) „Az aranyat csak azokban az esetekben részesítik előnyben erre a tőkeátvitelre" (de heves bullion-kiáramlások esetében abszolúte nem előnybenrészesítésről van szó), „amikor az valószínűleg kényelmesebben, gyorsabban vagy hasznothajtóbban eszközölheti a fizetést, *mint bármely más fajtájú készlet vagy tőke*." (Fullarton úr az aranynak vagy más formájú tőkének az átvitelét tévesen úgy kezeli, mint tetszés dolgát, holott éppen olyan esetekről van szó, amelyekben *aranyat* kell átvinni a nemzetközi kereskedelemben, éppúgy, ahogy akkor belföldön a váltókat a törvényes pénzben kell kifizetni, nem pedig valamilyen pótlékban.) „Az aranyat és ezüstöt . . . mindig pontosan és gyorsan lehet arra a helyre szállítani, ahol szükség van rájuk, és számítani lehet arra, hogy megérkezésükkor majdnem pontosan azt az összeget realizálják, amelynek biztosítására szükség volt, inkább, mint amikor azt a kockázatot vállalják, hogy teában, kávéban, cukorban vagy indigóban küldik el. *Az aranynak és az ezüstnek végtelen nagy előnye van minden más fajtájú áruval szemben ilyen alkalmakkor*, annál a körülménynél fogva, hogy egyetemesen pénzként használják. Nem teában, kávéban, cukorban vagy indigóban kell akár kül-, akár belföldi adósságokat *rendszerint szerződésszerűen megfizetni, hanem érmében*; és ezért az olyan átutalás, amelyet akár ugyanazon megjelölt érmében küldenek, akár bullionban – mely annak az országnak a pénzverdéjében vagy piacán, ahová küldték, azonnal átváltható ilyen érmévé –, az átutalónak okvetlenül mindig a legbiztosabb, legközvetlenebb és legpontosabb eszközt nyújtja ahhoz, hogy célját a kereslet hiányából vagy az ár ingadozásából fakadó sikertelenség kockázata nélkül elérje." (132–133. old.) Tehát az aranynak és ezüstnek éppen azt a tulajdonságát hozza fel, hogy pénz, a szerződések általános áruja,

értékmérce, egyben azzal a lehetőséggel, hogy tetszés szerint átváltoztatható forgalmi eszközzé. Az angoloknál *currency* jó kifejezés a pénzre mint forgalmi eszközre (az érme, coin nem felel meg ennek, mert maga is megint az egy különösségében való forgalmi eszköz) és *money* a pénzre a harmadik tulajdonságban. Minthogy azonban ezeket nem fejtették ki külön, ezt a moneyt *tőkének* nyilvánítják, bár akkor megint kénytelenek ténylegesen mint a tőke e meghatározott formáját megkülönböztetni az egyáltalábanvaló tőkétől.

„*Ricardo* úgy látszik igen furcsa és szélsőséges nézeteket vallott az arany és az ezüst által a külfölddel való mérlegek kiegyenlítésében betöltött funkciók korlátozott terjedelmét illetően. Ricardo úr a Restriction Act[91] előidézte viták közepette élt és annyira megszokta, hogy a váltóárfolyam és az aranyár nagy ingadozásait mind az Angol Bank túlzott jegykibocsátásai eredményének tekintse, hogy egy időben úgy látszott, nemigen hajlandó elismerni, hogy létezhetik olyasmi, mint a kereskedelmi fizetések kedvezőtlen mérlege . . . És oly kevéssé vetett számot az aranynak ilyen kiegyenlítésekben betöltött funkciójával, hogy éppenséggel azt jósolta, hogy a *kivitelre irányuló aranylecsapolódások* véget érnének teljesen, mihelyt a készfizetéseket ismét felvennék és a forgalmi eszközt visszahelyeznék a fémszínvonalra . . . (Lásd »Ricardo's Evidence before the Lords' Committee of 1819 on the Bank of England«, 186. old.) . . . De 1800 óta, amikor a papír Angliában teljesen kiszorította az aranyat, kereskedőinknek valóban nem volt igényük aranyra, mert a kontinentális Európa rendezetlen állapota és az importált iparcikkek ottani megnövekedett fogyasztása miatt, annak következtében, hogy a beözönlő hadseregek szüntelen mozgása megszakította az ipart és minden belföldi tőkéletesítést, valamint a gyarmati kereskedelem teljes monopóliuma folytán, amelyre tengeri fölényével tett szert Anglia, az áruknak Nagy-Britanniából a kontinensre irányuló exportja továbbra is erősen meghaladta onnan való importját, amíg az érintkezés nyitva maradt; azután pedig, hogy a berlini és a milánói dekrétum[92] megszakította az érintkezést, a kereskedelmi ügyletek túlontúl jelentéktelenné váltak ahhoz, hogy a váltóárfolyamokat valamilyen módon érintsék. A külföldi katonai kiadás és a támogatások, nem pedig a kereskedelem szükségletei járultak hozzá oly rendkívüli módon a váltóárfolyam megzavarásához és a bullion árának emeléséhez a háború utolsó éveiben. Ezért ez időszak kiváló közgazdászainak kevés vagy semmi reális alkalmuk nem volt gyakorlatilag felbecsülni a hatókört, amelyre a külfölddel való *kereskedelmi* mérlegek kiterjednek." (Azt hitték, hogy a háborúval és a túlzott jegykibocsátással véget ér a bullion nemzetközi átvitele.) „Ha Ricardo úr megérte volna az 1825-ös és 1839-es

aranylecsapolódásokat, kétségtelenül okot látott volna nézeteinek megváltoztatására." (I. m., 133–136.* old.)

Az *ár* az áruk *pénzértéke*. (*Hubbard* [„The Currency and the Country", 33. old.].) A pénznek az a minősége van, hogy mindig kicserélhető arra, amit megmér, és a csere céljaira szükséges mennyiségnek természetesen a kicserélendő tulajdon mennyisége szerint kell változnia. (*J. W. Bosanquet*: „Metallic, Paper and Credit Currency etc.", London 1842, 100. old.) „Kész vagyok elismerni, hogy az arany olyan általánosan keresett áru, hogy mindig parancsnokolhat a piacon, hogy mindig megvásárolhat [minden] más árut; ellenben más áruk nem mindig vásárolhatnak meg aranyat. A világ piacai nyitva állnak az arany mint olyan áru előtt, amelyen valamely váratlan esetben kevesebbet veszíthetnek, mint bármely más cikk exportjánál, amely mennyiség vagy fajta tekintetében meghaladhatja annak a országnak szokásos keresletét, amelybe küldték." (*Th. Tooke*: „An Inquiry into the Currency Principle etc.", II. kiad., London 1844, 10. old.) „Kell lennie egy igen számottevő összegű nemes fémnek, amelyet a nemzetközi mérlegek kiegyenlítésének legkényelmesebb módjaként lehet alkalmazni és alkalmaznak, mivel olyan áru, amely általánosabban keresett és kevésbé van kitéve a piaci érték ingadozásainak, mint bármely másik." (13.** old.)

(A bullion-ár érmeár fölé emelkedésének okai Fullarton szerint: „Az érme kopás által 3–4%-kal a szabványos súlya alá süllyedt; . . . büntető törvények, amelyek az érme beolvasztását és exportálását megtiltották, míg a fémnek a forgalma, amelyből ezt az érmét készítették, teljesen szabad maradt. Ámde maguk ezek az okok is csak kedvezőtlen váltóárfolyam esetén hatottak . . . [Az arany-bullion piaci ára] azonban 1816-tól 1821-ig mindig a bullion *bank-árára* esett, amikor a váltóárfolyam Angliára kedvező volt; amikor a váltóárfolyam kedvezőtlen volt, soha nem emelkedett magasabbra annál a rátánál, amely kárpótolná az érme beolvasztóit a kopás okozta csökkenésért és a beolvasztás büntetőjogi következményeiért, de magasabbra nem emelkedett." (*Fullarton*, lásd könyvét, 7–9.*** old.) „1819-től mostanáig, mindazon viszontagságok közepette, amelyeken a pénz ebben az eseménydús időszakban átment, az arany piaci ára egyetlen alkalommal sem emelkedett unciánként 78 sh. fölé és nem esett 77 sh. 6 d. alá, unciánként mindössze 6 d. a legnagyobb ingadozás. Most még ilyen mérvű hullámzás sem volna lehetséges; mert csakis az érme újabb romlása következtében történ-

* [*A kéziratban*:] 133–135.
** [*A kéziratban*:] 12–13.
*** [*A kéziratban*:] 8–9.

hetett olyan jelentéktelen emelkedés is, mint unciánként $1^1/_2$ d., vagyis körülbelül $^1/_6\%$ az érmeár felett; a 77 sh. 6 d.-re esés pedig teljesen annak a körülménynek tulajdonítható, hogy a Bank egy időben alkalmasnak vélte ezt a rátát állapítani meg vásárlásainak limitjeként. Ezek a körülmények azonban nem állnak fenn többé. Hosszú évek óta a Banknak az a gyakorlata, hogy 77 sh. 9 d.-t ad a hozzá pénzverésre bevitt minden aranyért" (azaz a Bank zsebrevág $1^1/_2$ d. illetéket a pénzverésért, amelyet a pénzverde ingyen végez el neki); „és mihelyt a sovereignok most folyó újraverése befejeződik, lesz egy hatékony akadálya annak, hogy – amíg az érme újra le nem romlik – az arany-bullion árának bármilyen jövőbeli hullámzása piacunkon meghaladja a Bank által adott 77 sh. 9 d. és a 77 sh. $10^1/_2$ d. érmeár közti kis töredékkülönbséget." (I. m., 9–10. old.)

Ellentmondás a pénz mint mérték és egyenérték, valamint a pénz mint forgalmi eszköz között. Az utóbbinál lecsiszolódás, fémsúly-veszteség. Már Garnier megjegyezte, hogy „ha egy kissé elhasználódott écu valamivel kisebb értékűnek számítana, mint egy egészen új, akkor a forgalom folytonosan fennakadna és egyetlen fizetés sem történhetnék vita nélkül". [(„Histoire de la monnaie", I. köt. 24. old.)]

(Az *ásványvilágban* természetes módon keresték és választották ki a felhalmozásra rendeltetett anyagot. *Garnier* [7. old.].)

„Mivel világos, hogy az érmének a dolgok természeténél fogva mindenkor egységről egységre értékcsökkenésen kell átmennie, pusztán a közönséges és elkerülhetetlen lecsiszolódás hatása folytán (nem is szólva arról az indíttatásról, amelyet az érmék minden helyreállítása kínál a »játékosok« és »koptatók« egész légiójának); fizikai lehetetlenség bármikor akár egyetlen napra is a könnyű érméket teljesen kizárni a forgalomból." („The Currency Theory reviewed etc. By a Banker in England", Edinburgh 1845 [69–70. old.].) Ez 1844 decemberében íródott és kommentálja a hatását a forgalomban levő könnyű aranyra vonatkozó, kevéssel azelőtt megjelent felhívásoknak egy a „*Times*"*-hoz*[93] írt levélben. (Tehát a nehézség: Ha a könnyű pénzt visszautasítják, akkor minden mérce bizonytalan. Ha elfogadják, akkor ajtót-kaput tárnak a csalásnak és az eredmény ugyanaz.) A fent említett felhívásokra vonatkozóan azt mondja: „Hatásuk ... ténylegesen az, hogy a forgalomban levő aranyérme egészét pénzügyi műveletek szempontjából megbízhatatlan és törvénytelen közegnek denunciálják." (I. m., 68–69. old.) „Angol törvény szerint, ha egy arany sovereign súlyából több hiányzik 0,774 grainnél, nem lehet többé forgalomban. Az ezüstpénzre

nincs ilyen törvény." (*Wm. H. Morrison*: „Observations on the System of Metallic Currency adopted in this Country", London 1837, 54. old.)

A currencystâk[94] *állítása, hogy a forgalmi eszköz értéke a mennyiségétől függ.* (*Fullarton*, 13. old.) Ha a forgalmi eszköz értéke adva van, másfelől pedig adva vannak az árak, valamint az ügyletek tömege (úgyszintén a forgás sebessége), akkor természetesen csak egy *meghatározott mennyiség* foroghat. Ha az árak, az ügyletek tömege és a forgás sebessége adva vannak, ez a mennyiség kizárólag a forgalmi eszköz *értékétől* függ. Ha ez az érték és a forgás sebessége van adva, ez a mennyiség kizárólag az áraktól és az ügyletek tömegétől függ. A mennyiség ilymódon meg van határozva. Ezért ha képviseleti pénz – puszta értékjel – van forgalomban, akkor a mércétől, amelyet képvisel, függ, hogy milyen mennyiség foroghat belőle. Ebből hibásan arra következtettek, hogy a puszta mennyiség határozza meg az értékét. Például olyan cédulákból, amelyek fontokat képviselnek, nem foroghat ugyanolyan mennyiség, mint olyanokból, amelyek shillingeket képviselnek.

A profitot hozó tőke a valóságos tőke, az az érték, amely mint egyszersmind magát újratermelő és megsokszorozó van tételezve és mint magával egyenlőnek maradó előfeltétel, megkülönböztetve önmagától mint általa tételezett értéktöbblettől. A kamatozó tőke megint a tisztán elvont formája a profitot hozónak.

Azáltal, hogy a tőke mint profitot hozó van tételezve, értékének megfelelően (a termelőerő egy meghatározott fokát előfeltételezve), ezáltal az áru, vagy az áru a maga pénzformájában tételezve (a neki megfelelő formában mint önállósult érték, vagy, ahogy most mondhatjuk: mint realizált tőke), mint *tőke* léphet forgalomba; mint *tőke* válhatik áruvá. Ebben az esetben ez kamatra kölcsönadott tőke. Forgásának – vagy a cserének, amelyen átmegy – a formája akkor az eddig vizsgálttól sajátosan különbözőnek jelenik meg. Láttuk, hogy a tőke mind az áru meghatározásában, mind a pénz meghatározásában tételezi magát; ez azonban csak annyiban történik, amennyiben mindkettő mint a tőke körforgásának mozzanata jelenik meg, amelyekben a tőke felváltva realizálódik. Csak tovatűnő és állandóan újra létrehozott létezési módjai ezek a tőkének, életfolyamatának mozzanatai. De a tőke mint tőke nem vált maga is a forgalom egy mozzanatává; maga a tőke mint áru. Az árut nem mint tőkét adták el; sem a pénzt nem mint tőkét. Egyszóval sem az áru, sem a pénz – és tulajdonképpen csupán az utóbbit kell az adekvát formának tekintenünk – nem mint *profitot hozó értékek* léptek forgalomba.

Maclaren mondja:[95]

„»Tooke úr, Fullarton úr és Wilson úr a pénzt úgy tekintik, mint ami áruként benső értékkel bír és ennek az értéknek megfelelően cserélődik ki javakkal, nem pedig pusztán a pénzdarabok akkori kínálatának megfelelően; és Dr. Smithszel együtt feltételezik, hogy a bullion kivitele a forgalmi eszköz állására való minden tekintet nélkül történik, azért, hogy a nemzetközi adósságok mérlegét kiegyenlítsék és fizessenek olyan árukért, mint a gabona, amelyek iránt hirtelen kereslet támad, és hogy ezeket a bullionokat olyan alapból veszik, amely nem része a belső forgalomnak és nem is érinti az árakat, hanem félre van téve ezekre a célokra . . . Nehéz megmagyarázni, hogy a bullion, amelyről ők azt mondják, hogy félre van téve erre a célra és nincs hatása az árakra, milyen módon mentesülhet a kínálat és a kereslet törvényei alól, és bár olyan pénz alakjában létezik, amely felhasználatlanul hever, és amelyről tudják, hogy vásárlásra szolgál, sem nem alkalmazzák erre a célra, sem nem érinti az árakat ilyen alkalmazásának lehetősége révén.« A válasz erre az, hogy a szóbanforgó bullion-készlet többlettőkét képvisel, nem pedig többletjövedelmet, és ezért nem használható fel pusztán az árukereslet növelésére, kivéve ha a kínálatot is növeli. Az alkalmaztatást kereső tőke nem tiszta hozzáadás a közösség keresleti erejéhez. Nem fecsérlődhetik el a forgalmi eszközben. Ha az a tendenciája, hogy kereslet révén emelje az árakat, az is tendenciája, hogy megfelelő kínálat révén leszállítsa őket. A pénz, mint tőkének a biztosítéka, nem puszta vásárlóerő — csak azért vásárol, hogy eladjon, és végül inkább külföldre megy idegen árukért cserébe, semhogy otthon pusztán a forgalmi eszközhöz hozzáadódva költődjék el. A pénz, mint tőkének a biztosítéka, soha nem kerül a piacra úgy, hogy árukra fordítják, mert célja áruk újratermelése; végső soron csak az a pénz, amely *fogyasztást* képvisel, érintheti az árakat." („Economist", [18]58 május 15.)

„Ricardo úr azt állította, hogy az árak a forgó közeg, illetve az áruk relatív mennyiségétől függnek, hogy az árak csak a forgalmi eszköz leértékelődése folytán emelkednek, azaz ha túl nagy bőségben van forgalmi eszköz az árukhoz viszonyítva, hogy esni vagy a forgalmi eszköz mennyiségének csökkenésénél fogva esnek, vagy az általa forgatott általános áruk készletének relatív növekedésénél fogva. Az ország valamennyi bullionja és aranyérméje Ricardo úr szerint forgalmi eszköznek tekintendő, és ha ez utóbbi növekszik az áruk megfelelő növekedése nélkül, akkor a forgalmi eszköz leértékelődik, és hasznothajtóvá válik inkább bullionti exportálni, mint árukat. Másrészt ha egy rossz termés vagy bármi más csapás áruk nagy pusztulását okozza, anélkül, hogy valami megfelelő változás állna be a forgalom mennyiségében,

akkor a forgalmi eszköz, melynek mennyisége inkább a becslés szerinti árupiachoz volt arányosítva, mint a hirtelen lecsökkenthez, megint fölössé, illetve »leértékelődötté« válik, és kivitellel csökkenteni kell, amíg értéke helyre nem állítható. A forgalomról alkotott eme nézet szerint, amelyen Lord Overstone elmélete gyökerezik, a forgó közeg vagy forgalmi eszköz kínálata tömegében mindig határtalanul növelhető, értékében pedig e növekedésnek megfelelően csökken, s valódi értéke csak a fölös adag kivitele útján állítható helyre. Ezért minden olyan papírpénz-kibocsátást, amely betölthetné a bullion kivitele okozta rést és ilymódon elejét vehetné annak a »természetes« áresésnek, amely máskülönben bizonyosan bekövetkeznék, Ricardo úr iskolája az ár gazdasági törvényeibe való beavatkozásnak tart, és eltérésnek azoktól az elvektől, amelyek egy tisztán fém forgalmi eszközt szükségszerűen szabályoznának." (I. h.)

1. Érték[96]

Ezt a szakaszt utána kell venni.

Az első kategória, amelyben a polgári gazdagság jelentkezik, az *áru* kategóriája. Maga az áru mint két meghatározás egysége jelenik meg. *Használati érték*, azaz emberi szükségletek valamilyen rendszere kielégítésének tárgya. Ez az anyagi oldala, amely a legkülönneműbb termelési korszakokban is közös lehet, és amelynek vizsgálata ezért túl esik a politikai gazdaságtanon. A használati érték akkor tartozik a politikai gazdaságtan területére, mihelyt a modern termelési viszonyok módosítják vagy a maga részéről módosítólag belenyúl ezekbe. Amit a tisztesség kedvéért általánosságban mondani szoktak erről, az közhelyekre szorítkozik, amelyeknek történelmi értékük volt a tudomány legkezdetén, amikor a polgári termelés társadalmi formáit még fáradságosan hámozták ki az anyagból és nagy erőfeszítéssel rögzítették mint a vizsgálódás önálló tárgyait. Valójában azonban az áru használati értéke adott előfeltétel – az anyagi bázis, amelyen egy meghatározott gazdasági viszony jelentkezik. Csak ez a meghatározott viszony bélyegzi a használati értéket áruvá. A búzának pl. ugyanaz a használati értéke, akár rabszolgák, akár jobbágyok vagy szabad munkások termesztették. Akkor sem vesztené el a használati értékét, ha az égből hullanék. Hogyan változik át mármost a használati érték áruvá? A *csereérték* hordozójává? Habár közvetlenül egyesítve vannak az áruban, használati érték és csereérték éppoly közvetlenül különesnek. Nemcsak hogy a csereérték nem a használati érték által meghatározottnak jelenik meg, hanem éppenséggel az áru csak annyiban válik áruvá, csak annyiban realizálódik csereértékként, amennyiben birtokosa nem mint használati értékhez viszonyul hozzá. Csak az áru elidegenítése, más árukra való kicserélése révén sajátít el birtokosa használati értéket. Az elidegenítés révén való elsajátítás az alapformája a termelés ama társadalmi rendszerének, melynek legegyszerűbb, legelvontabb kifejezéseként jelenik meg a csereérték. Előfeltételezve van az áru használati értéke, de nem a tulajdonosa számára, hanem egyáltalában a társadalom számára. (Ahogy egy manchesteri gyárimunkás-család, amelyben a gyerekek csere-

viszonyban állnak szüleikkel és megfizetik nekik az élelmet és a szállást, nem a család hagyományos gazdasági szervezetét képviseli, éppúgy egyáltalában a modern magáncsere rendszere nem a társadalmak természetadta gazdasága. A csere nem egy közösségen belül az egyének között kezdődik, hanem ott, ahol a közösségek végződnek – a határukon, a különböző közösségek érintkezési pontján. A köztulajdont újabban mint különös szláv furcsaságot újra felfedezték.[97] Valójában azonban India egész mintagyüjteményét nyújtja az ilyen gazdasági közösségek legváltozatosabb formáinak, többé-kevésbé felbomlottan, de még teljesen felismerhetően; alaposabb történetkutatás pedig valamennyi kultúrnépnél felleli kiindulópontként. A termelés magáncserére alapozott rendszere legelőször ennek a természetadta kommunizmusnak a történelmi felbomlása. Ám egy egész sor gazdasági rendszer van a modern világ között, amelyben a csereérték a termelésen teljes mélységében és szélességében uralkodik, és azon társadalomalakulatok között, melyeknek alapzatát már a felbomlott köztulajdon képezi ugyan, anélkül, hogy [. . .]*

* [*A kézirat itt megszakad.*]

„A politikai gazdaságtan bírálatához" első szövegezésének töredéke[98]

„A politikai gazdaságtan bírálatához" első szövegezésének töredéke

[Második fejezet. A pénz (befejezés)]

[*2. A pénz mint csereeszköz (Befejezés: átmenet a pénzről mint csereeszközről a pénzre mint fizetési eszközre)*]

[...] kap. A kettejük közti vonatkozás minden különössége kihunyt (a viszonyban csak a csereértékről mint olyanról van szó: a társadalmi forgalom általános termékéről), és éppúgy minden politikai, patriarchális és egyéb viszony, amelyek a vonatkozás különösségéből erednek. A két cserélő úgy viszonyul egymáshoz, mint elvontan társadalmi személyek, akik egymással szemben csak a csereértéket mint olyant képviselik. A pénz lett az egyetlen nexus rerum* közöttük, a pénz *sans phrase***. A paraszt már nem úgy lép szembe a földbirtokossal, mint paraszt, akinek mezőgazdasági terméke és mezőgazdasági munkája van, hanem mint pénzbirtokos; hiszen az eladás révén a közvetlen használati érték el van idegenítve, a társadalmi folyamat közvetítése révén közömbös formát öltött. Így másfelől a földbirtokos már nem olyan viszonyban áll hozzá, mint különös életfeltételek között termelő tanulatlan egyénhez, hanem mint olyanhoz, akinek terméke, az önállósult csereérték, az általános egyenérték, pénz, senki másnak a termékétől nem különbözik. Ilymódon eltűnik a kedélyes látszat, amely a korábbi formában az ügyletet burkolta.

Az abszolút monarchiának, amely maga is már annak a terméke, hogy a polgári gazdagság egy a régi feudális viszonyokkal összeférhetetlen fokra fejlődött, szüksége van az egyforma általános hatalomnak megfelelően,

* [a dolgok kapcsolata]

** [*körülírás nélkül*]

amelyet a periféria minden pontjára képes kell hogy legyen gyakorolni, az *általános egyenértékre* mint e hatalom anyagi emeltyűjére, a gazdagságra a maga mindig ütőképes formájában, amelyben az teljességgel független a különös helyi, természeti, egyéni vonatkozásoktól. A pénz formájában van szüksége a gazdagságra. A természetbeni teljesítések és természetbeni szolgáltatások rendszere, ezek különös jellegének megfelelően, használatuknak is a különösség jellegét adja. Csak a pénz az, ami közvetlenül átváltoztatható mindegyik különös használati értékké. Az abszolút monarchia ezért azon munkálkodik, hogy a pénzt átváltoztassa az általános fizetési eszközzé. Ezt csak kényszerforgalommal lehet keresztülvinni, amely a termékeket értékükön alul készteti forgásra. Valamennyi adónak pénzadóvá való átváltoztatása az abszolút monarchia számára életkérdés. Ezért míg egy korábbi fokon a szolgáltatásoknak pénzszolgáltatásokká való átváltoztatása mint a személyi függőségi viszonyok megannyi lehántása jelenik meg, mint győzelme a polgári társadalomnak, amely készpénzzel megváltja magát a gátló béklyóktól – amely folyamat másrészt romantikus oldalról úgy jelenik meg, hogy az emberiség tarkára színezett *kötelékeit* kemény és rideg pénzviszonyokkal helyettesítik –, a felemelkedő abszolút monarchia korszakában viszont, melynek pénzügyi művészete az áruk erőszakos pénzzéváltoztatásában áll, maguk a polgári közgazdászok támadják a pénzt mint a képzetes gazdagságot, amelynek a természetes gazdagságot erőszakosan feláldozzák. Ezért míg pl. Petty a pénzben mint a kincsképzés anyagában valójában csak az angliai fiatal polgári társadalom általános tetterős gazdagodási törekvését ünnepli, Boisguillebert XIV. Lajos alatt megbélyegzi a pénzt mint azt az általános átkot, amely a gazdagság valóságos termelési forrásait kiapasztja, és amelynek trónfosztásával lehet csakis jó régi jogaiba helyezni az áruk világát, a valóságos gazdagságot és annak általános élvezését. Boisguillebert még nem tudta megérteni, hogy ugyanaz a pénzügyi mágia, amely embereket és árukat az alkimista lombikba dobott, hogy aranyat csináljon, egyidejűleg elpárologtatta a polgári termelési módot gátló összes viszonyokat és illúziókat, hogy csapadékul egyszerű pénzviszonyokat, közönséges csereérték-viszonyokat kapjon.

„A feudális korban nem a készfizetés volt az egyetlen kapocs ember és ember között. Az alsóbb és a felsőbb nem csupán mint vevő és eladó, hanem sokértelműen, mint katona és kapitány, mint lojális alattvaló és úr stb. vonatkoztak egymásra. A pénz végső diadalával megváltozott idők köszöntöttek be." (*Th. Carlyle*: „Chartism"*, London 1840, 58. old.)

* [*A kéziratban*:] „On Chartism"

A pénz „személytelen" tulajdon. Benne a zsebemben magammal hordhatom az általános társadalmi hatalmat és az általános társadalmi összefüggést, a társadalmi szubsztanciát. A pénz a társadalmi hatalmat mint dolgot a magánszemély kezébe adja, aki mint ilyen gyakorolja ezt a hatalmat. A társadalmi összefüggés, anyagcsere maga a pénzben mint egészen külsőleges valami jelenik meg, ami nem* áll egyéni vonatkozásban birtokosával és ezért a hatalmat is, amelyet az gyakorol, mint egészen véletlen, számára külsőleges valamit jeleníti meg.

Anélkül, hogy messzebb előrenyúlnánk, ennyi világos: a határidős vásárlások rendkívüli kiterjedésre tesznek szert a hitelüggyel. Abban az arányban, ahogy fejlődik a hitelügy, tehát a csereértékre alapozott termelés, nő terjedelemben az a szerep, amelyet a pénz fizetési eszközként játszik, a forgalmi eszközként, a vétel és eladás hatóerejeként játszott szerepéhez képest. Olyan országokban, ahol fejlett modern termelési mód van, ennélfogva fejlett hitelügy, a pénz mint érme valójában majdnem kizárólag a kiskereskedelemben és a termelők és fogyasztók közötti kicsinybeni kereskedelemben szerepel, a nagy kereskedelmi ügyletek szférájában viszont majdnem kizárólag az *általános fizetési eszköz* formájában jelenik meg. Amennyiben a fizetések kiegyenlítődnek, a pénz mint tovatűnő forma, a kicserélt értéknagyságok pusztán eszmei, elképzelt mértéke jelenik meg. Test szerinti beavatkozása a relatíve jelentéktelen mérlegek kiegyenlítésére szorítkozik.** A pénznek mint általános fizetési eszköznek a

---

* [*A kéziratban*:] sem nem

** „Annak bizonyítására", mondja Slater úr (a Morrison, Dillon et Co. cégtől, amelynek ügyletei a legnagyobbak közé tartoznak a fővárosban), „hogy milyen kevés valóságos pénz kerül be az üzleti műveletekbe, elemzést" ad „kereskedelmi ügyletek egy folytonos egymásutánjáról, amelyek évente több millióra rúgnak, és amelyek az ország általános kereskedelme jó példájának tekinthetők. Az 1856-os bevételek és kiadások arányai, csupán 1 000 000 £-es méretre redukálva, az alábbiak szerint alakulnak:

Bevételek		*Kiadások*	
Bankházak és kereskedők határidőre fizetendő váltói	533 596	Határidőre fizetendő váltók	302 674
Bankházak stb. látra fizetendő csekkjei	357 715	Londoni bankházakra utalványozott csekkek	663 672
Vidéki bankok jegyei	9 627		
Az Angol Bank jegyei	68 554	Az Angol Bank jegyei	22 743
Arany	28 089	Arany	9 427
Ezüst és réz	1 486	Ezüst és réz	1 484
Postautalványok	933		
	1 000 000 £		1 000 000£"

(„Report from the Select Committee on the Bank Acts etc.", 1858 július 1., LXXI. old.)

fejlődése karöltve halad egy magasabb, közvetett, magába visszahajló és már társadalmi ellenőrzés alá vett forgalomnak a fejlődésével, amelyben megszűnt az a kizárólagos fontosság, mellyel a pénz az egyszerű fémforgalom alapzatán, pl. a tulajdonképpeni kincsképzésben bír. Ha azonban most a hitel hirtelen megrázkódtatásai megszakítják folyásukban a fizetések kiegyenlítődéseit, a fizetések mechanizmusát, akkor hirtelen pénzt kívánnak mint valóságos általános fizetési eszközt és felállítják azt a követelést, hogy a gazdagság a maga egész terjedelmében kétszeresen létezzék, egyszer mint áru, másszor mint pénz, úgy, hogy ez a két létezési mód fedje egymást. A válságok ilyen pillanataiban a pénz úgy jelenik meg, mint a kizárólagos gazdagság, amely mint olyan minden valóságos anyagi* gazdagságnak nem – mint teszem a monetárrendszerben – a pusztán elképzelt, hanem az aktív leértékelődésében nyilatkozik meg. Az áruk világával szemben az érték már csak adekvát kizárólagos formájában mint pénz létezik. E mozzanat további fejlődése nem tartozik ide. Ide tartozik azonban az, hogy a tulajdonképpeni pénzválságok pillanataiban megjelenik egy a pénznek mint általános fizetési eszköznek a fejlődésében immanens ellentmondás. Az ilyen válságokban a pénzt nem mint mértéket kívánják, mert mint ilyen a test szerinti megléte közömbös; nem is mint érmét, mert nem mint érme szerepel a fizetésekben; hanem mint önállósult csereértéket, dologilag meglevő általános egyenértéket, az elvont gazdagság anyagiasulását, egyszóval éppen abban a formában, amelyben a tulajdonképpeni kincsképzés tárgya, mint pénzt. Általános fizetési eszközként való fejlődése magába rejti azt az ellentmondást, hogy a csereérték a pénzként való létezési módjától független formákat öltött, másrészt pedig pénzként való létezési módja éppen mint végleges és egyedül adekvát van tételezve.

A pénznél mint fizetési eszköznél, a fizetések kiegyenlítődése, pozitív és negatív nagyságokként való önmegszüntetésük következtében, a pénz az áruk csupán eszmei formájaként jelenhetik meg, ahogy ez az eset vele mint mértékkel, és ahogy az árképzésben funkcionál. Az összeütközés onnan ered, hogy a megállapodás, a modern kereskedelem általános feltételezése ellenére valahányszor a kiegyenlítődések mechanizmusát és a hitelrendszert, amelyen az részben nyugszik, megzavarják, a pénznek hirtelen a reális formájában kell jelen lennie és ebben kell szolgáltatni.

A törvény, hogy a forgalomban levő pénz tömegét a forgalomban levő

* [*A kéziratban az előző szó fölé írva.*]

áruk összára határozza meg, most kiegészül: meghatározza az egy adott időszakban esedékes fizetések összmennyisége* és gazdaságosságuk.

Láttuk, hogy az arany és ezüst értékében végbement változás az érték mértékeként, számolópénzként betöltött funkciójukat nem érinti. Ellenben döntően fontossá lesz ez az értékváltozás a fizetési eszközként betöltött funkciójában levő pénz számára. Amit fizetni kell, az egy meghatározott mennyiségű arany vagy ezüst, amelyben a szerződéskötés idején egy meghatározott érték, azaz meghatározott munkaidő tárgyiasult. De az arany és az ezüst, mint minden más áru, a termelésükhöz szükséges munkaidővel együtt változtatják értéknagyságukat, esnek vagy emelkednek, ahogy ez esik vagy emelkedik. Ezért, mivel az eladás realizálása a vevő részéről időben csak később következik be, mint az eladott áru elidegenítése, lehetséges, hogy ugyanaz az arany- vagy ezüstmennyiség különböző, nagyobb vagy kisebb értéket tartalmaz**, mint a szerződés megkötése idején. A sajátos pénz minőségére, hogy mindig realizált és realizálható általános egyenérték, hogy mindig kicserélhető minden árura a saját értéke arányában, az arany és az ezüst a maga értéknagyságának változásától függetlenül tesz szert. Ez az értéknagyság azonban, potenciálisan, alá van vetve ugyanazoknak az ingadozásoknak, mint minden más áru. Tehát az, hogy a fizetést valóságos egyenértékben, azaz az eredetileg szándékolt értéknagyságban teljesítik-e, attól függ, hogy egy adott mennyiségű arany vagy ezüst termeléséhez szükséges munkaidő ugyanaz maradt-e vagy sem. A pénznek mint egy különös áruban testet öltöttnek a természete itt összeütközésbe kerül az önállósult csereértékként betöltött funkciójával. Ismeretes*** az a nagy forradalom, amelyet pl. a XVI. és XVII. században a nemes fémek értékének esése idézett elő minden gazdasági viszonyban, vagy hasonlóképpen, csak kisebb mérvben, az ókori római köztársaságban a réznek, amelyben a plebejusok adósságai le voltak kötve, az értékében [az első ezüst denarius]° ideje és a második pun háború kezdete között végbement emelkedés. Annak a befolyásnak az ábrázolása, amelyet a nemes fémek, a pénz anyaga értékének emelkedése vagy esése gyakorol a gazdasági viszonyokra, előfeltételezi maguknak e viszonyoknak a kifejtését, tehát ezen a helyen még nem történhetik meg.

---

* [*A kéziratban fölé írva:*] összára

** [*A kéziratban:*] tartalmaznak

*** [*A kéziratban:*] Ismeretesek

° [*A kéziratban a szögletes zárójelben közölt szavak helyén üresen hagyott hely van; v. ö. I. köt. 98. old., II. köt. 289–290. old.*]

Annyi magától adódik, hogy a nemes fémek, azaz a pénz értékének esése mindig azoknak kedvez, akik fizetnek, azok rovására, akik a fizetést kapják; az értékük emelkedése megfordítva.

A csereértékek bázisán a társadalmi anyagcsere teljes dologiasulása, külsőlegessé válása csattanósan jelenik meg abban, hogy valamennyi társadalmi viszony függ olyan fémes természeti képződmények előállítási költségeitől, amelyek mint termelési szerszámok, mint hajtóerők a gazdagság létrehozásában teljességgel jelentéktelenek.

3. A pénz mint nemzetközi fizetési és vásárlóeszköz, mint világérme

A pénz az *általános áru* már annyiban is, hogy az az általános forma, amelyet minden különös áru eszmeileg vagy reálisan ölt.

Mint kincs és általános fizetési eszköz a pénz a világpiac általános csereeszközévé lesz; az általános áruvá nemcsak fogalma, hanem létezési módja szerint is. A különös nemzeti formát, amelyre érmeként betöltött funkciójában tesz szert, pénzként való létezésében leveti. Mint ilyen, a pénz kozmopolita.* Minthogy az aranynak és ezüstnek a közbejöttével, mint a gazdagodási szükséglet használati értékével, a különös szükségletektől független, elvont gazdagsággal, abban az esetben is végbemehet társadalmi anyagcsere, ha csak az egyik nemzetnek van közvetlen szüksége a másiknak a használati értékeire, az arany és az ezüst rendkívül hatékony hatóerők a világpiac megteremtésében, a társadalmi anyagcserének minden helyi, vallási, politikai, faji különbségen túl való kiterjesztésében. Már az ókoriaknál az állam részéről való kincsképzés főleg nemzetközi fizetési eszköz tartalékalapjának számított, ütőképes egyenértéknek rossz termések esetén és segélypénz-forrásnak háborúban. (Xenophón.[100]) Az a nagy szerep, amelyet az amerikai ezüst játszik mint összekötő kapocs Amerikával, ahonnan mint áru Európába vándorol, hogy onnan Ázsiába, különösen Indiába exportálják mint csereeszközt és ott nagyrészt lecsapódjék kincs formájában, volt az a tény, melynek megfigyelésével a monetárrendszer körüli tudományos harc megkezdődött, mivel ez vezetett a Kelet-Indiai Társaságnak[101] az Angliában fennálló pénzkiviteli tilalom elleni harcához (lásd Misselden**). Amennyiben az arany és az ezüst ebben a nemzetközi

* A pénznek ez a kozmopolita jellege feltűnt az ókoriaknak. „Hol a hazája, milyen törzsből való ő? *Gazdag.*"[99]

** [*V. ö. I. köt. 136., 139–140. old.*]

érintkezésben puszta csereeszközül szolgálnak, valójában az érme funkcióját töltik be, de olyan érméét, amely levetette veretét, és amelyet, akár érme formájában, akár rúdformában létezik, csak fémsúlya szerint becsülnek, nemcsak képviselnek értéket, hanem egyidejűleg azok is. Ám hogy az arany és az ezüst ebben a *világérmeként* való meghatározásban semmiképpen sem szükségszerűen körmozgást írnak le, mint tulajdonképpeni érmeként, hanem egyoldalúan az egyik fél továbbra is mint vevő, a másik mint eladó vonatkozhatik egymáshoz, ez szintén egyike azoknak a megfigyeléseknek, amelyek mindjárt a polgári társadalom gyermekéveiben óhatatlanul felmerültek. Ezért újabb arany- és ezüsttermelő országok felfedezése rendkívül fontos szerepet játszik a világpiac mind szélességében, mind mélységében való fejlődésének történetében; mivel az a használati érték, amelyet termelnek, azonnal általános áru, másrészt, elvont természeténél fogva, a csereértékre alapozott forgalomnak a lehetőségével azonnal a szükségességét is rájuk rója.

Ahogy a polgári társadalom egy adott nemzeti körén belül a pénznek mint fizetési eszköznek a fejlődése együtt halad egyáltalában a termelési viszonyoknak a fejlődésével, ugyanígy van a pénzzel nemzetközi fizetési eszközként való meghatározásában. De ahogy abban a szűkebb, úgy ebben az általánosabb körben is, jelentősége csak olyan időkben domborodik ki élesen, amikor a fizetések kiegyenlítődésének mechanizmusában zavar áll be. A pénznek ebben a meghatározásában való fejlődése 1825 óta annyira növekedett – a növekedés természetesen lépést tart a nemzetközi érintkezés kiterjedésével és intenzitásával –, hogy az előző korszak legjelentékenyebb közgazdászainak, pl. Ricardónak még sejtelme sem volt arról a terjedelemről, amelyben egy olyan nemzetnek, mint pl. Anglia, szüksége lehet pénzre mint nemzetközi fizetési eszközre. Míg a bármely más áru alakjában levő csereérték számára előfeltétel marad a különös szükséglet a különös használati érték iránt, amelyben a csereérték testet ölt, az arany és az ezüst számára mint elvont gazdagság számára nincs meg ilyen korlát. Akárcsak a nemes ember, akiről a költő álmodik,[102] azzal fizet, ami ő, nem azzal, amit tesz. A vásárlóeszközként és a fizetési eszközként betöltött funkciónak a lehetősége lappangva természetesen mindig megmarad benne. Mint az általános egyenérték nyugvó, biztosított létezését, amelyben az arany és az ezüst kincs, egyetlen országban sem korlátozza az iránta mint forgalmi eszköz iránti szükséglet, az a terjedelem, amelyben mint forgalmi eszközre van rá szükség, egyáltalában a közvetlen használatára irányuló bármely szükséglet. Elvont és tisztán társadalmi használati értéke, amelyet forgalmi eszközként betöltött funkciójából merít, maga is megint úgy

jelenik meg, mint az *általános egyenértékként*, egyáltalában az elvont gazdagság anyagaként való használatának egy különös oldala. Fémként és ezért manufaktúrák nyersanyagaként való különös használati értékéből – megjelenik a különböző funkciók totalitása, amelyeket a társadalmi anyagcserén belül felváltva betölthet, vagy amelyeknek betöltésében maga is különböző formát ölt mint érme, rúd stb., mint megannyi használati értéke, melyek mind különböző formákba oldódnak fel, amelyekben az arany és az ezüst a csereértéknek mint olyannak az elvont és ezért adekvát létezéseként szembelép a különös áruban való létezésével.

A pénzt itt csak az elvont formameghatározásaiban kell felfognunk. Azok a törvények, amelyek a nemes fémeknek a világpiacon való elosztását szabályozzák*, a legkonkrétabb formájukban feltételezik a gazdasági viszonyokat, melyek itt még hátra vannak. Ugyanígy áll a helyzet a pénz egész forgalmával, amelyet mint tőke tölt be, nem mint általános áru vagy általános egyenérték.

A világpiacon a pénz mindig *realizált érték*. A közvetlen anyagiságában, abban, hogy nemes fém súlya, van az, hogy értéknagyság. Érmeként a pénz használati értéke egybeesik puszta forgalmi eszközként való használatával és ezért puszta jelképpel helyettesíthető. Világérmeként valójában demonetizálódik. Az a külsőlegesség és önállósulás, amelyre a társadalmi összefüggés az egyénekkel és egyéni vonatkozásaikkal szemben a pénzben szert tesz, az aranyban és az ezüstben mint a *világérmében* domborodik ki (mint érme a pénz még nemzeti jellegű). És amit a politikai gazdaságtan itáliai első meghirdetői ünnepelnek,** az éppen ez a szépséges találmány, amely lehetővé teszi a társadalom általános anyagcseréjét anélkül, hogy tagjai egyénileg érintkeznének.*** Érmeként a pénznek nemzeti, helyi jellege van. Hogy mint arany és ezüst, mint nemzetközi csereeszköz szolgáljon, újra kell olvasztani, vagy ha érmévé vert formában létezik, ez a forma közömbös és az érmét tisztán a súlyára redukálják. A legfejlettebb nemzetközi csererendszerben az arany és az ezüst megint ugyanabban a formában jelenik meg, amelyben már az eredeti cserekereskedelemben szerepet játszik. Az arany és az ezüst csereeszközként, akárcsak maga a csere, eredetileg nem egy társadalmi közösség szűk körén belül jelenik meg, hanem ott, ahol az végződik, a határán, idegen közösségekkel való

* [*A kéziratban*:] forgalmazzák

** [*V. ö. II. köt. 239. old.*]

*** [*A lap bal felső sarkába írva*:] (A pénz itt valójában mint az ő dologilag rajtuk kívül létező közösségük [*Gemeinwesen*] jelenik meg.)

érintkezésének kevésszámú pontján. Az áruként mint olyanként tételezve jelenik így meg, az egyetemes áruként, amely mindenütt megtartja gazdagság-jellegét. E formameghatározás szerint egyaránt érvényes mindenütt. Így az *anyagi* képviselője az *általános* gazdagságnak. A merkantilrendszerben az arany és az ezüst ezért a különböző közösségek hatalmának mértékéül számít. „Mihelyt a nemes fémek kereskedelem tárgyaivá, minden dolog egyetemes egyenértékévé válnak, a hatalom mértékévé is válnak nemzetek között. Innen ered a merkantilrendszer." (*Steuart* [I. köt. 327. old.].)

A pénznek az a meghatározása, hogy mint *nemzetközi* csereeszköz és fizetési eszköz szolgál, valójában nem új meghatározás, amely hozzájön ahhoz a meghatározáshoz, hogy egyáltalában pénz, általános egyenérték – és ezért kincs is, fizetési eszköz is. Az általános egyenérték-meghatározás magában foglalja a pénz általános áruként való fogalmi meghatározását, bár csak mint világérme realizálódik ilyenként. Az arany és az ezüst (mint már említettük) először nemzetközi fizetési eszközként és csereeszközként jelent meg egyáltalában mint pénz, és ebből a megjelenésükből vonatkoztatják el fogalmukat mint általános áruét. A nemzeti, politikai korlátozás, amelyet a pénz formailag egyáltalában mint mérték kap (a mértékegység megállapítása és ezen egység beosztása révén), és amely az érmében a tartalomra is kiterjedhet annyiban, hogy az állam által kibocsátott értékjelek pótolják a valóságos fémet, ez történelmileg későbbi, mint az a forma, amelyben a pénz mint általános áru, világérme jelenik meg. De miért? Mert a pénz itt egyáltalában a maga konkrét pénzformájában jelenik meg. Az, hogy érték és hogy forgalmi eszköz, olyan funkciói a pénznek, melyek betöltésében csak későbbi önállósulásuk révén ölt különös létezési formákat. Vegyük 1. az *érmét*, ez eredetileg nem egyéb, mint meghatározott aranysúlyrész; a bélyeg mint garancia, mint a súly nevezője járul hozzá, ennélfogva még mit sem változtat; a bélyeg, amely az érték fazonja, azaz megjelölője – önállósultan annak jele, jelképe –, a forgalom mechanizmusa révén maga válik forma helyett szubsztanciává; itt közbelép az állam beavatkozása, minthogy az ilyen jelet garantálnia kell a társadalom önállósult hatalmának, az államnak. De valójában a pénz a forgalomban mint pénz, mint arany és ezüst ténykedik; az, hogy érme, csak puszta funkciója. Ebben a funkcióban a pénz partikularizálódik és tiszta értékjellé szublimálódhatik, amelynek mint ilyennek törvényes és törvényileg kikényszeríthető elismerésre van szüksége. 2. *A mértéket.* A pénz mértékegységei és ezek alosztályai valójában eredetileg pusztán súlyrészei a pénznek mint fémnek; pénzként ugyanaz a mértékegysége, mint súlyként. Csak amennyiben a vert fémdarabokban, amelyek ennek a súlybeosztásnak megfelelnek,

a névérték elszakad a reális értéktől, annyiban van az, hogy az aranynak és az ezüstnek aranyként és ezüstként való mértékbeosztása elszakad pénzként való mértékbeosztásuktól; és meghatározott fémsúlyrészek, amennyiben értékmérőnek számítanak, ilymódon saját nevet kapnak e funkció számára. A világkereskedelemben pedig az aranyat és ezüstöt pusztán súlya szerint becsülik – tekintet nélkül a veretére –; azaz elvonatkoztatnak tőle mint érmétől. A nemzetközi kereskedelemben éppen abban a formában, illetve formátlanságban jelenik meg, amelyben eredetileg megjelenik, és ahol mint csereeszköz szolgál, ott, akárcsak eredetileg a belső forgalomban is, mindig egyszersmind ellenértékként, realizált árként, valóságos egyenértékként szolgál. Ahol ilymódon mint érme, mint puszta csereeszköz szolgál, ott egyszersmind mint az érték értékes képviselője is szolgál. Egyéb funkciói azonban ugyanazok, amelyekben egyáltalában mint pénz szolgál, a kincs formájában (akár anyaga szerint biztosított létfenntartási eszköz-készletnek fogjuk fel ezt a jövő számára, akár egyáltalában-való gazdagságnak), vagy mint általános, a cserélők közvetlen szükségleteitől független és csak általános szükségletüket vagy akár szükségletnélküliségüket kielégítő fizetési eszköz. Mint nyugvó adekvát egyenérték, amelyet vissza lehet tartani a forgalomtól, mert nem meghatározott szükség objektuma, a pénz készlet, létfenntartási eszközök biztosítása egyáltalában a jövő számára: ez az a forma, amelyben a szükségletnélküli a gazdagságot birtokolja, azaz amelyben a fölösleget, a gazdagságnak azt a részét, amelyre nincs közvetlenül szükség, használati értékként birtokolják stb. Ez éppúgy jövendő szükségletek biztosítása, mint a gazdagságnak a szükséget meghaladó formája.

A pénz nemzetközi csere- és fizetési eszközként való formája tehát valójában nem *különös* formája a pénznek, hanem csak egy alkalmazása annak mint pénznek; azok a funkciói, amelyekben a legfeltűnőbben funkcionál egyszerű és egyszersmind konkrét formájában mint pénz, mint mértéknek és forgalmi eszköznek az egysége és mint sem az egyik, sem a másik. Ez a pénz legeredetibb formája. *Különösként* csak azon *partikularizálás* mellett jelenik meg, amelyet az úgynevezett belső forgalomban, mint mérték és érme ölthet.

Ebben a jellegben az arany és az ezüst fontos szerepet játszik a világpiac megteremtésében. Így az amerikai ezüst forgalma Nyugatról Keletre, a fémkötelék egyfelől Amerika és Európa között, másfelől Amerika és Ázsia, Európa és Ázsia között a modern kor kezdete óta ... Mint világérme a pénz lényegileg közömbös a maga forgalmi eszközként való formájával szemben, az anyaga viszont minden. Nem a fölösleg kicserélésére jelenik

meg, hanem mint a nemzetközi csere összfolyamatában mutatkozó fölösleg kiegyenlítése. A forma itt közvetlenül egybeesik a pénznek azzal a funkciójával, hogy *áru*, a mindenütt hozzáférhető áru, *egyetemes áru*.

Hogy a pénz verve vagy veretlenül forog, az közömbös. A mexikói tallérok, oroszországi imperiálok pusztán formái a dél-amerikai és orosz bányák termékének. Éppúgy szolgál az angol sovereign is, mert nem fizet pénzverési illetéket. (*Tooke*.[103])

Hogyan viszonyul az arany és az ezüst a közvetlen termelőihez, azokban az országokban, ahol közvetlen termék, a munka egy különös módjának tárgyiasulása? Az ő kezükben közvetlenül mint árut termelik, azaz mint olyan használati értéket, amelynek nincs használati értéke a termelője számára, hanem csak elidegenítése által lesz számára használati értékké, azáltal, hogy a forgalomba dobják. Csak mint kincs lehet a termelő kezében, mivel nem a forgalom terméke, nem kivonták belőle, hanem még nem lépett bele. Közvetlenül, a benne foglalt munkaidő arányában, ki kell először cserélni a többi árura, amelyek mellett azonban mint *különös* áru létezik. Másrészt azonban, minthogy egyszersmind az általános munka termékének, megszemélyesülésének számít, pedig mint közvetlen termék nem az, termelőjét abba a kiváltságos helyzetbe hozza, hogy mindjárt mint vevő, nem mint eladó lép fel. Hogy aranyát és ezüstjét mint pénzt bírja, mint közvetlen terméket el kell idegenítenie, de ugyanakkor nincs szüksége arra a közvetítésre, amelyre minden más áru termelőjének szüksége van. Eladó még a vevő formájában is. Az az illúzió, hogy az aranyat vagy az ezüstöt mint általános – és, mint ilyen, minden szükségletet kielégítő – gazdagságot közvetlenül a hajánál fogva előrángathatják a földből vagy folyómedrekből, naivan megmutatkozik pl. a következő anekdotában: „760-ban rengeteg szegény ember vándorolt ki, hogy Prágától délre kimossa a folyami homokból az aranyat, és három ember egy nap alatt egy márka (fél font) aranyat volt képes kivonni. Ennek következtében a »digging«-ekhez* olyan sokan özönlöttek, hogy az országot a következő évben éhínség sújtotta." (*M. G. Körner*: „Abhandlung von dem Altertume des böhmischen Bergwerks", Schneeberg 1758 [37. sk. old.].[104])

Ha a pénzt mint aranyat [vagy ezüstöt] átviszik, [arany vagy] ezüst formájában mindenütt újra lehet verni forgalmi eszközzé.

„A pénznek az a minősége van, hogy mindig kicserélhető arra, amit megér." (*Bosanquet* [„Metallic, Paper and Credit Currency", 100. old.].)

* [»lelőhely«-ekhez]

Az arany* „mindig megvásárolhat [minden] más árut; ellenben más áruk nem mindig vásárolhatnak meg aranyat." „Kell lennie egy igen számottevő összegű nemes fémnek, amelyet a nemzetközi mérlegek kiegyenlítésének legkényelmesebb módjaként lehet alkalmazni és alkalmaznak." (*Tooke* [„An Inquiry into the Currency Principle", 10., 13. old.].) A XVI. században, a polgári társadalom gyermekkorában az arany és az ezüst főleg mint nemzetközi pénz bilincselte le az államok és a kezdődő politikai gazdaságtan kizárólagos érdeklődését. Az a sajátos szerep, amelyet az arany és az ezüst a nemzetközi érintkezésben játszik, az 1825, 1839, 1847 és 1857. évi nagy aranykiáramlások és válságok óta vált megint teljesen világossá és azóta ismerik el megint a közgazdászok. Itt az arany és az ezüst abszolút, kizárólagos nemzetközi fizetési eszközök, mint magáért-való érték, általános egyenérték. Az értéket in specie** kell átvinni, semmilyen más áruformában nem vihető át. „Számítani lehet arra, hogy az arany és az ezüst ... megérkezésükkor majdnem pontosan azt az összeget realizálják, amelynek biztosítására szükség volt ..." „Az aranynak és az ezüstnek végtelen nagy előnye van minden más fajtájú áruval szemben ilyen alkalmakkor, annál a körülménynél fogva, hogy egyetemesen *pénzként* használják." (Fullarton tehát látja itt, hogy az értéket aranyban és ezüstben mint pénzben, nem árukban viszik át, hogy ez az aranynak és ezüstnek sajátos funkciója mint *pénznek*, és ezért nincs igaza, amikor azt mondja, hogy mint *tőkét* viszik át őket, és ilymódon már ide nem tartozó vonatkozásokat hoz be. Tőkét rizs stb., fonal stb. formájában is lehet átvinni.) „Nem teában, kávéban, cukorban vagy indigóban kell akár.kül-, akár belföldi adósságokat rendszerint szerződésszerűen megfizetni, hanem *érmében*; és ezért az olyan átutalás, amelyet akár ugyanazon megjelölt érmében küldenek, akár bullionban – mely annak az országnak a pénzverdéjében vagy piacán, ahová küldték, azonnal átváltható ilyen érmévé –, az átutalónak okvetlenül mindig a legbiztosabb, legközvetlenebb és legpontosabb eszközt nyújtja ahhoz, hogy célját a kereslet hiányából vagy az ár ingadozásából fakadó sikertelenség kockázata nélkül elérje." (*Fullarton*, i. m., 132–133. old.) „Bármely más cikk" (amelynél a különös használati értéken fordul meg a dolog, amely nem pénz) „mennyiség vagy fajta tekintetében meghaladhatja annak az országnak szokásos keresletét, amelybe küldték." (*Th. Tooke*: „An Inquiry into the Currency Principle etc.", II. kiad., London 1844 [10. old.].)

* [*A kéziratban*:] A pénz
** [készpénzben]

A közgazdászok viszolygása attól, hogy a pénzt ebben a meghatározásban elismerjék, a monetárrendszer elleni régi polémia maradványa.

A pénz mint általános nemzetközi vásárló- és fizetési eszköz, ez nem új meghatározása a pénznek. Sőt, ez csak ugyanaz a pénz a megjelenésnek olyan egyetemességében, amely megfelel fogalma általánosságának; a legadekvátabb létezési módja, amelyben valóban mint az *egyetemes áru* tevékenykedik.

A különböző funkciók szerint, amelyeket a pénz betölt, ugyanaz a pénzdarab változtathatja helyét. Lehet ma érme, holnap, anélkül, hogy külső létezési formáját változtatná, pénz, azaz nyugvó egyenérték. Az arany és az ezüst mint a pénz konkrét létezése ezáltal lényegesen különböznek attól az értékjeltől, amely a belső forgalomban képviselheti őket: arany- és ezüstérméket újra lehet olvasztani rudakká és ilymódon megkaphatják közömbös formájukat érmeként való helyi jellegükkel szemben, vagy ha érmeként változtatják át őket pénzzé, szolgálhatnak csupán fémsúlyként. Ilymódon luxuscikkek nyersanyagává válhatnak, vagy kincsként halmozhatják őket, vagy nemzetközi fizetési eszközként külföldre vándorolhatnak, ahol megint képesek a nemzeti érme, bármely nemzeti érme formájába átváltozni. E formák mindegyikében megtartják értéküket. Az értékjelnél ez nem történik meg. Az csak ott jel, ahol ilyennek számít, és csak ott számít ilyennek, ahol az államhatalom mögötte áll. Ezért a forgalomba van béklyózva és nem eshetik vissza abba a közömbös formába, amelyben maga is mindig érték és potenciálisan éppúgy felölthet bármely nemzeti veretet vagy eziránt közömbösen a maga közvetlen létezési módjában mint csereérték és a kincsképzés anyaga szolgálhat, vagy akár átváltható áruvá. Az arany és az ezüst nincs lebéklyózva e formák egyikébe sem, hanem mindegyiküket felölti aszerint, hogy mit szab meg a forgalmi folyamat szükséglete vagy tendenciája. Amennyiben nem dolgozzák fel mint különös árut luxustárgyakká, az arany és az ezüst mindenekelőtt a forgalomra vonatkoztatva van, de nemcsak a belső, hanem a világforgalomra is, egyszersmind azonban mindig önálló formában azzal szemben, hogy a forgalom felszívja őket. Az érme, elszigetelve mint olyan, azaz mint puszta értékjel, csak a orgalom által és benne van. Még ha felhalmozzák is, csak mint érmét ehet felhalmozni, mivel hatalma az ország határain véget ér. A kincsképzés azon formáin kívül, amelyek magának a forgalomnak a folyamatából erednek és tulajdonképpen csak annak nyugvópontjai, tudniillik mint a forgalomra szánt érmekészlet vagy mint magában az országos érmében teljesítendő fizetések tartaléka, ezeken kívül itt kincsképzésről egyáltalában nem lehet szó, tehát nem lehet szó a tulajdonképpeni kincsképzésről, minthogy

mint értékjelből az érméből hiányzik a kincsképzés lényegi eleme, az, hogy – mert a társadalmi funkcióján kívül magának az értéknek közvetlen létezése, nem pusztán jelképes érték – a meghatározott társadalmi összefüggéstől független gazdagság legyen. Ezért azok a törvények, amelyek megszabják az értékjelet, hogy ilyen jel legyen, nem szabják meg a fémpénzt, mivel az nincs az érme funkciójához béklyózva.

Világos továbbá, hogy a kincsképzés, azaz a pénznek a forgalomból való kivonása és bizonyos pontokon való összegyűjtése sokrétű: időleges felhalmozás, amely a vétel és eladás elválásának puszta tényéből, azaz magának az egyszerű forgalomnak a közvetlen mechanizmusából ered; olyan felhalmozás, amely a pénz fizetési eszközként betöltött funkciójából ered; végül tulajdonképpeni kincsképzés, amely a pénzt mint az elvont gazdagságot akarja megtartani és megőrizni, vagy akár csupán mint a meglevő gazdagságnak a közvetlen szükséglet feletti többletét és a jövő biztosítékát vagy a forgalom kényszerű fennakadásának megnehezítését. Az utóbbi formák, amelyekben a csereérték önállósulását, adekvát létezését már csak aranyként való közvetlen dologi formájában szemlélik, a polgári társadalomban mindinkább eltűnnek. A kincsképzés modern formái ellenben, amelyek magának a forgalomnak a mechanizmusából erednek és feltételei a pénz funkciói betöltésének, nagyobb fejlődésre tesznek szert; habár különböző formát öltenek, amelyet a bankügyben kell szemügyre venni. Az egyszerű fémforgalom alapzatán azonban megmutatkozik, hogy a különböző meghatározásoknál fogva, amelyekben a pénz funkcionál, illetve hogy a forgalomnak, a társadalmi anyagcserének a folyamatánál fogva a készarany és -ezüst oly különböző formákban csapódik le mint nyugvó kincs, hogy bár a pénz ilyen kincsként létező része állandóan váltogatja elemeit, a társadalom felületén állandó váltakozás megy végbe azon pénzadagok között, amelyek ezt vagy amazt a funkciót töltik be, a kincstárakból átmennek a – nemzeti vagy nemzetközi – forgalomba, vagy a forgalomból felszívják a kincstartályokba, illetve luxuscikkekké változtatják át őket, mindamellett a pénz forgalmi eszközként betöltött funkcióját sohasem korlátozzák ezek a lecsapódások. A pénz kivitele vagy behozatala váltakozva kiüríti vagy megtölti ezeket a különböző tartályokat, ahogy ezt a belső forgalomban az összárak emelkedése vagy esése teszi, anélkül, hogy a magához a forgalomhoz szükséges tömeget az arany és ezüst fölöslege a mértéke fölé hajtaná, vagy hogy az mértéke alá esnék. Amire mint forgalmi eszközre nincs szükség, kiköpik mint kincset; ahogy a kincset, mihelyt szükség van rá, felszívják a forgalomba. Ezért tisztán fém forgalmú népeknél a kincsképzés különböző formákban is mutatkozik meg, az egyestől az államig, amely a maga állam-

kincstárát őrzi. A polgári társadalomban ez a folyamat a termelési összfolyamat kívánalmaira redukálódik és más formákat ölt. Mint a munka megosztása által a termelés összfolyamatában megkívánt különös ügylet jelenik meg az, amit a naivabb állapotokban részben mint minden magánember ügyletét, részben mint államügyletet űztek. Az alapzat azonban ugyanaz marad, a pénz a különböző fejlett funkciókban, sőt a merőben illuzórikusban is folytonosan funkcionál. A tisztán fémforgalomnak ez a szemügyrevétele annál is fontosabb, mert a közgazdászoknak a forgalom magasabb, közvetett formáira vonatkozó összes spekulációi az egyszerű fémforgalom szemléletétől függnek. Magától értetődik, 1. hogy amikor az arany és ezüst növekedéséről vagy csökkenéséről beszélünk, mindig előfeltételezzük, hogy az *érték* ugyanaz marad, azaz hogy a termelésükhöz szükséges munkaidő nem változott. Értéknagyságuknak a termelésükhöz szükséges munkaidő esése vagy emelkedése következtében való esése vagy emelkedése semmiképpen sem nyújt őket a többi árutól megkülönböztető sajátságosságot, bármennyire befolyásolja is fizetési eszközként betöltött funkciójukat. 2. Azokat az indítékokat, amelyek – az árak esésén és emelkedésén, valamint annak szükségességén kívül, hogy olyanoktól vásároljanak árukat, akiknek nincs szükségük ellenárura (mint éhínség idején, háborús segélyeknél) – a kincstárak megnyitására és újramegtöltésére ösztökélnek, tehát a kamatláb működését nem vehetjük szemügyre itt, ahol a pénzt még csak mint pénzt vizsgáljuk, nem mint a tőke formáját. A valamely országban található arany- és ezüsttömegnek tehát az egyszerű fémforgalom és a készpénzen nyugvó általános kereskedelem bázisán mindig nagyobbnak kell lennie és lesz is az érmeként forgó arany és ezüst tömegénél, habár a pénzként és az érmeként funkcionáló pénzadag közti arány mennyiségileg változni fog, és ugyanaz a pénzdarab váltakozva betöltheti az egyik vagy a másik funkciót, egészen úgy, ahogy a nemzeti és a nemzetközi forgalomra szolgáló adagok mennyiségileg változni fognak és minőségileg helyettesítik egymást. De az arany és ezüst tömege állandó tartálya, éppúgy levezetőcsatornája, mint táplálócsatornája – természetesen azáltal lehet az utóbbi, hogy az előbbi is – mindkét forgalmi áramlatnak.

Mint csereérték, minden áru tetszés szerint osztható, bármilyen oszthatatlan is a használati értéke, mint pl. egy házé. Az árában az áru mint ilyen osztható csereérték létezik: azaz mint pénzben felbecsült érték. Így tetszés szerint elidegeníthető, darabonként, pénzért. Habár ingatlan és oszthatatlan, az áru ilymódon parcellánként forgalomba dobható, a örebékeire szóló

tulajdoni jogcím révén. A pénz így felbomlasztóan hat az ingatlan, osztha-tatlan tulajdonra. „A pénz eszköz arra, hogy a birtokot szétaprózzák szám-talan töredékrészre és darabonként a csere révén elfogyasszák." (*Bray* [„Labour's Wrongs and Labour's Remedy", 140–141. old.].) Pénz nélkül tömérdek tárgy kicserélhetetlen, el nem idegeníthető, mert csak a pénz révén tesznek szert a használati értékük természetétől, és annak vonatkozá-saitól, független létezésre. „Mikor ingatlan és változhatatlan dolgok [éppúgy a kereskedelembe kerültek az emberek között,] mint ingó és a csere számára készített dolgok, a pénz használatba került mint szabály és mérték (square), miáltal ezek a dolgok becslést és értéket kaptak." ([*Misselden*:] „Free Trade", London 1622 [21. old.].) „A pénz bevezetése, amely minden dol-got megvásárol, ... létrehozza a törvényes elidegenítés szükségességét" (ti. a feudális birtokokét). (*John Dalrymple*: „An Essay towards a General History of Feudal Property in Great Britain", IV. kiad., London 1759, 124. old.)

Valójában mindezek a meghatározások, amelyekben a pénz megjelenik, mint értékmérő, forgalmi eszköz és pénz mint olyan, csak azokat a külön-böző viszonyokat fejezik ki, melyekben az egyének az össztermelésben részt vesznek vagy a saját termelésükhöz mint társadalmihoz viszonyulnak. Az egyéneknek ezek az egymáshoz való vonatkozásai azonban mint a dolgok *társadalmi vonatkozásai* jelennek meg.

„A Cortes 1593-ban II. Fülöpnek a következő előterjesztést tette: »Az [15]48. évi valladolidi Cortes arra kérte Felségedet, hogy ne engedje meg tovább gyertyák, üvegáruk, csecsebecsék, kések és más hasonló dolgok beho-zatalát a királyságba, melyek a külföldről azért jönnek, hogy ezeket az emberi élethez oly haszontalan dolgokat *aranyra* cseréljék, *minthogyha a spanyolok indiánusok volnának.*«" (*Sempére* [„Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence de la Monarchie Espagnole", I. köt. 275–276. old.].) „Mind elrejtik és nagy titokban jó mélyen elássák pénzüket, különösen pedig a *pogányok*" (nem-mohamedánok), „akik szinte egyedüli urai a kereskedelemnek és a pénznek, mert foglyai annak a hitnek, hogy az arany és ezüst, amelyet életükben elrejtenek, haláluk után szolgálni fogja őket." (*François Bernier*: „Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol etc.", Párizs 1830, I. köt. 314.* old.) (Aurangzeb udvarában.)

„Ezeknek egy a szándékuk; erejöket és hatalmokat is a fenevadnak adják ...

* [*A kéziratban*:] 312–314.

És hogy senki se vehessen, se el ne adhasson semmit, hanem csak akin a fenevad bélyege van, vagy neve, vagy nevének száma." („Jelenések könyve" [17, 13.; 13, 17.]; *Vulgata.*)

„A kereskedelem nagy és végső hatása nem egyáltalában-való gazdagság, hanem kiváltképpen ezüst és arany ... fölöslege, melyek nem mulandóak, sem nem olyan változékonyak, mint más áruk, hanem mindenkor és mindenütt gazdagságot alkotnak." (Nem-mulandóságuk tehát nemcsak anyaguk nem-mulandóságában áll, hanem abban, hogy mindig *gazdagság* maradnak, azaz mindig megmaradnak a csereérték formameghatározásában.) „Bor, gabona, szárnyas, hús stb. fölöslege gazdagság, de *hic et nunc**" (a különös használati értéküktől függően). „Ezért ilyen áruk előállítása és olyan kereskedelem űzése, amely az országot arannyal és ezüsttel látja el, előnyösebbek bármi másnál." (*Petty*: „Political Arithmetic", London 1699, [178–]179. old.) „Csakis az arany és az ezüst nem *mulandóak*" (soha nem érnek véget csereérték lenni), „hanem mindenkor és mindenütt" {a különös használati értékek haszna időben és térben meghatározott, mint maguk a szükségletek, amelyeket kielégítenek} „*gazdagságnak* tekintik azokat; minden más csak pro hic et nunc** gazdagság." (I. m., 196. old.) „Minden nemzet gazdagsága főként a világpiaccal (the whole commercial world) történő külkereskedelemben való részesedésében áll, inkább, mint a belföldi kereskedelemben élelmiszerekkel, italokkal és ruhákkal, amelyek kevés aranyat és ezüstöt, *egyetemes gazdagságot* (universal wealth) hoznak." (242. old.) Ahogy az arany és az ezüst magán-valóan az általános gazdagság, úgy birtoklásuk is a világforgalom termékeként jelenik meg, nem a közvetlen természeti-et[n]ikai összefüggések által korlátozott forgalom termékeként.

Feltűnhetnék, hogy Petty, aki a földet a gazdagság anyjának és a munkát az atyjának nevezi,[105] a munka megosztását tanítja és egyáltalában hetykén zseniális módon az egyes termék helyett mindenütt a termelési folyamatot tartja szem előtt, itt mindazonáltal egészen a monetárrendszer nyelve és elképzelésmódja foglyának látszik. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy előfeltételezése szerint, ahogy egyáltalában a polgári előfeltételezés szerint, az arany és az ezüst csak az adekvát formája az ellenértéknek, amelyet mindig csak áruk elidegenítése révén kell elsajátítani, tehát *munka* révén. A termelést a termelésért űzni, azaz a gazdagság termelőerőit a közvetlen szükséglet vagy élvezés korlátaira való tekintet nélkül fejleszteni, ez Pettynél így fejeződik ki: termelni és cserélni nem múló élvezetekért, ame-

* [*itt és most*]
** [*ittenre és mostanra*]

lyekre valamennyi áru feloldódik, hanem az aranyért és ezüstért. Az angol nemzet XVII. századi tetterős, kíméletlen, egyetemes gazdagodási törekvése az, amit Petty itt kimond és egyszersmind ösztökél.

Először is a pénz visszájárafordulása: Eszközből céllá válik és degradálja a többi árut:

„A kereskedelem természetes anyaga az áru (merchandize)... A kereskedelem mesterséges anyaga a pénz... A pénz, noha a természet és az idő rendjében az áru után következik, mégis, ahogy most használatban van" (mostani alkalmazásában), „a fődologgá (chef) vált." Így ír *Misselden*, egy londoni kereskedő, munkájában: „Free Trade or the Means to make Trade flourish", London 1622. (7. old.) A pénz és az áru közti rangcserét az öreg Jákob két fiának sorsához hasonlítja; Jákob jobbkezét a fiatalabb fiára és balját az idősebbre helyezte.[106] (I. h.)

Az ellentét a pénz mint kincs és az áruk között, melyeknek csereértéke elmúlik azzal, hogy betöltik céljukat mint használati értékek: „Pénzhiányunk általános távolabbi oka, hogy e királyság szerfelett sokat fogyaszt idegen országok áruiból, amelyek számunkra nem commoditynak*, hanem discommoditynak** bizonyulnak, mivelhogy éppen annyi *kincstől* (treasure) fosztanak meg bennünket, amennyit e játékszerek (toys) helyett különben behoznának... Túlontúl nagy fölöslegben fogyasztunk Spanyolország, Franciaország, a Rajna, a Levante boraiból; a spanyol mazsola, a levantei aprószőlő, a hainauti és németalföldi lawnok" (finom vászonfajta) „és batisztok" (más fajtái ugyanannak), „az olasz selyemholmi, a nyugat-indiai cukor és dohány, a kelet-indiai fűszerek, mindez nem feltétlen szükséglet számunkra, és mégis csengő pénzen vásárolják meg ezeket a dolgokat... Már az öreg Cato megmondta: patrem familias vendacem, non emacem esse***." (I. m., 11–13. old.) „Minél jobban növekszik a készlet árukban, annál jobban csökken a *kincsként* (in treasure) létező készlet." (23. old.)

A vissza nem térő forgalomról a világpiacon, sajátlag az Ázsiával való kereskedelemben:

„A pénzt csökkenti a kereszténység határain túl Törökországgal, Perzsiával és Kelet-Indiával folytatott kereskedelem. Ezeket a kereskedelmi ágakat legnagyobbrészt készpénzzel bonyolítják le, de egészen másként, mint a kereszténységen belüli kereskedelmi ágakat. Mert habár a kereskedelmet a kereszténységen belül készpénzzel folytatják, a pénz mégis állandóan annak

* [árunak; használati cikknek; hasznos dolognak]

** [kellemetlenségnek; haszontalanságnak]

*** [a családfő az eladásban és ne a vásárlásban legyen serény[107]]

határai közé van zárva. Valójában a kereszténységen belül folytatott kereskedelemben a pénznek van árja és ellenárja, dagálya és apálya, mert néha nagyobb bőségben van az egyik résznél, nagyobb hiányban a másiknál, aszerint, hogy az egyik országnak hiánya, a másiknak fölöslege van: jön, megy és örvénylik a kereszténység körében, de annak határvonala mindig körülveszi. Az a pénz azonban, mellyel a kereszténységen kívül a fent említett országokban kifelé kereskednek, állandóra el van költve (issued) és sohasem tér vissza." (I. m., 19–20. old.) Misseldenhez hasonló módon panaszkodik a legrégibb német nemzetgazdász, Dr. Martin Luther: „Nem tagadható, hogy venni és eladni szükséges dolog, melyet nem lehet nélkülözni, és jószerivel kereszténylleg is haszna lehet, különösképpen oly dolgokban, melyek a szükséget és tisztességet szolgálják, mert hiszen az ősatyák is vettek és eladtak barmot, gyapjút, gabonát, vajat, tejet és más javakat. Mindezek Isten adományai, melyeket ő a földből teremt elő és az emberek közt eloszt. De a *külföldi kereskedelmet*, mely Kalkuttából és Indiából és máshonnan hoz ide olyan árukat, mint drága selymeket és aranyholmikat és fűszereket, amelyek csak a pompát és nem a hasznot szolgálják s az országból és emberekből a pénzt kiszívják, nem kellene beengedni, volna csak kormányunk és fejedelmünk. De nem erről akarok most írni; merthogy úgy tartom, végül is, ha már nem lesz több pénzünk, ezt úgyis abba kell hagynunk, mint a cifrálkodást és a zabálást is: amúgy sem segít semmi írás vagy tanítás, míg a szükség és a szegénység nem kényszerít bennünket. Isten bennünket németeket oda juttatott, hogy aranyunkat és ezüstünket idegen országokba kell küldenünk, az egész világot gazdagítjuk és magunk koldusok maradunk. Angliának bizonyára kevesebb aranya volna, ha Németország meghagyná a posztóját, és a portugál királynak is kevesebbje volna, ha meghagynók a fűszereit. Ha kiszámítod, hogy egy-egy frankfurti vásáron mennyi pénzt visznek ki a német földről, szükség és ok nélkül: csodálkozni fogsz, miként lehetséges, hogy még akad egy fillér német földön. Frankfurt az az ezüst- és aranylyuk, melyen át német földről kifolyik minden, ami csak fakad és sarjad, amit pénzzé-érmévé vernek nálunk, – ha a lyuk be volna tömve, akkor nem kellene most a panaszt hallanunk, hogy mindenfelé merő adósság és semmi pénz, hogy minden tartomány és város ki van uzsorázva. De hadd csak, hisz hát így akaródzik lenni: mi németek csak németek maradunk! Nem hagyjuk abba, hacsak nem muszáj!" („Bücher vom Kaufhandel und Wucher", 1524 [4–5. old.].[108])

Boisguillebert – aki ugyanolyan jelentékeny helyet foglal el a francia közgazdaságtanban, mint Petty az angolban –, a monetárrendszer egyik legszenvedélyesebb ellenfele, támadja a pénzt azokban a különböző formáiban,

amelyekben mint *kizárólagos érték* jelenik meg a többi áruval szemben, mint *fizetési eszköz* (nála különösen az adókban) és mint *kincs*. (Az értéknek a pénzben való sajátos létezése mint a többi áru relatív értéktelensége, degradációja jelenik meg.)

Boisguillebert idézett írásai mind összegyűjtött írásainak *Eugène Daire*-féle kiadásából valók: „Economistes financiers du 18ième siècle", I. köt., Párizs 1843.

„Minthogy az arany és az ezüst önmagában nem gazdagság és sohasem volt az, minthogy értékük csak viszonylatban van és csak annyiban, amennyiben meg tudják szerezni az élethez szükséges dolgokat, amelyeknek csak zálogául és becslésére szolgálnak, ezért közömbös, hogy több vagy kevesebb van-e belőlük, feltéve, hogy ugyanazokat az eredményeket tudják produkálni." („Le détail de la France", 1697, I. rész VII. fej. [178. old.]) A pénz mennyisége nem érinti a nemzeti gazdagságot, *„feltéve, hogy elég van belőle* az élethez szükséges áruk által *megszabott árak fenntartásához"*. (I. m., II. rész XVIII. fej. 209. old.) (Boisguillebert itt tehát kimondja azt a törvényt, hogy a forgó közeg tömegét az árak határozzák meg, nem pedig fordítva.) Hogy a pénz magának az árunak puszta formája, az megmutatkozik a nagykereskedelemben, ahol a csere a pénz közbejötte nélkül megy végbe, miután *„az árukat felbecsülték"*; „a pénz csak az *eszköz* és az *előmozdító*, az életre hasznos áruk ellenben a *végcél*. (I. m., 210. old.) A pénznek csak forgalmi eszköznek, mindig *mozgónak* kell lennie; sohasem szabad kinccsé, *mozdulatlanná* válnia: „folytonos mozgásban kell lennie, ami csak addig lehetséges, amíg *mozgó* . . .; de mihelyt *mozdulatlanná* válik . . ., vége mindennek". (I. m., II. rész XIX. fej. 213. old.) Ellentétben azzal a pénzüggyel, amelynek számára a *pénz* jelent meg az egyetlen objektumként: *„a pénzügyi tudomány* nem más, mint a mezőgazdaság és a kereskedelem érdekeinek elmélyült ismerete". (I. m., III. rész VIII. fej. 241. old.) Boisguillebert valójában a gazdagságnak csak az anyagi tartalmát, az élvezést, a használati értéket nézi: „Az igazi gazdagság . . . nem egyéb, mint teljes élvezése nemcsak annak, ami az élet szükséglete, hanem minden fölöslegnek is és mindannak, ami az érzékeknek örömöt okozhat." („Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs", 403. old.)

„*Bálványt* . . . csináltak ezekből a fémekből" (az aranyból és ezüstből), „és feladva azt a célt és a szándékot, amelyért őket a kereskedelembe bevonták, tudnillik hogy itt . . . a cserének és a kölcsönös átadásnak a zálogául szolgáljanak, . . . ettől a szolgálatuktól úgyszólván felmentették őket, hogy *stenségeket* csináljanak belőlük, amelyeknek mindenkor több jószágot és öbb becses szükségletet, sőt *embert* áldoztak és áldoznak, mint amennyit a

vak ókor valaha is áldozatul vetett hamis istenségeinek, amelyek oly sokáig a legtöbb népnél az egész kultuszt és az egész vallást alkották." (I. m., 395. old.) „A népek nyomorúsága csak onnan ered, hogy úrrá, vagy jobbanmondva zsarnokká tették azt, ami azelőtt rabszolga volt." (I. h.) Meg kell törni ezt a „bitorlást" és „vissza kell helyezni a dolgokat természetes állapotukba". (I. h.) Az elvont gazdagodásvággyal „nyomban nagy csapást mértek arra az egyenértékűségre, amelyben ennek" (a pénznek) „valamennyi többi áruval lennie kell ahhoz, hogy bármely pillanatban kész legyen cserét létrehozni". (399. old.) „Itt hát a kereskedelem rabszolgája a kereskedelem urává lett ... Az a könnyebbség, amelyet a pénz nyújt minden bűn elkövetéséhez, abban az arányban sokszorozza meg a vele elérhető jövedelmeket, ahogy a romlottság hatalmába keríti a szíveket: és bizonyos, hogy csaknem minden gonosztettet száműznének az államból, ha száműzhetnék ezt a végzetes fémet." (399. old.) Az áruk leértékelése azért, hogy pénzzé változtassák őket (értékükön alul adják el), ez az oka minden nyomorúságnak. (Lásd i. m., V. fej.) És ebben az értelemben mondja: „a pénz ... minden dolog hóhérává lett". (I. m., 413. old.) Hasonlata szerint a pénzcsinálás pénzügyi művészete az a „lombik, amelyben javak és áruk félelmetes tömegét párologtatták el, hogy ezt a végzetes kivonatot megkapják". (419. old.) A nemes fémek leértékelődése által „maguk az áruk visszahelyeztetnek majd igazságos értékükbe". (I. m., 422. old.) „A pénz ... hadat üzen ... az egész emberi nemnek." (I. m., 417. old.) (Ugyanígy *Plinius*: „Historia Naturalis", XXXIII. könyv 3.* fej. [14.]) Ezzel szemben:

A pénz mint világérme: „Olyannyira ténylegesen kiterjedt az egész földkerekségre a népek kölcsönös közlekedése, hogy csaknem azt mondhatjuk, az egész világ egyetlen várossá lett, melyben valamennyi áru örökös vására folyik, és a pénz közvetítésével mindenki házában otthon maradva megszerezheti és élvezheti mindazt, amit a föld, az állatok és az emberi iparkodás másutt megtermelt. Csodálatos találmány ez!" (*Montanari* (Geminiano): „Della Moneta", íródott 1683 körül. Custodi gyűjteményében, Parte antica, III. köt. 40. old.)

„Hol a hazája, milyen törzsből való ő? Gazdag." (*Athénaiosz*: „Deipnoszophisztai", IV. könyv 49. [159. old.])

A bányákból való aranyásásról Démétriosz Phaléreusz ezt mondja:

„A kapzsiság abban reménykedik, hogy magát Plutónt is kikaparhatja a föld legbelsejéből." (I. m., VI. könyv 23. [233. old.])

„A pénzből ered pedig a fösvénység első kezdete ... Ebből lassanként

* [*A kéziratban*:] 2.

lángralobban valamiféle őrjöngés, amely már nem fösvénység, hanem aranyéhség." (*Plinius*: „Historia naturalis", XXXIII. könyv III. fej. 14.)

„Mert nincs a pénznél emberek között nagyobb
Gonosz, miatta városok pusztultak el,
S miatta lettek emberek földönfutók,
Aljas tettekre ez tanít, a lelkeket
Mikéntha megcserélné, jót gonoszra vált,
Az embereknek megmutatja, hogy legyen
Minden lépés Istentől elrugaszkodott."
(*Szophoklész*: „Antigoné" [295–301. sor.].)

A pénz mint a tisztán elvont gazdagság – amelyben minden különös használati érték kihuny, tehát a birtokos és az áru közötti minden egyéni vonatkozás is – éppúgy hatalmába kerül az egyesnek mint elvont személynek, egészen idegenül és külsőlegesen viszonyulva ennek egyéniségéhez. Egyszersmind azonban megadja neki az általános hatalmat mint az ő magánhatalmát. Ezt az ellentmondást ábrázolta pl. Shakespeare:

„Arany-e? Sárga, csillogó, becses arany?
... Csak ennyi ebből:
S a fekete fehér lesz, rút szép, jogtalan
Jogos, silány nemes, vén ifjú, gyáva hős.
Miért ez, istenek? Minek? Hisz ez
Elvon papot, hívet mellőletek,*
S a még erősnek vánkosát kirántja.
E sárga gaz:
Hitet köt s bont; az átkost
Megáldja; szürke poklost megszerettet;
Tolvajnak állást, címet, bókokat,
Tetszést s tanácsos-széket ád; az elnyűtt
Özvegynek új férjet szerez, s kitől
A gennyedéses kórház is okádna,
Oly illatossá teszi s fűszeressé
Mint az április nap. Jer, kárhozott fém,
Emberiség közös rimája."
(*Shakespeare*: „Timon of Athens" [IV. felv. 3. szín].)

* *Hasonlóképpen Arisztophanész „Plutosz"-ában.*

Ami magát mindenért odaadja és amiért minden odaadja magát, mint az általános korrumpáló és prostituáló eszköz jelenik meg.

„Ezeknek egy a szándékuk; erejöket és hatalmokat is a fenevadnak adják. És hogy senki se vehessen, se el ne adhasson semmit, hanem csak akin a fenevad bélyege van, vagy neve, vagy nevének száma." („Jelenések könyve".)

4. *A nemes fémek mint a pénzviszony hordozói*

A polgári termelési folyamat a fémforgalmat mindenekelőtt mint készen rámaradt szervet keríti hatalmába, mely fokozatosan átformálódik ugyan, de mindig megőrzi alapszerkezetét. Ezért ama kérdés, hogy miért szolgál más áruk helyett az arany és az ezüst a pénz anyagául, a polgári rendszer határain túl esik és ezért egészen sommásan csak a leglényegesebb nézőpontokat emeljük ki. A válasz egyszerűen az, hogy a nemes fémek sajátos természeti tulajdonságai, azaz használati értékként való tulajdonságai megfelelnek azoknak a gazdasági funkcióknak, amelyek őket minden más árut megelőzve képessé teszik arra, hogy a pénzfunkciók hordozói legyenek.

Ahogy magának a munkaidőnek, úgy annak a tárgynak is, amely az ő sajátos testetöltésének kell hogy számítson, képesnek kell lennie tisztán mennyiségi különbségek kifejezésére, úgyhogy előfeltétele a minőség ugyanazsága, egyformasága. Ez az első feltétele egy áru értékmérő funkciójának. Ha pl. minden árut ökrökben, bőrökben, gabonában stb. becsülök fel, akkor valójában eszmei átlag-ökörben, átlag-bőrben, átlag-gabonában kell őket mérnem, minthogy ökör az ökörtől, gabona a gabonától, bőr a bőrtől minőségileg különbözik, ugyanazon fajta példányainak használati értékében különbség áll fenn. Ez a követelmény, hogy ne legyen minőségi különbség, függetlenül időtől és helytől, és ezért egyenlő mennyiség esetén egyenlőség legyen, az első követelmény erről az oldalról. A második, amely szintén abból a szükségességből származik, hogy pusztán mennyiségi különbséget kell kifejezni, a nagy oszthatóság és a részek újraösszetehetősége, úgyhogy az általános egyenértéket az áru értékének nagysága szerint szét lehessen darabolni anélkül, hogy ez a használati értékét csorbítaná. Az arany és az ezüst mint egyszerű testek, amelyeknél pusztán mennyiségi megosztás történik, kifejezhetők, redukálhatók ugyanarra a finomságra. A minőség ugyanaz-sága. Ugyanígy oszthatók, újra összetehetők. Sőt az aranyról az is elmondható, hogy a legrégibb ismert fém, az *elsőnek felfedezett fém.* Maga a természet vállalja a folyók nagy aranymosóiban a művesség munkáját és ilymódon a felleléséhez az ember részéről sem tudományt, sem fejlett

termelési szerszámokat nem kívánt meg, csak igen durva munkát. „A nemes fémek fizikai minőségeikben egyformák, úgyhogy egyenlő mennyiségeiknek annyira azonosaknak kell lenniök, hogy ne legyen alap előnyben részesíteni az egyiket a másikkal szemben. Nem ez az eset egyenlő számú marhával és egyenlő mennyiségű gabonával." Úgyszintén az aranyat minden más fémnél tisztábban találják; színtiszta, kristályos formában, egyedülállóan: „a szokásosan előforduló testektől elváltan", ritkán ötvöződve mással, mint ezüsttel. Az arany „egyedülálló, egyéniesült": „Az arany figyelemreméltóan különbözik a többi fémtől, igen kevés kivételtől eltekintve, abban a tényben, hogy a természetben *fémes állapotban* található" (a többi fém a maga ásványaiban (kémiai létében)). „A vasat és a rezet, ónt, ólmot és ezüstöt rendszerint oxigénnel, kénnel, arzénnal vagy szénnel való vegyületekben fedezik fel; s e fémek kevésszámú kivételes előfordulását nem-vegyült, vagy ahogy régebben mondták, *szűz*állapotban, inkább ásványtani furcsaságokként lehet említeni, mintsem szokásos termékekként. Az arany azonban mindig termésállapotban, illetve fémállapotban található ... Azonkívül az arany – annál a körülménynél fogva, hogy azokban a kőzetekben képződött, amelyek leginkább ki vannak téve a légkör hatásának – megtalálható a hegyek törmelékében, ... letöredeznek kőzetdarabok, ... ezeket a víz árja völgyekbe hordja és a folyóvíz állandó hatása kavicsokká görgeti ... Fajsúlyánál fogva az arany leülepszik. Így folyómedrekben és hordalékföldben található. A folyami arany az első arany, amelyet találtak. (A folyóból mosást a bányászás előtt tanulták meg.) ... Az arany legtöbbnyire tisztán fordul elő, vagy legalábbis oly közel ehhez, hogy fémtermészete rögtön felismerhető, mind folyókban, mind a kvarc-erekben ... A folyók valójában nagy természetes *aranymosóedények*, amelyek egyszerre elsodorják az összes könnyebb és finomabb részecskéket, a nehezebbek pedig vagy fennakadnak természetes akadályokon, vagy ott maradnak, ahol az áramlat veszít erejéből vagy sebességéből ... Csaknem valamennyi, talán valamennyi európai, afrikai és ázsiai országban legősibb időktől mostak nagyobb vagy kisebb aranymennyiségeket egyszerű szerkezetekkel az aranytartalmú üledékekből stb." [(„Lectures on Gold", 171–172., 8., 12., 94. old.)] Az aranymosás és az aranyásás egészen egyszerű munkák, a bányászat viszont (tehát az aranybányászat is) olyan művesség, amely tőkének és több melléktudománynak és művességnek az alkalmazását kívánja meg, mint bármely más ipar. {Az ércmosásról a természet gondoskodik.}

A csereérték mint olyan közös szubsztanciát feltételez és azt, hogy minden különbséget pusztán mennyiségire redukálnak. A pénz mértékként betöltött funkciójában mindenekelőtt minden értéket a mérő áru pusztán különböző

mennyiségeire redukálnak. Ez az eset a nemes fémeknél, amelyek ilymódon a csereértéknek mint olyannak természetes szubsztanciájaként jelennek meg. „A fémeknek az a sajátságuk és különlegességük van, hogy egyedül bennük redukálódnak az összes viszonyok egyetlenegyre, ez pedig a mennyiségük, mivelhogy a természettől nem kaptak különböző minőséget sem belső alkatukban, sem külső formájukban és kivitelükben." (*Galiani*, i. m., 126–127.* old.) (A *minőség ugyanaz-sága* a világ minden részén; módot ad az aprólékos felosztásra és szabatos kiadagolásra.) Ez a pusztán mennyiségi különbség éppoly fontos a pénz mint forgalmi (érme)** és fizetési eszköz szempontjából, mivel egy egyes darab pénznek nincs egyénisége, hanem az a fontos, hogy ugyanabból az anyagból csupán egyenlő mennyiséget adjanak vissza, nem *ugyanazt* a darabot: „A pénz csak *fajtája szerint* térül vissza; ez a tény ... megkülönbözteti ezt a ... hatóerőt minden más gépezettől ... jelzi szolgálatának természetét – világosan bizonyítja teendőjének egyedülállóságát." (*Opdyke*, 267. old.)

A funkciók különbözősége, amelyekben a pénz szolgál, módot ad ezeknek arra, hogy érzékletesen kifejezzék a pénz formameghatározottságának váltakozását. A funkciók különbözőségének, amelyekben a pénz szolgál, akár mint általános áru, akár mint érme, luxuscikkek nyersanyaga, a felhalmozás anyaga stb., megfelel az, hogy az arany és az ezüst újraolvasztás útján mindig újra redukálhatók tiszta fémállapotukra, és éppúgy ebből az állapotból redukálhatók bármely más állapotba, hogy tehát az arany és az ezüst nincsenek, mint más áruk, meghatározott használati formához béklyózva, amelyet adnak nekik. Átmehetnek a rúdformából az érmeformába stb. és megfordítva, anélkül, hogy értéküket mint nyersanyag elveszítenék, anélkül, hogy a termelés és fogyasztás folyamatait veszélyeztetnék. Mint *forgalmi eszköznek* az aranynak és az ezüstnek más árukkal szemben az az előnyük, hogy nagy természetes fajsúlyuknak – hogy kis térben relatíve nagy súlyosságot képviselnek – megfelel egy gazdasági fajsúly, hogy kis térben relatíve sok munkaidőt, azaz nagy csereértéket foglalnak magukban (tárgyiasítanak). Az utóbbi természetesen azzal függ össze, hogy relatíve ritkán fordulnak elő mint természeti tárgyak. Ezáltal könnyű a szállítás, az átvitel stb. Egyszóval könnyű a reális forgalom, ami természetesen első feltétele forgalmi eszközként való gazdasági funkciójuknak.

Végül mint az érték nyugvó létezése, mint a kincsképzés anyaga – a relatív elpusztíthatatlanságuk; örök tartósságuk, levegőn nem-oxidálódásuk

* [*A kéziratban*:] 130.

** [*A kéziratban az előző szó fölé írva.*]

(„a kincs, melyet sem a moly, sem a rozsda meg nem emészt"[109]), nehéz olvaszthatóságuk; az arany esetében sajátlag az oldhatatlansága savakban, a szabad klór (királyvíz, salétromsavnak és sósavnak az elegye) kivételével. Végezetül egyik fő mozzanatként ki kell emelni az arany és az ezüst *esztétikai tulajdonságait*, amelyek a fölösleg, a dísz, a pompa, a természetadta ünnepi szükségletek, a gazdagság mint olyan közvetlen kifejezéseivé teszik. Színfény, nyújthatóság, képesség arra, hogy szerszámokkal megmunkálják, valamint hogy a többi tárgy díszítésére is felhasználható. Az arany és az ezüst úgyszólván termésfényként jelenik meg, amelyet magából az alvilágból ásnak elő. Az aranyat és az ezüstöt, eltekintve ritkaságától, a vashoz, sőt a rézhez képest is (abban a megkeményített formájában, amelyben az ókoriak használták) nagyobb lágysága alkalmatlanná teszi termelési szerszámoknak. Ám a fémek használati értéke nagy mérvben összefügg a közvetlen termelési folyamatban játszott szerepükkel. Az arany és az ezüst éppúgy ki van zárva ebből, ahogy egyáltalában nem nélkülözhetetlen használati tárgyak. „Kell, hogy a pénznek közvetlen" (használati) „értéke legyen, . . . de egy mesterséges szükségletre alapozva. Anyaga nem szabad, hogy nélkülözhetetlen legyen az ember létezéséhez, mivel az érmeként" {egyáltalában pénzként, a kincs formájában is felhalmozva} „alkalmazott egész mennyiséget nem lehet egyénileg alkalmazni, mindig forognia kell." (*Storch*, i. m., II. köt. 113–114. old.) (Azt a részt, amelyet kincsként felhalmoznak, szintén nem lehet „egyénileg" alkalmazni, mivel a felhalmozás abban áll, hogy ezt érintetlenül tartsák meg.) Ez tehát az egyik oldal, amely szerint az arany és az ezüst használati értékének az a természete, hogy valami *nélkülözhető* legyen, ne kerüljön be sem mint fogyasztási tárgy a közvetlen szükség kielégítésébe, sem a közvetlen termelési folyamatba mint hatóerő. Tudniillik az az oldal ez, amely szerint a pénz használati értékének nem szabad összeütközésbe kerülnie a maga kincsként (pénzként), illetve forgalmi eszközként betöltött funkciójával, az iránta mint egyéni használati érték iránt való szükségletnek nem szabad összeütközésbe kerülnie az iránta mint valamelyik [másik] meghatározásában levő pénz iránt, a forgalomból, magából a társadalomból fakadó szükséglettel. Ez csak a negatív oldal.

A pénz elleni polémiából mondja ezért Petrus Martyr, aki úgy látszik nagy barátja volt a csokoládénak, a kakaózsákokról, amelyek többek között szintén pénzként szolgáltak a mexikóiaknál („De orbe novo"): „Óh, szerencsés pénz, mely az emberi nemnek édes és hasznos italt nyújt és birtokosait épségben megóvja a fösvénység pokoli ragályától, mert nem lehet elásni, sem sokáig megőrizni."

Másrészt az arany és az ezüst nemcsak negatív módon fölösleges, azaz

nélkülözhető tárgyak, hanem esztétikai tulajdonságaik, amelyek a pompa, a dísz, a fény anyagává teszik, egyben a fölösleg pozitív formává, vagyis a hétköznapin felüli és a pőre természeti szükségszerűségen túlmenő szükségletek kielégítésének eszközeivé teszik őket. Ezért magán-valóan van használati értékük, eltekintve pénzként betöltött funkciójuktól. De ahogy pusztán mennyiségi viszonyok természetes képviselői – minőségük ugyanazsága miatt –, úgy egyéni használatukban is közvetlen természetes képviselői a fölöslegnek és ezért a gazdagságnak mint olyannak, mind természetes esztétikai tulajdonságaiknál, mind drágaságuknál fogva.

A *nyújthatóság* egyike azoknak a tulajdonságoknak, amelyek az aranyat és az ezüstöt alkalmassá teszik arra, hogy ékszeranyag legyenek. Szemet káprázтató. A csereérték mindenekelőtt a szükséges használati értékek cserére szánt fölöslege. Ezt a fölösleget kicserélik a fölöslegesre mint olyanra, azaz a közvetlen szükség körén túlmenőre; az ünnepire, ellentétben a hétköznapival. A használati érték mint olyan először az egyénnek a természethez való vonatkozását fejezi ki; a csereérték a használati érték *mellett* a mások használati értékei feletti parancsolását, a társadalmi vonatkozását: még eredetileg is megint az ünnepi, a közvetlen szükségleten túlmenő használat értékeit.

Az ezüst *fehér* színe, amely valamennyi fénysugarat eredeti keveredésében visszaveri; az arany *vörösessárgája*, amely a reá eső kevert fény minden színes fénysugarát elnyeli és csak a vöröset veri vissza.

Itt hozzá kell venni azt, amit korábban a nemes fémet termelő országokról mondtunk.* {Grimm a „Geschichte der deutschen Sprache"-jában kimutatja az arany és az ezüst nevének összefüggését a színnel.[110]}

Láttuk, hogy az arany és az ezüst azt az igényt, amelyet velük mint önállósult csereértékkel, mint közvetlenül létező pénzzel szemben támasztanak, hogy változatlan *értéknagyság* legyenek, nem elégítik ki. Különös árutermészetük itt konfliktusba kerül pénzfunkciójukkal. Mindamellett, mint már Arisztotelész megjegyzi,[111] értéknagyságuk maradandóbb, mint a többi áruk átlagáé. A fémforgalomnak mint olyannak a szempontjából, eltekintve a nemes fémek felértékelődésének vagy leértékelődésének valamennyi gazdasági viszonyra gyakorolt általános hatásától, különösen fontosak az arany és az ezüst közötti értékviszony ingadozásai, minthogy vagy ugyanabban az országban, vagy különböző országokban állandóan egymás mellett szolgálnak a pénz anyagául. Ennek a folytatólagos változásnak tisztán gazdasági alapjait – hódítások és más politikai forradalmasodások, melyek

* [*V. ö. II. köt. 349. old.*]

az ókori világban nagy befolyást gyakoroltak a nemes fémek relatív értékére, túl esnek a pusztán gazdasági vizsgálódáson – az e fémek egyenlő mennyiségeinek termeléséhez szükséges munkaidő változására kell visszavezetni. Ez a munkaidő maga egyrészt azoktól a relatív mennyiségektől fog függni, amelyekben e fémek a természetben találhatók, másrészt attól, hogy nagyobb vagy kisebb nehézség árán lehet-e őket hatalmunkba keríteni tiszta fémállapotukban. A korábban elmondottakból már adódik, hogy az aranyat, amelynek akár folyóból, akár hordalékföldből való nyerése sem bányamunkát, sem kémiai vagy mechanikai kombinációt nem kíván meg, nagyobb abszolút ritkasága ellenére az ezüst előtt fedezték fel, és hosszú időn át, nagyobb abszolút ritkasága ellenére, relatíve leértékelődve marad az ezüsttel szemben. Ezért Sztrabón állítása, hogy egy arab törzsnél 10 font aranyat adtak 1 font vasért és 2 font aranyat 1 font ezüstért,* korántsem jelenik meg hihetetlennek. Másrészt világos, hogy abban az arányban, ahogyan a társadalmi munka termelőereje, a technológia kifejlődik, tehát az egyszerű munka megdrágul, míg egyidejűleg az aranykínálat eredeti felszíni forrásai kiapadnak és a föld kérgét mindjobban feltörik – a két fém relatíve ritkább vagy gyakoribb előfordulása lényegesen kihat a munka termelékenységére és az aranyat felértékeli az ezüsthöz képest. (De sohasem az az abszolút mennyiségi arány, amelyben a két fém a természetben előfordul, bár ez többnyire lényeges mozzanat az előállításukhoz szükséges munkaidőben, hanem maga ez a munkaidő határozza meg relatív értéküket. Ezért bár a párizsi Académie des Sciences szerint (1840**) az ezüst aránya az aranyhoz = 52 : 1-re becsülendő, értékarányuk csak 15 : 1 volt.)

Ha a társadalmi munka termelőerejének egy meghatározott fejlődése adva van, új arany- vagy ezüsttelepek váltakozó felfedezése szükségképpen egyre döntőbben esik latba, és az aranynak az ezüsttel szemben megvan az az esélye, hogy nemcsak bányákban, hanem hordalékföldben is felfedezhetik. Ezért megint minden valószínűsége megvan az értékarány fordított mozgásának, tudniillik annak, hogy az arany értéke esni fog az ezüstéhez képest. Az ezüstbányák megnyitása a technika és az általános civilizáció haladásától függ. Ha ezek már adva vannak, minden változás gazdag ezüst- vagy aranytelepek felfedezésében döntővé válik. Egészében véve azt látjuk, hogy ugyanaz a mozgás ismétlődik az arany és ezüst közötti értékarány változásában. A két első mozgás az arany relatív leértékelődésével kezdődik és felértékelődésével végződik. A legutóbbi mozgás az arany felértékelődésé-

* [*V. ö. I. köt. 95. old.*]

** [*A kéziratban:*] 1842

vel kezdődik és úgy látszik, hogy az ezüsthöz való eredeti kisebb érték. aránya felé tart. Az ókori Ázsiában az arany aránya az ezüsthöz = 6 : 1 vagy 8 : 1 volt (Manunál még alacsonyabb) (így Kínában és Japánban az utóbbi az arány még a XIX. század elején is); 10 : 1, a Xenophón korabeli arány, tekinthető az átlagos aránynak a középső ókorban. A késői római korban — a Karthágó által feltárt hispániai ezüstbányák körülbelül olyan szerepet játszottak az ókorban, mint Amerika felfedezése az újkorban — az arány körülbelül az volt, mint Amerika felfedezése után, 17 vagy 15 : 1, habár Rómában gyakran azt találjuk, hogy az ezüst mélyebbre leértékelődik.

A középkorban az átlagos arány, mint Xenophón idejében, megint 10 : 1-ben állapítható meg, habár éppen ekkor a helyi eltérések rendkívül nagyok. Az Amerika felfedezését követő évszázadokban az átlagos arány = 15 : 1 vagy 18 : 1. Az új aranyfelfedezések valószínűvé teszik, hogy az arány ismét 10 : 1-re vagy 8 : 1-re csökken, ami mindenesetre fordított mozgás az érték-arányban, mint a XVI. század óta. Itt még nem helyénvaló, hogy mélyebben belebocsátkozzunk ebbe a speciális kérdésbe.

5. *Az elsajátítás törvényének megjelenése az egyszerű forgalomban*

Az egyének gazdasági vonatkozásait, akik e csere szubjektumai, itt egyszerűen kell felfogni, úgy, ahogy az eddig ábrázolt cserefolyamatban megjelennek, magasabban fejlett termelési viszonyokra való vonatkozás nélkül. A gazdasági formameghatározások képezik éppen azt a meghatározottságot, amelyben egymással érintkezésbe lépnek (szembelépnek egymással).

„A munkásnak kizárólagos joga van a munkájából eredő értékre." (*Cherbuliez*: „Riche[sse] ou pauvre[té]", Párizs 1841, 48. old.)

A cserefolyamat szubjektumai mindenekelőtt mint áruk *tulajdonosai* jelennek meg. Minthogy az egyszerű forgalom alapzatán csak egy módszer létezik, amely által mindenki valamely áru tulajdonosává *lesz*, tudniillik új egyenérték által, ezért az árunak a cserét *megelőző* tulajdona, azaz a nem a forgalom közvetítésével elsajátított áru tulajdona, annak az árunak a tulajdona, amelynek éppenséggel előbb be kell kerülnie a forgalomba, közvetlenül mint birtokosának a munkájából fakadó jelenik meg, a munka pedig mint az elsajátítás eredeti módja. Az áru mint csereérték csak termék, *tárgyiasult munka*. Emellett mindenekelőtt annak a tárgyisága, akinek a munkája kifejeződik benne; az ő saját, önmaga létrehozta, tárgyi létezése mások számára. Az egyszerű cserefolyamatba, ahogy ez a forgalom külön-

böző mozzanataiban szétterül, nem esik ugyan bele az áruk termelése. Az árukat éppenséggel mint kész használati értékeket feltételezik. Meg kell lenniök, mielőtt a csere megkezdődik, egyidejűleg, mint a vételnél és eladásnál, vagy legalábbis mihelyt az ügyletet befejezik, mint a forgalomnak abban a formájában, amelyben a pénz fizetési eszköznek számít. Akár egyidejűleg, akár nem, a forgalomba mindig mint meglevők lépnek be. *Ezért az áruk keletkezési folyamata, tehát eredeti elsajátításuk folyamata is, kívül esik a forgalmon.* Minthogy azonban csak a forgalomnak, tehát a saját egyenérték elidegenítésének közvetítésével lehet egy idegen egyenértéket elsajátítani, ezért szükségképpen a saját munka van feltételezve mint eredeti elsajátítási folyamat, a forgalom pedig valójában csak mint kölcsönös cseréje munkának, amely sokféle termékben öltött testet.

Munka és a saját munka eredményére való tulajdon tehát úgy jelennek meg, mint az alapvető előfeltétel, amely nélkül a forgalom által való másodlagos elsajátítás nem menne végbe. *A saját munkára alapozott tulajdon* alkotja, a forgalmon belül, *az idegen munka elsajátításának a bázisát.* Valójában, ha a forgalmi folyamatot pontosan szemügyre vesszük, az előfeltétel az, hogy a cserélők mint csereértékeknek, azaz használati értékekben anyagiasult munkaidőmennyiségeknek a tulajdonosai jelennek meg. Hogy *hogyan lettek ezeknek az áruknak a tulajdonosaivá*, az olyan folyamat, amely az egyszerű forgalom háta mögött megy végbe, és amely kihunyt, mielőtt a forgalom megkezdődik. A magántulajdon a forgalomnak előfeltétele, de maga az elsajátítási folyamat nem mutatkozik, nem jelenik meg a forgalmon belül, hanem éppen előfeltétele annak. Magában a forgalomban, a cserefolyamatban, ahogy ez a polgári társadalom felszínén előlép, mindenki csak azáltal ad, hogy vesz, és csak azáltal vesz, hogy ad. Hogy az egyiket vagy a másikat tegye, ahhoz *bírnia* kell. Az eljárás, amellyel magát a bírás állapotába helyezte, nem képezi egyik mozzanatát sem magának a forgalomnak. Csak mint csereérték magántulajdonosai – akár az áru formájában, akár a pénz formájában –, szubjektumai ők a forgalomnak. Hogy hogyan lettek magántulajdonosokká, azaz hogyan *sajátítottak el tárgyiasult munkát*, az olyan körülmény, amely úgy látszik egyáltalában nem tartozik az egyszerű forgalom vizsgálatába. Másrészt azonban az áru az előfeltétele a forgalomnak. És minthogy a forgalom álláspontjáról idegen árukat, tehát *idegen munkát* elsajátítani csak a sajátnak az elidegenítésével lehet, erről az álláspontról az *áru elsajátításának* a forgalmat megelőző *folyamata szükségképpen mint munka által való elsajátítás* jelenik meg. Mivel *az áru mint csereérték csak tárgyiasult munka*, a forgalom álláspontjáról pedig, amely maga is csak a csereérték mozgása, idegen tárgyiasult munkát csakis egy egyenérték ki-

cserélése által lehet elsajátítani, ezért az *áru valójában nem lehet más, mint a saját munka tárgyiasulása*, s ahogy a saját munka valójában természeti termékek tényleges elsajátításának a folyamata, ugyanígy mint a tulajdoni jogcím jelenik meg. A *forgalom* csak azt mutatja, hogy ez a közvetlen elsajátítás egy *társadalmi művelet* közvetítésével hogyan *változtatja át a saját munka tulajdonát a társadalmi munka tulajdonává*.

Ezért minden modern közgazdász a saját munkát nyilvánítja az eredeti tulajdoni jogcímnek, akár inkább gazdasági, akár inkább jogi módon, *a saját munka eredményének tulajdonát* pedig *a polgári társadalom alapvető előfeltételének*. (*Cherbuliez*: lásd fent. Lásd *A. Smitht* is.) Maga az előfeltétel azon nyugszik, hogy a *csereértéket a termelési és érintkezési viszonyok összességén uralkodó gazdasági viszonynak előfeltételezik*, tehát maga is történelmi *terméke* a polgári társadalomnak, a fejlett csereérték társadalmának. Másrészt, minthogy konkrétabb gazdasági viszonyok vizsgálatakor, mint amilyeneket az egyszerű forgalom mutat, úgy látszik, hogy ellentmondó törvények adódnak, az összes klasszikus közgazdászok, le egészen Ricardóig, ezt a *magából a polgári társadalomból fakadó szemléletet* szeretik ugyan általános törvényként érvényesíteni, de szigorú realitását abba az aranykorba száműzik, amikor még *nem* létezett *tulajdon*. Úgyszólván a gazdasági bűnbeesés előtti időkbe, mint pl. Boisguillebert. *úgyhogy az a furcsa eredmény adódnék, hogy a polgári társadalom elsajátítási törvényének igazságát olyan időbe kellene helyezni*, amelyben *maga ez a társadalom még nem létezett*, s a tulajdon alaptörvényét a tulajdonnélküliség idejébe. Ez az illúzió átlátszó. Az eredeti termelés őseredeti közösségeken nyugszik, amelyeken belül a magáncsere csak mint egészen felszínes mellékszerepet játszó kivétel jelenik meg. E közösségek történelmi felbomlásával pedig nyomban uralmi és szolgasági viszonyok, az erőszak viszonyai következtek be, amelyek kiáltó ellentmondásban állnak a szelíd áruforgalommal és a neki megfelelő viszonyokkal. De akárhogy is van, a forgalmi folyamat, ahogy a társadalom *felszínén megjelenik*, nem ismeri más módját az elsajátításnak, s ha a vizsgálódás további menetében ellentmondások adódnának, ezeket, akárcsak *a munka által való eredeti elsajátításnak ezt a törvényét, magának a csereértéknek a fejlődéséből* kell *levezetni*.

A saját munka által való elsajátítás törvényét előfeltételezve, és ez nem önkényes, hanem magának a forgalomnak a vizsgálatából fakadó előfeltételezés, magától tárul fel a forgalomban a polgári szabadságnak és egyenlőségnek e törvényre alapozott birodalma.

Ha az áruk saját munka által való elsajátítása az első szükségszerűségként jelentkezik, akkor a másodikként az a társadalmi folyamat, amelynek révén

ezt a terméket először mint csereértéket kell tételezni, és mint ilyent kell megint használati értékké átváltoztatni az egyének számára. A munka által való elsajátítás, illetve a munka tárgyiasulása után a munka *elidegenítése, illetve társadalmi formába való átváltoztatása* jelenik meg *a következő törvényként.* A forgalom az a mozgás, amelyben a saját termék mint csereérték (pénz), azaz mint társadalmi termék, a társadalmi termék pedig mint saját (mint egyéni használati érték, az egyéni fogyasztás tárgya) tételeződik.

Mármost megint világos:

A cserének egy másik előfeltétele, amely a mozgás egészét érinti, az, hogy a szubjektumai a társadalmi munka megosztása alá besorolva termelnek. Az egymásra kicserélendő áruk elvégre valójában nem egyebek, mint megkülönböztetett használati értékekben tárgyiasult, tehát különböző módon tárgyiasult munka, valójában csak a munka megosztásának tárgyi létezése, minőségileg különböző, szükségletek különböző rendszereinek megfelelő munkák tárgyiasulása. Mivel *árut* termelek, az előfeltétel az, hogy bár termékemnek van használati értéke, de nem számomra, nem közvetlenül létfenntartási eszköz (a legtágabb értelemben) számomra, hanem számomra közvetlen csereérték; létfenntartási eszközzé csak azután lesz, hogy a pénzben az általános társadalmi termék formáját öltötte és most bármilyen formájú idegen, minőségileg különböző munkában realizálható. Ezért csak azáltal termelek a magam számára, hogy a társadalom számára termelek, melynek mindegyik tagja egy másik körben megint az én számomra dolgozik.*

Világos továbbá, hogy az az előfeltétel, hogy a cserélők csereértékeket termelnek, nemcsak egyáltalában a munka megosztását, hanem annak egy sajátosan fejlett formáját előfeltételezi. Pl. Peruban szintén meg volt osztva a munka; ugyanígy az önmagukkal beérő (selfsupporting) kis indiai közösségekben. Ez azonban olyan megosztása a munkának, amely nemcsak nem a csereértékre alapozott, hanem fordítva, többé vagy kevésbé közvetlenül közösségi termelést előfeltételez. Az alapvető előfeltétel, hogy a forgalom szubjektumai csereértékeket termeltek, olyan termékeket, amelyek közvetlenül a csereérték társadalmi meghatározottsága alatt vannak tételezve, tehát egyben a munka meghatározott történelmi alakulású megosztása alá besorolva termeltek, előfeltételek tömegét zárja magába, amelyek sem az egyén akaratából, sem közvetlen természetiségéből nem erednek, hanem olyan történelmi feltételekből és viszonyokból, melyek által az egyén már *társadalmiak*, a társadalom által meghatározottnak találja magát; éppúgy, ahogy ez az előfeltétel olyan viszonyokat zár magába, amelyek az egyének

* *[A kéziratban az itt végződő oldal alján írva:] Adam Smith.*

más termelési vonatkozásaiban fejeződnek ki, mint azokban az egyszerűekben, amelyekben a forgalomban egymással szembelépnek. A cserélő árut termelt, mégpedig árutermelők számára. Ez magában foglalja: Egyfelől mint független magánegyén termelt, a saját kezdeményezéséből, pusztán a saját szükséglete és a saját képességei által meghatározva, önmagától és önmaga számára, nem mint egy természetadta közösség tagja, sem nem mint olyan egyén, aki közvetlenül mint társadalmi egyén vesz részt a termelésben, és ezért a maga termékéhez sem mint közvetlen létezési forráshoz viszonyul. Másfelől azonban *csereértéket* termelt, olyan terméket, amely csak egy meghatározott társadalmi folyamat, egy meghatározott átalakulás révén válik az ő maga számára termékké. Olyan összefüggésben termelt tehát már, olyan termelési feltételek és érintkezési viszonyok között, amelyek csak egy történelmi folyamat révén lettek, de amelyek az ő maga számára természeti szükségszerűségként jelennek meg. Az egyéni termelés függetlenségét így kiegészíti egy társadalmi függőség, amely a munka megosztásában találja meg a megfelelő kifejezését.

A csereértékeket termelő egyén termelésének *magánjellege* maga is mint történelmi termék jelenik meg — *a termelésen belüli elszigetelődése, pontszerű önállósulása*, melyet a munka olyan megosztása szab meg, amely a maga részéről megint gazdasági feltételek egy egész során nyugszik, ami által az egyén a másokkal való összefüggésében és saját létezési módjában minden oldalról meg van szabva.

Egy angol bérlő és egy francia paraszt, amennyiben mezőgazdasági termékek az áruk, amelyeket eladnak, ugyanabban a gazdasági viszonyban állnak. Csakhogy a paraszt csupán a családjának való termelésen felüli kis többletet adja el. A fő részt ő maga fogyasztja el, tehát terméke legnagyobb részéhez nem mint csereértékhez, hanem mint használati értékhez, közvetlen létfenntartási eszközhöz viszonyul. Ezzel szemben az angol bérlő teljesen termékének eladásától függ, tehát attól mint árutól, ennélfogva termékének társadalmi használati értékétől. Termelését tehát egész terjedelme szerint a csereérték ragadja meg és határozza meg. Világos mármost, hogy a munka termelőerőinek, megosztásának milyen szerfelett különböző fejlődése, az egyéneknek a termelésen belüli milyen különböző vonatkozásai szükségesek ahhoz, hogy pl. a gabonát puszta csereértékként termeljék, tehát egészen bekerüljön a forgalomba; milyen gazdasági folyamatok szükségesek ahhoz, hogy egy francia parasztból angol bérlőt csináljanak. A. Smith a csereérték kifejtésében még elköveti azt a balfogást, hogy a csereérték fejletlen formáját, amelyben az még csak a termelő saját létfenntartására előállított használati értéken felüli többletként jelenik meg,

annak adekvát formájaként rögzíti, holott csak történelmi fellépésének egyik formája egy olyan termelési rendszeren belül, amelyet még nem ragadott meg mint általános forma. A polgári társadalomban azonban az uralkodó formának kell felfogni, úgyhogy *a termelők minden közvetlen viszonya a termékeikhez* mint használati értékekhez eltűnt; *minden termék kereskedelmi termék*. Vegyünk egy munkást egy modern gyárban, pl. kartongyárban. Ha nem termelt volna csereértéket, akkor egyáltalában semmit sem termelt volna, mert nem teheti az ujját egyetlenegy megfogható használati értékre sem és nem mondhatja: ez az én termékem. Minél sokoldalúbbá válik a társadalmi szükségletek rendszere és minél egyoldalúbbá az egyes ember termelése, azaz ahogy fejlődik a munka társadalmi megosztása, úgy válik *döntővé* a termék csereértékként való termelése, vagyis a *termék csereérték-jellege.*

Az elemzése a munka megosztása sajátos formájának, a termelési feltételeknek, amelyeken nyugszik, a társadalom tagjai gazdasági viszonyainak, amelyekre ezek a feltételek feloldódnak, megmutatná, hogy a polgári termelés egész rendszere az előfeltétele annak, hogy megjelenjék a felszínen a csereérték mint egyszerű kiindulópont és a cserefolyamat, ahogy az egyszerű forgalomban szétterül, mint az egyszerű, de *az egész termelést, valamint fogyasztást átfogó társadalmi anyagcsere.* Az adódnék tehát, hogy már *más* bonyolultabb, az egyének szabadságával és függetlenségével többé-kevésbé összeütköző termelési vonatkozások, gazdasági viszonyaik az előfeltételei annak, hogy ők mint szabad *magántermelők a vételek és eladások egyszerű vonatkozásaiban* szembelépjenek egymással a forgalmi folyamatban, mint e folyamat független szubjektumai szerepeljenek. *Az egyszerű forgalom álláspontjáról azonban ezek a viszonyok kihunytak.* Magát az egyszerű forgalmat tekintve, a munka megosztása benne ténylegesen csak az eredményben jelenik meg, előfeltételében, hogy a csere szubjektumai különböző árukat termelnek, amelyek különböző szükségleteknek felelnek meg, és hogy ha mindegyik valamennyinek a termelésétől függ, valamennyi pedig az ő termelésétől, úgyhogy kölcsönösen kiegészítik egymást, és hogy ilymódon mindegyik egyesnek a terméke a forgalmi folyamat közvetítésével, az általa birtokolt értéknagyság erejéig, eszköz az egyáltalában-való társadalmi termelésben való részvételre.

A termék csereérték, *tárgyiasult általános munka,* ámbár közvetlenül csak az egyén független magánmunkájának a tárgyiasulása.

Hogy az árut előbb el kell idegeníteni, azon kényszer az egyénre nézve, hogy közvetlen terméke nem az ő számára való termék, hanem csak a társadalmi termelési folyamatban *lesz* ilyenné és ezt az általános és mégis

külsőleges formát *kell* öltenie; hogy a különös munka termékének társadalmilag az *általános* munka tárgyiasulásának kell bizonyulnia, azáltal, hogy annak a dolognak – a *pénznek* – a formáját ölti, amely kizárólagosan előfeltételezve van az általános munka közvetlen tárgyiságaként, valamint hogy ugyanezen folyamat által ez az általános társadalmi munka mint külsőleges dolog, pénz tételeződik – ezek a meghatározások képezik magának a forgalomnak a hajtórúgóját, az érverését. Az ebből eredő társadalmi vonatkozások ezért közvetlenül az egyszerű forgalom vizsgálatából adódnak és nem mögötte rejlenek, mint a munka megosztásában foglalt gazdasági viszonyok.

Miáltal igazolja az egyén, hogy magánmunkája általános munka és terméke általános társadalmi termék? Munkájának különös tartalma által, különös használati értéke által, amely egy másik egyén szükségletének a tárgya, úgyhogy az utóbbi a saját termékét átengedi érte mint egyenértéket. {Hogy ennek a pénz formáját kell öltenie, az olyan pont, amelyet csak később fogunk megvizsgálni, azt, hogy az árunak ez az átváltozása pénzzé maga is lényeges mozzanata az egyszerű forgalomnak.} Tehát azáltal, hogy munkája egy különösség a társadalmi munka totalitásában, egy azt különösen kiegészítő ág. Mihelyt a munkának egy a társadalmi összefüggés által meghatározott tartalma van – ez az anyagi meghatározottság és előfeltétel –, társadalmi munkának számít. A munka általánosságának formája azon realitása révén igazolódik, hogy munkák egy totalitásának tagja, hogy a társadalmi munka különös létezési módja.

Az egyének csak mint csereértékek tulajdonosai lépnek szembe egymással, mint olyanok, akik termékük, az áru révén tárgyi létezést adtak maguknak egymás számára. E nélkül az objektív közvetítés nélkül nincsen vonatkozásuk egymáshoz, a forgalomban végbemenő társadalmi anyagcsere álláspontjáról tekintve. Csak dologilag léteznek egymás számára, ami a pénzvonatkozásban, ahol maga a közösségük mint külsőleges és ezért véletlen dolog jelenik meg valamennyiükkel szemben, csak továbbfejlődött. Hogy a társadalmi összefüggés, amely a független egyének összeütközése révén keletkezik*, egyszersmind mint dologi szükségszerűség és egyszersmind mint külsőleges kötelék jelenik meg velük szemben, ez *éppen a függetlenségüket* fejezi ki, amelynek számára *a társadalmi létezés szükségszerűség ugyan*, de csak *eszköz, tehát maguknak az egyéneknek mint valami külsőleges jelenik meg, sőt a pénzben éppenséggel mint valami kézzelfogható dolog*. A társadalomban és a társadalomért termelnek, mint társadalmiak,

* [*A kéziratban*:] jelenik meg

de ez egyszersmind mint egyéniségük tárgyiasításának puszta eszköze jelenik meg. Minthogy nincsenek sem egy természetadta közösség alá besorolva, sem másrészt nem sorolják be maguk alá mint tudatosan közösségiek a közösséget, annak velük mint a független szubjektumokkal szemben szintén független, külsőleges, véletlen dologiként kell léteznie. Ez éppen a feltétele annak, hogy mint független magánszemélyek egyszersmind társadalmi összefüggésben álljanak.

Minthogy tehát a munka megosztása {amelyben a társadalmi termelési feltételek, amelyek között az egyének csereértékeket termelnek, összefoglalhatók} az egyszerű cserefolyamatban, a forgalomban csak úgy jelenik meg, mint 1. a közvetlen létfenntartási eszközöknek nem maga az egyén által, közvetlen munkája által való termelése; 2. másodszor mint az általános társadalmi munkának olyan természetadta totalitásként való létezése, amely különösségek egy körévé terül szét, tudniillik hogy a forgalom szubjektumai egymást kiegészítő árukat birtokolnak, mindegyik az egyén társadalmi össz-szükségletének egy oldalát elégíti ki, míg maguk a gazdasági viszonyok, amelyek a munka e meghatározott megosztásából adódnak, kihunytak; ezért a csereérték kifejtésekor a munka megosztását nem fejtettük ki tovább, hanem csak elfogadtuk a csereértékkel azonos ténynek, amely valójában csak tevékeny formában, a munka különössé válásaként fejezi ki azt, amit az áruk különböző használati értéke – és az utóbbi nélkül nem következnék be csere és csereérték – dologi formában fejez ki. Valójában A. Smith, mint előtte más közgazdászok, Petty, Boisguillebert, olaszok ([...?...]), ahol a munka megosztását a csereértékkel korrelatívnak jelenti ki, nem egyebet tett. Steuart azonban mindnyájukat megelőzően a munka megosztását és a csereértékek termelését azonosnak fogta fel, és – dicséretes eltérésben más közgazdászoktól – mint a társadalmi termelésnek és a társadalmi anyagcserének különös történelmi folyamat által közvetített formáját értette meg. Amit A. Smith a munka megosztásának termelőerejéről mond, az egészen idegenszerű nézőpont, amely erre a helyre és arra a helyre, ahová állította, nem tartozik, azonkívül a manufaktúra egy meghatározott fejlődési fokára vonatkozván semmiképpen nem illik a modern gyárrendszerre egyáltalában. A munkának ez a megosztása, amellyel itt dolgunk van, a társadalom egészén belüli természetadta és *szabad* megosztás, amely csereértékek termeléseként mutatkozik meg, nem a munka egy gyáron belüli megosztása (nem valamely egyes termelési ágban való elemzése és kombinálása, hanem maguknak ezeknek a termelési ágaknak a társadalmi, mintegy az egyének közreműködése nélkül keletkező megosztása). A munkának a társadalmon belüli megosztása az egyiptomi

rendszerben inkább megfelelne a munka egy gyáron belüli megosztása elvének, mint a modern rendszerben. A társadalmi munka egymástól eltaszítódása szabad, egymástól független és csak belső szükségszerűség által (nem, mint ama megosztásban, tudatos elemzés és az elemzettnek tudatos kombinálása által) totalitássá és egységgé összekapcsolt munkára, ezek egészen különböző dolgok és egészen különböző fejlődési törvények által vannak meghatározva, bármennyire megfelel is az egyik egy bizonyos formája a másik egy bizonyos formájának. Még kevésbé fogta fel A. Smith a munka megosztását akár abban az egyszerű formában, amelyben ez csupán a csereérték aktív formája, akár a másikban, ahol ez a munkának egy meghatározott termelőereje, hanem abban a formában fogta fel, amelyben a termelés gazdasági ellentétei, a minőségi társadalmi meghatározottságok, melyek alá besorolva az egyének mint tőkés és bérmunkás, ipari tőkés és járadékos, bérlő és földjáradékos stb. szembelépnek egymással, maguk is a munka megosztása egy meghatározott módjának gazdasági formáiként vannak felfogva.

Ha az egyén termeli közvetlen létfenntartási eszközeit, mint pl. legnagyobbrészt azokban az országokban, ahol a természetadta mezőgazdasági viszonyok fennmaradnak, akkor termelésének nincs társadalmi jellege és munkája nem társadalmi. Ha az egyén mint magánegyén termel – *úgy maga ez a helyzete semmiképpen nem természeti termék, hanem* egy társadalmi folyamat *kifinomult eredménye* –, akkor a társadalmi jelleg abban mutatkozik meg, hogy munkájának tartalmában a társadalmi összefüggés határozza meg, és csak mint ennek tagja dolgozik, azaz mindenki másnak a szükségletei számára – tehát társadalmi függés létezik reá nézve –, de ő maga tetszése szerint ragadja meg ezt vagy azt a munkát; különös viszonya a különös munkában nincs társadalmilag meghatározva; tetszését természetesen meghatározzák természetes képességei, hajlamai, a termelés természeti feltételei, amelyek közé állítva találja magát stb.; úgyhogy valójában a munka különössé válása, a társadalmi szétterülése különös ágak egy totalitásává, az egyén oldaláról úgy jelenik meg, hogy saját szellemi és természeti különössége egyszersmind egy társadalmi különösség alakját adja magának. A saját természetéből és ennek különös előfeltételeiből fakad számára munkájának különössége – először tárgyiasulása –, amelyet azonban egyidejűleg a szükségletek egy különös rendszere érvényesítésének és a társadalmi tevékenység egy különös ága megvalósításának tud. A munka megosztása úgy felfogva, mint a különös egyéniség társadalmi újratermelése, amely ezzel egyszersmind egy láncszem az emberiség totális fejlődésében és egyszersmind az egyént a különös tevékenysége közvetítésével az általános termelés

élvezetére, a mindenoldalú társadalmi élvezetre képesíti – ez a felfogás, ahogy az az egyszerű forgalom álláspontjáról adódik, amely tehát az egyének szabadságának megerősítése, nem pedig megszüntetése, ez még a közkeletű a polgári gazdaságtanban.

Az egyéneknek és szükségleteiknek ez a természeti különbözősége az indíték cserélőkként való társadalmi integrálódásukhoz. Először is mint olyan személyek lépnek szembe egymással a csereaktusban, akik egymást kölcsönösen elismerik tulajdonosoknak, mint olyan személyek, akiknek akarata áthatja áruikat, amikor is a kölcsönös elidegenítés általi kölcsönös elsajátítás csak közös akaratukkal, tehát lényegében a szerződés közvetítésével megy végbe. Itt bekerül a személy jogi mozzanata és a szabadságé, amely benne foglaltatik. A római jogban a servust* ezért helyesen határozzák meg mint olyant, aki nem szerezhet a csere révén. Továbbá: A cserélő szubjektumoknak a tudatában megvan az, hogy mindegyik csak a maga számára öncél az ügyletben; hogy mindegyik csak eszköz a másik számára; végül, hogy a kölcsönösség, amely szerint mindegyik egyszerre eszköz és cél – mégpedig csak azáltal éri el a saját célját, hogy eszközzé válik a másik számára, és csak annyiban válik eszközzé, amennyiben eléri a célját –, hogy ez a kölcsönösség szükségszerű tény, amely a csere természetes feltételeként van előfeltételezve, de hogy, mint ilyen, a cserè két szubjektuma mindegyikének közömbös és csak annyiban bír érdekkel számára, amennyiben az *ő* érdeke. Azaz a közös érdek, amely mint az összcsereaktus tartalma jelenik meg, mindkét félnek tudatában van ugyan mint tény, de mint olyan nem indíték, hanem úgyszólván a magukba reflektált egyes érdekek háta mögött létezik csak. A szubjektumnak, ha akarja, még az a felemelő tudata is lehet, hogy kíméletlen egyes érdekének a kielégítése éppen a megszüntetett egyes érdeknek, az általános érdeknek a megvalósítása. Magából a csere aktusából a szubjektumok mindegyike az egész folyamat végcéljaként önmagába tér vissza, mint túlnyúló szubjektum. Ezzel tehát realizálva van a szubjektum teljes szabadsága. Önkéntes ügylet; egyik részről sincs erőszak; a másik számára eszközzé válás csak mint eszköz önmaga számára, vagyis öncél; végül az a tudat, hogy az általános vagy közös érdek éppen az önző érdek mindenoldalúsága csupán.

Ha ilymódon a forgalom minden oldalról az egyéni szabadság megvalósítása, akkor a forgalom folyamata olyanként tekintve – mivel a szabadság vonatkozásai nem érintik közvetlenül a csere gazdasági formameghatározásait, hanem vagy a jogi formájára vonatkoznak, vagy a tartalmat, a használati

* [rabszolgát]

értékeket vagy szükségleteket mint olyanokat illetik –, azaz a gazdasági formameghatározásaiban tekintve, a társadalmi egyenlőség teljes realizálódása. A forgalom szubjektumaiként a szubjektumok mindenekelőtt *cserélők*, és éppen az, hogy mindegyik ebben a meghatározásában, tehát ugyanabban a meghatározásban van tételezve, alkotja a társadalmi meghatározásukat. Valójában csak mint szubjektivizált csereértékek, azaz eleven egyenértékek, egyenlő érvényűek lépnek szembe egymással. Mint ilyenek nemcsak egyenlők: még különbözőség sem áll fenn közöttük. Csak mint csereértékek birtokosai és cserére szorulók, mint ugyanannak az általános közömbös társadalmi munkának az agensei lépnek szembe egymással. Mégpedig egyenlő nagyságú csereértékeket cserélnek ki, mert előfeltételezve van, hogy egyenértékeket cserélnek. Annak egyenlősége, amit mindegyik ad és vesz, itt kifejezett mozzanata magának a folyamatnak. Ahogy a csere szubjektumaként lépnek szembe egymással, úgy annak aktusában igazolódnak. Mint olyan, a csere csak ez az igazolódás. A szubjektumok mint cserélők, ennélfogva mint egyenlők vannak tételezve, és áruik (objektumaik) mint egyenértékek. Csak tárgyi létezésüket cserélik ki mint egyenlően értékeset. Ők maguk ugyanannyi értékűek és a csere aktusában egyenlő érvényűeknek [gleichgeltend] és közömböseknek [gleichgültig] bizonyulnak egymással szemben. Az egyenértékek az egyik szubjektum tárgyiasulása a másik számára; azaz ők maguk ugyanannyi értékűek és a csere aktusában egyenlő érvényűeknek és közömböseknek bizonyulnak egymás számára. A szubjektumok a cserében csak az egyenértékek révén vannak egymás számára mint egyenlő érvényűek és csak annak a tárgyiságnak az átváltása révén bizonyulnak ilyennek, amelyben az egyik a másik számára van. Minthogy csak mint az egyenértékűség szubjektumai vannak egymás számára, ezért mint egyenlő érvényűek egyszersmind közömbösek egymással szemben. Egyéb különbségükkel mit sem törődnek. Egyéni különösségük nem kerül bele a folyamatba. Az áruik használati értékeiben való anyagi különbözőség kihunyt az áru árként való eszmei létezésében, és amennyiben ez az anyagi különbség a csere indítéka, annyiban ezek kölcsönösen szükséglet egymás számára (mindegyik a másiknak a szükségletét képviseli) és pusztán egyenlő mennyiségű munkaidő által kielégített szükséglet. Ez a természeti különbözőség az alapja társadalmi egyenlőségüknek, tételezi őket a csere szubjektumaiként. Ha *A* szükséglete ugyanaz volna, mint *B*-é, és *A* áruja ugyanazt a szükségletet elégítené ki, mint *B*-é, akkor nem volna meg semmilyen vonatkozás közöttük, amennyiben gazdasági vonatkozásokról van szó (termelésük oldaláról tekintve). Szükségleteik kölcsönös kielégítése, munkájuk és árujuk anyagi különbözősége közvetítésével, egyenlőségüket teljesült társadalmi

vonatkozássá, különös munkájukat pedig az egyáltalában-való társadalmi munka egy különös létezési módjává teszi.

Amennyiben a pénz közbejön, annyira távol áll attól, hogy az egyenlőség e vonatkozását megszüntesse, hogy valójában a reális kifejezése annak. Mindenekelőtt, amennyiben a pénz mint árat tételező elem, mérték funkcionál, annyiban a pénz funkciója forma szerint is éppen az, hogy az árukat minőségileg azonosnak tételezze, azonos társadalmi szubsztanciájukat fejezze ki, mivel csak mennyiségi különbözőség áll fenn. A forgalomban azután mindenkinek csakugyan mint ugyanaz jelenik is meg; a forgalmi eszköz ugyanazon társadalmi formáját kapja, amelyben a termék minden különössége kihunyt és mindegyik áru tulajdonosa a kézzelfoghatóan szubjektivizált általános érvényű áru tulajdonosává lesz. Itt a szó szoros értelmében érvényes, hogy a pénz *non olet**. Hogy az a tallér, amely valakinek a kezében van, ganéjnak vagy selyemnek az árát realizálta-e, azt abszolúte nem lehet rajta észrevenni, és amennyiben a tallér mint tallér funkcionál, a birtokosa kezében minden egyéni különbség kihunyt. Ez a kihunyás azonban mindenoldalú, mivel valamennyi áru érmévé változik. A forgalom egy meghatározott pillanatban mindegyiket nemcsak egyenlővé teszi a másikkal, hanem mint ugyanazt tételezi, és mozgása abban áll, hogy mindegyik váltakozva, a társadalmi funkciót tekintve, a másiknak a helyére lép. A forgalomban mármost a cserélők minőségileg is szembelépnek ugyan egymással mint vevő és eladó, mint áru és pénz, de hát helyet cserélnek, és e folyamat éppúgy áll egyenlőtlenné tételben mint az egyenlőtlenné** tétel megszüntetésében, úgyhogy az egyenlőtlenné tétel csak formailag jelenik meg. A vevő eladóvá, az eladó vevővé lesz, és mindegyik csak mint eladó lehet vevővé. A formai különbség a forgalom valamennyi szubjektuma számára egyidejűleg fennáll társadalmi átváltozásokként, amelyeken át kell menniök. Azonfelül az áru eszmeileg mint ár éppúgy pénz, mint a vele szembenálló pénz. A pénzben, mint ami maga is úgy forog, hogy hol az egyik kézben, hol a másikban jelenik meg, és közömbös ezzel a megjelenéssel szemben, az egyenlőség dologilag van tételezve, a különbség pedig csak formaiként. Mindenki mint a forgalmi eszköz birtokosa jelenik meg a másikkal szemben, sőt mint pénz, amennyiben a csere folyamatát tekintjük. A különös természeti különbözőség, amely az áruban rejlett, kihunyt és a forgalom révén állandóan kihuny.

Amikor egyáltalában megvizsgáljuk az egyének társadalmi vonatkozását gazdasági folyamatukon belül, egyszerűen magának e folyamatnak a forma-

* [*szagtalan*; *nincs szaga*[112]]

** [*A kéziratban*:] egyenlővé

meghatározásaihoz kell tartanunk magunkat. De különbség a forgalomban nem létezik más, mint az áru és a pénz különbsége, és a forgalom éppúgy az állandó tovatűnése ennek. Az egyenlőség itt mint társadalmi termék jelenik meg, ahogy egyáltalában a csereérték társadalmi létezés.

Minthogy a pénz csak a csereérték realizálása, a fejlett csereérték-rendszer pedig pénzrendszer, ezért a pénzrendszer valójában csak az egyenlőség és szabadság e rendszerének a realizálása lehet.

Az áru használati értékében a cserélő* számára benne foglaltatik a termelés (munka) különös egyéni oldala; de árujában mint csereértékben valamennyi áru egyaránt egyáltalán a társadalmi, különbségnélküli munka tárgyiasulásának számít; tulajdonosaik pedig a társadalmi folyamat egyenlő érdemű, egyenrangú funkcionáriusainak.

Már korábban kimutattuk, hogy amennyiben a pénz a harmadik funkciójában jelenik meg, annyiban a szerződések általános árujaként, általános fizetési eszközként megszüntet minden sajátos különbséget a teljesítményekben, egyenlővé teszi őket. Valamennyit egyenlővé teszi a pénz előtt, de a pénz csak a saját tárgyiasult társadalmi összefüggésük. Mint a felhalmozás és kincsképzés anyaga, mindenekelőtt úgy látszhatnék, hogy a pénz megszüntette az egyenlőséget, mivel bekövetkezik az a lehetőség, hogy az egyik egyén jobban meggazdagodik, több jogcímet szerez az általános termelésre, mint a másik. Ám egyik sem vonhat el pénzt a másiknak a rovására. Csak azt veheti el a pénz formájában, amit az áru formájában ad. Az egyik a gazdagság tartalmát élvezi, a másik az általános formáját veszi birtokba. Ha az egyik elszegényedik, a másik pedig meggazdagodik, ez az ő önkényüknek, az ő takarékosságuknak, iparkodásuknak, moráljuknak stb. az ügye és semmiképpen sem a gazdasági viszonyokból, az érintkezési viszonyokból magukból ered, amelyekben az egyének a forgalomban szembelépnek egymással. Még az örökség és a hasonló jogi viszonyok, amelyek így keletkező egyenlőtlenségeket meghosszabbíthatnak, sem ártanak a társadalmi egyenlőségnek. Ha *A* egyén eredeti viszonya nem áll ellentmondásban ezekkel, akkor ezt az ellentmondást bizonyosan nem idézheti elő az, hogy *B*** egyén *A**** egyén helyébe lép, megörökíti őt. Sőt ez a társadalmi törvénynek az élet természetes határán túl való érvényrejuttatása; megszilárdítása ennek a természet véletlen hatásával szemben, melynek behatása mint olyan épp hogy az egyén szabadságának megszüntetése volna. Azonkívül, minthogy az

* [*A kéziratban*:] csere
** [*A kéziratban*:] *A*
*** [*A kéziratban*:] *B*

egyén* ebben a viszonyban csak a pénz egyéniesülése, ezért mint ilyen éppúgy halhatatlan, mint maga a pénz. Végül a kincsképző tevékenység heroikus idioszinkrázia, az aszkézis fanatizmusa, amely nem öröklődik természetesen, mint a vér. Minthogy csak egyenértékeket cserélnek, az örökösnek a pénzt megint forgalomba kell dobnia, hogy mint élvezetet realizálja. Ha nem teszi ezt, akkor egyszerűen továbbra is hasznos tagja a társadalomnak és nem vesz el tőle többet, mint amennyit ad neki. De a dolgok természete magával hozza, hogy a tékozlás azután, ahogy Steuart mondja, mint „kellemes leveller"[113] megint kiegyenlíti az egyenlőtlenséget, úgyhogy ez maga csak tovatűnően jelenik meg.

A forgalomban kifejlődött csereérték-folyamat ezért nemcsak tiszteletben tartja a szabadságot és az egyenlőséget, hanem ezek az ő termékei; ő** a reális bázisuk. Mint tiszta eszmék ezek eszményiesült kifejezései a csereérték-folyamat különböző mozzanatainak; jogi, politikai és társadalmi vonatkozásokban kifejtve ezek csupán újra vannak termelve más hatványokon. Ez történelmileg is igazolódott. Nemcsak hogy a tulajdon, szabadság és egyenlőség szentháromságát ezen az alapzaton elméletileg először a XVII. és XVIII. századi olasz, angol és francia közgazdászok fogalmazták meg. Csak a modern polgári társadalomban realizálódtak. Az antik világ, amelyben a csereérték nem szolgált a termelés bázisául, sőt amely tönkrement a csereérték kifejlődésén, egészen ellenkező és lényegileg csak helyi tartalmú szabadságot és egyenlőséget termelt. Másrészt, minthogy az antik világban a szabadok körében legalábbis az egyszerű csere mozzanatai kifejlődtek, megmagyarázható, hogy Rómában és sajátlag a császári Rómában, amelynek története éppen az antik közösség felbomlásának története, fejlesztették ki a jogi személynek, a cserefolyamat szubjektumának a meghatározásait, kellett kidolgozni a polgári társadalom jogát ennek lényegi meghatározásai szerint, mindenekelőtt azonban a középkorral szemben kellett érvényre juttatni mint a keletkező ipari társadalom jogát.

Innen adódik azoknak a szocialistáknak a tévedése, nevezetesen a franciáké, akik azt akarják kimutatni, hogy a szocializmus a polgári eszmék realizálása, amelyeket a francia forradalom nem felfedezett, hanem történelmileg forgalomba dobott, és annak demonstrálásán fáradoznak, hogy a csereérték *eredetileg* (az időben) vagy fogalma szerint (adekvát formájában) mindenki szabadságának és egyenlőségének rendszere, de pénz, tőke stb. meghamisította. Vagy azt is bizonygatják, hogy a történelem eddig még

* [*A kéziratban*:] egyének
** [*A kéziratban*:] ezek

elhibázott kísérleteket tett arra, hogy ezeket az eszméket az igazságuknak megfelelő formában keresztülvigye, és most, mint pl. Proudhon, felfedeztek – mondják – egy csodaszert, melynek e viszonyok valódi történetét kell meghamisított történetük helyére állítania. A csereérték-rendszer és még inkább a pénzrendszer valójában a szabadság és egyenlőség rendszere. Az ellentmondások azonban, amelyek mélyebb kifejtéskor megjelennek, – ezek immanens ellentmondások, magának ennek a tulajdonnak, szabadságnak és egyenlőségnek a bonyodalmai, amelyek alkalmilag az ellenkezőjükbe csapnak át. Éppoly jámbor, mint bárgyú kívánság az, hogy pl. a csereérték az áru és pénz formájából ne fejlődjék tovább a tőke formájává, vagy a csereértéket termelő munka ne fejlődjék tovább bérmunkává. Ami ezeket a szocialistákat a polgári apologétáktól megkülönbözteti, az egyfelől az, hogy érzik a rendszer ellentmondásait, másrészt az az utopizmus, hogy nem értik meg a szükségszerű különbséget a polgári társadalom reális és ideális alakja között és ezért abba a fölösleges vállalkozásba kezdenek, hogy ismét megvalósítani akarják magát az ideális kifejezést, az átszellemített és maga a valóság mint olyan által magából kivetített reflektált képmást.

Ezzel a felfogással *másfelől* szembehelyezkedik az az ízetlen bizonyítás, hogy az ellentmondások, melyek ezzel az egyszerű forgalom vizsgálatán nyugvó szemlélettel szemben jelentkeznek, mihelyt továbbmegyünk a termelési folyamat konkrétabb stádiumaihoz, mihelyt a felszínről jobban leszállunk mélységébe, valójában puszta látszatok. Valójában azt állítják, és a társadalmi termelési folyamat fejlettebb szféráinak, a fejlettebb gazdasági viszonyoknak a sajátos formájától való *elvonatkoztatással* bizonyítják, hogy valamennyi gazdasági viszony csak más és más név az egyszerű csere, árucsere mindig ugyanazon viszonyaira és a tulajdon, szabadság és egyenlőség nekik megfelelő meghatározásaira. Tehát pl. az empíriából felveszik azt, hogy a pénz és az áru mellett csereérték-viszonyok találhatók még a tőke, a kamat, a földjáradék, a munkabér stb. formájában is. Egy igen olcsó elvonatkoztatás folyamata révén, amely a sajátos viszonynak tetszés szerint hol ezt, hol azt az oldalát ejti el, e viszonyt az egyszerű forgalom elvont meghatározásaira redukálják és így *bizonyítják*, hogy azok a gazdasági vonatkozások, amelyekben az egyének a termelési folyamat ama fejlettebb szféráiban találhatók, csak az egyszerű forgalom vonatkozásai stb. Ezen a módon tákolta össze Bastiat úr a maga gazdasági teodíceáját, az „*Harmonies économiques*"-ot. Steuart, Smith, Ricardo klasszikus közgazdaságtanával ellentétben, akiknek van erejük a termelési viszonyokat tiszta formájukban kíméletlenül ábrázolni, ez a tehetetlen peckes szépítgetés haladásnak állítja be magát. Bastiat azonban nem feltalálója ennek a harmonikus szemlélet-

nek, hanem éppenséggel az amerikai Careytől kölcsönözte. Carey, akinek szemléleténél történelmi háttérként csak az Újvilág hatott, amelynek tagja, első korszakának igen sokkötetes műveiben a gazdasági „harmóniát", amely még mindenütt az egyszerű cserefolyamat elvont meghatározására való redukálás, azzal bizonyította, hogy szerinte ezeket az egyszerű viszonyokat mindenütt meghamisítja egyfelől az állam, másfelől Angliának a világpiacra való behatása. *Magán-valóan* a harmóniák léteznek. Ám a nemamerikai országokon belül meghamisítja őket az állam, magában Amerikában pedig a legfejlettebb forma, amelyben ezek a viszonyok fellépnek, világpiaci realitásuk, Anglia formájában.* Helyreállításukra Carey nem talál más eszközt, mint azt, hogy az általa megbélyegzett ördögöt, az államot, végül őrangyalként segítségül hívják, a harmonikus paradicsom kapujába állítják – tudniillik a védővámokat. De minthogy ő kutató, nem szépirodalmár, mint Bastiat, ezért legutóbbi művében[114] kénytelen volt tovább menni. Amerikának a legutóbbi 18 évben megtett fejlődése annyiban megrendítette harmonikus szemléletét, hogy most már nemcsak az állam külső behatásában látja a magán-valóan még mindig fenntartott „természetes" „harmóniák" meghamisítását, hanem a – *kereskedelemben*! Csodálatraméltó eredmény ez, a csereértéket a harmonikus termelés alapzataként ünnepelni és azután azt állítani, hogy a csere kifejlett formája, a kereskedelem, megszünteti a csereértéket annak immanens törvényeiben!**

* Pl. harmonikus az, ha egy országon belül a patriarchális termelés helyet ad az iparinak, s az e fejlődést kísérő felbomlási folyamatot Carey csak pozitív oldaláról fogja fel. De diszharmonikussá válik, ha idegen nemzeti termelés patriarchális vagy kispolgári formáinak vet szörnyű véget az angol nagyipar. A tőke koncentrációja egy országon belül és e koncentráció bomlasztó hatása neki csak pozitív oldalait mutatja. De a koncentrált angol tőke hatásai – amit Anglia monopóliumaként bélyegez meg – más nemzeti tőkékre, az maga a diszharmónia.

** Carey valójában Amerika egyetlen eredeti közgazdásza, és műveinek nagy jelentőséget ad az, hogy alapjuk anyagilag mindenütt a polgári társadalom a maga legszabadabb és legszélesebb realitásában. Elvont formában kimondja a nagy amerikai viszonyokat, mégpedig ellentétben az Óvilággal. Bastiat egyetlen reális háttere a francia gazdasági viszonyok kiszerűsége, melyeknek hosszú fülei mindenütt kikandikálnak a harmóniából, és ezekkel ellentétben az eszményített angol és amerikai termelési viszonyokat mint a „gyakorlati ész követelményeit" fogalmazza meg. Carey ezért bővelkedik önálló, hogy úgy mondjuk, bonafide-kutatásokban sajátos gazdasági kérdésekről. Ott, ahol Bastiat a maga kacéran csiszolt közhelyeitől kivételesen színleg leereszkedik valóságos kategóriák vizsgálatához, pl. a földjáradéknál, egyszerűen lemásolja Careyt. Ezért míg az utóbbi főleg a harmonikus szemléletével szembeni ellentmondások ellen harcol, abban a formában harcol ellenük, amelyben ezeket maguk a klasszikus angol közgazdászok kifejtették, Bastiat a szocialisták ellen mond perbeszédet. Carey mélyebb szemlélete magában a gazdaságtanban találja meg az ellentétet, amely ellen mint harmonikusnak harcolnia kell, a hiú, mindent-jobban-tudó okoskodó viszont csak a gazdaságtanon kívül látja ezt.

Ebben a kétségbeesett formában mondja ki a halasztó ítéletet, hogy a harmonikus csereérték fejlődése diszharmonikus.

6. *Átmenet a tőkéhez*

Vegyük most a forgalmi folyamatot a maga totalitásában:

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt az egyszerű forgalom *formális jellegét.*

Valójában a forgalom csak azt a formális folyamatot fejezi ki, amelyben az áruban közvetlenül egybeeső és közvetlenül szétesőkét mozzanat, melyeknek közvetlen egysége az áru – használati érték és csereérték – közvetítődik. Az áru váltakozik a két meghatározás mindegyikében. Amennyiben az áru árnak van tételezve, annyiban bár csereérték is, de használati értékként való létezése jelenik meg realitásaként, csereértékként való létezése az árunak csak vonatkozása, eszmei létezése. A pénzben az áru, bár használati érték is, de csereértékként való létezése jelenik meg realitásaként, minthogy a használati érték mint általános csak eszmei.

Az áruban az anyagnak ára van; a pénzben a csereérték anyaggal bír.

Szemügyre kell vennünk a forgalom mindkét formáját: *Á–P–Á* és *P–Á–P.*

Az áru, amely a pénz közvetítésével árura cserélődött, kilép a forgalomból, hogy mint használati értéket elfogyasszák. Csereértékként és ezért áruként való meghatározása kihunyt. Most *használati érték* mint olyan. Ha azonban a pénzben önállósul a forgalommal szemben, akkor már csak a szubsztancianélküli általános formáját képviseli a gazdagságnak és hasznavehetetlen használati értékké, arannyá, ezüstté válik, amennyiben nem kerül be megint a forgalomba mint vásárlóeszköz vagy fizetési eszköz. Valójában ellentmondás az, hogy az önállósult csereértéknek, a csereérték abszolút létezésének kell annak a létezésének lennie, amelyben elvonják a forgalomtól. Az egyetlen – gazdasági – realitás, amellyel a kincsképzés a forgalomban bír, az a pénz forgalmi eszközként betöltött funkciója számára (mindkét formában, mint vásárló- és fizetési eszköz) kisegítő realitás –, hogy tartályokat képez, amelyek lehetőséget adnak a forgalmi eszköz kiterjeszkedésére és összehúzódására (tehát a pénz általános áruként való funciójára).

A forgalomban kétféle dolog megy végbe. Egyenértékeket cserélnek, tehát egyenlő értéknagyságokat; de egyszersmind elcserélik egymással a két oldal meghatározásait. A pénzben rögzített csereérték tovatűnik (a pénz tulajdonosa számára), mihelyt a pénz az áruban használati értékként realizálódik; az áruban létező használati érték pedig tovatűnik (az áru tulajdo-

nosa számára), mihelyt árát a pénzben realizálják. A csere egyszerű aktusa révén csak az történhetik, hogy mindegyikük veszendőbe megy meghatározásában a másikkal szemben, mihelyt realizálódik a másikban. Egyik sem tarthatja fenn magát az egyik meghatározásában, amennyiben átmegy a másikba.

A forgalom, önmagában tekintve, *előfeltételezett végpontok közvetítése*. De nem a forgalom tételezi ezeket a végpontokat. Ezért neki magának mint a közvetítés egészének, mint totális folyamatnak közvetítve kell lennie. *Közvetlen léte ezért merő látszat*. A forgalom egy a *háta mögött végbemenő folyamat jelensége*. Most tagadva van mindegyik mozzanatában, mint áru, mint pénz és mint a kettő vonatkozása, mint a kettő egyszerű cseréje, forgalom.

A folyamatnak a két pontról – pénz és áru – való megismétlése nem magának a forgalomnak a feltételeiből ered. Az aktus nem gyulladhat ki önmagán újra. A forgalom ezért nem hordozza magában az önmegújítás elvét. Előfeltételezett mozzanatokból indul ki, nem önmaga által tételezettekből. Mindig újra, mégpedig kívülről, árukat kell a forgalomba dobni, ahogy fűtőanyagot dobnak a tűzre. Különben közömbösségben huny ki. A forgalom kihunyna a pénzben mint közömbös eredmény, amely, amennyiben nem állna többé vonatkozásban árukkal, árakkal, forgalommal, nem fejezne ki többé pénzt, termelési viszonyt; már csak fémlétezése maradna meg belőle, gazdasági létezése azonban megsemmisülne.

A pénzzel mint a „gazdagság általános formájával", önállósult csereértékkel szembenáll a valóságos gazdagság egész világa. A pénz tiszta elvonatkoztatása ennek a gazdagságnak, ezért így rögzítve képzetes nagyság. Ahol úgy látszik, hogy az általános gazdagság egészen anyagian, kézzelfoghatóan mint olyan létezik, ott pusztán a fejemben bír létezésével, merő agyrém. Mint az általános gazdagság anyagi képviselője a pénz csupán azáltal valósul meg, hogy megint a forgalomba dobva eltűnik a gazdagságnak a különös módjaival szemben. A forgalomban mindig csak annyiban valóságos, amennyiben odaadják. Ha meg akarom tartani, akkor titkon a gazdagság puszta kísértetévé párolog el. Az eltüntetés az egyedül lehetséges mód arra, hogy mint gazdagságot biztosítsák. A felraktározottnak múló élvezetekben való feloldódása jelenti a megvalósulását. Mármost megint felraktározhatják más egyesek, de akkor a folyamat megint újrakezdődik. A pénz önállósága a forgalommal szemben puszta látszat. Ezért a pénz megszünteti magát abban a meghatározásában, hogy kiteljesedett csereérték.

Az egyszerű forgalomban a csereérték, a maga pénzformájában, úgy jelenik meg, mint egyszerű dolog, amelynek számára a forgalom csak külsőleges

mozgás, vagy amely mint szubjektum egy különös anyagban egyéniesülve van. Továbbá maga a forgalom mint csak formai mozgás jelenik meg: az áruk árának realizálása, különböző használati értékek cseréje (végül is) egymásra. Mindkettő mint a forgalom kiindulópontja van előfeltételezve: az áru csereértéke, a különböző használati értékű áruk. Éppígy a forgalmon kívül esik az áru elvonása a fogyasztás által, tehát csereértékként való megsemmisítése, és a pénz elvonása, önállósulása, ami megint egy másik formája megsemmisítésének. A forgalomnak előfeltétele a *meghatározott ár* (a pénzben mért csereérték, tehát maga a csereérték, az értéknagyság); a forgalom csak formális létezést ad neki a pénzben. De nem a forgalomban *lesz* az ár.

Az egyszerű forgalom, amely pusztán áru és pénz cseréje, mint ahogy közvetett formában való árucsere, a kincsképzésig továbbmenve is, éppen mert csak közvetítő mozgás előfeltételezett kiindulópontok között, történelmileg fennállhat anélkül, hogy a csereérték egy nép termelését akár egész felszínén, akár mélységében megragadta volna. Egyszersmind azonban történelmileg megmutatkozik, hogy maga a forgalom a polgári, azaz csereértéket tételező termeléshez vezet és más bázist hoz létre magának, mint az volt, amelyből közvetlenül kiindult. A fölösleg kicserélése cserét és csereértéket tételező érintkezés. De ez pusztán magára a csere aktusára terjed ki és a termelés mellett mellékszerepet játszik. Ha azonban a cserére serkentő közvetítők (lombardok, normannok stb.) megjelenése ismétlődik és folytatólagos kereskedelem fejlődik ki, amelyben a termelő népek még csak úgynevezett passzív kereskedelmet űznek, mivel a csereértéket tételező tevékenységre az ösztönzés kívülről jön, nem a termelés belső alakjából, akkor a termelés többletének nemcsak véletlenszerűnek, alkalmilag meglevőnek, hanem állandóan ismétlődőnek kell lennie, és ilymódon maga a termék a forgalomra, csereértékek tételezésére irányuló tendenciát kap. A hatás eleinte inkább anyagi. A szükségletek köre kibővül; a cél az új szükségletek kielégítése, és ezért a termelés nagyobb szabályossága és gyarapítása. Magának a belföldi termelésnek a szervezetét már módosítja a forgalom és a csereérték, de még nem ragadja meg sem egész felszínén, sem egész mélységében. Ez a külkereskedelem úgynevezett civilizáló hatása. Részben ennek a kívülről jövő hatásnak az intenzitásától, részben a belső fejlődés fokától függ aztán, hogy a csereértéket tételező mozgás mennyire ragadja meg a termelés egészét. Angliában pl. a XVI. században a németalföldi ipar fejlődése nagy kereskedelmi jelentőséget adott az angol gyapjútermelésnek, ahogy másfelől nőtt a szükséglet különösen németalföldi és itáliai áruk iránt. Hogy több gyapjú legyen exportra csereeszközként, szántóföldet juhlegelővé változtattak, a kisbérleti rendszert széttörték és végbement az az

egész erőszakos gazdasági forradalmasodás, amelyet Thomas Morus panaszol (megbélyegez). A mezőgazdaság tehát elvesztette a használati értékért való munka jellegét – mint közvetlen létfenntartási forrás –, többleténck kicserélése pedig a mezőgazdasági viszonyok belső konstrukciója szempontjából eddig közömbös, külsőleges jellegét. Magát a mezőgazdaságot meghatározott pontokon tisztán a forgalom kezdte meghatározni, tisztán csereértéket tételező termeléssé kezdték változtatni. Ezzel nemcsak megváltoztatták a termelési módot, hanem felbomlasztottak minden régi, hagyományos népesedési és termelési viszonyt, gazdasági viszonyt, amelyek ennek a termelési módnak feleltek meg. Így a forgalom itt olyan termelést előfeltételezett, amely a csereértéket csak a használati értéken felüli fölösleg, többlet formájában ismerte; de olyan termelésbe tért vissza, amely már csak a forgalomra való vonatkozással ment végbe, a csereértéket mint közvetlen objektumát tételező termelésbe. Ez egy példája az egyszerű forgalom történelmi visszatérésének a tőkébe, a csereértékbe mint a termelésen uralkodó formába.

A mozgás ilymódon a közvetlen használati értékre szánt termelésnek csak a többletét ragadja meg és csak e határokon belül megy végbe. Minél kevésbé ragadta még meg a csereérték a társadalom egész belső gazdasági struktúráját, annál inkább jelennek meg ezek a határok a forgalom külsőleges – szilárdan adott és a forgalomhoz passzívan viszonyuló – végpontjaiként. Az egész mozgás mint olyan velük szemben önállósultan mint közvetítő kereskedelem jelenik meg, melynek hordozói, mint a semiták az antik világ intermundiumaiban, zsidók, lombardok, normannok a középkori társadalomeiben, váltakozva képviselik velük szemben a forgalom különböző mozzanatait, pénzt és árut. Ezek a társadalmi anyagcsere közvetítői.

Mindamellett itt nem a forgalomnak a tőkébe való történelmi átmenetével van dolgunk. Az egyszerű forgalom éppenséggel olyan elvont szférája a polgári termelési összfolyamatnak, amely a saját meghatározásai révén egy mögötte fekvő, éppúgy belőle eredő, mint őt termelő mélyebb folyamat – az ipari tőke – mozzanatának, puszta megjelenési formájának bizonyul.

Az egyszerű forgalom egyfelől *meglevő* áruk cseréje és pusztán a közvetítése ezeknek a rajta túl fekvő, általa előfeltételezett végpontoknak. Az egész tevékenység a csere tevékenységére van korlátozva és azoknak a *formai meghatározásoknak* a tételezésére, amelyeken az áru mint csereérték és használati érték egysége átmegy. Mint ilyen egység az áru előfeltételezett volt, illetve valamely meghatározott termék csak mint e két meghatározás közvetlen egysége volt *áru*. Valóságosan mint ilyen egység, mint áru, az áru nem nyugvó (fix) létként van, hanem csak a forgalom társadalmi mozgásában,

amelyben 1. az áru két meghatározása, hogy használati érték és csereérték, különböző oldalakra oszlik el. Az eladó számára csereértékké lesz, a vevő számára használati értékké lesz. Az eladó számára az áru *csereeszköz*, azaz a közvetlen használati érték ellenkezője – azáltal, hogy használati érték a másik számára –, tehát mint tagadott közvetlen, egyéni használati érték van; másrészt azonban mint *ár* meg van mérve mint csereeszköznek a terjedelme, a vásárlóereje. A vevő számára azáltal lesz használati értékké, hogy árát realizálják, tehát pénzként való eszmei létezését realizálják. Csak azáltal, hogy a vevő az árut a másik számára a tiszta csereérték meghatározásában realizálja, lesz az ő maga számára az áru a használati érték meghatározásában. Maga a használati érték kettősen jelenik meg: az eladó kezében mint a csereérték puszta, különös anyagiasulása, a csereérték létezése; a vevő számára pedig mint *használati érték mint olyan*, azaz mint különös szükségletek kielégítésének tárgya; mindkettő számára mint ár. De az egyik az árut mint árat, pénzt akarja realizálni; a másik a pénzt realizálja az áruban. Az áru csereeszközként való létezésében sajátos az, hogy a használati érték úgy jelenik meg, 1. mint megszüntetett közvetlen (egyéni)* használati érték, azaz mint használati érték a mások számára, a társadalom számára; 2. mint a csereérték anyagiasulása az áru birtokosa számára. Az áru megkettőződése és váltakozása a két meghatározásban – áru és pénz – a fő tartalma a forgalomnak. De az áru nem egyszerűen szembenáll a pénzzel, hanem csereértéke eszmeileg mint pénz jelenik meg rajta; mint ár az áru eszmei pénz, s a pénz vele szemben csak az áru saját árának a realitása. Az árun a csereérték még mint eszmei meghatározás, mint a pénzzel való eszmei egyenlővétel van; aztán a pénzben mint érmében elvont, egyoldalú, de tovatűnő létezésre tesz szert mint puszta érték; azután kihuny az érték a megvásárolt áru használati értékében. Attól a pillanattól, melyben az áru mint egyszerű használati érték lesz, véget ér áru lenni. Csereértékként való létezése kihunyt. De amíg a forgalomban tartózkodik, mindig kettősen van tételezve, nemcsak hogy mint áru a pénzzel szemben létezik, hanem mindig mint olyan áru létezik, amelynek ára, a csereértékek mértékegységében mért csereértéke van.

Az áru mozgása a különböző mozzanatokon át, amelyekben ár, érmévé lesz, végül átváltódik használati értékké. Az áru előfeltételezve *van* mint használati érték és csereérték, hiszen csak így áru. De ezeket a meghatározásokat *formailag* a forgalomban valósítja meg, mégpedig azáltal, hogy először, mint mondottuk, befutja a különböző meghatározásokat; másodszor

* [*A kéziratban az előző szó fölé írva.*]

pedig azáltal, hogy a csere folyamatában használati értékként és csereértékként való léte mindig eloszlik két oldalra, a csere két végpontjára. Kettős természete a forgalomban szétválik, és a benne előfeltételezett feltételek mindegyikében csak e formai folyamat révén *lesz*. A két meghatározás egysége mint nyugtalan, bizonyos mozzanatokon át futó és egyszersmind mindig kétoldalú mozgás jelenik meg. Mindig csak ebben a társadalmi viszonyban jelenik meg, úgyhogy *az áru különböző meghatározásai valójában csak váltakozó vonatkozások, amelyekben a csere szubjektumai a cserefolyamat alatt viszonyulnak*. Ez a viszonyulás azonban úgy jelenik meg, mint objektív viszony, amelybe a csere tartalma, társadalmi meghatározottsága állítja a szubjektumokat akaratuktól függetlenül. Az árban, érmében, akárcsak a pénzben, ezek a társadalmi vonatkozások mint számukra külsőleges, őket maguk alá besoroló vonatkozások jelennek meg. Az árunak egyik meghatározásában való tagadása mindig a másikban való realizálása. Árként az áru már tagadva van eszmeileg mint használati érték, és mint csereérték van tételezve; realizált árként, azaz pénzként az áru tagadott használati érték; realizált pénzként, azaz megszüntetett vásárlóeszközként tagadott csereérték, realizált használati érték. Eleinte csak *δυνάμει** használati érték és csereérték; csak a forgalomban *lesz* mindkettőként tételezett, éspedig a forgalom ezeknek a meghatározásoknak a váltakozása. Miközben a forgalom ilymódon a váltakozása és szembeállítása ezeknek a meghatározásoknak, mindig az egyenlővételük is.

De amennyiben az *Á–P–Á* formát vesszük szemügyre, a csereérték – akár árformájában, akár érmeformájában, akár az egyenlővétel mozgásának, maga a csere mozgásának a formájában – csak mint tovatűnő közvetítés jelenik meg. Árut végül árura cserélnek, vagy jobbanmondva, minthogy az áru meghatározása kihunyt, különböző minőségű használati értékeket cserélnek egymásra, és maga a forgalom csak arra szolgált, hogy egyfelől a használati értékek a szükségletnek megfelelően gazdát cseréljenek, másfelől abban a mértékben cseréljenek gazdát, amelyben munkaidőt foglalnak magukban; hogy abban a mértékben pótolják egymást, amelyben egyenlő súlyú mozzanatai az általános társadalmi munkaidőnek. De most a forgalomba dobott áruk elérték céljukat. Új birtokosának kezében mindegyikük véget ér áru lenni; mindegyikük a szükséglet objektumává lesz, és mint ilyent, természetének megfelelően, elfogyasztják. Ezzel tehát a forgalom véget ér. Nem marad más hátra, mint a forgalmi eszköz egyszerű üledékként. De mint ilyen üledék elveszti formameghatározását. Összeomlik

* [potenciálisan]

anyagává, amely az egész folyamat szervetlen hamujaként marad hátra. Mihelyt az áru használati értékké mint olyanná lett, ki van dobva a forgalomból, véget ért áru lenni. Ezért nem erről az oldalról, a tartalom (anyag)* oldaláról kell keresnünk a továbbvezető formameghatározásokat. A használati érték a forgalomban csak azzá lesz, aminek tőle függetlenül előfeltételezve volt, egy meghatározott szükséglet tárgyává. Mint ilyen, a forgalom anyagi indítéka volt és marad; de egészen érintetlen marad a forgalomtól mint a társadalmi formától. Az *Á–P–Á* mozgásban az anyagi jelenik meg mint a mozgás tulajdonképpeni tartalma; a társadalmi mozgás csak mint tovatűnő közvetítés, hogy az egyéni szükségleteket kielégítsék. A társadalmi munka anyagcseréje. Ebben a mozgásban a formameghatározásnak, azaz a társadalmi folyamatból eredő meghatározásoknak a megszüntetése nemcsak mint eredmény, hanem mint cél jelenik meg; egészen úgy, mint a pereskedés a parasztnak, habár az ügyvédnek nem. Hogy tehát a magának a forgalomnak a mozgásából kinövő további formameghatározást nyomon kövessük, ahhoz az oldalhoz kell tartanunk magunkat, amelyen a formai oldal, a csereérték mint olyan továbbfejlődik; elmélyültebb meghatározásokat kap magának a forgalomnak a folyamata által. Tehát a pénz fejlődésének, a *P–Á–P* formának az oldalához.

A csereérték mint a társadalmi munkaidő tárgyiasult mennyisége abban az objektiválódásban, amelyre a forgalomban szert tesz, továbbmegy egészen kincsként és általános fizetési eszközként való pénz-létezéséig. Ha mármost a pénzt rögzítik ebben a formában, akkor formameghatározása szintén kihuny; nem pénz többé, puszta fémmé, puszta használati értékké lesz, amely azonban, mivel nem mint ilyennek, nem fém minőségében kell szolgálnia, hasznavehetetlen, tehát nem realizálódik a fogyasztásban használati értékként úgy, mint az áru.

Láttuk, hogy az áru a benne foglalt mozzanatokat azáltal realizálja, hogy egyiküket mindig tagadja. Az áru mozgását mint olyant tekintve a csereérték eszmeileg létezik az árun mint ár; az áru elvont csereeszközzé válik az érmében; de a másik áruban való végső realizálódásában kihuny a csereértéke és az áru kiesik a folyamatból mint egyszerű használati érték, a fogyasztás közvetlen tárgya (*Á–P–Á*). Ez az a mozgása az árunak, amelyben használati értékként való létezése a túlnyúló mozzanat, és a mozgás valójában csak az, hogy az áru a használati értéknek éppen azt az alakját ölti, amely megfelel a szükségletnek, ahelyett, amelyben mint áru van.

Ha viszont a csereértéknek a pénzben való továbbfejlődését vesszük

* [*A kéziratban az előző szó fölé írva.*]

szemügyre, akkor a csereérték az első mozgásban [*Á–P*] csak mint eszmei pénz, illetve érme, mint egység és szám jut létezéséhez. Ha azonban a két mozgást összefoglaljuk, akkor megmutatkozik, hogy a pénz, amely az árban csak mint eszmei mértékegység, mint az általános munka elképzelt anyaga létezik, az érmében csak mint értékjel, az érték elvont és tovatűnő létezése, mint anyagiasult képzet, azaz jelkép létezik, végül pénzformájában először mindkét meghatározást tagadja, de magában is foglalja mindkettőt mint mozzanatokat, és egyszersmind egy a forgalommal szemben önálló anyagiasulásban, állandó vonatkozásban hozzá, ha negatívban is, megülepedik.

Az, ami – magát a formáját tekintve a forgalomnak – benne lesz, keletkezik, termelődik, az maga a pénz, semmi egyéb. Az áruk a forgalomban kicserélődnek, de nem benne keletkeznek. A pénz mint ár és érme már sajátképp a forgalom terméke ugyan, de csak formailag. Az árnak előfeltétele az áru csereértéke, ahogy maga az érme nem egyéb mint az árunak mint csereeszköznek az önállósult formája, amely szintén előfeltételezve volt. A forgalom éppúgy nem hozza létre a csereértéket, mint annak nagyságát. Ahhoz, hogy egy árut pénzben mérjenek, mind a pénznek, mind az árunak mint csereértéknek, azaz mint a munkaidő tárgyiasulásának kell egymáshoz viszonyulnia. Az áru csereértéke az árban csupán egy a használati értékétől elválasztott kifejezést kap; éppúgy az értékjel csak az egyenértékből, az árúból mint csereeszközből keletkezik. Mint csereeszköznek az árunak használati értéknek kell lennie, de csak az elidegenítés révén lehet ilyenként, mivel nem annak számára használati érték, akinek a kezében áru, hanem annak számára, aki becseréli mint használati értéket. Használati értéke az áru birtokosa számára pusztán abban áll, hogy kicserélhető, elidegeníthető a benne képviselt csereérték terjedelme erejéig. Ezért az áru mint általános csereeszköz a forgalomban pusztán mint a *csereérték fennállása* lesz használati értékké és használati értéke mint olyan kihuny. Az, hogy a csereérték mint ár vagy a csereeszköz mint pénz tételeződik, egyszerű formai változásként jelenik meg. Mindegyik áru mint realizált csereérték számolópénze a többi árunak, az az elem, amely árat ad nekik, ahogy minden áru mint csereeszköz (de itt zátonyra fut azon a terjedelmen, amelyben csereeszköz, mivel csak azzal szemben lenne csereeszköz, akinek birtokában van az az áru, melyre a cserélőnek szüksége van, és cserék egész során kellene átmennie, hogy végső csereeszközzé váljék; eltekintve e folyamat nehézkességétől, megint konfliktusba kerülne az áru használati érték természetével az, hogy adagokra oszthatónak kellene lennie azért, hogy a különböző cseréket sorra a szükséges arányokban teljesítse): forgalmi eszköz, érme. Az árban

és az érmében a két meghatározás csak egy árura van átvive. Ez mint puszta egyszerűsítés jelenik meg. Azokban a viszonyokban, amelyekben egy áru valamennyi többi árunak az értékmérője, ez az áru csereeszköz, egyenérték, elidegeníthető értük; reálisan mint egyenérték, mint *csereeszköz* szolgálhat. A forgalmi folyamat ezeknek a meghatározásoknak csak elvontabb formát ad a pénzben mint érmében és csereeszközben. Ezért az *Á–P–Á* forma, a forgalomnak ez az áramlása, amelyben a pénz csak mint mérték és érme szerepel, csupán közvetett formájaként jelenik is meg a cserekereskedelemnek, amelynek alapzatában és tartalmában semmi sem változott. A népek reflektáló tudata ezért a pénzt mértékként és érmeként való meghatározásában önkényes, a kényelem kedvéért megállapodással bevezetett találmánynak fogja fel; mivel az átváltozás[ok], amelyeken az áruban mint használati érték és csereérték egységében foglalt meghatározások átmennek, csak formaiak. Az ár csak meghatározott kifejezése a csereértéknek, az a közérthető kifejezés, amelyet magának a forgalomnak a nyelvén [kap], ahogy az érme, amely puszta jelképként való létezésében is létezhetik, pusztán jelképes kifejezése a csereértéknek; de mint csereeszköz éppen csak az áru cseréje számára való eszköz marad, és ezért nem jön be ide új tartalom. Ár és érme szintén az érintkezésből erednek ugyan; valójában az érintkezés által létrehozott kifejezések, az érintkezési kifejezései az árunak mint csereértéknek és használati értéknek.

Más azonban a helyzet a pénzzel. Ez a forgalom terméke, amely belőle nőtt ki, úgyszólván a megállapodás ellenére.

A pénz nem pusztán közvetítő formája az árucserének. A pénz a csereértéknek egy a forgalmi folyamatból kinövő formája, olyan társadalmi termék, amely a vonatkozások révén, melyekbe az egyének a forgalomban lépnek, maga hozza létre magát. Mihelyt az arany és az ezüst (vagy bármely más áru) mint értékmérő és forgalmi eszköz (az utóbbiként akár test szerinti formájukban, akár jelképpel helyettesítve) kifejlődtek, pénzzé válnak, a társadalom közreműködése és akarata nélkül. Hatalmuk mint végzet jelenik meg, és az emberek tudata, különösen olyan társadalmi állapotokban, amelyek a csereérték-viszonyok mélyebb fejlődésén tönkremennek, berzenkedik az ellen a hatalom ellen, amelyre egy anyag, egy dolog tesz szert velük szemben, az átkozott fém uralma ellen, amely merő hibbantságként jelenik meg. Először a pénzben, mégpedig a legelvontabb, ezért legértelmetlenebb, legmegérthetetlenebb formában – amely formában minden közvetítés meg van szüntetve – jelenik meg a kölcsönös társadalmi vonatkozásoknak egy szilárd, mindent legyűrő, az egyéneket maga alá besoroló társadalmi viszonnyá való átváltozása. Éspedig annál kegyetlenebb ez a

jelenség, mert mint előfeltételből a szabad, önhatalmú, csak a kölcsönös szükségletek révén a termelésben egymásra vonatkozó, atomisztikus magánszemélyekből nő ki. Maga a pénz magában foglalja sajátmagának mint puszta mértéknek és érmének a tagadását. {Valójában az árunak, magáértvalóan tekintve, pusztán a csereérték létezésének kell lennie birtokosa számára; az ő számára az áru anyagiasulásának pusztán az az értelme, hogy az általános munkaidő tárgyisága, amely ennek bármely más tárgyiságával kicserélhető; tehát közvetlenül *általános egyenérték, pénz*. Ez az oldal azonban rejtve van, maga is csak mint egyik oldal jelenik meg.} Az ókori filozófusok, úgyszintén Boisguillebert, ezt a pénz visszájárafordításának tekintik, visszaélésnek vele, amely szolgából úrrá lesz, leértékeli a természetes gazdagságot, megszünteti az egyenértékek arányosságát. Platón az államában[115] erőszakkal meg akarja tartani a pénzt mint puszta forgalmi eszközt és mértéket, de nem akarja, hogy pénzzé mint olyanná váljék. Arisztotelész ezért a forgalom *Á–P–Á* formáját, amelyben a pénz csak mint mérték és érme funkcionál, olyan mozgásnak tekinti, amelyet ő az oikonomikénak nevez, mint a természeteset és ésszerűt, viszont a *P–Á–P* formát, a khrématisztikét, mint természetellenest, célszerűtlent megbélyegzi.[116] Ami ellen itt harcolnak, az csak az a csereérték, amely a forgalom tartalmává és öncéljává válik, a csereértéknek mint olyannak az önállósulása; azellen, hogy az érték mint olyan a csere céljává válik és önálló formát kap, eleinte még a pénz egyszerű, kézzelfogható formájában. A vásárlásért való eladásban a használati érték a cél; az eladásért való vásárlásban maga az érték.

Mármost láttuk ugyan, hogy a pénz valójában csak felfüggesztett funkciójú forgalmi eszköz, akár mint vásárlóeszköz, akár mint fizetési eszköz kerül be később a forgalomba. Ellenben a forgalommal szemben önálló viselkedése, attól való elvonása megfosztja a pénzt mindkét értéktől: használati értékétől, mert nem fémként kell szolgálnia; csereértékétől, mert ezzel a csereértékkel éppen mint a forgalom mozzanata bír csupán, mint az áruk saját értékének általuk kölcsönösen magukkal szembeállított elvont jelképe; mint maga az áru formamozgásának egyik mozzanata. Ameddig a forgalomtól elvonva marad, addig a pénz éppoly értéktelen, mintha a legmélyebb aknában eltemetve feküdnék. Ha azonban megint bekerül a forgalomba, akkor vége el nem múlásának, akkor a benne foglalt érték elmúlik azon áruk használati értékében, amelyekre a pénz kicserélődik, akkor megint puszta forgalmi eszközzé válik. Ez az egyik mozzanat. *A pénz a forgalomból ered, mint annak eredménye, azaz mint a csereérték adekvát létezése, magáért-való és magában megmaradó általános egyenérték.*

Másrészt: mint a csere célja – azaz mint olyan mozgás, amelynek tartalma

a csereérték, maga a pénz – az egyetlen tartalom a csereérték gyarapítása, *pénz felhalmozása.* Valójában azonban ez a gyarapítás csak tisztán formai. Nem az értékből lesz érték, hanem az értéket áru formájában a forgalomba dobják, hogy belőle a hasznavehetetlen értékben kincsként elvonják.

„Gazdag vagy, mondják, én azt mondom, te szegény vagy, mert aki *él vele,* az csak a gazdag."[117]

A meggazdagodás ilymódon *tartalma* szerint mint önkéntes elszegényedés jelenik meg. Csak a szükségletnélküliség, a szükségletről való lemondás, az áru formájában létező érték használati értékéről való lemondás teszi lehetővé, hogy ezt az értéket a pénz formájában felhalmozzák. A *P–Á–P* forma valóságos mozgása ugyanis nem az egyszerű forgalomban létezik, ahol csak átteszik az egyenértékeket az áru formájából a pénz formájába és megfordítva. Ha egy tallért kicserélek az egy tallér értékű árura, ezt pedig megint egy tallérra, akkor ez tartalomnélküli folyamat. Az egyszerű forgalomban csupán ezt kell szemügyre venni – magát a tartalmát ennek a formának –, tudniillik a pénzt mint öncélt. Hogy ez a forma mint olyan *előfordul,* az világos; a mennyiségtől eltekintve, a kereskedelem uralkodó formája abban áll, hogy pénzt árura és árut pénzre cserélnek. Az is megtörténhetik és megtörténik, hogy ennél a folyamatnál nem pusztán egyszerűen ugyanannyi pénz az eredmény, mint amennyi az előfeltétel. Rossz üzletnél kerülhet ki kevesebb belőle, mint amennyi belekerült. Itt csak a jelentést kell szemügyre venni; a további meghatározottság nem tartozik magához az egyszerű forgalomhoz. Magában az egyszerű forgalomban az értéknagyság gyarapítása, az a mozgás, amelyben az érték növekedése maga cél, csak a felhalmozás formájában jelenhetik meg, melyet *Á–P,* az áru állandóan megújított eladása közvetít azáltal, hogy a pénznek nem engedik meg, hogy egész pályáján végigmenjen, és miután az áru pénzzé változott, a pénz megint áruvá változzék. A pénz ezért nem úgy jelenik meg, mint a csere kiindulópontja, ahogy azt a *P–Á–P* forma kívánja, hanem mindig csak mint eredménye. Csak annyiban kiindulópont, amennyiben az eladó részéről az áru neki magának *csak* mint ár számít, mint olyan pénz, amelynek még csak kell léteznie, és az eladó azért dobja ebben a mulandó formában a forgalomba, hogy örök formájában húzza ki belőle. A csereérték valójában a forgalom előfeltétele volt, tehát pénz, és adekvát létezése és gyarapítása szintúgy a forgalom eredményeként jelenik meg; amennyiben a forgalom a pénz felhalmozásában végződik.

A pénz tehát pénzként való konkrét meghatározásában is, amelyben már maga is tagadása magának mint puszta mértéknek és puszta érmének,

tagadva van a forgalom mozgásában, amelyben pénzként tételezték. De ami azzal tagadva van, az pusztán az elvont forma, amelyben a csereérték önállósulása – és ezen önállósulás folyamatának az elvont formája – a pénzben megjelenik. Az egész forgalom, a csereérték álláspontjáról, tagadva van, mivelhogy nem hordozza magában az önmegújítás elvét.

A forgalom az áru mindkét meghatározásából indul ki, az áruból mint használati értékből, az áruból mint csereértékből. Amennyiben az első meghatározás az uralkodó, a forgalom a használati érték önállósulásában ér véget; az áru a fogyasztás tárgyává válik. Amennyiben a második meghatározás az uralkodó, a forgalom a második meghatározásban, a csereérték önállósulásában végződik. Az áru pénzzé lesz. De az utóbbi meghatározásban az áru csak a forgalom folyamata révén lesz és továbbra is vonatkozik a forgalomra. Az utóbbi meghatározásban az áru továbbfejlődik mint tárgyiasult általános munkaidő – a társadalmi formájában. Az utóbbi oldalról kell ezért történnie a társadalmi munka további meghatározásának is, amely eredetileg mint az áru csereértéke, azután mint pénz jelenik meg. A csereérték a társadalmi forma mint olyan; a továbbfejlődése ezért a továbbfejlesztés, illetve az elmélyülés abban a társadalmi folyamatban, amely az árut a felszínére dobja.

Ha, mint korábban az áruból, most a csereértékből mint olyanból indulunk ki – önállósulása a forgalmi folyamat eredménye –, akkor ezt találjuk:

1. A csereérték kettősen létezik mint áru és mint pénz; az utóbbi mint a csereérték adekvát formája jelenik meg; de az áruban, amíg áru marad, a pénz nem vész el, hanem mint az áru ára létezik. A csereérték létezése így megkettőződik, egyszer használati értékekben, másszor pénzben létezik. De mindkét forma kicserélődik, és a puszta csere mint olyan által az érték nem pusztul el.

2. Hogy a pénz mint pénz fennmaradjon, ahhoz, ugyanúgy, ahogy a forgalmi folyamat lecsapódásaként és eredményeként jelenik meg, képesnek kell lennie arra is, hogy megint bekerüljön ebbe a folyamatba, azaz hogy a forgalomban ne váljék puszta forgalmi eszközzé, amely az áru formájában puszta használati érték ellenében eltűnik. A pénznek azáltal, hogy az egyik meghatározásban bekerül, nem kell a másikban elvesznie, tehát áruként való létezésében is meg kell maradnia pénznek és pénzként való létezésében az áru átmenete formájaként kell csak léteznie; áruként való létezésében nem kell a csereértéket, pénzként való létezésében a használati érték tekintetbevételét elvesztenie. A forgalomba való bekerülésének magának is magánál-maradása egy mozzanatának, magánál-maradásának pedig a forgalomba bekerülésnek kell lennie. A csereérték most tehát mint folya-

mat van meghatározva, már nem mint a használati érték pusztán tovatűnő formája, amely magával a használati értékkel mint anyagi tartalommal szemben közömbös, sem mint a pénz formájában levő puszta dolog; mint a forgalom folyamata révén önmagához való viszonyulás van meghatározva. Másfelől maga a forgalom már nem úgy van meghatározva, mint pusztán formai folyamat, amelyben az áru befutja különböző meghatározásait, hanem magának a csereértéknek, mégpedig a pénzben mért csereértéknek kell mint előfeltételnek a forgalom által tételezettként, mint általa tételezettnek pedig a forgalom előfeltételeként megjelennie. Magának a forgalomnak a csereértékek termelése egy mozzanataként (a csereértékek termelése folyamataként) kell megjelennie. A csereértéknek a pénzben való önállósulásában valójában csak az van tételezve, hogy közömbös a különös használati érték iránt, amelyben testet ölt. Az önállósult általános egyenérték pénz, akár az áru formájában, akár a pénz formájában létezik. A pénzben való önállósulásnak magának is csak mint a mozgás egy mozzanatának kell megjelennie, mint ami eredménye ugyan a forgalomnak, de az a rendeltetése, hogy újra kezdje azt, ne maradjon meg ebben a formában.

A pénz, azaz az önállósult csereérték, amely a forgalmi folyamatból keletkezett mint a forgalom eredménye és egyszersmind eleven törekvése (bár az utóbbi csak a kincsképzés korlátolt formájában), tagadta magát mint puszta érmét, azaz mint a csereérték* puszta tovatűnő formáját, mint pusztán a forgalomban felolvadót; szintúgy tagadta magát mint a forgalommal önállóan szembelépőt. Hogy mint kincs ne kövüljön meg, ugyanúgy megint be kell kerülnie a forgalomba, mint ahogy kilépett belőle, de nem mint puszta forgalmi eszköz, hanem forgalmi eszközként való létezésének és ezért áruba átcsapásának magának is puszta formaváltozásnak kell lennie, hogy a pénz megint az adekvát formájában jelenjék meg, mint *adekvát csereérték*, de egyszersmind mint *megsokszorozott, gyarapított csereérték, értékesített csereérték*. A forgalomban *értékesülő*, azaz megsokszorozódó érték egyáltalában a magáért-való csereérték, amely mint öncél futja be a forgalmat. Ez az *értékesülés, az érték mennyiségi gyarapodása* – az egyetlen folyamat, amelyen az érték mint olyan átmehet – a pénzfelhalmozásban csak a forgalommal szemben ellentétesen, azaz az érték saját megszüntetése révén jelenik meg. Sőt magát a forgalmat kell olyan folyamatnak tételeznie, amelyben az érték fennmarad és értékesül. A forgalomban azonban a pénz érmévé lesz és mint ilyen kicserélődik árura. Ahhoz mármost, hogy ez a csere ne csak formai legyen – vagyis a csere-

* [*A kéziratban*:] használati érték

érték ne vesszen el az áru elfogyasztásában – úgyhogy ne pusztán a csereérték formája cserélődjék, egyszer a pénzben való általános elvont létezése, másszor az áru különös használati értékében való létezése –, a csereértéket valóban ki kell cserélni használati értékre és az árut mint használati értéket el kell fogyasztani, de fenn kell maradnia csereértékként ebben a fogyasztásban, vagyis elmúlásának el kell múlnia, és csak nagyobb csereérték keletkezése, a csereérték újratermelése és termelése eszközének kell lennie – *termelő fogyasztásnak*, azaz munka általi fogyasztásnak, azért, hogy a munkát tárgyiasítsák, csereértéket tételezzenek. A csereérték termelése egyáltalában csak nagyobb csereérték termelése, a csereérték megsokszorozása. Egyszerű újratermelése megváltoztatja a használati értéket, amelyben a csereérték létezik, ahogy ezt az egyszerű forgalom teszi, de nem termeli, nem hozza létre.

Az önállósult csereérték a forgalmat mint fejlett mozzanatot előfeltételezi és mint állandó folyamat jelenik meg, amely tételezi a forgalmat és belőle állandóan visszatér magába, hogy újra tételezze azt. A csereérték mint önmagát tételező mozgás már nem az előfeltételezett csereértékek pusztán formai mozgásaként jelenik meg, hanem egyszersmind önmagát termelően és újratermelően. Maga a termelés itt már nincs meg az eredményei előtt, azaz nincs előfeltételezve; hanem úgy jelenik meg, mint ami egyszersmind maga idézi elő ezeket az eredményeket; de már nem úgy tételezi a csereértéket, mint ami pusztán a forgalomhoz vezet, hanem mint ami egyszersmind a fejlett forgalmat feltételezi a maga folyamatában.

Ahhoz, hogy önállósuljon, a csereértéknek nemcsak eredményként kikerülnie kellene a forgalomból, hanem képesnek kellene lennie megint belekerülni, benne fennmaradni, ahogy áruvá lesz. A pénzben a csereérték önálló formát kapott az *Á–P–Á* forgalommal szemben, azaz puszta használati értékké való végleges felolvadásával szemben. De ez a forma, ha rögzítik, csak negatív, tovatűnő vagy illuzórikus. A pénz csak a forgalomra vonatkozóan létezik és mint lehetősége annak, hogy belekerül ebbe. De elveszti ezt a meghatározást, mihelyt realizálódik. Visszaesik abba a két funkciójába, hogy mérték és forgalmi eszköz. Mint puszta pénz nem jut túl ezen a meghatározáson. Egyidejűleg azonban az is tételezve van a forgalomban, hogy pénz marad, akár mint ilyen létezik, akár mint az áru ára. A forgalom mozgásának nem mint a pénz tovatűnése mozgásának, hanem éppenséggel mint csereértékként történő valóságos magát-tételezése mozgásának, csereértékként való realizálódása mozgásának kell megjelennie. Amikor árut cserélnek pénzre, a csereérték formája, a csereértékként tételezett csereérték, a pénz, csak addig marad meg, amíg kívül tartózkodik

a cserén, amelyben mint érték funkcionál, amíg elvonja magát tőle, tehát tisztán illuzórikus megvalósulása az értéknek, tisztán eszmei ebben a formában, amelyben a csereérték önállósága kézzelfoghatóan létezik.

Ugyanannak a csereértéknek kell pénzzé, áruvá, áruvá, pénzzé válnia, ezt a követelést tételezi a *P–Á–P* forma. Az egyszerű forgalomban az áru pénzzé és azután áruvá válik; egy másik áru az, amely megint pénzként tételezi magát. *A csereérték nem tartja fenn magát formájának ebben a váltogatásában. De a forgalomban már tételezve van az, hogy a pénz mind a kettő, pénz és áru, és a két meghatározás váltogatásában fenntartja magát.*

A forgalomban a csereérték kettősen jelenik meg: egyszer mint áru, másszor mint pénz. Ha az egyik meghatározásban van a csereérték, akkor nincs a másikban. Ez érvényes minden különös árura; éppígy a pénzre mint forgalmi eszközre. De a forgalom egészét tekintve, ez abban áll, hogy ugyanaz a csereérték, a csereérték mint szubjektum egyszer mint áru, másszor mint pénz tételezi magát, és éppen az a mozgás a forgalom, hogy magát ebben a kettős meghatározásban tételezi és magát mindegyikükben mint ellenkezőjében: az áruban mint pénz és a pénzben mint áru fenntartja. Ez, ami magán-valóan megvan az egyszerű forgalomban, nincs azonban benne tételezve.

Ahol az egyszerű forgalomban a meghatározások önállóan viszonyulnak egymással szemben, *pozitíve*, mint abban az áruban, amely a fogyasztás tárgyává lesz, ott többé már nem a gazdasági folyamat mozzanata; ahol *negatíve*, mint a pénzben, ott hibbantsággá lesz, magából a gazdasági folyamatból kinövő hibbantsággá.

Nem lehet azt mondani, hogy a csereérték az egyszerű forgalomban realizálódik, mert a használati érték nem mint olyan, önmaga által meghatározott használati érték lép szembe vele. Megfordítva a használati érték mint olyan nem válik maga is csereértékké vagy csak annyiban válik azzá, hogy a használati értékek meghatározását – hogy tárgyiasult általános munka – mint külső mércét alkalmazzák rájuk. Egységük még közvetlenül szétesik, különbségük pedig még közvetlenül egybeesik. Mármost tételezni kell azt, hogy a használati érték mint olyan a csereérték által lesz, és hogy a csereérték önmagát a használati érték által közvetíti. Az egyszerű forgalomban csak a csereérték két formailag megkülönböztetett meghatározásával – pénz és az áru ára – és csak két anyagilag különböző használati értékkel – *Á–Á* – volt dolgunk, melyek számára a pénz, a csereérték, csak tovatűnő közvetítés, olyan forma, amelyet átmenetileg felöltenek. Valóságos viszony csereérték és használati érték között nem következett be. A használati értékben létezik ugyan a csereérték is mint ár (eszmei meghatározás);

a pénzben létezik ugyan a használati érték is, mint realitása, anyaga. Az áru mint olyan – a különös használati értéke – ezért egyszersmind csak anyagi indíték a cserére, de mint ilyen kívül esik a gazdasági formameghatározáson; illetve a gazdasági formameghatározás csupán felszíni forma, formai meghatározás, amely nem hatol be a gazdagság valóságos szubsztanciájának tartományába és ezzel mint olyannal egyáltalán nincs viszonyban; ezért ha ezt a formameghatározást mint olyant rögzíteni akarják a kincsben, akkor titkon átváltozik természeti közömbös termékké, egy fémmé, amelyen kihunyt az utolsó vonatkozása is a forgalomra. A fém mint olyan természetesen nem fejez ki társadalmi vonatkozást; kihunyt benne az érme formája is, társadalmi jelentésének utolsó életjele.

A csereértéknek, mint a forgalom előfeltételének és eredményének, ahogy kilépett abból, éppúgy megint be kell lépnie abba.

Már láttuk a pénznél, a kincsképzésben pedig megjelenik, hogy a pénz gyarapítása, megsokszorozása a forgalom formájának egyetlen folyamataként van, amely az érték számára öncél, azaz hogy az önállósult és a csereértékként (elsősorban pénzként) való formájában magát fenntartó érték egyszersmind az érték gyarapításának a folyamata; hogy értékként való magátfenntartása egyszersmind a maga mennyiségi korlátján való túlmenése, értéknagyságként való megnagyobbodása, és hogy a csereérték önállósulásának további tartalma nincs. A csereértéknek mint olyannak a fenntartása a forgalom révén egyszersmind úgy jelenik meg, mint magát-gyarapítása, és ez a csereérték önértékesítése, aktív magát-tételezése mint értéklétrehozó érték, mint önmagát újratermelő és benne fenntartó érték, de egyszersmind mint *érték* tételezve magát, azaz mint értéktöbblet. Ez a folyamat a kincsképzésben még tisztán formai. Amennyiben az egyént tekintjük, a folyamat tartalomnélküli mozgásként jelenik meg, amely a gazdagságot hasznosból egy hasznavehetetlen és meghatározása szerint haszontalan formába változtatja át. Amennyiben a gazdasági folyamatot egészében tekintjük, a kincsképzés csak magának a fémforgalomnak egyik feltételeként szolgál. Ameddig a pénz kincs marad, addig nem funkcionál csereértékként, csak képzetes. Másrészt a gyarapítás – a magát-értékként-tételezés, az érték, amely a forgalom révén nemcsak fenntartja magát, hanem belőle hozza létre, tehát mint értéktöbbletet tételezi magát – szintén csak képzetes. Ugyanaz az értéknagyság, amely korábban az áru formájában, az most a pénz formájában létezik; azért halmozzák fel az utóbbi formában, mert a másikban lemondanak róla. Ha realizálni akarják, akkor eltűnik a fogyasztásban. Az érték fenntartása és gyarapítása tehát csak elvont, formai. Pusztán a formájuk van az egyszerű forgalomban tételezve.

Mint az általános gazdagság formája, mint önállósult csereérték, a pénz nem képes más mozgásra, mint mennyiségire: magát gyarapítani. Fogalma szerint a pénz minden használati érték foglalata; de mint mindig csak meghatározott értéknagyság, meghatározott összegű arany és ezüst, mennyiségi korlátja ellentmondásban áll minőségével. Ezért természetében van, hogy állandóan túlhajt saját korlátján. (Ezért mint élvező gazdagság, pl. a római császárkorban, határtalan, hibbant tékozlásként jelenik meg, amely az élvezetet is képzelt határtalanságába próbálja emelni, azaz amely a pénzt mint a gazdagság ilyen formáját egyszersmind közvetlenül használati értékként kezeli. Gyöngysaláta stb.) Az érték számára, amely ragaszkodik magához mint értékhez, a gyarapodás ezért egybeesik az önfenntartással, és az érték csak azáltal tartja fenn magát, hogy állandóan túlhajt mennyiségi korlátján, amely ellentmond belsőleges általánosságának. A gazdagodás így öncél. Az önállósult csereérték célmeghatározó tevékenysége csak a gazdagodás, azaz önmaga nagyobbítása lehet; az újratermelés, de nemcsak formailag, hanem úgy, hogy az újratermelésben nagyobbodik. De mint mennyiségileg meghatározott értéknagyság, a pénz csak korlátozott képviselője az általános gazdagságnak, illetve egy korlátozott gazdagság képviselője, amely éppen annyira terjed, mint csereértékének nagysága, pontosan ezen mérik. Semmiképpen nincs meg tehát az a képessége, amellyel általános fogalma szerint bírnia kellene, hogy minden élvezetet, minden árut, az anyagi gazdagság totalitását megvásárolhatja; nem „précis de toutes les choses"*. Gazdagságként, a gazdagság általános formájaként rögzítve, mint érték, amely értéknek számít, a pénz tehát az állandó törekvés, túlmenni a maga mennyiségi korlátján; végnélküli folyamat. Saját elevensége kizárólag ebben áll; csak mint a használati értéktől megkülönböztetett magáért számító érték tartja fenn magát, azáltal, hogy *állandóan megsokszorozza magát* magának a cserének a folyamata által. Az aktív érték csak az értéktöbbletet tételező érték. A csereértékként betöltött egyetlen funkció maga a csere. Ebben a funkcióban kell tehát gyarapodnia a pénznek, nem elvonása által, mint a kincsképzésben. A kincsképzésben a pénz nem pénzként funkcionál. Kincsként elvonva a pénz sem csereértékként, sem használati értékként nem funkcionál, hanem holt, improduktív kincs. Belőle magából semmilyen akció nem indul ki. Gyarapodása egy külsőleges hozzátevés a forgalomból, azáltal, hogy újra árut dobnak a forgalomba és az értéket az áru formájából átteszik a pénz formájába és azután mint

* [„minden dolgok foglalata"[118]]

az utóbbit biztonságba helyezik, azaz hogy egyáltalában véget ér pénz lenni. Ha azonban megint belép a forgalomba, akkor eltűnik mint csereérték.

A forgalomból adekvát csereértékként eredő és önállósult, de a forgalomba megint bekerülő, magát benne és általa megörökítő és értékesítő (megsokszorozó) pénz *tőke*. A tőkében a pénz elvesztette merevségét és kézzelfogható dologból folyamattá vált. Pénz és áru mint olyanok, éppúgy, mint maga az egyszerű forgalom, a tőke számára már csak mint létezésének különös elvont mozzanatai léteznek, amelyekben éppúgy állandóan megjelenik, egyikből a másikba átmegy, ahogy állandóan eltűnik. Az önállósulás nemcsak abban a formában jelenik meg, hogy a tőke mint önálló elvont csereérték – pénz – áll szemben a forgalommal, hanem hogy a forgalom egyszersmind a tőke önállósulásának folyamata; hogy mint önállósult a forgalomból lesz.

A *P–Á–P* formában ki van mondva, hogy a pénz önállóságának folyamatként, a forgalomnak mind előfeltételeként, mind eredményeként kell megjelennie. De ez a forma mint olyan nem kap tartalmat az egyszerű forgalomban, nem jelenik meg maga is tartalmi mozgásként – olyan mozgásaként a forgalomnak, melynek számára a csereérték nemcsak forma, hanem maga a tartalom és cél, és amely ezért magának a *folyamatot végző csereértéknek* a formája.

Az egyszerű forgalomban az önállósult csereérték, a pénz mint olyan, mindig csak mint a mozgás eredménye, caput mortuuma* jelenik meg. Éppígy előfeltételeként kell megjelennie; eredményének előfeltételeként, előfeltételének pedig eredményeként.

A pénznek fenn kell tartania magát mint pénzt, mind pénzformájában, mind áruformájában, és e meghatározások átcserélésének, a folyamatnak, amelyben befutja ezeket az átváltozásokat, egyszersmind a pénz termelési folyamataként kell megjelennie, ő maga teremtőjeként – azaz értéknagysága gyarapodásaként. Azáltal, hogy a pénz áruvá lesz és az árut mint olyant szükségképpen mint használati értéket elfogyasztják, el kell múlnia, ezáltal ennek az elmúlásnak magának is el kell múlnia, ennek a felemésztésnek fel kell emésztenie önmagát, úgyhogy az áru használati értékként való elfogyasztása maga is az önmagát újratermelő érték folyamatának egy mozzanataként jelenik meg.

Pénz és áru, éppúgy, mint kettejük vonatkozása a forgalomban, most

* [ho déke]

éppannyira a tőke egyszerű előfeltételeiként, mint másfelől létezési formájaként jelennek meg; éppígy a tőke egyszerű fennálló elemi előfeltételeiként, mint másfelől létezési formáiként és eredményeiként is.

Azt a maradandóságot, amelyre a pénz törekedik, amikor negatívan viszonyul a forgalommal szemben (elvonja magát tőle), a tőke akkor éri el, amikor éppen azzal tartja fenn magát, hogy odaadja magát a forgalomnak. A tőke mint a forgalmat előfeltételező, általa előfeltételezett és magát benne fenntartó csereérték váltakozva felölti az egyszerű forgalomban foglalt mindkét mozzanatot, de nem úgy, mint az egyszerű forgalomban, hogy csupán átmegy az egyik formából a másikba, hanem a meghatározások mindegyikében egyszersmind vonatkozás az ellentettre. Ha mint pénz jelenik meg, akkor ez most csak az egyoldalú elvont kifejezése magának mint általánosságnak; azáltal, hogy ezt a formát szintén leveti, csak ennek ellentétes meghatározását veti le (az általánosság ellentétes formáját). Pénzként tételezve, azaz a csereérték általánosságának ezen ellentétes formájaként, egyszersmind rajta tételezve van, hogy a tőke ne az általánosságot veszítse el, mint az egyszerű forgalomban, hanem annak ellentétes meghatározását, vagy csak eltűnően ölti magára azt, tehát megint az árura cserélődik, de olyan áruként, amely még különösségében is a csereérték általánosságát fejezi ki, ezért állandóan váltogatja meghatározott formáját.

Az áru nemcsak csereérték, hanem használati érték is, és mint utóbbit célszerűen kell elfogyasztani. Amikor az áru mint használati érték szolgál, azaz a fogyasztásában, a csereértéknek egyszersmind fenn kell tartania magát, és a fogyasztás célmeghatározó lelkeként kell megjelennie. Ezért elmúlása folyamatának egyszersmind elmúlása elmúlásának folyamataként, azaz újratermelő folyamataként kell megjelennie. Az áru fogyasztása tehát nem a közvetlen élvezetre irányul, hanem maga is csereértéke újratermelésének mozzanataként van. A csereérték tehát nemcsak az áru formáját adja, hanem ama tűzként jelenik meg, amelyben maga az áru szubsztanciája is felolvad. Ez a meghatározás magának a használati értéknek a fogalmából ered. A pénz formájában pedig a tőke egyfelől csak tovatűnően jelenik majd meg mint forgalmi eszköz, másfelől mint annak csak-mozzanatként-, átmenetileg-tételezettsége az adekvát csereérték meghatározásában.

Egyrészt az egyszerű forgalom az árunak meglevő előfeltétele, s végpontjai, pénz és áru, úgy jelennek meg, mint elemi előfeltételek, potenciálisan tőkévé váló formák, vagy pedig ezek pusztán elvont szférái az előfeltételezett tőke termelési folyamatának. Másrészt visszatérnek a

tőkébe mint mélységükbe vagy hozzá vezetnek. (Itt a fenti történelmi példát.*)

A tőkében a pénz, az előfeltételezett önállósult csereérték nemcsak mint csereérték jelenik meg, hanem mint a forgalom *eredményeként* önállósult csereérték. És valójában nem megy végbe tőkeképződés addig, amíg az egyszerű forgalom szférája, bár egészen más termelési feltételekből kiindulva mint magából a tőkéből, nem fejlődött ki bizonyos magasságig. Másrészt a pénz úgy van tételezve, mint ami a forgalmat a saját folyamatának mozgásaként tételezi, magát megörökítő és értékesítő értékként való saját realizálásának mozgásaként. Mint előfeltétel a pénz itt egyszersmind eredménye a forgalmi folyamatnak és mint eredmény egyszersmind előfeltétele e folyamat meghatározott formájának, amely mint *P–Á–P* volt meghatározva (eleinte csak ezen áramlásának). A pénz mint tőke áru és pénz egysége, de a folyamatot végző egysége kettejüknek, és ahogy sem az egyik, sem a másik, úgy mind az egyik, mind a másik.

A pénz mint tőke a forgalomban és a forgalom által tartja fenn és értékesíti magát. Másrészt a csereérték már nem mint egyszerű csereérték van előfeltételezve, ahogy mint egyszerű meghatározás az árun létezik, mielőtt az a forgalomba lép, vagy jobbanmondva mint csak vélt meghatározás, mivel az áru csak a forgalomban lesz tovatűnően csereértékké. A csereérték a *tárgyiság* formájában létezik, de közömbös azzal szemben, hogy ez a tárgyiság a pénzé vagy az árué-e. A forgalomból ered; tehát előfeltételezi azt; de egyszersmind magából indul ki mint előfeltételből a forgalommal szemben.

A pénznek árura történő valóságos cseréjében, ahogy ezt a *P–Á–P* forma kimondja, tehát mivel az áru reális léte a használati értéke, a használati érték reális létezése pedig az elfogyasztása, a használati értékként realizálódó áruból megint magának a csereértéknek kell kikerülnie, a pénznek és az áru elfogyasztásának a csereértéknek mind a fenntartása, mind az önértékesítése formájaként kell megjelennie. A forgalom a csereértékkel szemben mint az utóbbi saját realizálása folyamatának mozzanata jelenik meg.

Az áru reális létezése, használati értékként való létezése kiesik az egyszerű forgalomból. Így ki kell esnie annak a mozzanatnak a tőke folyamatában, amelyben az áru elfogyasztása a tőke önértékesítésének egyik mozzanataként jelenik meg.

Amíg a pénz, azaz az önállósult csereérték csak rögzítődik ellentétével, a használati értékkel mint olyannal szemben, addig valójában csak elvont

* [*V. ö. II. köt. 385–386. old.*]

létezésre képes. Ellentétében, használati értékké válásában és a használati érték folyamatában, a fogyasztásban, egyszersmind fenn kell tartania magát és növekednie kell csereértékként, tehát át kell változtatnia a használati értéknek magát a fogyasztását – mind aktív tagadását, mind állítását – magának a csereértéknek az újratermelésévé és termelésévé.

Az egyszerű forgalomban mindegyik áru váltakozva mint csereérték vagy mint használati érték lép fel. Mihelyt mint az utóbbit realizálták, kiesik a forgalomból. Amennyiben az árut mint csereértéket rögzítik, a pénzben, ugyanarra a formanélküliségre hajt, de mint a gazdasági vonatkozáson belülre eső. Mindenesetre az áruk csak annyiban vannak érdekelve a csereviszonyban (egyszerű forgalom), amennyiben csereértékük van. Másrészt csereértékük átmeneti érdekességű csupán, amennyiben megszünteti a használati érték egyoldalúságát – hogy csak *közvetlenül* az egyének számára létező használási érték –: fogyasztójánál érvényesíti a használati értéket; nem változtat a használati értéken egyebet, mint hogy a mások (a vevők) számára való használati értékként tételezi. De amennyiben a csereértéket mint olyant rögzítik, a pénzben, a használati érték már csak mint elvont káosz áll vele szemben; és éppen a szubsztanciájától való elválás révén magába összeesik és kivisz az egyszerű csereérték szférájából, amelynek legmagasabb mozgása az egyszerű forgalom, és amelynek legmagasabb kiteljesedése a pénz. De magán a szférán belül a különbség csak mint formai, felszíni megkülönböztetés létezik. A pénz a maga legmagasabb rögzítettségében maga is megint áru.

Harmadik fejezet. A tőke

A) A tőke termelési folyamata

1. A pénz átváltozása tőkévé

Az egyszerű forgalom eredményeként a tőke először is a pénz egyszerű formájában létezik. De a tárgyi önállóság, amely a pénzt mint kincset ebben a formában rögzíti a forgalommal szemben, tovatűnt. Sőt, a tőke pénzként, az általános egyenérték adekvát kifejezéseként való létezésében csak az van megmondva, hogy közömbös valamennyi áru különösségével szemben és az áru akármelyik tetszőleges formáját felöltheti. A tőke nem ez vagy az az áru, hanem bármely áruvá át lehet alakítani, és mindegyikükben továbbra is ugyanaz az értéknagyság és magához mint öncélhoz viszonyuló érték. Az először is a pénz formájában létező tőke tehát nem is áll meg a forgalommal szemben; hanem éppen be kell abba kerülnie. Nem is vész el a forgalmon belül, mivel a pénz formájából átcsap az áru formájába. Pénzlétezése éppenséggel csak az adekvát csereértékként való létezése, amely közömbösen bármifajta áruba átcsaphat. Mindegyikben magához igazodó csereérték marad. De önállósult csereérték a tőke csak azáltal lehet, hogy egy harmadikkal szemben önállósult, egy harmadikhoz való viszonyban. {Pénzként való létezése mind a kettő: átcserélődhetik akármelyik tetszőleges árura és mint általános csereérték nincs valamely áru különös szubsztanciájához kötve; másodszor: pénz marad akkor is, ha áruvá lesz; vagyis az az anyag, amelyben létezik, nem egyéni élvezet kielégítésének tárgyaként, hanem a csereértéknek az anyagiasulásaként van, amely csak azért ölti ezt a formát, hogy fenntartsa és gyarapítsa magát.} Ez a harmadik nem az áruk. Mert a tőke olyan pénz, amely pénzként való formájából közömbösen átmegy bármelyik áru formájába, anélkül, hogy elveszne benne mint egyéni fogyasztás tárgya. Ahelyett, hogy kizárná a pénzt, az áruk egész köre, valamennyi áru úgy jelenik meg, mint megannyi testetöltése a pénznek. Ami az áruk természetes anyagi különbözőségét illeti, egyik áru sem zárja ki azt, hogy a pénz benne helyet foglaljon, őt saját testévé tegye, mivel egyik sem zárja ki a pénz

meghatározását az áruban. A gazdagság egész tárgyi világa most a pénz testeként jelenik meg, csakúgy, mint az arany és az ezüst, és a pénz formájában levő pénz és az áru formájában levő pénz közötti éppen csak formai különbség egyaránt képessé teszi arra, hogy az egyik vagy a másik formát öltse, a pénz formájából átmenjen az áruéba. (Az önállósulás már csak abban áll, hogy a csereérték ragaszkodik magához mint csereértékhez, akár a pénz formájában, akár az áruéban létezik, és csak azért megy át az áru formájába, hogy értékesítse önmagát.)

A pénz most *tárgyiasult munka*, akár a pénz formájával, akár különös áru formájával bír. A munka egyetlen tárgyi létezési módja sem áll szemben a tőkével, hanem mindegyik a tőke lehetséges létezési módjaként jelenik meg, amelyet az egyszerű formacserével, a pénz formájából az áru formájába való átmenettel felölthet. Az egyetlen ellentét a *tárgyiasult* munkával szemben a *nem-tárgyi*, az *objektiválódottal* ellentétben a *szubjektív* munka. Vagy az időbelileg múltbeli, de térbelileg létező munkával ellentétben az időbelileg meglevő, eleven munka. Mint időbelileg meglevő *nem*-tárgyi (és ezért még nem is tárgyiasult) munka, ez csak mint *képesség*, lehetőség, tehetség, mint az eleven szubjektum *munkaképessége* lehet meg. A tőkével mint az önállóan magához ragaszkodó tárgyiasult munkával csak maga az eleven munkaképesség alkothat ellentétet, és ilymódon az egyetlen csere, amely által a pénz tőkévé válhatik, az, amelyre a pénz birtokosa az eleven munkaképesség birtokosával, azaz a munkással lép.

Mint csereérték a csereérték egyáltalában csak a vele mint olyannal szembelépő használati értékkel szemben önállósulhat. Csak ebben a viszonyban önállósulhat a csereérték mint olyan; lehet mint olyan tételezve és funkcionálhat. A pénzben a csereérték ezt az önállóságot azáltal kaphatta meg, hogy elvonatkoztatnak a használati értéktől és az aktív elvonatkoztatás, ellentétben maradni a használati értékkel, itt valójában az egyetlen módszerként jelennék meg arra, hogy a csereértéket mint olyant fenntartsák és gyarapítsák. Most viszont a csereértéknek a maga használati értékként való létezésében, használati értékként való reális, nemcsak formai létezésében, magát mint csereértéket – mint csereértéket a használati értékben mint használati értékben – kell fenntartania és belőle előállítania. A használati értékek valóságos létezése a reális tagadásuk, felemésztésük, a fogyasztásban való megsemmisülésük. Ebben a használati értékekként való reális tagadásukban, ebben a nekik maguknak immanens tagadásban kell tehát a csereértéknek beigazolódnia mint a használati értékkel szemben magát fenntartónak, vagy jobbanmondva kell a használati érték aktív létezését a csereérték megerősítésévé tenni. Nem az a tagadás ez, mint amikor a csere-

érték mint ár pusztán formai meghatározása a használati értéknek, amelyben ez utóbbi eszmeileg megszüntetettnek jelenik meg, valójában azonban csak a csereérték jelenik meg rajta tovatűnő formai meghatározásként. Nem is aranyban és ezüstben való megszilárdítása, ahol egy merev szilárd szubsztancia a csereérték megkövesült létezéseként jelenik meg. Valójában a pénzben tételezve van, hogy a használati érték a csereértéknek puszta anyagiasulása, realitása. Ez azonban a pusztán vélt kézzelfogható létezése a csereérték elvonatkoztatásának. Amennyiben azonban a használati érték használati értékként, azaz maga az áru elfogyasztása a csereérték tételezéseként és tételezésének puszta eszközeként határozódik meg, annyiban az áru használati értéke valójában csak a folyamatot végző csereérték tevékenykedése. Ezért a használati érték valóságos tagadását, amely nem a tőle való elvonatkoztatásban, hanem az elfogyasztásában létezik (nem a vele szemben feszülten-megállásban), ezt a reális tagadását, amely egyszersmind használati értékként való megvalósulása, a csereérték önigenlésének, öntevékenykedésének aktusává kell hogy tegyék. Ez pedig csak annyiban lehetséges, amennyiben az árut a munka fogyasztja el, amennyiben maga az elfogyasztása a munka tárgyiasulásaként és ezért értéktételezésként jelenik meg. Ezért, hogy ne csak formailag tartsa fenn magát és tevékenykedjék, mint a pénzben, hanem áruként való reális létezésében, a pénzben tárgyiasult csereértéknek magát a munkát kell elsajátítania, vele kell kicserélődnie.

A pénz számára már nem használati érték egy fogyasztási cikk, amelyben elvész, hanem már csak az a használati érték, amely által magát fenntarja és gyarapítja. *A pénz mint tőke számára nem létezik más használati érték.* Ez éppen az ő csereértékként való viszonyulása a használati értékhez. Az egyetlen *használati érték, amely ellentéte és kiegészítése lehet a pénznek mint tőkének, az a munka,* ez pedig a munkaképességben létezik, amely mint szubjektum létezik. Mint tőke a pénz csak a nem-tőkére, a tőke tagadására vonatkoztatva van, csakis erre való vonatkozásban tőke. *A valóságos nemtőke maga a munka.* Az első lépés ahhoz, hogy a pénz tőkévé váljék, cseréje a munkaképességgel, hogy az utóbbi közvetítésével az áruk elfogyasztását, azaz használati értékként való reális tételezésüket és tagadásukat egyszersmind átváltoztassák a csereérték tevékenykedésévé.

Az a csere, amely által a pénz tőkévé válik, nem lehet az árukkal való csere, hanem a fogalmilag meghatározott ellentétével, azzal az áruval, amely magával a pénzzel fogalmilag meghatározott ellentétben áll – a munkával.

A pénz formájában levő csereértékkel a különös használati érték formájában levő csereérték áll szemben. De mindegyik különös áru, mint a tárgyiasult munka különös létezési módjai, most közömbösen a csereérték kifeje-

zése, amelybe a pénz átmehet anélkül, hogy elveszne. A pénz tehát nem az ezekkel az árukkal való csere révén veszthetí el egyszerű jellegét, mivel most közömbösen előfeltételezni lehet, hogy az egyik vagy a másik formában létezik. Hanem először is a használati érték egyetlen olyan formájával való csere révén, amely nem közvetlenül maga a pénz – tudniillik nem-tárgyi munkával –, és egyszersmind a közvetlen használati értékkel a pénz számára mint folyamatot végző csereértékkel – megint a munkával – való csere révén. Ezért csak a munkával való cseréje révén mehet végbe a pénz tőkévé való átváltozása. *A használati érték, amelyre a pénz mint potenciálisan tőke kicserélődhetik, csak az a használati érték lehet, amelyből maga a csereérték lesz, létrehozza és gyarapítja magát. Ez pedig csak a munka.* A csereérték csak azáltal realizálódhatik mint ilyen, hogy szembelép a használati értékkel – nem ezzel vagy azzal, hanem az őrá magára vonatkoztatott használati értékkel. Ez a munka. Ma a munkaképesség az a használati érték, amelynek az elfogyasztása közvetlenül egybeesik a munka tárgyiasulásával, tehát a csereérték tételezésével. A pénz mint tőke számára a munkaképesség az a közvetlen használati érték, amelyre ki kell cserélődnie. Az egyszerű forgalomnál a használati érték tartalma közömbös volt, kívül esett a gazdasági formavonatkozáson. Itt lényeges gazdasági mozzanata ennek. Mivel a csereérték mindenekelőtt csak azáltal van mint a cserében magához ragaszkodó meghatározva, hogy a saját formameghatározása szerint vele szembenálló használati értékkel cserélődik ki.

A pénz tőkévé való átváltozásának a feltétele az, hogy a pénz *tulajdonosa* átcserélhessen pénzt az idegen munkaképességre mint árura. Tehát hogy a forgalmon belül a munkaképességet mint árut eladásra kínálják, mert az egyszerű forgalmon belül a cserélők csak mint vevők és eladók állnak egymással szemben. A feltétel tehát az, hogy a munkás a munkaképességét mint elhasználandó árut eladásra kínálja: tehát a szabad munkás. A feltétel az, hogy a munkás először mint szabad tulajdonos rendelkezik a munkaképességével, mint áruhoz viszonyul hozzá; ehhez munkaképessége szabad tulajdonosának kell lennie. Másodszor pedig, hogy munkáját már nem egy másik áru, tárgyiasult munka formájában kell kicserélnie, hanem az egyetlen áru, amelyet felkínálhat, eladhat, éppen az ő eleven testi valójában meglevő, eleven munkaképessége, tehát hogy munkája tárgyiasulásának a feltételei, munkája tárgyi feltételei idegen tulajdonként, a forgalomban a másik oldalon, önmagán túl található árukként léteznek. Hogy a pénzbirtokos – vagy a pénz, mert az előbbi számunkra magában a gazdasági folyamatban egyelőre csak az utóbbinak a megszemélyesülése – a munkaképességet a piacon, a forgalom határai között mint árut *készentalálja*, ez az előfeltételezés, amely-

ből itt kiindulunk, és amelyből a polgári társadalom a termelési folyamatában kiindul, nyilvánvalóan egy hosszú történelmi fejlődés eredménye, sok gazdasági forradalmasodás foglalata, és előfeltételezi más termelési módok (társadalmi termelési viszonyok) lehanyatlását és a társadalmi munka termelőerőinek meghatározott fejlődését. A meghatározott múltbeli történelmi folyamat, amely ebben az előfeltételezésben adva van, a viszony további vizsgálatakor még határozottabban megformulázódik majd. De ez a történelmi fejlődési foka a gazdasági termelésnek – amelynek terméke már maga *a szabad munkás* is – előfeltétel a tőke mint olyan levése és még inkább a létezése számára. Létezése egy hosszas történelmi folyamat eredménye a társadalom gazdasági alakulásában. Ezen a ponton határozottan megmutatkozik, hogy az ábrázolás dialektikus formája csak akkor helyes, ha ismeri a maga határait. Az egyszerű forgalom vizsgálatából azért adódik *számunkra* a tőke általános fogalma, mert a polgári termelési módon belül az egyszerű forgalom maga is csak a tőke előfeltételezéseként és azt előfeltételezve létezik. E fogalom adódása a tőkét nem egy örök eszme testetöltésévé teszi, hanem azt mutatja, hogy a valóságban először – csak *szükségszerű* formaként – a csereértéket tételező munkába, a csereértéken nyugvó termelésbe kell torkollnia.

Lényeges fontosságú rögzíteni ezt a pontot, hogy a viszony, ahogy itt mint egyszerű forgalmi viszony előfordul – eleinte még egészen az egyszerű forgalomhoz tartozóan és csak a becserélt áru sajátos használati értéke révén túlhajtva az egyszerű forgalom határain –, csak pénz és áru viszonya, a két ellentétes pólus formájában levő egyenértékeké, ahogy azok az egyszerű forgalomban megjelennek. A forgalmon belül; és a tőke és munka közötti csere, ahogy az maga mint puszta forgalmi viszony létezik, nem pénz és munka közötti csere, hanem *pénz* és az *eleven munkaképesség* közötti csere. Használati értékként a munkaképesség csak magának a munkának a tevékenységében realizálódik, de egészen ugyanolyan módon, ahogy egy palack bornál, amelyet megvásárolnak, a használati értéket csak a bor megivásával realizálják. Maga a munka éppúgy nem esik bele az egyszerű forgalmi folyamatba, mint az ivás. A bor mint képesség, *δυνάμει**, iható dolog, és a bor megvásárlása ihatónak az elsajátítása. Így a munkaképesség megvásárlása munkával való rendelkezhetés. Minthogy a munkaképesség magának a szubjektumnak az eleven valójában létezik és csak mint ennek saját életnyilvánítása nyilatkozik meg, ezért a munkaképesség megvásárlása, a használatra való jogcím elsajátítása a vevőt és az eladót, a használat aktusa

* [potenciálisan]

alatt, természetesen más viszonyba állítja, mint ahogy ez tárgyiasult munkánál történik, amely a termelőn kívüli tárgyként van meg. Ez nem csorbítja az egyszerű csereviszonyt. Csak a pénzzel megvásárolt használati érték sajátos természete – tudniillik hogy fogyasztása a munkaképességek fogyasztása, termelés, tárgyiasuló munkaidő, csereértéket tételező fogyasztás, hogy használati értékként való valóságos létezése a csereérték létrehozása – teszi a pénz és munka közötti cserét a sajátos *P–Á–P* cserévé, amelyben a csere céljaként maga a csereérték van tételezve és *a megvásárolt használati érték közvetlenül a csereérték számára való használati érték, azaz értéket tételező használati érték.*

Közömbös, hogy a pénzt itt egyszerű forgalmi eszköznek (vásárlóeszköznek)* vagy fizetési eszköznek tekintjük-e. Amennyiben valaki, aki pl. munkaképességének 12 órai használati értékét, 12 órányi munkaképességét adja el nekem, valójában csak akkor adta azt el nekem, amikor, ha ragaszkodom ahhoz, 12 órát dolgozott, csak a 12 óra végén szolgáltatta nekem 12 órányi munkaképességét, annyiban a viszony természetében rejlik az, hogy a pénz itt mint fizetési eszköz jelenik meg; vétel és eladás nem közvetlenül mindkét oldalon egyidejűleg realizálódik. A fontos itt csak az, *hogy a fizetési eszköz, az általános fizetési eszköz pénz*, és hogy ezért a munkás nem lép egy különös természetadta fizetési mód révén más viszonyba a vevővel, mint a forgalmi viszonyokba. Munkaképességét közvetlenül az általános egyenértékké változtatja át, amelynek birtokosaként ugyanazt a viszonyt – értéknagyságának terjedelmében – tartja meg, ugyanolyan viszonyt az általános forgalomban, mint bárki más; és eladásának célja éppúgy az általános gazdagság, a gazdagság a maga általános társadalmi formájában és mint minden élvezet lehetősége.**

* [*A kéziratban az előző szó fölé írva.*]

** [*A kézirat itt megszakad; a következő oldalon csak cím áll*: Termelő és nem-termelő munka.]

[Pótlólagos megjegyzések]

Az arany esztétikai tulajdonsága

„. . . az arany mint éjszakában égő tűz
kicsillog a fejedelmi kincs közepéből." (Pindarosz.[119])

A pénz változhatatlan értéke

„Mint fizetési eszköz – magáért-való pénz – a pénz az értéket mint olyant kell hogy képviselje; valójában azonban csak azonos mennyiség, amelynek értéke változhatik."[120]

Pénz mint pénz (Világérme stb.)

A pénz a tagadása a forgalmi eszköznek mint olyannak, az érmének. De egyszersmind magában foglalja azt mint meghatározását, *negatíve* azáltal, hogy állandóan vissza lehet változtatni érmévé; *pozitíve* mint világérmét, de mint ilyen közömbös a formameghatározás iránt és lényegileg áru mint olyan, mindenütt jelenvaló, nem helyileg meghatározott áru. Ez a közömbösség most egyszer abban fejeződik ki, hogy a pénz most csak mint arany és ezüst pénz, nem mint jel, nem az érme formájával. Ezért a megformálásnak, amelyet az állam a pénznek az érmében ad, nincs értéke, csak a fémtartalmának. Ilyen *általános áruként*, világérmeként nem szükséges az aranynak és az ezüstnek a kiindulópontra való visszatérése, egyáltalában a forgalom mozgása mint olyan. *Példa*: Ázsia és Európa. Ezért siránkoznak a merkantilrendszer hívei, hogy a pogányoknál az arany eltűnik, nem áramlik vissza.*

---

* [*V. ö. I. köt. 136. old., II. köt. 356–357. old.*]

(Magának a világérmének a forgalomba és forgásba kerülése, fokozatosan magának a világpiacnak a fejlődésével, itt még nem tartozik ránk.)

A pénz a tagadása magának mint az áruárak puszta realizálásának, amelynél a különös áru marad mindig a lényeges. Sőt, az önmagában (benne) realizált árrá válik és mint ilyen az általános gazdagság anyagi képviselőjévé is.

A pénz tagadva van abban a meghatározásban is, amelyben csak a csereértékek mértéke. Mert ő maga a csereérték adekvát valósága és a fémlétezésében az. A mértékmeghatározást itt benne magában kell tételezni. A pénz a sajátmaga egysége és értékének mértéke, magának a mértéke mint gazdagságé, mint csereértéké, az a mennyiség, amelyet önmagából képvisel. A száma saját mértékegységének. Mértékként közömbös volt a száma; forgalmi eszközként közömbös volt az anyagisága, egységének az anyaga; ebben a harmadik meghatározásban levő pénzként lényeges önmagának mint egy meghatározott anyagi mennyiségnek a száma (pl. fontok száma). Ha általános gazdagságként a minősége előfeltételezve van, akkor nincs benne már más különbség, mint a mennyiségi. Többet vagy kevesebbet képvisel az általános gazdagságból, aszerint, hogy önmagának egy meghatározott mértéknagyságaként nagyobb vagy kisebb számban birtokolják. Ha a pénz az általános gazdagság, akkor egyvalaki annál gazdagabb, minél többet birtokol belőle, és az egyetlen helyes folyamat a pénz *felhalmozása*. Fogalma szerint a pénz kilépett a forgalomból. Most a pénznek ez a forgalomból való kivonása, a *felraktározása* úgy jelenik meg, mint a gazdasági törekvésnek a lényegi tárgya és mint a gazdagodásnak a lényegi folyamata. Az aranyban és az ezüstben színtiszta formájában birtokolom az általános gazdagságot; minél többet halmozok fel belőle, annál többet sajátítok el az általános gazdagságból. Ha az arany és az ezüst az általános gazdagság, akkor, mint meghatározott mennyiségek, csak egy meghatározott fokban képviselik, tehát nem-megfelelően. Az egésznek folyton tovább kell hajtania önmagán túl. Az aranynak és az ezüstnek ez a felhalmozása, amely mint a forgalomból való ismétlődő elvonásuk jelentkezik, egyszersmind az általános gazdagság biztonságba helyezése a forgalommal szemben, amelyben folyton veszendőbe megy a különös, végül a fogyasztásban eltűnő gazdagságra való cserében.

A tragédiaíróknál *δίκη** és *κέρδος*** ellentétek.[121]

Tulajdonforma

Az idegen munka feletti tulajdon közvetítve van a saját munka feletti tulajdon által.

* [jogszerűség]
** [haszonlesés]

MELLÉKLETEK

Index
a hét füzethez (az első részhez)[122]

[Első vázlat]

I. Érték

I, 12, 13 [I 59–62]*, 20, 21 [I 73–76], Ricardo VI, 1 [II 38], Malthus VI, 13 (|)** [II 73–74]. (A. Smith VI, 17, 18 [II 85–89]. Használati érték és csereérték. (VI. füzet, 28 vége és 29 [II 117–119]) *Steuart.* (VII, 26 (||) [II 236]) (uo. ||| [II 236]) (i. h. |||| [II 237]) (VII, 39 Torrens [II 273]) (VII, 49 [II 301–303]) Egyszerű és tanult munka. [II 301])

II. Pénz

Általában. Átmenet az értéktől a pénzbe. (I, 13 [I 60–62]) (14 [I 62–64]) Magának a cserének a terméke. (I, 14 || [I 63]) (I, 14 ||| [I 63]) I, 15, 17 [I 64–65, 67–68].

A pénz három meghatározása. VII, 35, 36 [II 264–265] (Bailey).

1. *A pénz mint mérték*

A papírpénznek aranyban és ezüstben való elnevezése által, akár törvényileg átváltható, akár nem, ki van mondva, hogy kicserélhetőnek kell lennie arra az arany- vagy ezüstmennyiségre, amelyet képvisel. Mihelyt ez nincs többé így, a papírpénz leértékelődik, akár van, akár nincs törvényi

---

* *[A szögletes zárójelekben levő számok e kötet oldalszámaira utalnak.]*

** *[Itt és alább a függőleges vonalak a megfelelő helyeken a kézirat margójára írt hasonló jelölésekre utalnak.]*

átválthatósága. (*I. füzet*, 8, 9 old. [I 52–53]) Az arany és az ezüst mint számolópénz nem értéket fejeznek ki, hanem csak saját anyaguk hányadait. Címletük nem valamilyen érték címlete: saját nevezőjüket alkotják. (i. h. 9 old. [I 54]) (Ezért névleg leértékelhetetlen.) Esés és emelkedés az arany és az ezüst értékében. (I. füzet, 10 || [I 56]) (VII, 29 | [II 247]) Az értékeknek közvetlenül munkaidőben való elnevezéséről. (I, 11, 12 [I 58–60], 18, 19 [I 71–73])

Áru áttétele fejben pénzzé. Pénz mint számolópénz, mint csereeszköz. (I, 13 [I 61]) Számolópénz. (Steuart VII, 26, 27 [II 238–239]) (*Gouge* VII, 27 [II 239–240]) (VII, 30, 31) (32, 33, 34) [II 247–261] Bailey. (VII, 36 [II 264–265]) Müller. (i. h. [II 265–266]) „*Economist*". (VII, 38 [II 270–271])

Asszignáták (VII, 35 [II 263–264]) Livre de compte-ok Franciaországban. (*Garnier* i. h. [II 264]) A pénznek mint mértéknek nem kell hogy állandó értéke legyen, hanem csak mennyisége. (Bailey VII, 36 [II 264–265]) Urquhart VII, 55 [II 318–319]. Gray. (VII, 57 [II 320–321]) Fullarton VII, 61 [II 330–331].

2. *A pénz mint csereeszköz, vagyis az egyszerű forgalom.* (I, 14, 15, 16) (17) [I 63–69] Steuart. (VII, 26 [II 236])

Érme. (Angol *ezüst jelek* I, 18 [I 70]) (Montanari VII, 27 [II 239]) Forgalom és mérce. (VII, 29 [II 244–245]) Kisegítő érme. (VII, 36, 37 [II 266–269]) (uo. (||) [II 268–269]) (uo. 38 [II 270]) (Hodgskin VII, 39 [II 274])

A pénz kiváltsága a forgalomban. (VII, 49 [II 303])

Visszahajló forgalom az egyszerű pénzforgalomtól megkülönböztetve. Példa. („*Economist*" VII, 25 | [II 234–235]) Általános erről. (VII, 29 [II 246–247])

A pénz értéke. J. St. Mill VII, 56 [II 319].

J. Mill elmélete. VII, 57, 58 [II 322–324]. *Ricardo* VII, 59 [II 324].

Az ár puszta emelkedése nem elegendő pótlólagos pénz iránti kereslethez. (VII*, 59 [II 324–325] Fullarton.)

Ellentmondás a pénz mint forgalmi [eszköz] és mint egyenérték között. VII, 61 [II 331]) Angol meghatározása annak, mikor nem teljes értékű többé a pénz. (i. h. [II 331–332]) A forgó pénz mennyisége meghatározva. (VII, 61 [II 332])

---

* *[A kéziratban:]* VI

Az arány, amelyben Angliában a különböző fémek pénzként szolgálnak. (VII, 30–33* [II 250–256]) („Economist".)

P–Á könnyebb, mint *Á–P*. (VII, 52 [II 309] Corbet.)

3. *A pénz mint pénz.* (V. ö. I, 17 [I 68–69]) (21 [I 75–76]) (23 [I 78–80]) (VI, 28 [II 118]) Egyenérték. (*Steuart* VII, 25 lent [II 235]) Bailey VII, 35, 36 [II 264]. Kincsképzés. (VII, 38 [II 271–272]) A Cortes előterjesztése. (VII, 44 [II 289]) (VII, 46 [II 294–295])

(Arany és ezüst mint evőeszközök. Jacob VII, 59 [II 325]) uo. Fullarton. (VII, 59, 60 [II 326–330])

Pénz *fizetésekre* stb. (*Corbet* VII, 52 [II 309])

A pénz felbomlasztó hatása. („*Free Trade*" VII, 59 [II 325–326])

4. *A nemes fémek mint a pénz hordozói. Montanari.* Lelkesedés a pénz „feltalálása" iránt. (VII, 27 [II 239])

Bailey. (VII, 36 || [II 264]) Réz, ezüst, arany. (*Buchanan* VII, 37 [II 267–268]) *Newman.* (VII, 47 [II 297]) *Galiani.* (VII, 49 [II 301–302]) A réz leértékelődése Rómában. (VII, 35 [II 261–263])

Különböző pénzfajták leértékelődése. *Morrison* VII, 55 [II 318].

5. *Az elsajátítás törvénye, ahogy az egyszerű forgalomban megjelenik.*

6. *A pénz átmenete a tőkéhez.*

III. A tőke általában

A pénz átmenete a tőkébe

1. *A tőke termelési folyamata.*

a) *A tőke cseréje munkaképességgel.*

b) *Az abszolút értéktöbblet.*

(*Ricardo* VI, 12 [II 70–72]) (*Többletmunka.* Steuart VII, 25 és 26) (×) [II 235]

---

* *[A kéziratban:]* 32

c) *A relatív értéktöbblet.*
d) *Az eredeti felhalmozás.*
(A tőke és a bérmunka viszonyának előfeltételei.)
e) *Az elsajátítás törvényének átcsapása.*
(Ricardo VI, 1, 2 [II 38–40]) (VI, 37, 38 [II 143–144])

2. *A tőke forgalmi folyamata.*

[Második vázlat]

1. *A pénz mint mérték.*

A papírpénznek egy fém- (egyáltalában valamilyen) mércében való elnevezésével átválthatósága gazdasági törvény, akár törvényileg az, akár nem. Az átválthatóságot illető vitakérdések ilymódon csak merőben elméletiekké lesznek – *hogyan* biztosítandó ez az átválthatóság, törvényileg vagy sem stb. (I. füzet, 8. old. [I 52]) Innét az *eszmei* mérce elmélete, azaz egyáltalán semmilyen mérce az átválthatóság következetes híveinél. (uo. 9 old.) (10 old.) [I 52–56]

A pénz névleges leértékelhetetlensége, nem azért, mert csakis ő fejez ki hiteles értéket, hanem mert nem értéket fejez ki, és ára, az úgynevezett érmeár nem egyéb, mint névadás a pénz saját anyagának bizonyos mennyisége számára. (I, 9 [I 54])

Munkapénz. (I, 11) (12) [I 56–60] (VII, 57 [II 321])

Pénz *az áruknak mellettük önállóan létező csereértéke*, amellyé át kell őket változtatni. (I, 13 [I 61]) Egy minőségileg más elemmé. Így összemérhetőkké válnak. (I, 14) (|; ||; |||; ||||) [I 62–64] (I, 35 [I 101–102])

Az áru pénzbeli csereértékét a benne foglalt munkaidő határozza meg. (I, 25 [I 83–84]) (I, 35 [I 101–102]) (Hogyan történik ez ténylegesen. uo. [I 102–103])

Ár. (I, 35) (36) [I 102–105] Mint mérték a pénz mindig mint számoló pénz szolgál, s mint ár az áru mindig csak eszmeileg van átváltoztatva pénzzé. (I, 36 [I 103]) (*Garnier* i. h. [I 103–104]) Ennek az eszmei átváltoztatásnak semmi köze nincs a pénz készletéhez. (i. h. [104–105]) (I, 38 [I 108] *Hubbard.*) Az árak viszonya a pénz értékéhez. (I, 37 [I 106])

A pénz mint mérték és mint forgalmi eszköz különböző. (Garnier, Storch I, 36 [I 103–105]) (I, 37 [I 105–106]) (*Gouge.* Mérték az amerikai gyarmatokon. VII, 27 [II 239–240]) Skócia. (VII, 38 [II 271]) (VII, 55 [II 318] Wilson[123].) (Pénz a régi németeknél. *Wirth*[124].)

A *pénz mint mérték* számára anyagi megléte közömbös, de az elképzelésben mint anyag szolgál (az elképzelésben lényeges, hogy nem mint az árun kívüli meghatározás). (I, 41, 42) (43) [I 115–119] (VII, 29 lent [II 247]) (30, 31 uo. [II 248–253]) (32, 33 [II 253–259]) (34 [II 259–261]) (35 [II 261–263]) *Asszignáták.* (35 [II 263–264]) (*Eszmei mérték.* [II 264])

Eszmei pénzmérce. (*Steuart* VII, 26, 27 [II 238–239]) (VII, 38 [II 271]) *Urquhart.* (VII, 55 [II 318–319])

Kettős mérce. (VII, 29 [II 247]) (VII, 38 [II 270]) (VII, 55 [II 317–318]) Mértékként a pénz értékének nem kell változhatatlannak lennie. (*Bailey* VII, 35, 36 [II 264–265])

A számolópénz rögzítése. (Müller VII, 36 [II 265–266]) (VII, 38 [II 271])

A mérce leértékelődése. (VII, 55 [II 318] Morrison.)

A bullionár érmeár fölé emelkedésének okai. (Fullarton VII*, 55 [II 318]) (VII, 61 [II 330–331]) *Macleod.* 1698** stb., Füzet, 2 skk.[125])

1. Az áruk eszmei átváltoztatása pénzzé. Ilymódon a pénz mérték. Az áruk csereértéke mint ár fejeződik ki. A pénz ilymódon számolópénzzé válik. A munkaidő mérték pénz és áru között. Hogyan történik ez a realitásban.

2. E meghatározott anyag meghatározott mennyisége; amely mint ilyen ezért döntő, de csak mint elképzelt. Reális meglét ennél a folyamatnál közömbös; éppúgy a készletben levő pénz tömege. A pénz mint mérték létezhetik függetlenül a pénztől mint valóságos csereeszköztől.

3. Mint számolópénz a pénz általános társadalmi létezésre tesz szert az érmeárban, a valóságos súly helyett nevével számítanak. Ez az érmeár. A pénz látszólagos leértékelhetetlensége. Leértékelődés. Felértékelődés.

4. A törvények igen egyszerűek.

a) Ha a pénz értéke esik vagy emelkedik, akkor az áruk pénzára megfordítva emelkedik vagy esik.

b) A beosztásnak rögzítettnek kell lennie, azaz meghatározott mennyiségeknek mindig ugyanazt a nevet kell viselniök. De mértékként a pénz értékének változása közömbös. Érmeára nem értéket fejez ki, hanem csak mennyiséget. Ez a *rögzített mérce.*

---

* *[A kéziratban:]* I

** *[A kéziratban:]* 1695

c) Egy fémnek kell mértéknek lennie. Nem lehet kettős mérce.
5. Történelmi vizsgálódás az eszmei mércéről. Munkapénz stb.

2. *A pénz mint csereeszköz.*

I. Füzet, 14, 15, 16 [I 62–65]. (Először eszmei átváltoztatás pénzzé; azután valóságos.) *(Átmenet a pénzből mint mértékből a pénzbe mint csereeszközbe).*

A pénz transzcendentális hatalma. I, 15 [I 65]. Az áruk pénzre való átválthatóságának véletlenszerűsége. (I, 15 lent és 16 [I 65–66]) (Vétel és eladás elválása. I, 16 [I 66–67]) (16, 17 [I 67–69]) A csereérték az áruk egészen inherens minősége, egyszersmind rajtuk kívül.

Vétel és eladás elválása. (I, 39 [I 110]) (Tömérdek látszatügylet lehetséges. I, 40 [I 112]) (Kereskedőrend. i. h. [I 112]) (A válságok csírája. I, 39, 40 [I 110–112]) A munka abszolút megosztása lehetséges. (i. h. [I 112]) (v. ö. 17, 18 [I 67]) (I, 40 [I 112]) A pénznek csak egy cserét kell végeznie, az áruknak kettőt. (VII, 49 [II 303]) *Corbet.* (VII, 52 [II 309])

Pénz- és áruforgalom fordított mozgás. (I, 34 [I 100–101]) (I, 37 || [I 106]) Különbség. A pénz a forgalomban marad. (I, 40) (41) [I 113] (I, 47 [I 125–126]) (Marchandise denrée-vá lesz, a pénz mint forgalmi eszköz nem.)

A pénzforgalom szétforgácsolt természete. (I, 34 [I 100]) (Különbség a bankforgalomtól. uo. [I 100]) (VII, 25 [II 234–235]) Forgások tömege. A tulajdonképpeni forgalomban a pénz nem áru többé. (uo. [I 100]) *Pénzforgás.* Ha a pénz forgalmi eszköz, neki magának is van forgalma. (uo. [I 100]) Áru és pénz kölcsönösen forgatják egymást. A pénzforgalmon kívül eső mozzanatok, amelyek meghatározzák. (i. h. [I 100])

Forgalom mint teljes mozgás. (I, 38 [I 109]) (Itt először egy társadalmi folyamat mint társadalmi összefüggés az egyénekkel szemben.) Az egyszerű forgalom formai jellege. (II, 16, 17 [I 164–167]) (VII, 29 [II 246–247])

Árutömeg és árak. Az áruk mint árak előfeltételei a forgalomnak. Mint árak nemcsak az egyesnek a fejében vannak pénzként elképzelve, hanem a cserélők között. Abból indulunk ki, hogy csak egyenértékek cserélődnek. De az ármeghatározás mindig megelőzi a valóságos forgalmi folyamatot. (I, 34 [I 101]) (A forgó közeg tömege.)

A forgalom előfeltétele : Először az árak rögzítése. Az áruknak mint meghatározott árúaknak az előfeltételezése. Másodszor. Cserék totalitása. (I, 34 lent [I 101]) Árként az áru mint csereérték *különös létezése* jelenik meg a pénz mint az általános adekvát létezése mellett. (I, 37 [I 106]) Tulajdonképpen a pénz csak a tulajdonjogcímet forgatja. (I, 37 [I 107])

A pénz értéke. A pénz csak mint forgalmi [eszköz] marad áru. VII, 56 [II 319] (J. St. Mill). i. h. 57 [II 321] *Sismondi.*

A forgó közeg tömege. (I, 37 lent [I 107–108]) Az árak magasságától és az ügyletek tömegétől függ. A sebességtől. (*Galiani* VII, 49 [II 301]) (I, 38 [I 108]) Meghatározott mennyiség szükséges egyidejű fizetésekhez, csereaktusokhoz. (I, 38 [I 108]) A forgalom összehúzódása és kitágulása. (I, 46 [I 124]) Steuart stb. Locke stb. (VII, 26 [II 237]) (*W. Blake* VII, 29 [II 244–245]) James Mill elmélete. (VII, 57, 58 [II 322–324]) Egy passzus a *sebességről.* (*Galiani* VII, 49 [II 301]) (VII*, 61 [II 322] Fullarton.) Ricardo VII, 59 [II 324].

A *pénz* eszköz, szilárdat forgatni. (Bray. „Free Trade" etc. VII, 59 [II 325–326])

A forgalom mint rossz-végtelen folyamat. (Ennek formameghatározása.) (I, 39 [I 109]) (A válságok csírája.) (i. h. [I 110])

A forgalom formája. Á–P–Á.

P–Á–P. (I, 40 [I 113])

Á–P–Á itt a pénz az áru puszta csereeszköze. (I, 44 [I 119]) Mint ilyen, közömbös az anyagiasulásával szemben. (I, 44 [I 120–121]) A pénz önmagának a képviselőjévé válik. (i. h. [I 121]) (A forgalom egészében a pénz nagyobb ezüst- és aranytömeget képvisel, mint amekkorát valóban magában foglal. [I 121]) Különbség a pénz mint az árak realizálása és mint forgalmi eszköz között. (i. h. [I 121]) (A pénz az áruk árát képviseli egymással szemben. [I 122]) Ebből az ellentmondásból: a pénz, csupán jelképes pénz, hamisításának hatásai. (I, 45, 46 [I 122–124]) Áru a pénz vagy sem? (i. h. [I 124–125]) termelő vagy sem? (i. h. [I 125]) (*Ferrier,* A. Smith) (47 [I 125]) (Solly I, 47** [I 125] cserekereskedelem vagy nem?) (Termelési eszköz. I, 47 [I 126])

A pénz mint árat realizáló, vagyis az ár az árun kívül létezik; az árut talán nem mint árat tételezik stb. (I, 39 [I 110–111]) (44) (45) [I 121–123]

---

* *[A kéziratban :]* VI

** *[A kéziratban :]* 45

A pénz forgalmi eszközként csak mint elidegenítendő. Nem a fogyasztás számára. (II, 4 [I 136])

Az érme elhasználódása a forgalomban. VII, 64,[126] VII, 61 [II 331–332].

Érme. (II, 3 [I 134–135]) (A forgalmi eszköz formájában tételezett pénz érme.) (Használati értéke most egybeesik formameghatározásával.) A pénzanyag markírozása. (*Storch* VII, 50 [II 304])

Változások a forgó közegben. (Arany, ezüst, réz. Kisegítő érmék.) (VII, 36, 37 [II 266–269]) (*Buchanan* 37 [II 267–268]) Rézfölösleg. (uo. [II 268]) („*Economist*" VII, 52 [II 309])

A forgalmi eszköz értékének puszta mennyiségével való *meghatározása.* (VII, 37) (38) [II 268–270] (*Opdyke* VII, 49 [II 303]) VII, 61 [II 332].

A pénz mint pénz.

A pénz mint általános áru. (I, 17 [I 68–69])

A pénz mint a társadalom eldologiasult köteléke. (I, 21 [I 75–76]) Társadalmi kézizálog. (Biztosíték Arisztotelésznél.) (I, 22 [I 77])

A pénz mint általános prostitúció. A viszonyok felbomlasztása. Általános hasznossági viszony. (I, 23) (24) [I 79–81]

Az arany luxuscikként való használata. (I, 26, lásd *Jacob* V. füzet, 14. old.[127] A középkorban evőeszközt pénzzé változtatnak át és megfordítva.) [I 85, II 325]

Jacob IV. füzet. (II. köt. 12 old.)[128] (II, 5 [I 138])

A pénz *nem-mulandó érték* azáltal, hogy negatíve viszonyul a forgalommal szemben. (VI, 28 [II 118])

„*A pénz – egy . . . adekvát egyenérték* bármi elidegeníthetőért." *Steuart* i. m., I. köt. 32. old.

Általános áru. Bailey VII, 35 [II 264].

A szerződések általános árujának az anyaga. (Bailey VII, 35 [II 264]. Ilyenként értékének változása fontos. VII, 36 [II 264–265])

Felraktározás. VII, 38 [II 271–272]. Kincsképzés. I, 47* [I 126–127]. (II, 4) (5) (6) [I 135–141]

A Cortes előterjesztése. VII, 44 [II 289].

A pénz felbomlasztó hatása. VII, 46 [II 294], VII, 59 [II 325–326].

A pénz mint nemzetközi fizetési eszköz. (Fullarton stb. VII, 59, 60, 61 [II 326–331])

A pénz mint fizetési eszköz. VII, 52 [II 309], VII, 50 [II 304]. (II, 7 [I 142–143])

---

* *[A kéziratban:]* 49

P–Á–P. (I, 40) (41) [I 113–114] (I, 47 [I 125–126])

A pénz mint mértéknek és forgalmi eszköznek az egysége, kilép a forgalomból. *A gazdagság anyagi képviselője.* (I, 41) (42) [I 115]

Mint a forgalom terméke. (I, 48 [I 127–128])

A pénz mint önállósult általános csereérték. I, 48, II, 1 [I 128–130].

A pénz mint a gazdagodási törekvés tárgya. (II, 1, 2 [I 130–132])

Egyéniesült csereérték. II*, 2—3 [I 132–133].

Pénz és közösség. (II, 3 [I 133–134])

A pénz, az érmével ellentétben, leveti a helyi jelleget. (II, 3 [I 134]) Világérme. (i. h. [I 134–135]) (II, 4 [I 136])

A pénz tagadása annak a meghatározásának, hogy forgalmi [eszköz] és mérték. (II, 4 és ezek egysége. i. h. [I 137])

Jelenések könyve. (II, 7 [I 144])

A pénz harmadik meghatározásában való felfogásának nehézsége. (II, 8 [I 145–146])

„Kivéve a mexikói tallérokat, amelyekben a dél-amerikai ezüstbányák termékét főleg elosztják, az oroszországi imperiálokat, amelyekben az ázsiai tartományok termékét hozzáteszik a nemes fémek általános készletéhez, az angol sovereignokat, amelyek nem fizetnek pénzverési illetéket, ritka az olyan eset, hogy az érméket idegen fizetésekre külföldre küldik, hacsak papírpénz által le nem értékelődtek." (*Tooke* [226. old.])

* *[A kéziratban:]* I

Tájékoztatók a saját füzeteimhez[129]

C füzet[130], 37–39. old. *Arisztotelész. Á–P–Á; P–Á–P.*

A füzet[131]. (22, 23, 24 [I 76–82] old.) (Világpiac stb.) Társadalmi viszonyok. Személyiek. (uo.) (23, 24 [I 80–81]) (Lásd amit ugyanott a polgári függetlenségről stb.) (Eszmék.)

B' füzet. Az elsajátítás törvényének megjelenése az egyszerű forgalomban. Miért jelenik meg a saját munka feletti tulajdon és a saját munka elidegenítése, azaz *a saját munka* a tulajdon alapjaként? (17. old.) (18) [II 367–369] Ellentmondások ennél. (18 [II 369]) A polgári szabadság és egyenlőség birodalma. (18. sk. [II 369]) *Első törvény:* Saját munka által való elsajátítás. *Második törvény:* A termék elidegenítése, illetve átváltoztatása társadalmi formába. (i. h. [II 369–370]) A munka megosztása. (i. h.) (19) [II 370–371] Angol bérlő és francia paraszt. (i. h. [II 371–372]) (A munka megosztása. A különös hasznos munkák stb.) (20, 21 [II 373–375]) (A munka megosztása mint a szabadság és természetes egyéniség megvalósulása. uo. [II 375–376]) A személy szabadsága. (21 [II 376]) (Egyenlőség.) uo. (21 lent [II 376–377]) A folytatás:

B'' füzet. (ez a füzet) (Lásd *Pénz* ugyanott I[a][132] [II 410–411]) (A vele összefüggő egyenlőség.) Egyenlőség. (1, 2 [II 377–381]) (Tulajdon. Szabadság. Egyenlőség.) *A harmonikusok.* (3 [II 381–383]) Az egyszerű forgalom egy mögötte végbemenő folyamat jelensége. (4 [II 384]) Történelmi átmenet a forgalomból a tőkébe. (5 [II 385–386]) *(Forgalom.)* (6, 7 [II 386–390]) A pénz a forgalom tulajdonképpeni terméke. (7) (8) (9) [II 390–392] (*Eredmény*, a pénz, a forgalom.) A csereérték mint folyamat. (10) (11) [II 392–398] Pénz – tőke. (12) (13) [II 398–402]

M füzet. Önálló egyének. XVIII. századi eszmék. (1 [I 11–12]) Történelmi termelési viszonyok megörökítése. (2, 3 [I 13]) Termelés és elosztás

általában. (3,4 [I 13–15]) Tulajdon. (4 [I 15]) Termelés. Elosztás. Fogyasztás. Csere. (5, 6, 7, 8, 9, 9^1 [I 16–21]) Elosztás és termelés. (9^1, 10, 11, 12 [I 21–24]) Csere és termelés. (13 [I 25–26])

B" II *füzet*[133]. *A pénz átváltozása tőkévé.* (16–19 [II 404–409]) (Az önállósult csereértéknek a használati értékhez való viszonyából kifejtve.) 19. old. [II 409] (A pénz mint *fizetési eszköz* a munkással szemben.)

II. füzet. Egyszerű csere. *A cserélők viszonyai.* Egyenlőség-, szabadság- stb.-harmóniák (7—9, 10 [I 144–153]) (Bastiat, Proudhon). (11–12 [I 153–155])

Tőke. *Értékösszeg.* (12 [I 156]) – Földtulajdon és tőke. (13 [I 157]) – A tőke a forgalomból ered. A csereérték tartalma. – Kereskedelmi tőke, pénztőke és pénzkamat. (13 [I 158]) – A forgalom előfeltételez más folyamatot. Mozgás előfeltételezett végpontok között. (14 [I 158–160]) Átmenet a forgalomból a tőkés termelésbe. (14, 15 [I 160–161]) – A tőke tárgyiasult munka stb. (15 [I 162]) – Értékösszeg értékek termelésére. (15, 16 [I 162–163]) *A forgalom stb. a tőke előfeltétele.* (16 [I 163–165]) *Say. Sismondi.* (17 [I 165])

Termék és tőke. Érték és tőke. Proudhon. (18 [I 168–169]) Tőke és munka. Csereérték és használati érték a csereértékért. (19 [I 170–172]) – Pénz és használati értéke (munka) ebben a viszonyban tőke. Az önmegsokszorozás az érték egyetlen mozgása. (20 [I 172–174]) – A frázis, hogy egy tőkés sem alkalmazza tőkéjét, ha nem húz belőle nyereséget. (21 [I 174]) – Anyagát tekintve a tőke tárgyiasult munka. Az eleven termelő (azaz értéket fenntartó és gyarapító) munka ellentéte. (21 [I 174–175]) – Termelő munka és munka mint szolgálattétel. (21 [I 175–176]) – Termelő és nemtermelő munka. A. Smith stb. (21 [I 176]) – Tolvaj Lauderdale értelmében és termelő munka. (21, 22 [I 176]) A két különböző folyamat a tőke munkával való cseréjében. (22* [I 177–178]) (Itt az, amit a tőkére kicserélnek, a használati értékével maga is a gazdasági formameghatározottságba tartozik stb. uo. [I 177]) Tőke és modern földtulajdon. (23 [I 178–180]) – Wakefield. (24 [I 180–181]) Csere tőke és munka között. Darabbér. (25 [I 183–184]) – A munkaképesség értéke. (25, 26 [I 184–185]) – A bérmunkás részesedése az általános gazdagságban csak mennyiségileg van meghatározva. (26 [I 185]) – A munkás egyenértéke pénz. Tehát mint egyenlő a tőkével szemben. (26 [I 185]) – De cseréjének célja szükségletének kielégí-

* *[A kéziratban:]* 21

tése. A pénz az ő számára csak *forgalmi eszköz*. (26 [I 185–186]) Takarékoskodás, lemondás mint a munkás gazdagodásának eszköze. (26, 27) (28) [I 186–190] – A munkás értéktelensége és elértéktelenedése a tőke feltétele. (28 [I 190]) A tőke a munkással szemben csak dologi hatalom. Személyi érték nélkül. (29*) – Különbség a szolgálattételtől. (29) – A munkás célja a tőkével való cserében – fogyasztás. Mindig újra kell kezdeni: *a munka mint a munkás tőkéje*. (29) és

III. füzet (folytatás).

(8. old.) (Munkaképesség mint *tőke!* [I 191]) – A munkabér nem termelő. (uo. [I 191–192]) A tőke és a munka közötti csere az egyszerű forgalomhoz tartozik, nem gazdagítja a munkást. (9 [I 192–193]) – A munka és a tulajdon elválása előfeltétele ennek a cserének. (uo. [I 193]) – A munka az abszolút szegénység mint tárgy, a gazdagság általános lehetősége mint szubjektum. (uo. [I 193–194]) – A különös meghatározottság nélküli munka áll szemben a tőkével. (9, 10 [I 194–195]) Munkafolyamat a tőkébe felvéve (10) (11) (12, 13) [I 195–200] (tőke és tőkés). (13 [I 200])

Termelési folyamat mint a tőke tartalma. (13 lent [I 201–202])

Termelő és nem-termelő munka (14 [I 202]) (termelő munka az, amely tőkét termel).

A munkás úgy viszonyul munkájához, mint csereértékhez, a tőkés mint használati értékhez stb. (14, 15 [I 202–204]) – A munkás úgy idegeníti el a munkát, mint a gazdagság termelőerejét. (15 [I 204]) (A tőke mint ilyent sajátítja el. uo. [I 204]) – Munka tőkévé változása stb. Sismondi, Cherbuliez, Say, Ricardo, Proudhon stb. (15, 16 [I 204–206])

Értékesítési folyamat. (17) (18) [I 206–210] – (Termelési költségek. 19 [I 210–211]) – (A többletérték nem magyarázható meg cserével. *Ramsay, Ricardo.*) A tőkés nem élhet a *munkabéréből* stb. (A termelés járulékos költségei. 19 [I 211–212]) – Az érték puszta önfenntartása, nem-megsokszorozódása ellentmond a tőke lényegének. (19, 20 [I 211–213]) A tőke mint tőke kerül bele a termelési költségekbe. *Kamatozó tőke. Proudhon.* (20 [I 213–214]) Értéktöbblet. Többletmunkaidő. (21) (22) [I 215–217] – Bastiat a bérmunkarendszerről. (22 [I 217]) – A munka értéke. Hogyan határozzák meg? (22 [I 217–218]) – Az önértékesítés a tőke önfenntartása. A tőkésnek nem szabad pusztán a munkájából élnie stb. A tőke önértékesítésének feltételei. Többletmunkaidő stb. (22, 23 [I 218]) – Amennyiben a tőke termelő (mint többletmunka stb. teremtője) (23 [I 218–219]),

* *[A főszövegből itt egy oldal hiányzik.]*

ez csak történeti-átmeneti. (uo. [I 219]) – A jamaicai szabad niggerek. – Az önállósult gazdagság rabszolgamunkát vagy bérmunkát kíván meg (mindkét esetben kényszermunkát). (23 [I 219–220])

Értéktöbblet. Ricardo. (24 [I 220–221]) A fiziokraták. (24 [I 221–223]) A. Smith. (25, 26* [I 222–224]) Ricardo. (26) (27)** [I 224, 226]

Többletérték és termelőerő. Emelkedésük aránya. (26–28) (29–30) [I 224–226, 227–232] – Eredmény. (30, 31 [I 232–234]) – A munka termelőereje: a tőke termelőereje. (31 [I 234]) – Amilyen arányban a szükséges munka már csökkentve van, nehezebbé válik a tőke értékesítése. (30, 31 [I 232–234]) A tőke értékének gyarapodásáról. (32–38 [I 234–245])

A munka nem *újratermeli* az anyag értékét, amelyen, és a szerszámét, amellyel dolgozik. Egyszerűen *fenntartja* ezek értékét azáltal, hogy a munkafolyamatban mint tárgyi feltételeihez viszonyul hozzájuk. Ez a megelevenítő és fenntartó erő a tőkének *semmibe* sem kerül; sőt, mint saját ereje jelenik meg stb. (38–40 [I 245–250])

Abszolút többletmunkaidő. Relatív. (40 [I 250]) – Az eleven munkának nem a *mennyisége*, hanem munkaként való *minősége* az, amely egyszersmind fenntartja az anyagban stb. már meglevő munkaidőt. (40 [I 250–251]) – A forma és anyag változása a közvetlen termelési folyamatban. 40, 41 [I 251–252]. – Az egyszerű termelési folyamatban benne rejlik az, hogy a termelés korábbi fokát a későbbi fenntartja stb. (41 [I 252–253]) – A régi használati érték fenntartása az új munka által stb. (41 [I 253–254])

Termelési folyamat és értékesítési folyamat. A tárgyiasult munka *mennyiségét* azáltal tartják fenn, hogy az eleven munkával való kontaktus révén fenntartják azt a minőségét, hogy használati érték új munka számára. (41, 42 [I 254]) – A valóságos termelési folyamatban meg van szüntetve a munka elválása tárgyi létezési feltételeitől. De ebben a folyamatban a munka már be van kebelezve a tőkébe stb. Mint a tőke önfenntartó ereje jelenik meg. Az érték megörökítése. (42 [I 255])

A tőkés ingyen kapja meg a többletmunkát és az anyag és szerszám értékének fenntartását. (42) (43) [I 256–257] A munka által, hogy új értéket tesz hozzá a régihez, egyszersmind fenntartja, megörökíti az utóbbit. (43 [I 256]) – Az értékeknek a termékben való *fenntartása* semmibe sem kerül a tőkének. (43 [I 257])

Jelenbeli munka elsajátítása révén a tőkésnek már utalványa van jövőbeli munka (és megfelelő) elsajátítására. (43 [I 258])

---

* *[A kéziratban:]* 24, 25

** *[A kéziratban:]* (25) (26)

Bastiat és Carey. (1–4 [I 1–6, II 213]) Bastiat a munkabérekről. (5–7 [I 6–10, II 215–216])

IV. *füzet.* Profit és értéktöbblet összecserélése. Carey téves számítása. (1 [I 263–264])

A tőkés, aki a munkásnak *nem fizeti meg* a régi érték *fenntartását*, még jutalmat kíván azért, hogy engedélyt ad neki a régi tőke fenntartására. (2 [I 265]) – Értéktöbblet és profit stb. (2, 3 [I 265–268])

A szerszám és a munkabér fogyasztásának különbsége. Az előbbit a termelési folyamatban fogyasztják el, az utóbbit azon kívül. (3 [I 267–268])

Az értéktöbblet növekedése és a profitráta csökkenése. (4–7 [I 269–275]) (Lásd főleg 7+*Bastiat* uo. [I 274–275])

Az egyidejű munkanapok gyarapodása. (7, 8 [I 275–276]) (*A tőke felhalmozása.* uo. [I 276]) Gépi berendezés. (9 [I 278–279])

A tőke állandó részének növekedése a munkabérre fordított változó részhez viszonyítva = a munka termelékenységének növekedése. (9 [I 279]) – Az arány, amelyben a tőkének meggyarapodott termelékenység esetén gyarapodnia kell, hogy ugyanolyan számú munkást foglalkoztasson. (9–12 [I 279–284]) Az össztőke százaléka igen különböző arányokat fejezhet ki. (12, 13 [I 284–287])

A tőke (akár a tulajdon) a *munka termelékenységén* nyugszik. (13, 14 [I 287–288])

A többletmunkaidő gyarapodása. Egyidejű munkanapok *(népesség)* gyarapodása. (14 [I 288–289]) (A népesség abban a mértékben gyarapodhatik, ahogy a *szükséges munkaidő* kisebb vagy az eleven munkaképesség termeléséhez megkívánt idő relatíve kevesebb lesz. 14 [I 289–290]) – Többlettőke és többletnépesség. (14, 15 [I 290]) – Szabad idő teremtése a társadalom számára. (15 [I 290–291])

Átmenet a tőke termelési folyamatából a forgalmi folyamatba. (15 sk. [I 291–310]) – *Magának a tőkének az elértéktelenedése a termelőerők gyarapodása folytán.* (15 □) uo. 15–21. (Konkurrencia. 21 [I 301–302]) (A *tőke* mint termelési folyamat és értékesítési folyamat egysége és ellentmondása.) (22 sk. [I 302–310]) A tőke mint a termelés korlátja. – Túltermelés. (22, 23 [I 304–306]) (Maguk a munkások támasztotta kereslet. 24 [I 306–308]) – A tőkés termelés korlátai. 24, 25 [I 308–310]. Túltermelés. 25–28 [I 310–314]. – Proudhon. 26, 27, 28 [I 310–313]. (Hogyan lehetséges, hogy a munkás az áru árában, amelyet megvásárol, megfizeti a profitot stb., és mégis megkapja a szükséges munka-

bérét. 29 [I 314–315]) – Az áru ára és a munkaidő. Többlet stb. 28–31 [I 313–318]. (*Ár* és érték stb. [I 318–319]) – A tőkés nem *túl drágán* ad el; de felül azon, amibe a dolog neki kerül. (30, 31 [I 316–318])

Ár (töredékár). (31 [I 317]) Bastiat. A töredékár süllyedése. (31 [I 317–318]) – Az ár az érték alá eshetik a tőke károsodása nélkül. (31, 32 [I 318–319]) A szám és az egység (mérték) fontos az árak szorzásánál. (32 [I 319])

A tőke *sajátos felhalmozása.* (Többletmunka (jövedelem) tőkévé változtatása.) (32 [I 319]) – Proudhon. Érték- és ármeghatározás. Az ókoriaknál (rabszolgáknál) nem túltermelés, hanem túlfogyasztás. (32 [I 320])

A profit általános rátája. (33 [I 320–322])

Ha a tőkés csak a *maga* termelési költségein ad el, *átvitel* más tőkésekre. A munkás szinte semmit nem nyer ezzel. (34–36 [I 323–327], főleg *36* [I 325–327])

A tőkés termelés korlátja – a többletmunkának a szükséges munkához való aránya. A tőke által elfogyasztott többlet aránya a tőkévé átváltoztatott többlethez. (38, 39 [I 330–331])

Elértéktelenedés válságokban. (39, 40 [I 331–333]) A tőke a termelési folyamatból kikerülve megint pénzzé válik. (40, 41 [I 333–335])

A többletmunka vagy többletérték többlettőkévé válik. A tőkés termelés valamennyi feltétele most mint magának a (bér)munkának az eredménye jelenik meg. (42, 43 [I 336–339]) A munka megvalósulási folyamata egyszersmind elvalótlanulási folyamata is. (43) (44) [I 339–341] (V [I 341])

Az I. többlettőke képződése. (44, 45 [I 342]) – A II. többlettőke. (45 [I 342–343]) – Az elsajátítási jog átcsapása. (45 [I 343–344])

A termelési és értékesítési folyamat fő eredménye: magának a tőke és munka, tőkés és munkás viszonyának az újratermelése és újonnan termelése. (45, 46 [I 344])

A tőke eredeti felhalmozása. 45, 46 [I 344–346]. (A valóságos felhalmozás. uo. [I 345–346])

A történelmileg egyszer kifejlődött tőke maga hozza létre létezési feltételeit (46 [I 345]) (nem mint keletkezésének feltételeit, hanem mint létezésének eredményeit). (46* [I 345])

Eredeti felhalmozás. (47, 48 [I 348–349]) – (Személyi szolgálattételek (48, 49 [I 350–353]) (ellentétben a bérmunkával).) (uo. 50 [I 353–354])

{ Az elsajátítás törvényének átcsapása. 50 [I 354]. A munkás valóságos idegensége termékével szemben. A munka megosztása. Gépi berendezés stb. 50 [I 354–355].}

---

* *[A kéziratban:]* 47

A tőkés termelést megelőző formák. (50, 51) (52) (53) [I 355–363] Folytatás:

V. füzet. Folytatás. (A folyamatról, amely a tőkeviszony képződését vagy az eredeti felhalmozást megelőzi.) (1–15 [I 363–391]) Munka munkára való cseréje a munkás tulajdonnélküliségén nyugszik. (16 [I 391–392])

A tőke forgalma és a pénz forgalma. (16) (17) [II 1–2]

Érték előfeltételezése minden egyes tőkén belül (szerszám stb.). (17 [II 2])

Termelési folyamat és forgalmi folyamat a forgalom mozzanatai. (17 [II 2]) – A különböző tőkékben (iparágakban) való termelékenység szabja meg az egyes tőke termelékenységét. (17 [II 2–3])

Forgalmi idő. A forgás sebessége pótolja a tőke tömegét. (17, 18 [II 3–4]) A tőkék függősége egymástól forgásuk sebességében. (18 [II 4–5]) A forgalom a termelés mozzanata. A termelési folyamat és tartama. A termék átváltoztatása pénzzé. E művelet tartama. A pénz visszaváltoztatása a termelési feltételekké. A tőke egy részének eleven munkával való kicserélése. (18, 19 [II 5–6]) – Szállítási költségek. (19) (20) [II 6–8]

Forgalmi költségek. (20 [II 8]) – Közlekedési és szállítási eszközök. (20) (21) [II 8–10] {(A munkaágak megosztása. 21, 22 [II 10–12]) Hogyan válik a selyemipar szükségessé a mezőgazdaság számára. (22 [II 11–12])} 22 {(Sok munkás *egyesítése*. Ennek az egyesítésnek a termelőereje. 23 [II 12–13]) (*Tömeges* összedolgozás. uo. 23 [II 13])} (23, 24 [II 13–16]) (Az egész példát az utakkal, csatornákkal, öntözéssel stb. megint fel lehet használni példaként, amikor a tőkés termelés tárgyává lesz, ahelyett, hogy mint korábban közmunkák tárgya. *Csak* a forma *megváltozása.*) – *A termelés általános feltételei megkülönböztetve a különös feltételektől.* (24) (25) [II 16–17]

A piacravitel (a forgalom térbeli feltétele) a termelési folyamatba tartozik. (25 [II 17–18]) A forgalom időmozzanata. Hitel. (25, 26) [II 18–19] – A tőke forgótőke. (26 [II 19–20]) – A pénzforgalom puszta látszat. (uo. [II 20])

Sismondi. Cherbuliez. (Tőke. Különböző alkotórészei.) (26 [II 20])

A forgalom befolyása az értékmeghatározásra. (26, 27 [II 20–21]) – Forgalmi idő = az elértéktelenedés ideje. (27 [II 21])

A tőkés termelési mód különbsége minden korábbitól (egyetemesség stb.). (27, 28 [II 22–24]) A tőke propagandisztikus természete. (29* [II 25])

---

* *[A kéziratban:]* 27

A forgalom megrövidülése (28, 29* [II 25]) (hitel). ([II 25]) – Storch. (29 [II 26])

Amit a tőkés előlegez, az munka. (Malthus.) (29 [II 26]) – A tőkés termelés korlátai. (Thompson.) (29 [II 26])

Forgalom és értékteremtés. (29) (30) [II 26 28] (Kiegyenlítődés különböző tőkék között a forgalmi feltételekben. 31 [II 29–30]) A tőke nem forrása az értékteremtésnek. (31 [II 29]) – Forgalmi költségek. (31 [II 30])

A termelés folytonossága a forgalmi időt megszüntetettnek feltételezi. (31) (32) [II 30–31]

Ramsay. Forgalmi idő. Ebből arra következtet, hogy a tőke a profit saját forrása. (32 [II 31–32]) – *Ramsay.* Zűrzavar az értéktöbbletre és profitra és az értékek törvényére vonatkozóan. (32) (Nincs többletérték Ricardo törvénye szerint. uo. [II 32–33]) – Ricardo. (32, 33 [II 33–34]) Konkurrencia. (33 [II 33–34]) – Quincey. (uo. [II 35])

VI. füzet. Ricardo értékelmélete. Bér és profit. *Quincey.* (1 [II 35–37]) – *Ricardo.* (1–2 [II 38–41]) – *Wakefield.* A tőkés termelés feltételei a gyarmatokon. (2 [II 41–42]) (A munka általa említett állandóságát meg kell említeni mozzanatként a termelési folyamatban. [II 41–42])

Értéktöbblet és profit. *Példa* (Malthus). (3 [II 42–45]) – Profit és értéktöbblet. *Malthus.* (3, 4 [II 45–48])

Malthus. (4, 5 [II 48–51]) (V. ö. *ezt mindjárt* az elején *a munkaképesség* eladásáról vagy a munka és tőke cseréjéről.) (5) (6) [II 51–54] Különbség munka és munkaképesség között. (7) [II 54–55] – A furcsa állítás, hogy a tőke közbejötte mit sem változtat a munka fizetségén. (7 [II 55–56])

Carey elmélete, hogy a tőke olcsóbbá válik a munkás számára. (7, 8 [II 56–58]) (*Ugyanaz.* A profitráta csökkenése. 8 [II 57–58])

Wakefield a ricardoi bérmunkaelmélet és értékelmélet közötti ellentmondásról. (8 [II 59])

Szunnyadó tőke. A termelés növelése tőke előzetes növelése nélkül. Bailey. (8, 9 [II 59–61])

Wade tőkemagyarázata. A munka a tőke puszta hatóereje. *A tőke kollektív erő.* Civilizáció, erre vonatkozó megjegyzéseimmel. (9 [II 61–66]) (A munka összes társadalmi erői mint a tőke erői. Manufaktúra. Ipar. *A munka megosztása.* (9 [II 62–63]) Különböző munkaágak stb. formai egyesítése a tőke által. (9, 10 [II 63–66]) A tőke felhalmozása. (11** [II 66])

---

* *[A kéziratban:] 26. 27*

** *[A kéziratban:]* 10

A pénz átváltozása tőkévé. (10* [II 65–66]) Tudomány. (11 [II 66]) Eredeti felhalmozás és koncentráció ugyanaz. (11 [II 66]) Szabad és kényszerű társulás. Tőke a korábbi formáktól megkülönböztetve.) *Rossi.* (11 [II 66–67])

Rossi. Mi a tőke? Tőke-e a nyersanyag? (11 [II 67]) Bér szükséges-e hozzá? (11, 12 [II 67–70]) (Tőke-e az ellátási alap? uo. [II 69–70])

Malthus. Érték- és bérelmélet. (12, 13 [II 70–75]) (A tőkének aránnyal [Proportion], a munkának csak adaggal [Portion] van dolga. uo. 12 [II 70–71]. Lásd megjegyzéseimet *többletértékről* és *profitról.* uo. [II 71]) *Ricardo* elmélete. uo. [II 71–72] (12, 13 Carey contra Ricardo. [II 72]) Malthus: a munkabérnek nem aránnyal [van dolga]. (13 [II 72–73]) Malthus értékelmélete. (13 [II 73–75])

A tőkés termelés célja érték (pénz), nem áru, használati érték stb. *Chalmers.* (14 [II 75–76])

Gazdasági ciklus. – Forgalmi folyamat. *Chalmers.* (14 [II 76–77])

Különbség a megtérülésben. A termelési folyamat megszakítása (vagy jobbanmondva egybe nem esése a munkafolyamattal). (14 [II 77–78]) A termelési folyamat össztartama. (14 [II 78]) (Mezőgazdaság. Hodgskin. 15 [II 78]) *Egyenlőtlen termelési periódusok.* (14, 15 [II 78])

A szabad munkás fogalmában benne rejlik a pauper. (15 [II 79]) Népesség és túlnépesség stb. (15) (16) [II 79–82]

Szükséges munka. Többletmunka. Többletnépesség. Többlettőke. (16) (17) [II 83–85]

A. Smith. A munka mint áldozat. (Senior elmélete a tőkés áldozatáról.) (17) (18) [II 85–89] (Proudhon többlete. 17 [II 87])

A. Smith. A profit keletkezése. Eredeti felhalmozás. (18 [II 89])

Wakefield. – Rabszolgamunka és szabad munka. (18 [II 89–90])

Atkinson. – Profit. (18 [II 90])

*Profit*keletkezés. *MacCulloch.* (18, 19 [II 90])

Többletmunka. Profit. Bér. Közgazdászok. Ramsay. Wade. (19 [II 90–91])

Veszteglő tőke. A tőke megtérülése. Rögzített tőke. *John St. Mill.* (19 [II 91–93])

A tőke forgása. (20 [II 93–94]) Forgalmi folyamat. Termelési folyamat. Megtérülés. A tőke forgó. Éppúgy rögzített tőke. (20, 21 [II 94–97]) Forgalmi költségek. (21) (22) [II 98–100]) Forgalmi idő. (22 [II 100–101])

---

* *[A kéziratban:]* 9, 10

Forgalmi idő és munkaidő. (22, 23 [II 100–104]) {(A tőkés szabad ideje. 23)} 24 [II 107–108]. {(Szállítási költségek. 25 [II 108])} Forgalom. *Storch.* (25 [II 108–110]) – A tőke átalakulása és az áru átalakulása. (25 [II 110]) – A tőke forma- és anyagcseréje. A tőke különböző formái. (26 [II 110–111]) – Megtérülések adott periódusban. (26 [II 111–112]) – Forgótőke mint a tőke általános jellege. (26 [II 112]) – *Év* a forgótőke-megtérülések mértéke. *Nap* a munkaidő mértéke. (26, 27 [II 112–113]) – {(Többlet. Proudhon. Bastiat. 27 [II 113–114])} *Rögzített [fixiert]* (veszteglő) *tőke* és forgótőke. – Mill. Anderson. Say. Quincey. Ramsay. (27 [II 114–116])

Nehézség a kamatos kamattal. (28 [II 116]) – Piaclétrehozás kereskedelem révén. (28 [II 116–117]) – *Rögzített és forgótőke. Ricardo.* (28 [II 117–118]) – Gyors vagy kevésbé gyors újratermelés szükségessége. (28, 29 [II 118–119]) *Sismondi.* (29 [II 119–120]) Cherbuliez. Storch. (29 [II 120–121])

Pénz és tőke. Az érték örökkévalósága. (28 [II 117–118])

A tőke előlege a munkának. (29 [II 121])

Állandó és változó tőke. (29 [II 121]) *Konkurrencia.* (29, 30 [II 121–124]) (32 *lent* [II 128–129])

Többletérték. Termelési idő. Forgalmi idő. *Megtérülési idő.* (31, 32) (33) [II 129–132] A tőke egy része a termelési időben, egy része a forgalmi időben. (33 [II 131–132])

Forgalmi idő. (34 [II 132–134]) – Többletérték és termelési fázis. A tőke újratermeléseinek száma = a megtérülések száma. – Össztöbbletérték stb. (34) (35) [II 134–137]

Formacsere és anyagcsere a tőke forgalmában. (36 [II 137–138]) – *Á–P–Á'–P–Á–P.* (uo. [II 138])

Különbség termelési idő és munkaidő között. (36 [II 138–140]) – *Storch.* Pénz. Kereskedőrend. Hitel. Forgalom. (37 [II 140–143])

A kis forgalom. A csere folyamata tőke és munkaképesség között egyáltalában. (37) (38) [II 143–144] *A tőke a munkaképességek újratermelésében.* (38 [II 144–147])

A forgalom hármas meghatározása vagy módja. (39 [II 147–148]) – Állótőke és forgótőke. (39, 40 [II 148–151]) – A forgó- és állótőkére különült össztőke megtérülési ideje. (40 [II 151]) – Egy ilyen tőke átlagos megtérülése. (40) (41) [II 151–155] – Az állótőke befolyása a tőke teljes megtérülési idejére. (uo. [II 153–155])

Forgó állótőke. *Say. Smith. Lauderdale.* (42 [II 156]) (Lauderdale a *profit* eredetéről. 43 [II 156–157])

A munkafolyamat. (43 [159–163])
Állótőke. Munkaeszköz. *Gép.* (43 [II 159–163])

VII. füzet.

Állótőke. A munkaerők áttétele tőkeerőkké mind az álló-, mind a forgótőkében. (1 [II 163–165]) – Mennyiben hoz létre az *állótőke (gép) értéket.* (1 [II 165]) – *Lauderdale.* (uo. 1, 2 [II 165–166]) – A gép munkások tömegét előfeltételezi. (1, 2 [II 165–166])

Állótőke és forgótőke mint két különös tőkefajta. (2 [II 166]) – Állótőke és a termelési folyamat folytonossága. (2 [II 167]) – Gépi berendezés és eleven munka. (2 [II 167–168]) (A feltalálás üzlete. uo. [II 167]) Ellentmondás a polgári termelés alapzata *(értékmérő)* és maga a fejlődés között. Gépek stb. (3 [II 168–170])

Az állótőke fejlődésének jelentősége (3 [II 170–171]) (egyáltalában a tőke fejlődése szempontjából). Az állótőke és a forgótőke megteremtésének viszonya. (3 [II 171])

Rendelkezésre álló idő. Ezt létrehozni a tőke fő rendeltetése. Ellentétes formája a tőkében. (3, 4 [II 171–173])

A munka termelékenysége és állótőke termelése. („The Source and Remedy".) (4 [II 172])

Használat és fogyasztás: *„Economist".* Az állótőke tartóssága. (4 [II 173–174])

Valódi megtakarítás – gazdaságosság – = munkaidő megtakarítása = termelőerő fejlesztése. A szabad idő és a munkaidő közti ellentét megszüntetése. (5 [II 174–175])

A társadalmi termelési folyamat igazi felfogása. (5 [II 175])

Az ipari *(tőkés)* termelés történeti felfogása *Owennál.* (5) (6) [II 174–177]

Tőke és érték természeti hatóerők. (6 [II 177–178])

Az állótőke terjedelme mutatja a tőkés termelés fokát. (6 [II 178])

A nyersanyag, termék, termelési szerszám, fogyasztás meghatározása. (6 [II 178–179])

A pénz állótőke vagy forgótőke? (6 [II 179])

Állótőke és forgótőke az egyéni fogyasztásra vonatkozóan. (6, 7 [II 179])

Az állótőkéből és forgótőkéből álló tőke megtérülési ideje. Az állótőke újratermelési ideje. A forgótőkénél a megszakításnak csak nem szabad oly nagynak lennie, hogy használati értéke elpusztuljon. Az állótőkénél a termelés folytonossága abszolúte szükséges stb. (7 [II 180–182])

Az időegység a munka számára a nap; a forgótőke számára az év.

Hosszabb összperiódus az egység az állótőke közbejöttével. (7 [II 182–183]) – Ipari ciklus. (7 [II 183])

Az állótőke forgalma. (8 [II 183–184])

Az úgynevezett kockázat. (8 [II 184]) – Téves, hogy a tőke valamennyi része egyaránt profitot hoz. *Ricardo* stb. (8 [II 185])

Ugyanaz az áru hol állótőke, hol forgótőke. (8, 9 [II 185])

A tőke tőkeként való eladása. (9 [II 185–186])

Állótőke, amely használati értékként kerül be a forgalomba. (9 [II 186–187])

Mindegyik mozzanat, amely a termelés előfeltétele, egyszersmind eredménye is. A termelés saját feltételeinek újratermelése. A tőke újratermelése állótőkeként és forgótőkeként. (9, 10 [II 187–188])

Állótőke és forgótőke. *„Economist". Smith.* A forgótőke ellenértékét az éven belül meg kell termelni. Nem úgy az állótőkéét. Ez következő évek termelését köti le. (10, 11 [II 188–193])

Fenntartási költségek. (11 [II 193])

Jövedelem az állótőkéből és forgótőkéből. (12 [II 194–195])

Szabad munka = rejtett pauperizmus. Eden. (12, 13 [II 196–198])

Minél kisebb az állótőke értéke a termékéhez viszonyítva, annál célszerűbb. (13 [II 198–200])

Ingó, ingatlan, álló és forgó. (14 [II 200–202])

A forgalom és az újratermelés összefüggése. (14, 15 [II 202–203]) A használati érték *meghatározott* idő alatti újratermelésének szükségessége. (15 [II 203])

A tőke mint gyümölcsöző. Az értéktöbblet átváltozása profittá. (15 [II 204–205]) A profit rátája. (15 [II 205])

A profitráta süllyedése. (15) (16) [II 205–206] – A profit rátája. – A profit összege. (16) (17) [II 206–210] – Atkinson. A. Smith. Ramsay. Ricardo. (17 [II 210–211]) – Az értéktöbblet mint *profit* mindig kisebb arányt fejez ki. (17, 18 [II 211–212]) – Wakefield. (18 [II 212]) Carey. Bastiat. (18) (19) [II 212–216] Tőke és jövedelem (profit). Termelés és elosztás. Sismondi. (19 [II 216–217]) – Termelési költségek a tőke álláspontjáról. Profit úgyszintén. (20 [II 217 219]) – A profitok egyenlőtlensége. Kiegyenlítődés és közös profitráta. (20 [II 219]) – Az értéktöbblet átváltozása profittá. (20 [II 219 -220]) – Törvények. (20, 21 [II 220–222])

Értéktöbblet – a többletmunkának a szükséges munkához való aránya. (21 [II 222])

Az állótőke értéke és *termelőereje.* Az állótőke tartóssága úgyszintén. (21, 22 [II 222–224]) – A társadalmi erők, a munka megosztása stb. sem-

mibe sem *kerülnek* a tőkének. (21 [II 223]) – A gép különbsége ettől (21, 22 [II 223–224]) (a tőkés *gazdálkodása* a gépi berendezés alkalmazásában). (22 [II 223–224])

Profit és értéktöbblet. (22 [II 224])

Gépi berendezés és többletmunka. Egyáltalában az értéktöbbletről szóló tanítás átismétlése. (22, 23 [II 225–228])

Az objektív termelési feltételek aránya. Változás a tőke alkotórészeinek arányában. (23) (24) (25) [II 228–234])

Pénz és állótőke: feltételezi a gazdagság bizonyos mennyiségét. *(„Economist".)* (25 [II 234]) – Az állótőke és forgótőke aránya. Pamutfonó. *(„Economist".)* (25 [II 235]) *Rabszolgaság és bérmunka. (Steuart.)* (25, 26 [II 235]) - *Elidegenítésből eredő profit.* Steuart. (26 [II 236])

Gyapjúipar Angliában Erzsébet óta. *(Tuckett.)* – Selyemmanufaktúra. (Ugyanott.) (27, 28 [II 240–241]) Úgyszintén vas. Pamut. (28 [II 241–242])

A szabad bérmunka keletkezése. Csavargás. *Tuckett.* (28 [II 242]) *Blake* a felhalmozásról és a profitrátáról. (28, 29 [II 243–244]) (Megmutatja, hogy az árak stb. nem közömbösek, mert egy pusztán fogyasztókból álló osztály nem fogyaszt és újratermel egyszerre. 28 [II 243]) – Szunnyadó tőke. uo. (28 [II 243])

Familiáris mezőgazdaság a XVI. század elején. *Tuckett.* (29 [II 245])

Profit. Kamat. A gépi berendezés befolyása a munkaalapra. „Westminster Review". (29 [II 245–246])

Tőke, nem munka határozza meg az áru értékét. Torrens. (38, 39 [II 272])

A bér minimuma. (39 [II 273])

Pamutipari gépi berendezés és munkások 1826-ban. *Hodgskin.* (39 [II 274])

Hogyan hoz létre a gépi berendezés nyersanyagot. Lenipar. Kócfonal. „*Economist*". (39 [II 274])

Gépi berendezés és többletmunka. (39, 40 [II 275–277])

Tőke és profit. Az érték teszi a terméket. (40) (41) [II 277–279] – A *munkás viszonya* a *munkafeltételekhez* a tőkés termelésben. (41 [II 278])

A tőke valamennyi része hoz profitot. (41 [II 278–279])

Álló- és forgótőke aránya a pamutgyárban. Senior többletmunkája és profitja. A gépi berendezés tendenciája a munka meghosszabbítására. (41, 42 [II 279–283])

A szállítás befolyása a forgalomra stb. (42 [II 281]) – A szállítás egyre inkább megszünteti a kincsképzést. (42 [II 281])

Abszolút többletmunka és gépi berendezés. Senior. (42 [II 279–281]) Pamutgyárak Angliában. Munkások. Példa gépi berendezésre és többletmunkára. (42 [II 282–283])

Példa Symonsból. Glasgow. Mechanikai szövőgyár stb. (43 [II 283–285]) *(Ezek példák a profitrátára.)*

Különféle mód, ahogy a gépi berendezés a szükséges munkát csökkenti. Gaskell. (43 [II 285–286])

A munka a tőke közvetlen piaca. (44 [II 286])

A munkafeltételek elidegenedése a munkával szemben a tőke fejlődése során. (44 [II 286–287]) *(Visszájárafordulás.) A visszájárafordulás alapjául szolgál a tőkés termelési módnak, nemcsak elosztásának.* (44 [II 287–288])

Merivale. A munkás természetes függőségét a gyarmatokon *mesterséges* korlátozásokkal kell pótolni. (44 [II 289])

Hogyan takarít meg a gép stb. anyagot. *Kenyér. Dureau de la Malle.* (45 [II 290–291])

Termelő fogyasztás. Newman. (47 [II 295]) *A tőke átalakulásai. Gazdasági ciklus.* (Newman.) (47 [II 297])

Dr. Price. A tőke veleszületett ereje. (47) (48) [II 297–298]

Proudhon. Tőke és egyszerű csere. Többlet. (48 [II 299–300]) – *A munkások tulajdonnélküliségének szükségessége.* Townsend. (48, 49* [II 300]) Galiani. (49** [II 301])

A *végtelenség* az előrehaladásban. *Galiani.* (49 [II 302])

Előlegek. Storch. [50 [II 304]) - *Megtakarítási elmélet.* Storch. (50 [II 304])

MacCulloch. Többlet. (50 [II 304]) – Profit. (uo. [II 305]) – *Tőke periodikus elpusztulása.* Fullarton. (50 [II 305])

Arnd. Természetadta kamat. (51 [II 306])

Kamat és profit. (51 [II 306–309]) – {*Carey.*} (52 [II 306–307]) – Zálogüzlet Angliában. (52 [II 310])

Hogyan lép a kereskedő a mester helyére. (52 [II 310])

Kereskedővagyon. (52) (53) (54) [II 311–316]

Kereskedelem egyenértékekkel lehetetlen. *Opdyke.* (55 [II 316])

Tőke és kamat. (55 [II 316–317])

Két nemzet cserélhet úgy a profit törvénye szerint, hogy mind a kettő nyer, de az egyiket mindig rászedik. (59 [II 326])

---

* *[A kéziratban:]* 49, 50

** *[A kéziratban:]* 50

Tervvázlat a „Politikai gazdaságtan bírálatához" harmadik fejezetéhez[134]

I

A tőke termelési folyamata

1. A pénz átváltozása tőkévé

α) Átmenet

Ha a tőkét puszta értékösszegnek nevezik, ezzel semmit nem fejeznek ki. (II, 12 [I 156]) A pénz felhalmozása nem tőkésítés. (uo. [I 156]) II (13, 14, 15 [I 158–163]), VI, 23, 24 [II 104–106], VI*, 28 (lent [II 118] tőke és pénz).

A forgalom és a forgalomból eredő csereérték a tőke előfeltétele. (II, 16) (17) (II, 18) ⟨(II, 20)⟩** [I 163–167, 169–170]

II, 19, 20 [I 170–174]. (A tőke mint csereérték szemben a munkával mint használati értékkel.)

II (21) (II, 22) [I 174–176].

Sismondi. VII, 19 (lent) [II 217].

Kereskedelmi tőke és egyáltalában-való tőke. Kereskedő és kézműves. (VII, 52 lent, 53, 54, 55 □ [II 310–316] (Opdyke.))

---

* *[A kéziratban:]* VII

** *[A kéziratban áthúzva.]*

β) A tőke* és a munkaképesség közötti csere

(II, 22 [I 177–178]) (II, 23 [I 179–180]) (II, 25, 26, 27, 28 [I 183–190]) VI, 13 [II 72–73], II, 29**, III, 8 [I 191–192], III, 14 [I 202–206], VI, 37, 38 [II 143–146].

Az eladás ismétlődése a munkás részéről. (III, 8 [I 191])

A bér nem-termelő. (III, 8 [I 192])

A munkás forgalma Á–P–Á. (III, 9 [I 192–193])

E csere feltétele a munkás nem-tulajdona. (III, 9 [I 193–194]) V, 3, 4, 5, 6 lent [I 368–375].

Az *elvont* munka áll szemben a tőkével. (III, 9) (10, 26 [I 194–195, 224])

A munka csereértéke. (II, 14, 15 [I 203–204]) (III, 22, 27 [I 217–218, 227])

A használati érték elfogyasztása itt a gazdasági folyamaton belülre esik. (III, 17 [I 206–207]) *IV, 23, 24* [I 306–307]. (A tőke bérmunkát létrehozó.) IV, 48, 49, 50 [I 349–355].

A bérmunka és tőke viszonyának történelmi feltétele. V, 8 [I 375–376], VII, 12, 13 [II 196–198].

Munkaképesség. (VI, 7 [II 54])

Átlagmunkabér. (VII, 39. [II 273] *Minimumot* szükséges *feltételezni* vizsgálódásunknál.)

Carey profit-tana. VI, 7, 8 [II 56–58].

Rossi. (VI, 11, 12 [II 67] *A tőke anyagi alkotórészei.*) (*Hozzátartozik-e a bérmunkarendszer* a tőke lényegéhez? VI, 38 [II 143–147])

A csere feltételei. A munkás virtuálisan pauper. (VI, 15) (16) [II 79–82]

Torrens. Tőke, nem munka határozza meg az áru értékét. (VII, 38, 39 [II 272]) (A ricardiánusok zűrzavara. Az értéktöbblet elszámolása a tőkések között.)

γ) Munkafolyamat

(III, 10, 11, 12, 13 [I 195 200])

Termelő fogyasztás. (VII, 47 fent [II 295] *Newman.*)

---

* *[A kéziratban:]* Az áru

** *[A főszövegben itt egy oldal hiányzik.]*

ò) Az értékesítési folyamat

III, 17, 18, 19, 20. 38, 39, 40, 41, 42, 43 [I 206–213, 245–257].
IV, 2 (|) [I 265] (IV, 7 (○) [I 275])
Az értéktöbblet általános fogalma. (III, 21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28, 29) (30) [I 215–234] (IV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 [I 263–275]) IV, 13 [I 287], VI, 10 [II 65–66].
A termelőerő gyarapodása, mennyiség és minőség. (IV, 4) (|) [I 270] VII, 20 [II 217–220].
Ha a *termelőerő* és az *abszolút munkaidő* adva van, az egyidejű munkanapok számát kell gyarapítani. (IV, 7, 8 [I 275–276]) (IV, 14 [I 288–290])
Egyidejű munkanapok. uo. [I 289] *Népesség*, IV, 14, 15 [I 290–291].
A termelőerő gyarapodása azonos a tőke állandó részének növekedésével a változó részéhez képest. (IV, 9 [I 279])
Hogyan kell a tőkének nőnie, hogy gyarapodott termelőerővel ugyanazt a munkáslétszámot alkalmazza. (IV, 9–12 [I 279–284])
Rendelkezésre álló idő. (IV, 14 [I 288])
A munka kombinációja. IV, 50 [I 354–355].
McCulloch. (VII, 50 [II 304–305])

2. Az abszolút értéktöbblet

(III, 23, 32, 33 [I 218, 235–236])
Abszolút és szükséges munkaidő. V, 24 [II 16], VI, 16, 17 [II 83–85]. (VI, 15, 16, 17 [II 79–85] *Többletmunka. Többletnépesség.*)
Többletmunkaidő. (VI, 19 [II 90–91] *Ramsay, Wade.*)
Többletmunka és szükséges munka. (VII, 21×[II 222]) (VII, 44 fent [II 286–287])
Senior. (VII, 41, 42 [II 279–281])

3. A relatív értéktöbblet

III, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38 [I 227–245].
IV, 12, 13 [I 284–287].

α) Tömegek kooperációja

V, 22, 23* [II 13].

β) A munka megosztása

A rabszolgamunka termelékenyebb a szabad munkánál, ha az utóbbi nem kombinált. *Wakefield.* VI**, 18 [II 89–90].

γ) Gépi berendezés

IV, 13, 14 [I 287–288], VI, 43 [II 157–158], VII, 1, 2 [II 163–168], 13 (lent) [II 199–200], VII, 22, 39, 40, 42, 43 lent [II 225, 275–277, 283–286].

Nyersanyag nyerése (megtakarítása) a gépi berendezés révén. VII, 39 [II 274]. („Economist".)

Az áruk ára. Proudhon. (IV, 26–32 [I 310–320])

4. Az eredeti felhalmozás

(III, 20, 21 [I 214], IV, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53 [I 342–348, 354–363])

Többlettermék. Többlettőke. (IV, 42, 43, 45 [I 336–339, 342–344])

A tőke termeli a bérmunkát. (IV, 43, 44 [I 339–340]) (45 [I 344]) (47 [I 346–348]) V, 15 [I 389].

Az eredeti felhalmozás. V, 1, 2, 3, 4, 8–15, 16 [I 363–369, 375–392].

Munkaképességek koncentrációja. (VI, 10, 11 [II 63–66]) (VI, 11 [II 66] Rossi. *Társulás.*)

Az értéktöbblet a különböző formákban és különböző eszközök révén. VII, 22, 23, 24 [II 225–232].

A relatív és az abszolút értéktöbblet összekapcsolása. VII, 23, 24 [II 227–232].

A termelési ágak megsokszorozódása. VII, 23 [II 227].

Népesség. (VII, 23 [II 228])

---

* *[A kéziratban:]* 23, 24

** *[A kéziratban:]* VII

5. Bérmunka és tőke

II, 14 (○) [I 159] (II, 28, 29 [I 188–190]) (III, 13 [I 200]) (III, 14] (15, 16) [I 202–206] (VII, 40 lent és 41 fent [II 277–278]), III, 23 [I 219–220].

A tőke kollektív erő, civilizáció. (VI, 9, 10 [II 61–66] (Wade.)) (VI, 11 [II 66] Babbage.)

Tőke = előlegek. VI*, 29 lent [II 121].

A munkás újratermelése a bér révén. VI, 38 [II 145–146].

A tőkés termelés önmagukat megszüntető korlátai. VII, 2, 3 [II 168–170].

Rendelkezésre álló idő. VII, 3, 4 [II 171–172], VI, 4. Maga a munka társadalmivá átváltoztatva. (i. h. 4 [II 172–173]) Owen. (VII, 5 lent [II 175–177])

Valóságos gazdaságosság. Munkaidő megtakarítása. De nem ellentétes. (VII, 5 [II 174–175])

Az elsajátítás törvényének megjelenése az egyszerű áruforgalomban. E törvény átcsapása

(II, 8, 9, 10, 11, 12 [I 145–155])
(IV, 45 [I 342–344]) (50 [I 354])
VII, 44 [II 287–288].

II

A tőke forgalmi folyamata

A tőke értékesítési folyamata egyszersmind elértéktelenedési folyamata. (IV, 15, 16** [I 291–293])

Ellentmondások. (IV, 16, 17) (18) [I 293–296] {Ez a II. szakaszba, a tőkék konkurrenciájába tartozik.[135]}

A tőke a termelés és az értékesítés egysége mint folyamat. (IV, 18 [I 296]) (19, 20 [I 298–299])

A tőke propaganda-tendenciája. (IV, 18 [I 296–297])

A tőke civilizáló tendenciája. (IV, 18, 19 [I 297–299])

---

* *[A kéziratban:]* VII
** *[A kéziratban:]* IV, 16

Ellentmondás termelés és értékesítés között. (IV, 22 [I 302–304]) IV, 24, 25 [I 306–310].

Az áru átváltozása pénzzé. (IV, 40, 41 [I 333–335]) (VI, 8 [II 60])

A tőke forgalma. (V, 16, 17 [II 1]) (VI, 14 [II 75–77] Chalmers.) (VI, 36 [II 137–138]) VII, 9 [II 185–188]. Chalmershoz: Blake. VII, 29 [II 244–245], VII, 47 [II 297].

Termelési folyamat, forgalmi folyamat. (V, 17, 18, 19, 20, 21, 22 [II 2–12])

Szunnyadó tőke. (VI, 8, 9 [II 59 61])

Különböző termelési idő. VI, 14, 15 [II 77–78], VI, 36 [II 138–140].

J. St. Mill: forgalmi idő. (VI, 19 [II 91–93]) (Szunnyadó tőke.)

A tőke forgása. VI, 19, 20 [II 93–94], VII, 47 lent [II 297].

Forgalmi költségek. (VI, 20) (21) (22) (VI, 23, 24, 25) [II 93–108] VI, 37 [II 140–143].

Forgótőke. VI, 20, 21 [II 94–97]. *Rögzített tőke.* uo. VI, 27* [II 94–97, 113–116]. Átmenet erről a forgó- és állótőkére mint két különös fajtára. VII, 2 (||) [II 166].

Megtérülés. (VI, 21, 22 [II 97–104]) *A megtérülések száma.* VI, 31–35 [II 124–137], VII, 7 [II 180–183].

Forgalmi idő. VI, 22, 23, 25 [II 100–108].

Árutőke, pénztőke, ipari tőke. (VI, 26 [II 110–112])

Az év mint a tőke megtérüléseinek mértéke. (VI, 26, 27 [II 112–113])

Állótőke. Forgótőke. (VI, 27, 28, 29 [II 113–121], VI, 39, 40, 41, 42–44 [II 147–163], VII, 8 (lent), 10, 11, 13, 14, 15 [II 183–185, 188–193, 198–203])

Nagy és kis forgalom. VI, 37, 38, 39 [II 143–147].

Az egész forgalom hármas. VI, 39 [II 147–148].

Állótőke. Forgótőke. Mindkettőben a munka társadalmi meghatározása a tőkébe van áthelyezve. (VII, 1 [II 163–166]) (VII, 6 [II 178–179])

Meghosszabbodott forgalmi idő = kisebb az újratermelések száma vagy a termelési folyamatban levő tőke mennyisége. A *folytonosság* szükségessé válik az állótőkével. Ezzel a megszakítás az *előfeltételezett érték* veszteségévé lesz. (VII, 2) (|) [II 167]

Az állótőke és a munka iránti kereslet. (VII, 28 [II 242] *Barton.*)

Állótőke. VII, 2, 3 [II 167–170]. Állótőke és forgótőke aránya a

* [*A kéziratban:*] 26

társadalomban. VII, 3 (○) [II 170–171], VII, 4 [II 172–173]. A forgótőkénél magasabb hatvány. i. h. 4 [II 173].

Az állótőke tartóssága. VII, 4 [II 173–174], VII, 21, 22 [II 222–224].

A pénz állótőke és forgótőke. VII, 6 [II 179].

Állótőke és forgótőke az egyéni fogyasztásra vonatkozóan. (VII, 6 lent és 7 [II 179])

Az össztőke átlagos megtérülése (értékesítésére vonatkozóan). Az állótőke és a forgótőke megtérülésének aránya. Folytonosság. A termelés *megszakításának* különbsége a forgótőke és az állótőke szempontjából. *Az állótőke újratermelési ideje* a gazdasági ciklus mértékegységévé válik. Összújratermelési fázis. (VII, 7 [II 180–183])

A forgótőke és az állótőke különböző megtérülése. (VII, 8 [II 183–184])

Állótőke, melynek használati értéke bekerül a forgalomba. (VII, 9 [II 185–187])

Állótőke és forgótőke termelése. (VII, 9, 10 [II 187–188])

Az állótőke fenntartási költségei. (VII, 11 [II 193])

Jövedelem az állótőkéből és a forgótőkéből. (VII, 12 [II 194]) (*Az állótőke és a forgótőke megtérülése.* i. h. [II 194–195])

Az újratermelési időnek az áru használati értéke általi meghatározása. (VII, 15 [II 203])

III

Tőke és profit

Profitráta és értéktöbblet. (IV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 (|), 9 (|) [I 263–278], VI, 10 [II 64–65]) (VI, 12, 13 [II 71–75]) (17, 18 [II 87, 89–90]) (39 [II 148–149]) (43 [II 156–158])

Tőke és profit. (VII, 15) (16) (17) [II 204–212] (20, 21) (22) [II 217–224] (40) (41) [II 277–280]

Megnagyobbodott termelőerő esetén a tőke növekedése, hogy ugyanazt a munkatömeget alkalmazza. (IV, 9–13 [I 278–287])

Kockázat. Kamat. Termelési költségek. VII, 8 [II 184].

A tőke valamennyi részének egyenletes profitja. VII, 8 [II 185].

A bér és a profit termelési, ezért elosztási formák stb. (VII, 19 [II 216–217])

Kamat és profit. VII, 51, 52 [II 306–310].

Vegyes

Kijelentések a tőkéről:

A tőke „puszta termelési szerszám". (II, 15 [I 162]) *(A tőke dologgnak felfogva.* uo. [I 162]) *(A tőke* nem egyszerű viszony, hanem folyamat. uo. [I 163]) II (16 [I 163–165]). Tőke és termék. (II 18) (|) [I 168]

Termelő és nem-termelő munka. (II, 21, 22 [I 175–176]) (III, 14 [I 202])

Mezőgazdaság, földtulajdon és tőke. (II, 23 [I 178–182])

Piac. (II, 24, 25 [I 182–183])

Alapok a profitra. (III, 19, 20 [I 210–213]) III, 22, 23 [I 217–220].

Termelési költségek. (III, 20 [I 213])

Nem kiadásai, hanem előlegei a tőkéseknek. (*Storch.* VII, 50 [II 304]. A megtakarítási elmélet ellen. uo. [II 304])

Proudhon és kamat stb. (III, 20 [I 213–214]) *A földtulajdon* Proudhon-féle *gazdaságonkívüli eredete.* (V, 3 [I 368]) *Többletérték.* (VI, 27 [II 113–114]) (*Price* (Richard) és *Proudhon.* VII, 47, 48 [II 297–300])

Bastiat a bérmunkarendszerről. (III, 22 [I 217]) A profitról stb. (VII, 18, 19 [II 213–216])

Mezőgazdaság (amely maga is ipari. XV. század. VII, 29 *Harrison).* (⊣) [II 245]

Pénztőke. (III, 44 [I 258])

Ricardo. Az értéktöbblet keletkezése. A bér és a profit puszta osztalékok. (VI, 1, 2 [II 36–41]) (*Wakefield Ricardo ellen.* VI, 8 [II 59]) (Malthus a bér mint arány ellen. VI, 12) (13) [II 70–75] VII, 8 [II 185].

Malthus. Értékelmélet. (VI, 3 sk. [II 45–56]) (VI, 12, 13 [II 70–75])

Smith munka-áldozata. Senior önmegtartóztatás-áldozata. (VI, 17) (18) [II 85–89]

A profit keletkezése *Smith* szerint. (VI, 18 [II 89]) Ezzel szemben *Lauderdale.* VI, 43 [II 156–157].

Az értéktöbblet keletkezése *McCulloch* szerint. VI, 18 [II 90]. A *bér* a munkás saját termékének része. uo. VI, 19 [II 90].

Bérmunka és rabszolgaság. Steuart. VII, 25, 26 [II 235]. Ugyanő: *Gépek.* i. h. 26 [II 235].

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] V. ö. ezzel kapcsolatban még alább 77–78., 138–140. old., valamint „A tőke", II. könyv; Marx és Engels Művei, 24. köt. 220. old. – *3*

[2] V. ö. „Maître Pathelin". (Ismeretlen szerzőtől származó középkori bohózat.) Átvitt értelemben: térjünk vissza a tárgyra. – *10 93 216*

[3] V. ö. Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth", 55. old.; az idézetet v. ö. alább 31. old. – *29*

[4] V. ö. Storch: „Cours d'économie politique", I. köt. 409–411. old.; az idézetet v. ö. alább 109. old. – *30*

[5] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 87–88., 338–339. old. – *33*

[6] V. ö. uo., 86. old.; az alábbiakhoz v. ö. uo., 15–41. old. – *34*

[7] V. ö. Carey: „Principles of Political Economy", I. rész 99., 129. old. – *36*

[8] V. ö. McCulloch: „Principles of Political Economy", 313–318. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 160–170. old. – *37*

[9] A VIII. füzetbeli Ricardo-kivonatok szövegének közlése: „Grundrisse", 787–839. old. – *38*

[10] V. ö. Bray: „Labour's Wrongs and Labour's Remedy", 38–52. old., elsősorban 48. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 288–294. old. – *39*

[11] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. köt. 100–102., 130–131. old. – *39*

[12] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 26–27. old. – *40*

[13] V. ö. Malthus: „Principles of Political Economy", 269–270. old. Malthus példájának forrása: „Factories Inquiry Commission. First Report", 34. old. V. ö. még Marx 1858 márc. 5-i levelét Engelshez. – *42*

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[14] Engelshez írt 1858 márc. 5-i levelében ugyanezzel a példával kapcsolatban Marx megjegyzi: „Nagyon sajnálatos az, hogy a fenti kimutatásban nincs megadva a munkások *száma*: sem az arány aközött, ami mint *fizetések* szerepel, és a tulajdonképpeni *munkabérek* között." A szövegben Marx feltételezi, hogy a bér aránya 1/6. – *43*

[15] V. ö. Carey: „Principles of Political Economy", I. rész 73–80., 83–92., 99., 337., 339–340. old. – *56*

[16] V. ö. Gallatin: „Considerations on the Currency and Banking System of the United States", 68. old. Gallatin e könyvét Marx a VII. füzetben kivonatolta, de itt a szóban forgó passzus nem szerepel, viszont az V. füzetben Marx a Bailey-kivonatok között kijegyezte a Baileynél is idézett („Money and its Vicissitudes in Value", 57–58. old.) passzust. – *60*

[17] V. ö. Gaskell: „Artisans and Machinery", 11–14., 293–362. old. – *64*

[18] V. ö. Babbage: „Traité sur l'économie des machines et des manufactures", 485. old. – *66*

[19] V. ö. Torrens: „An Essay on the Production of Wealth", 70–71. old. – *67*

[20] V. ö. Carey: „The Past, the Present and the Future", 74–75. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 149. old. – *72*

[21] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv XI. fej. I. rész. – *77*

[22] Panes et circenses v. panem et circenses (kenyeret és cirkuszi játékokat) – az állam és a gazdag rabszolgatartók költségén élő római plebs követeléseinek jellemzésére használt fordulat. – *79*

[23] V. ö. Malthus: „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent", 7., 15., 19. old. – *82*

[24] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 493., 495. old. – *82*

[25] V. ö. Biblia, I. Mózes 3, 19. – *85*

[26] V. ö. Fourier: „Le nouveau monde industriel et sociétaire"; Oeuvres complètes, VI. köt. 245–252. old. – *86*

[27] V. ö. Senior: „Principes fondamentaux de l'économie politique", 309–335. old. – *86*

[28] V. ö. Proudhon: „Système des contradictions économiques", I. köt. 73. old., valamint „Gratuité du crédit", 200. old. V. ö. még Marx: „A filozófia nyomorúsága"; Marx és Engels Művei, 4. köt. 109–119. old. – *87*

[29] V. ö. Malthus: „Definitions in Political Economy", 69–70., 77–79. old. – *90*

[30] V. ö. J. St. Mill: „Principles of Political Economy". – *91*

[31] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", II. könyv II. fej. – *95*

[32] V. ö. Biblia, Zsoltárok 42, 2. V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv; Marx és Engels Művei, 23. köt. 133. old. – *95*

[33] Marx XVI. füzetéről van szó, amelyben kivonatok vannak a „Gratuité du crédit"-ből. A szóban forgó passzus („Gratuité du crédit", 200. old., ill. Proudhon: Système des contradictions économiques", I. köt. 73. old.) a XVI. füzetben nem szerepel. V. ö. még e kötetben 87. old. – *114*

[34] V. ö. „Gratuité du crédit", 288. old. V. ö. még e kötetben 212–215. old. – *114*

[35] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 430. old. – *115*

[36] A római szám Marxnak egy fenn nem maradt füzetére hivatkozik. – *120*

[37] V. ö. Cherbuliez: „Richesse ou pauvreté", 16–19. old. – *120*

[38] V. ö. Sismondi: „Nouveaux principes d'économie politique", I. köt. 87., 93. old. – *146*

[39] V. ö. Storch: „Cours d'économie politique", I. köt. 405., 420. old. – *148*

[40] V. ö. Malthus: „Definitions in Political Economy", 237–238. old. – *149*

[41] V. ö. Smith: „Richesse des nations", II. köt. 197–198. old. – *149*

[42] V. ö. Cherbuliez: „Richesse ou pauvreté", 14–15. old. – *149*

[43] V. ö. Ravenstone: „Thoughts on the Funding System", 45. old. – A IX. füzet 32. oldalán Marx Ravenstone könyvének 7. oldaláról idéz. – *158*

[44] V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 240–252. old. – *164*

[45] V. ö. Hodgskin: „Labour Defended against the Claims of Capital", 16. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 237–266. old. – *167*

[46] V. ö. Goethe: „Faust", I. rész 5. szín. V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv; Marx és Engels Művei, 23. köt. 184. old. – *168*

[47] „The Source and Remedy of the National Difficulties etc.", 6. old. V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 214–221., 227–232. old. – *170*

[48] V. ö. Babbage: „Traité sur l'économie des machines et des manufactures", 375–376. old. – *183*

[49] V. ö. pl. Hegel: „Enzyklopädie", 209. §, Pótlás. V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv 5. fej. – *195*

[50] V. ö. Eden: „The State of the Poor", I. köt. 1–2. old. Marx egy Engels által 1845-ben készített kivonat alapján idézi (e kivonat részleges közlése: MEGA, I. rész 4. köt. 507–513. old.). – *196*

[51] V. ö. Spinoza: „Ethica", II. rész XLIV. tétel 2. korollárium, V. rész XXII–XXXVI. tétel stb. – *205*

[52] V. ö. Liebig: „Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie"; Johnston: „Lectures on Agricultural Chemistry and Geology" és „Catechism of Agricultural Chemistry and Geology". Marx mindhárom műből kivonatokat készített. – *212*

[58] V. ö. Wakefield: „A View of the Art of Colonization", 76. old. – *212*

[54] V. ö. a „Bastiat és Carey" töredéket: I. rész 1–10. old. – *213*

[55] V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv; Marx és Engels Művei, 23. köt. 344–345. old. – *227*

[56] V. ö. Thompson: „Essays", I. köt. V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv; Marx és Engels Művei, 23. köt. 561–562. old. – *232*

[57] A „Spectator"-ra, Locke-ra, Hume-ra és Montesquieure Marx Steuart alapján hivatkozik; „Principles of Political Economy", I. köt. 399. old. – „The Spectator" – angol napilap, 1711-től 1714-ig jelent meg Londonban. – *237*

[58] V. ö. Eden: „The State of the Poor", I. köt. 119–120. old. – *245*

[59] „The Westminster Review" – angol negyedévi folyóirat, 1824-től 1914-ig jelent meg Londonban; liberális irányzatú. – *245*

[60] Az idézet forrását nem sikerült megtalálni. – *250*

[61] V. ö. Urquhart: „Familiar Words", 112. old. – *251*

[62] V. ö. „Economist", 1858 márc. 13. – *252*

[63] Birminghami „little-shilling-man-ek" („kis shilling-pártiak") – a XIX. sz. első felében keletkezett pénz-elmélet hirdetői, akik az eszmei pénzmérték tanát propagálták és a pénzt puszta számolónévnek tekintették. E tan képviselői, az Attwood-fivérek, Spooner és mások, tervet nyújtottak be az angliai pénzegység aranytartalmának csökkentésére (kis shilling terv), egyidejűleg szembefordultak a kormánynak a forgalomban levő pénzmennyiség csökkentését célzó intézkedéseivel. Szerintük elméletük alkalmazása az árak mesterséges emelése révén fellendítette volna az ipart és általános virágzást idézett volna elő az országban. Valójában a pénz általuk javasolt értékcsökkentése csak az állam és a nagyvállalkozók adósságainak megszüntetéséhez járulhatott hozzá. Az irányzat nézeteinek kifejtése: „The Currency Question. The Gemini Letters"; szerzői Th. Wright és J. Harlow. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához" és „A tőke"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 58–59. old., 23. köt. 217. old. – *260*

[64] V. ö. Cobbett: „Paper against Gold", pl. 2. old. – *260*

[65] V. ö. A. Müller: „Die Elemente der Staatskunst", II. rész 190. old. – *266*

[66] Nem világos, hogy az „Economist"-ra való hivatkozás mire vonatkozik. – *270*

[67] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv IV. fej. – *272*

[68] V. ö. Storch: „Cours d'économie politique", II. köt. 128. old. – *274*

[69] Marx így számol: Ha a bruttóprofit 1500 £ a teljes előlegezett tőkére 5%-os profitráta mellett, akkor az előlegezett tőke 30 000 £. Minthogy az állótőke 23 000 £, ennélfogva forgótőkére jut 7000 £. Hasonlóan számol Marx alább az I. és a III. esetben (ahol 34 000 £-et, ill. 28 000 £-et kap). – *284*

[70] Cortes – a spanyol tartományi, ill. országos rendi gyűlés, majd parlament. – *289*

[71] V. ö. Niebuhr: „Römische Geschichte", I. rész 608. old. – *292*

[72] V. ö. Prescott: „History of the Conquest of Peru", I. köt. 147. old. – *293*

[73] V. ö. Justinianus: „Institutiones", 46. old. – *295*

[74] Az idézet forrását nem sikerült megtalálni. – *295*

[75] „Revue des Deux Mondes" – kéthetenként megjelenő irodalmi, művészeti és publicisztikai lap, 1829-től jelent meg Párizsban. – *296*

[76] V. ö. Marx: „Disraeli úr költségvetése"; Marx és Engels Művei, 12. köt. 415–416. old., valamint Marx: „A tőke", III. könyv, Budapest 1967. 390–394. old. – *297*

[77] V. ö. Lauderdale: „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique", 173–182. old. – *298*

[78] $S=C\ (1+i)^n$ – a kamatos kamat képlete; S a kamatokkal megnövekedett tőke, C az eredeti tőke, i az egységnyi tőkére eső évi kamat, n az évek száma. – *298*

[79] „La voix du peuple" – francia napilap, 1849 okt. 1-től 1850 máj. 14-ig jelent meg Párizsban; proudhonista irányzatú. – *299*

[80] Az ebadóról szóló paragrafust v. ö. Arnd: „Die naturgemässe Volkswirtschaft", 88. §, 420–421. old. – *306*

[81] V. ö. Carey: „Essay on the Rate of Wages", VII. fej. – *307*

[82] V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", I. rész. 337–339. old. – *310*

[83] V. ö. Bentham: „Defence of Usury". – *310*

[84] Epikurosz szerint végtelen sok világ van, melyeknek mindegyike a saját törvényei szerint létezik, s az istenek e világokon kívül, a köreikben élnek és nem gyakorolnak befolyást a világokra és az emberek sorsára. – *313*

[85] Anglia és Skócia uniójáig (1707) Skóciának külön parlamentje, bizonyos mértékig önálló pénzügyi politikája és saját bankjegykibocsátása volt. – *318*

[86] A készfizetések újrafelvételét elrendelő törvényről van szó; v. ö. 91. jegyz. – *318*

[87] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv V. fej. – *319*

[88] Az idézet helyét nem sikerült megtalálni. – *321*

[89] Az idézetet nem sikerült megtalálni. – *325*

[90] Az idézetet nem sikerült megtalálni. – *326*

[91] Az 1797-es Bank Restriction Act megszüntette a bankjegyek aranyra átválthatóságát és kényszerárfolyamot állapított meg a bankjegyekre. Az 1819-es banktörvény újra bevezette a bankjegyek átválthatóságát; az új törvény 1821-ben lépett teljes érvénybe. – *329*

[92] Napóleon az 1806 nov. 21-i berlini és 1807 nov. 23-i és dec. 17-i milánói dekrétumaival rendelte el a brit szigetek blokádját. – *329*

[93] „The Times" – angol napilap, 1785-től jelenik meg Londonban; konzervatív irányzatú. – *331*

[94] „Currency principle" – a múlt század 40-es éveiben a pénz mennyiségi elméletének hívei által hirdetett elv, mely szerint az áruk értékét a forgalomban levő pénzmennyiség határozza meg; fő képviselője Loyd (Lord Overstone). – *332*

[95] V. ö. Maclaren: „A Sketch of the History of the Currency"; a könyvről szóló recenzió az „Economist" 1858 máj. 15-i számában jelent meg. V. ö. még Marx 1858 máj. 31-i levelét Engelshez. – *333*

[96] Marx eredetileg „Érték" címet adott gazdasági műve első fejezetének; a későbbiekben az első fejezet az „Áru" címet kapta. – *335*

[97] V. ö. Haxthausen: „Studien".– *336*

[98] A fogalmazványból csak a második fejezet mintegy háromnegyed része és a harmadik fejezet eleje maradt ránk a B' és B" jelzetű füzetekben. A fogalmazvány 1858 augusztus eleje és október vége között keletkezett. 1858 novemberében Jenny Marx már hozzáfogott a „Politikai gazdaságtan bírálatához" végleges szövegének tisztázásához. – *337*

[99] V. ö. Athénaiosz: „Deipnoszophisztai"; Schweighäuser kiadásában II. köt. 121. old. – *344*

[100] V. ö. Xenophón: „Poroi é peri proszodón", IV. fej. 4. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához", II. fej. 3. a.; Marx és Engels Művei, 13. köt. 103–104. old. – *344*

[101] Brit Kelet-Indiai Társaság (East India Company) – 1600-ban alapították; kereskedelmi műveleteinek örvén az angol tőkések meghódították Indiát és uralkodtak felette; a Társaságnak kormányzati, igazgatási joga volt. Az 1857-es indiai felkelés után India igazgatását közvetlenül az angol kormány vette át. – *344*

[102] V. ö. Goethe: „Das Göttliche". – *345*

[103] V. ö. Tooke: „History of Prices", 226. old. – *349*

[104] Marx Körnert a „Lectures on Gold" alapján idézi, 94–95. old. V. ö. még I. rész 93. old. – *349*

[105] Petty: „A Treatise of Taxes and Contributions", 47. old. – *355*

[106] V. ö. Biblia, I. Mózes 48, 9–22. – *356*

[107] V. ö. Cato: „De re rustica". – *356*

[108] Idézve Schlözer: „Briefwechsel meist historischen Inhalts", VII. rész 265–266. old. – *357*

[109] V. ö. Biblia, Máté 6, 20. – *364*

[110] V. ö. Jakob Grimm: „Geschichte der deutschen Sprache", I. köt. 12–14. old. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 119. old. – *365*

[111] V. ö. Arisztotelész: „Éthika Nikomakheia", V. könyv 8. fej. – *365*

[112] „Non olet" („nincs szaga") – a hagyomány szerint Vespasianus római császár, amikor fia, Titus kikelt a vizeldékre kivetett adó ellen, egy aranypénzt nyomott fia orra alá, mondván: „Nincs szaga." – V. ö. pl. Suetonius: „Vespasianus". – *378*

[113] V. ö. Steuart: „Principles of Political Economy", I. köt. 367. old. – Levellerek – politikai csoportosulás az angol forradalom idején; elsősorban kézműveseket és parasztokat ölelt fel és nagy befolyást gyakorolt Cromwell hadseregének katonáira. Hirdette az emberek szabadságát és egyenlőségét, de követelései korlátozott voltuknál fogva csak a vagyonnal rendelkezőknek kedveztek. A legforradalmibb elemek később leváltak a levellerek pártjáról és mint „igazi levellerek" vagy „diggerek" (ásók) léptek fel. – *380*

[114] A kéziratban itt idézőjelek között ki van hagyva hely; nyilván a könyvcím számára. Valószínűleg Carey „The Slave Trade"-jéről van szó. V. ö. még Marx 1853 jún. 14-i levelét Engelshez (ahol e könyvet „Slavery at Home and Abroad" néven említi). – *382*

[115] V. ö. Platón: „Politeia", II. könyv. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 87. old. – *392*

[116] V. ö. Arisztotelész: „Politika", I. könyv 9–10. fej. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 104. old. – *392*

[117] Ismeretlen szerző epigrammája; „Anthologia Graeca", XI. könyv 166. epigramma. – *393*

[118] V. ö. Boisguillebert: „Dissertation sur la nature des richesses"; Daire kiadásában 399. old. V. ö. még I. rész 128., 174. old., valamint Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához" és „A tőke"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 93. old., ill. 23. köt. 135. old. – *399*

[119] Pindarosz: „Olümpia", I. 1–2. – *410*

[120] V. ö. Bailey: „Money and its Vicissitudes in Value", 9–11. old. – *410*

[121] A forrást nem sikerült megállapítani. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 104. old. – *412*

[122] A mutatót Marx 1858 június első felében állította össze; szövege az M füzet utolsó tizenegy oldalán van. Összeállításának okairól és körülményeiről v. ö. még Marx 1858 máj. 31-i levelét Engelshez. – *415*

[123] A VII. füzet 55. oldalán Wilson nincs említve; lehet, hogy a név elírás Morrison helyett (esetleg a többször is említett „Economist" helyett áll, amelynek Wilson volt a szerkesztője). – *419*

[124] V. ö. Wirth: „Geschichte der Deutschen". V. ö. még I. rész 79. jegyz. – *419*

[125] V. ö. Macleod: „The Theory and Practice of Banking"; e művet Marx 1857-ben kivonatolta. Az I. köt. 15. oldalán Macleod a Child „Discours upon Trade"-jében tárgyalt tervet, a kamatláb törvényhozási úton való csökkentését említi. – *420*

[126] A megadott kéziratoldalon hosszabb kivonat található Dodd „The Curiosities of Industry"-jából; ezt Marx részben felhasználta a „Politikai gazdaságtan bírálatához"-ban; Marx és Engels Művei, 13. köt. 80. old. – *423*

[127] Az 1851 januárjában megkezdett V. füzet 14–17. oldalán kivonatok vannak Jacob „Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals"-ának 26–30. fejezetéből. – *423*

[128] Az 1850 november–decemberében keletkezett IV. füzetben kivonatok vannak Jacob könyvének 4–25. fejezetéből. – *423*

[129] A mutatót Marx 1859 február táján állította össze és kiterjeszkedik az M, I–VII., C, B', B" füzetek mindazon anyagaira, amelyeket a „Politikai gazdaságtan bírálatához" „Első füzet"-ében nem használt fel; szövege a B" füzet utolsó kilenc oldalán van. – *425*

[130] A C füzet nem maradt ránk; valószínűleg a „Politikai gazdaságtan bírálatához" fogalmazványából az első fejezetet és a második fejezet elejét tartalmazta. – *425*

[131] Az A füzet az I. füzet másik megjelölése. – *425*

[132] Valószínűleg a B" füzet fenn nem maradt borítólapjáról van szó, amelynek hátlapját jelölte Marx I[a]-val. – *425*

[133] B"$_{II}$-nek nevezi Marx a B" füzet második részét (16–19. old.), amelynek tartalma a „pénz átváltozása tőkévé". – *426*

[134] A tervvázlat 1859 február–márciusa táján keletkezett; egy külön, számozatlan és betűjelzés nélküli füzetben van. – *439*

[135] Az első könyv, „A tőkéről" második szakaszára gondol Marx. Engelshez írott 1858 április 2-i levele szerint ez a könyv négy szakaszra oszlik: 1. a tőke általában, 2. a konkurrencia, vagyis a sok tőke hatása egymásra, 3. a hitel, 4. a részvénytőke. – *443*

Mutató

*(Nevek – idézett művek: hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

AETHELSTAN (895–940) – angolszász király 925–940. – *(I)391*

ALBERONI, Giulio (1664–1752) – olasz származású spanyol politikus, bíboros; 1714–1719 V. Fülöp király első minisztere. – *(II)291–292*

Alexandrosz *lásd* Sándor, Nagy

ANDERSON, A. – angol gyáros. – *(II)113*
– *The Recent Commercial Distress, or the Panic analyzed, showing Cause and Cure* (A jelenlegi kereskedelmi ínség, avagy a pánik elemzése, mely megmutatja az okot és a gyógymódot), London 1847. – *(II)114–115 434*

ANDERSON, James (1739–1808) – angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadék-elmélet terén. – *(II)300*

Anghiera *lásd* Martyr, Pedro

ANNA (Stuart) (1665–1714) – angol királynő 1702–1714. – *(II)240 310 316*

ANTONINUSOK (i. sz. 96–192) – római császári dinasztia. – *(II)290*

ARCADIUS (377–408) – keletrómai császár 395–408. – *(I)98–99*

ARISZTOPHANÉSZ (i. e. kb. 445–kb. 385) – görög vígjátékíró. – *(II)360*
– *Πλοῦτος* (Plutus – Plutosz). – *(II)360*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *(I)55 (II)365 392*
– *Μεταφυσικά [Τὰ μετὰ τὰ φυσικά]* (Metaphysica – Metafizika); „Aristotelis opera", Bekker kiad., VIII. köt., Oxford 1837. – *(I)31*
– *Ἠθικὰ Νικομαχεία* (Ethica Nicomachea – Nikomakhoszi etika); „Aristotelis opera", Bekker kiad., IX. köt., Oxford 1837. – *(I)77* (55) *(II)365 423 425* (111)
– *Πολιτικά* (De republica – Politika); „Aristotelis opera", Bekker kiad., X. köt., Oxford 1837. – *(I)12 375* (10) *(II)392* (116)

ARKHIMÉDÉSZ, szirakuszai (i. e. kb. 287–212) – görög matematikus, fizikus és technikus. – *(I)97*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ARND, Karl (1788–1877) – német közgazdász, a szabadkereskedelem híve. – *(II)303 306*

– *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblick auf die einschlagende Literatur* (A természetszerű népgazdaság, szemben a monopóliumos szellemmel és a kommunizmussal, valamint visszatekintés az idevágó irodalomra), Hanau 1845. – *(II)306 438* (80)

ASHWORTH, Edmund (1801–1881) – angol gyáros, Cobden híve, a Gabonatörvény-Elle nes Liga egyik megalapítója. – *(II)280*

ATHÉNAIOSZ, naukratiszi (III. sz. eleje) – görög retorikus.

– *Δειπνοσοφισταί* (Deipnosophistae – Bölcsek lakomája); Schweighäuser kiad., Strasbourg 1802. – *(II)344 359* (99)

ATKINSON, William (XIX. sz. első fele) – angol közgazdász; védővámos. – *(II)85 204*

– *Principles of Political Economy, or the Laws of the Formation of National Wealth etc.* (A politikai gazdaság alapelvei, vagy a nemzeti gazdagság kialakulásának törvényei stb.), London 1840. – *(II)90 210 433 436*

ATTWOOD, Thomas (1783–1856) – angol bankár, közgazdász és politikus, polgári radikális; eleinte részt vett a chartista mozgalomban; a currency-elmélet fő képviselője. – *(I)*(189) *(II)260* (63)

AUGIER, Marie (XIX. sz. első fele) – francia közgazdász. – *(II)319*

– *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours* (Az állami hitelről és történetéről az ókortól napjainkig), Párizs 1842. – *(II)319 324*

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14) – római császár i. e. 27–14. – *(I)379 (II)291*

AURANGZEB (1618–1707) – indiai nagymogul 1658–1707. – *(II)354*

B

BABBAGE, Charles (1792–1871) – angol matematikus, mechanikus és közgazdász. – *(I)236 271 (II)66 183*

– *Traité sur l'économie des machines et des manufactures* (Értekezés a gépek és a manufaktúrák gazdaságosságáról), ford. Ed. Biot, Párizs 1833. – *(I)189 236 271* (131 162 181) *(II)66 158 183 443* (18 48)

BAILEY, Samuel (1791–1870) – angol nagytőkés, filozófus és közgazdász; antiricardiánus. – *(I)143 (II)59–60 114*

– (Névtelenül:) *Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and Pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint-Stock Banks. By the Author of the Rationale of Political Representation* (A pénz és értékváltozásai; hogyan befolyásolják ezek a nemzeti ipart és a pénzben kötött szerződéseket; utóirattal a részvénybankokról. A „Politikai képviselet ésszerű kifejtése" szerzőjétől), London 1837. – *(I)143* (103 104) *(II)59–61 114 264–265 410 416–417 420 423 432* (16 120)

BAINES, Sir Edward (1800–1890) – angol liberális újságíró és közgazdász; a szabadkereskedelem híve. – *(II)282*

BARTON, John (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász. – *(II)242*

– *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society* (Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják), London 1817. – *(II)242 444*

BASTIAT, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász; szabadkereskedő. – *(I)1–12 145 149 154–155 168–169 214–217 262 274 310 317* (1) *(II)57 113–114 204 212–216 299 381–382*
– és P.-J. PROUDHON: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* (A hitel ingyenessége. Fr. Bastiat úr és Proudhon úr vitája), Párizs 1850. – *(I)45 155 168–169 207 213 274 310–320* (37 112 144 149 183 197 198) *(II)87 114 212–215 299–300 426 429–430 434 436 438* (28 33 34)
– *Harmonies économiques* (Gazdasági harmóniák), II. kiad., Párizs 1851. – *(I)1 6–10 149 155 215* (2 110) *(II)381–382 427–429 446*

BELLERS, John (1654–1725) – angol közgazdász, emberbarát, az utopikus szocializmus előfutára.
– *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.* (Tanulmányok a szegényekről, manufaktúrákról, kereskedelemről, ültetvényekről és erkölcstelenségről stb.), London 1699. – *(I)77* (55)

BENTHAM, Jeremy (1748–1832) – angol jogi író, társadalomfilozófus; a hasznossági elmélet szélsőségesen burzsoá irányzatának (az utilitarizmusnak) hirdetője. – *(II)310*
– *Defence of Usury* (Az uzsora védelme), London 1787. – *(II)310* (83)

BERNIER, François (1625–1688) – francia orvos és utazó. – *(II)303*
– *Voyages de François Bernier, Docteur en Médecine de la faculté de Montpellier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire etc.* (François Bernier-nek, a montpellier-i fakultás orvosdoktorának utazásai, tartalmazza leírását a Nagymogul államainak, Hindosztánnak, a kasmiri királyságnak stb.) (1670–71), Párizs 1830. – *(II)303 354*

Biblia. – *(I)15 139 144* (14 98 99 105) *(II)85 95 354–356 361 364 424* (25 32 106 109)

BLAKE, William (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász; pénzforgalomról és szegényügyről szóló írások szerzője. – *(II)243*
– *Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments* (Észrevételek azokról a hatásokról, amelyek a kormánynak a készfizetések megszorítása idején eszközölt kiadásaiból eredtek), London 1823. – *(II)243–245 422 437 444*

BOISGUILLEBERT, Pierre Le Pesant, sieur de (1646–1714) – francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *(I)1 111 140 238 (II)143 340 357–358 369 374 392*
– *Le détail de la France, la cause de la diminution de ses biens et la facilité du remède etc.* (Franciaország részletezése, javai kevesbedésének oka és az orvoslás könnyűsége stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad., Párizs 1843. – *(I)140* (100) *(II)358*
– *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs etc.* (Értekezés a gazdagság, a pénz és az adók természetéről stb.); „Economistes financiers du XVIIIe siècle", Daire kiad., Párizs 1843. – *(I)111 128 140 174 238* (82 91 100 163) *(II)358–359 399* (118)

BOSANQUET, James Whatman (1804–1877) – angol bankár és közgazdász. – *(II)237*
– *Metallic, Paper and Credit Currency, and the Means of Regulating their Quantity and Value* (Fém-, papír- és hitelforgalom; mennyiségük és értékük szabályozásának eszközei), London 1842. – *(II)330 349*

BÖCKH, Philipp August (1785–1867) – német filológus és történész. – *(I)95* (68)

BRAY, John Francis (1809–1895) – angol-amerikai közgazdász; Owen követője, chartista ♦ – *(I)56 (II)39 261*
– *Labour's Wrongs and Labour's Remedy; or the Age of Might and the Age of Right* (A munka bajai és a munka gyógyszere; vagy a hatalom kora és a jog kora), Leeds 1839. – *(I)163 200 301 390* (116 135 191) *(II)39 325–326 354 422* (10)

BROUGHAM and Vaux, Henry Peter, Baron (1778–1868) – angol jogász, író és politikus; a 20–30-as években a whigek egyik vezetője, 1830–34 lordkancellár; a szabadkereskedelem híve, harcolt az 1832-es választójogi reformért. – *(II)301*

BRUTUS, Marcus Junius (i. e. kb. 85–42) – római politikus és hadvezér, a Julius Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője. – *(I)367*

BUCHANAN, David (1779–1848) – angol közgazdász; Adam Smith egyik kiadója. – *(II)267*

– *Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Észrevételek Dr. Smith „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól" c. könyvében tárgyaltakról), Edinburgh–London 1814. – *(II)267–268 417 423*

C

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és politikus. – *(I)98–99*

CAMPBELLEK – skót arisztokrata család, amely Argyll hercege címet viseli. – *(I)362*

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *(I)1–6 12–13 154 262–263* (1) *(II)36 42 56–58 70–72 114 204 212–213 306 382*

– *Essay on the Rate of Wages etc.* (Tanulmány a bérek rátájáról stb.), Philadelphia 1835. – *(II)306–307 438* (81)

– *Principles of Political Economy* (A politikai gazdaság alapelvei), I. rész, Philadelphia 1837. – *(I)212 263* (148 178) *(II)36 56 428 432 440* (7 15)

– *The Past, the Present and the Future* (A múlt, a jelen és a jövő), Philadelphia 1848. – *(II)72 433* (20)

– *The Slave Trade, Domestic and Foreign etc.* (A bel- és külföldi rabszolgakereskedelem stb.), Philadelphia 1853. – *(II)382* (114)

CARLYLE, Thomas (1795–1881) – angol író, történész és idealista filozófus, tory; hőskultuszt propagált; romantikus álláspontról bírálta a burzsoáziát; az 1848-as forradalmak után a munkásmozgalom nyílt ellensége; a német irodalom angol fordítója és népszerűsítője. – *(II)340*

– *Chartism* (Chartizmus), London 1840. – *(II)340*

CASTLEREAGH, Henry Robert Stewart, Marquess of Londonderry, Viscount (1769–1822) – angol politikus, tory; 1805–06, 1807–09 hadügyminiszter és gyarmatügyi miniszter, 1812–22 külügyminiszter. – *(II)302*

CATO, Marcus Portius, Sen. (i. e. 234–149) – római politikus és író. – *(I)367 (II)359*

– *De re rustica* (A mezőgazdaságról). – *(I)367* (216) *(II)356* (107)

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, fanatikus malthusiánus. – *(I)1 (II)75–76*

– *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society* (A politikai gazdaságtanról a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban), II. kiad., Glasgow–Edinburgh–Dublin–London 1832. – *(II)75–77 305 433 444*

»*Le Charivari*« (A Zenebona), Párizs. – *(I)8* (4)

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci francia közgazdász; Sismondi követője. – *(I)197 201 204 (II)17 113 120 149 369*

– *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales etc.* (Gazdagság vagy szegénység. Ismertetése a társadalmi gazdagság jelenlegi

elosztása okainak és okozatainak stb.), Párizs 1841. – *(I)197 204* (134) *(II)20 120 149 367–369 427 431 434* (37 42)

CHEVALIER, Michel (1806–1879) – francia mérnok, kozgazdász és publicista, a 30-as evek elején Saint-Simon követője, majd szabadkereskedő és bonapartista. – *(I)46*

CHEVE, Charles-François (1813–1875) – francia publicista, kispolgári szocialista; 1840–50 Proudhon híve. – *(II)299*

CHILD, Sir Josiah (1630–1699) – angol kereskedő és kozgazdász, merkantilista. – *(II)304 309*

– *Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent etc.* (Értekezesek a kereskedelemről és a penzkamat csokkentésébol eredo elonyokrol stb), Amszterdam–Berlin 1754. – *(II)304*

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106–43) – romai szónok és politikus, eklektikus filozófus. – *(I)362*

– *Epistolae ad Atticum* (Levelek Atticushoz). – *(I)367* (217)

CLODIUS (Claudius) Marcellus, Marcus – római politikus, plebejus, az i. e 104 korul elfogadott pénzugyi torvény (Lex Clodia de victoriatis) kezdeményezője. – *(II)262*

COBBETT, William (kb. 1762–1835) – angol politikus és publicista, a kispolgári radikalizmus kiemelkedó képviselője, az angol politikai rendszer demokratizálásáert harcolt – *(II)260*

– *Paper against Gold· or the History and Mystery of the Bank of England, of the Debt, of the Stocks, of the Sinking Fund, and of all the Other Tricks and Contrivances, carried on by the Means of Paper Money* (Papír az arany ellen, vagy az Angol Bank, az államadósság, az állampapírok, a torlesztési alap és a papírpénz reven alkalmazott minden egyeb fogás és fortély története es titka) (1810), London 1828. – *(II)260* (64)

CONSTANCIO, Francisco Solano (1772–1846) – portugál orvos, politikus es tortenesz, Godwin, Malthus, Ricardo es mások muveinek francia fordítója. – *(II)210*

COQUELIN, Charles (1803–1852) – francia jogász és kozgazdász, liberális, egy politika gazdaságtani szótar szerkesztoje, foleg pénz- és bankugyról írt – *(II)296*

– *Du credit et des banques dans l'industrie* (A hitelról és a bankokrol az iparban), „Revue des Deux Mondes", IV. sor. XXXI. kot , Párizs 1842. – *(II)296–297*

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol kozgazdász, ricardiánus. – *(II)297*

– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals, or the Principles of Trade and Speculation explained* (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól es modjairol, vagy a kereskedes és a spekulácio alapelveinek magyarázata), London 1841. – *(II)297 309 417 421*

CULPEPER, Sir Thomas, Sen (1578–1662) – angol jogász es kozgazdász; az ipari toke képviseloje az uzsoratókével szemben – *(II)309*

The Currency Question *lasd* Harlow

The Currency Theory reviewed, in a Letter to the Scottish People on the Menaced Interference by Government with the Existing System of Banking in Scotland By a Banker in England (A currency-elmélet vizsgálata; levél a skót néphez a kormány azon fenyegeteserol, hogy beavatkozik a bankugy Skociában fennállo rendszerebe. Irta Egy anglhai bankár), Edinburgh 1845 – *(II)331*

CUSTODI, Pietro (1771–1842) – olasz politikus es történész; a „Scrittori classici italiani di economia politica" (Klasszikus olasz politikai gazdaságtani írok) c. gyujtemény kiadoja. – *(II)239 359*

D

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798–1847) – francia publicista és közgazdász; a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. – *(I)238* (82 91 163) *(II)358* (118)

DALRYMPLE, Sir John, Baronet (1726–1810) – skót jogász, közgazdász és vegyész. – *(II)292*
– *An Essay towards a General History of Feudal Property in Great Britain* (Kísérlet a nagybritanniai feudális tulajdon általános történetére) (1757), IV. kiad., London 1759. – *(II)292 354*

DARIMON, Louis-Alfred (1819–1902) – francia politikus, publicista és történész; Proudhon híve; 1864-től bonapartista. – *(I)37–42 45–48 53–54 (II)261*
– *De la réforme des banques* (A bankok reformjáról), E. de Girardin bevezetésével, Párizs 1856. – *(I)37–42 45–47 53–54* (40 41)

DAREIOSZ, I. (i. e. kb. 550–kb. 486) – perzsa király i. e. 522–486. – *(I)95*

D'AVENANT (Davenant), Charles (1656–1714) – angol politikus és közgazdász, merkantilista; tory. – *(II)325*
– *Discourses on the Public Revenues and on the Trade of England etc.* (Értekezések a közjövedelmekről és Anglia kereskedelméről stb.), London 1698. – *(II)325*

DÉMÉTRIOSZ Phaléreusz (i. e. kb. 350–kb. 283) – athéni politikus és filozófus; peripatetikus. – *(II)359*

DE QUINCEY, Thomas (1785–1859) – angol író és közgazdász, ricardiánus. – *(II)31 34–37 113–115*
– *The Logic of Political Economy* (A politikai gazdaságtan logikája), Edinburgh–London 1844. – *(II)34–37 115 180 432 434*

DIONÜSZIOSZ, halikarnosszi (i. e. I. sz.–i. sz. I. sz.) – görög származású római történész.
– *'Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία* (Római régiségtörténet). – *(I)361–362* (212)

A Dissertation on the Poor Laws *lásd* Townsend

DODD, George (1808–1881) – angol publicista.
– *The Curiosities of Industry and the Applied Sciences* (Az ipar furcsaságai és az alkalmazott tudományok), London 1854. – *(II)423* (126)

DUILIUS, Marcus (i. e. IV. sz.) – római politikus; i. e. 360 körül néptribunus. – *(II)292*

DUREAU DE LA MALLE, Adolphe-Jules-César-Auguste (1777–1857) – francia költő és ókortörténész. – *(I)94* (68) *(II)289*
– *Economie politique des Romains* (A rómaiak politikai gazdasága), Párizs 1840. – *(I)94–98* (73) *(II)289–292 438*

E

»*The Economist*« (A Közgazdász), London – *(I)69–70* (47) *(II)156 170 173 184–185 188–190 234–235 250–252 270–271 274 305–306 309 316–318 333–334 416–417 423 435–436* (62 66 86)

EDEN, Sir Frederic Morton (1766–1809) – angol történész és közgazdász; A. Smith követője. – *(II)196 245*
– *The State of the Poor; or an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period* (A szegények helyzete; avagy Anglia dolgozó osztályainak története a hódítástól a jelen időszakig), London 1797. – *(I)385* (226) *(II)196–198 245 436* (50 58)

EDWARD, VI. (1537–1553) – angol király 1547–1553. – *(II)197 240*

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341–270) – görög materialista filozófus, ateista. – *(II)313* (84)

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – angol királynő 1558–1603. – *(II)198 240–242 258 437*

ESCHWEGE, Wilhelm Ludwig von (1777–1855) – német geológus, bánya- és kohómérnök; portugál államhivatalnok. – *(II)289*

EUKLEIDÉSZ (i. e. kb. IV–III. sz.) – görög matematikus. – *(I)97*

F

FAIRBAIRN, Sir Peter (1799–1861) – angol mérnök, textilipari gépek feltalálója. – *(II)274*

FARNESE, Alessandro (Alejandro Farnesio), pármai herceg (1546–1592) – spanyol hadvezér és politikus, németalföldi helytartó 1578–1592. – *(II)241*

FERRIER, François-Louis-Auguste (1777–1861) – francia közgazdász, vámügyi főtisztviselő, védővámos. – *(I)124 (II)75*

– *Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce* (A kormányról, tekintettel a kereskedelemmel való kapcsolataira), Párizs 1805. – *(I)124–125* (86) *(II) 422*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utopikus szocialista. – *(II)86 175*

– *Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.* (Az új ipari és társadalmas világ stb.), Párizs 1829; „Oeuvres complètes" („Összes művei"), III. kiad., VI. köt., Párizs 1848. – *(II)86* (26)

Free Trade, or the Means to make Trade flourish *lásd* Misselden

FRIGYES, II. (Hohenstaufen) (1194–1250) – szicíliai király 1198–1250, német király 1212–1250, római császár 1215–1250, jeruzsálemi király 1229–1250. – *(II)293–295*

FULLARTON, John (1780–1849) – angol orvos, bankár és közgazdász, a Kelet-Indiai Társaság tisztviselője; a currency-elmélet ellenfele. – *(II)209 303 328–330 333 350*

– *On the Regulation of Currencies, being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict, within certain Fixed Limits, the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country* (A forgalmi eszközök szabályozásáról, egyben vizsgálata azon elveknek, melyeknek alapján javaslatba kerül, hogy az Angol Bank, valamint országszerte a többi bankvállalatok által a jövőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos rögzített korlátok közé szoríttassanak), London 1844; II. kiad., London. 1845 – *(II)305 318 324–332 350 416–417 420 422–423*

FÜLÖP, II. (1527–1598) – spanyol király 1556–1598. – *(II)289 354*

G

GALBA, Servius Sulpicius (i. e. kb. 3–i. sz. 69) – római császár 68–69. – *(II)290*

GALIANI, Ferdinando (1728–1787) – olasz abbé, közgazdász és diplomata; merkantilista, a fiziokraták ellenfele. – *(II)299–302*

– *Della moneta* (A pénzről) (1750 [1751]); „Scrittori classici italiani di economia politica", modern rész, III. köt., Custodi kiad., Milánó 1803. – *(II)301–303 363 417 422 438*

GALLATIN, Albert-Abraham-Alphonse (1761–1849) – svájci származású amerikai politikus, diplomata, nyelvész, történész és közgazdász. – *(II)60*

– *Considerations on the Currency and Banking System of the United States* (Megfontolások az Egyesült Államok forgalmi eszközéről és bankrendszeréről), Philadelphia 1831. – *(II)60* ([16])

GANILH, Charles (1758–1836) – francia politikus és vulgáris közgazdász, újmerkantilista. – *(I)145*

– *Des systèmes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtani rendszerekről stb.), Párizs 1809. – *(I)145 163 (II)309–310*

GARNIER, Germain, comte de (1754–1821) – francia közgazdász, bonapartista szenátor, majd XVIII. Lajoshoz csatlakozott; Smith francia kiadója. – *(I)97 (II)85 311 331*

– *Histoire de la monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquité, jusqu'au règne de Charlemagne* (A pénz története, a legrégibb időktől Nagy Károly uralkodásáig), Párizs 1819. – *(I)97–99 103–104 (II)262–264 331 416 419*

GASKELL, Peter (XIX. sz. első fele) – angol orvos és publicista; liberális. – *(II)63 282*

– *Artisans and Machinery; the Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour* (Munkások és gépi berendezés: az ipari népesség morális és fizikai helyzete, az emberi munka mechanikai helyettesítőire való vonatkozással tekintve), London 1836. – *(II)63–64 285–286 438* ([17])

GENUCIUS, Lucius (i. e. IV. sz.) – római politikus; i. e. 342 néptribunus. – *(II)292*

GILBART, James William (1794–1863) – angol bankhivatalnok és publicista. – *(II)315*

– *The History and Principles of Banking* (A bankügy története és alapelvei), London 1834. – *(II)315–316*

GIRARDIN, Emile de (1806–1881) – francia politikus és publicista; 1836–57 megszakításokkal a „Presse" szerkesztője; orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista. – *(I)54*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós.

– *Faust.* – *(II)168* ([46])

– *Egmont.* – *(I)41* ([33])

– *Das Göttliche* (Az isteni). – *(II)345* ([102])

GOUGE, William (1796–1863) – amerikai publicista és közgazdász. – *(II)239*

– *A Short History of Paper Money and Banking in the United States etc.* (A papírpénz és a bankügy rövid története az Egyesült Államokban stb.), Philadelphia 1833. – *(II)239–240 416 419*

GRAY, John (1798–1850) – angol közgazdász, utopikus szocialista, Owen követője. – *(I)56* ([114]) *(II)261 320*

– *The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange* (A társadalmi rendszer. Értekezés a csere elvéről), Edinburgh 1831. – *(I)200 301 390* ([135 191]) *(II)295–296 320 416*

– *Lectures on the Nature and Use of Money. Delivered before the Members of the „Edinburgh Philosophical Institution" during the Months of February and March, 1848* (Előadások a pénz természetéről és használatáról. Megtartva az „Edinburgh-i Filozófiai Intézet" tagjai előtt 1848 február és március havában), Edinburgh 1848. – *(II)320–321 416*

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – német nyelvész és kultúrtörténész; testvérével, Wilhelmmel (1786–1859) együtt a történeti-összehasonlító nyelvtudomány és a germán nyelvészet egyik megalkotója, német mesék kiadója; a berlini egyetem professzora, mérsékelt liberális. – *(I)94 (II)365*

– *Geschichte der deutschen Sprache* (A német nyelv története) (1848), II. kiad., Lipcse 1853. – *(I)94* ([67]) *(II)365* ([110])

GÜLICH, Gustav von (1791–1847) – német vállalkozó, közgazdász és gazdaságpolitikus, feltaláló; a német védővámosok feje. – *(I)1*
– *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit* (Korunk legjelentősebb kereskedeleműző államai kereskedelmének, iparának és mezőgazdaságának történelmi bemutatása), Jéna 1845. – *(I)98* (74)

GYÖRGY, III. (1738–1820) – angol király 1760–1820. – *(II)318*

H

HARLOW, John (XIX. sz. első fele) – angol közgazdász, szabadkereskedő.
– és T. B. WRIGHT (névtelenül): *The Currency Question. The Gemini Letters* (A currency-kérdés. Az Ikrek levelei), London 1844. – *(I)300* (189) *(II)260–261* (63)

HARRISON, William John (1534–1593) – angol pap, földrajztudós és történetíró. – *(II) 245 446*

HAXTHAUSEN, August, Freiherr von (1792–1866) – porosz kormánytanácsos, közgazdasági író; reakciós; elsőnek írta le az oroszországi paraszti földközösséget (obscsinát).
– *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere der ländlichen Einrichtungen Russlands* (Tanulmányok Oroszország belső állapotairól, népéletéről és különösképp falusi berendezkedéseiről), Hannover–Berlin 1847–52. – *(II)336* (97)

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *(I)27–28 57 89 (II)195*
– *Die Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) (1812–16); „Werke" (Művei), III–V. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1833–34; II. kiad., Berlin 1841. – *(I)17 109* (15 81)
– *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban) (1817), III. kiad., Heidelberg 1830. – *(I)17 109* (15 81) *(II) 195* (49)

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *(I)385 (II)196 226*

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *(I)385 (II)197 310 316*

HÉRODOTOSZ (i. e. kb. 484–kb. 425) – görög történetíró. – *(I)94–96*

HÉSZIODOSZ (i. e. VIII. sz.) – görög költő. – *(I)96 105*
– *Ἔργα καὶ ἡμέραι* (Munkák és napok). – *(I)96 105* (71)

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve.
– *Elementa philosophiae. De cive* (A filozófia elemei. A polgárról) (1642); „Opera philosophica", I. köt., Amszterdam 1668. – *(I)74* (52)
– *Leviathan, sive de materia, forma et potestate civitatis ecclesiasticae et civilis* (Leviathan, vagy az egyházi és polgári közösség anyagáról, alakjáról és hatalmáról) (1651); „Opera philosophica", II. köt., Amszterdam 1668. – *(I)74* (52)

HOBHOUSE, John Cam, 1851-től Baron Broughton de Gyfford (1786–1869) – angol politikus, whig; az indiai ügyek ellenőrző testületének elnöke, az 1831-es gyári törvény kezdeményezője. – *(II)281*

HODGES, John Frederick (XIX. sz. első fele) – angol agrokémikus és fiziológus. – *(II)178*
– *Lessons on Agricultural Chemistry* (Előadások a mezőgazdasági kémiáról), London 1849. – *(II)178*

– *First Steps to Practical Chemistry, for Agricultural Students* (Bevezető a gyakorlati kémiába, mezőgazdász hallgatók részére), London 1857. – *(II)178*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász; a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *(I)304 (II)77 274*
– (Névtelenül:) *Labour Defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. By a Labourer. With Reference to the Present Combinations amongst Journeymen* (A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben; vagy a tőke improduktivitásának bizonyítása. Írta Egy munkás. Vonatkozással a munkáslegények jelenlegi egyesüléseire), London 1825. – *(I)201–202 306* (136 195) *(II)167 172–173* (45)
– *Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution* (Népszerű politikai gazdaságtan. Négy előadás, megtartva a londoni Gépészek Intézetében), London 1827. – *(I)304–305 (II)78 274 416 433 437*

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX–VII. sz.). – *(I)88 96 105 (II)250*
– *Ἰλιάς* (Iliasz). – *(I)36 88 96 105* (29)

HONORIUS, Flavius (384–423) – nyugatrómai császár 395–423. – *(I)98–99*

HOPKINS, Thomas (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász, több gazdaságpolitikai és meteorológiai mű szerzője. – *(II)282*
– *Great Britain for the Last Forty Years; being an Historical and Analytical Account of its Finances, Economy and General Condition during that Period* (Nagy-Britannia a legutóbbi negyven évben; történeti és elemző beszámoló a pénzügyeiről, gazdaságáról és általános helyzetéről ez időszakban), London 1834. – *(II)282–283*

HORNER, Leonard (1785–1864) – angol geológus; 1833–59 gyárfelügyelő; a gyermekmunka-bizottság tagja, megvesztegethetetlen védelmezője a munkások érdekeinek. – *(I)229*

HUBBARD, John Gellibrand, 1887-től Baron Addington (1805–1889) – angol bankár és politikus, tory; 1838-tól az Angol Bank egyik igazgatója. – *(I)108*
– *The Currency and the Country* (A pénzforgalom és az ország), London 1843. – *(I)108 (II)324 330 419*

HUMBOLDT, Alexander, Freiherr von (1769–1859) – német természetkutató és utazó. – *(I)96*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász; a merellenfele. – *(II)237 310 325* (57)

HÜLMANN, Karl Dietrich (1765–1846) – német történész. – *(II)292*
– *Städtewesen des Mittelalters* (A középkor városszervezete), Bonn 1826–29. – *(II)292–295*

I

An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. (Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.), London 1821. – *(I)304 (II)211 286*

J

JACOB, William (kb. 1762–1851) – angol kereskedő és politikus, tory; gazdasági és statisztikai kérdésekkel foglalkozott. – *(I)95–97 (II)325*
– *An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals* (A nemes fémek termelésének és fogyasztásának történelmi vizsgálata), London 1831. – *(I)95–97 105 108 138* (68 97) *(II)321 325 417 423* (127 128)

JAKAB, I. (1566–1625) – angol király 1603–1625; VI. Jakab néven skót király 1567–1625. – *(II)316*

JENKINSON, Robert Banks, 1803-tól Baron Hawkesbury, 1808-tól Earl of Liverpool (1770–1828) – angol politikus, tory; 1799–1801 a pénzverde igazgatója, 1801–04, 1809 külügyminiszter, 1809–12 hadügy- és gyarmatügyi miniszter, 1812–27 miniszterelnök. – *(II)318*

JUSTINIANUS, I. (482–565) – bizánci császár 527–565. – *(II)292*
– *Institutiones* (Institúciók). – *(I)151 155* (111) *(II)295* (73)

K

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *(I)* (214) *(II)253 264 295*

KÁROLY, II. (Stuart) (1630–1685) – skót király 1651–1685, angol király 1660–1685. – *(II)316*

KÁROLY, V. (Habsburg) (1500–1558) – németrómai császár 1519–1556; I. Károly néven spanyol király 1516–1556. – *(II)291*

KLEISZTHENÉSZ (i. e. VI. sz. vége) – athéni politikus, demokrata. – *(I)362* (213)

KÖRNER, M. Georg. (XVIII. sz.) – német pap, filológus és történész. – *(II)349* (104)
– *Eine philologisch-historische Abhandlung von dem Altertume des böhmischen Bergwerks etc.* (Filológiai-történeti értekezés a csehországi bányászat régmúltjáról stb.), Schneeberg 1758. – *(II)349* (104)

L

LAING, Samuel, Jun. (1810–1897) – angol publicista és politikus, liberális; vezető tisztségeket viselt angol vasúti társaságoknál; 1860–65 az indiai brit kormány pénzügyminisztere. – *(II)282*
– *National Distress; its Causes and Remedies* (A nemzeti ínség; okai és orvosságai), London 1844. – *(II)282*

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *(II)290 324 340*

LAJOS, XV. (1710–1774) – francia király 1715–1774. – *(II)324*

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *(II)324*

LAUDERDALE, James Maitland, Earl of (1759–1839) – angol politikus és közgazdász, whig, majd tory; Smith elméletének ellenfele. – *(I)126 169 278 (II)147 156–159 165–166 326*
– *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc.* (Vizsgálódások a társadalmi gazdagság természetéről és eredetéről stb.) ford. E. Lagentie de Lavaïsse, Párizs 1808. – *(I)126 176 278* (125 184) *(II)156–158 165 298 326 426 434–435 446* (77)

Lectures on Gold for the Instruction of Emigrants etc. (Előadások az aranyról emigránsok oktatására stb.), London 1852. – *(I)91–93* (66) *(II)349 362* (104)

LETRONNE, Jean-Antoine (1787–1848) – francia archeológus és filológus. – *(I)95*

– *Considérations générales sur l'évaluation des monnaies grecques et romaines et sur la valeur de l'or et de l'argent avant la découverte de l'Amérique* (Általános megfontolások a görög és római pénzek értékeléséről és az arany és az ezüst értékéről Amerika felfedezése előtt), Párizs 1817. – *(I)95* (68)

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736–1794) – francia író, jogász; bírálta a felvilágosítók és a fiziokraták polgári liberális eszményeit. – *(I)190*

– (Névtelenül:) *Théorie des lois civiles etc.* (A polgári törvények elmélete stb.), London 1767. – *(I)190* (132)

Liverpool *lásd* Jenkinson

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *(II)156 237 248 257–259 309–310 325* (57)

– *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money* (Néhány megfontolás a kamat csökkentésének és a pénzérték emelésének következményeiről) (1691); „Works" (Művei), II. köt., VIII. kiad., London 1777. – *(II)248 258–259*

– *Further Considerations concerning Raising the Value of Money etc.* (További megfontolások a pénzérték emelését illetően stb.) (1695); uo. – *(I)71* (50) *(II) 237 248 258–259 422*

LOMBE, Sir John (kb. 1693–1722) – angol selyemgyáros. – *(II)241*

LOWNDES, William (1652–1724) – angol politikus és gazdasági író; 1695–1724 kincstári államtitkár. – *(II)257–260*

LOYD, Samuel Jones, 1860-tól Baron Overstone (1796–1883) – angol bankár, közgazdász és politikus, liberális; a currency-elmélet híve; az 1844-es banktörvény elveinek kidolgozója. – *(I)333 (II)237 334* (94)

LUCRETIUS Carus, Titus (i. e. kb. 98–kb. 55) – római ateista filozófus, költő. – *(I)96*

– *De rerum natura* (A dolgok természetéről). – *(I)96* (72)

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor úval szemben a katolikus ellenforradalom szövetségese; harcolt az uzsoratőke ellen. – *(II)357*

– *Von Kaufshandlung und Wucher* (A kereskedésről és az uzsoráról!), Wittenberg 1524. – *(II)357*

M

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *(I)1 299 (II)37 85 90 242 282 298 301–304*

– *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers et l'importance de l'économie politique etc.* (Értekezés a politikai gazdaságtan eredetéről, előrehaladásairól, különös tárgyairól és fontosságáról stb.), ford. G. Prévost, Genf–Párizs 1825. – *(II)303*

– *The Principles of Political Economy; with a Sketch of the Rise and Progress of the Science* (A politikai gazdaság alapelvei; e tudomány kialakulásának és haladásának vázlatával), Edinburgh 1825; II. kiad., London 1830. – *(I)299* (187) *(II)37 90 154 304–305 433 438 441 446* (8)

– *A Dictionary, Practical, Theoretical and Historical, of Commerce and Commercial Navigation etc.* (A kereskedelem és kereskedelmi hajózás gyakorlati, elméleti és történeti szótára stb.) (1832), London 1847. – *(II)298*

MACKINNON, William Alexander (1789–1870) – angol jogász, kultúrhistorikus és politikus, tory, majd liberális. – *(II)245*
– *History of Civilisation* (A civilizáció története), London 1846. – *(II)245*

MACLAREN, James (XIX. sz.) – angol jogász és közgazdász.
– *A Sketch of the History of the Currency; comprising a Brief Review of the Opinions of the Most Eminent Writers on the Subject* (A forgalmi eszköz történetének vázlata; magában foglalja az e tárgyról író legjelesebb szerzők véleményeinek rövid áttekintését), London 1858. – *(II)333–334* (95)

MACLEOD, Henry Dunning (1821–1902) – angol jogász, vulgáris közgazdász. – *(II) 420*
– *The Theory and Practice of Banking; with the Elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges* (A banküzy elmélete és gyakorlata; a forgalmi eszköz, árak, hitel- és tőzsdeügyletek elemi alapelveivel), London 1855. – *(II) 420* (125)

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *(I)1 135 202 220 245 291 301 305–307* (194) *(II)20 37 42 45–55 70–75 80–82 90 153 185 211 300*
– *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated* (Vizsgálódás a járadék természetéről és előrehaladásáról, valamint azokról az elvekről, amelyek szabályozzák), London 1815. – *(II)82 300* (23)
– *Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Application etc.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, gyakorlati alkalmazásukat tekintve stb.), London 1820; II. kiad., London 1836. – *(I)135 174 202 291 301 305–307* (95 121 139 186 190 194) *(II)37 42–47 153 279 286 432 446* (13)
– *The Measure of Value stated and illustrated, with an Application of it to the Alterations in the Value of the English Currency since 1790* (Az értékmérő, kifejtve és megvilágítva, alkalmazással az angol forgalmi eszköz értékében 1790 óta bekövetkezett változásokra), London 1823. – *(I)220 245* (153 174) *(II)26 48–56 70 153 432–433 446*
– *Definitions in Political Economy etc.* (Politikai gazdaságtani definíciók stb.), London 1827; új kiad. Cazenove jegyzeteivel, London 1853. – *(I)301* (190) *(II)70–75 90 148–149 153 415 433 446* (29 40)

MARCUS AURELIUS Antonius (121–180) – római császár 161–180, sztoikus filozófus. – *(II)291*

MÁRTON, V. (Oddone Colonna) (kb. 1368–1431) – római pápa 1417–1431. – *(II)295*

MARTYR, Pedro (Pietro Martire d'Anghiera; Petrus Martyr Anglerius) (1457–1526) – olasz történész és geográfus; spanyol udvari szolgálatban állt. – *(II)289 364*
– *De orbe novo* (Az új világról), Alcalá 1530. – *(II)289 364*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).
– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak a „Nyomorúság filozófiája"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *(I)7 57 71 171 206 368* (3 49 119 143 219) *(II)87* (28)

MENENIUS AGRIPPA (megh. i. e. 493) – római patricius. – *(I)79* (56)

MERIVALE, Herman (1806–1874) – angol politikus és közgazdász, liberális. – *(II)288*
– *Lectures on Colonization and Colonies* (Előadások a gyarmatosításról és a gyarmatokról), London 1841–42. – *(II)289 438*

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *(I)105 300 310 (II)322–324*

– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), London 1821. – *(I)105* (78)
– *Eléments d'économie politique* (A politikai gazdaságtan elemei), ford. J.-T. Parisot, Párizs 1823. – *(I)300 310* (188) *(II)322–324 416 422*

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *(I)1 13–14 (II)91 106 113 216 288 319*
– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről), London 1844. – *(II)91–93 114 310 433–434 444*
– *...omy with some of their Applications to Social Philosophy* (A politikai gazdaságta ... apelvei és néhány alkalmazásuk a társadalomfilozófiára), London 1848. – *(I)13–14* (11 13) *(II)91 216–217 288 319 416 422* (30)

MIRABEAU, Victor Riqueti, marquis de (1715–1789) – francia közgazdász, fiziokrata. – *(I)223*

MISSELDEN, Edward (1608–1654) – angol kereskedő és közgazdász, merkantilista. – *(I)136 139 (II)356–357*
– (Névtelenül:) *Free Trade, or the Means to make Trade flourish etc.* (Szabad kereskedelem, vagy a kereskedelem felvirágoztatásának eszközei stb.), London 1622. – *(I)136 139–140* (96) *(II)326 344 354–357 417 422*

MONTANARI, Geminiano (kb. 1633–1687) – olasz matematikus, csillagász és közgazdász – *(II)239*
– *Della moneta, trattato mercantile* (A pénzről, kereskedelmi értekezés) (1630); „Scrittori classici italiani di economia politica", régi rész, III. köt., Custodi kiad., Milánó 1804. – *(II)239 359 416–417*

MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689–1755) – francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. – *(II)237 325* (57)

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *(I)70* (48)

MORRISON, William Hampson (XIX. sz. első fele) – angol közgazdász. – *(II)318*
– *Observations on the System of Metallic Currency adopted in this Country* (Észrevételek a fémpénzforgalom ez országban elfogadott rendszeréről), London 1837. – *(II)318 331–332 417 419–420* (123)

MORUS (More), Sir Thomas (1478–1535) – angol politikus, lordkancellár; humanista író, utopikus kommunista. – *(II)386*
– *Utopia* (1516). – *(II)385–386*

MÜLLER, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779–1829) – német publicista és közgazdász, reakciós, az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. – *(I)390 (II)265–266 274*
– *Die Elemente der Staatskunst* (Az államművészet elemei), Berlin 1809. – *(I)390–391* (231) *(II)265–266 416 420* (65)

N

NERO, Claudius Caesar Germanicus (37–68) – római császár 54–68. – *(II)291*

NEWMAN, Francis William (1805–1897) – angol közgazdász, történész, nyelvész és matematikus, radikális. – *(II)303*
– *Lectures on Political Economy* (Politikai gazdaságtani előadások), London 1851. – *(II)303*

NEWMAN, Samuel Philips (1797–1842) – amerikai nyelvész és közgazdász. – *(II)295*
– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Andover–New York 1835. – *(II)295–297 417 438 440*

NIEBUHR, Barthold Georg (1776–1831) – német ókortörténész és diplomata. – *(I)360 379*
– *Römische Geschichte* (Római történelem), Berlin 1811–32. – *(I)360–362 379–380* (211) *(II)292* (71)

O

OPDYKE, George (1805–1880) – amerikai bankár és közgazdász, republikánus; 1862–63 New York polgármestere. – *(II)316*
– *A Treatise on Political Economy* (Értekezés a politikai gazdaságtanról), New York 1851. – *(II)303 316 363 423 438–439*

OTTER, William (1768–1840) – angol püspök, Malthus barátja. – *(I)*(95 139 194)

Overstone *lásd* Loyd

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utopikus szocialista. – *(II)175–176 227*
– *Six Lectures delivered in Manchester etc.* (Hat előadás, megtartva Manchesterben stb.). Manchester [1837]. – *(II)175–177 227 435 443*
– *Essays on the Formation of the Human Character* (Tanulmányok az emberi jellem kialakulásáról) (1812), London [1840]. – *(II)174 435*

P

PARISOT, Jacques-Théodore (szül. 1783) – francia tengerésztiszt és publicista, angol fordító. – *(II)322*

PARMENTIER, Antoine-Augustin (1737–1813) – francia agronómus és vegyész, különösen az emberi élelmiszerek tanulmányozásával foglalkozott. – *(II)290*

PATERSON, William (1658–1719) – skót kereskedő és bankár, az Angol és a Skót Bank alapítója. – *(II)309*

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788–1850) – angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter, 1834–35, 1841–46 miniszterelnök; az 1844-es banktörvény bevezetője; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *(II)260*

PÉREIRE, Isaac (1806–1880) – bátyjával, Jacobbal (Jacques-Emile, 1800–1875) együtt kezdetben saint-simonista és a „Globe" szerkesztője, utóbb bonapartista spekuláns; 1852-ben együtt megalapították a Crédit mobilier-t. – *(I)42* (26)

PERSZEUSZ (i. e. 212–166) – makedón király i. e. 179–168. – *(II)290*

PÉTER, I. (Nagy) (1672–1725) – orosz cár 1682–1725. – *(II)12 304*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *(I)1 85 139 (II)118 143 340 355–357 374*
– *A Treatise of Taxes and Contributions etc.* (Értekezés az adókról és illetékekről stb.) (1662), London 1667; London 1679. – *(II)355* (105)
– *Several Essays in Political Arithmetic etc.* (Különféle tanulmányok a politikai számtan köréből stb.), London 1699. – *(I)85 139* (63) *(II)118 355*

PINDAROSZ (i. e. kb. 522–kb. 442) – görög költő. – *(II)410* (119)

PITT, William, Jun. (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801, 1804–06 miniszterelnök, a francia forradalom elleni és a Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. – *(I)264 (II)297–298*

PLATÓN (i. e. kb. 427–kb. 347) – gorog idealista filozófus. – *(II)392*
– *Πολίτεια ἢ περὶ δικαίου* (De Republica – Az állam, vagyis az igazságosságról); „Opera omnia" („Összes muvei"), kiad. G. Stallbaum, London 1850. – *(II)392* (115)

PLINIUS Secundus, Cajus, Sen. (23–79) – római tudós, koztisztviselő és katona. – *(I)97*
– *Historia naturalis* (Természettortenet). – *(I)97* (73) *(II)262 359–360*

POPPE, Johann Heinrich Moritz von (1776–1854) – német matematikus és tudománytörténész. – *(II)310*
– *Geschichte der Technologie, seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts* (A technológia története a tudományok helyreállításától a tizennyolcadik század végéig), Gottingen 1807–11. – *(II)310*

PRESCOTT, William Hickling (1796–1859) – amerikai történetíró. – *(II)288*
– *History of the Conquest of Mexico etc.* (Mexikó meghódításának története stb.) (1843), V. kiad., London 1850. – *(II)288–289*
– *History of the Conquest of Peru etc.* (Peru meghódításának története stb.) (1847), IV. kiad., London 1850. – *(I)28* (20) *(II)288 293* (72)

PRÉVOST, Guillaume (1799–1883) – svájci államtanácsos és kozgazdász; Malthus és MacCulloch fordítója. – *(II)303*

PRICE, Richard (1723–1791) – angol teológus és pénzugyi író, radikális; az amerikai függetlenségi mozgalom híve és Franklin barátja, a munkások védelmezője. – *(I)264–265 (II) 214 297–298*
– *An Appeal to the Public, on the Subject of the National Debt* (Felhívás a nyilvánossághoz a nemzeti adósság kérdésében) (1771), II. kiad., London 1772. – *(I) 264–265* (179) *(II)298 438 446*
– *Observations on Reversionary Payments etc.* (Észrevételek visszaháramló fizetésekről stb.) (1771), II. kiad., London 1772. – *(I)264–265* (179) *(II)298 438 446*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *(I)7 12 20 33 37 50 56–57 88 145 154 159 168–169 171 201 205–207 213–214 274 300 310–312 319–320 325 368* (16 37 114) *(II)85–87 113–114 119 184 213 251 299–300 381*
– *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), Párizs 1846. – *(I)7 33 205–206* (3 21 143) *(II)87 114 427* (28 33)
– *Qu' est-ce que la propriété ? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement* (Mi a tulajdon ? avagy vizsgálódások a jog és a kormányzat elvéről), Párizs 1841. – *(I)45 310* (37 197)
– *lásd még* Bastiat

PÜRRHOSZ (i. e. kb. 319–272) – Épeirosz királya 1 e 307–302 és 296–272. – *(II)262–263*

Q

Quincey *lásd* De Quincey

R

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és kozgazdász. – *(I)206 211 (I)29–34 90 113–116 133 204 211* (3)
– *An Essay on the Distribution of Wealth* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról), Edinburgh 1836. – *(I)211 (II)29–35 115–116 133 211 321 427 432–433 436* (3)

RAVENSTONE, Piercy (megh. 1830) – angol közgazdász, utopikus szocialista. – *(I)144 288 (II)51 158 165*

– *Thoughts on the Funding System and its Effects* (Gondolatok az államadósság-rendszerről és hatásairól), London 1824. – *(I)144 287–288 (II)51 158 165* (43)

REITEMEIER, Johann Friedrich (1755–1839) – német jogász és történész. – *(I)97*

– *Geschichte des Bergbaues und Hüttenwesens bei den alten Volkern* (A bányászat és kohászat története az ókori népeknél), Gottingen 1785. – *(I)97*

Reports from the Select Committee on the Bank Acts etc. (A banktörvények ügyében kiküldött választmányi bizottság jelentései stb.), London 1858. – *(II)341*

Reports of the Inspectors of Factories etc. for the half Year ending 31st October 1856 (A gyárfelugyelők jelentései stb. az 1856 október 31-ével záródó félévre), London 1857. – *(I)229* (161)

»*Revue des Deux Mondes*« (A Két Világ Szemléje), Párizs. – *(II)296* (70)

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *(I)1 11 22–23 47 157 171 201 205–206 211 215 220–221 224–226 238–246 249 256 274–276 299–301 319 336* (152) *(II)31–40 59 70–73 82 97 113–114 117–119 123 154–155 180 185 204 210–214 237 244 260 304 326 329 333–334 345 369 381* (9)

– *The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Banknotes* (A bullion magas ára a bankjegyek elértéktelenedésének bizonyítéka), IV. kiad., London 1811. – *(I)47* (43)

– *Proposals for an Economical and Secure Currency, with Observations on the Profits of the Bank of England as they regard the Public and the Proprietors of Bank Stock* (Javaslatok egy gazdaságos és biztonságos forgalmi eszkozre, észrevételekkel az Angol Bank profitjairól a közönség és a bankrészvény-tulajdonosok vonatkozásában) (1816), II. kiad., London 1816. – *(II)324 416 422*

– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről) (1817), III. kiad., London 1821. – *(I)11 22–23 162 171 205 211 220 238–243 301 336* (8 115 117 140 141 147 151 155 156 157 158 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 192 201) *(II)33–34 38–41 82 117–118 154–155 211–214 306 415 417–418 427–428 432–434 436 446* (5 6 9 12 24)

– *Des principes de l'économie politique et de l'impôt.* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről), ford. F.-S. Constancio, J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1835. – *(II)117–118 154 210 436*

ROBERTS, Richard (1789–1864) – angol feltaláló, majd gyáros. – *(I)35* (23)

ROSSI, Pellegrino Luigi Edoardo, comte (1787–1848) – olasz–francia politikus és vulgáris kozgazdász; 1848-ban az Egyházi Állam miniszterelnöke. – *(II)66–70 146*

– *Cours d'économie politique. Année 1836–1837* (Politikai gazdaságtani tanfolyam. 1836–1837) (1840–41), Brüsszel 1843. – *(II)66–70 146 433 440 442*

ROTHSCHILD, Lionel Nathan, baron de (1808–1879) – angol bankár, a londoni Rothschild-bankház főnöke; whig. – *(I)138*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *(I)11*

– *Du contrat social; ou principes du droit politique* (A társadalmi szerződésről; vagy a politikai jog elvei) (1762). – *(I)11* (9)

Rumford *lásd* Thompson, Benjamin

S

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utopikus szocialista. – *(I)73*

SÁNDOR, Nagy (i. e. 356–323) – makedón király i. e. 326–323. – *(I)97–99*

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *(I)20 124 149 156 171 201 205 300 310* (88) *(II)113–117 121 147 301–303*
– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság) (1803), III. kiad., Párizs 1817; V. kiad., Párizs 1826. – *(I)20 124–125 149 156 165 171 205 300 310* (17 87 110 113 118 142 196) *(II)115 156 202 426–427 434* (35)
– *Cours complet d'économie politique pratique* (Teljes gyakorlati politikai gazdaságtani tanfolyam) (1828–29), kiad., H. Say, II. kiad., Párizs 1840. – *(I)171* (118) *(II)278*

SCHILLER, Johann Christoph Friedrich von (1759–1805) – német költő.
– *Die Götter Griechenlands* (Görögország istenei). – *(I)367* (218)
– *Maria Stuart.* – *(I)375* (220)

SCHLÖZER, August Ludwig von (1735–1809) – német történész és statisztikus.
– *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts* (Nagyrészt történelmi és politikai tartalmú levelezése), Göttingen 1780. – *(II)357* (108)

SEMPÉRÉ y Guarinos, Juan (1754–1830) – spanyol jogász és történész. – *(II)289*
– *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence de la Monarchie Espagnole* (Megfontolások a spanyol monarchia nagyságának és hanyatlásának okairól), Párizs 1826. – *(II)289 354*

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *(I)102 142–143 176 202 (II)85–87 277 280–281*
– *Three Lectures on the Cost of Obtaining Money etc.* (Három előadás a pénznyerés költségéről stb.), London 1830. – *(I)102 (II)263–264*
– *Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites etc.* (A politikai gazdaságtan alapvető elvei, kiadott és kiadatlan előadásaiból levonva stb.), kiadta J. Arrivabene, Párizs 1836. – *(I)142–143 176 202* (124 138) *(II)86–87 433 446* (27)
– *Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture etc. To which are appended a Letter to Mr. Senior from Leonard Horner etc.* (Levelek a gyári törvényről, amennyiben az a pamutipart érinti stb. Mellékelve Leonard Horner levele Senior úrhoz stb.), London 1837. – *(II)279–281 437–438 441*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *(I)35 79 (II)360*
– *Timon of Athens* (Athéni Timón). – *(I)79* (57) *(II)360*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *(I)1 165 201 204–205 299–301 (II)17 113 119–120 146 216–217 281*
– *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.), Párizs 1819; II. kiad., Párizs 1827. – *(I)165 204 (II)20 120 146 156 217 321 422 426 431 434 436 439* (38)
– *Etudes sur l'économie politique* (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról), Brüsszel 1837–38. – *(I)105 128 205 301* (140 190) *(II)315*

SLATER – angol gyáros. – *(II)341*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *(I)11 14 29 73 83–84 86 125 169 202 220–224 355 385 (II)33 39 77 85–89 95 147 156–157 179 188–189 194–195 201 204 210–212 236 301 304 313 319 333 369–371 374–375 381*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), London 1776; kiad. E. G. Wakefield, London 1835–39; 1843. – *(I)11 14 25 73 83–86 100 125 174–176 202 222 301 355 375 385* (8 12 19 51 59 60 77 88 89 121 122 137 160 193 207 227) *(II)39 59 77 89–90 95 235 267–268 272 319 369–371 422 426 428* (11 21 31 67 87)

– *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), ford. G. Garnier, Párizs 1802. – *(II)85–89 149 156 179 189–190 200–201 311–313 415 433–434 446* (41)

SOLLY, Edward (XIX. sz. első fele) – angol közgazdász. – *(I)125*
– *The Present Distress in Relation to the Theory of Money* (A jelenlegi ínség, vonatkozással a pénzelméletre), London 1830. – *(I)125* (89) *(II) 422*

SOMERS, Robert (1822–1891) – angol publicista és újságkiadó.
– *Letters from the Highlands; or the Famine of 1847* (Levelek a Skót Felföldről; vagy az 1847-es éhínség), London 1848. – *(I)181*

The Source and Remedy of the National Difficulties etc. In a Letter to Lord John Russell (A nemzeti nehézségek forrása és orvossága stb. Levél Lord John Russellhoz), London 1821. – *(I)287 304 (II)170–172 435* (47)

»*The Spectator*« (A Szemlélő), London. – *(II)237 325* (57)

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632–1677) – németalföldi filozófus, materialista, bibliakritikus. – *(I)17* (15)
– *Epistolae* (Levelek). – *(I)17* (15)
– *Ethica ordine geometrico demonstrata* (Etika, geometriai rend szerint bizonyítva) (1677). – *(II)205* (51)

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1712–1780) – angol közgazdász, merkantilista. – *(I)11–12 85 116 133 179 352* (80) *(II)235–237 247–252 313 374 380–381*
– *An Inquiry into the Principles of Political Economy; being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan alapelveiről; egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról stb.) (1767), Dublin 1770. – *(I)85 106–108 116 133–134 179 352* (61 127 206) *(II)235–239 247–252 257–258 313–314 325 347 380 415–417 420 422–423 437 446* (57 113)

Stewart *lásd* Castlereagh

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henry; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német-orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és Smitht. – *(I)20 143 174–176 300 (II) 30 108 113 120–121 138–142 194 301–303*
– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák), Szentpétervár 1815; J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1823. – *(I)105 136 143–144 174* (102 120) *(II)26 30 108–110 120–121 140 148 194 274 303–304 319 364 419 423 432 434* (4 39 68)
– *Considérations sur la nature de revenu national* (Megfontolások a nemzeti jövedelem természetéről); a „Cours d'économie politique" V. kötete, Párizs 1824. – *(I)20 176 300–301* (18 123) *(II)121 304 438 446*

SULLA, Lucius Cornelius (i. e. 138–78) – római hadvezér és politikus. – *(II)291*

SYMONS, Jelinger Cookson (1809–1860) – angol liberális publicista, szociális kérdésekkel foglalkozó különféle bizottságok tagja. – *(II)282–283*
– *Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures* (Művességek és művesek nálunk és külföldön; a külföldi iparok előrehaladásának vázolásával), Edinburgh–London 1839. – *(II)283–285 438*

SZOPHOKLÉSZ (i. e. kb. 497–kb. 406) – görög tragédiaíró. – *(II)360*
– *Ἀντιγόνη* (Antigoné). – *(II)360*

SZTRABÓN (i. e. kb. 63–i. sz. kb. 20) – görög geográfus és történész. – *(I)88 95 (II)366*
– *Γεωγραφικά* (Geographica – Földrajz). – *(I)88 95 (II)366*

T

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró.
– *Germania.* – *(I)363*

TAYLOR, James (1788–1863) – angol bankár, bimetallista. – *(I)26*
– *A View of the Money System of England, from the Conquest etc.* (Anglia pénzrendszerének áttekintése a hódítástól stb.), London 1828. – *(I)126* (90)

THEODOSZIOSZ, II. (Theodosius) (kb. 401–450) – keletrómai császár 408–450. – *(I)98*

THOMPSON, Sir Benjamin, Count of Rumford (1753–1814) – amerikai származású angol tudós és kalandor. – *(II)232*
– *Essays, political, economical and philosophical etc.* (Politikai, gazdasági és filozófiai tanulmányok stb.), London 1796–1802. – *(II)232* (56)

THOMPSON, William (kb. 1785–1833) – ír földtulajdonos, közgazdász; Owen követője, ricardiánus szocialista. – *(I)*(146) *(II) 20*
– *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness etc.* (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot stb.), London 1824. – *(I)211* (146) *(II)26 432*

THORNTON, Henry (1762–1815) – angol bankár és közgazdász, emberbarát. – *(II)271*
– *An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain* (Vizsgálódás Nagy-Britannia papírhitelének természetéről és hatásairól), London 1802. – *(II)271–272*

»*The Times*« (Az Idők), London. – *(I)219* (151) *(II)331* (93)

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *(I)1 (II)237 333*
– *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices and the Expediency of a Separation of Issue from Banking* (Vizsgálódás a currency-elvről; a forgalmi eszköz kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás és banküglyet szétválasztásának célszerűsége) (1844), II. kiad., London 1844. – *(I)105* (78) *(II)330 350*
– *A History of Prices and of the State of the Circulation, from 1839 to 1847 inclusive etc.* (Az áraknak és a forgalom állapotának története 1839-től 1847-ig bezárólag stb.), London 1848. – *(I)1 (II)349 424* (103)

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. – *(II)67 237 272*
– *An Essay on the Production of Wealth etc.* (Tanulmány a gazdagság termeléséről stb.), London 1821. – *(II)67 218–219 272–273 415 437 440* (19)

TOWNSEND, Joseph (1739–1816) – angol lelkész, reakciós közgazdász. – *(II)299–300*
– (Névtelenül:) *A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher to Mankind* (Értekezés a szegénytörvényekről. Írta Az emberiség egy jóakarója), London 1786; új kiad., London 1817. – *(II)300–301*

TRAJANUS, Marcus Ulpius (kb. 53–117) – római császár 98–117. – *(II)292*

TUCKETT, John Debell (megh. 1864) – angol publicista, kvéker. – *(II)240–242 245*
– *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce etc.* (A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlődésével együtt stb.), London 1846. – *(II)240–242 245 310 437*

U

URE, Andrew (1778–1857) – angol kémikus, vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *(II)158*

– *Philosophie des manufactures, ou economie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie etc.* (A manufaktúrák filozófiája, vagy a pamut, gyapjú, lenvászon és selyem gyártásának ipari gazdaságossága stb.), Párizs 1836. – *(II)158*

URQUHART, David (1805–1877) – angol diplomata, publicista és politikus, tory; 1847–52 a parlament tagja; a Palmerston kormány cárbarát keleti politikájával szemben Törökország mellett lépett fel. – *(I)3 (II)251–252 302 318*

– *Familiar Words as affecting England and the English* (Bizalmas szavak Angliát és az angolokat illetően) (1855), London 1856. – *(II)251–252 318–319 416 420* ([61])

V

VARRO, Marcus Terentius (i. e. 116–27) – római tudós, Pompejus párthíve. – *(II)290*

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő. – *(I)79*

– *Aeneis.* – *(I)79* ([58])

VIDAL, François (1814–1872) – francia közgazdász, kispolgári szocialista, Louis Blanc híve. – *(II)326*

– *De la répartition des richesses ou de la justice distributive en économie sociale etc.* (A gazdagság elosztásáról, avagy az osztó igazságról a társadalmi gazdaságtanban stb.), Párizs 1846. – *(II)326*

VILMOS, I. (Hódító) (1027–1087) – Normandia hercege 1035–1087, angol király 1066–1087. – *(I)288*

VILMOS, III. (Orániai) (1650–1702) – németalföldi helytartó 1672–1702, angol király 1689–1702. – *(II)267*

»*La voix du peuple*« (A nép hangja), Párizs. – *(II)299* ([79])

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író és történész, felvilágosító, deista filozófus. – *(I)8* ([5])

W

WADE, John (1788–1875) – angol publicista, közgazdász és történész, liberális. – *(II)61 90 107*

– *History of the Middle and Working Classes etc.* (A közép- és munkásosztályok története stb.) (1833), III. kiad., London 1835. – *(I)188 385* ([130 226]) *(II)61–62 90–91 107 432–433 441–443*

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; A. Smith egyik kiadója. – *(I)178 181 301* ([152 193]) *(II)31 59 85 89 204 212 235*

– *A View of the Art of Colonization etc.* (Vélemény a gyarmatosítás művészetéről stb.), London 1849. – *(II)41–42 212 432 436* ([63])

– *lásd még* Smith

»*The Weekly Dispatch*« (Heti Értesítő), London. – *(I)124* ([85])

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – eredetileg szabó, az első német munkásíró az utopikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. – *(I)56*

– *Garantien der Harmonie und Freiheit* (A harmónia és szabadság biztosítékai), Vevey 1842. – *(I)56*

»*The Westminster Review*« (Westminsteri Szemle), London. – *(II)245–246 437* (59)

WILSON, James (1805–1860) – angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; az „Economist" alapítója és szerkesztője; 1853–58 kincstári államtitkár, 1859–60 India kincstári kancellárja. – *(II)237 309 333*

WIRTH, Johann Georg August (1798–1848) – német jogász, történész és publicista, kispolgári demokrata. – *(I) 105*

– *Die Geschichte der Deutschen* (A németek története) (1842–45), II. kiad., Stuttgart 1846–47. – *(I)105* (79) *(II) 419* (124)

WRIGHT, Thomas Barber (XIX. sz. közepe) – angol közgazdász, szabadkereskedő; *lásd még* Harlow. – *(I)* (189) *(II)* (63)

X

XENOPHON (i. e. kb. 430–kb. 354) – görög filozófus és történész; hadvezér; Szókratész tanítványa. – *(I) 85 98–99 (II) 367*

– *Πόροι ἢ περὶ προσόδων* (De reditibus sive de vectigalibus civitatis augendis – Utak és módok, vagyis a bevételi forrásokról). – *(I) 85 (II) 344* (100)

Tárgymutató

Absztrakció
– gazdasági kategóriák mint a reális viszonyok absztrakciói (I) 4–5 27–33 140 152–153 224 312 368 (II) 123–124 232–233
– elvont meghatározások (I) 194–195 296 (II) 232–233
– átmenet a konkrétból az elvontba (I) 26–27
– az elvonttól a konkréthoz való felemelkedés módszere (I) 26–30 33 154–155 312 (II) 380–382
– elvont és konkrét (I) 26–28
– a termelési viszonyok meghatározásában (I) 62–63 81
– a tőkés termelési folyamat elemzésénél (I) 200 (II) 246
– a munka meghatározásában (I) 62–63 86–87 193–194 201 250–254 (II) 376–379
– az érték meghatározásában (I) 57 61–62 153 311 320 (II) 232–233 335 405–406
– a pénz meghatározásában (I) 133 (II) 360
– a gazdaság elvont formája (I) 129–131 141 202 221 (II) 352 359–360 384
– a munkabér meghatározásában (I) 312
– a piac meghatározásában (I) 182–183
– „a tőke általában" (I) 206 239 296 335–336 (II) 4 6 97 121 128 307 329 408
– „a termelés általában" (I) 12–13 15–16 196 214–215 220 368 (II) 14–18 97
– a felhalmozás elvont lehetősége (II) 116
– a válságok elvont lehetősége (I) 67 110
– tudományos absztrakció példái (I) 203 228 234 236 239 (II) 4
– „sovány elvontságok" (I) 26

Adók (I) 53 (II) 10 13 16 340

Alap és felépítmény (I) 34–36 348 (II) 23; *lásd még* Állam; Jog; Termelési viszonyok; Vallás

Állam
– és polgári társadalom (I) 2–4 33 135 168 225 (II) 14–15
– és jog (I) 15
– és hadsereg (II) 13
– eredete (I) 81
– és a kapitalizmus keletkezése (I) 385
– és nemzeti gazdagság (I) 33
– és termelés (II) 15–17
– a munka szabályozása (II) 197–198
– és profit (II) 16
– és fogyasztási költségek (II) 15
– és közlekedési eszközök (II) 9 12–15
– pénzügyi politika (I) 133 136 258 (II) 15–16 257 260 298 309–310 340 344 347 351–353 358–359 410
– államkölcsönök (II) 257 260
– államadósság (II) 256–258 260 298 300
– a földtulajdon államosításának követelése (I) 181
– állami földjáradék (I) 181
– állami földtulajdon (I) 363–364
– ókori államiság (I) 320
– keleti despotizmus (I) 357–358
– abszolút monarchia (II) 339–340
– állami tulajdon az ókorban (I) 359
– a község formájában (I) 359 363–365
– új államok alakulása (I) 133

Állandó tőke
– használati értékének fenntartása a munkafolyamatban (I) 250–257
– értékének pótlása (I) 245–249 254–257 (II) 203
– és a termelőerők növekedése (I) 279
– és gazdasági válságok (I) 256

Állótőke
– összetétele (II) 44–45 148–150 155 159 164 166–167 223
– a termelés fázisában való rögzítettsége (II) 115 118

– mint a tőke fejlődésének mutatója (II) 148 162–165 170 173 178 182
– használati értéke és értéke (II) 149–151 153–155 159 166–167 178 181–182 185–190 192–195 198–200 222–224 279 285
– újratermelése (II) 117 119 140 150–151 153–154 167 173–174 181–183 186 193 195 198 221 223–224 299
– tartóssági foka (II) 117 153–154 173–174 181–182 222–224
– kopása, elhasználódása (II) 148 150–151 153 173 186–189 193 198–199 279
– forgalma (II) 148–151 153 155–156 179–181 183–188 192–195 198–201 223–224 279
– megtérülése (II) 151–152 180–184 190 193–194
– és forgótőke (II) 8 95–96 148 171 183–185 192–195 198–200 279
– és népesség (II) 171
– közlekedési eszközök mint állótőke (II) 7–8 17 186
– és a tőke nagysága (II) 116–117
– értékének realizálása (II) 149
– és termelés (II) 149–150 155 159 171 181–182 195 209
– és ipar (II) 167 193
– és a termelőerők fejlődése (II) 161–168 170–173 177–179 181–182 199 206–221 223–224 285
– és tudomány (II) 161–163 170–171 208 223
– és kamat (II) 155 185
– és a munkás (II) 160–162 165–168 172 227 275–277 283 285
– és gazdagság (II) 170–171
– természeti tényezők (II) 177–178
– és munka (II) 178–179 280
– és értéktöbblet (II) 181–182
– és a tőke körforgása (II) 181–182
– és járadék (II) 185
– és profit (II) 217 219 279
– és jövedelem (II) 192–195
– fenntartási költségei (II) 193
– hatékonysága (II) 199–200
– felhalmozás állótőke formájában (II) 281
– elértéktelenedése (II) 280
– *lásd még* Forgótőke

Általános – különös – egyes (I) 12–17 29–30 167 178

Általános (átlag-) profitráta (II) 4
– és a tőke szerves összetétele (I) 321–322
– és konkurrencia (I) 321–322 (II) 33 36 129 210 219
– és érték (II) 272
– és értéktöbblet (I) 321–322 (II) 28–29 139
– és profit (II) 153
– és munkabér (I) 322–326
– és a tőke forgása (II) 29–30
– és megtérülés (II) 133
– és a termelési idő és munkaidő közti különbség (II) 139
– és a tőkésosztály (II) 153
– árak kiegyenlítődése (II) 272

„Alultermelés" (II) 97 171

Amerika (I) 24 91 99 135 181 370 (II) 261 325 344 348–349 367 382; *lásd még* Egyesült Államok

Anatómia (I) 31

Anglia (I) 2–3 5 98 126 (II) 255
– világpiaci uralma (I) 3–4 161 (II) 6 154 191 382 385
– ipar és vasutak (II) 14 64 183 241–242 310
– földművelés és földtulajdon (I) 24 180
– bérmunka (II) 227
– pénzforgalom (II) 142 247 250 253 255–257 266–267 306–307 309–310 344–345
– Angol Bank (I) 8 42 46 51–52 54 71
– nemzeti gazdagság (I) 104
– kapitalizmus előtti termelési módok (I) 370 387 (II) 191
– antijakobinus háború (II) 255
– *lásd még* Írország; Skócia

Ár
– meghatározása (I) 57 124 127
– és érték (I) 57–60 73 101–106 114–115 118–119 210 238 311 318–322 352 (II) 218–219 270 323
– és pénz (I) 95 129 143
– és a termelőerők növekedése (I) 234–235 317
– és termelés (I) 127 161 216
– árszínvonal (I) 107
– és kereslet és kínálat viszonya (I) 41 49 51 58 203 352 (II) 28 306
– realizálása a forgalomban (I) 101 106–107 110–111 121–124 203
– áringadozások (I) 57 212
– átlagár (I) 50 57–58
– piaci (I) 57 (II) 129
– árjegyzékek (I) 77–78 (II) 248

– az össztermék és a termékegység ára (I) 317
– és konkurrencia (I) 318–319 (II) 129 158 223
– és forgalom (I) 101 106 121–124 142 (II) 1 246
– és munkabér (I) 311–313
– és profit (I) 311–313 (II) 218–219
– és általános profitráta (II) 272
– és gazdasági válságok (I) 112

Arany (és ezüst)
– mint az érték természetes szubsztanciája (II) 302
– mint áru (I) 55–56 58 71 85–86 88–91 94–100 102 105–106 112 115–118 134–135 143–144 235 238 320–321 323 (II) 248 252–257 259 267 301 323 343–347 349 351 355 360–367 383
– mint pénz (I) 47–48 50–57 82–83 85–86 96–100 102 115 117–124 126–130 134–136 138–139 141 143–145 174 (II) 99 163 247–248 266 326–329 346–353 360 366 391 398–399 405–406 410–411
– a pénz aranytartalma (I) 52 54–55 (II) 248–257 259–261 269–270
– aranykészlet (I) 37–43 46–48 52 64
– lelőhelyei és kitermelése (I) 85 99 133 144 296 331 (II) 97 344–345 348–349 359–363 365–367
– természeti tulajdonságai (I) 89–90 (II) 361–366
– mint a gazdagság formája (I) 85 91 137–140 (II) 344–348 352 355 363–365
– felhalmozása (I) 127 137–140
– luxustárgyak (I) 126 138 145 297 320 (II) 12 325 351–352 363–365
– nyers és vert arany (I) 70 (II) 255 325
– súlyegysége (II) 249–250
– más fémek kiszorítása (II) 266
– és termelési viszonyok (II) 365–366
– és gazdasági forradalmak (II) 343
– és a kapitalizmus fejlődése (II) 340
– és a termelés ösztönzése (II) 97
– és világpiac (I) 134–135 (II) 344–350
– és forgalom (II) 351
– a nemzetközi kereskedelemben (II) 327–328 346
– és gazdasági válságok (I) 134–135 140 (II) 326–327 350
– értékarány az arany és az ezüst között (I) 95–99 (II) 365–367
– leértékelődése (II) 366–367
– az ókorban (I) 137–138 (II) 365–367
– a feudalizmusban (II) 367
– esztétikai tulajdonságai (I) 90 (II) 364–365 410

Áru
– használati értéke és értéke (I) 60–63 65 68–69 89 129 138 170–172 175 198 215 293 295 (II) 7 162 251 335 353–355 367–371 379 383 386 400–403
– mint termelési viszony (I) 61–63 (II) 335
– munkaidő tárgyiasulása (I) 83–84 175 (II) 367–369 394
– mint a gazdagság eleme (I) 128–130 (II) 335
– értékének realizálása (I) 63 66 68 77 81–84 110–112 115–116 119–121 151 203–204 292–293 295–296 310 321 327–328 (II) 6 14 16 60 99–100 104–105 111 142 359 370
– árucsere (I) 60–65 71 84–86 88 164–165 170 (II) 336
– elsajátítása elidegenítés útján (I) 109
– mint fogyasztási cikk (I) 177 215
– és szükségletek (I) 129 133 158
– és felhalmozás (I) 140
– és pénz (I) 68–69 81–86 88–89 95 119–120 124–126 128–130 134 136 141 143 172 (II) 6 11 18–21 110–111 269–270 272 324 332 347 383–384 387 391–395 410
– árutermelés (II) 95 97 100 102 370–374

Ausztrália (I) 99 181 (II) 97

Ázsia (I) 95 99 135–136 138 185 362 370 (II) 14 344 348 356 410

Bankjegyek (I) 37 40–41 43 47–48 51–53 56–57 71–72 138 (II) 256 261

Bankok
– banküglyletek (I) 37–43 45–47 51–53 182
– mint a forgalom közvetítői (I) 76 100 225–226
– és a tőkés gazdaság (I) 43
– és a tőke elosztása (I) 336
– jegybankok (I) 52
– kereskedelmi (I) 53
– monopol (I) 54
– skót (I) 52–53
– munkások betétei (I) 188
– és a pénz felhalmozása (I) 138

Berberföld (II) 251

Bérmunka (I) 8–10 44 65 131–133 154 178–182 217 220 221–224 258 291 293 295 348–352 354–355 368 376–377 381 384–385 387–389 392 (II) 13 16 18 52–53 55 66 68–69 86 111 114 166–168 191 196–197 202 208 223 227 232 287–288 299–301 307

Birtoklás (I) 28 361 364–365 369 371–372

Bizánc (I) 384

Biztosító intézetek (I) 52

Burzsoá társadalom
– termelési viszonyai (I) 2 4 10–12 73–75 77–81 145–147 150–151 153–155 170–171 177 179–180 189–190 192–200 205–206 212 214 216–217 219 222 224–225 248 281 297–298 300–301 307 311–312 342–344 346 348–349 354–356 368–369 376 379 381–382 385 391–392 (II) 21 24–25 33–34 38 56 63 71 119 122–124 146 148 169–170 202 205 251 261 301 308 369 379–381
– elméleti kifejezése a politikai gazdaságtanban (I) 1–5 23 33 140 (II) 38 72 119 212–213 380–383
– ellentmondásai (I) 2–5 31 44 53 58 64–70 76–78 81 84–86 110 112 123 133 135 138 140–143 146–147 152–155 189–190 204 214 216 223 225 233–234 243 290 294–296 298–304 307–310 312 340 355 379 (II) 12 18–19 22–27 30–31 72 97 124 148 168–173 208–209 212–213 231 300 331 342–343 375
– a konkurrencia uralma (I) 5 11 73–74 76 115 233 301–302 333 (II) 121–124 128–129 191
– és a tőke (I) 32 224 298 331 389 (II) 15 63–66
– és a bérmunka (I) 133 179
– és az elsajátítás törvénye (II) 369
– struktúrája (I) 33 154 168 178–180 300 (II) 381
– újratermelése (II) 10
– osztályok (I) 33 81 (II) 72 261 272 306–307
– az értékviszony uralma (I) 73–76 160 243 387 391–392 (II) 9 28 336 345 368–369 371–372 381–382 385–386
– a szabadság és egyenlőség illúziója (I) 80–81 (II) 369
– tagjai (I) 367 (II) 10–11 179
– arany (és ezüst) felhalmozása (I) 138
– és a termelőerők fejlődése (I) 11 179–180 219 233–234 297–298 303–304 309–310 (II) 12–13 22–25 62 162–163 173 208 408
– és termelés (II) 175
– és állam (I) 2–4 33 135 168 225 (II) 14–15
– és jog (I) 151 (II) 123 376
– és kapitalizmus előtti viszonyok (I) 2 8 10 31 169 345–346 349 (II) 339–340 408
– és ókor (I) 367–368
– és a munkaerő-áru (II) 11–13 407–408
– társadalmi szükségletek (I) 75 132 297–298 (II) 11–12 16 172 372 374–376
– közmunkák (II) 13–14
– társadalmi jövedelem (II) 15–16
– társadalmi gyakorlat (II) 170
– igazságtalanságának felismerése (I) 348
– felbomlása (I) 168
– *lásd még* Polgári társadalom

Centralizáció, tőkéé (I) 30 (II) 130

Család (I) 27–28 74 356 (II) 87 335–336

Csere
– szükségszerűsége (I) 73–74 86–87 148–149
– törvényei (II) 143
– feltételei (II) 9
– formái (I) 133
– fejlődése (I) 116 133 (II) 83 117
– szférája (I) 308–309
– tevékenységek cseréje (I) 25 62 74 76 86 (II) 12 367–368
– anyagi és szellemi (I) 78
– közösségek között (I) 28 72 85 116 134 158 160–161 (II) 201 327 336 346–347 369
– fölöslegek cseréje (II) 110 385–386
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 76 306 385 (II) 143 201 339
– különválása (I) 66–67 110–113 (II) 142
– egyszerű (áru–pénz) (I) 60–65 71 84–86 170 177 186 188 310 (II) 217 300 336 367–371 373–374 376
– és pénz (I) 81–83 100 127–130 (II) 354 377–378
– a burzsoá társadalomban (I) 65 67–69 75–76 79–80 153 306

– és értéktöbblet (I) 309
– magáncsere mint a társult egyének szabad cseréjének ellentéte (I) 76
– tőke és munka között (I) 177–178 183–189 191–200 202–204 216–219 227 229 236–238 255–256 276 289 291 294–295 306 310–311 326 334 336 338–344 348–349 353–354 368 376–377 381–382 387–388 (II) 2 5 13 28 32–34 39–40 54–55 63–65 69 71–73 75 84 105 111 121 139 143–144 146–147 150 159 168 188 199 205–207 212 218–222 224 227 229–230 251 277–278 299–300 326 405 406–409
– tőkések között (I) 308 320 323 326–332 (II) 28
– egyenértékek cseréje (I) 144 147–153 159 186 188 208 241 343 382 387 391 (II) 39 105 133–134 143 251 299–300 312 368–369 376–381 383 386–393
– egyenérték nélkül (I) 342–344 382 387 391 (II) 33–34 38 71 121 144 218–219 300 312 326
– és forgalom (I) 25 127 294–295 (II) 104 110 134 192 201–203 271–272 367–368 373–374 379–380
– és termelés (I) 16–17 25 912 17 (II) 9 12 19 101 110 143 202–203 371–372
– és a munka megosztása (I) 25 65 75 87 (II) 11 94 102 106–107 142 370
– és fogyasztás (I) 91 (II) 19 371–372
– és szükségletek (I) 61 66 148–149 151 (II) 11–12 16
– és kereskedelem (I) 76 134–135 (II) 142 382
– és használati érték (II) 374
– és érték (I) 116 241–242 31 0334 (II) 11 104–105 312
– és a munka társadalmi jellege (II) 172–173
– jövedelem cseréje (I) 175 351–354
– és egyének elkülönülése (I) 375
– költségei (II) 8–9 94 99 106
– és közlekedési eszközök (II) 9 14
– és tulajdon elidegenítése (II) 149
– koncentrációja (II) 63
– nemzetközi (II) 326–327 346–349
– nagybani és kicsinybeni (II) 267
– ipar és mezőgazdaság között (II) 190–191
– és árutermelés (II) 377
– és forgalmi költségek (II) 106 117
– és forgalmi idő (II) 98 100
– csereműveletek (II) 106 117 208
– anyagcsere a természetben (II) 132

Csereérték *lásd* Érték

Dialektika (I) 17
– a termelőerők és termelési viszonyok dialektikája (I) 34
– az elvonttól a konkréthoz való felemelkedés módszere (I) 26–31 33 154–155 312 (II) 381
– dialektikus átalakulások (I) 343 391
– a közvetítés dialektikája (I) 225–226
– az ábrázolás dialektikus formája (II) 408
– *lásd még* Absztrakció; Általános–különös–egyes; Ellentmondás; Hegelianizmus; Kölcsönhatás; Mennyiség és minőség; Szabadság; Szükségszerűség és véletlen; Tagadás tagadása; Tartalom és forma; Történetiség; Történeti és logikai

Egyesült Államok (I) 5 34
– a polgári társadalom fejlődése (I) 2–3 5–6 30 (II) 206–207
– konkurrencia Angliával (I) 4
– bérmunka (II) 56
– bankrendszer (I) 54
– vasutak (II) 15
– cserekereskedelem (II) 239
– négerrabszolgaság (I) 132 390
– *lásd még* Amerika

Egyiptom (I) 99 (II) 13

Elidegenülés (I) 77–79 133 204–205 217 338 340 346–347 367 391–392 (II) 24 144 286–288 368–369

Elképzelés (I) 26–27

Ellentmondás
– burzsoá társadalom ellentmondásai (I) 2–5 31 44 53 58 64–70 76–78 81 84–86 110 112 123 133 135 138 140–143 146–147 152–155 189–190 204 214 216 223 225 233–234 243 290 294–296 298–304 307–310 312 340 355 379 (II) 12 18–19 22–27 30–31 72 97 124 148 168–173 208–209 212–213 231 300 331 342–343 375
– árutermelés ellentmondásai (II) 97 380–381
– kapitalizmus előtti formációk ellentmondásai (I) 378–379

– ricardoi elmélet ellentmondásai (I) 243–245 (II) 40

Elosztás
– tartalmi jellege (I) 14
– formái (II) 216–217
– és termelés (I) 14 16–17 21–26 71 (II) 70 216–217 287–288
– és termelési viszonyok (I) 44
– termelési eszközöké (I) 23
– értéktöbbleté és többletmunkáé (I) 311 320–322 325–326 (II) 29–30 105 130 139 153 218 244
– tőkéé (I) 335–336
profité (II) 216 244
– össztermék megoszlása (I) 330
– munkabéré (II) 244
nemes fémeké (II) 346
– *lásd még* Termelés

Előlegezett tőke
– összetétele (I) 269–270 276–277 279 282–284
– elértéktelenedése (II) 15
– és a termék értéke (I) 314
– és a munka megosztása (I) 270–271
– és többletmunka (II) 121

Ember
– a burzsoá társadalomban (I) 11 168 298 309 367 (II) 1 24
– társadalmi jellege (I) 11–12 375 (II) 171–172 179 287 369–371 374–376
– történelmi fejlődése (I) 36 (II) 81 168–170 174–175 208
– egyének egymáshoz való viszonyai (II) 174–175 369–371
– és termelési viszonyok (I) 23
– és a termelőerők fejlődése (I) 309 (II) 23–24 174–175
– mint a termelés szubjektuma (I) 13
– újratermelése (I) 368–369 371 (II) 79 81–82 179 287 375
– nembeli lényege (I) 149 375 (II) 307
– a munka szükséglete (II) 86
– és szabad idő (II) 174–175
– életfolyamata (II) 112
– mint „állótőke" (II) 174–175
– mint fő termelőerő (I) 309
– és a nyelv (I) 369
– és a művészet hatása (I) 202
– az ókorban (I) 366–367
– a kommunizmusban (I) 109 219 367 392 (II) 24 97 169–170 174–175 287
– és a természet (I) 368–369 (II) 169 365–366
– organizmusának megújulása (II) 132 140
– eredete (I) 31 156

Érdekek
– magán és társadalmi (I) 74–76
– osztályérdekek (I) 76 189

Eredeti tőkefelhalmozás (I) 214 345 382

Érték
– mint gazdasági kategória (I) 27 68–69 71 158 320 (II) 124 232–233 379 393–394
– meghatározása a munkaidő által (I) 50 55 57–60 76–77 84–85 87–88 91 105 116–118 127 160–161 167 170–171 175 196 199–200 203 212–213 237–238 256–257 333 392 (II) 10 16 21–22 29–30 37 48–49 52 87–88 104–106 128–129 139 143–144 229 249 251 260 270 272–273 301
– és a burzsoá társadalom ellentmondásai (I) 70 76–77 146 152–153
– és a munka általi elsajátítás (II) 369–370
– mint társadalmi viszony (I) 60 73–74 (II) 168 345 368–369
– történelmi fejlődése (I) 116–117 153 385–387
– nemes fém mint természetes szubsztanciája (II) 303
– mint a burzsoá társadalom alapja (I) 73–76 160 243 387 391–392 (II) 9 28 336 345 368–369 371–372 381–382 385–386
– és a termelőerők fejlődése (I) 59 240–242 273–274 333 (II) 209
– és a munka megosztása (I) 153 (II) 11 30 371–375
– és gazdaság (I) 241 243
– és újratermelés (I) 167 (II) 128 132 138 143 202–203 396–403
– és ár (I) 57–60 73 101–106 114–115 118–119 210 238 311 318–322 332–333 352 (II) 37 128–129 218–219 251 270 323 391
– és pénz (I) 64 68–69 71 74 76–77 81–83 101–103 111 123 125 128–129 131 151 159 166 169–172 198 225 240–241 334 336 (II) 118 140–141 232–233 256–258 260–261 309 312 327 339 342 347–348 358 378–379 383–385 388–396 398–403 406
– és tőke (I) 133 142 153–154 156–158

162–166 169–171 174 178 195 199–200 202–203 205–209 211–213 218 222 225 232–236 239–240 244–245 249–250 255 258 275 276 278–284 289 292–294 296 308–309 333–334 (II) 15 17 19–22 24–25 27–30 83 96–98 110–112 117–118 121 125–126 129–130 132–134 139 141 144 146 149 153–154 159–162 170–171 180–182 204–206 208 216 218 223–224 233 277–278 326 332 395–399 402–405
– és tőkés termelés (I) 160–162 208–211 336–337 386–387 (II) 9 13 97 111 143 167–170 173 381–382
– és értéktöbblet (I) 215–216 218–219 240 289 313–315 (II) 38 71 153 398–399
– és általános profitráta (II) 272
– és profit (I) 316–317 (II) 299
– és konkurrencia (II) 128
– és megtérülés (II) 97 99–104 181–182
– és a tőke körforgása (II) 112
– reális és névleges (I) 53 57–60
– átlagos (I) 57–58
– értékviszonyok (I) 73–75 106 117
– ritkaság mint az érték eleme (I) 91
– elértéktelenedése (I) 332–333 (II) 6 122
– relatív (II) 38
– alkotórészei (II) 71
– értéktörvény (I) 57–58 (II) 128 138 299
– és csereérték (II) 326
– és termelési költségek (I) 210 316 (II) 130
– termelési költségek esésének törvénye (I) 55–56
– és a kereslet és kínálat ingadozásai (I) 57–58
– és fogyasztás (I) 85 (II) 105–106
– és használati érték (I) 172–173 207 210 293 295–296 303 310 334 (II) 16 19 24 118–119 129 169 278 326 335 345 365 374 397–398 402–403 405–409
– és csere (I) 116 241–242 310 334 (II) 11 104–105 312
– és forgalom (I) 142 160–161 167 169–170 203 211 (II) 1 4 19 21–22 28–30 99–101 103–108 112 251 339 393–400
– és forgalmi költségek (II) 30 98–100 105–106 131
– és népesség (I) 241
– és munkabér (I) 213 314
– és a termék szállítása (II) 6–7
– munka-értékelmélet (I) 83–84 86 220–221 224 226 241–245 (II) 31 33–41 71–72 236 301

Értéktöbblet (I) 211 215 220 222–224 226 257 266 315 317 339 341 (II) 46 140 204–207
– és tőke (I) 228 237–240 259–263 291 296 308 327–331 337–338 (II) 3 116 167 184 204–205 230 277 332
– és tőkés termelés (I) 236 240 256 291
– relatív és abszolút (I) 259 296–297 309 (II) 3 64 74 206 225 227
– újratermelése (II) 129 139 153 167 203
– felhalmozása (I) 328–330
– elsajátítása (II) 218
– realizálása (I) 215 293–296 327–329 (II) 135 183–185 203 218 223 309
– elosztása (I) 311 320–322 325–326 (II) 29–30 105 130 139 153 218 244
– és fogyasztás (I) 297 327–331
– körforgása (II) 2
– leszármazott formái (II) 6
– kamat formájában (I) 213 (II) 6 113 244 307
– pénz formájában (I) 257–258 334
– és érték (I) 215–216 218–219 240 289 313–315 (II) 38 153 398–399
– és munkanap (I) 229 231
– és szükséges munka (I) 229–230
– és többletmunka (I) 230 232 275 303 308 331 337 354 (II) 7 15 32 46 134–135 139 180
– és profit (I) 274 (II) 4 35 42 44 71 113 130 205 208 211–212 217–220 224–225 277 307 326
– és profitráta (I) 284–285 (II) 277
– és általános profitráta (I) 321–322 (II) 28–29 139
– és többlettőke (II) 2
– és megtérülés (II) 4 100–104 116 124–128 133–135 137 180–181 204–205 219
– és forgótőke (II) 181–182 223–224
– és állótőke (II) 181–182 223
– és a termelőerők fejlődése (I) 227–239 275–276 297 303 309 (II) 37 114 229 231
– és a nem-termelő osztályok (I) 290–291
– és szükségletek (I) 297
– és csere (I) 309
– és jövedelem (II) 194
– és népesség (II) 230
– és a gépek alkalmazása (I) 278–279 (II) 199–200 225 232–234 275–277 283

– és szállítási költségek (II) 6–7
– és termelés (II) 84 131
– és termelő munka (II) 15
– és forgalom (I) 215 296 (II) 22 26–30 131 201–203
– és forgalmi költségek (II) 30 99
– és termelési költségek (II) 184
– burzsoá közgazdászok az értéktöbblet keletkezéséről (I) 220–224 (II) 38–40 71
– értéktöbblet és profit azonosítása a burzsoá közgazdászoknál (I) 263–264 (II) 34–35 153 211–212 214

Értéktöbbletráta
– meghatározása (II) 205–206 211 222 224
– kiszámítása (I) 265–269 271–274 276–277 285–286 (II) 43–46 71 284–285
– és profitráta (I) 264 315–316 324–325 (II) 206 211–212 220–222 285
– és a termelőerők fejlődése (I) 286–287 317 330 (II) 221
– és tőkefelhalmozás (I) 331

Eszmék
– társadalmi viszonyok kifejezése (I) 81

Etruria (II) 13

Európa (I) 2 5 34 135–136 (II) 14 312 325 344 348 410

Felhalmozás
pénzé (I) 56 79 97 112 126–127 137–141 152 156 159 186 345 382 386 389 (II) 217 351–352 363–365 379 393–395 398–399 411
– áruké (I) 140
– aranyé (és ezusté) (I) 127 137–140
– tőkéé (I) 140 178 214 235 238 240 258 264–265 276 282 284 305–306 319 331 336–337 384–385 (II) 14–15 64–66 230 281
– eredeti tőkefelhalmozás (I) 214 344–345 382
– tárgyiasult munkáé (II) 163–164
– készleteké (I) 319 (II) 281
– tudásé (II) 162–163
– értéktöbbleté (I) 327–329
és profit (II) 51 205–206 216
– és forgalom (I) 140–141
– és termelés (I) 331 (II) 281
– és termelési viszonyok (I) 140
– és a termelőerők fejlődése (I) 238 (II) 163 164
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 384
– burzsoá közgazdászok a tőkefelhalmozásról (I) 238 241–245 263 265 382

Fetisizmus (II) 156

Feudalizmus
– és a burzsoá társadalom kifejlődése (I) 2 8 11 (II) 196–197 339–340
– termelési viszonyok (I) 76 369 379
– röghözkötöttség (II) 196
– földtulajdon (I) 377 379–380 (II) 292
– és község (I) 370
– város és falu (I) 362–363 384
– robotmunka (II) 13 86
– céhrendszer (I) 383 (II) 313
– termelés (I) 380
– kereskedelem (I) 180 (II) 312–313
– pénztőke (I) 32
– arany és ezüst (II) 367
– felbomlása és bukása (I) 75 380–381 386–387 389 (II) 23 288
– Franciaországban és Angliában (I) 370

Fizika
– fizikai folyamatok (I) 271

Fiziokraták (I) 29 221–223 (II) 65 121

Fogalom (I) 17 27 34

Fogyasztás
– egyéni (I) 17–18 67 113 183 185 189 252 (II) 19 119–121 144–145 147–149 155 161 170 179 189–190 202–203 208 278 370
– termelő (I) 17–21 25–26 67 77 87 113 125 185 197–198 202 252–254 275 300–301 (II) 19 119–121 145–146 148–150 153 155 161 167 173–174 179 183–184 186–187 189–190 198–199 278 396 405–406 409
– nem-termelő (II) 202 209
– szellemi (I) 188
– árué (I) 177 215
– tőkéé és jövedelemé (I) 175–176 351–353 (II) 193–194
– munkáé a tőke által (I) 203
– munkásé (I) 185 187–190 301 306–308 311–312 322–324 326–330 (II) 65 69–70 74 145–146 161 164–165 208
– tőkésé (I) 211–212 257 327–330 (II) 65 107–108
– gazdagságé (I) 185 351 (II) 14

– végterméké (I) 308
– fölös népességé (II) 83
– és használati érték (I) 207 252–254 293–296 (II) 147–148 208
– és szükségletek (I) 18–21 293
– és érték (I) 85 (II) 105–106
– és tőke (I) 295 (II) 112 144–145 209
– és értéktöbblet (I) 297 327–331
– és csere (I) 91 (II) 19 371–372
– és piac (II) 19 137
– és újratermelés (I) 167 (II) 400–401
– és munkabér (I) 257 (II) 69
– fogyasztóképesség (I) 294
– fogyasztási költségek (II) 15
– bővülése (I) 309 (II) 182
– határai (II) 83
– folytonossága (II) 182
– és a termelőerők fejlődése (II) 174
– a kommunizmusban (I) 87 (II) 106 174

Forgalmi költségek
– összetétele (II) 93
– a forgalom különböző stádiumaiban (II) 8–9
– produktív (II) 99–100
– improduktív (II) 106 200
– és a termelőerők fejlődése (II) 17
– és a munka megosztása (II) 106
– és az áru pénzzé változtatása (II) 18
– és a termék értéke (II) 30 98–100 105–106 131
– és értéktöbblet (II) 30 99
– és csere (II) 106 117
– és piac (II) 117
– és pénz (II) 141
– és forgalmi idő (II) 141
– és kamat (II) 8
– és hitel (II) 8
– az árutermelésben (II) 94

Forgalom
– mint gazdasági kategória (I) 109 (II) 8 17–18 147–148
– formái (I) 114 119 158
– történelmi jellege (I) 214
– feltételei (I) 101 (II) 17
– anyagi tartalma és társadalmi formája (II) 137–138
– a profit mint indítéka (I) 114
– és elsajátítás (II) 367–370
– sebessége (II) 21 100–101 103–104
– mozzanatai (II) 98 191–192
– folytonossága (II) 132 134 383–384
– közvetítője (II) 99 106–107 385
– forgalmi műveletek (II) 106–107
– és pénzreformok (I) 64
– és árak (I) 101 106 121–124 142 (II) 1 246
– a pénz forgási sebessége (I) 107–108 119–120 124
– a tőke forgalma (I) 127 140 142 158 164–166 170 207–208 213–214 257 291–295 299 383 (II) 1–5 19–22 25–28 30 59–60 78 93–96 100–101 110–112 117–118 132–134 135–138 140–141 144–151 153–155 159 167 179–195 198–202 223–224 228 233 278–279 306 311 332 346 386 395–396 399–402
– értékpapírok forgalma (I) 37–38 40–41 43–44
– és termelés (I) 127–128 142 160–161 294–296 302 336 348 (II) 1–6 8–9 17–18 25 28 30 69 96 100–104 107 111–112 204 233 246 361 372–373 385–386 394–395
– és újratermelés (II) 179 202–205
– és termelési viszonyok (I) 44–45 147–153 (II) 8 112
– és közlekedési eszközök (I) 107 (II) 14 142 266 281
– és csere (I) 25 127 294–295 (II) 104 110 134 192 201–203 271–272 367–368 373–374 379–380
– forgalmi idő és munkaidő (II) 21–22 25–30 37 94 98–105 107–108 112–113 125–139 141–142 148 150–151 154 167 182–183 201–203 224
– és érték (I) 142 160–161 167 169–170 203 211 (II) 1 4 19 21–22 28–30 99–101 103–108 112 251 339 393–400
– és értéktöbblet (I) 215 296 (II) 22 26–30 131 201–203
– és megtérülés (II) 2–3 5 77–78 131
– és forgótőke (II) 19–20 149–150 154–155 180–181 183–186 188–189 192 194–195 198–199 278
– és felhalmozás (I) 140–141
– és szükségletek (I) 161
– és a munka megosztása (II) 372–373
– és gazdaság (I) 186
– és a termelőerők fejlődése (I) 240 (II) 17–18 22 27
– és mezőgazdaság (I) 161 (II) 27
– és kereskedelem (II) 117 270
– és piac (II) 25 108 117 201 356

– és hitel (II) 8–9 18 25 27–28 130–131 142–143
– kényszerforgalom (I) 109 (II) 75 340
– nemzetközi és belső (I) 136 (II) 351–353 355–356
– nagy és kis (II) 143 147–148
– hitelforgalom (I) 37 (II) 246
– és tulajdon (II) 112 367–369
– és átlagprofitráta (II) 29–30
– és munkabér (II) 144 146 150
– és szunnyadó tőke (II) 59
– és a tőke körforgása (II) 191–192

Forgótőke
– használati értéke és értéke (II) 19 149–151 155 189–190 195 198–199 278
– koncentrációja (II) 309
– pénzformában (I) 335
– újratermelése (II) 117 119 150–151 181–183 195 198 222 281 299
– realizálása (II) 278
– megtérülése (II) 151–152 180–18 4190 278 281
– és állótőke (II) 8 95–96 148 171 183–185 192–195 198–200 279
– és forgalom (II) 19–20 149–150 154–155 180–181 183–186 188–189 192 194–195 198–199 278
– és munkabér (II) 115–116 144–145 147 150 164–165 183
– és egyéni fogyasztás (II) 145 147–148
– és használati érték (II) 145 149–151 155
– és együtt-létező munka (II) 164–166 178–179
– és értéktöbblet (II) 180–182 223
– és termelés (II) 181–182
– és profit (II) 184–185 217 278
– és jövedelem (II) 192–195
– a forgó- és állótőke tárgyalása a polgári politikai gazdaságtanban (II) 95–96 113–121 148–149 154–155 173–174 178–180 184–185 188–190 193–195 200–201

Forradalom (I) 22 133
– a termelőerőkben (I) 330
– a gazdasági viszonyokban (II) 343
– *lásd még* Szocialista forradalom

Földjáradék (I) 31
– és tőke (I) 178–181
– és földtulajdon (I) 180–181
– mint a gazdagság formája (I) 223
– és profit (II) 212 273
– állami (I) 181

Földművelés *lásd* Mezőgazdaság

Földtulajdon
– a kapitalizmusban (I) 23–24 32 157 178–181 221 356 (II) 177 200–201
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 32 81 157 356–367 369–372 375–377 379–380 386 392 (II) 200–201 288 292
– Rómában (I) 24
– keletkezése (I) 157 356–357
– mint a gazdasági rend bázisa (I) 364
– magán- (I) 359 364
– állami (I) 363–364
– parcellatulajdon (I) 375
– dolgozó földtulajdona (I) 377–378
– és értékviszonyok (II) 201
– és bérmunka (I) 178–179 181–182
– és pénzjáradék (I) 179
– és a termelőerők fejlődése (I) 179–180
– és ipar (I) 179–180
– és földjáradék (I) 179–181
– és mezőgazdaság (I) 32 386 (II) 200–201
– természeti tényezők (II) 177–178
– és a jövedelem elfogyasztása (I) 352
– és törvényhozás (I) 24
– felbomlása (I) 356
– államosításának követelése (I) 181
– burzsoá földjáradék-elméletek (I) 220–221 224 226 (II) 34 36 72

Franciaország (I) 5–6 45 70 99 (II) 253
– a burzsoá társadalom fejlődése (I) 3
– feudalizmus (I) 370
– polgári forradalom (I) 153 (II) 380
– földtulajdon (I) 24
– földművelés (II) 215
– részes bérlet (I) 390
– élősdi osztályok (II) 215
– Francia Bank (I) 37 39 41 43 45 54
– papírpénz (II) 142
– államkölcsönök (II) 300
– értékmérce (II) 253–254

Gazdagság
– és tőke (I) 193 219–224 235 239 294–295 303 335 341 367 382–384 (II) 14 16 24 65 123 170 216 277–278
– társadalmi formája és anyagi tartalma (I) 82 129–130 241 367 (II) 11 307 358
– forrásai (I) 133
– termelése és elosztása (I) 303 (II) 24 287–288
– újratermelése (I) 347 (II) 16 208 278

– koncentrációja és felhalmozása (I) 137–138 140–141 (II) 14 65
– elfogyasztása (I) 185 351–352 (II) 14
– fogyasztó g. (II) 14 399
– pénzbeli g. (I) 111 114–115 117–122 126–143 145 152 159 163 173–174 186 197 221 227 238–241 243 258 382–386 389 (II) 62 66 75 216 308 327 340 342 348–349 352 360–361 383–384 398–399 409 411
– arany és ezüst formájában (I) 85 91 137–140 (II) 344–348 352 355 363–365
– áruk formájában (I) 128–131 140 (II) 335
– munkafeltételek formájában (I) 382
– és munka (I) 193 203–204 339–341 344 346–347 (II) 168–170 172–173 286–287
– és többletmunka (I) 290–291 (II) 168–169 171–172
– és szabad idő (I) 287–288 (II) 171–172
– és termelőerők (I) 241 243 (II) 23–24 209
– és termelési viszonyok (I) 142
– és állam (I) 33
– mint uralmi viszony (I) 220
– mint közvetítő használati érték és érték között (I) 225 241
– a kommunizmusban (I) 219 367 (II) 171–172
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 221–223 367 385 (II) 23
– gazdagodási vágy (I) 130–132 137 139 172–173 219 221 234 (II) 356 399 411
– kereskedői (I) 385–386
– földjáradék formájában (I) 223
– elértéktelenedése (II) 342
– és szegénység (I) 339 (II) 172
– és népesség (II) 208 228
– és ipar (II) 168–169
– és egyszerű forgalom (I) 186
– és nemzetközi kereskedelem (I) 243
– és forgalmi költségek (II) 99
– és tőkés konkurrencia (II) 122–123
– és a társadalom szükségletei (II) 11
– és a tudomány (II) 23
– és tudatforma (II) 23
– polgári felfogása (I) 220 224 226 241–245 (II) 340

Gazdasági kategóriák (I) 4–5 27–33 140 152–153 224 312 368 (II) 123–124 232–233

Gazdasági törvények (I) 52 55–56 58–59 88 312 346 354 (II) 33–34 38 122–123 128–129 138 144 207 209–210 212–213 219–220

Gazdasági viszonyok (I) 12 29 32–34 135 (II) 343; *lásd még* Termelési viszonyok

Gépek
– mint állótőke (II) 165–168
– használati értékük és értékük (I) 272 279 (II) 70 143 185–188 224 275–276
– és szerszámok (II) 44–45
– kopásuk (I) 272 (II) 186–187 222–224
– elértéktelenedésük (I) 272
– és munkamegtakarítás (I) 278–279
– és a termelőerők fejlődése (I) 273–274 (II) 5 161–163 222–223 225 275–276 285
– és a munka megosztása (I) 270–271 (II) 167–168
– újratermelésük (II) 56 182–183 223
– automatikus géprendszer (II) 160–161 172–173
– tőkés alkalmazásuk (II) 163–165 275–277 288
– és a munkás (II) 160–162 165–169 171–172 227 275–277 283 285
– a kommunizmusban (II) 288
– extraprofit újonnan feltalált gépeknél (II) 158
– az iparban (II) 232
– a mezőgazdaságban (II) 11
– és szükséges munka (I) 279 (II) 225–226 276–277
– és többletmunka (értéktöbblet) (I) 278–279 (II) 199–200 225 232–234 275–277 283
– és konkurrencia (II) 233
– és a tőke szerves összetétele (II) 275
– és a tőke megtérülése (II) 224
– és a tudomány technológiai alkalmazása (II) 161 167–168 170–171 208 223
– és a népesség (II) 165–166 208
– és termelési költségek (II) 222–223 275–276
– és munkaidő (II) 171–172 280

Gondolkodás (I) 27–28 62

Görögország (I) 360 390

Gyakorlat (I) 30 (II) 170

Gyár (I) 388–389 (II) 161 374–375

Gyarmatosítás (I) 133 180–181 (II) 79
– burzsoá gyarmatosítási elmélet (I) 181 (II) 41–42

Háború
– gazdasági jelentősége (I) 49 138
– pénzbeli támogatása (II) 344
– háborús idők kereslete (II) 244
– keresztes hadjáratok (II) 312
– a közösségek katonai szervezete és a háborúk (I) 358–360 362 364 366 370 373

Hadsereg (I) 10 34 65 94 96 99 132 352 (II) 13; *lásd még* Háború

Haladás (I) 34

Használati érték
– mint a politikai gazdaságtan tárgya (I) 170–172 175 215 (II) 118–119 335
– társadalmi jellege (I) 171 202–203 207 295 (II) 10 335 370 387 390 402–403
– mint az ember viszonya a természethez (II) 365
– mint a munkaidő terméke (I) 172
– és érték (I) 172–173 207 210 293 295–296 303 310 334 (II) 16 19 24 118–119 129 169 278 326 335 345 365 374 397–398 402–403 405–407 408–409
– és tőke (I) 173–174 207 210 213 251–255 258 (II) 149 160 162
– és többletmunka (II) 7
– és a tőke forgása (II) 118
– és forgótőke (II) 145 149–151 155
– és termelés (I) 170 198 207 246 253–254 (II) 311
– és fogyasztás (I) 207 252–254 293–296 (II) 147–148 208
– és szükségletek (I) 124 170 297
– és a termelőerők fejlődése (I) 227 234 241–242 317–318 (II) 11 52
– és gazdagság (I) 241
– és a természettudományok fejlődése (I) 297
– és munka (II) 236 407–409
– és a termék minősége (I) 313
– és csere (II) 374
– és a termék piacra szállítása (II) 30
– újratermelése (II) 138 202–203 208
– elértéktelenedése (II) 4

Hegelianizmus (I) 20 27–28

Hitel
– mint termelési viszony (II) 18
– alapja (I) 258
– koncentrációja a bankokban (I) 43–46
– és a tőke koncentrációja (I) 44 (II) 130–131
– és a tőkék kölcsönhatása (II) 129
– hitelforgalom (I) 37 (II) 246
– és kereskedelem (I) 304
– és termelés (II) 18 28 31 131
– és a tőke forgalma (II) 8–9 18 25 27–28 130–131 142–143
– és megtérülés (II) 4 131
– és pénz (II) 131
– határidős vásárlások (II) 341
– és fiktív tőke (II) 130
– és a tőkés termelés ellentmondásai (I) 304 (II) 97
– és gazdasági válságok (II) 342
– és uzsora (II) 18–19

Hódítás (szerepe a történelemben) (I) 14 22 24

Hollandia (I) 180 221

Idealizmus (I) 34 (II) 156

India (I) 2 24 358 370 (II) 13 306–307 336 344

Ipar
– és a termelőerők fejlődése (II) 172–173 232
– és termelési viszonyok (I) 388–389
– és állótőke (II) 167 193
– gépek alkalmazása (II) 151
– természeti erők felhasználása (I) 223 (II) 168–169
– mint a termelőtőke formája (II) 62
– ipari termelés (I) 132 (II) 38 382
– előfeltételei (I) 388–389
– a tudomány alkalmazása (II) 62
– a munka szerepe (II) 168–169 172–173
– és gazdagság (II) 168–169
– ipari ciklus (II) 183 193
– aránytalanságok (II) 171–172
– és a tőke újratermelése (II) 182–183 187–188
– kitermelő (II) 113 177–179 183 188 227–229 362
– feldolgozó (II) 140 178–179 183 206 229 274
– patriarchális (II) 11
– és mezőgazdaság (I) 32 (II) 82 113 139–140 211
– és földtulajdon (I) 179–180

Írország (I) 24

Itália (I) 94 99 (II) 346

Jamaica (I) 219

Japán (I) 99 (II) 367

Jog
– különböző korokban (I) 15
– és gazdasági viszonyok (I) 24 34–35 52
– és termelés (I) 15
– tulajdonjog (I) 107 122 343–344 391 (II) 353–354 369
– a burzsoá társadalomban (I) 151 (II) 123 376
– idegen munka elsajátítása (I) 343–344
– jogi viszonyok munkás és tőkés között (I) 349
– jogi személy (I) 149 151 338 (II) 375 380
– jogviszonyok (I) 15 34–35 214
– örökösödési (I) 152 354 (II) 379–380
– és egyenértékű csere (I) 343
– büntető (I) 176
– római (I) 151 (II) 123 376 380
– és állam (I) 15

Jövedelem
– és pénz (I) 351 391
– és tőke (II) 192–195 216–217 244
– és értéktöbblet (II) 194
– és profit (II) 306
– tőkésé (I) 352–353 (II) 192
– munkásé (II) 69–70 192
– társadalomé (II) 15–17
– és közmunkák (II) 15
– és fogyasztás (I) 175 351–353 (II) 194
– cseréje (I) 175 351–353

Kalifornia (I) 99

Kamat
– kiszámítása (II) 113
– és tőke (I) 128 154 178 213 228 329 335 (II) 155 184–185 299–300 308 332
– mint az értéktöbblet formája (I) 213 (II) 6 113 307
– és profit (II) 129 184 216 218 306–308
– és többletmunka (II) 218
– és kölcsöntőke (II) 299–300
– kamatláb (I) 64 (II) 308 310
– kamatos kamat (II) 116 121 298 304
– kamatozó értékpapírok (I) 182
– és pénz (I) 64 158
– és termelési költségek (I) 213 (II) 184
– és forgalmi költségek (II) 8
– és útépítés (II) 14
– és csere (II) 299
– és a kereslet és kínálat viszonya (II) 306
– és munkabér (II) 308
– történelmi formái (II) 308–309
– a kapitalizmus előtti formációkban (II) 308

Kapitalizmus előtti formációk
– társadalmi viszonyok (I) 75–76 78–81 150–151 368–369 378–381 383–386 (II) 208
– a munka jellege (I) 150 194 (II) 16 63 66 229 374–375
– szolgálattételek (I) 352
– termelőerők fejlődése (I) 75 303 377 (II) 23–24 208
– termelés és fogyasztás (I) 158 320 368–370 389 (II) 373–376
– újratermelés (I) 374 392 (II) 24
– a dolgozó helyzete (I) 349 374 (II) 66
– többlettermék (I) 319 357 360 384
– felhalmozás (I) 384
– gazdagság (I) 221–223 367 385 (II) 23
tulajdonformák (I) 372 376 386–387 392 (II) 56 79 336
– kézművesség (I) 376–378 380 384 386 388 (II) 11 13 64 308
– céhrendszer (I) 75 150 194 376 378 380 383 386 388 392 (II) 122
– városszervezet (I) 345 386
– patriarchális rendszer (I) 75–76 85 306 (II) 11 382
– ázsiai társadalmak (I) 352
– földtulajdon (I) 32 81 157 356–367 369–372 375–377 379–380 386 392 (II) 200–201 288 292
– földművelés fejlődése (I) 32–33 85 221 386 (II) 140
– többletnépesség (II) 82
– pénzviszonyok és csere fejlődése (I) 75–76 79–80 111 306 385–386 (II) 141 143 288 291–294 308 319 391–392
– bérmunka kifejlődése (I) 8 221 (II) 226–227 308
– konkurrencia (II) 121–122
– uzsora (II) 292 308
– felbomlásuk (I) 131 354 375–381 383–387 (II) 23 318
– és a burzsoá gazdaság (I) 31 33 190 194 219–220 297–298 345–346 349 353–354 390 (II) 23 56 123 339–340 408
– *lásd még* Feudalizmus; Görögország; Közösség, község; Ókor; Őskommu-

nizmus; Rabszolgaság; Róma; Törzsi (nemzetségi) szervezet

Kaukázus (I) 88

Kelet (II) 348
– a mezőgazdaság és az ipar egybekapcsolása (I) 373
– öntözési rendszer (I) 359
– rabszolgaság (I) 374
– keleti despotizmus (I) 357–358

Kémia (I) 207 252 (II) 11 188 195 211–212 223 229

Kereskedelem
– célja (I) 67 113–114 (II) 311
– mint önálló ágazat (I) 67 (II) 142
– és a burzsoá társadalom ellentmondásai (I) 67 77–78
– uralkodó formája (II) 393
– cserekereskedelem (I) 61–62 67–68 82–83 88 95 105 110 112 116–117 125 133–134 207 (II) 97 249–250 288 346 390–391
– kereskedőnépek (I) 28 33 131 158 160–161 367 (II) 9 313 385–386
– kereskedővárosok (II) 312–313
– közvetítő kereskedelem (I) 131 367 (II) 313
– és a kapitalizmus előtti viszonyok felbomlása (II) 313
– és a kapitalizmus keletkezése (I) 386–388 (II) 142
– kereskedő társaságok (I) 33
– kereskedőtőke (I) 158 (II) 66 311 313
– és a termelőerők fejlődése (II) 36 211
– és termelés (I) 161 297 (II) 108 311–313
– nemzetközi(I) 62 76 134–135 161 241–243 304 (II) 11 211 247 326 328 346 348 385–386
– belső (I) 76 136
– kiskereskedelem (I) 156 183 225 (II) 112 266–267 269 281 341
– nagykereskedelem (II) 267 341
– pénzkereskedelem (I) 67 69 182
– arannyal és ezüsttel (I) 134–135
– gabona szabadkereskedelme (II) 311
– pénz közvetítésével (I) 111
– a középkorban (I) 180
– és ipar (II) 312–313
– és közlekedés (II) 108
– és forgalom (II) 117 270
– és a csere fejlődése (I) 76 135 (II) 142 382
– és a forgalomban levő pénz mennyisége (II) 353
– és profit (I) 241–242
– és hitel (I) 304
– árukészletek (II) 96 281
– kereskedőrend (II) 145
– kereskedővagyon (II) 311
– kereskedelmi csalás (II) 313

Kereskedők (I) 112–113 382–383 386–388 (II) 19 66 106 142 145 308 312–314

Kereslet és kínálat (I) 78
– viszonya (I) 41 45 49 71 75 86 91
– törvénye (I) 51 112
– mint elvont kategória (I) 296
– és termelés (I) 305–308 (II) 97
– fizetőképes kereslet (I) 111 308
– kereslet a munkások részéről (I) 307
– munka kereslete és kínálata (II) 273
– háború idején (II) 244
– a kézműves termelésben (I) 389
– és érték (I) 58
– és pénz (I) 69 82 141
– és árak (I) 41 49 51 58 203 352 (II) 28 306
– és munkabér (I) 9 326
– és tőke (I) 296
– és kamat (I) 306
– és konkurrencia (I) 322 (II) 128–129
– és gazdasági válságok (I) 67
– azonosítása a polgári politikai gazdaságtanban (I) 300 310

Keresztes hadjáratok (II) 312

Készletek (I) 319 (II) 96 281 324 348 351

Kína (I) 5 42 98–99 (II) 6 367

Kispolgári szocializmus (I) 3 10 56 111 153–154 200 205 301 390 (II) 119 124 261 320–321 380–382; *lásd még* Proudhonizmus; Utopikus szocializmus

Kizsákmányolás (I) 191 345 (II) 28–29 32–33 56 220 227 308; *lásd még* Értéktöbblet; Munkás; Munkásosztály; Többletmunka; Tőke

Klasszikus polgári politikai gazdaságtan (I) 1 23 149 221 245 (II) 72–73 381–387
– a polgári társadalom antagonizmusainak tükröződése Ricardónál (I) 23 (II) 37–38 71–73 119 212–213

– munka-értékelmélet (I) 83–84 86 220–221 224 226 241–245 (II) 31 33–41 71–72 236 301
– *lásd még* Polgári politikai gazdaságtan

Kombináció, munkáé (I) 76 (II) 3 13 62 169 172 223 227 231

Kommunizmus (gazdasági társadalomalakulat)
– előfeltételei a burzsoá társadalomban (I) 75–79 219 298–299 346 348 392 (II) 23–24 165 168–173
– a szocialista forradalom szükségszerűsége (I) 44 54 76 80 135 298–299 (II) 208–209
– a termelés jellege (I) 71–73 75 86–88 (II) 87 97 168–169 171–175 287–288
– a társadalmi viszonyok jellege (I) 75–76 78–79
– tevékenységek cseréje (I) 76 86
– a munka jellege és szervezete (I) 87–88 125 219 387 (II) 86 165 168–170 174–175
– társadalmi könyvvitel (I) 71–73
– a pénzviszonyok hiánya (I) 71 87–88 125
– az idővel való gazdálkodás törvénye (I) 88 (II) 174–175
– a termelőerők fejlődése (I) 392 (II) 22–25 171–172 174–175
– újratermelési folyamat (I) 219 264 (II) 287
– gazdaság a kommunizmusban (I) 219 367 (II) 172
– szükséges és többletmunka (II) 87 172
– szabad idő (II) 87 169–172 174–175
– a tudomány alkalmazása (I) 219
– a gépek alkalmazása (II) 288
– a munka elidegenülésének megszüntetése (II) 287
– kollektív tulajdon (II) 106
– a munka megosztása (II) 106
– fogyasztás (I) 87 (II) 106 174
– az egyének fejlődése (I) 109 219 367 392 (II) 24 97 169–170 174–175 287

Koncentráció
– tőkéé (I) 4 44 76 178 (II) 13–14 62 66 130 309 382
– munkaerőé (I) 388 (II) 3 62 66–67 166
– termelés koncentrációja a mezőgazdaságban (II) 228
– gazdagságé (II) 14 65
– hitelé (I) 43 45–46
– cseréé (II) 63
– pénzpiacé (I) 182

Konkurrencia
– a burzsoá társadalomban (I) 5 11 73–74 76 115 233 301–302 333 (II) 33 121–124 128–129 191
– tőkék konkurrenciája (I) 307–308 (II) 5 29 122–123 129
– és a burzsoá gazdaság törvényei (II) 33 37–38 122–124 128–129 210 219
– történelmi jellege (II) 123
– alaptörvénye (II) 128
– nemzetközi (II) 14 191
– árutermelők között (I) 147
– munkások között (II) 33 123 197
– kapitalizmus előtti formációkban (II) 121–122
– a művészetben (I) 184
– és a gazdagság fejlődése (II) 123
– és az emberi szabadság (II) 124
– és a termelési költségek (II) 129 234
– és a közlekedési eszközök (II) 14
– és a gépek (II) 234
– és érték (II) 128
– és árak (I) 318–319 (II) 129 158 223
– és a kereslet és kínálat viszonya (I) 322 (II) 129
– és munkabér (II) 55
– és többletmunka (II) 16
– és profit (II) 212–213
– és profitráta (I) 321 (II) 45 210
– és az általános profitráta (I) 321–322 (II) 33 36 129 210 219
– korlátozása (II) 123
– burzsoá közgazdászok a konkurrenciáról (I) 301 (II) 33 37–38 123–124

Kooperáció (I) 76 (II) 62–63 83

Kölcsönhatás (I) 24 26
Kölcsönök
– és a tőke elosztása (I) 336
– állami (II) 257–258 260 300

Könyvelés
– könyvelői számítások (I) 61
– a bank- és hitelügyben (I) 76
– társadalmi könyvelés a kommunizmusban (I) 71 73

Középkor *lásd* Feudalizmus
Közlekedési eszközök
– és a termelőerők fejlődése (I) 107 (II) 7–8 14–15
– és termelés (I) 77–78 100 (II) 229 281
– szállítási költségek (II) 6–9
– vízi és szárazföldi (II) 9
– útépítés (II) 9–10 12–17

– és piac (II) 25 142
– és készletek (II) 281
– és csere (II) 9 14
– és forgalom (I) 107 (II) 14 142 266 281
– és kereskedelem (II) 108
– szükséges és többletmunka (II) 6–7
– és értéktöbblet (II) 6–7
– és a tőke nagysága (II) 207–208
– és állótőke (II) 8 17 186
– és konkurrencia (II) 14

Közösség, község (I) 12 74–75
– községi (közös) tulajdon (I) 8 15 31–32 356–366 369–376 378–379 380 (II) 201 336
– általános jellege (II) 336
– termelés és újratermelés (I) 357–358 360 364–366 369–370 372–374 (II) 201 369–371
– többletmunka (I) 357 360
– termelési viszonyok (I) 387
– községi rendszer (I) 359 363–366 375
– őskommunizmus (II) 336
– katonai szervezete és a háborúk (I) 358–360 362 364 366 369–370 372–373
– tagjai (I) 365–366 369 371–375
– és a népesség növekedése (I) 372
– a termelőerők növekedése (I) 374–375
– munka és munkamegosztás (I) 361 373 (II) 370 371
– utak (II) 9
– a kereskedelem hatása (II) 313
– közösségek közötti csere (I) 28 76 85 116 134 158 160–161 (II) 201 327 336 346–347 369
– ázsiai (keleti) (I) 350 356–357 366 372–373 (II) 9 313 336 370
– ókori (I) 358 362–364 372–373
– nyugati (I) 350
– germán (I) 362–364
– szláv (I) 358
– román (I) 358
– városokban (I) 363–364
– a rabszolgaságban és a feudalizmusban (I) 370 372–373
– felbomlása és pusztulása (I) 350 366 372–375 378–379 386–387 (II) 336 369

Közvetítés (I) 16 18 20 225–226 (II) 82
Lengyelország (I) 131 180 354
Malthusianizmus
– a nem-termelő osztályok apológiája (I) 291
– plágium-jellege (II) 300
– vulgáris érték- és értéktöbbletelmélete (II) 45–46 73–75
– a tőke tárgyalása (II) 45–46
– a profit mint a tőkés munkabére (II) 50
– a túlnépesedésről (II) 80–82
– a tőkés termelés ellentmondásairól (I) 305 307
– a ricardoi elmélet ellentmondásairól (I) 245

Manufaktúra (I) 180 221 388–389 (II) 62–64
Matematika
– átlagnagyságok (I) 52 57–58
– számok (I) 336
– törtek (II) 105
– matematikai műveletek (II) 104
Materialista történetfelfogás (I) 34–35; *lásd még* Alap és felépítmény; Idealizmus; Materializmus; Osztályok; Társadalomalakulat; Termelési viszonyok; Termelőerők
Materializmus (I) 34 (II) 155
Mechanika (II) 4 161 188
Megtérülés
– kiindulópontja és visszatérési pontja (II) 1
– fázisai (II) 5 93–96 101–103 110–112 131–132 134 136 138–140 142 147–148 154 159
– sebessége (II) 3–5 21 77–78 116–117 138–139 180
– megtérülési idő (II) 95–96 113 116 125–126 128 150–154 180–183 219
– megtérülések száma (II) 100–103 111–112 116 125–127 130 134 139 154 180–183
– év mint mértéke (II) 113 182–183 190 204
– folytonossága (II) 136 147
– és termelés (II) 1–2 5 100–101 124–126 128–129
– és újratermelés (II) 1–2 77–78 125 134 180–183 204–205
– és a tőke körforgása (II) 2–3 5 77–78 131
– és profit (II) 3–4 116 137 152–153 219
– és a tőke nagysága (II) 3–4 131–132 180–181
– és érték (II) 97 99–104 181–182
– és értéktöbblet (II) 4 100–104 116 124–128 133–135 137 180–181 204–205 219
– és hitel (II) 4 130–131

– és az állótőke és forgótőke aránya (II) 78 150–154 160 278 281
– forgó (forgalomban levő) tőke (II) 94–97 134 146–148 156
– rögzített tőke (II) 95–97 114–115 140 147–148 154
– és gazdasági ciklus (II) 97
– és jövedelem (II) 192–193
– és piac (II) 117 154
– és gépek (II) 223–224

Mennyiség és minőség
– a munka meghatározásában (I) 251 254–256 297 332–333 (II) 164 301–302
– a használati érték meghatározásában (I) 294–296 313
– az érték meghatározásában (I) 60–61 69 88 173–174 (II) 112
– az áruk cseréjében (I) 113–114 185 (II) 377–378
– a pénz meghatározásában (II) 353 361–365 398–399
– a munka és a tőke közötti cserében (I) 216
– a tőke forgalmában (II) 147
– az álló- és forgótőke meghatározásában (II) 159–160 178
– a tőke koncentrációjában (I) 178
– a munkás fogyasztásában (I) 185

Merkantilizmus (I) 48 133–134 140 221 (II) 347 410

Mexikó (I) 145 358 (II) 288 349 364 424

Mezőgazdaság
– és tőke (I) 178–181 (II) 139–140 206
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 32–33 85 221 (II) 140
– és földtulajdon (I) 32 386 (II) 200–201
– a termelőerők fejlődése (I) 373 (II) 65 139 231
– mint termelési ág (II) 11–12
– termelési folyamat (I) 196–197 222–223 373 (II) 4 77–78 138–140 154 178–179 188 195 228
– újratermelési folyamat (II) 113 188 190 204
– és ipar (I) 32 (II) 11–12 82 113 139–140 211
– termelési szerszámok és gépek alkalmazása (I) 253–254 (II) 11
– tudományos alapjai (II) 11 140 168–169 211–212
– a föld mint természetes laboratórium (I) 355–358 361 364–365 368–371 376 (II) 65 178 190
– műtrágya (II) 11 195
– és forgalmi folyamat (I) 161 (II) 27 386
– és háziiparok (I) 85 (II) 11 140

Módszer, a politikai gazdaságtan módszere
– átmenet a konkrétból az elvontba (I) 26–27
– felemelkedés az elvonttól a konkréthoz (I) 26–31 33 154–155 407 (II) 381
– analízis és szintézis (I) 26
– történetiség a kutatásban (I) 11–12 23 28–31 345–346
– az ábrázolás dialektikus formája (II) 408
– számpéldák (I) 269–272 285 (II) 42–44 282–285
– *lásd még* Politikai gazdaságtan

Monetárrendszer (I) 29 120 132–133 136 140 221 (II) 76 342 344 351 355–358

Monopólium
– ipari (I) 3–4
– kereskedelmi társaságok (I) 33
– a munka megosztása alapján (I) 76
– és profit (II) 16 210

Munka
– mint gazdasági kategória (I) 29–30
– mint az érték szubsztanciája (I) 50 55 57–60 84–85 87–88 160 306 (II) 87–88 229 249 251 272–273
– kettős jellege (I) 62 86–87 193–195 200 251 (II) 377–379
– elidegenítése (I) 133 204–205 217 338 340 346–347 391–392 (II) 144 368
– a munkafeltételek elidegenítése (II) 286–288
– mint használati érték (I) 170–171 177 195 202–203 207 258 (II) 54–55 406–407
– és termelőerők (I) 177 (II) 366
– és termelés (II) 88 163–166
– magán- és társadalmi (I) 117 125 168 288 354–355 392 (II) 3 86 162–165 168 172–173 368–369 372–378
– termelő (I) 175–176 202 204–205 222 290 352 373 (II) 15–17 139 164–165 168–169 172–173
– szolgálattételek (I) 175–176 192 350–353
– bérmunka (I) 8–10 44 65 128–133 154 178–182 217 220–224 258 291 293 295 348–352 354–355 368 376–377 381 384–385 387–389 392 (II) 13 16 18 52–53 55 66 68–69 86 111 1684 1616– 191 196–197 202 208

223 227 232 287–288 299–301 307
– ipari és mezőgazdasági (I) 221 291 (II) 18 140 172–173
– egyszerű és tanult (I) 218 233 (II) 87 301
– eleven és tárgyiasult (I) 163 167 175 193 196–200 203 214 216 230–231 234 240 242 244 246–256 265 289 292–296 320–321 330 332–334 336–343 346–351 353 380 384 387 391–392 (II) 2 7 12–13 32 35 38–40 44–45 48 50–55 67 87 99 105 111 130 139–140 143–146 148 161–165 167–169 171 177–178 185 195 198–200 204–206 208 218–225 229 233–234 251 273 275–276 286–287 367–370 372–373 405–409
– „együtt létező" (II) 164–166 178–179 207 281
– szükséges és többletmunka (I) 218–219 228–234 245 265 277 289 290–291 293 301 308–309 312–316 319 321 326–327 330–331 333–334 337–339 341 382 (II) 7–13 15–16 21–22 25–26 30 32 35–37 44–46 48–53 55–56 64–65 68–69 71 73–74 79–80 83–84 87 101 107 114 135 139–140 161 165–166 169–173 183–184 205–207 209 211–212 218–225 228–229 273 276–277 307
– tudományos (I) 352 (II) 164 168–169
– fizikai (II) 13
– felügyeleti (I) 212
– kényszermunka (I) 150 218 220 (II) 86 197
– szabad (II) 86 196
– a kapitalizmus előtti formációkban (I)150 194 (II) 16 63 66 86 229 374–375
– a kommunizmusban (I)87–88 425 219 387 (II) 86 165 168–170 174–175
– feltételei és előfeltételei (I) 247–248 251 255 336–339 341 346–348 355–356 364–365 374–376 382–387 389–392 (II) 159–160 277–278 286
– intenzitása (II) 229–230 301
– folytonossága (II) 280
– differenciálódása és specializálódása (I) 297 302
– újratermelése (II) 202
– mint az ember önmegvalósítása (II) 85–86 168–169
– és gazdagság (I) 193 203–204 339–341 346–347 (II) 168–170 172–173 287–288
– és tulajdon (I) 193 218 258 338 340–341 343–344 380 386–387 389 391–392 (II) 367–368
– és munkaidő (I) 215–216 (II) 139
– „a munka ára" (I) 216 218 229–230
– és munkaerő (I) 347–348 (II) 69–70 406–407
– és automatikus géprendszer (II) 161–162
– és természet (I) 364
– és népesség (II) 12–13 221 228
– és elsajátítási mód (II) 367–369
– és forgalom (II) 368–370
– és pénz (II) 373
– burzsoá közgazdászok a munka jellegéről (I) 355 (II) 85–86 88

Munkabér
– mint gazdasági kategória (II) 216
– nagysága (I) 9–10 184 187–188 234 312
– törvényes szabályozása (II) 196–197
– minimuma (I) 10 (II) 232 273
– és a munka és tőke közti csere (I) 191–192 312 (II) 39
– a hadseregben (I)10 34 65 132 352 (II) 13
– pénzformában (I) 132
– kifizetésének ideje (I) 177
– darabbér (I) 184
– és a termék értéke (I) 213 314
– és árak (I) 311–313
– és a kereslet és kínálat aránya (I) 9 326
– és tőke (II) 67–70 146 164–165
– és forgótőke (II) 115–116 144–145 147–148 150 164–165 183
– és termelés (II) 20 69–70 130
– és termelőerők (II) 37 49 53 55 73
– és a munkások táplálkozása (II) 232
– és munkanap (I) 244
– újratermelése (I) 248–249 257 265–266 (II) 150
– és munkaerő (I) 244–245 311 (II) 48 55 69–70 143 195
– és munkás (I) 10 187–188 312
– és szükséges munka (I) 303 311 (II) 35–36 44 48–49 52–53 273
– tényleges és szükséges (I) 326
– és profit (I) 311–313 (II) 36 56 71–73 273307
– és kamat (II) 308
– és általános profitráta (I) 322–326
– és konkurrencia (II) 55
– és forgalom (II) 144 146 150
– és fogyasztás (I) 257 (II)69
– elosztása (II) 244

– burzsoá elméletei (I) 6–10 155 223–224 244–245 (II) 71–73 146

Munkaerő (Munkaképesség, munka) (I) 170 177 183–190 192 195 202–204 216–218 227 232 235 237–238 254–256 337–341 346–349 353 387–388 (II) 39–40 54–55 143–144 162 223 407–409
– és értéktöbblet (II) 40
– és tőke (I) 183–184 186 189–190 192 258 309 337–339 341–343 (II) 5 83 144 147 405 407–408
– és burzsoá társadalom (II) 11–13 407–408
– újratermelése (I) 191 236 244 308 314–316 319 337–339 348 382 (II) 16 48 54–55 74 83–84 107 143–146 221–229
– létezésének feltételei (I) 336 (II) 407
– fenntartásának feltételei (II) 16
– és munkanap (I) 264–265
– és munkás (I) 170 177 380–381 386 (II) 26 79 407
– és munkabér (I) 244–245 311 (II) 48 55 69–70 143 195
– és munkaalap (I) 283–284 340–341
– és munka (I) 347–348 (II) 69–70 406–407
– válságok idején (I) 333
– mint fölös népesség (II) 83–84
– és tulajdon (I) 338–340 347 (II) 407
– és géprendszer (II) 165–166
– és burzsoá gazdagság (I) 339 341
– koncentrációja (I) 388 (II) 3 62 66–67 166
– realizálása (II) 79
– fejlődése (II) 114

Munkaidő
– mint értékmérő (I) 50 55 57–60 84–85 87–88 160 (II) 87–88 229 249 251 272–273
– eleven és tárgyiasult (I) 55–56 83–84 (II) 198
– szükséges és többlet (I) 258 288–289 292 (II) 128 198–200 206–207 220 225–227 229 231 233–234 273–276 283
– relatív és abszolút (II) 230
– társadalmi (I) 117
– általános és különös (I) 86
– termelékenységének emelkedése (I) 59
– közvetítettsége pénz által (I) 83–84
– és munka (I) 215–216 (II) 139
– és munkanap (II) 113
– munkásé (II) 108
– és a munka megosztása (II) 3
– és a termelőerők fejlődése (II) 174–175
– és gépek alkalmazása (II) 171–172 280
– és termelés (II) 3
– és termelési idő (II) 2–3 30 77–78 94 100–103 107–108 113 125–141
– és forgalmi idő (II) 21–22 25–30 37 94 98–105 107–108 112–113 125–139 141–142 148 150–151 154 167 182–183 201–203 224
– és szabad idő (II) 87 174–175
– tervszerű elosztása a kommunizmusban (I) 87–88 (II) 174–175

Munka megosztása
– és a burzsoá társadalom antagonizmusai (I) 76
– társadalmon belüli és gyáron belüli (II) 374–376
– és csere (I) 25 65 75 87 (II) 11 94 102 106–107 142 370
– és forgalom (II) 98 100 106 372–373
– és a termelőerők fejlődése (I) 223 290 (II) 36 62 83 164 223 227 230–231 283
– és tulajdonforma (II) 106
– és termelés (I) 65 161 (II) 12 370–371 373–375
– és érték (I) 153 (II) 11 30 371–375
– és a pénz szükségessége (I) 67111–112
– és kincsképzés (II) 353
– és szükségletek (I) 111 (II) 11
– és gépek (I) 270–271 (II) 167–168
– és előlegezett tőke (I) 270–271
– és a tőke szerves összetétele (II) 44
– és monopólium (I) 76
– és új ágak létrehozása (I) 298
– és szolgálattételek (I) 350–351
– és munkaidő (II) 3
– és szükséges munka (II) 10–11
– és a közösség felbomlása (I) 350
– a manufaktúrában (II) 62
– a kommunizmusban (II) 106
– burzsoá közgazdászok a munka megosztásáról (I) 223 (II) 374–376

Munkanap
– mint a munkaidő mércéje (II) 113
– összetevői (I) 227–228 230–234 244–246 250–251 289–290 (II) 225 227
– tartama (I) 229 236–237 264–265 289 (II) 227 280

– és tőke (I) 246–247 249 289
– és értéktöbblet (I) 229 231
– és többletmunka (II) 231
– és munkaerő (I) 264–265
– és munkabér (I) 244
– és a termelőerők növekedése (I) 228 235
– harc a tízórás munkanapért (I) 191 229 319

Munkás
– történelmi fejlődése (I) 249 356 376–377 380–381 383–389 (II) 226–227 408
– és civilizáció (I) 188
– munkaereje (I) 170 177 380–381 386 (II) 26 79 407
– tevékenységének elidegenülése (I) 133 204–205 217 338 340 346–347 391–392 (II) 144 287 368–369
– munkaideje (II) 108
– fogyasztása (I) 185–190 301 306–308 311 322–324 326–327 330 (II) 65 69–70 74 145–146 161 169–175 208
– és munkabér (I) 10 187–188 312
– szükségletei (I) 186–189 192 219
– megtakarításai (I) 186–190
– részesedése a profitban (I) 189
– érdekei (I) 189
– kizsákmányolása (I) 191 345 (II)28–29 32–33 56 220 227 308
– többletmunkára kényszerítése (II) 277
– munkafolyamata (I) 194 197–198 203 205–206 212 218 314 316 319 354–355 (II) 144 169
– mint a csere résztvevője (I) 306–312 326–327 349
– megfosztottsága a termelési eszközök tulajdonától (I) 368 375 (II) 144 278 287–288 300 308
– munkanélküliség (II) 58 82 84
– potenciális pauper (II) 79 84
– és tőkés (I) 185–187 200 216–219 265 307 338 (II) 65
– és a tőke nagysága (II) 57
– és a termelőerők fejlődése (II) 26 209 221
– állótőke (II) 160–162 165–168 172 227 275–277 283 285
– munkások közti konkurrencia (II) 33 123 197
– termelő és nem-termelő (II) 16–17
– idénymunkások (II) 22
– a gyárban (II) 372

Munkásosztály (I) 217 (II) 26 72 84 163; *lásd még* Munkás

Művészet (I) 19 27
– és anyagi termelés (I) 34 79 88–89 202
– és a társadalom fejlődése (I) 35–36 290
– és konkurrencia (I) 184
– és mitológia (I) 35–36 (II) 252
– az ókorban (I) 35–36 138
– a zeneszerző munkája (II) 86

Népesség
– törvényei (II) 79–81
– tanulmányozása (I) 26
– újratermelése (II) 81–82
– növekedése (I) 244–245 372 (II) 80–84
– szükséges (II) 83–84
– dolgozó és fölös (I) 288–290 (II) 4–5 79–84 171 225–228 230–232
– túlnépesség (II) 79–85
– ipari (I) 306–307
– és érték (I) 241
– és munka (II) 12–13 221 228
– és termelés (I) 366 (II) 171
– és a termelőerők fejlődése (I) 290 (II) 79 208–209 221 223 231
– és gépek (II) 165–166 208
– és tőke (I) 289–290 (II) 22 209
– és értéktöbblet (II) 230
– és gazdagság (II) 208 228
– és a társadalom fejlődése (II) 208
– különböző társadalomalakulatokban (II) 79–82
– burzsoá népesedési elméletek (I) 244–245 290

Nyelv (I) 12–13 42 79 356 369 371 373 (II) 352

Nyersanyag
– mint a munka tárgya (anyaga) (I) 196–197 199—200 207–209 218 253–254 (II) 159–161
– mint a tőke alkotórésze (I) 216 218
– mint termelési feltétel (II) 20
– értéke (I) 314
– és többletmunka (I) 236

Nyugat (II) 348

Ókor
– társadalmi viszonyok (I) 75–76 134 150–151 (II) 380
– kényszermunka (I) 150 (II) 13
– termelő munka (I) 373
– kézművesség (I) 388
– város és falu (I) 358–359 362–364 372–373

– osztályantagonizmusok (I) 379–380
– gazdagság (I) 367 (II) 23
– állami tulajdon (I) 359
– állam (I) 320
– művészet (I) 35–36 88 138
– vallás (I) 137–138
– folos nepesség es pauperizmus (II) 79 82
– hadsereg (I) 132
– pénzviszonyok (I) 28 105 130–132 134 (II) 233 313–314 392
– nemes fémek és luxustargyak (I) 137–138 297 320 (II) 344 365 367
– túlfogyasztás (I) 320
– hanyatlása és pusztulása (II) 380
– és a burzsoá társadalom (I) 367–368
– *lásd még* Gorogország, Kozosség, kozség; Őskommunizmus, Rabszolgaság, Róma; Torzsi (nemzetsegi) szervezet

Oroszország (I) 3 24 (II) 12

Osztályok
– burzsoá társadalom osztályai (I) 33 81 (II) 72 261 272 306–307
– osztályérdekek és osztalyharc (I) 53 67 189 (II) 72–73 261
– a munkásosztály és a termelőerők fejlődése (II) 26
– a munkásosztály fenntartása (I) 217
– tőkésosztály (I) 320 (II) 153
– uzsorások osztálya (II) 308
– termelő és nem-termelő osztályok (I) 168 290 306 352
– osztályantagonizmusok az ókorban (I) 379–380
– *lásd még* Munkásosztály

Őskommunizmus (II) 336

Paraszt, parasztság
– és kapitalizmus (I) 220
– és áruviszonyok (II) 371
– megszakítások a munkában (II) 133
– és bérlő (II) 371

Pauperizmus (II) 79 84 196–198

Pénz
– szuksegessége a burzsoá társadalomban (I) 28 48 59–65 67 83–84 87 303
– mint termelési viszony (I) 44–45 63–65 76–77 125 129–134 145–146 156 159 (II) 140 340–341 344 346 354 379–380 384 391–392
– és a termelőerők fejlodése (I) 131 133
– mint értékmérő (I) 59 88 101–106 108 115 119 123–127 131 136–137 141 143 145 151 163 334–335 (II) 246–249 250–253 256–257 327 331 341–343 347–348 354 358 361–363 377–378 390–393 396 411
– szamolopénz (II) 247–251 254 256–257 260 343
– mértékegysege (II) 347
– mint forgalmi eszkoz (I) 59 88 101 106–108 110–114 119–129 131 134–137 141 143 158 163 177 186 190 193 198 334–335 351 (II) 59–60 76 99 111 138 141 146–147 246 266–270 300 312 327–329 331–332 341–342 344–349 352 354 363–364 378–379 383 388 397 401–402 409–411
– érme (I) 51 70 99 114 134–136 143 145 172 186 241 (II) 246–247 254–258 269 325–326 328–331 341–342 344–349 351–353 359 363 378 387 395 398 410–411
– valtopénz (II) 266 269 326
– általános áru (I) 59 61 64 105 143 249 (II) 247 269 294 326–328 330 339–340 342–344 346–348 350–351 354 361–363 370 378–379 383–384 389–390 392 396 404 409 410–411
– mint kincs (I) 126 138–139 (II) 19 76 340 342 344–349 351–353 356 358 363–365 379–380 383–385 389 392–393 395 398–399 404
– a világpiacon (II) 346
– mint fizetési eszkoz (I) 107–108 128 143 (II) 60 267 309 326–328 340–348 350–353 358 363 367–368 379 383 389 392 409
– és a munka megosztása (I) 67 111–112
– mint termelési eszkoz (I) 125–128 131–133 (II) 6
– és a szukségletek (I) 129
– formái (I) 44 64 77 82–83 103–105
– arany (ezust) formájában (I) 47–48 50–57 82–83 85–86 96–100 102 115 117 118–124 126–130 134–136 138–139 141 143–145 144 (II) 99 163 247–248 266 326–329 346–353 360–366 391 398–399 405–406 410–411
– bimetallizmus (I) 54 (II) 247
– papírpénz (I) 47 52–53 57 83 124 (II) 99 142 256 269
– bankpénz (II) 251
– aranytartalma (I) 52 54–55 (II) 248–257 259–261 269–270
– elertékteleredése (I) 53–54 57 112 123 (II) 256–258 269

– és érték (I) 64 68–69 71 74 76–77 81–83 101–103 111 123 125 128–129 131 151 159 166 169–172 198 225 240–241 334 336 (II) 118 140–141 232–233 256–258 260–261 309 312 327 339 342 347–348 358 378–379 383–385 388–396 398–403 406
– felhalmozása (I) 56 97 112 126–127 79 137–141 152 156 159 186 345 382 386 389 (II)217 351–352 363–365 379 393–395 398–399 411
– a forgalomban levő pénz tömege (I) 37 47 53 107–108 113 119–120 124 143 (II) 60 146–147 246 266 268–270 323–325 332 342–343 352–353 358 383
– pénzviszonyok (I) 65 71 75 77 80 88 111 125–126 151–154 (II) 94 308 340–341 373
– a pénzviszonyok rendszere (I) 70 (II) 378–381
– pénzgazdaság (II) 98 106
– a pénz anyaga (I) 64 136
– pénzreformok (I) 64
– és csere (I) 81–83 100 127–130 (II) 354 377–378
– és árak (I) 95 129 143
– és áru (I) 68–69 81–86 88–89 95 119–120 124–126 128–130 134 136 141 143 172 (II) 6 1118–21 110–111 269–270 272 323–324 332 347 383–384 387 391–395 410
– és tulajdon (II) 354
– a gazdagság formája (I) 111 114–115 117–122 126–143 145 152 159 163 173–174 186 197 221 227 238–241 243 258 382–386 389 (II) 62 66 75 216 308 327 340 342 348–349 352 360–361 383–384 398–399 409 411
– a tőke formája (I) 64 127–128 156 158 163–167 173–174 194–195 202–203 214 239–241 249–250 257–258 292 320 334–336 344 382–384 386–387 389 391 (II) 4 28 59–60 62–63 65 75 93–95 100 110–111 118 138 141 147 185–186 224 309 327–329 346 400–402 404 406
– és bérmunka (I) 132–133
– és hitel (II) 130–131
– és kamat (I) 64 158
– és a kereslet és kínálat viszonya (I) 69 82 141
– és jövedelem (I) 351 391
– pénzbeli adók (II) 340
– termelési költségei (II) 99 146
– és forgalmi költségek (II) 141
– kopása (II) 270 330–331
– hamisítása (I) 123–124 (II) 269 331
– és a burzsoá társadalom ellentmondásai (I) 64–66 68–70 76–77 81 110–112 133 140–142 146 304 (II) 97 331 342–343
– a gazdasági válságok idején (I) 47–51 53 112 140 (II) 326–327 342 345
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 28–29 134 386 (II) 141 288–289 292–295 318 354 391–392
– és cserekereskedelem (II) 97
– és kereskedelmi tőke (II) 311
– mennyiségi pénzelmélet (I) 47 105 124 136 220 224 (II) 237 259–260 270 323–325 332
– burzsoá közgazdászok a pénz mértékegységéről (II) 88 247–252 255–257 259–261 265–166 302 318–319
– munkapénz-koncepció (II) 260–261

Peru (I) 28 145 358 369 (II) 293 370

Piac
– mint gazdasági kategória (I) 182–183
– mint a forgalom szférája (II) 9
– és termelés (II) 17 96
– a tőke számára (I) 389
– az ipar számára (I) 388–389
– határtalan bővítésének tendenciája (II) 22
– világpiac (I) 3–5 49 76–78 135 182 296–297 390 (II) 12 24 121 344–350 356 411
– belső (I) 49–50 182 (II) 154
– külső (I) 388–389 (II) 154 191
– pénzpiac (I) 46 156 178 182 (II) 307
– termelési feltételeké (II) 19
– termékpiac (I) 182–183 (II) 5
– nyersanyagpiac (I) 182–183
– munkapiac (I) 385–386 (II) 5 19
– cserepiac (I) 385
– felvevő piac (II) 6
– és forgalom (II) 25 108 117 201 356
– és megtérülés (II) 116–117 154
– és a tőke körforgása (II) 137
– és a tőkék kölcsönhatása (II) 129
– és közlekedési eszközök (II) 25 142
– és a tőke nagysága (II) 207–208
– és árak (II) 223
– és használati érték (II) 30
– és fogyasztás (II) 19 137

Polgári politikai gazdaságtan
– általános jellemzése (I) 1–2 (II) 155–156
– története (I) 1 11–12 26 29–30 84–85 139–140 220–224 (II) 357–359 392
– tudományos bírálata (I) 48–176
– apologetikus jellege (I) 8–9 13 68 110 146–147 153–155 176 191–192 216–217 223 345–346 382 (II) 57–59 72 212–213 215–217 381–383
– történetietlensége (I) 5–6 14–16 31 152–155 162 168 200 216–217 224 226 299–300 345–346 (II) 67 90 124 210–212 216–217 287
– jellemző kifejtési módja (I) 13–18 20–23
– szocialista ellenfelei (I) 1–3 10 287–288 304–305 390 (II) 38 382
– klasszikus iskolája (I) 1 23 149 221 245 (II) 72–73 381–382
– a polgári társadalom antagonizmusainak tükröződése Ricardónál (I) 23 (II) 37–38 71–73 119 212–213
– vulgáris közgazdászok (I) 1–10 12–13 149 154 (II) 381–383
– monetárrendszer (I) 29 120 132–133 136 140 221 (II) 76 342 344 351 355–358
– merkantilizmus (I) 48 133–134 140 221 (II) 347 410
– fiziokraták (I) 29 221–223 (II) 65 121
– munka-értékelmélet (I) 83–84 86 220–221 224 226 241–245 (II) 31 33–41 71–72 236 301
– a munka jellegéről (I) 355 (II) 85–88
– a szabad idő és a munkaidő ellentétéről (II) 175
– a termelő munka elméletei (I) 29 175–176 202 205 223 (II) 301
– mennyiségi pénzelmélet (I) 47 105 124 136 220 224 (II) 237 259–260 270 323–325 332
– a pénz mértékegységéről (II) 88 247–252 255–257 259–261 265–266 302 318–319
– munkapénz-koncepció (II) 260–261
– a tőke tárgyalása (I) 156–157 159 162–163 174–175 205–206 223–224 299 302–303 389–391 (II) 29 31–32 34–35 67–68 86 133 155–158 165–167 185 297–298 300–301
– az álló- és forgótőkéről (II) 95–96 113–121 148–149 154–155 173–174 178–180 184–185 188–190 193–195 200
– az értéktöbblet keletkezéséről (I) 220–224 (II) 38–40 71
– az értéktöbblet és profit azonosítása (I) 263–264 (II) 34–35 153 211–212 214
– a profit tárgyalása (I) 211–212 221 224 226 263 266 274 (II) 71–73 89 218–219 236 245 304–305
– a profitráta süllyedéséről (I) 274 (II) 36 72 114 210–216
– a profitok kiegyenlítődéséről (I) 335
– a munkabérről (I) 6–10 155 223–224 245 (II) 71–73 146
– a munka és tőke közötti viszonyról (II) 20 34 56–59 68–69 71–73
– a munkás takarékosságának követelése (I) 186–189
– az ellátási alapról (I) 197
– a kockázatért való „kárpótlásról" (II) 184
– a munka megosztásáról (I) 223 (II) 374–376
– a termelőerők fejlődéséről (I) 303
– a gépekről (I) 278–279 (II) 165–166
– a népesedési elmélet (I) 243–245 290–291
– a polgári társadalom társadalmi viszonyainak tükröződése (I) 2–5 23 (II) 380–382
– a gazdagság koncepciója (I) 220 224–226 241–244 (II) 340
– a tőkefelhalmozásról (I) 238 241–245 263 265 382
– a készletekről (II) 89
– a túltermelésről és a válságokról (I) 48 140 299–301 304 310 333 (II) 252
– a kapitalizmus törvényeiről (II) 123
– a tőkés elsajátításról (II) 369
– a termelésről és elosztásról (I) 140 299–301 (II) 33 37–38 97 216–217 355–356
– a termelési költségek tárgyalása (I) 210 212
– a termelés és a fogyasztás azonosítása (I) 300
– a konkurenciáról (I) 301 (II) 33 37–38 123–124
– a kereslet és a kínálat azonosítása (I) 300 310
– földjáradék-elméletek (I) 220–221 224 226 (II) 34 36 72
– a külkereskedelemről (I) 211 241
– protekcionizmus (I) 124
– a hitel tárgyalása (II) 142–143
– a kamatról (II) 245 309–310 315–316
– a tőke forgalmáról (II) 140–141
– az árakról (II) 322–323
– a polgári társadalom előfeltételeiről (II) 369

– a kapitalizmus előtti formációkról (I) 31
– az uzsoráról (II) 304–310
– gyarmatosítási elmélet (I) 181 (II) 41–42
– *lásd még* Malthusianizmus

Polgári társadalom (I) 11–12 34; *lásd még* Burzsoá társadalom

Politikai gazdaságtan
– vizsgálatának tárgya (II) 11–26 88 157 215 346 375 (II) 101 118–119 307–308 335 361
– átmenet a konkrétból az elvontba (I) 26–27
– az elvonttól a konkréthoz való felemelkedés módszere (I) 26–30 33 154–155 312 (II) 380–382
– történetiség a vizsgálatban (I) 11–12 23 29–31 346
– gazdasági kategóriák mint reális viszonyok absztrakciói (I) 4 5 27–33 140 152–153 224 312 368 (II) 123–124 232–233
– gazdasági törvények (I) 52 55–56 58–59 88 312 346 354 (II) 33–34 38 122–123 128–129 138 144 207 209–210 212–213 219–220
– a vizsgálat tervének kidolgozása (I) 13 31–34 69 114 135 156 167–168 178–179 181–182 183 189 196 214–215 224–225 234 253 258 275 278 291–292 296 312 317 322 333–334 336 375–376 (II) 2–3 5–8 12–15 22 45 60 70 75 84–85 87 121 142 145 147–148 177–178 186 192–193 209 212–213 219 221 246 261 272 309 343 352–353 361
– az ábrázolás dialektikus formája (II) 408
– számpéldák (I) 269–272 285 (II) 42–44 282–285
– rendszere (II) 175 177–178 361
– a társadalmi ellentmondások vizsgálata (I) 295 312
– a burzsoá politikai gazdaságtan tudományos bírálata (I) 48 176
– a burzsoá gazdaság keletkezése (I) 386
– a munka kategóriája (I) 30 306
– az érték kategóriája (II) 232–233
– a használati érték szerepe (I) 170–172 175 215 (II) 118–119 335
– és a kapitalizmus előtti formációk (I) 345–346 349
– és kommunizmus (I) 346
– *lásd még* Tudomány

Poroszország (I) 52

Profit
– forrása és létrejöttének feltételei (I) 210–211 311–314 316–318 325–327 382 (II) 14–15
– mint gazdasági kategória (II) 216 219–220
– elsajátításának formái (II) 209 244
– bruttó profit (II) 306
– ipari (II) 216 307
– kiszámítása (II) 42–45 113
– és érték (I) 316–317 (II) 299
– és árak (I) 311–313 (II) 218–219
– pénz formájában (II) 309
– mint a forgalom indítéka (I) 114
– realizálása (I) 321 327 (II) 113 184–185 212 218–219 299
– elosztása (II) 216 244
– tőkésítése (II) 205 216
– forgalma (II) 116 135–136
– tömege és rátája (I) 269–274 277 (II) 45 57 114 206–207 214
– és az általános profitráta (II) 153
– és többletmunka (II) 35 218
– és értéktöbblet (I) 274 (II) 4 35 42 44 71 113 130 205–208 211–212 217–220 224–225 277 307 326
– és tőke (I) 163 178 228 241–242 249 (II) 16 184–185 205–207 216–220 277 308 332
– és megtérülés (II) 3–4 116 137 152–153 219
– és kamat (II) 129 184 216 218 306–308
– és földjáradék (II) 212 273
– és konkurrencia (II) 212–213
– és kereskedelem (I) 241–242
– és termelési költségek (II) 218
– munkás részesedése a profitban (I) 189
– és munkabér (I) 311–313 (II) 36 56 71–73 273 307
– az útépítésben (II) 9–10
– és jövedelem (II) 306
– és uzsora (II) 306
– és állam (II) 16
– és monopóliumok (II) 16 210
– tárgyalása a burzsoá közgazdaságtanban (I) 211–212 221 224 226 263–264 266 274 (II) 34–35 71–73 89 153 211–212 214 218–219 236 245 304–305

Profitráta
– mint a tőke értékesítésének mértéke (I) 334
– nagysága (II) 44–45 205–207 211–212 214 216 224

– kiszámítása (I) 317
– és értéktöbbletráta (I) 264 315–316 324–325 (II) 206 211–212 220–222 285
– és értéktöbblet (I) 284–285 (II) 277
– és kizsákmányolás (II) 220
– és a termelőerők fejlődése (I) 235 315–317 330 (II) 36 207–208 219 221
és a tőke szerves összetétele (I) 284–285 (II) 206–208 219 221–222 273
és a tőke nagysága (II) 206–208
– süllyedő tendenciája (II) 36 206-212 214 220–221
– és konkurrencia (I) 321 (II) 45 210
– és megtérülés (II) 4
– a manufaktúrában (II) 64
– és tudomány (II) 208
– és földjáradék (II) 273
– burzsoá közgazdászok a profitráta süllyedéséről (I) 274 (II) 36 72 114 210–216
– *lásd még* Általános (átlag-) profitráta

Proletariátus *lásd* Munkásosztály

Proudhonizmus
– történetietlensége (I) 12 153–155 168–169 213–214 310–311 (II) 299–300
– forradalomellenes lényege (I) 44–45 54–55 76 146 (II) 27–28 261 380–381
– a bankok szerepének meg nem értése (I) 37–47 71–73 76
– a „munkapénz" koncepciója (I) 42–45 55–59 71–73 76–77 87 119 146 (II) 251–252 261
– és a munka társadalmi és természeti tulajdonságainak azonosítása (II) 87
– az „ingyen hitel" koncepciója (I) 45 213-214 (II) 299–300
– válság elleni receptek (I) 46–48 50 54 58
– a túltermelésről (I) 300–301 310–312 320
– érték és ár azonosítása (I) 57–58 310-312 320 (II) 251
– a tőke tárgyalása (I) 205–207
– az értéktöbblet meg nem értése (II) 113–114
– termelés és fogyasztás azonosítása (II) 119
– a tulajdon eredetéről (I) 368

Rabszolgaság (I) 24 132 151 291 320 348 369–370 372–374 (II) 4 64 66 82 376

Realizálás
– áru értékéé (I) 63 66 68 77 81-84 110–112 115–116 119–121 151 203–204 292–293 295–296 310 321 327–328 (II) 6 14 16 60 99–100 104–105 111 142 359 370
– tőke értékéé (I) 291–296 299–300 303 308–309 320 326–328 331–334 (II) 3 6 10 15–16 25 60 75–76 93–94 107 111 130 134–135 147 149 183 184–185 218–219 278 309
– értéktöbbleté (I) 215 293–296 327–329 (II) 135 183–185 203 218 223 309
– profité (I) 321 327 (II) 113 184–185 212 218–219 299
– munkaerőé (II) 79
– és tömeges csere (II) 9

Részvénytőke (I) 33, 43–44 76 178 182 225 (II) 14–15 129

Robinzonádok (I) 11

Róma
– társadalmi rend (I) 151 (II) 380
– a munka jellege (I) 390
– államrendszer (II) 55
– osztályviszonyok (II) 261–262
– vagyon koncentrációja (I) 44
– pénzviszonyok (I) 28–29 98 127 131 384 (II) 261–262 270 399
– tékozlás (I) 173 (II) 291 399
– község (I) 360–361 363 366 372–373
– földtulajdon (I) 24
– bérmunka a hadseregben (II) 13
– pauperizmus (II) 79
– forradalom a gazdasági viszonyokban (II) 343
– arany (és ezüst) (II) 367
– római jog (I) 151 (II) 123 376 380

Sarc (I)31

Segédanyagok (II) 149–150 161

Skócia
– pénz- és bankrendszer (I) 52–54

Spanyolország (I) 133

Spekuláció (I) 112

Statisztika (I) 78

Szabad idő
– történelmi jellege (II) 87
– társadalmi jellege (II) 107
– létrehozása és elsajátítása (I) 290–291
– és civilizáció (II) 107
– és az egyének fejlődése (II) 174–175 231

– és gazdagság (I) 288 (II) 171–172
– és a termelőerők fejlődése (II) 87 171–172 174–175
– és tőke (I) 288–289 (II) 87 107
– és többletmunka (II) 87 114 171–172
– és munkaidő (II) 87 174–175
– és szükséges munka (II) 171–172
– a kommunizmusban (II) 87 169–175

Szabadság (I)35 149–154 (II) 122–124 376 379–381

Szállítás *lásd* Közlekedési eszközök

Szemlélet (I) 27

Szocialista forradalom
– szükségszerűsége (I) 44 54–55 76 80 135 298–299 (II) 208–209

Szolgálatok (I) 175–176 192 350–353

Szükséges munka
– történelmi jellege (II) 12
– és tőke (I) 288–291 (II) 16
– és a termelőerők fejlődése (I) 228–229
– 288 292 309 (II) 83–84 229
– és a munka megosztása (II) 10–11
és többletmunka (I) 244 288–289 291 (II) 16 79 83 169–172
– és értéktöbblet (I) 229–230
– és profit (II) 15
– és munkaerő (I) 250 289–290 303 309
– és munkabér (I) 303 311 (II) 35–36 44 48–49 52–53 272
– és szabad idő (II) 170–172
– és szükségletek (II) 11–12
– és gépek (I) 278–279 (II) 225 276–277
– és termelő munka (II) 16
– és a kereslet és kínálat közti viszony (II) 272

Szükségletek
– társadalmi jellegük (I) 75 132 297–298 (II) 11–12 16 172 372 374–376
– történelmi jellegük (II) 11–12 143
– munkásé (I) 186–189 192 219
– közvetlen termelőé (I) 296
– munka iránt (II) 85
– mezőgazdaságé (II) 11–12
– esztétikai (II) 304–305
– nem fizetőképes (I) 293–294
– és fogyasztás (I) 18–21 293
– és termelés (I) 16 18–20 297–298 (II) 11–12 16 385
– és csere (I) 61 63 66 148–151 (II)11–12
– és a munka megosztása (I) 111 (II) 11
– és használati érték (I) 124 170 297
– és áru (I) 129 133 158
– és pénz (I) 129
– és forgalom (I) 161
– többletmunka mint szükséglet (I) 218–219
– és értéktöbblet (I) 297
– és a tudomány fejlődése (I) 297–298
– és szükséges munka (II) 11–12
– és gazdagság (II) 11

Szükségszerűség és véletlen (I) 35

Tagadás tagadása (I) 57

Takarékpénztárak (I) 186–188

Társadalom *lásd* Burzsoá társadalom

Társadalomalakulat (II) 336
– társadalmi formák (I) 8 15 28–33 75 110 162 168 (II) 23
-lásd még Feudalizmus; Kapitalizmus előtti formációk; Kommunizmus; Közösség, község; Ókor; Őskommunizmus; Rabszolgaság; Törzsi (nemzetségi) szervezet

Tartalom és forma (I) 127–129 144–145 147–148 150 158 162 164 175 199 201–202 205–206 208 226 251–252 (II)10 18–19 101 104–105 137–138 149 227 307–308 335 376–379 388–389 392–393 399–400

Technika (II)168–169

Termelés
– társadalmi jellege (I) 11–12 65 368 (II) 101 354 372–373
– és a termelőerők fejlődése (II) 2–3 24–25 227
– a természeti erők felhasználása (I)2 223 (II) 3 164 169
– anyagi (I)11 202 (II) 86 168–170
– elsőbbsége (I) 25
– „a termelés általában" (I) 12–13 15–16 196 214–215 220 368 (II) 14–18 97
– ágai (I) 13 297–298 (II) 5 11 18 28 139–140 178–179 210–211 227 229–230 301 308 374
– ipari (I)132 (II) 38 382
– mezőgazdasági (I) 196–197 222–223 373 (II) 4 77–78 138–140 154 178–179 188 195 228

– közlekedési eszközök (II) 7–9
– gépi (II) 167–168
– anyagi tartalma és társadalmi formája (I) 15 208 (II) 101 112 137–138
– és újratermelés (II) 128 202
– történelmi jellege (I) 214–215 368
– feltételei (I) 15–16 368–369 371–372 (II) 4 9 15 17 19 88 93–95 139 159 187–188 227–228 401–402
– természeti feltételei (I) 371 (II) 11–12 169–170 173 177–178
– természet mint a termelés objektuma (I) 13
– célja (I) 67 348–349 (II) 75
– és osztályok (I) 168
– és jog (I) 15
– és állam (II) 14–17
– struktúrája (I) 135
– általa előidézett kereslet (I) 305 307–308
– folytonossága (II) 18 20 28 30–31 100–102 116 132 139–140 167 181–182 202
– és a tudomány technológiai alkalmazása (II) 163–164 167–171 175–176 208 221
– és polgári társadalom (II) 175
– tőkés (I) 4 12 23–24 75 87 160 179–180 195 197–202 204 206–208 211–212 214–215 218–219 225 293 296–297 299–304 306–308 335–336 344–345 348–349 354–355 367–368 387 389–390 (II)1 14–15 17 25–31 57 61 82–83 93–97 100–101 110–113 118 121–123 131–138 144–145 166–168 170–171 175 183–184 188–189 192–193 198–200 202–204 228 335–336 371–372 385 401–402 408
– „termelés a termelésért" (II) 355–356
– kispolgári (II) 382
– és tőkefelhalmozás (I) 331 (II) 281
– és megtérülés (II) 1–2 5 100–101 124–126 129
– és a tőke körforgása (II) 1
– és használati érték (I) 170 198 207 246 253–254 (II) 311
– és érték (I) 160–162 208–211 336–337 (II) 9 13 97 111 143 167–170 173 381–382
– és elosztás (I) 14 16–17 21–26 71 (II) 70 216–217 287–288
– és csere (I) 16–17 25 91 217 (II) 9 12 19 101 110 143 202–203 371–372
– és fogyasztás (I) 17–21 25–26 77 87 125 185 197–198 252–254 275 372 380 389 (II) 119 129 173–174 179 216 356
– és a szükségletek kielégítése (I) 18–20 297–298 (II) 11–12 16 385
– és pénz (I) 303
– és munkabér (II) 20 69–70 130
– a közvetlen munka szerepének csökkenése (II) 164–166
– és árak (I) 127 161
– és kereskedelem (I) 161 297 (II) 108 311–313
– és forgalom (I) 127–128 142 160–161 294–296 302 336 348 (II) 1–6 8–9 17–18 25 28 30 69 96 100–104 107 111–112 204 233 246 361 372–373 385–386 394–395
– és népesség (I) 366 (II) 171
– és piac (II) 17 96
– és hitel (II) 18 28 31 131
– és gazdagság (I) 303 (II) 24 287–288
– hódítások hatása a termelési módra (I) 14 22 24
– és a művészet fejlődése (I) 34 79 88–89 202
– és a munka megosztása (I) 65 161 (II) 12 370–371 373–375
– termelési idő és munkaidő (II) 2–3 30 77 78 94 100–103 107–108 113 125–141
– termelési eszközök és fogyasztási cikkek termelése (II) 170–174 195 199
– árutermelés (II) 95 97 100 102 370–374
– megrendelésre (II) 17–18
– patriarchális (II) 382
– elkülönült egyéné (I) 11–12
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 185 320 368–370 389 (II) 374–376
– naturális (II) 11–12
– tömeges (I) 389
– többlettermelés (II) 171
– aránytalanságok (II) 171–172
– a kommunizmusban (I) 71–73 75 86–88 (II)87 97 168–169 171–175 287–288
– burzsoá közgazdászok a termelésről és elosztásról (I) 14 140 299–301 (II) 33 37–38 97 216–217 355–356

Termelési költségek
– meghatározása (I) 208
– újratermelése (I) 212
– újratermelési költségek (II) 121

– járulékos termelési költség (I) 126 212 (II) 30 63 99 106 141 200
– pénzformában (I) 116 211
– kamat formájában (I) 213 (II) 184
– arany termelési költségei (II) 344
– és munkabér (II) 130
– és a termék értéke (I) 316 (II) 130
– és értéktöbblet (II) 184
– és profit (II) 218
– és a termék ára (II) 219
– és gépek (II) 222–223 275–277
– és természeti tényezők (II) 177
– és konkurrencia (II) 129 233
– és a termék piacra szállítása (II) 17
– és állam (II) 15
– minimumra csökkentése (II) 174

Termelési mód (I) 24 161 373–374

Termelési szerszámok
– mint a termelési folyamat mozzanata (I) 82 126–127 207–210 236 254 263 267 275 (II) 20–21 67
– mint munkaszerszám (I) 196–200 218 378
– és a fémek (I) 89 91 93–94 99 136 138 (II) 364
– használati értékük és értékük (I) 253–254 275 314
– mint a munka terméke (I) 377
– mint tőke (I) 205 216 218 (II) 148
– a mezőgazdaságban (I) 254
– a piacon (I) 182–183
pénz mint termelési eszkoz (I) 125–128
– 131–133 (II) 6

Termelési viszonyok
– keletkezésük és fejlődésük (I) 180 346 368
– újratermelésük (I) 368 (II) 146 202–203
– forradalom a gazdasági viszonyokban (II) 343
– a burzsoá társadalom termelési viszonyai (I) 2 4 10–12 30–31 73–76 78 80–81 145–146 150 153–155 170–171 177 179 189–190 192–197 199–200 205–206 212 214 217 219 222–225 248 281 297 300 307 311–312 342–344 346 348–349 354–355 368–369 376 379 381–382 385 391 392 (II) 21 24–25 33–34 38 56 63 71 119 122 124 146 148 169–170 202 205 251 261 301 308 369 379–381
– árutermelők termelési viszonyai (II) 367 370–375 377–380
– és termelőerők (I) 34 194–195 381 (II) 22–24 123 208 287
– és a termelés struktúrája (I) 135
– egyének besorolása alájuk (I) 23 109
– és jog (I) 24 34 52
– átalakításuk módjai (I) 44
– kiemelésük a gondolkodás útján (I) 62–63 81
– dologiasulásuk (I) 74–75 77–78 80–81 145 (II) 287 344 354 372–374
– elidegenülésük (I) 77–79 (II) 287
– eszmék mint társadalmi viszonyok kifejezései (I) 81
– és elsajátítási mód (II) 368–370
– és elosztás (I) 44
– és forgalom (I) 44–45 147–153 (II) 8 112
– és felhalmozás (I) 140
– és gazdaság (I) 142
– *és ipar (I) 388–389*
– és konkurrencia (II) 33
– érték mint termelési viszony (I) 60 73–74 (II) 168 345 368–369
– áruban testet öltött termelési viszonyok (I) 61–63 (II) 335
– pénzben kifejezett termelési viszonyok (I) 44–45 63–65 76–77 125 129–134 145–146 156 159 (II) 140 340–341 344 346 354 379–380 384 391–392
– és pénzreformok (I) 64
– és arany (és ezüst) (II) 365–366
– a gépek tőkés alkalmazása (II) 163–165 275–277 288
– nemzetközi termelési viszonyok (I) 135
– kapitalizmus előtti formációkban (I) 31 75–76 78–81 150–151 368–369 *378–381 385–386 (II) 208*
– az ókorban (I) 134 150–151 (II) 380
– a kommunista társadalomban (I) 75–76 78–79
– a polgári társadalom viszonyainak tükröződése a burzsoá közgazdaságtanban (I) 2–5 23 (II) 380–382
– burzsoá közgazdászok a munka és tőke közti viszonyról (II) 20 34 56–59 68–69 71–73
– *lásd még* Gazdasági viszonyok

Termelőerők
– és a burzsoá társadalom (I)11 179–180 219 233–234 297–298 303–304 309–310 (II) 12–13 22–25 62 162–163 173 208 408
– társadalmi jellege (I) 288 (II) 12–13
– fejlődése (I) 180 (II) 83
– korlátai a kapitalizmusban (I) 244
– és termelési viszonyok (I) 34 194–195 381 (II) 22–24 123 208 287
– és az egyének fejlődése (I) 309 (II) 23–24 174–175
– a munka termelékenysége (I) 50 55–56 59 223 274 279 (II) 22 49
– és a munka megosztása (I) 223 290 (II) 36 62 83 164 223 227 230–231 283
– anyagi és szellemi termelőerők (I) 131 381
– és tudatforma (II) 23
– és vallás (II) 23
– a társadalmi agy termelőerői (II) 162–163
– tudomány mint termelőerő (I) 179 297–298 (II) 23 36 83 162–164 170 223
– forradalma (I) 330
– természeti tényezők (II) 36
– és tőke (I) 177–178 204–205 219 233–234 239 280–284 289 297–299 303 309–310 (II) 22–25 62 130 161–167 208
– és értéktöbblet (I) 227–239 275–276 297 303 309 (II) 37 114 229 231
– és szükséges munka (I) 228 288 309 (II) 229–233
– és bérmunka (I) 10
– és munkás (II) 26 209 221
– és tőkés kizsákmányolás (II) 56
– és munkaidő (II) 174–175
– és szabad idő (II) 87 171–172 174–175
– és munkanap (I) 228 235
– és munkabér (II) 37 49 53 55 73
– és pauperizmus (II) 79
– és használati érték (I) 227 234 241–242 317–318 (II) 11 52
– és érték (I) 59 240–242 273–274 333 (II) 209
– és pénz (I) 131–133
– és az árak mozgása (I) 234–235 317
– és forgalom (I) 240 (II) 17–18 22 27
– és kereskedelem (II) 36 211
– és a munka kombinálása (II) 224 228
– és gazdagság (I) 241 243 (II) 23–24 209
– és profitráta (I) 235 315–317 330 (II) 36 207–208 219 221
– és értéktöbbletráta (I) 286–287 317 330 (II) 221
– és tőkefelhalmozás (I) 238 (II) 163–164
– és a tőke szerves összetétele (I) 279 281–286 321 330–331 (II) 36 57 206–207 221 227–232 286
– és állótőke (II) 161–168 170–173 177–179 181–182 199 206–221 223–224 285
– és termelés (II) 2–3 24–25 227
– és újratermelés (II) 56–57
– az iparban (II) 172–173 232
– és a termelési eszközök termelése (II) 170–172
– és a gépek alkalmazása (I) 273–274 (II) 5 161–163 222–223 225 275–276 285
– a mezőgazdaságban (I) 373 (II) 65 139 231
– és közlekedési eszközök (II) 7–8 14–15
– és népesség (I) 290 (II) 79 208–209 221 223 231
– és tulajdon (I) 179–180 (II) 51 79
– és gazdasági válságok (I) 333
– és kooperáció (II) 62
– és fogyasztás (II) 174
– öntözőművek (II) 14
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 75 303 377 (II) 23–24 208
– a közösségben (I) 374–375
– a kommunizmusban (I) 392 (II) 22–25 171–172 174–175

Termelő munka (I) 175–176 202 204–205 222 290 352 373 (II) 15–17 139 164–165 168–169 172–173
– elméletei a burzsoá közgazdaságtanban (I) 29 175–176 202 205 223 (II) 301

Természet
– erői (I) 2 223 (II) 3 164 169
– mint a termelés objektuma (I) 13
– mint az ember létezésének feltétele (I) 368–369 (II) 365–366
– megismerése (I) 297 (II) 24
– természeti szükségszerűség (II) 12
– leigázása (I) 298 (II) 231
– a termelés természeti feltételei (I) 371 (II) 11–12 169–170 173 177–178
– és a termelőerők fejlődése (II) 36
– a föld mint természetes laboratórium (I) 355–358 361 364–365 368–371 376 (II) 65 178 190
– és földtulajdon (II) 177–178
– a Föld kiformálódása (I) 345
– újratermelési folyamat (I) 251 (II) 81 188

– anyagcsere (II) 132
– empirikus számok a természettudományban (I) 346
– és munka (I) 364
– és ipar (I) 223 (II) 169
– és a termelési idő és munkaidő közti különbség (II) 140
– és használati érték (II) 365–366
– arany (és ezüst) természeti tulajdonságai (I) 89–90 (II) 361–366

Természettudomány (I) 297–298 346 (II) 163—164 167–169; *lásd még* Tudomány

Tized (I) 31

Többletmunka (I) 218–219
– meghatározása (I) 288–289 337–338 340 (II) 121
– feltételei (I) 338
– alkotórészei (I) 340–341
– társadalmi jellege (II) 12–13
– mint szükséglet (I) 219
– aránya (II) 230–231
– kényszere (I) 218 (II) 227
– elosztása (I) 311 319–322 326 (II) 28–30 105 130 139 218
– elsajátítása a nemzetközi cserében (II) 326
– differenciálódása (I) 297
– és a termelőerők fejlődése (I) 228–235 240 287–288 309 318 (II) 228–231 238
– és tudomány (II) 228
– és értéktöbblet (I) 230 232 275 303 308 331 337 354 (II) 7 15 32 46 134–135 139 180
– és tőke (I) 235 238 248 256 287–290 293 298 301 306 308–309 319 338–339 (II) 16 65 90 111 134 140 218
– abszolút és relatív többletidő (I) 250 258–259 264 274–276 284 309 (II) 228 230–231
– és többlettermék (I) 337 (II) 32
– és profit (II) 35 218
– és kamat (II) 218
– és szükséges munka (I) 244 288–289 291 (II) 16 79 83 169–172
– és munkaidő (II) 231
– és gépek (I) 278–279 (II) 199–200 225 232–234 275–277 283
– és a nyersanyag mennyisége (I) 236
– és gazdagság (I) 290–291 (II) 168–169 171–172
– és termelő munka (II) 15
– és nem-termelő munka (I) 290–291
– és külkereskedelem (I) 304
– és konkurrencia (II) 16
– a kapitalizmus előtti formációkban (I) 319 357 360 384
– és használati érték (II) 7
– és népesség (II) 79 229
– és szabad idő (II) 87 114 171–172
– és túltermelés (II) 171–172

Tőke
– meghatározása (I) 156 193–194 390–391 (II) 5
– mint termelési viszony (I) 162 168–169 178–179 199–202 205 212 379 385 390–391 (II) 38 146
– anyagi tartalma és gazdasági formája (I) 13 205 216 258 (II) 67
– a burzsoá társadalom uralkodó ereje (I) 32 224 331 389 (II) 15 63–66
– és állam (II) 15
– idegen munka elsajátítása (I) 223 342–344 347 355 (II) 65 107–108 111 118 131–132 140 144–145 161–169 171–172 184 195 200 216 218–221 224–225 277–278 287 406
– keletkezése (I) 158 206 214–215 344–345 348–349 353–355 368 376–377 381–389 392 (II) 13 63–64 142 196–197 206 385–386
– a termelés alapzata (I) 205 207–209 212 214–215 225–226 (II) 15–18 27 38
– fejlődésének tendenciái (I) 303 (II) 12 22 122–123 191
– történelmi jogosultsága (I) 189 219 298 302 (II) 14 25 107 165 287
– a „tőke általában" (I) 206 239 296 355–356 (II) 4 6 97 121 128 308 330 410
– és érték (I) 133 142 153–154 156–157 158 162–166 169–171 174 178 195 199–200 202–203 205–209 211–213 218 222 225 232–236 239–240 244–245 249–250 255 258 275–276 278–284 289 292–294 296 308–309 333–334 (II) 15 17 19–22 24–25 27–30 83 96–98 110–112 117–118 121 125–126 129–130 132–134 139 141 144 146 149 153–154 159–162 170–171 180–182 204–206 208 216 218 223–224 233 277–278 326 332 395–399 402–405

– és munka (I) 163 169–171 175 177–196 198–207 212–214 216–217 219 242 249 255–256 258 293–295 306 308 339–341 348 354–355 368 375–378 381–384 387 389 392 (II) 2 5–6 13 16 28 31–33 55–57 61–66 68–70 159–160 277–278 286–287 300–301 406–407
– és többletmunka (I) 235 238 248 256 287–290 293 298 301 306 308–309 319 338–339 (II) 16 65 90 111 134 140 218
– és értéktöbblet (I) 228 237–240 259–263 291 296 308 327–331 337–338 (II) 3 116 167 184 204–205 277 332
– és a termelőerők fejlődése (I) 177–178 204–205 219 233–234 239 280–284 289 297–299 303 309–310 (II) 22–25 62 103 161–167 208
– és használati érték (I) 173–174 207 210 213 251–255 258 (II) 149 160 162
– és profit (I) 163 178 228 241–242 249 (II) 16 184–185 205–207 216–220 277 308 332
– és kamat (I) 128 154 178 213 228 329 335 (II) 155 184–185 299–300 308 332
– felhalmozása (I) 140 178 214 235 238 240 258 264–265 276 282 284 305–306 319 331 336–337 384–385 (II) 14–15 64–66 230 281
– elosztása (I) 335–336
– elértéktelenedése (I) 212 292 303–304 310 332–334 (II) 4 15 28–30 97 107 134 184 209
– centralizációja (I) 3 (II) 130
– koncentrációja (I) 4 44 76 178 (II)13–14 62 66 130 309 382
– és hitel (I) 178 (II) 130–131
– és pénzpiac (I) 178
– és földtulajdon (I) 23–24 32 157 178–181 221 355–356 (II) 177 200–201
– és földjáradék (I) 178 181
– és mezőgazdaság (I) 178–181 (II) 139–140 206
– és munkabér (II) 67–70 146 164–165
– újratermelése (I) 210–212 236 247–249 292 340–341 (II) 21 24 26 56 78 89 93 110 117–119 121 123 125 129–132 138 140 144–146 150–151 153–154 167 171–174 181–184 186–188 192–193 195 198 202–203 206–208 221–222 224 278 281 300–301
– alkalmazásának jövedelmezősége (II) 14–16
– alkotórészei (I) 245 275 277 280 328 330 334 340 (II) 2 3 159–161 219 277–278 283
– pénz formájában (I) 64 127–128 156 158 163–167 173–174 194–195 202–203 214 239–241 249–250 257–258 292 320 334–336 344 382–384 386–387 389 391 (II) 4 28 59–60 62–63 65 75 93–94 95 100 110–111 118 138 141 147 185–186 224 309 327–329 346 400–402 404 406
– áruk formájában (I) 158 165 292–294 (II) 93–94 110–111 118 147 185–187 306 332 400–401 404–405
– és fogyasztás (I) 175–176 (II) 112 144–145 209
– és jövedelem (II) 192–195 216–217 244
– és konkurrencia (I) 178 301–302 307–308 (II) 5 29 122–123 128–129
– és tőkés (I) 200 211–212 216–217 257 347 389–390 (II) 19
– növekedésének szükségszerűsége (I) 227–228 308–309 (II) 9
– és szükséges munka (I) 289–290 (II) 16
– és bérmunka (II) 191
– és szabad idő (I) 288 (II) 87 107
– és munkanap (I) 289
– és népesség (I) 289–290 (II) 209
– és munkaerő (I) 183–186 258 309 337–339 341–343 (II) 5 83 143–144 405 407
– és ingatlan tulajdon (II) 200–201
– és termelési költségek (I) 212–213 292 (II) 129–130 184 218–219
– és gazdaság (I) 193 219–224 235 239 294–295 303 335 341 367 382–384 (II) 14 16 24 65 123 170 216 277–278
– és világpiac (I) 296–297
– átalakulása (II) 100–104 111 129 141 147 160–161 184
– felbomlása (I) 379 (II) 23 25–26 123 164 175
– és kapitalizmus előtti formációk (I) 33 190 194 220 297 390 (II) 23 121–123 308 408
– kölcsöntőke (I) 213 (II) 299
– ipari (I) 180 213 221 225 382 (II) 8 14 185 187 386

– többlettőke (I) 289 336–337 339–345 382 (II) 2 84 93 136
– fiktív (II) 130
– termelő (II) 5 14 62 133 148 178 185–186 198–199
– forgó (II) 94–97 134 146–148 155–156
– rögzített (II) 95–97 114–115 140 148 154
– szunnyadó (II) 59 95 243 281
– burzsoá tőkeelméletek (I) 156–157 159 162–163 174–175 205–206 223–224 299 302–303 389–391 (II) 29 31–32 34–35 67–68 86 133 155–158 165–167 185 297–298 300–301
– *lásd még* Állandó tőke; Állótőke; Előlegezett tőke; Forgótőke; Kizsákmányolás; Megtérülés; Részvénytőke; Centralizáció; Tőkekivitel; Tőke körforgása; Tőke szerves összetétele; Tőke technológiai összetétele; Változó tőke

Tőkekivitel (I) 42–43

Tőke körforgása
– fázisai (II) 198 201–202 332
– és termelés (II) 1
– és forgalom (II) 1 191–192
– és érték (II) 112
– és értéktöbblet (II) 2
– és állótőke (II) 181–182
– és forgótőke (II) 19
– különböző körforgások egyidejűsége (II) 112
– és munkabér (II) 150
– és egyéni fogyasztás (II) 144–145
– és piac (II) 137

Tőke szerves összetétele
– és a termelőerők fejlődése (I) 279 281–286 321 330–331 (II) 36 57 206–207 221 227–232 286
– és felhalmozás (I) 282–284
– és profitráta (I) 284–285 (II) 206–208 219 221–222 273
– és általános profitráta (I) 321–322
– és tőkék közti csere (I) 330–331
– és a munka megosztása (II) 44
– és a tőke nagysága (II) 57
– és a munkás helyzete (II) 58
– és a gépek alkalmazása (II) 275

Tőke technológiai összetétele (I) 283

Történelem (I) 31 34–35 153–154 157 (II) 124

Történeti és logikai (I) 26–33 127 130–131 152–153 156–157 337 344–346 (II) 142

Történetiség (I) 11–12 23 29–31 345–346

Törvény *lásd* Gazdasági törvények

Törzsi (nemzetségi) szervezet (I) 12 28 74 356–359 361–366 369–372

Tudat (I) 27 46

Tudomány (I) 31 79
– a burzsoá társadalomban (I) 179 290 (II) 61–62 169–170
– alávetettsége a tőkének (I) 354–355 (II) 162–164
– és tőkés termelés (I) 298
– a kommunizmusban (I) 219 (II) 175
– a tudósok munkája (I) 352 (II) 164 168–169
– mint termelőerő (I) 179 297–298 (II) 23 36 83 162–164 170 223
– a termelés tudományos jellege (II) 13 86 208 221
– technológiai alkalmazása (II) 163–164 167–171 175–176 208 221
– alkalmazása az iparban (II) 62 241
– és állótőke (II) 161–163 170–171 208 223
– a földművelés tudományos alapjai (II) 11 140 168–169 211–212
– mint a gazdagság formája (II) 23
– kiadásai (II) 223
– ismeretek felhalmozása (II) 162
– találmányok (II) 167 223 241
– és szükségletek kielégítése (I) 297–298
– és a profitráta süllyedése (II) 207
– és többletmunka (II) 228
– és a kapitalizmus előtti formációk felbomlása (II) 23
– *lásd még* Anatómia; Fizika; Kémia; Matematika; Mechanika; Politikai gazdaságtan; Természettudomány; Történelem

Tulajdon
– történelmi jellege (I) 214
– mint elsajátítás (I) 346 356–358 365–366 371–373 379–380 387 391 (II) 367–368
– és termelési feltételek (I) 14 180 371–373 (II) 79
– törvényei (I) 354
– eredete (I) 368 370
– és a társadalom formája (II) 23–24

– és a termelőerok fejlodese (I) 179–180 (II) 51 79
– és munka (I) 193 218 258 338 340–341 343–344 380 386–387 389 391–392 (II) 367–368
– és a munka megosztása (II) 106
– és forgalom (II) 112 367–369
– és pénzviszonyok (II) 354
– elidegenítése (II) 149 353–354
– újratermelése (II) 80
– tulajdonforma (I) 15 32
– községi (kozos) (I) 8 15 31–32 356–366 369–376 378–380 (II) 201 336
– ázsiai formája (I) 356–358 360 364 366 372–374 376
– ókori formája (I) 358–364 374–376
– germán formája (I) 360–364 374 376
– a szlávoknál (I) 374 376
– kapitalizmus előtti formái (I) 372 376 386–387 392 (II) 56 80 336
– magántulajdon (I) 15 144 149 356 359 360–361 363–365 386–387 (II) 106 144 201 368–369
– és nagyipar (I) 388–389
– tőkés tulajdon (I) 144 204 354 376–377 (II) 131
– ingó és ingatlan (II) 200–201 354
– elválása a munkától (I) 193 218 338–341 344 347 355–356 375–378 380–381 386–387 389 391–392
– munkáse a munkaerő felett (I) 380 (II) 407
– dolgozóe a munkaeszkozok felett (I) 375–378 380
– a munkafeltételeké (I) 387 391–392 (II) 23–24
– dolgozóé a létfenntartási eszkozok felett (I) 378–380
– a munka terméke felett (I) 391–392 (II) 144
– állami (I) 359 363–365
– tulajdonjog (I) 107 122 343–344 391 (II) 353–354 369
– es birtoklás (I) 28 360–361 363 365 369 371–372
– és jogviszonyok (I) 214
– védelme (I) 15
– a kommunizmusban (II) 106
– *lásd még* Foldtulajdon

Tultermeles (I) 299 301 303 306 310 311 329 (II) 21 97 171–172 277, *lasd meg* Valsagok

Újratermeles
– feltételei (II) 81–82 88
– egyszerű (I) 212 (II) 396
– bővített (I) 347
– használati értéké (II) 138 202–203 208
– értéké (I) 167 (II) 128 132 138 143 202–203 396–403
– tőkéé (I) 210–212 236 247–249 292 340–341 (II) 21 24 26 56 78 84 93 110 117–119 121 123 125 129–132 138 140 144–146 150–151 153–154 167 171–174 181–184 186–188 192–193 195 198 202–203 206–208 221–222 224 278 281 299–300
– értéktobbleté (II) 129 139 153 167 203
– munkabéré (I) 249 257 265–266 (II) 150
– munkaerőé (I) 191 236 244 308 314–316 319 337–339 348 382 (II) 16 48 54–55 74 83–84 107 143–146 202 221 229
– a munkásosztályé (II) 84
– a munka és tőke kozti viszonyé (I) 344 347 368 (II) 146 202–203
– társadalmi egyéneké (I) 368–369 371 (II) 79 81–82 179 287 375
– tulajdonformáké (II) 80
– polgári gazdagságé (I) 346–347 (II) 16 209 278
– gépeké (II) 56 182–183 223–224
– es a termelőerők fejlődése (II) 56–57
– és a termelés (II) 128 202
– iparban (II) 182–183 188
– mezógazdaságban (II) 113 188 190 204
– újratermelési idő (II) 150–151 182–183 190
– és fogyasztás (I) 167 (II) 400–401
– és túlnépesedés (II) 82
– és forgalom (II) 179 202–205
– es megtérulés (II) 2 78 125 134–135 180–183 204–205
– kapitalizmus előtti viszonyoké a kapitalizmusban (II) 56
– kapitalizmus előtti formaciokban (I) 392 (II) 24
– a kozosségben (I) 357 360 364–366 370 372–374 (II) 201 369–370
– a kommunizmusban (I) 219 264 (II) 287
– a természetben (I) 251 (II) 81 188

Ural (I) 91

Utopikus szocializmus (II) 175–176

Uzsora (I) 158 382–383 386 (II) 18–19 292 304 306–309

Vallás (I) 27 31 137 225 (II) 23 223 252 295

Válságok
– mint a burzsoá társadalom ellentmondásainak eredménye (I) 77 299 (II) 208–209
– lehetőségük (I) 67 110–111
– általános (II) 326–327
– pénzválságok (I) 46–51 53 112 (II) 326–327 342
– rossz termés következtében (II) 326
– túltermelési (I) 299–301
– és a termelőerők fejlődése (I) 333
– és termelési folyamat (I) 333 (II) 131
– és munkaerő elértéktelenedése (I) 333
– és tőke elértéktelenedése (I) 256 332–333
– és a munkások megtakarításai (I) 186–188
– a pénz szerepe (I) 134–135 140 (II) 60 75–76 95 326–327 342 345 350
– és árak (I) 112
– és a kereslet és kínálat viszonya (I) 67
– és a realizálás kérdése (II) 60 75–76
– és a nemzetközi kereskedelem (II) 328
– és forgalom (II) 131
– és hitelrendszer (II) 342
– és a tőkék közti csere (I) 330
– és a megtérülés zavarai (I) 21
– és a kommunizmus szükségszerűsége (I) 135
– burzsoá közgazdászok a túltermelésről és a válságokról (I) 48 140 299–301 304 310 333 (II) 252

Váltó (I) 37–38 40–41 43 45–46 52 53 (II) 328

Váltóárfolyam (I) 34 76–77 145 (II) 246–247 249

Változó tőke (I) 216 279 (II) 121

Város és falu (I) 25–26 32 100 179–181 358–359 362–364 372–373 384 387–389

Vasutak *lásd* Közlekedési eszközök

Végtermék (I) 308 (II) 3

Vulgáris politikai gazdaságtan (I) 1–10 12–13 149 154 (II) 381–383; *lásd még* Polgári politikai gazdaságtan

Wales (I) 370

Tartalom

Karl Marx

A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai

Második rész

A tőkéről szóló fejezet: folytatás 1

A tőke mint gyümölcsöző. Az értéktöbblet átváltozása profittá 204

I. Érték 335

„A politikai gazdaságtan bírálatához" első szövegezésének töredéke ... 337

Második fejezet. A pénz (befejezés) 338

2. A pénz mint csereeszköz. (Befejezés: átmenet a pénzről mint csereeszközről a pénzre mint fizetési eszközre) 339

3. A pénz mint nemzetközi fizetési és vásárlóeszköz, mint világérme 344

4. A nemes fémek mint a pénzviszony hordozói 361

5. Az elsajátítás törvényének megjelenése az egyszerű forgalomban 367

6. Átmenet a tőkéhez 383

Harmadik fejezet. A tőke. *A.* A tőke termelési folyamata 404

1. A pénz átváltozása tőkévé 404

Pótlólagos megjegyzések 410

Mellékletek

Index a hét füzethez (az első részhez) 415

Első vázlat 415

Második vázlat 419

Tájékoztatók a saját füzeteimhez 425

Tervvázlat a „Politikai gazdaságtan bírálatához" ..... harmadik fejezetéhez 439

Függelék

Jegyzetek 449
Mutató 457
Tárgymutató 479

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

72/2075. Franklin Nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.

HIBAIGAZÍTÓ

			A szövegben:	*Helyesen:*
I. kötet	13. old.	36. sor	J. St. Mill[11]	J. St. Mill[11])
I. kötet	246. old.	17. sor	egyik	egy
I. kötet	277. old.	7. sor	½ = del[+]	½-del[+]
I. kötet	341. old.	24. sor	maga —, a munka	maga a munka
II. kötet	309. old.	37. sor	Thomas	„Thomas
II. kötet	320. old.	8. sor	A pénznek	„A pénznek
II. kotet	320. old.	20. sor	megint.	megint."
II. kötet	353. old.	37. sor	orebékeire	töredékeire
II. kötet	458. old.	23. sor	14.	i.sz. 14.
II. kötet	460. old.	33. sor	*(II) 359*	*(II) 356*
II. kötet	466. old.	33. sor	a mer-	a merkantilisták
II. kötet.	470. old.	8. sor	*f Poltical*	*of Political*
II. kötet	471. old.	37. sor	INDAROSZ	PINDAROSZ
II. kotet	483. old.	I. hasáb 29. sor	912 17	91 217
II. kötet	483. old.	I. hasáb 40. sor	31 0334	310 334
II. kotet	488. old.	I. hasáb 21. sor	180—18 4190	180—184 190
II. kotet	495. old.	II. hasáb 52. sor	1684 16161—191	114 166—168 191
II. kötet	496. old.	II. hasáb 47. sor	273307	273 307